

ACADÉMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

INSTITUT DES ÉTUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ÉTUDES BALKANIQUES

II

BEOGRAD 1971

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ

БАЛКАНИКА

ГОДИШЊАК БАЛКАНОЛОШКОГ ИНСТИТУТА

II

Уредник

академик ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ

директор Балканолошког института САНУ

Секретар

НИКОЛА ТАСИЋ

виши научни сарадник
Балканолошког института САНУ

Редакциони одбор

Из Југославије: ДРАГОСЛАВ АНТОНИЈЕВИЋ, ФРАЊА БАРИШИЋ, АЛОЈЗ БЕНАЦ,
ВАСА ЧУБРИЛОВИЋ, МИЛУТИН ГАРАШАНИН, БРАНИМИР ГУШИЋ,
МИХАИЛ ПЕТРУШЕВСКИ, ФРАНЦЕ СТЕЛЕ, НИКОЛА ТАСИЋ

Из иностранства: MIHAIL BERZA, Букурешт (Румунија), IVAN DUJČEV, Софија
(Бугарска), SPARALAMBOS FRAGISTAS, Солун (Грчка), HALIL İNALCIK,
Анкара (Турска), JOZSEF PERENYI, Будимпешта (Мађарска)

БЕОГРАД 1971.

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

L' INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

BALCANICA

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

II

Rédacteur

académicien VASA ČUBRILOVIĆ

Directeur de l'Institut
des études balkaniques

Secrétaire

NIKOLA TASIĆ

maître de recherches
de l'Institut des études balkaniques

Membres de la Rédaction

De Yougoslavie: DRAGOSLAV ANTONIJEVIĆ, FRANJA BARIŠIĆ, ALOJZ BENAC,
VASA ČUBRILOVIĆ, MILUTIN GARAŠANIN, BRANIMIR GUŠIĆ,
MIHAIL PETRUŠEVSKI, FRANCE STELE, NIKOLA TASIĆ

D' étranger: MIHAIL BERZA, Bukarest (Rumunija), IVAN DUJČEV, Sofie
(Bulgarie), CHARALAMBOS FRAGISTAS, Thessalonique, (Grèce), HALIL INALCIK,
Ankara (Turquie), JOZSEF PERENYI, Budapest (Hongrie)

BEOGRAD 1971.

IZDAJE
SRPSKA AKADEMIJA NAUKA I UMETNOSTI
BALKANOLOŠKI INSTITUT

TIRAŽ: 1000 PRIMERAKA

ŠTAMPA
„NAUČNO DELO“
BEOGRAD, VUKA KARADŽIĆA 5

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

ЧЛАНЦИ

Dr <i>Petar Milosavljević</i> : Trente années de l'insurrection des peuples de Yougoslavie (1941—1971)	1
Dr <i>Dušan Lukač</i> : Bibliographie des oeuvres principales relatives à l'insurrection des peuples de Yougoslavie en 1941	7
Dr <i>Nikola Tasić</i> : The Bosut group of the Basarabi complex and the „Traco-Cimerian” finds in Yugoslav regions along the Danube and the central Balkans	27
Dr <i>Љубица Затовић</i> : Путеви ширења митраизма на тлу југоисточне Европе	69
Dr <i>Dragoljub Dragoljović</i> : La Župa chez les Slaves balkaniques au Moyen Age	85
E. П. Наумов: Проблеми економическог развоја Балканских страна в эпоху турској експансији	117
Akademik <i>Vasa Cubrilović</i> : Svetozar Marković o nacionalnom pitanju u Austro-Ugarskoj	133
M. H. Хитрва: П. А. Ровинский (1831—1916) и југославјанские народы	141
Dr <i>Kliment Džambazovski</i> : Školovanje bugarskog sveštениčkog kadra u Kneževini Srbiji	175
Ю. А. Писарев: Експанзионистские планы Австро-Венгрии на Балканах в годы первой мировой войны и югославјанская проблема	195
Dr <i>Vlado Strugar</i> : Les memorandums de Stockholm du Parti Social-démocrate Serbe	209
Dr <i>Dušan Lukač</i> : Osnovne smernice Hitlerove balkanske politike u toku priprema napada na SSSR	223
Dr <i>Milivoj Pavlović</i> : Balkanologic amalgamation and onomastic orientations	247
Dr <i>Milivoj Pavlović</i> : Miscellanea etymologica Balcanica	267
Dr <i>Hasan Kaleshi</i> : The importance of turkish influence upon word formation in Albanian	271
Dr <i>Shefqet Pllana</i> : Gemeinsame und eingeständige Elemente in der Volksliedern der Balkanvölker über den Reimkerenden Gatten auf der Hochzeit seiner eigenen Frau	295
Dr <i>Miodrag Stojanović</i> : Dositej's adaptation of Aesopian fables	311
Dr <i>Jovan Trifunovski</i> : Die Aromunen in Mazedonien	337
Dr <i>Миленко Филиповић</i> : Неки елементи византијског порекла код балканских Словена	349
Dr <i>Dragoslav Antonijević</i> : Les rites magiques relatifs a la transhumance chez les Sop	357

ПРИКАЗИ, КРИТИКЕ, ИЗВЕШТАЈИ

<i>V. Jovanović: J. Todorović, The Celts in South East Europe, Diss. VII, Belgrad 1968</i>	373
<i>H. Tasić: Ф. Папазоглу, Средњобалканска племена у предримско доба, Сарајево, 1969, 5—497</i>	376
<i>Д. Драгојловић: Г. Острогорски, Византија и Словени, Београд 1970</i>	377
<i>Д. Драгојловић: М. Вего, Зборник средњовековних натписа Босне и Херцеговине, Сарајево 1962—1964, књига I—III</i>	380
<i>Љ. Максимовић: Н. Веис, Рукописи Метеора — описни каталог рукописних кодекса који се налазе у метеорским манастирима, том I, Атинска Академија, Центар за истраживање средњовековног и новог хеленизма, Атина 1967</i>	382
<i>Д. Ђорђевић: G. Baranyi, Stephan Szechenyi and the awakening of Hungarian nationalism 1791—1841, Princeton University Press Princeton, 1968</i>	384
<i>R. Bealin: Palmer Alan, The Lands Between: A History of East Central Europe since the Congress of Viena, New York, 1970</i>	385
<i>Wl. Pleszczyński: Ivo Lederer, Yugoslavia at the Paris Peace Conference. A Study in Frontiermaking</i>	386
<i>Д. Лукач: Ferdo Čulinović, The Invador'Division of Yugoslavia, Belgrad, 1970</i>	387
<i>В. Чубриловић: Авторский коллектив: И. В. Агибалов, В. А. Анфилов, С. С. Бирюзов, Освобождение юговосточной и центральной Европы войсками 2-го и 3-го украинских фронтов, 1944—1945, Москва, 1970</i>	389
<i>M. Stojanović: ΣΩΚΡ. Ν. ΔΙΑΚΟΥ, Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΛΒΑΝΩΝ ΚΑΙ ΡΟΥΜΑΝΩΝ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ, 1970</i>	397
<i>M. Stojanović: Miodrag Ibrovac, Claude Fauriel et la fortune européenne des poésies populaires grecque et serbe, Paris 1966</i>	398
<i>Д. Антонијевић: Балканска народна мудрост</i>	400
<i>N. Tasić: Bulletin d'archéologie sud-est européen, № 1, Bucarest 1969</i>	402
<i>K. Džambazovski: Etudes balkaniques — 1969, 1970, 1971</i>	404
<i>Д. Драгојловић: Revue des études sud-est européennes, Tom VIII, 1—4, Bucarest 1970</i>	405
<i>Д. Антонијевић: Zeitschrift für Balkanologie, 1962—1968</i>	408
<i>Д. Лукач: Österreichische Osthefte, Wien 1969</i>	410
<i>Д. Драгојловић: Paul L. Horecky, Southesten European. Aguide to basic publications (Chicago—London, 1969)</i>	412
<i>Wl. Pleszczyński: The Austrian History Yearbook (Vol. III, part. 2). The South Slavs and the Poles under the Habsburg Monarchy</i>	413
<i>I. Street: East European Quarterly (March, 1967 — September 1970)</i>	415
<i>P. M.: Pariska komuna 1871—1971, Knj. 1—2, Beograd 1971</i>	416
<i>Д. Лукач: Историја XX века. Зборник радова Института за савремену историју, X—XI, 1959—1970</i>	418
<i>M. Pavlović: Dictionnaire étymologique de la langue Croate en Serbe I, A-J, 1971</i>	420
<i>M. Stojanović: Прилози балканолошком проучавању Доситеја и Вука, „Ковчежић” I—VIII, 1958—1968</i>	422
<i>Д. Боршевић: Осврт на савремену америчку балканологију</i>	425
<i>K. D. Grothusen: Die Südosteuropaforschung der Bundesrepublik Deutschland und die AIESEE</i>	428

<i>D. Lukatos: Sujets folkloriques a comparer pris dans la vie et la littérature populaires balkaniques</i>	433
<i>D. Dragojlović: Preslavic ethnic elements at the Balkans in the etno-genesis of souts Slavs, Sarajevo 1969</i>	436
<i>Д. Антонијевић: Други балканолошки међународни конгрес</i>	440
<i>Д. Антонијевић: Други међународни симпозијум фолклора</i>	441
<i>К. Цамбазовски: XIII међународни конгрес историјских наука у Москви</i>	443
<i>Ф. Баришић: Активност међународног удружења за балканологију (AIESEE); 1970—1971</i>	444
<i>Д. Антонијевић: Међуакадемијски координациони одбор за балканологију</i>	450
<i>А. Венас: Izveštaj o radu Centra za balkanološka istraživanja u 1970 godini</i>	451
<i>В. Чубриловић: Балканолошки институт САНУ</i>	456

IN MEMORIAM

<i>Јорјо Тадић</i>	459
<i>Алојз Шмаус</i>	463
<i>Хазим Шабановић</i>	467
<i>Фердо Чулиновић</i>	473

Petar MILOSAVLJEVIĆ
L'Institut des études balkaniques de l'ASSA — Beograd

TRENTE ANNÉES DE L'INSURRECTION DES PEUPLES DE YOUGOSLAVIE (1941—1971)

Le soulèvement des peuples de la Yougoslavie contre les forces de l'occupation fasciste qui se produisit dans les temps si difficiles de la terrible année 1941, fut un événement historique majeur de la deuxième guerre mondiale, non seulement à cause de ses buts sociaux de classe et de libération nationale, du grand nombre et de l'intrépidité de ses participants mais aussi à cause de ses conséquences directes militaires, politiques, morales et psychologiques.

Aujourd'hui, trente ans après cet événement historique, nous pouvons constater mieux que jamais auparavant que le soulèvement fut la suite directe des processus puissants et contradictoires sociaux, économiques et politiques qui se déroulèrent au sein de la Yougoslavie d'avant guerre au cours des vingt années de son existence. Il est connu que l'ancienne Yougoslavie était hétérogène du point de vue ethnique, culturel et national; avec une économie retardataire et une inégalité sociale elle subissait des conflits aigus de classes et de nationalités, des intolérances culturelles et nationalistes et une gestion anti-démocratique. Le pays était sans cesse ébranlé par les conflits des courants unitaristes et séparatistes, miné par les idées de petite bourgeoisie et de bureaucratisme, par la corruption et par la trahison flagrante et en proie aux pressions continues des puissances impérialistes et fascistes. Ce fut donc cette Yougoslavie qui subit en avril 1941 une défaite militaire et politique totale.

Après la débâcle d'avril et l'occupation du pays, les peuples de l'ancienne Yougoslavie furent exposés à la tyrannie et à la brutalité des occupants fascistes et de leurs adeptes. Le territoire de l'ancienne communauté Yougoslave fut occupé et partagé entre les nombreux ennemis. Ainsi l'Allemagne s'appropriait-elle les régions de la Slovénie au nord de la Save ainsi que certaines parties de la Bosnie, la Croatie et la Serbie avec le Banat. L'Italie occupa la Slovénie au sud de la Save et les régions de la Croatie et de la Bosnie au sud de la ligne de démarcation partant de Zagreb vers Bosanski Novi, Mrko-

njić Grad, Donji Vakuf, Trnovo, Ustiprača, Novi Pazar, Uroševac. Elle s'appropriera également l'Hercegovine, le Monténégro et la partie occidentale de la Macédoine. — La Bulgarie obtint l'Est de la Macédoine et la Hongrie les provinces de Bačka, de Baranja et le Medjumurje.

Profitant des antagonismes qui existaient entre les peuples yougoslaves et les mouvements politiques du pays, antagonismes de caractère national, religieux et politique, les forces de l'occupation réussirent à former avec l'aide des éléments traîtres, profascistes et nationalistes un appareil administratif quisling sur lequel elles devaient s'appuyer pour la réalisation de la politique d'occupation. C'est ainsi que fut créé «l'Etat Indépendant de Croatie» où le pouvoir fut donné aux Oustachies. La Bosnie et l'Hercegovine furent rattachées à cet «Etat». En Serbie le pouvoir quisling temporaire fut bientôt remplacé par le gouvernement du Général Milan Nedić. Au Monténégro on forma le "Monténégro Indépendant" avec les éléments profascistes du pays en tête. Dans l'instauration de ces gouvernements quislings l'intention de l'envahisseur était de maintenir et de prendre à son service l'appareil administratif de l'ancienne Yougoslavie parce que cet appareil, corrompu au maximum, était prêt à servir l'envahisseur fût ce contre les intérêts de son propre peuple.

Bientôt les premières mesures de la politique d'occupation et quisling suivirent. Les Allemands entreprirent l'expatriation en masse des Slovènes de Koruška et de Styrie, provinces qui furent proclamées comme faisant partie de l'état Allemand. Des pogroms de Serbes et de Juifs furent organisés dans «l'Etat Croate Indépendant». Dès la prise du pouvoir les Hongrois expulsèrent, des régions qu'ils occupaient, la population des colons Serbes. Une partie de cette population Serbe fut internée par eux et confinée dans des camps de concentration.

Dès le démembrement de l'ancienne Yougoslavie et l'instauration du pouvoir des occupants ennemis et des quislings on entreprit le pillage des richesses économiques du pays. Toutes les mines plus importantes et les entreprises industrielles travaillaient à présent pour les forces de l'occupation; le blé et les autres denrées alimentaires furent réquisitionnés pour les forces de l'occupation et la main d'oeuvre fut mobilisée pour l'économie et pour l'industrie Allemandes.

Tout ceci se passait à un moment où prédominance militaire et politique des puissances les plus agressives du monde, de ce temps là était presque totale et on ne voyait pas des perspectives pour surmonter les difficultés de la situation créée dans le pays occupé; les tâches relatives à sa libération et à sa reconstruction apparaissaient comme des problèmes presque insolubles. Et cependant l'issue à cette situation grave fut trouvée malgré tout.

Peu à peu, avec persistance et systématiquement le processus de la reconstruction de l'unité politique des peuples de Yougoslavie, commença grâce aux efforts déployés par la classe ouvrière du pays tout entier et en particulier de son avant-garde, le Parti Communiste

de Yougoslavie. En réalité le PC de Yougoslavie constituait au cours de la période d'avant guerre l'unique mouvement qui s'était propagé dès son avènement dans l'Etat tout entier. Le PC de Yougoslavie se trouvait fortifié et affermi du point de vue idéologique et de celui de son organisation à la suite de la période de persécution et d'activité illégale d'avant 1941 et constituait à présent l'unique force politique compacté. C'est donc le PC Yougoslave qui assumait la tâche dans ces moments graves que traversait le pays de conduire tous les peuples yougoslaves dans la lutte pour la libération et la constitution d'un nouvel Etat qui serait fondé sur les bases sociales et économiques plus justes et plus saines.

Dans ce but au mois d'avril déjà des consultations eurent lieu au sein du Comité Central au cours desquelles la catastrophe d'avril fut analysée et les directives pour la politique du Parti fixées. Le Comité Central condamna la politique de capitulation de la monarchie et de la classe bourgeoise au pouvoir; il souligna que leur capitulation n'était pas aussi celle des peuples de Yougoslavie et il fut décidé que l'activité du Parti serait dirigée vers les préparatifs politiques et l'organisation pour la lutte armée. Une telle attitude résultait des conditions politiques et militaires existentes tant sur le plan intérieur que sur celui à l'échelle internationale.

Un peu plus tard, au cours du mois de mai 1941, sous la direction des organisations du Parti qui existaient furent entrepris pour la lutte contre les forces de l'occupation et contre leurs adeptes et serviteurs. Le Comité Central et les organisations subalternes du Parti prirent des mesures à ce moment là dans le but de réaliser une coopération avec les partis politiques et avec d'autres organisations sur la base d'une lutte commune contre les forces d'occupation ennemies et contre les quislings. Toutefois ces efforts ne furent pas couronnés de succès car à l'exception de quelques groupements et organisations de moindre importance et de quelques rares membres de la direction de certains partis politiques, l'invitation à la coopération ne fut pas acceptée. Ceci fut une preuve de plus que le PC de Yougoslavie demeurait dans ces circonstances si difficiles aussi l'unique force politique yougoslave dont la politique se basait sur les intérêts de tous les peuples yougoslaves sans exception. C'est la raison pour laquelle l'Unité politique large, si nécessaire dans ces temps difficiles, l'unité sur la ligne de la lutte de la libération nationale, ne fut pas créée, dès le début, sur la base d'une entente entre les comités des partis politiques mais bien sur la base de la lutte conjointe contre les forces d'occupation et les quislings c'est-à-dire sur la base de la ligne politique du PC de Yougoslavie.

Quant à la lutte armée et à la solution des problèmes militaires le Comité Central du PC de Yougoslavie avait trouvé que dans les conditions de l'occupation du pays morcelé, lorsque le peuple était sans armée et sans les moyens essentiels nécessaires pour mener la guerre, la formation d'unités de partisans et la manière partisane de mener la guerre offraient seules la possibilité d'or-

ganiser un soulèvement armé des masses et de réaliser une organisation militaire des masses du peuple. C'est à partir de cette organisation que des forces armées seraient formées graduellement, forces capable de vaincre un ennemi plus fort et d'assurer la victoire finale. Dans ce but un Comité Militaire fut constitué auprès du CC du PC de Yougoslavie. Ce comité donna immédiatement des directives pour rassembler des armes, former des unités de choc lesquelles seraient chargées d'effectuer des sabotages et des diversions dans les villes et les centres industriels. De même des unités de partisans devaient être formées et constituer le moyen du soulèvement et l'élite de ses combattants. Au cours de mois de mai et juin de l'année 1941 de comités militaires furent créés auprès des directions du Parti regionales, provinciales, departementales et des arrondissements. Ces Comités devaient travailler à la réalisation de ces directives.

Conjointement avec toutes ces mesures les premières actions militaires commencèrent. Les unités de choc effectuent des sabotages et des diversions dans toutes les villes les plus importantes du pays, à Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Split, etc. Dans les villages des conflits entre les habitants et les forces de l'occupation ennemie et quisling sont de plus en plus fréquents. Le peuple répond de plus en plus à l'appel du CC du PC de Yougoslavie dans lequel on lui demande de répondre par la résistance aux pogroms, déportations, incarcérations, pillage, expatriation, et meurtres. La volonté de résister et de combattre s'affermi ainsi que la conviction que l'unique issue de la situation grave de pays est la lutte armée.

Lorsque l'Allemagne lance son attaque contre l'URSS, le 22 juin 1941 le CC du PC du Yougoslavie decide d'accélérer les préparatifs pour le soulèvement armé des peuples yougoslaves. Le Comité Central du PC de Yougoslavie prend la décision à sa réunion du 4 juillet de commencer le soulèvement. Un plan de l'action des partisans fut élaboré et l'Etat-Major des forces des partisans de la libération Nationale de Yougoslavie fut constitué, un appel de soulèvement aux peuples yougoslaves fut lancé. Aussitôt après des directives détaillées pûrent être données concernant les devoirs des partisans, l'organisation et le mode de lutte de leurs unités.

Au cours du mois de juillet 1941 les activités des partisans se déroulaient déjà à travers la plus grande partie de la Yougoslavie. Ces actions se transformèrent en juillet et août dans de nombreuses régions en une insurrection générale du peuple. Des foyers et des centres importants du soulèvement furent organisés en Serbie occidentale, au Monténégro, en Bosnie orientale, en Hercégovine, à Bosanska Krajina et à Lika. Les unités des partisans de la Serbie du Sud, de Kordun, de Banija, de Gorski Kotar, de Slavonie, de Dalmatic et de Slovénie effectuaient à present des actions de plus en plus importantes et de plus en plus fréquentes. Des territoires libres sont le résultat dans différentes parties du pays de cette lutte dure

et acharnée. En Serbie occidentale les partisans lancent des attaques contre les garnisons allemandes et quislings dans toutes les villes plus importantes. Krupanj, Ub, Loznica, Gornji Milanovac, Užice, Čačak, Požega et d'autres localités furent libérées. De forts garnisons à Valjevo et à Kraljevo furent bloquées et les partisans de la Šumadija parvinrent jusqu'aux approches de Belgrade.

L'insurrection s'étend rapidement à travers le Monténégro. Des milliers d'insurgés lancent des assauts contre les garnisons italiennes. Toutes les cités monténégrines à l'exception de Nikšić, de Podgorica et de Cetinje furent libérées.

Plusieurs milliers de soldats italiens furent fait prisonniers.

Un foyer puissant du soulèvement fut organisé à Bosanska Krajina. Les insurgés libèrent un vaste territoire et détruisirent les garnisons ennemies à Drvar, Bosansko Grahovo, Glamoč et dans d'autres localités.

En Bosnie orientale, autour de Romanija, Glassinac, Birča et Ozren de nombreuses positions et bases ennemies furent détruites; les unités des partisans libèrent Srebrenica, Vlasenica, Doboj et d'autres localités. Les insurgés effectuaient à présent des diversions fréquentes sur le territoire de la Lika et en particulier le long de la ligne de chemin de fer Zagreb—Split. Ils étaient maîtres de Donji Lapac, de Srb et de certaines autres localités.

Les unités des partisans étaient active aussi en Styrie et dans la région de Gorenjska, en particulier à la fin du mois de juillet et au mois d'août 1941.

Un certain retard dans le développement de la lutte des partisans ne fut marqué qu'en Macédoine. La raison pour cela fut le refus du secrétaire du PC Yougoslave pour la Macédoine d'exécuter les directives du Comité Central de PC de Yougoslavie.

La résistance et l'activité politique devenaient de plus en plus importantes et se propageaient de plus en plus au cours de cette période dans les villes et les centres industriels. A Belgrade, Zagreb, Ljubljana, Sarajevo, Split, Mostar et dans d'autres villes encore des unités de choc et des groupes de diversants effectuèrent de nombreuses actions affermissant ainsi l'esprit de combat et du résistance chez le peuple.

L'importance du soulèvement, le succès des actions menées par les insurgés dans le pays tout entier contre les forces de l'occupation furent sans aucun doute et en définitive le résultat de la synthèse des deux facteurs exceptionnellement importants à savoir: l'aspiration ardente des peuples yougoslaves à la libération nationale et les efforts déployés par la classe ouvrière pour assurer et protéger grâce à la lutte armée et la voie révolutionnaire ses droits vitaux. En d'autres mots la symbiose de la lutte pour la libération nationale et de la lutte pour la transformation de l'ordre social constitua la base du mouvement de la libération nationale du pays.

Au cours du développement positif de ce mouvement on entreprit la destruction de l'appareil administratif ancien et un nou-

veau pouvoir du peuple fut formé à sa place avec une nouvelle législation. Ces institutions trouvèrent leur expression adéquate non seulement dans la forme des Comités du front de la libération nationale et des institutions militaires correspondantes mais aussi dans les comités de la libération nationale comme étant les organes dirigeants de ce pouvoir.

Les comités de la libération nationale et les autres formes politiques d'activité reflétaient l'intérêt social et matériel des masses les plus larges du peuple, des participants du mouvement et du soulèvement, étant un témoignage incontestable des activités révolutionnaires positives des masses des travailleurs dans la lutte pour le pouvoir dans les conditions complexes de 1941. Sans aucun doute la lutte pour la libération nationale prit la forme dès de but d'une révolution sociale se qui conféra à la lutte tout entière de nos peuples, le caractère d'un large mouvement politique.

Les voies et les formes du développement du mouvement de la libération nationale en Yougoslavie, étaient déterminées par les conditions générales, intérieures et internationales dans lesquelles il se développait. Il résulte donc de ce fait, que l'orientation sociale et politique de ce mouvement constituait la condition essentielle pour la participation de tous les peuples yougoslaves à celui-ci et que cette orientation était déterminée par sa force directrice, le PC de Yougoslavie. Les idées essentielles du PC de Yougoslavie, idées qui déterminaient cette orientation et reliaient entre elles les masses du peuple dans le pays pendant la guerre et pendant la révolution étaient: la dépense de l'indépendance des peuples de Yougoslavie contre les envahisseurs fascistes, la reconstruction de l'Etat selon les principes d'une égalité en droit, pleine et entière, de tous les peuples, c'est-à-dire sur une base fédéraliste ainsi que l'organisation de cet Etat selon les principes d'égalité sociale et politique de tous ses citoyens, c'est-à-dire comme une société socialiste et un Etat socialiste. C'est à partir de ces principes et de ces idées que le Parti Communiste de Yougoslavie rassembla une immense partie des masses du peuple, la classe ouvrière, les petits cultivateurs et les intellectuels progressistes. Ceci constituait déjà la condition primordiale et indispensable pour le développement du mouvement et l'aboutissement à une fin victorieuse de la guerre.

Toutefois, du point de vue historique, la lutte que menaient nos peuples au cours de ces quatre années, n'était pas seulement la lutte pour la libération et pour un nouvel ordre social, politique et économique de la communauté des peuples Yougoslaves, mais elle était d'une grande importance également pour tous les autres peuples de la coalition antifasciste et particulièrement pour les peuples de la péninsule des Balkans et de l'Europe du Sud-Est. Elle servait d'exemple à tous les peuples de ces régions et d'appui dans leurs efforts déployés pour leur propre libération et pour leur propre renaissance économique, sociale et politique.

Dušan LUKAČ
L'Institut des études balkaniques
de l'ASSA — Beograd

BIBLIOGRAPHIE DES OEUVRES PRINCIPALES RELATIVES A L'INSURRECTION DES PEUPLES DE YUGOSLAVIE EN 1941

L'insurrection des peuples de Yougoslavie, en tant qu'un des événements les plus importants de l'histoire de ces peuples et, en même temps, comme un des moments considérables des efforts faits au cours de la lutte menée par la coalition antifasciste dans la Deuxième guerre mondiale, avait attiré l'attention des artistes, chroniqueurs et savants pendant la guerre elle-même déjà. Des centaines d'auteurs renommés et anonymes ont essayé de noter et de conserver, sous les aspects les plus variés, la fraîcheur des impressions provenant de la période de l'insurrection et de la lutte de libération. Après la guerre, pendant que le temps s'écoulait, cet intérêt ne cessait de s'accroître. Aux oeuvres de moindre importance commencent à s'ajouter des éditions entières et des études sur la lutte de libération des peuples de Yougoslavie. Aujourd'hui, trente ans après l'insurrection nous avons des tas de tomes des oeuvres de genres les plus variés se rapportant aux sujets de l'Insurrection des peuples de Yougoslavie en 1941.

Nous essayerons, à travers cette brève contribution bibliographique, d'attirer l'attention des lecteurs sur les oeuvres les plus importantes, parues généralement dans cette période, sur l'insurrection dans les régions particulières de la Yougoslavie.

Outre les biographies générales qui traitent aussi les oeuvres relatives à la guerre de libération nationale, au cours de trente années écoulées a paru une série des biographies spéciales, plus ou moins importantes, des travaux publiés au cours de la guerre de libération nationale et concernant cette guerre, dont nous mentionnerons les plus considérables:

- Bibliografija izdanja u narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. Beograd, Vojnoistorijski institut. 1964, str. 830 sa fotografijama, crtežima i faksimilima, 29 × 23.

- (Bibliographie des publications parues au cours de la guerre de libération nationale 1941—1945. Belgrade, Institut d'Histoire Militaire. 1964, pp. 830 avec photographies, dessins et facsimilés, 29 × 23).
- Бојић Јелка, Библиографија књига и публикација о народно-ослободилачкој борби објављених у Н. Р. Србији од 1944 до краја 1956 године. Историјски гласник 1956. године. 3—4, стр. 161—170.
- (Војић Јелка, Bibliographie des livres et des publications relatives à la guerre de libération nationale, parus dans la République Socialiste de Serbie de 1944 jusqu'à la fin de 1956. Revue d'Histoire 1956, 3—4, pp. 161—170).
- Димић Наталија, Библиографија на статии и книги за НОБ во Македонија. Скопје. Институт за национална историја, 1953, стр. 152, 24 × 17.
- (Димић Наталија, Bibliographie des articles et des livres sur la lutte pour la libération du peuple en Macédoine. Skopje, Institut d'Histoire Nationale, 1953, pp. 152, 24 × 17).
- Граѓа за библиографију о народноослободилачкој борби. Колективни рад. Београд. Дирекција за информације при влади ФНРЈ. 1948. стр. 200, 34 × 17.
- (Matériaux pour la bibliographie relatives à la lutte de libération du peuple. Oeuvre collective. Belgrade. Direction pour les Informations auprès du gouvernement de la République Populaire Fédérative de Yougoslavie. 1948. pp. 200, 34 × 17).
- Избор дела о народноослободилачкој борби. Редактор Жарко Протић. Београд. Савез организација установа за ширење књиге НР Србије, 1962, стр. 219. 20 X 14.
- (Choix d'oeuvres sur la lutte de libération du peuple. Rédacteur Zarko Protić. Belgrade. Union des organisations d'institutions pour la propagation du livre de la République Populaire de Serbie, 1962, pp. 219, 20 × 14).
- Рајовић Боривој — Радевић Милорад. Библиографија о рату и револуцији у Југославији. Посебна издања 1945—1965. Београд. Војноиздавачки завод. 1969. стр. 787. 24 × 17.
- (Рајовић Боривој — Радевић Милорад. Bibliographie relative à la guerre et à la révolution en Yougoslavie. Editions spéciales 1945—1965. Belgrade. Institut d'édition militaire. 1969, pp. 787, 24 × 17).
- Dans ce livre volumineux sont recueillies et notées toutes les publications se rapportant aux sujets de la guerre de libération nationale du domaine de la science, de la documentation, de la littérature et des autres branches d'art, y compris les morceaux de musique.

- Петрова Нада, Библиографија на НОБ во Македонската книга. Скопје, Народна и универзитетска библиотека, 1964, стр. 21
20 × 14.
- (Petrova Nada, *Bibliographie sur la lutte de libération du peuple dans le livre macédonien*. Skopje. Bibliothèque Nationale et universitaire, 1964, pp. 21, 20 × 14).
- Стефановић Радомило, Србија у народноослободилачком рату. (Библиографија публикација и чланака у периодичним издањима 1944 до 1960. године) Историјски гласник 1961. 1—2, стр. 233—235.
- (Stefanović Radmilo, *La Serbie dans la guerre de libération nationale*. (Bibliographie des publications et des articles dans les éditions périodiques de 1944 à 1960). Revue d'Histoire 1961, 1—2, pp. 233—235).
- Škerl France. Bibliografija o narodnooslobodilnem boju Slovencev za leta 1960—1963. Knjige, brošure, članci. Prispevki za zgodovino delavskega gibanja — dodaci 1962, III, 1, str. 1—61, 1963, IV, 1—2, str. 1—232 i 1965 VI, 1—2, str. 1—91.
- (Škerl France, *Bibliographie sur la lutte de libération du peuple chez les Slovènes pour les années 1960—1963*. Livres, brochures — annexes 1962, III, 1, pp. 1—61, 1963, IV, 1—2, pp. 1—232 et 1965 VI, 1—2, pp. 1—91).
- Škerl France. Petnajst let bibliografije o narodnooslobodilnem boju Slovencev 1945—1959. Ljubljana. Inštitut za zgodovino delavskega gibanja. 1962. str. XI plus 546. 24 × 17.
- (Škerl France, *Quinze ans de la bibliographie sur la lutte de libération du peuple chez les Slovènes 1945—1959*. Ljubljana. Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier. 1962, pp. XI + 546. 24 × 17).
- Тодоровски Миле. Прилог кон библиографијата за НОБ во Македонија 1952—1959. Скопје. Институт за национална историја 1960, стр. 43, 24 × 17.
- (Todorovski Mile, *Contribution à la bibliographie sur la lutte de libération du peuple en Macédoine 1952—1959*. Skopje. Institut d'histoire nationale 1960. pp. 43, 24 × 17).
- Захировић Зехра. Радови о НОБ-у на подручју Босне и Херцеговине. (Књиге, брошуре и чланци 1945—1960). Годишњак друштва историчара БиХ. 1961, XII, 271—302.
- (Zahirović Zehra, *Travaux sur la lutte de libération du peuple sur le territoire de la Bosnie et de l'Herzégovine*. (Livres, brochures et articles 1945—1960). Annuaire de la Société des historiens de Bosnie-Herzégovine. 1961, XII, 271—302).

- — Живковић Душан — Стургар Владо. Изабранаја библиографија по ослободитељној војне и револуцији југославјанских народав. Белград, 1965, стр. 110, 28 × 19 (Шапирографисано).
(Živković Dušan — Strugar Vlado. Bibliographie choisie sur la guerre de libération nationale et la révolution des peuples yougoslaves. Belgrade, 1965, pp. 110, 28 × 19 (polycopié).
- Un abondance exceptionnelle et originale des récits directs sur l'insurrection de 1941 est contenue dans de nombreux recueils de matériaux d'archives datant de la guerre de libération nationale, dont les plus importants sont:
- Dokumenti istorije omladinskog pokreta Jugoslavije. Tom I. Knjiga 2. Materijali iz 1941 i 1942. Istorijsko odelenje C. K. NOJ-a 1954, str. 627, 24 × 17.
(Documents de l'histoire du mouvement de la jeunesse de Yougoslavie. Tome I, vol. 2. Matériaux des années 1941 et 1942. Section historique du Comité Central de la Jeunesse Populaire de Yougoslavie. 1954, pp. 627, 24 × 17).
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Knjiga 1. mart 1941, do marta 1942. Ljubljana. Institut za zgodovino delavskega gibanja 1962. str. 354, 23 × 16.
(Documents relatifs à la révolution populaire en Slovénie. Tome 1, mars 1941 — mars — 1942. Ljubljana. Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier 1962. pp. 354, 23 × 16).
- Документи за младинското движење во Македонија. 1941—1945 Централни комитет на народната младина на Македонија, Скопје 1961. стр. 496, 18 × 16.
(Documents sur le mouvement de la jeunesse en Macédoine. 1941—1945. Comité Central de Jeunesse Populaire de Macédoine, Skopje 1961, pp. 496, 18 × 16).
- Историјски архив Комунистичке партије Југославије. Том I. Књига 1. Лист „Борба“ из 1941. Историјско одељење Ц. К. КПЈ, Београд 1949, стр. 382, 23 × 16.
(Archives historiques du Parti communiste de Yougoslavie. Tome Ier, vol. 1. Le journal de 'Borba' (Lutte) de l'année 1941. Section historique du Comité Central du Parti communiste de Yougoslavie, Belgrade 1949, pp. 382, 23 × 16).
- Историјски архив КПЈ. Том VII. Македонија у народноослободилачком рату и народној револуцији 1941—1944. Београд. Историјско одељење Централног комитета КПЈ, 1951, стр. 416, 23 × 16.
(Archives historiques du Parti communiste de Yougoslavie. Tome VIIe. La Macédoine dans la guerre de libération nationale et la révolution populaire 1941—1944. Belgrade, Section historique du

Comité Central du Parti communiste de Yougoslavie, 1951, pp. 416, 23 × 16).

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu Jugoslovenskih naroda.

(Recueil de documents et de données sur la guerre de libération nationale des peuples yougoslaves).

— Том I књига 1, Борбе у Србији мај-децембар 1941, Војноисторијски институт, Београд 1952 стр. 402, 23 × 16.

(Tome I, vol. 1, Combats en Serbie — mai-décembre 1941, Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1952, pp. 402, 23 × 16).

— Том II, књига 1, Bilten Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije 1941—1945, Vojnoistorijski institut, Beograd, str. 700, 23 × 16.

(Tome II, vol. 1, Bulletin de l'État-major de l'Armée de libération nationale de Yougoslavie 1941—1945, Institut d'Histoire Militaire, Belgrade, pp. 700, 23 × 16).

— Том II, књига 2, Dokumenta Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Dokumenta za period od maja 1941 — februara 1942. Vojnoistorijski institut, Beograd 1954, strana 599 23 × 16.

(Tome II, vol. 2, Documents de l'État-major de l'Armée de libération nationale de Yougoslavie. Documents pour la période de mai 1941 — février 1942. Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1954, pp. 599, 23 × 16).

— Том III, књига 1, Борба у Црној Гори, Војноисторијски институт, Београд 1950, страна 456.

(Tome III, vol. 1, Combats au Monténégro, Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1950, pp. 456).

— Том IV Књига 1. Борба у Босни и Херцеговини од јуна до септембра 1941. Војноисторијски институт, Београд 1951, страна XVIII + 805, 23 × 16.

(Tome IV, vol. 1 Combats en Bosnie-Herzégovine de juin à septembre 1941. Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1951, pp. XVIII + 805, 23 × 16).

— Том IV Књига 2. Борба у Босни и Херцеговини у периоду од октобра до децембра 1941. Војноисторијски институт Београд, 1951. страна 612, 23 × 16.

(Tome IV, vol. 2. Combats en Bosnie-Herzégovine dans la période d'octobre à décembre 1941. Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1951, pp. 612, 23 × 16).

— Том V. Књига 1. Dokumenta o borbama u Hrvatskoj od aprila do oktobra 1941, Vojnoistorijski institut, Beograd 1952, str. XV + 550, 23 × 16.

- (Tome V, vol. 1. Documents relatifs aux combats en Croatie d'avril à octobre 1941, Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1952, pp. XV + 550, 23 × 16).
- Tom V Knjiga 2. Dokumenta iz decembra 1941. Vojnoistorijski institut, Beograd 1952, str. 471, 23 × 16.
- (Tome V, vol. 2, Documents datant du mois de décembre 1941. Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1952, pp. XI + 562, 23 × 16).
- Tom VI, Knjiga 1. Dokumenti o borbama u Sloveniji 1941. Vojnoistorijski institut, Beograd 1952 str. XI plus 562, 23 × 16.
- (Tome VI, vol. 1, Documents sur les combats en Slovénie 1941, Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1952, pp. XI + 562, 23 × 16).
- Том VII, Књига 1. Документа о борбама у Македонији јула 1941. до септембра 1943. Војноисторијски институт, Београд, 1953, стр. XXIII + 553. 23 × 16.
- (Tome VII, vol. 1, Documents relatifs aux combats en Macédoine de juillet 1941 à septembre 1943. Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1953, pp. XXIII + 553, 23 × 16).
- Tom IX, Knjiga 1. Partijsko-politička dokumenta od avgusta 1941. do avgusta 1942 godine. Vojnoistorijski institut, Beograd 1961. str. 607, 23 × 16.
- (Tome IX, vol. 1. Documents relatifs à la politique du Parti d'août 1941 à août 1942. Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1961, pp. 607, 23 × 16).

Les oeuvres scientifiques, études, aperçus ayant le caractère d'études, monographies et articles ayant le caractère d'études et de monographies représentent une valeur fondamentale. Nous citerons d'abord les oeuvres générales qui traitent, sous un aspect plus large, l'insurrection sur le territoire entier de la Yougoslavie.

- Броз Јосип — Тито, Борба за ослобођење Југославије. Чланци и говори из народноослободилачке борбе 1941—1945, Београ, Култура, 1947, стр. 298, 20 × 14, Запреб, Култура, 1947 стр. 276, 20 × 14.
- (Broz Josip — Tito, La lutte pour la libération de la Yougoslavie. Articles et discours de la lutte de libération du peuple 1941—1945, Belgrade, Édition "Kultura" 1947, pp. 298, 20 × 14, Zagreb, Kultura 1947, pp. 276, 20 × 14).

En sa qualité d'organisateur et de dirigeant de la Lutte de libération du peuple en Yougoslavie, Tito donne, dans ses articles et ses discours les jugements les plus justes et les données d'importance primaire sur l'évolution de l'insurrection des peuples de Yougoslavie.

— Broz Josip — Tito: govori i članci, knjiga 2 (2 VIII 1945 — 31. XII 1946) Zagreb, Naprijed 1959, str. 310, 20 × 14.

(Broz Josip — Tito: Discours et articles, vol. (du 2 août 1945 au 31 décembre 1946), Zagreb, Édition „Naprijed” 1959, pp. 410, 20 × 14).

Outre une série d'autres sources essentielles pour la lutte de libération du peuple en Yougoslavie, l'article intitulé „En quoi consiste le caractère spécifique de la lutte de libération et la transformation révolutionnaire de la nouvelle Yougoslavie” est particulièrement important.

— Broz Josip — Tito, Govori i članci, Knjiga III (1. I 1947 — 13. VIII 1984) Zagreb. Naprijed, 1959. str. 438, 20 × 14.

(Broz Josip — Tito, Discours et articles, vol. 3 (du 1er janvier 1947 au 13 août 1948), Zagreb, Édition „Naprijed” 1959, pp. 438, 20 × 14).

D'une importance spéciale pour l'insurrection des peuples de Yougoslavie est le Rapport politique du Comité Central du Parti communiste de Yougoslavie au Ve Congrès, dans lequel une place considérable a été consacrée à la lutte de libération du peuple.

— Četrdesetprva. Ustanak naroda Jugoslavije. Beograd, Mlado pokoljenje, 1961. str. XVI + 936 sa fotografijama i faksimilima. 20 × 21.

(L'Année quarante et une. Insurrection des peuples de Yougoslavie. Belgrade, Édition „Mlado pokoljenje”, 1961, pp. XVI + 936 avec photographies et facsimilé, 20 × 21).

La partie générale „La Yougoslavie à la veille et au commencement de la Deuxième guerre mondiale” et „Le Parti communiste — organisateur de l'insurrection des peuples de Yougoslavie” a été rédigée par Fabijan Trgo. Les aperçus de l'évolution de l'insurrection par régions particulières ont été donnés: pour la Serbie par Dragoslav Mitrović, pour la Croatie par Dušan Plenča, pour la Slovénie Jože Čertalič, pour la Bosnie et l'Herzégovine par Ahmet Džonlagić, pour la Macédoine Lazo Bogeski et pour le Monténégro Jovan Vujošević. Les auteurs ont utilisé de riches fonds des sources d'archives de l'Armée de la libération nationale et des Détachements des Partisans de Yougoslavie, les matériaux d'origine allemande et italienne, les matériaux provenant des autorités quislings, etc. L'oeuvre se distingue par l'abondance des dates, chiffres, divers indices documentés, sources et citations des sources essentielles, etc.

— Čulinović Ferdo. Jugoslavija između dva rata. Knjiga II Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1961. str. 340 sa kartama, 24 × 17.

(Čulinović Ferdo, La Yougoslavie entre deux guerres. Vol. 2, Zagreb, Académie yougoslave des sciences et des arts, 1961 pp. 340 avec cartes, 24 × 17).

Dans les derniers chapitres de ce livre ont été traitées les conditions sociales, politiques et générales dans les régions de Yougoslavie sous l'occupation ennemie dans la période précédant immédiatement l'insurrection. L'oeuvre a été enrichie d'une série d'extraits et de données empruntés aux sources d'archives yougoslaves et étrangères.

— Čulinović Ferdo, Dvadeset sedmi mart. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 1965. str. 372, 24 × 17.

(Čulinović Ferdo, Le vingt-sept mars. Zagreb, Académie yougoslave des sciences et des arts, 1965, pp. 372, 24 × 17).

Ce sont surtout les derniers chapitres de ce livre qui fournissent les données sur l'histoire de l'insurrection et dans lesquels on expose d'une façon substantielle et riche la situation en Yougoslavie avant la guerre d'avril. L'auteur établit et démontre que le mouvement antifasciste de masse en Yougoslavie vers la fin de mars 1941, représentait l'introduction directe aux préparatifs et au déclenchement de l'insurrection dans les pays yougoslaves.

— Čulinović Ferdo, Razvitak jugoslovenskog federalizma. Zagreb, Školska knjiga, 1952, str. 167. 24 × 17.

(Čulinović Ferdo, Évolution du fédéralisme yougoslave. Zagreb, Édition „Školska knjiga”, 1952, pp. 167, 24 × 17).

Dans les parties introductoires de ce livre l'auteur découvre les origines du fédéralisme yougoslave dans l'insurrection et immédiatement après que celle-ci eut éclaté.

— Čulinović Ferdo, Okupatorska podela Jugoslavije, Beograd Vojnoizdavački zavod 1970. Str. 722 sa fotografijama i drugim priložima, 24 × 17.

(Čulinović Ferdo, Division de la Yougoslavie par l'occupant, Belgrade, Institut d'édition militaire 1970, pp. 722 avec les photographies et autres annexes, 24 × 17).

L'auteur traite, de façon documentée et bien ordonnée, le démembrement du pays par l'occupant et l'introduction du système de l'occupation dans les régions particulières à la veille de l'insurrection. Le livre abonde en notes et données, basées sur les fonds énormes des matériaux d'archives, savamment utilisés, du pays et de l'étranger.

— Čulinović Ferdo, Slom stare Jugoslavije. Zagreb, „Školska knjiga”. 1958, str. 366 sa fotosima i faksimilima, 20 × 14.

(Čulinović Ferdo, *Débâcle de l'ancienne Yougoslavie*. Zagreb, Édition „Školska knjiga”. 1958, pp. 366 avec photographies et facsimilés, 20 × 14).

L'auteur traite avec succès la situation dans les pays yougoslaves à la veille de l'insurrection et fournit une série de données sur la terreur de l'occupant dans la période avant l'insurrection.

— Čulinović Ferdo. *Tri etape nacionalnog pitanja u Jugoslovenskim zemljama*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1962 str. 61, 20 × 14.

(Čulinović Ferdo, *Trois étapes de la question nationale aux pays yougoslaves*, Zagreb, Académie yougoslave des sciences et des arts, 1962, pp. 61, 20 × 14).

Entre autres, l'auteur y souligne l'importance de la question nationale dans l'Insurrection et traite le processus de sa résolution révolutionnaire après l'insurrection populaire.

— Дедијер Владимир, *Југословенско-албански односи 1939—1948*, Београд, Борба 1949, стр. 234, 20 × 14.

(Dedijer Vladimir, *Les rapports yougoslaves-albanais 1939—1948*, Belgrade, Édition „Borba” 1949, pp. 234, 20 × 14).

Le livre contient également un certain nombre de matériaux qui se rapportent aux relations yougoslaves-albanaises dans la période révolutionnaire.

— *Drugi svetski rat. Pregled ratnih operacija, Kolektivno delo, Knjiga II* Beograd, Vojnoistorijski institut. Beograd 1961. str. 776 sa skicama, 23 × 15.

(La deuxième guerre mondiale. Aperçu des opérations de guerre, œuvre collective, Tome II, Belgrade, Institut d'Histoire Militaire, Belgrade 1961, pp. 776 avec croquis, 23 × 15).

Dans une forme succincte le livre présente aussi le développement de l'insurrection des peuples de Yougoslavie.

— Kosanović Đorđe. *Ekonomsko-politička delatnost narodne vlasti u toku NOB-a*, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta, 1964, str. 192, 24 × 17.

(Kosanović Đorđe, *Activité économique et politique des autorités populaires au cours de la lutte de libération du peuple*, Zagreb, Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier, 1964, pp. 192, 24 × 17).

L'auteur traite brièvement l'histoire de la formation et de l'activité des organes du pouvoir populaire au cours de l'insurrection aux pays yougoslaves en 1941.

— Krizman Bogdan, Hitlerov „Plan 25“ protiv Jugoslavije. Jugoslavija u svijetlu Nirnberških dokumenata. Zagreb, Novinsko izdavačko preduzeće, 1953, str. 162, 17 × 12.

(Krizman Bogdan, „Plan 25“ d'Hitler contre la Yougoslavie. La Yougoslavie à la lumière des documents de Nuremberg. Zagreb, Édition „Novinsko izdavačko preduzeće“, 1953, pp. 162, 17 × 12).

Le livre contient une série de données se rapportant aux intentions de l'occupant de réprimer le Mouvement aux pays yougoslaves.

— Марјановић Јован. Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941. Београд, Институт друштвених наука, 1963. стр. 572 са скицама, 28 × 17.

(Marjanović Jovan. L'insurrection et le mouvement de libération du peuple en Serbie 1941. Belgrade, Institut des Sciences Sociales, 1963, pp. 572, avec croquis, 28 × 17).

Utilisant le fonds volumineux de matériaux domestiques et étrangers, l'auteur a traité intégralement l'évolution et le cours de l'insurrection en Serbie en 1941.

— Марјановић Јован — Мораћа Перо. Наш ослободилачки рат и народна револуција 1941—1945. Београд, Просвета, 1958. стр. 310 са фотографијама и скицама, 20 × 14.

(Marjanović Jovan — Morača Pero. Notre guerre de libération et la révolution populaire 1941—1945. Belgrade, Édition „Prosveta“, 1958, pp. 310 avec photographies et croquis, 20 × 14).

Sous forme d'un aperçu succinct a été traité aussi l'insurrection des peuples de Yougoslavie en 1941.

— Morača Pero, Prelomna godina, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1957, str. XI + 443 sa skicama, 19 × 14.

(Morača Pero, Année de tournants, Belgrade, Institut d'édition militaire, 1957, pp. XI + 443, avec croquis, 19 × 14).

Ont été présentés et traités avec succès les moments-clés dans l'évolution de l'insurrection vers la fin de 1941 et au cours de 1942.

— Novak Viktor, Magnum Crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948, str. 1123 26 × 19.

(Novak Viktor, Magnum Crimen. Un demi-siècle du cléricalisme en Croatie, Zagreb, Institut de publication de Croatie, 1948, pp. 1123, 26 × 19).

L'activité du cléricalisme croate contre l'insurrection de 1941 a été traitée dans ce livre de façon détaillée et documentée.

— Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945. knjiga I, Beograd, Vojnoistorijski institut 1957 str. 696 sa fotografijama i skicama, 23 × 16.

(La guerre de libération des peuples de Yougoslavie 1941—1945, tome Ier, Belgrade, Institut d'Histoire Militaire 1957, pp. 696 avec photographie et croquis, 23 × 16).

Sous forme d'un aperçu succinct a été traité, de façon synthétique, le développement de l'insurrection de 1941 dans tous les pays yougoslaves.

— Plenča Dušan. Međunarodni odnosi Jugoslavije u toku drugog svetskog rata. Beograd, Institut društvenih nauka, 1962 str. 423, 28 × 17.

(Plenča Dušan. Relations internationales de la Yougoslavie au cours de la Deuxième guerre mondiale. Belgrade, Institut des Sciences Sociales, 1962, pp. 423, 28 × 17).

Dans la première partie on présente les données concernant l'intérêt qu'avait pris le public international à l'insurrection des peuples de Yougoslavie.

— Преглед историје савеза комуниста Југославије. Институт за изучавање радничког покрета. 1963, стр. 615, 23 × 16.

(Aperçu de l'histoire de la Ligue des communistes de Yougoslavie. Institut pour l'étude du mouvement ouvrier. 1965, pp. 615, 23 × 16).

Entre autres, on y donne un aperçu concis des préparatifs et du déclenchement de l'insurrection, dans les pays yougoslaves au cours de 1941.

— Strugar Vlado, Rat i revolucija naroda Jugoslavije 1941—1945 Beograd, Vojnoistorijski institut, 1962. str. 474 sa kartama i drugim priložima, 21 × 15.

(Strugar Vlado, La guerre et la révolution des peuples de Yougoslavie 1941—1945. Belgrade, Institut d'Histoire Militaire, 1962, pp. 474 avec cartes et autres annexes, 21 × 15).

Dans les premiers chapitres du livre on a traité, de façon synthétique et avec beaucoup de succès, le développement de l'insurrection en Yougoslavie.

— Strugar Vlado, Jugoslavija 1941—1945. Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1970. str. 493, sa skicama, grafikovima, pokazateljima i kartama. Poseban dodatak — Komplet karata koje prate cijeli tekst.

(Strugar Vlado, Yougoslavie 1941—1945, Institut d'édition militaire, 1970, pp. 493, avec croquis, graphiques, indices et cartes. Annexe spéciale — Ensemble de cartes qui suivent le texte intégral).

Cette oeuvre donne le meilleur et le plus intégral aperçu synoptique de l'insurrection et de la lutte de libération des peuples de Yougoslavie qui ait paru jusqu'à présent.

— Terzić Velimir, Југославија у априлском рату, Титоград, Графички завод, 1963. стр. 709, 24 × 17.

(Terzić Velimir, La Yougoslavie dans la guerre d'avril, Titograd, Édition „Grafički zavod”, 1963, pp. 709, 24 × 17).

L'oeuvre se distingue par l'abondance des sources et des données citées. Elle traite la période ayant précédé l'insurrection dans tout le pays.

— Tудjman Franjo. Okupacija i revolucija, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta, 1963, стр. 316, 24 × 18.

(Tудjman Franjo. Occupation et révolution, Zagreb, Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier, 1963, pp. 316, 24 × 18).

Entre autres, le livre renferme les aperçus concis sur le développement de l'insurrection en Yougoslavie.

— Tудjman Franjo, Stvaranje socijalističke Jugoslavije, Zagreb, Naprijed, 1960. стр. 338 sa skicama, 22 × 16.

(Tудjman Franjo, Création de la Yougoslavie socialiste, Zagreb, Édition „Naprijed”, 1960, pp. 338 avec croquis, 22 × 16).

— Les systèmes d'occupation en Yougoslavie, 1941—1945, kolektivno delo, Belgrade, L'Institut pour l'Étude du Mouvement Ouvrier, 1963, P 564, 21 × 15.

(Les systèmes d'occupation en Yougoslavie, 1941—1945, oeuvre collective, Belgrade, Institut pour l'étude du mouvement ouvrier, 1963, pp. 564, 21 × 15).

Dans le livre ont été donnés des aperçus succincts du système d'occupation dans les régions particulières de la Yougoslavie.

— Živković Dušan, Postanak i razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942, Beograd, Instntut za savremenu istoriju 1969, стр. 683, 21 × 15.

(Živković Dušan, Origine et développement du pouvoir populaire en Yougoslavie 1941—1942, Belgrade, Institut pour l'Histoire contemporaine, 1969, pp. 683, 21 × 15).

Dans cette oeuvre volumineuse, basée sur un fonds énorme des sources d'archives ont été élaborés, de façon complexe et bien ordonnée, l'origine, le développement et l'activité générale des organes du pouvoir populaire sur les territoires libérés et non libérés.

Les oeuvres scientifiques, études, aperçus de caractère d'études, monographies et articles ayant le caractère d'étude ou de monographie qui traitent l'insurrection dans les pays ou les régions particulières de Yougoslavie.

— Апостолаки Михаило, Ослободителната војна на македонскиот народ (1941—1945). Скопје, „Просветно дело“, 1965, стр. 192 са фотографијама и скицама 23 × 17.

(Apostolski Mihailo, La guerre de libération du peuple macédonien (1941—1945). Skopje, Édition „Prosvetno delo“, 1965, pp. 192 avec photographies et croquis 23 × 17).

On présente dans ce livre des données brèves et concises sur le développement de l'insurrection en Macédoine.

— Atanacković Žarko, Vojvodina u borbi, Novi Sad, „Forum“ 1959, str. 270 sa skicama, 20 × 14.

(Atanacković Zarko, Vojvodina dans la lutte, Novi Sad, Édition „Forum“, 1959, pp. 270 avec croquis, 20 × 14).

Dans la première partie du livre est présenté avec succès et de façon documentés, le développement de l'insurrection en Vojvodina.

— Bašić Rade. Ustanak i borba na Kozari 1941—1942, Beograd, Vojno delo, 1957, str. XII + 270 sa fotografijama, faksimilima i skicama, 20 × 14.

(Bašić Rade, L'insurrection et la lutte dans la région de la Kozara 1941—1942, Belgrade, Édition „Vojno delo“, 1957, pp. XII + 270 avec photographies, facsimilés et croquis, 20 × 14).

Dans ce livre on traite en général l'insurrection — les préparatifs pour celle-ci et son cours pendant les années 1941 et 1942. Ont été utilisés généralement les fonds d'archives de l'Institut d'Histoire Militaire.

— Борковић Милан, СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945. Београд, „Рад“ 1970. стр. 430, 23 × 16.

(Borković Milan, Union des Jeunesses Communistes de Yougoslavie et le mouvement des jeunes en Serbie 1941—1945. Belgrade, Édition „Rad“ 1970, pp. 430, 23 × 16).

Entre autres, ce livre traite, d'une façon bien ordonnée, aussi l'activité de la jeunesse de Serbie dans l'insurrection de 1941.

— Босилчић Слободан, Источна Србија, Београд, Нолит, Просвета 1961. стр. XXXI + 328 са фотографијама, скицама и факсимилима, 24 × 17.

(Bosiljčić Slobodan, Le Serbie de l'Est, Belgrade, Édition „Nolit“, „Prosveta“ 1961, pp. XXX + 328, avec photographies, croquis et facsimilés, 24 × 17).

— Бошковић Бранко, Народноослободилачка борба у Ибарском базену, Приштина 1968, страница 361, 23 × 16.

(Bošković Branko, La lutte de libération du peuple dans le Bassin d'Ibar, Priština 1968, pp. 361, 23 × 16).

Dans les chapitres I et II de cette oeuvre ont été traités, de façon bien ordonnée et documentée, les rapports sociaux et économiques et les conditions politiques dans cette région jusqu'à l'insurrection ainsi que la mise en action et le cours de l'insurrection en 1941.

— Глишић Венцеслав, Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944, Београд, Рад 1970, стр. 290 са прилозима. (Glišić Venceslav, Terreur et crimes de l'Allemagne nazie en Serbie 1941—1944, Belgrade, Édition „Rad” 1970, pp. 290 avec annexes).

Se basant sur les matériaux d'archives originaux, l'auteur a traité avec succès dans son livre, les crimes commis par l'occupant dans la période de l'insurrection de 1941 en Serbie et les efforts qu'il avait faits en vue de réprimer l'insurrection par l'application des plus graves représailles.

— Hory Ladislaus i Martin Broszat. Der kroatische Ustascha Staat, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1964. (Hory Ladislaus et Broszat Martin, Der kroatische Ustascha Staat, Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1964 (L'État Croate d'Ustacha).

Ces parties dans lesquelles on traite la situation intérieure dans l'État Indépendant de Croatie dans la période de l'insurrection arrêtent l'attention.

— Istra i slovensko primorje. Borba za slobodu kroz vjekove, Priredio redakcioni odbor, Odgovorni urednik Juraj Krženjak, Beograd, Rad 1952, str. 852 sa fotografijama, skicama i kartama. (Istrie et le Littoral Slovène. La lutte pour la liberté à travers les siècles. Préparé par le Comité de rédaction, Rédacteur gérant Juraj Krženjak, Belgrade, Édition „Rad” 1952, pp. 852, avec photographies, croquis et cartes).

On traite dans ce livre, entre autres, aussi la mise en action de la lutte de libération du peuple dans les régions susmentionnées.

— Јовановић Батрић. Црна Гора у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији. Књига I, Београд, Војно дело 1960, стр. 868 са фотографијама и факсимилима, 20 × 15.

(Jovanović Batrić, Monténégro dans la guerre de libération nationale et la révolution socialiste. Tome I, Belgrade, Édition „Vojno delo”, pp. 868 avec photographies et facsimilés, 20 × 15).

Dans ce livre l'auteur a présenté, avec de nombreux détails et de façon bien ordonnée, la mise en action et le développement de l'insurrection populaire générale au Monténégro en 1941.

— Kvesić Sibe, Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi. Zagreb, Lykos, 1960. str. 732 sa fotografijama i drugim prilozima, 22 × 16.

- Kvesić Sibe, Dalmacija u Narodnooslobodilačkoj borbi. Zagreb, Edition „Lykos” 1960, pp. 732 avec photographies et autres annexes, 22 × 16).

Dans la première partie de ce livre est traité le développement de l'insurrection dans cette région.

- Lukač Dušan, Ustanak u Bosanskoj Krajini 1941—1942. Beograd, Vojno delo 1967, str. 527 sa skicama, 20 × 14.
- (Lukač Dušan, Insurrection dans la région de Bosanska Krajina 1941—1942. Belgrad, Edition „Vojno delo” 1967, pp. 527 avec croquis, 20 × 14).

Dans ce livre sont présentés, avec force détails, les préparatifs et le développement de l'insurrection sur le territoire plus vaste de la Bosnie de l'Ouest et Centrale qui, au cours de la guerre de libération nationale, entraient dans le cadre du terrain d'opération sous le nom de Bosanska Krajina.

- Марјановић Јован, Београд, Нолит, Просвета, Београд, 1964, стр. XVI + 392 са фотографијама и факсимилима, 24 × 17.
- (Marjanović Jovan, Belgrade, Edition „Nolit”, „Prosveta”, Belgrade, 1964, pp. XVI + 392 avec photographies et facsimilés, 24 × 17).

Entre autres, le livre contient un aperçu du développement du Mouvement clandestin de libération du peuple dans la période du déclenchement de l'insurrection dans le pays.

- Mikuž Metod. Pregled razvoja NOB u Sloveniji. Knjiga 1 Beograd, Vojno delo, 1956. str. 392, 20 × 13.
- (Mikuž Metod, Aperçu du développement de la lutte de libération du peuple en Slovénie. Tome I, Belgrade, Edition „Vojno delo”, 1956, pp. 392, 20 × 13).

Entre autres, ce livre présente un aperçu succinct des préparatifs et du développement de l'insurrection et de la lutte de libération du peuple en Slovénie, au cours de 1941 et dans la première moitié de 1942.

- Мојсов Лазар, Бугарската работничка партија (Комунисти) и македонското национално прашање. Скопје, 1948, стр. 275, 20 × 14).
- (Mojsov Lazar, Le Parti ouvrier bulgare (communiste) et la question nationale macédonienne. Skopje, 1948, pp. 275, 20 × 14).

L'auteur traite l'attitude prise par le Parti ouvrier bulgare (communiste) envers la mise en action de l'insurrection en Macédoine 1941.

- Ogrizović Mihailo. Prosvjetni i kulturni rad sa odraslima u Hrvatskoj za NOB. Zagreb, Savez narodnih sveučilišta Hrvatske, 1960. str. 159 sa fotografijama i faksimilima, 19 × 13.

(Ogrizović Mihailo, L'enseignement et le travail culturel avec les adultes en Croatie pendant la lutte de libération du peuple. Zagreb, Union des Universités populaires de Croatie, 1960, pp. 159 avec photographies et facsimilés, 19 × 13).

On y traite brièvement les premières origines du travail culturel et de l'enseignement dans la période de l'insurrection.

— Перовић Миливоје, Јужна Србија. Београд, Нолит, Просвета, 1961, стр. XXIX + 438 са фотографијама и скицама, 24 × 16.

(Perović Milivoje, La Serbie du Sud. Belgrade, Édition „Nolit”, „Prosveta”, 1969, pp. XXIX + 438 avec photographies et croquis, 24 × 16).

— Plenča Dušan, Partizanski odredi naroda Dalmacije, 1941—1942, Beograd, Vojno delo, 1960, str. 430 sa fotografijama i drugim priložima, 20 × 15.

(Plenča Dušan, Les détachements de partisans du peuple de Dalmatie, 1941—1942, Belgrade, Édition „Vojno delo”, 1960, pp. 430 avec photographies et autres annexes, 20 × 14).

Le développement de l'insurrection en Dalmatie et son cours en 1942 ont été traités sur la base des matériaux d'archives.

— Преглед народноослободилачког рата у Македонији 1941—1944, Колективни рад, Београд, Војноисторијски институт 1950, стр. 214 са картом, 19 × 14.

(Aperçu de la guerre de libération nationale en Macédoine, 1941—1944, oeuvre collective, Belgrade, Institut d'Histoire Militaire 1950, pp. 214 avec une carte, 19 × 14).

Entre autres, ce livre donne un aperçu succinct du développement de l'insurrection en Macédoine.

— Sarajlić Abdulah, Pregled stvaranja bosansko-hercegovačkih jedinica narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, Sarajevo, Veselin Masleša, 1958, str. 201, 20 × 14.

(Sarajlić Abdulah, Aperçu de la formation des unités bosniaques-herzégoviniennes dans les rangs de l'armée de libération du peuple de Yougoslavie, Sarajevo, Édition „Veselin Masleša, 1958, pp. 201, 20 × 14).

La première partie fournit les données fondamentales sur l'origine des premières unités d'insurgés en Bosnie-Herzégovine.

— Savić Sreta, Srem u narodnooslobodilačkoj borbi, Beograd, Vojno delo, 1963, str. 542 sa priložima, 20 × 15).

(Savić Sreta, Srem dans la lutte de libération du peuple, Belgrade, Édition „Vojno delo”, 1963, pp. 542, avec annexes, 20 × 15).

Dans les premiers chapitres on donne un aperçu bien ordonné du développement de l'insurrection en Srem.

— Skerl France, Počeci partizanskog pokreta u Sloveniji, Beograd, Vojno delo, 1956, str. 210 sa kartom, 20 × 13.

(Skerl France, Origines du mouvement des partisans en Slovénie, Belgrade, Edition „Vojno delo”, 1956, pp. 210 avec une carte, 20 × 13).

Ce livre traite, de façon détaillée et documentée, le développement du mouvement de libération du peuple en Slovénie au cours de l'été et l'automne 1941.

— Тодоровић Војо, Подгорички срез у тринаестојулском устанку. Београд, Војно дело, 1954 стр. 300 са прилозима, 21 × 14.

(Todorović Vojo, L'arrondissement de Podgorica dans l'insurrection du Treize juillet. Belgrade, Edition „Vojno delo”, 1954, pp. 300 avec annexes, 21 × 14).

L'insurrection dans la région de Podgorica y est traitée de façon détaillée, avec une série des indices, données et la liste des combattants morts dans le combat.

— Ужице 1941. године Колективни рад, Београд, Војно дело, 1961, стр. 424 са фотографијама и другим прилозима, 20 × 15.

(Užice 1941, oeuvre collective, Belgrade, Edition „Vojno delo”, 1961, pp. 424 avec photographies et autres annexes, 20 × 15).

Dans ce livre sont traités tous les composants de l'insurrection dans la région d'Užice en 1941 et au commencement de 1942.

— Zorić Milan, Drvar u ustanku četrdeset prve. Beograd, Vojno delo, 1963. str. 407 sa priložima, 20 × 14.

(Zorić Milan, Drvar dans l'insurrection de l'année 1941. Belgrade, Edition „Vojno delo”, 1963, pp. 407 avec annexes, 20 × 14).

On y traite en détail le développement de l'insurrection à Drvar et aux environs de cette ville en 1941.

— Živković Dušan, Boka Kotorska i Paštrovići u narodnooslobodilačkoj borbi. Beograd, Vojno delo, 1964, str. 452, sa priložima, 20 × 14.

(Živković Dušan, Les Bouches de Kotors et la région de Paštrovići dans la lutte de libération du peuple. Belgrade, Edition „Vojno delo”, 1964, pp. 452, avec annexes, 20 × 14).

Entre autres choses, le livre traite de façon circonstanciée et bien ordonnée, les préparatifs et le cours de l'insurrection dans cette région.

Du fonds très volumineux des matériaux de mémoires, le plus grand nombre de données pour l'histoire de l'insurrection en Yougoslavie est fourni par les oeuvres suivantes:

- Četrdeset godina, urednik Morača Pero. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta. Knjiga V. Period 1941—1945. Beograd, Kultura 1961. str. 603. 25 × 17.
- (Quarante ans, rédacteur Morača Pero. Recueil de réminiscences des activistes du mouvement ouvrier yougoslave. Tome V. Période 1941—1945. Belgrade, Édition „Kultura” 1961, pp. 603, 25 × 17).
- Četrdeset godina, urednik Morača Pero. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta, Period 1941 do 1945, Beograd, Kultura, 1961 str. 720, 25 × 17.
- (Quarante ans, rédacteur Morača Pero. Recueil de réminiscences des activiste du mouvement ouvrier yougoslave. Période de 1941 à 1945. Belgrade, Édition „Kultura”, 1961, pp. 720, 25 × 17).
- Čolaković Rodoljub, Zapisi iz oslobodilačkog rata, Knjiga 1, Svetlost, Sarajevo, 1946, str. 20 × 14 i knjiga 2 Sarajevo, Svetlost 1948, str. 291, 20 × 13.
- (Čolaković Rodoljub, Notes de la guerre de libération, Tome I, Édition „Svetlost”, Sarajevo, 1946, pp. 296, 20 × 14 et Tome II, Sarajevo, Édition „Svetlost” 1948, pp. 291, 20 × 14).
- Дедијер Владимир, Дневник, II издање, Београд 1951. стр. 871, 24 × 17.
- (Dediđer Vladimir, Journal, 2e édition, Belgrade 1951, pp. 871, 24 × 17).
- Ustanak naroda Jugoslavije 1941, Zbornik sećanja učesnika. Urednik Đurović Milinko, Knjiga 1, Beograd, Vojno delo 1962. str. XII + 876, 24 × 17.
- (Insurrection des peuples de Yougoslavie 1941, Recueil de réminiscences des participants. Rédacteur Đurović Milinko, Tome I. Belgrade, Édition „Vojno delo” 1962, pp. XII + 876, 24 × 17).
- Ustanak naroda Jugoslavije, isto, knjiga II itd. 1963, str. 898, 24 × 17.
- (Insurrection des peuples de Yougoslavie, même oeuvre, Tome II, Belgrade, Édition „Vojno delo” 1963, pp. 898, 24 × 17).
- Ustanak naroda Jugoslavije, isto, knjiga III, Beograd, Vojno delo 1963 str. 903. 24 × 17.
- (Insurrection des peuples de Yougoslavie, même oeuvre, Tome III, Belgrade, Édition „Vojno delo” 1963, pp. 903, 24 × 17).
- Ustanak naroda Jugoslavije, isto, knjiga IV, Beograd, Vojno delo 1964 str. 905, 24 × 17.
- (Insurrection des peuples de Yougoslavie, même oeuvre, Tome IV, Belgrade, Édition „Vojno delo” 1964, pp. 905, 24 × 17).

- Ustanak naroda Jugoslavije, isto, knjiga V Beograd, Vojno delo 1964, str. 908, 24 × 17.
(Insurrection des peuples de Yougoslavie, même oeuvre, Tome V, Belgrade, Édition „Vojno delo”, pp. 908, 24 × 17).
- Ustanak naroda Jugoslavije, isto, Knjiga VI Beograd, Vojno delo 1964, str. 840, 24 × 17.
(Insurrection des peuples de Yougoslavie, même oeuvre, Tome VI, Belgrade, Édition „Vojno delo” 1964, pp. 840, 24 × 17).
- Svetozar Vukmanović — Tempo, Revolucija koja teče, Beograd, Komunist 1970, I knjiga str. 437 sa priložima i II knjiga str. 501 sa priložima, 24 × 17.
(Vukmanović Svetozar — Tempo, Révolution qui coule, Belgrade, Édition „Komunist” 1970, Tome I pp. 437 avec annexes et Tome II, pp. 501 avec annexes, 24 × 17).

NIKOLA TASIC
Institute of Balcanology
Serbian Academy of Science and Arts

THE BOSUT GROUP OF THE BASARABI COMPLEX AND THE „THRACO-CIMMERIAN” FINDS IN YUGOSLAV REGIONS ALONG THE DANUBE AND IN THE CENTRAL BALKANS

In the region stretching between the Carpathians and the Alps, and from the spacious Pannonian Plain to the mountainous Central Balkans significant changes took place during the period between the end of the first and the beginning of the second millennium B. C.. These changes were greatly reflected in the material and spiritual culture of the autochthonic population and on formation of interior regional relations between various tribes. In this region three important centers of the Iron Age stood out, their genesis being closely connected with the development of the preceding Bronze Age and with the evolution of the population in that region. The regions of the east Alps and the east Pannonia, which were included in the Urnenfelder culture and the Hallstatt in the classical meaning of that word, form a unit. In the regions of the central and east Balkans a type of culture of the early Iron Age was being developed as a continuation of the already begun evolution within the frameworks of the Illyrian community of the Bronze Age. In the third center of the early Iron Age, situated to the east of the classical Illyrian territory and to the south of the Urnenfelder culture territories, the least amount of research has been done. Geographically it could be limited to the southern parts of the Pannonian Plain (Srem and South Banat), west, central and east Serbia, with a possibility of following an identical development in south-west Rumania and west Bulgaria. More precisely, this is the region which is bounded by the Illyrs in the west (Authariats), the Thracian tribes in the east and the Dardanian tribes in the South. As a frontier region it has been, even in earlier periods, very often swept by eastern and western cultures and penetrations from the North and the South. These special conditions of development resulted in local and theoretical exploration being very limited, thus leading to a loss of an important chapter in the studies of the cultural and historical past of these regions during the period between the end of the Bronze Age and the time of their occupation by the Celtic tribes.

Using absolute dates, this is the time between 9th and 4th centuries B. C.. The necessity for research of this period is potentialized by the fact that in the first half of 1st millennium a constellation of tribes was being accomplished in the broader region of south-east Europe, in those geographical frames which, a few centuries later, were mentioned first in Greek and subsequently in Roman sources.

Accepting the importance of the given geographical region at the time of the first half of I millennium B. C., an important research and collection of material recently have been started on the basis of which, at present, it is possible to differentiate a temporal, cultural and even ethnical horizon, more generally accepted as the Basarabi complex.¹ Here this term is used conditionally, because it, as we shall see, does not entirely correspond to the contents of the cultures of the early Iron Age. According to the explorations in Rumania, Bulgaria and our country, the Basarabi style extends over the regions stretching from the Carpaths to the east of Serbia, and a wider zone along the lower Danube, including the region to the east of the estuary of Sava into Danube, the entire Srem and north parts of Bosnia. Over such a large area, heterogenous in its geographical characteristics, and especially in the cultures developed there in its earlier phase, local groups branched off, and among these is the group that we wish here to discuss (The Bosut group as it may be called after the finding place at Gradina on the river Bosut near Batrovac in Srem).²

The bibliography of papers where the material about this, within the Basarabi complex new group, was directly or indirectly dealt with, is very scarce. The situation concerning metal finds which could be connected with the early Iron Age is the same. If minor contributions are excluded, as being mostly lapidary reports from excavations and recognitions of the ground, the published papers are primarily concerned with the general problems of Aegean and Doric movement³ and with the somewhat later period, the so-

¹ The term „Basarabi culture” is used conditionally in the text, that is rather in a sense of denoting a wider temporal and cultural complex of the local groups and variants of the early Iron Age, which is marked by the appearance of the „S” ornamentation, the flowing „S” spirals, etc. A. Vulpe, who was the first one to try to deal with this „Culture” monographically, has only given a selection of material from individual finding-places, which is far from being sufficient to represent entirely a cultural profile, its style and typological characteristics. Compare A. Vulpe, *Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur) Dacia IX, 1965, 105 and others.*

² The results of explorations in Gradina near Bosut have been only partially published (comp. N. Tasić, *Arheološki pregled 7, 1965, 47 and others*).

³ A. Mozsolics, *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung, Acta Archaeologia Hungarica VIII, 1957, 115, and others*; M. Garašanin, *Diadora II, 1962, 38 and others*; A. Benac, *O učešću Ilira u Egejskoj seobi, Arheološki radovi i rasprave (in the text further on ARR) IV—V, 1967, 319 and others.*

-called Thrace-Cimmerian penetration, that is with the finds which could, according to their style characteristics, belong to this horizon.⁴ An exception certainly are the publications about Attenica, and even Novi Pazar⁵, which, although of a more recent period, contain elements of the preceding period.

However the problem of appearance and development of cultures of the early Iron Age of Yugoslav Danube area and Central Balkans, was actuated on one side by more expansive explorations in Rumania within the frameworks of the Basarabi culture⁶, and on the other side by the discovery of a whole series of new finding-places with the ceramic material and metal finds, the attribution of which to the period of the early Iron Age is quite certain, as well as their stylistic separation into a new cultural group. Finding-places of importance in Vojvodina where lesser or larger work was done are Feudvar, Židovar, Gomolava, Popov Salaš near Kač and Gradina on the Bosut near Batrovac; in Serbia they are Radonja, Zlotska pećina (Zlot Cave) and finding-places in the Djerdap area (Hajdučka vodenica, Boljetin, Manastir near Gospođin vir) and others. According to the data at our disposal there are registered about forty finding-places from which mostly accidental metal finds (bronze and iron) originated, whose temporal classification into the early Iron Age is quite certain (Note: Included are a list of finding-places and a map).

These circumstances necessitated that the problem of cultural groups of the early Iron Age be put into as wide as possible frames and into the composition of general movements occurring in the beginning of I millennium B. C., not only on the Balkan territory, but also in the central Europe and on the Apennine Peninsula. Within the framework of these problems two should be separated: a) a separation within the development of the early Iron Age into the Bosut group as a regional phenomena of the Basarabi complex, and b) a following of the „Thrace-Cimmerian finds” in the Yugoslav Danube area, Central Balkans and a determination of their relation to the Bosut group, that is to the Basarabi culture in its wider sense. The solving of these basical problems and a determination of exact temporal, cultural and ethnical boundaries means filling out of a gap which has existed in these regions between the numerous remains of the ha A period and the arrival of Celts.

⁴ Z. Vinski, „Tračko-kimerijski” nalaz Adaševci u Srijemu, Rad vojvođanskih muzeja 4, 1955, 27 and others.

⁵ M. Đuknić-B. Jovanović, Ilirska kneževska nekropola u Atenici, Cačak 1966, pass. Dj. Mano-Zisi — Lj. Popović, Novi Pazar, Beograd, 1969, Greek-Illyrian find.

⁶ D. Berciu — E. Comsa, Saptaturile archeologice de la Balta Verde si Gogosu (1949—1950), MSCIV II, 1956, 320, A. Vulpe, Dacia IX, 1965, 105 and others. V. Dimitrescu, Dacia XII, 1968, 227 and others.

Basic characteristics of the Bosut Group

The Bosut Group is a new phenomenon in the study of the early Iron Age in the Yugoslav Danube area and in the north regions of the Balkan Peninsula. In the course of the last few years a large number of finding-places has been registered, mostly settlements, and a smaller number of individual accidental finds. In few cases in question are the necropoles, although they have never been explored to any greater extent.⁷ All these elements, varying in their categories, have provided a sufficient amount of information for a reliable separation of this material into an independent cultural group, which was called the Bosut group, after a multi-layered finding-place in Gradina on the Bosut near Batrovac, where, as we shall see, was discovered a cultural layer of this group and a number of living and temporal horizons.⁸ Until now the Bosut group ceramics in literature were noted only as „Hallstatt“, „ceramics of the early Iron Age“ or as „ceramics with the „S“ ornamentation“ according to its most frequent and characteristic ornamental pattern.⁹ In Rumanian literature the finds of this group were simply a part of the complex of the Basarabi culture.¹⁰ Such simplification of facts is not quite acceptable, the more so because ceramics with the „S“ ornamentation, namely the Basarabi material, in our country, especially in the finding-places to the west of the area over which it stretches, have their own local specific characteristics and, to some extent, a development different in relation to finding-places in Rumanian part of Banat, or further east in Dobruža. These specific characteristics justify its separation into an independent cultural group belonging, in more general sense, to the Basarabi complex, that is to a territorially widely spread phenomenon from the beginning of the early Iron Age, the same as the Babadag or the Balta Verde Gogosu group.

1. Types of finding places and the stratigraphical data

We have mentioned earlier that on the territory of Serbia there have been discovered more than forty precisely determined finding-places with the material of the Bosut group. (The finding-places in Vojvodina are also included). Besides these, in this area there may be taken into account numerous individual, accidental

⁷ B. Jovanović, *Materijali* VI, 1969, 27 and others: N. Tasić, *Materijali* VII, 1970, in print.

⁸ N. Tasić, *Arheološki pregled* (in further text AP) 7, 1965, 47 and others — A preliminary report on excavations.

⁹ S. Dimitrijević, *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 15, 1956, 26. N. Tasić, *Poznoneolitski, bronzanodobni i sloj starijeg gvozdenog doba na Gomolavi*, *RVM* 14, 1965—1968, 177 and others: B. Jovanović, *Materijali* VI, 1969, 31—32.

¹⁰ A. Vulpe, *Dacia* IX, 1965, 105, and the cited literature.

or unchecked finds, which, according to their type, belong to the Bosut group. This is especially relevant to numerous discoveries of metal, most often bronze objects, which are generally determined as belonging to the early Iron Age or as being „Thrace-Cimmerian”. They are especially frequent in the area of east Srem and west Serbia.

Out of forty finding-places, excavations have been done in nineteen: in the Banat on Židovar and Feudvar¹¹, in Bačka on Popov Salaš near Kač¹², in Srem on Bosut, Kalvaria near Sremska Mitrovica, Pećina near Vrdnik, Gomolava, Stari Slankamen, Belegiš and in the outskirts of Zemun near the Radio station¹³, and in Serbia to the south of the rivers Sava and Danube, near Rospri Cuprija, Radonja, in Kruševac, Crnokalačka Bara, Zlotska pećina¹⁴, in Djerdap (Monastery near Gospodjin Vir, Boljetin, the estuary of the river Poreč, and the Hajdučka vodenica).¹⁵ Owing to the information from these discoveries, especially from those where the Bosut group appears in a vertical stratigraphy, it is possible to determine its exact relatively chronological position in relation to younger or older cultural groups in this region.

The analysis of the position of the Bosut group settlements shows that there exist some common elements in the choice of place for their construction. Primarily that is their wish for safety, illustrated by a „naturally fortified” type of settlement („gradinska”) in Serbia, and by a settlement of the „gradac” type in Srem and Banat (Gradina near Bosut, Gomolava, Pećine, near Vrdnik, Gradina in Stari Slankamen, Šančine in Belegiš, Židovar or Feudvar), and finally settlements in the far off, isolated and not easily reachable regions such as those finds in Djerdap. The wish for a protected home is proved by the Zlotska Pećina which is distant from the main communications and hidden in the massives of the Homoljske mountains. Some of the mentioned settlements, especially those in the flat regions, have very precisely made fortification elements (moats and palisades). The defensive systems in Šančine in Belegiš, Gomolava and Bosut have most probably come into existence at the time of the arrival of bearers of the Bosut group into

¹¹ B. Gavela, *Keltski opidum Židovar*, 1952, pass.: The same, AP 6, 1964, 39 and others: M. Sulman-R. Rašajski RVM 2, 1953, 117 and others, *Praistorijska gradina Feudvar kod Mošorina* (The prehistorical naturally fortified settlement Feudvar near Mošorin).

¹² P. Medović, AP 5, 1963, 25—26, T. II, 4—5.

¹³ N. Tasić, AP 7, 1965, 47 (Bosut), D. Popović, *Sirmium*, 1969, 7 (Kalvarija), the same, AP 11, 1969, 35 (Vrdnik): N. Tasić, RVM 14, 1965—1968, 202 and others: The same, AP 4, 1963, 46 (Belegiš): The same, RVM 11, 1962, 128 (Zemun).

¹⁴ J. Todorovnić, *Starinar XVII*, 1956, T. II 10—13. A. Jurišić, *Starinar XI*, 1960, 99 (Radonja): N. Tasić *Materijali VI*, 1969, 74 (Zlotska Pećina).

¹⁵ B. Jovanović, *Materijali VI*, 1969, 29 and the cited literature (finding places in the Djerdap area).

these regions. Frequently, they already were the natural fortifications which could, with little effort be easily adapted into the protected settlements.

The stratigraphic position of the Bosut group has been entirely determined in the multilayered finding places in Vojvodina. Here we are primarily thinking of the area where the excavations have been done, and their material reliably stratified in the vertical stratification. To illustrate the above, we are now giving the data from the following finding-places:

a) *Gradina on the river Bosut near Batrovac.* In the cultural layer 6,5 m thick (with holes up to 7,20 m deep) the existence of three culturally and temporally reliably differentiated layers has been determined: the oldest layer belonging to the early Bronze Age, the Vinkovci group, the middle layer belonging to the early Iron Age, and the youngest layer belonging to the „La Tène” period.¹⁶ Besides these, from a more recent period, from Gradina originated numerous graves which have considerably damaged the youngest „La Tène” horizon of the settlement. Here we are primarily interested in the middle, Hallstatt horizon which is separated from the older Bronze Age by a sterile layer of cca 0,40 m. On the layer of the early Iron Age, where the material of the Bosut group is found, goes 2,60 m, which certainly represents important sediments for a new cultural group whose appearance and development almost have not at all been studied. In this layer there is a number of habitations horizons, and during the excavations three settlement restorations could be differentiated, although, having in mind the insufficiently explored area, the data are not definite. Architectural remains, partially reached by sounding instruments, show that within the settlement there may be taken into account larger buildings above the ground, and numerous open fire-places, of which some may have certain cultural character. This is especially so with those which have in their vicinity monumental sacrificing altars with vaulted handles. (Fig. 1).

Above the layer with the Bosut group material there comes a horizon considerably damaged by digging of graves in 18th and 19th centuries, which belongs to the „La Tène” period. According to the ceramic material this horizon may be classified into 3rd century B. C. at the earliest, namely at the time of the formation of the Celtic state Scordisca.¹⁷

Stratigraphic situation on the Bosut Gradina puts before us an important question concerning the duration of settlement in the early Iron Age, or more precisely, whether they existed until the

¹⁶ Comp. N. Tasić, AP 7, 1965, 47: The Vinkovci group layer from the Bosut has been elaborated on in the *Arheologia Iugoslavica* IX, 1968 — in print.

¹⁷ J. Todorović, *Kelti u Jugoistočnoj Evropi*, Disertation VII, 1968, 106 and others.

arrival of Celts into these regions. Our impression is that horizons developed in temporal continuity, noting that the older settlement of the Bosut group had been destroyed by force in the course of an invasion of Celtic warriors. We are leaving aside the question whether the settlement had been destroyed during the first penetration of Celts from Central Europe into the area along the Danube, or during their return after the defeat at Delphi in the year of 279, and the foundation of the Scordisca state in the Srem region, part of Slavonia and north parts of Serbia. It is important to mention here that the stratigraphy of Gradina on Bosut shows that the Bosut cultural group had lived quite a long time, and that its lowest temporal boundary must in these regions be lowered considerably more than it is the case with similar groups of the Basarabi complex.

b) *Gomolava near Hrtkovci*. In this finding-place, whose stratigraphy is taken as certain for the almost entire prehistorical development of these regions, a contact of the Bosut group, both with older and younger cultural groups, has been determined.¹⁸ In spite of the fact that the layer of the early Iron Age is not as strong as in Gradina on the Bosut, on Gomolava it is differentiated by a sure closed entirety: settlement objects, fire-places, holes and a Hallstatt threshing-floor. In the vertical stratigraphy it is preceded by blackpolished ceramics which are, according to analogous finds from other finding-places (primarily Ekonomija Sava near Jakovo), dated to the end of the Bronze Age. It belongs to one of the still insufficiently determined cultural groups from these regions, which, as a working title, was called, somewhere else, Belegiš II.¹⁹ Those are the ceramics ornamented by fluting and wreath motifs by the fluting technics, contemporary to numerous remains of the Hallstatt horizon A-B. This information from Gomolava seems to be very important, for the Bosut group, as the youngest one, must belong to a period after the numerous remains of the „Hallstatt complex A-2” with the Bronze Age on the territory of Srem and Slavonia ends.²⁰

As in the Bosut Gradina, in Gomolava, above the layer with ceramics of the early Iron Age, there is the powerful horizon of a Celtic settlement. However, here the „La Tène” material could neither be dated to the time before the formation of the Scordisca state.²¹ The problem concerning the duration of the Bosut group posed earlier here also stays unsolved.

¹⁸ N. Tasić, Rad vojvođanskih muzeja 14, 1965—1968, 202 and others.

¹⁹ As well as with this title, that is also found with the title of „the culture of flat fields with urns” or its early phase is connected with the Vršac culture (Pannonian beakers for example). Compare N. Tasić, RVM 11, 1962, 128 and others.

²⁰ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, Prolegomena k statistici... Opuscula arhaeologica I, 59.

²¹ B. Brukner, Rad vojvođanskih muzeja 14. 1965—1968, 237.

c) *Popov Salaš near Kač*. The cultural layer in this finding-place is not so thick as to enable the completion of finer stratigraphic analysis. This is the more so because the intensive shift of settlements in various temporal periods caused the material to be often dislocated.²² Therefore we are here classifying it typologically into four basal groups: a) the oldest, belonging to a local variant of the Vatin group, considerably developed in relation to the material from Banat, b) a group with elements of Belegiš II style, c) a group with the Bosut ceramics, and finally, d) the youngest ceramics groups in this finding-place which belongs to the late „La Tène”, as well as the finds from Gomolava and Gradina on the Bosut.

A similar stratigraphic situation may be seen in other multi-layered finding-places. In Gradina in Stari Slankamen the Bosut ceramics appear above the late Vatin, and below „La Tène”.²³ The identical situation is in finding places in Banat. In Židovar, which will doubtless give outstanding informations when the material is published in its entirety. Ceramics of the early Iron Age (Bosut or Basarabi type) also appear below the layer belonging to the late La Tène, and above the late Vatin.²⁴ Analogous phenomena shows also in the finding-places at Feudvar near Mošorin²⁵ and we are here putting emphasis on this as an important element in determining of the relatively chronological position of the Bosut group in relation to cultures preceding it, or developing after it. It seems that it is not accidental that in almost all the excavated finding-places in Vojvodina, and even in Serbia (regions which have been included in the state of Scordisca). La Tène settlements were erected over the Bosut group settlements. As a confirmation of this circumstance we cite the following finding-places: besides Gradina on Bosut, Gomolava, Popov Salaš, Židovar, Stari Slankamen, Feudvar, also Kalvaria in Sremska Mitrovica, Šančine in Belegiš, Radio stanica near Zemun, Perlez-Batka, Rospi Čuprija and Ritopek near Belgrade. On the basis of such vertical stratigraphy of a large number of multi-layered finding-places it may be concluded that the Bosut group remains in the west regions of the Basarabi complex last longer than in the east regions. It developed here until the arrival of Celts into Yugoslav territory along the Danube and until the foundation of the Celtic state Scordisca. These conclusions

²² P. Medović, AP 5, 1963, 25; the same, AP 6, 1964, 30.

²³ Explorations by D. Dimitrijević and M. Gorenc: the material in Zavičajni muzej in Zemun, mainly unpublished (comp. RVM 5, 1956, 150 and other).

²⁴ B. Gavella, AP 6, 1964, 39 and the cited literature. The Monography about this exceptionally important finding-places for the stratigraphy and the relative chronology of the Bronze Age and the Iron Age cultures is being prepared. I would like to thank Prof. B. Gavella for the verbal informations about the results of his explorations.

²⁵ Minor excavations on the Mošorin breg (hill) near Feudvar have been done by R. Rašajski and M. Sulman. The basic results have been published in the Rad vojvođanskih muzeja 2, 1953, 117 and others.

are to some extent in discord with the data which we discover in Rumania, where, according to the opinion of Rumanian archeologists, the Basarabi group originates somewhere during the period at the beginning of 6th century with the appearance of the Ferigile-Birçesti culture.²⁶ However, we think that the specific conditions in our regions have enabled a longer existence of the Bosut group, especially in its west regions and that it was not impossible for it to last until the Celtic penetration.

2. Style characteristics of the material culture

Rich funds of movable archeological material collected accidentally during excavations provide a possibility for a determination of a basic style characteristic of the new cultural group.²⁷ They are mainly relevant to shapes of ceramic vessels, ornamental compositions and their technics, and to a lesser extent to other following material which is in its form less typical and more connected with the wider cultural region. Here the primary thought is about bronze finds, the shapes of which do not greatly differ from the finds in the Alps or the Carpath cultures.

Of ceramic shapes mostly wide-spread are the dishes with inside curved, faceted brims. They are equally frequently found in all the known finding-places in the region stretching from Bosnia to Rumania. Besides the inside curved brim they are also characterized by warty handles, wreath motifs, and on a few specimens by an ornament in the shape of impressed „S” elements (Gomolava, Botcut, Popov Salaš, and other finding-places — Fig. 6—8; 10—13). Besides dishes, an important place in the ceramography of the Bosut-group is occupied by deeper vessels (amphoras) with a high neck and a distinctly prominent brim, which is almost horizontally profiled. This type of brim is very often adorned by curved motifs (flowing „S” spirals, carved triangles, ribbons or simple plains) and on the neck there is a motif of a fir-tree branch. For the vessels of the amphora type with the high neck and the horizontal brim characteristic are the finds from Srem, especially from the finding-places in Caves near Irig, Bosut and Gomolava. At Gomolava there have been found vessels of this type, some of which may have been used as *pithoses*, (pithoi).

A shape of a cup (or a beaker with one or two handles) is very widely spread in finding-places of the Bosut group, and, according to the analogies in Rumania, also in finding-places of the Basarabi

²⁶ A. Vulpe, *Necropola Hallstattiana de la Ferigile*, Bucarest 1967, 98 and d. Fig. 34.

²⁷ A more detailed account of the style characteristics of the Bosut group comp. N. Tasić, *Materijali VII*, 1970 — in print.

culture.²⁸ Exceptionally large is the number of variants of this ceramic shape: from simple, often unprofiled cups to baroque beakers with two handles which often end with button shaped convexity. This element is one of the characteristic elements of the Bosut finding-places in Vojvodina, as well as of the finding-places in the north of Bosnia (Donja Dolina and others).²⁹ A very high standard of manufacture of vessels was reached just with beakers with two handles which have polished surfaces, sometimes faceted, at its belly adorned with ribbons with impressed „S” motifs in a highly precise technique (surroundings of Pančevo, Kasapska pustara near Vršac, Padina in Djerdap). The fragmentarity of ceramic material, insufficiently explored finding-places, especially the necropoles, and the fact that the material is mostly unpublished, render our country to be very modest in its knowledge of the ceramic shapes repertory in the Bosut group. Besides the three basic shapes which have been mentioned, there may be also cited dishes of shallow callotted profilation (mainly in fragments) which have a wide brim horizontally profiled. Like amphoras they are also ornamented by carved motifs. Numerous analogies of this shape are found in the material of the Basarabi culture in Rumania (Blejesti, Basarabi).³⁰

In the section of ceramic shpes of the Bosut group there should specially be separated monumental sacrificing altars with voulted massive handles on the brim and with a perforated base.³¹ Their dimensions in diameter sometimes reach 1 meter (Fig. 1). Within the Bosut group they have been discovered in three places (whole and fragmentary): in Židovar, Popov Salaš and Gradina on Bosut where a larger number of these sacrificing altars has been found, two of which have been reconstructed.³² Outside the region which is being studied here, this type of altar is known only in Donja Dolina, with which, as pointed out on many occasions, the Bosut group has many mutual points.³³

In this region, for the quality of ornamentation, ornamental compositions and technics of adorning, the Bosut group, and for that matter also the Basarabi group which is related to it, shows prominent variety and high quality of manufacture. The „S” motif, which appears in numerous variants on the ceramics of the Bosut

²⁸ V. Dumitrescu, *Dacia* XII, 1968, 228, fig. 32—34.

²⁹ Z. Marić, *Donja Dolina*, T. XII, 10 and T. XVI, 3.

³⁰ A. Vulpe, *Dacia* IX, 1965, 110, Abb. 2 and 6, 3.

³¹ The assignment of this object is obscure. There is an opinion that the cult objects are in question, although their great number in Gradina near Bosut does not exclude the possibility of them as being used as some kind of movable fire-places. (Comp. Ž. Marić, op. Cit. 43 T. XVI, 9).

³² B. Gavela, *Keltski opidum Židovar*, RVM 2, 1954, N. Tasić, *Materijali* VII, 1970, in print.

³³ Zdravko Marić, *Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sev. Bosne*, GMZ XIX, 1964.

and the Basarabi cultures, should be considered as the bearer of the style symbol of this horizon for the wider geographical region stretching from the Black Sea in the east to Bosnia in the west. It is the motif in the seal type or the engraving technics of a series of „S” motifs which are connected by narrow ribbons. Often this motif is found in combination with the white inlay on the black polished vessels of a high quality. According to its idea, it is similar to the motif of connected „S” spirals (dog’s jump as it is called in the Bulgarian literature)³⁴, forming narrow ribbons connected by their curved part. This motif is most often found on the surface of widely profiled horizontal brims.

For the composition and the technique of manufacture characteristic is the motif of the „Maltese Cross’, which is not very frequently found on vessels, but is important for the relative chronological connection with a similar phenomena in Rumania, and also on metal. In our country it is known from Gradina on Bosut, (Fig. 7), Gomolava and Pećina (Cave) near Vrđnik. Almost identical motifs are found on ceramics from Balta Verde and Poine in Rumania.³⁵ It is characteristic that in the framework of the ornamental composition it always has a central place which points to its possibly determined symbolical meaning.

Except for the Zlotska Pećina, all other finding-places of the Bosut group are poor in metal finds. In the layer of the early Iron Age in Gomolava, whose surface has been especially covered during recent explorations, only a few bronze finds were discovered, of which of importance for temporal and typological classification are only two fibulas in the shape of spectacles, fragments of double-looped fibulas tied in the shape of a marshland bird, and a bronze cross-shaped button (Fig. 34—36). Spectacle-shaped fibulas such as these two from Gomolava (on one there was a grain of amber on one needle) belong to the known and quite wide-spread type of fibula, which, although impossible to be connected strictly to a certain culture, temporally are exactly dated to the period between 9th and 6th centuries B. C., on the basis of finds from Vergina.³⁶ Similar finds in central and south east Europe Müller-Karpe puts into the Hallstatt B2 horizon, namely to the beginning of 9th century.³⁷ Double-looped

³⁴ D. Dimitrov, *Arheologija* X, 4, 1968, obr. 3 and 4 (Pšeničevo) M. Čičkova, *Arheologija* X, 4, 1968 21, obr. 13 (Krivodol). These ceramics from Bulgaria, which is by the authors connected with the Troja VII b-2, is closer according to its style and the manner of decoration to the Babadag than to the Basarabi group (Comp. S. Moritz, *Dacia* VIII, 1964, 101, and d. fig. 7, 5—7: fig. 8, 2—13).

³⁵ A. Vulpe, *Dacia* IX, 1965, 111, abb. 3.

³⁶ M. Andronikos, *Balkan Studies* II, Thessaloniki 1961, 85—98 = (Vergina).

³⁷ Müller-Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit ...* 1959, abb. 5. Fibulas of this type from the grave V from Balta Verde D. Berciu-E. Comsa date to 7th century (comp. *Materiale și cercetări arheologice* II, 1956, 344, abb. 72).

fibulas, which unfortunately have a leg missing, belong to the same span of time as the spectacle-shaped fibulas. However, the cross shaped button and attachment belong to a somewhat more recent period and, as we shall see, within the constitution of the analysis of the Thrace-Cimmerian finds in our country, the uppermost boundary for dating of these would be the beginning of 8th century B. C.

Metal finds from the Zlotska Pećina have a somewhat longer span of time. The oldest would belong to the period before the early Iron Age (Ha C) and the youngest would be at the end of 5th century B. C. Here we would give as characteristic the double-looped fibulas, a set of belts, a needle of the omega type, a bronze application for horse strappings, needles with flat, wide chiselled heads.³⁸ Also a large number of iron objects should be mentioned, of which axes of the Armchenbeile type and large curved knives belong to the period after the Ha B-3 period.

Of other metal finds discovered in finding-places of the Bosut group we should mention here an iron ring with protomés of birds (heads) from the Zemun surroundings (Fig. 22), then the find of „psalija” (horse equipment) and a spear (lance) from Ritopek³⁹ and some other finds with prominent Thrace-Cimmerian characteristics, which shall all be treated within the framework of the Thrace-Cimmerian discoveries in the Yugoslav territory along the Danube and in the central Balkans.

3. Burial custom of the Bosut group

At present state of the Bosut group research, it must be pointed out that we do not have sufficient data at our disposal, which would provide reliable elements for the reconstruction of the manner of burial and the customs connected with this ritual. It should be presently pointed out that, analogous to the phenomena in the Basarabi culture, in the settlements of the Bosut group a biritual burial also appears: skeleton burial and burning of dead with storing of ashes in urns. Tumuli with a larger number of graves, such as we meet with in Rumania, at present are not known, but it does not mean that this type of necropoles will not be discovered also in our country.

In Gomolava near Hrtkovci in 1953 there was discovered a group skeleton vault, inside which there were as contributions whole or fragmented vessels with typical ornamentation of the Bosut

³⁸ N. Tasić, Zlotska pećina, Bor 1969, 7 id: the same, AP 11, 1969, 36 T. XV. The type of the double-looped fibulas is very frequent in the necropoles of the Basarabi group (Comp. V. Dumitrescu, Dacia XII, 1968, 211, fig. 21 and 22 — Dated to 7th and 6th century).

³⁹ J. Todorović, Starinar XVII, 1956, 154 (Grave 12).

group.⁴⁰ Unfortunately the information about these graves are not complete, and therefore they should be accepted with reserve, especially in determining of the grave integralities. Z. Vinski also mentions a skeleton grave from Hrtkovci containing a large spiral bracelet, a pair of bracelets with the cast over ends (Glasinac type), and two shackles which he at first interpreted as sword holders, and secondly as parts of a waistband.⁴¹ The latter opinion is correct because such a complete waistband was also found in a tomb in Donja Dolina, and a find from Zlotska Pećina also belongs to the same type.⁴² The problem of Hrtkovci tomb is primarily relevant to its location. Since no data exist about its locality, we could on the basis of consequent finds from Gomolava conclude that it belongs to these finding-places.

A skeleton tomb with contributions of the Bosut ceramics was discovered during protective excavations in the finding-place of Pećine near Vrdnik. A grave containing a skeleton in a contorted position had as contributions a number of whole and fragmented vessels.^{42a}

Besides skeleton tombs, within the framework of the Bosut group finding-places, the burial in urns may be stated only in finding-places near Crnokalačka bara. Urns were ornamented by wreath motifs, cuts in „a la gradine” technique (an ornament accomplished by an indented object) or „S” motifs. The material from this necropolis has not been published, and therefore the conclusions must quite understandably be omitted.⁴³

The tomb № 12 from Ritopek is not quite reliable, according to the data at our disposal, although it contains very characteristic finds. J. Todorović denotes it as a „partially destroyed tomb” although the bones of the crimated dead have not been found in it.⁴⁴ The content of this tomb is very interesting and important for chronological interpretations. Besides a fragmented vessel with lightly faceted brim bent towards inside (the Bosut group) there also were found two iron lances, parts of a horse mouthpiece consisting of side metal holder or „psalija” and two parts of a snuffle-bit, and an iron

⁴⁰ According to the information from R. Rašajski and in the records of the Vojvođanski muzej (excavations in 1953) on Gomolava there has been discovered a larger hole, shallowly dug in with a large number of skeletons and their contributions. However, as this datum has not been later published, with grave entireties, it must therefore be accepted with reserve. (Comp. R. Rašajski, RVM 3, 1954, 187).

⁴¹ Z. Vinski, RVM 4, 1955, 35 sl. 18: Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, Arheološki radovi i rasprave JAZU, II, 1962, 271 T. VI.

⁴² Z. Marić, Donja Dolina, T. VI 18 and 19 and the cited earlier literature.

^{42a} D. Popović-P. Medović, AP 11, 1969, 36 — the material has not been published in entirety.

⁴³ The material from excavations of the Muzej in Kruševac, Comp. E. Tomić-N. Tasić, Crnokalačka bara, Beograd 1969, 11. 36—38.

⁴⁴ J. Todorović, Starinar XVII, 1956, 154, T. II 10—13.

knife with a buckle for fastening. Within the framework of the Bosut group finds, on condition that we consider the content of this tomb as reliable, the finds from Ritopek belong to a more recent phase, even younger than the Basarabi culture in Rumania. The iron mouth piece, and specially the „psalija” shape, are characteristic of a somewhat younger culture in Rumania, for the Ferigile group which dates from after 5th century B. C.⁴⁵ Although the data about the custom of burial in the Bosut group are not always most reliable, it may be concluded with quite an amount of certainty that on the territory of the Yugoslav part of the Danube and in the north Balkans there appeared in the early Iron Age skeleton burials, cremation of dead and burial in urns. According to the opinion of Rumanian archeologists (as well as our data from Serbia) the burial under larger tumuli (e. g. Attenica) originates from a somewhat later period.⁴⁶

4. *The relative chronological position of the Bosut group*

The position of the Bosut group may be primarily determined in relation towards the Basarabi complex in Rumania with which it is genetically connected, then in its relation to the north Bosnia (complex, of Donja dolina) and to the region of east Alps, that is the Urnenfelder culture in a general sense.

(A) The Bosut group and the Basarabi complex

The Bosut group, as shown in the analysis of the style characteristics of its material culture, belongs to the Basarabi complex, if taken as a collection of analogous cultural groups of the early Iron Age. However, certain elements, which have been emphasized during the analysis of the material, point out the specific characteristics of the Bosut group, because of which this type of material is in our country separated into an independent cultural group. Finding-places nearer to Rumania, as in the case of the locality in the Vršac or Djerdap surroundings, are more strongly connected with the Basarabi complex than the settlements in Srem or Serbia. Viewed in its entirety the inventories of the Basarabi culture and of the Bosut group are very close. Direct analogies for the finds from Bosut, Gomolava, Zidovar, Radonja, Vršac surroundings and others are also found in Rumanian material from Oltenia, and even further

⁴⁵ Finds of the horse harnessing from Ritopek belong to a somewhat younger period, the time of the Scythian influence, which would correspond to the horizon of the Ferigile culture in Rumania (Comp. A. Vulpe, Ferigile, 67, Pl. XXI—XXII).

⁴⁶ V. Dumitrescu, Dacia XII, 1968, 177; M. Djuknić-B. Jovanović, Attenica, pass. Dj. Mano-Zisi-Lj. Popović, op. cit. pass.

east in the material from Popesti-Novaci (near Bucurest), Poiana and the finding-places in Moldavia (SSSR) and Ukraina. The characteristic motif of the „Maltese cross” is found on ceramics from Balta Verde of Poiana⁴⁷ and the „S” impressed motif and the flowing „S” spiral are also found in Popesti-Nucet, Basarabi, Tangir, Cave Megura and finding-places in Transilvania.⁴⁸

All these cited common characteristics of the Bosut group and its eastern neighbours point to a similar development and a genetical mutual unity. Therefore, for a correct interpretation of the origin of the Bosut group very important is the interpretation of the development of the Basarabi culture and the Basarabi complex in Rumania. First here it should be pointed out that Rumanian archaeologists have separated a pre-Basarabi horizon, and then I and II horizons of the Basarabi culture.⁴⁹ With the pre-Basarabi horizon, which temporally belongs rather of the ha C of the central European periodization, that is to the time before 9th century B. C., also belongs the Babadag group of Dobrudža, which, with its late phase (Babadag III) is linked to the Basarabi I culture. This circumstance certainly is important for the interpretation of the disappearance of the Basarabi culture, because there was for example in the Popesti finding-place found a continual development between the pre-Basarabi and the Basarabi horizons.⁵⁰

The Bosut group finds in our country and the analogies which we have pointed out are relevant to the material from the Basarabi I horizon, and the less so to the Basarabi II, thus turning the attention to relatively determined chronological relations. However, this connection should not be schematically applied, which would lead to a conclusion that the Bosut groups lasted only as long as the Basarabi I. On the contrary, the Bosut group, as we could earlier conclude according to the stratigraphic analysis, lasted longer than the Basarabi culture. In the beginning it was contemporarily and stylistically close to the Basarabi I, and later on, it continued its independent evolution while on the Rumanian territory there were developing first the Basarabi II and soon afterwards the Ferigile-Birsesti. As characteristic for our origin is the fact that until now there have not been known any finding-places before the Basarabi type which could cause the conclusion that the Bosut group in our country is of a foreign origin and that it had come into the territory along the Danube in Yugoslavia and the north Balkans already formed. The circumstance that in the greatest part of its territory it comes after the depots of the horizon Ha A-2 and after the cultures of the late Bronze Age with which it does not have any mutual contact points, confirms such interpretation of its origin. The beginning of the Bosut

⁴⁷ A. Vulpe, *Dacia IX*, 1965, Abb. 3.

⁴⁸ *Ibid.* Abb. 1, 4.

⁴⁹ A. Vulpe, *Dacia IX*, 1965, 126; V. Dumitrescu, *Dacia XII*, 1968, 227.

⁵⁰ A. Vulpe, *op. cit.* 117.

group would be parallel with the beginning of the Basarabi I culture, to which point specially numerous analogies in the ceramic material.

B) *The Bosut group and the finding-places in the west.*

The Bosut group connections in relation to the west regions may be positioned according to the finding-places in the north Bosnia, including Donja Dolina, and according to the finding-places of the Urnenfelder culture. These relations are not so firm as in the case of the Basarabi complex, but they are important for the foundation of firm relatively chronological relations of our regions with the west-Pannonian and the Alps regions.

In relation to Donja Dolina analogies between the Bosut group and the finds from this finding-place are primarily connected to the metal inventory and secondly for the ceramic finds. In the case of metals there are double-looped fibulas, spectacle-shaped fibulas, fibulas with a romboid arch, then parts of a belt set and finally cross-shaped buttons of the Thrace-Cimmerian type.⁵¹ Double-looped fibulas with triangular leg or a leg in the shape of a Beot shield mainly belong to the period of II a and II b of Donja Dolina, as well as a number of finds of bronze belts similar to finds from Hrtkovci or Zlotska Pečina. To the same horizon also belongs a double-looped fibula with a romboid arch and a triangular leg similar to the fibula from the Zlotska Pečina. (Fig. 34—35). A Thrace-Cimmerian cross-shaped button Z. Marić classifies into the period IIc together with a monumental sacrificing altar similar to finds from Zidovar and Bosut Gradina.⁵²

Period II in Donja Dolina according to Z. Marić covers the span of time between years 700 to 400 B. C.⁵³ Since the cited analogies are mainly around the phase of IIb of its division, therefore the analogous finds from the Bosut group region may be in this manner synchronised with the time around the year 700 B. C.

Other finds from Bosnia, especially from natural fortification settlements Zecovi and Pod near Bugojno may be quite easily stylistically connected with the finds of the Bosut group.⁵⁴ Some difficulty in the chronology represents their dating by B. Cović, who classifies this type of finds as being beside the Bronze Age (Hallstatt A-B).⁵⁵ Exceptionally characteristic is a vessel from Zecovi (Stratum III) whose „S” ornamentation accomplished in the seal technique

⁵¹ Z. Marić, Donja Dolina, T. IX, 6—12, X, 6 and 10, XIV, 27.

⁵² Ibid. T. XVI, 9.

⁵³ Ibid. 32 and d, and 74.

⁵⁴ B. Cović, GZM 1965, T. I., 3 (Zecovi) T. X (Pod), Uvod u stratigrafiju i hronologiju praistorijskih gradina u Bosni.

⁵⁵ Ibid, 83.

in the same way as it was done in the Basarabi or the Bosut group, represents together with the find from Frög near Klagenfurt⁵⁶ the most western find of this type. According to the analogies from the eastern regions these ceramics could not be on the territory of Bosnia and Austria classified into the time before the beginning of the early Iron Age, namely the ha C.

On the other side, towards the north and the northwest the Bosut group borders with the Urnenfelder culture, its younger phase. The region of Srem, where the Bosut ceramics are situated, Z. and K. Vinski have included into a broader circle of the Urnenfelder culture with strong influences coming into these regions from the territory of the east-Alpine Hallstatt culture.⁵⁷

As one of the proofs for this inclusion, besides accidental metal finds in Srem, served numerous tumuli which are considered to belong to the Hallstatt culture. However, the only two explored grave mounds in Srem, the Great Mound (Velika Humka) near Batajnica, and a mound in Vojka, have shown that they belong to the Vučedol culture, opposite to the grave mounds in the west regions (a group of tumuli in the northwest Croatia and even Slavonia)⁵⁸, which certainly belong to the Hallstatt culture. Explorations in the finding-places in Srem have shown that these regions at the time of development of new cultures in the north and the northwest of the late phase of the Urnenfelder culture are covered by the Bosut group of the Basarabi complex. The exact divisional line between these two, according to the material culture, especially ceramics, stylistically decidedly different groups, is difficult to determine. In the west, if individual discoveries are excluded, such as those in Zecovo and Frög, the Bosut group stretches to Adaševac or even further west (to Vukovar and Vinkovci) and in the north it envelops only a smaller part of Bačka, to Odžaci where it borders with the Val-Dalj group. To temporal synchronisms point the appearance of the metal finds, which are characteristic for both the Bosut and the late Urnenfelder cultures. Primarily there should be mentioned the Thrace-Cimmerian finds from Batina, Dalj and the necropolises near Doroslovo, where, in an urn of the Dalj group there has been found a Thrace-Cimmerian cross-shaped bronze button.⁵⁹ From this group of finding places there certainly should be taken out Batina where the Thrace-Cimmerian material, especially horse gear requisites have been found in enormous quantities. Besides finds from graves (skeleton and burned) from this finding-place also originates a group discovery, probably a depot with about 120 objects which are mostly cupolar and

⁵⁶ Ibid. T. I. 3: W. Modrian, Carintia I, Klagenfurt 1957, 3—42, Abb. 6, 8.

⁵⁷ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, Arheološki radovi i rasprave JAZU II, 1962, 263.

⁵⁸ Ibid, 268 and a map I.

⁵⁹ O. Brukner, op. cit.

crosse-shaped buttons, „psaliže”, snaffle bits, etc.⁶⁰ Temporally this was classified into a period at the beginning of the early Iron Age (ha C) and culturally it is connected to the Thrace-Cimmerian finds.

The Thrace-Cimmerian finds on the territory of the Bosut group

The problem of Thrace-Cimmerian (or only Cimmerian) finds has been considerably treated in literature, especially within the study of the horse gear requisites in the Carpath basin area and the north regions of the Balkan Peninsula.⁶¹ The term „Thrace-Cimmerian” has been retained even today to denote a type of bronze finds, although their ethnical attribution is doubted more and more. Oscillations about the origin of individual „Thrace-Cimmerian” forms go so far that they are at one time interpreted as a product of the east coming from the Caucasus region, and then again as a product of the Urnenfelder culture or of the Alpine regions. Uncertainty in the cultural and ethnical determination of individual types of finds is the consequence of insufficient knowledge of the Cimmerian material culture and its later movements. In classical sources the Cimmerians are mentioned in a number of places (Odyssey XI song, by Herodotus in connection with the Asia Minor penetration or in connection with the Scythians) on the basis of which it was concluded that their native land was the territory stretching north of the Black Sea (South Russian steppes).⁶² During the pre-Scythian period in this region there was developing the Coban culture to which Gy. Gazdapustai had given great importance in the formation of relations between the north Caucasus regions and the Carpath basin.⁶³ If the Coban culture is successfully ethnically connected to the Cimmerians, a new aspect would be gained onto the problem of how far west do the Thrace-Cimmerian finds stretch. In this movement the Basarabi complex and the Bosut group would gain an important place as mediators in the transfer of cultural influences from the east towards the west. Because of this we think that it is necessary first to register all the finds of the Thrace-Cimmerian origin on the Bosut group territory, from which may be denoted that the territories of these two types of finds quite cover the horizon of the early Iron Age and also belong to it.

⁶⁰ I. and P. Nadj, *Arheološka zbirka Dr. Imre Frey, Sombor*, 1964, 13—13, T. VI—XIV.

⁶¹ J. Harmatta, *Le probleme cimmeric, Arh. értésité AII—IX*, 1946—1948, 79—132; J. Nestor, *Zu den Pferdegeschichtirbronzen aus Stillfried*, WPZ 21, 1934, 108 and further.

⁶² Artamanov M. I. *Etnogeografija Skiffi, Užjonie zapiski LOIGU*, Serija istoričeskih nauk, Arheologija, 1949, a map.

⁶³ Gy. Gazdapustai, *Beziehungen zwischen den präskytischen Kulturen des Karpatenbeckens und des Nordkukausus*, *Acta antiquae et arch.* V Szeged 1963, 30 and further.

Z. Vinski has given the most complete lists of the Thrace-Cimmerian finds in our country on the occasion of the repeated publication of a well-known depot from Adaševac.⁶⁴ Here we are not entering into the problem of dating of individual finds (we think that the Thrace-Cimmerian finds should not be classified into a period before the ha C stage) but only pointing out to these finds, single, group or finds from graves, which typologically certainly belong to the Thrace-Cimmerian inventory. We shall divide them into four groups: depots, graves, contributions from the settlement cultural layer, and individual accidental finds.

I. Depots

Within the framework of the bronze depots the Thrace-Cimmerian material is found in Adaševci, Batina, Šarengrad, Janjevo, Krajujevac, Sinošević, Rudovci.⁶⁵ Besides these the Thrace-Cimmerian finds are in somewhat older depots such as Privina glava, Gornjovaroška (Najeva) Ciglana, and in a depot from Novi Bečej, which are otherwise dated to a period at the end of the Bronze Age (ha A-2).⁶⁶

1. In the depot in Adaševac to a group of characteristic Thrace-Cimmerian objects belong the following: „psalija”, ornamental objects with a stylized bird (duck?) protomés, phaleras and a cross-shaped button. According to Z. Vinski's opinion this depot dates from the transition of ha B/C, that is to the time between the years 800 and 700 B. C. (compare Z. Vinski, RVM 4, 1955, 30 and D. T. I. and II).

2. From Batina originates a group find which was published by I. Frey in 1905. Judging by circumstances it belongs to a depot of about 120 objects, most of which belong to a group of characteristic Thrace-Cimmerian finds. As characteristic of these we are giving the following: a snaffle-bit with „psalija”, a threefold conductor for a strap, various variants of cross-shaped buttons and a zoomorphic pendant. For the last time this find was published in the catalogue „Archeological collection of Dr. Imre Frey” and it is dated to the „Thrace-Cimmerian group of Hallstatt C” (I. and P. Nadj, Archeological collection of Dr. Imre Frey, Sombor, 1964, 13—15, T. VI—XIV and cit earlier lit.).

⁶⁴ Z. Vinski, RVM 4, 1955, 35 and further: Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, ARR II, 1962, 270—273, the map II.

⁶⁵ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, op. cit. T. I., II, V, VI and i11. 112 in the text, D. Garašanin, Katalog metala, Beograd 1954, 37—39 T. XXV—XXVII.

⁶⁶ D. Garašanin op. cit. 25 and further: Š. Nadj, RVM 4, 1955, 43, The find from the Gornjovaroška ciglana near Pančevo has not been published.

Besides the depot in Batina there is also a necropole of the late Urnenfelder culture, where contributions of the Thrace-Cimmerian style characteristics may also be found, (see Necropoles).

3. The depot in Šarengrad near Ilok was published by J. Brunšmid even at the beginning of this century. Besides a large number of bronze objects (about 90) this depot also contained six objects made of iron, and it was placed in a large earthenware pot. It is important to mention that the depot contained a certain number of typical Thrace-Cimmerian finds, mainly parts of horse strappings: a part of a mouth-bit with „psalije” made of bronze and its diagonal parts made of iron, phalera and a bronze wether-bell. Besides these in the depot there were also found spectacle shaped fibulas typologically similar to finds from Gomolava and other finding-places in the Bosut group and the Basarabi complex region. Brunšmid classified this depot into the early Hallstatt, while Z. Vinski classified it more precisely together with the Adaševac depot into the period of transgression of the Hallstatt B into C (800—700 B. C.). Lit: J. Brunšmid, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva* IV, 1899/1900, 59 and d. T. II, III, Z. Vinski, *RVM* 4, 1955, 37—38).

From Šarengrad surroundings Z. Vinski mentions besides this depot a grave with a burned deceased person in an urn, which as a contribution had a cross-shaped Thrace-Cimmerian button.⁶⁶

4. From Sinoševići near Čačak there have been taken to Vienna (Naturhistorisches Museum) bronze objects which have until now only been partially published. They probably belong to a single depot or a grave. A torque with pendants in the shape of a swamp bird's head and a shape of button point to the Thrace-Cimmerian origin. From other finds belonging to this depot we should also mention two spectacle shaped fibulas with a figure of eight in the center. The find from Sinoševac (a torque with pendants) Z. Vinski classifies to the end of the B stage (comp. Z. Vinski, *RVM*, 4, 1955, 32, i 11, 14).

5. In the depot from Jarčina only one object belonging to the Thrace-Cimmerian horizon was found. That was a part of a bronze belt (a buckle and not a „fragment of scabbard”) typologically belonging to a group of belts of the Zlotska Pečina type, Donja Dolina type or the type from the Hrtkovci grave. In a heterogenous but not quite reliable depot which was published by Š. Ljubić in his *Index*, a discovery of a fragment of a bronze belt is one of the youngest and it dates the depot to the time of the onset of the early Iron Age. (lit.: Z. Vinski, *RVM* 4, 1955, 35, Ill. 17 and note 93).

6. A depot from Janjevo in Kosovo also belongs to a group of uncertain entreties, which have found its way to the Naturhistorisches Museum in Vienna at the beginning of this century. From its inventory the following objects have been separated: bronze „psalije”, be-

⁶⁶ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini op. cit. T. V, 64.

longing to a group of the Thrace-Cimmerian finds. Of importance there is also a spectacle shaped fibula with figures of eight in its center and an iron thorn, both of which are often found together with the Thrace-Cimmerian objects. On the basis of „psalije” the depot in Janjevo is dated to the Hallstatt c period (Lit. Z. Vinski, RVM 4, 1955, 33, Ill. 30—31. A larger portion of the depot has not been published).

7. A group find from Rudovac.

One of the rare finds from the early Iron Age in Šumadija is a depot rather than a grave. Besides general phenomena (cupolar buttons, saltaleons and fibulas in the shape of spectacles with a figure of eight in the center) it contained a number of characteristic Thrace-Cimmerian objects, namely parts of horse strappings: two whole and three fragmented snaffle-bits, a larger phalera and three decorative bronze buttons which were composed in a shape of a cross. D. Garašanin classifies this find into the „Thrace-Cimmerian group — Hallstatt C” which entirely corresponds to other phenomena in adjacent regions in Srem and Baranja (comp. D. Garašanin, *Katalog metala — Catalogue of metals*, 39T XXV—XXVII and earlier lit.).

Besides these depots which with certainty belong to a horizon at the beginning of the early Iron Age, elements of the Thrace-Cimmerian style are found, as mentioned earlier, in somewhat older depots. We are here citing first a depot in Privina Glava in Srem, Pančevo and a depot in Novi Bečej. In the first depot, which with its whole inventory belongs to the end of the Bronze Age (Hallstatt horizon A-2 or B) there was found a cross-shaped button and a phalera.⁶⁷ A situation in a depot in Novi Bečej is similar, with a difference that in it there are a few objects which belong to the Thrace-Cimmerian style. Those are primarily a stylized swamp-bird which typologically corresponds to frequent finds of this kind in the „Thrace-Cimmerian depots” (Sinoševac, Adaševac, Batina), then a cross-shaped button similar to a find from Batina, and finally a phalera with a cupolar end, in its shape like a phalera from the Šaregrad depot. To this group would also belong a find of an ornament for the horse-strappings, and not a needle head as it had been thought in the first place.⁶⁸ Other finds from this depot (celts, sickles, bracelets) belong, like the material from Privina Glava, to the Hallstatt period A-B. A depot found near Gornjevaroška Ciglana (Pančevo) contains more of the Thrace-Cimmerian elements. Besides pendants in the shape of birds’ heads into this group also belong decorative objects for horse strappings and a larger phalera. (Fig. 28).

The appearance of the Thrace-Cimmerian elements in depots of the Bronze Age, of the horizon ha A-2, has a valuable chronological importance. It leads to a conclusion that the owners of the „autochtho-

⁶⁷ D. Garašanin, *op. cit.*, 37—39.

⁶⁸ Š. Nadj, RVM 4, 1955, T. VI, 27 and ill. 1.

nic" depots of the late Bronze Age had come into contact with the bearers of the new culture and the new style, to which belong the Thrace-Cimmerian finds on the Yugoslav territory along the Danube. Rare finds of the later period show that contact had not been peaceful and that the new population, as we have shown in the analysis of the Bosut group, did not have much in common with the original settlers in these regions.

II. Grave finds

The second category of the Thrace-Cimmerian finds on the Bosut group territory (and in its immediate surroundings) is composed of grave contributions, which, although not very frequent, have as closed entreties (similar to depots) a determined relatively-chronological and typological importance. From this region, as especially important, we are mentioning graves from Batina, Dalj, Vukovar, Doroslovo, Hrtkovci, Ritopek. The first four finding-places have either exclusively or mostly (Dalj) graves with cremated dead buried in urns⁶⁹, Hrtkovci has a skeleton grave⁷⁰, and in Ritopek there is a grave hole into which ashes had been put.⁷¹ Specially large number of Thrace-Cimmerian objects, mostly equestrian requisites (ornaments for horse strappings) have been found in Batina and Dalj. Unfortunately, as the unsystematically collected material is in question without exactly determined grave entreties, the value of these finds is considerably lessened. Here they only have a typological importance. Somewhat better is the situation in Doroslovo where in a single urn, which typologically belongs to the same horizon as a necropole from Dalj (a younger phase of the Urnenfelder culture) there was found a bronze button from horse strappings.⁷² A necropole in Vukovar, very rich in number of graves, belongs to the same horizon as necropoles near Dalj or Doroslovo. The Thrace-Cimmerian elements are not so numerous in this necropole (a few pendants-parts of horse decoration, a handle and a number of applications).⁷³

From the territory of the pure Bosut group the Thrace-Cimmerian material originates from the earlier mentioned grave in Hrtkovci. Fragments of a belt, which are often found with the Thrace-Cimmerian material, belong to the same type as finds from a grave in Donja Dolina, Zlotska Pećina, or finds within the somewhat younger Ferigile group in Rumania (Tumulus 7 grave 46, e. g.).⁷⁴ Notably further

⁶⁹ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, op. cit. 270—271 and the cit. lit.

⁷⁰ Ibid, 271.

⁷¹ J. Todorović, *Starinar* XVII, 1966, 154, T. II. 10—13. It is possible that in question is a grave hole where ashes of a deceased have been put. (Type „tombo a pozzo”).

⁷² O. Brukner, op. cit.

⁷³ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, *ARR* II, 1962, 271. T. III and IV.

⁷⁴ Z. Marić, *D. Dolina*, T. VI, 18, 19; N. Tasić, *AP* 10, 1968: A. Vulpe, *Ferigile Pl.* XXXIV.

south the Thrace-Cimmerian finds are registered in two graves in Vrtište near Niš. Grave contributions consisted of bracelets with thicker ends passing over each other, phaleras, and „scabbards”, in fact fragments of a belt the kind of which has been mentioned as coming from Hrtkovci, Zlotska Pećina and other finding-places.⁷⁵

III. *The Thrace-Cimmerian finds from settlements*

According to the data that we have at our disposal from the Bosut group territory, only three finding-places where in a cultural layer there has been found the material of the Thrace-Cimmerian provenience may reliably be taken into account. Those are Gomolava near Hrtkovci, Radio-station near Zemun and Zlotska Pećina. It is possible that this number may be increased during the publication of the material from some of the systematically explored finding-places (Zidovar, Feudvar, Popov Salaš or finding-places on the Djerdap territory).

There were found in Gomolava, as we have mentioned earlier, in the layer with the „S” ceramics, that is the Bosut group, a pendant in the shape of a marshland bird, a cross-shaped button, and a decorative fragment of the horse strappings. From the region of Radio-station near Zemun comes a large number of similar buttons, then double buttons for straps of the horse outfit, a ring with protomé of marshland birds and pendants. Most of these finds do not come from excavations, although it has been determined with certainty that they originate from the Bosut group ceramic layer,

Zlotska pećina is the richest of the three finding places where the Thrace-Cimmerian finds were discovered in the cultural layer. Besides numerous metal objects (bronze and iron ornamental objects, weapons and tools), bronze applications also belong to the Thrace-Cimmerian material, as well as a part of horse strappings and the already mentioned complete belt consisting of eight bronze phalanges and a large number of spirally wound bronze springs which are similar to saltaleons, but are considerably larger according to their dimensions, and finally bone fragments of a horse mouth-bit (bone „psalija” and bone attachments for the mouth-bit).⁷⁶ The finds from the Zlotska Pećina may with considerable reliability be dated, and they will serve as one of the most reliable supports in determining of the absolute chronology of the Bosut group as a whole.

⁷⁵ D. Srežović, Tri praistorijske ostave iz Istočne Srbije, Starinar, IX, 1960, 62.

⁷⁶ N. Tasić, AP 10, 1968, 22.

IV. Individual Thrace-Cimmerian finds

An enclosed list of individual finds is not complete because we have at our disposal only a partial data. Here we are only quoting the material which was published or which is known to the author from an autopsy. A larger group of Thrace-Cimmerian accidental finds originates from the east Srem territory. The right side of Danube, from Stari Slankamen (opposite the estuary of Tisa) to the estuary of Sava (into Danube), is especially rich. Besides published finds from New Banovci⁷⁷ from this section there may be mentioned individual unpublished finds from Stari Slankamen, Kapela near Batajnica, Ekonomija 13. Maj near Zemun and the previously mentioned finds from the Radio-station.⁷⁸ Most numerous are the finds of cross-shaped buttons, then fragments of horse strapping protomés of marshland birds, four-sided strap conductor and others.

Among other individual finds there should be pointed out a pair of bronze „psalija” from Sarajevo, a bone psalija from Bordjoš and cross-shaped buttons from Kuršumlja and Kostol.⁷⁹ It is characteristic that most of these finds represent ornamental or functional parts of horse harnessing. Other Thrace-Cimmerian material is considerably rarer.

After a short analysis of the Thrace-Cimmerian finds on the Yugoslav territory along the Danube and the north regions of the Balkan Peninsula, and after the examination of the Bosut group material culture, its span and its stratigraphic position, there is evident a strange coincidence of time and space where these two, usually independently viewed cultural phenomena of the early Iron Age, appear. This coincidence is not accidental. The Rumanian archeologists have already pointed it out and tried to connect the phenomena of the Basarabi group with the penetration of Cimmerians from the east to the west.⁸⁰ Because of all this it also seems that in our country the problem of the Bosut group (as a part of the great Basarabi complex) and the problem of the Thrace-Cimmerian finds must be regarded within overall cultural and ethnical movements, occurring on the territory stretching from the Black Sea to the Alps, and from the spacious Pannonian Plane to the mountainous regions of the central Balkans, and which have resulted in a definite stabilization and settling of tribes in a manner that was later on described in classical sources.

⁷⁷ Z. Vinski-K. Vinski-Gasparini, ARR II, 1962, 273, ill. 112.

⁷⁸ In the phase of preparation is a Catalogue of metals from the Muzej grada Beograda where J. Todorović shall publish unpublished Thrace-Cimmerian finds from the region of the Zavičajni muzej in Zemun.

⁷⁹ D. Garašanin, Katalog metala, 80 T. LX, 2 and 4.

⁸⁰ M. Rusu (Dacia IV, 1960, 180) writes about the culturally-economic and military movements of the Thrace-Cimmerian tribes from the east towards the central Europe and about the assimilation with the „Thrace-Illyrian mass” in the Carpath-Danube regions.

In this context of events the Bosut group appears as a consequence of the oppression of the pre-Scythian tribes from the South Russian steppes (Cimmerians or Thrace-Cimmerians) in the region of the pre-Basarabi culture (Babadag III and an early horizon in the Popesti settlement).⁸¹ From this ethnical, and cultural mingle sprang up the Basarabi culture, which contains a lot of elements of the Thrace-Cimmerian style. The further cultural and historical development relates to spreading of the Basarabi complex towards the west and to the formation of local variants, as in the case of the Bosut group. The next, final phase, is best shown by the long existence of this group in the settlement of Gradina on Bosut.

Rumanian, Russian and Hungarian archeologists have tried to connect these phenomena, which denote at the same time the beginning of a new period in the development of economics and society of the prehistoric man (early Iron Age) with events and cultures existing on the territory of South Russia (Regions of the Black Sea and Caucasus). Relations have been mainly formed in relation to Černoles and Coban cultures (A. Terenoškin, A. Vulpe, Gy. Gazdapustay more recently).⁸² It seems that there are a lot of reasons for this. However there are opposing opinions which in their interpretation of the ethnical membership of the Basarabi culture see an Illyrian component. They originated from the statement of V. Parvan that there are in existence Illyrian enclaves in Rumania, to the north of the Danube.⁸³ In the analysis of the material from Balta Verde — Gogosu, D. Berciu and E. Comsa found many Illyrian elements.⁸⁴ On the other side there are also opinions which, for the same group of finds, point to the Thrace components, and even the Balta-Verde Gogosu group interpret as „A Thrace group in the zone of Illyrian influences”.⁸⁵ However, it seems that the Illyrian component was stressed too much in the material of the Basarabi complex exclusively connected to metal finds (Glasinac fibulas), which are in this period more of a general phenomena to which we cannot to a great extent give the property of a style bearer and the characteristic of a determined ethnical region. If we wish to determine the Basarabi group ethnically, then before everything else its ceramics must be analysed, which still are a basic characteristic of a group and a style. These analysis, as shown earlier, direct to the Thrace or the Thrace-Cimmerian region.

Chronological framework of the Bosut group is closely connected with the exact absolute chronological determination of the Ba-

⁸¹ A. Vulpe, *Dacia* IX, 1965, 117.

⁸² Gy. Gazdapustai, *Acta antiqua et archeologia*, V, Szeged 1963, 30 and further. A. Vulpe, *Dacia* IX, 1965, 105; A. Terenoškin, *op. cit.*

⁸³ V. Parvan, *Dacia* I, 1924, 35 and further.

⁸⁴ D. Berciu-E. Comsa, *Balta Verde si Gogosu...*, *Materiale si cercetari archeologice* II, 1956, 321.

⁸⁵ One of the agents of this theory is also A. Vulpe (comp. A. Vulpe, *Traci si Iliiri*, 308; the same, *Dacia* IX, 1965).

sarabi finds in Rumania. In our country there have only been determined on the basis of the stratigraphy of Gomolava and other finding-places, the relatively chronological relations, according to which the Bosut group appears to be younger than the depots of the late Bronze Age (ha A-B) and younger than the Belegiš group (Ekonomija Sava near Jakovo), and older than the first Celtic finds on the territory of Slavonia, Srem, Serbia and Bosnia. Thus an impression that the Bosut group had lasted for about 400 years is gained, which could be acceptable, (Opposite to the duration of the Basarabi group for which the Rumanian archeologists reserve a period until the year 200)⁸⁶, if we have in mind the stratigraphy and the thickness of the layer in Gradina on Bosut.

In order to have a more reliable orientation in the absolute chronology, we shall cite some opinions about individual objects which also appear in the Bosut group. Z. Marić classifies the finds from Donja Dolina which would belong to the Thrace-Cimmerian horizon or would have their direct analogies in the material of the Bosut group, into the span of time between years 650 and 300.⁸⁷ The Thrace Cimmerian cross-shaped button from the finding-place situated on the elevated ground (greda) N. Sokić classifies into the period of II c in Donja Dolina (550—300 B. C.), a belt from a grave from the same finding-place which also belongs to the Thrace-Cimmerian horizon (similar to a belt from Zlotska Pečina) into the period of IIa, namely to the time between 650—500 B. C.⁸⁸ The youngest object which has analogies in the Bosut group would be a monumental sacrificing altar from Gradina in Donja Dolina, for which Z. Marić thinks that it belongs to the period after year 500.⁸⁹ Thus we have gained frameworks for the Thrace-Cimmerian finds in Donja Dolina, and for the analogous finds of the Bosut group we have gained temporal framework for the period between 7th and 4th centuries B. C.

However, there are some indications that the Thrace-Cimmerian objects in our Danube lands appeared somewhat earlier. This is primarily related to the Thrace-Cimmerian elements within the framework of bronze depots of the late Bronze Age. Besides the already mentioned depots of the late Bronze Age (ha A/2), there are also finds from a depot near Pančevo (Naj on Gornja Varoš Ciglana). A pendant in the shape of a marshland bird, a phalera and two other pendants which are used for horse strappings belong to the Thrace-Cimmerian style region, while the other material (bracelets, torques, a fragmented sickle, etc.) belong to a depot horizon of the late Bronze Age. Depots of this type may be classified either at the time just before the end of an earlier horizon of the Urnefelder cul-

⁸⁶ A. Vulpe, *Dacia* IX, 1965, 105; V. Dumitrescu, *Dacia* XII, 1968, 227.

⁸⁷ Z. Marić, *Donja Dolina*, T. XIV, 27; T. VI, 18 and 19.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ *Ibid.*, T. XVI, 9.

ture or into the first half of a younger phase. If we accept the usual terms for the chronology of Urnenfelder culture (V. Miložčić, Z. Vinski)⁹⁰ then the „imported Thrace-Cimmerian finds” in depots with bronze objects in the Yugoslav territory along the Danube could be determined to originate from the period after the beginning of I millennium B. C. A more profuse phenomena, the independent Thrace-Cimmerian finds, would fall at the time after 850 B. C., which brings us closer to those opinions which consider that the finds of the so called Thrace-Cimmerian strike should be classified as being in 8th century B. C.

For determination of precise chronological frameworks of the Bosut group and the Thrace-Cimmerian finds in our country of importance is the data about the position of the Basarabi culture in Rumania and its chronological belonging. In the three-member division of the Basarabi culture.⁹¹ I phase (graves „a pozzo” Balta Verde, Bleiesti) is classified into the span of time between 800 and 750 B. C.: II phase (Poiana, Ciurel, Soldanesti) is dated between 750 and 700, while III phase burials under the tumuli, Basarabi necropole) would belong to the time between 700 and 650 B. C. Somewhat higher dates we get in confrontation with a find from Babadag, with Troja VII-a2, although, considering that the Babadag III is older than phase I of the Basarabi culture, these dates also could be accepted.⁹² It seems that, on the basis of the historical data and ethnical movements which have lead to, on the territory of the Carpath basin and the lower territory along the Danube, a shift of the lived-out Bronze Age cultures and to the apperance of the earliest early Iron Age cultures, the opinion of A. Vulpe may be accepted. He thinks that the development of the Basarabi complex was being accomplished within the span of the Hallstatt B-3 period and the beginning of the Hallstatt D-1 of the central European periodization, that is from the middle of 8th century to the end of 7th cent. B. C.⁹³ Thus we have also secured the probable temporal boundaries of the Bosut group, noting, as previously shown, that, in the Yugoslav territory along the Danube and in the Balkans, it appears somewhat later, but also lasts a little longer than in Rumania.

⁹⁰ V. Miložčić, *Grosser Hist. Weltatlas I*, 1953, col. 45: Müller-Karpe, *RGF* 22, 1959, 182: Z. Vinski K. Vinski-Gasparini, *Opuscula arhaeologica I*, 1956, 60.

⁹¹ Here there exists a certain discrepance between A. Vulpe and V. Dumitrescu, one of whom represents the division of the Basarabi culture into two, and the other into three phases (comp. A. Vulpe, *Dacia IX*, 1965, 105: V. Dumitrescu, *Dacia*, XII, 1968, 228).

⁹² S. Morinc, *Dacia VIII*, 1964, 101 and further.

⁹³ A. Vulpe, *Dacia IX*, 1965, 105.

By confrontation of the data about the Bosut group finds, and the Thrace-Cimmerian finds of the territory to the south and the southwest of the Carpaths and in the Basarabi complex in Rumania, some preliminary conclusion based on the data of the analysis of the cultural and ethnical movements in the south-east Europe at the beginning of the early Iron Age and during its first half may be stated. They are related to the following:

1. The Bosut group is a regional phenomena, within the framework of the complex with the „S” ceramics (the Basarabi complex). In Yugoslavia it is characterised by finding-places in Srem, Banat and the north parts of Serbia.

2. To our regions it had come completely formed and in its material it does not show many common points with the autochthonic cultures of the middle and the early Bronze Age on the territory of the Yugoslav part of the Danube. Genetical problems of the Bosut group are connected with the Basarabi culture of Rumania, namely with relations which direct to the east (Babadag, Černoles or Coban cultures).

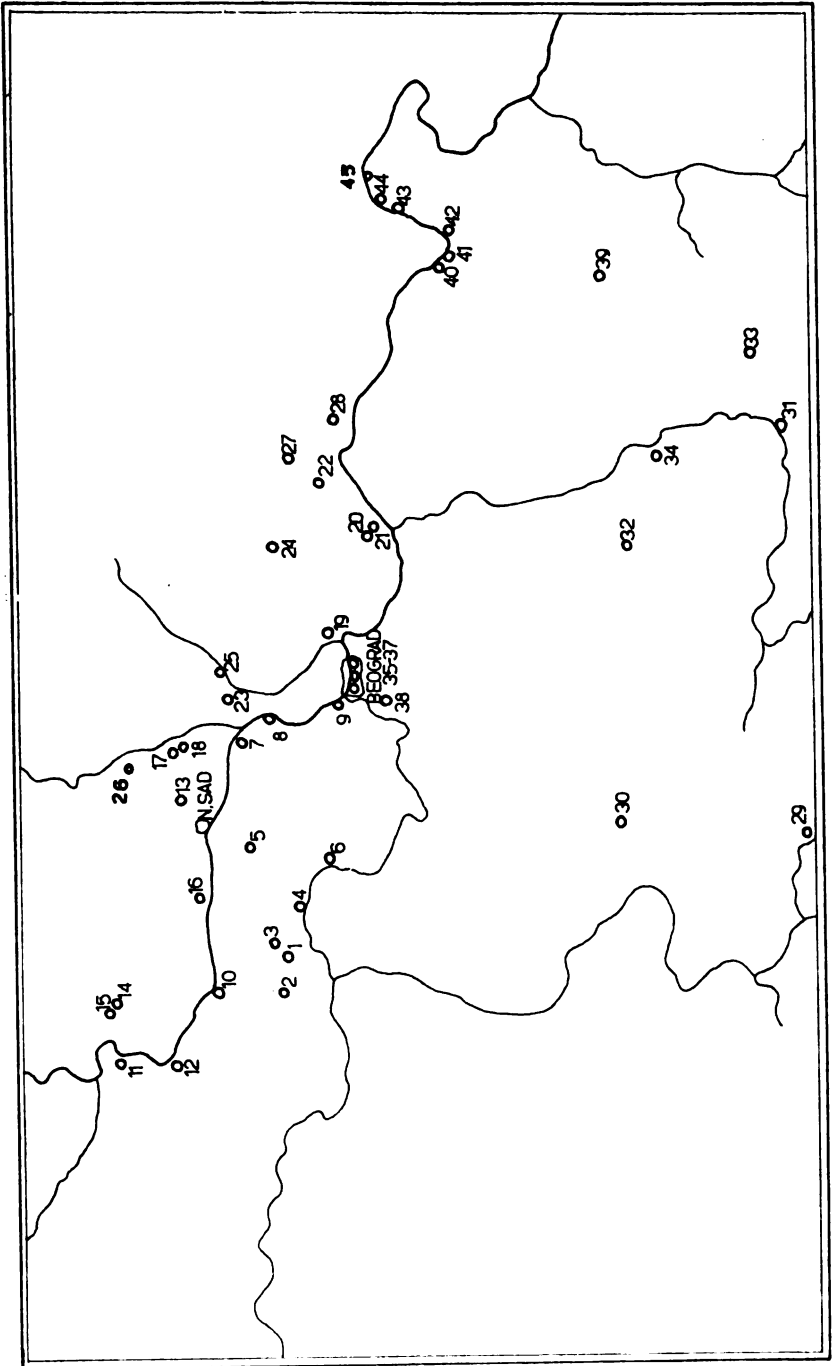
3. The stratigraphy of some finding-places in our country (Gradina on Bosut, Gomolava, Židovar) shows that the development of the Bosut group, which in its younger phases withdraws more and more from the style characteristic in the central regions, lasts quite a long time and that it covers almost the whole of the early Iron Age in these regions.

4. It appears on the territory of the Yugoslav part of the Danube and in the central parts of the Balkan Peninsula almost at the same time with the Thrace-Cimmerian finds, with which it remains in a lasting relation.

5. The beginning of the penetration of the bearers of the „S” style ceramics and the appearance of the Thrace-Cimmerian finds in the North Balkan regions and the Yugoslav Danube territory falls at the time of the onset of the early Iron Age (Ha C) which would in absolute figures mean about 750 B. C.

We are here leaving aside the questions of ethnical belonging of the bearers of the „S” style ornaments not only in our country but also in Rumania and north Bulgaria. On one side the Thrace people are mentioned, and on the other the Illyrians. In the regions of Srem and east Slavonia there may have been combinations with the Pannonians, but we are leaving this for those who are dealing with this problem. The archaeological finds which are given here as well as the others which shall probably soon appear in our reviews may help with the definite solving of the problem of original settlers in those regions for which there already exist various opinions (the question of Pannonians for example).

**FINDING PLACES OF THE BOSUT
GROUP WITH ILLUSTRATIONS**

FINDING PLACES OF THE BOSUT GROUP

I. *Srem and the east Slavonija*

1. Gradina on Bosut (lit.: Arh. pregled 7, 1965, 47 and cit. lit.).
2. Vinerov gradac in Martinci (lit.: AP 10, 1968, 215).
3. Izvor near Putinci (lit.: as above).
4. Kalvarija in Sremska Mitrovica (Unpublished).
5. Pećine near Vrdnik (lit.: AP 11, 1968).
6. Gomolava near Hrtkovci (lit.: Rad vojv. muzeja 14, 1965, 202).
7. Gradina in Stari Slankamen (Unpublished).
8. Sančine in Belegiš (lit.: AP, 3, 1961, 34).
9. Radiostanica near Zemun (lit.: Rad vojv. muzeja 11, 1962).
10. Šarengrad (lit.: Dacia XII, 1968, 241, Fig. 39—40).
11. Dalj (lit.: as above)
12. Vukovar (lit.: as above).

II. *Bačka*

13. Popov Salaš near Kač (lit.: AP 5, 1963, 22; AP, 6, 1964, 30).
14. Odžaci I, (unpublished, Museum collection in Odžaci)
15. Odžaci II (as above).
16. Tarnica near Begeč (lit.: AP 8, 1966, 193).
17. Vinogradi in Mošorin.
18. Feudvar near Mošorin (lit.: Rad vojv. muzeja 2, 1953, 117).

III. *Banat*

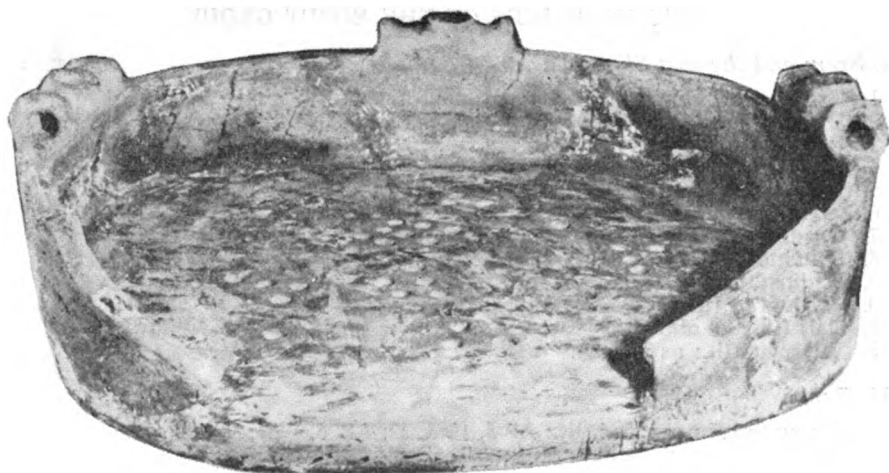
19. Pančevo (loc. unknown, unpublished).
20. Grad, Kovin (lit.: AP 10, 1968, 184).
21. Kovin, Street Vuka Karadžića (lit. as above).
22. Židovar (lit.: Keltski opidum Židovar, 19: AP 7, 1965, 59).
23. Perlez, Batka (lit.: AP 9, 1967, 44 and AP 10, 1968, 212).
24. Baruge, Kanal DTD.
25. Selište in Farkaždin (lit.: AP 8, 1966, 194).
26. Čurug and Čurug — Slatine.
27. Kasapska Pustara near Vršac (unpublished, Muzej Vršac).
28. Ciglana near Bela Crkva (as above).

IV. *Central Serbia*

29. Radojnja (lit.: Starinar XI, 1960, 99).
30. Sengoljska gradina (lit.: Saopštenja VIII, 1969, 13).
31. Kruševac near Lazarice (Unpublished, Muzej, Kruševac).
32. Gradina in Gornje Komarice (Unpublished, Muzej in Kragujevac).
33. Crnokalačka Bara near Ražanj (Lit.: Crnokalačka bara, 1969, 15, sl. 36).
34. Obala, Majur near Svetozarevo (Lit.: AP 9, 1967, 24).
35. Gornji grad, Kalemegdan, Beograd (Unpublished, Muzej grada Beograda).
36. Rospri Cuprija, Beograd.
37. Ritopek near Beograd.
38. Mislodjin, Bačevica near Obrenovac (Lit.: AP 9, 1967, 168, T. XII).
39. Zlotska Pećina near Bor (Lit.: AP 10, 1968, 22).

FINDING PLACES IN DJERDAP

40. Manastir near Gospođin Vir (Lit.: Stare kulture u Đerdapu).
41. Padina (Lit.: Materijali 6, 1969, 30, 1969, 40; AP 11, 1969, 134).
42. Boljetin, Lepena near Karaula (Lit.: AP, 11, 1969, 120).
43. Estuary of the Porečka reka (Lit.: AP 11, 1969, 103).
44. Baraće (Lit.: Materijali 6, 1969, 28).
45. Hajdučka vodenica (Lit.: Stare kulture u Đerdapu, 1969, 62; AP 8, 1966, T. XII).

1

2

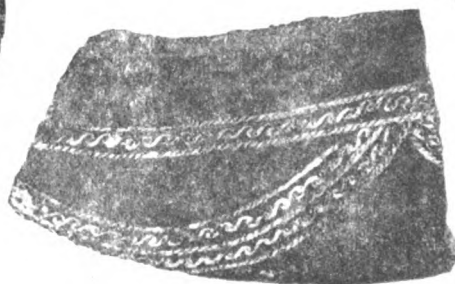
3

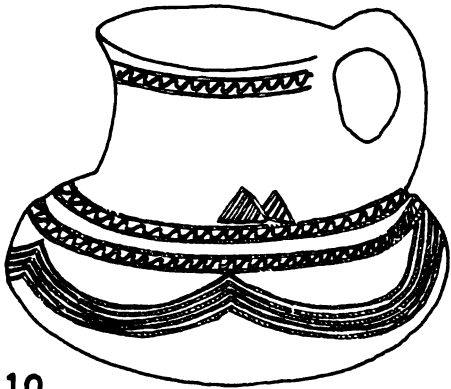
Fig. 1. Gradina on Bosut — monumental altar; fig. 2 Estuary of the River Poreč — a beaker; fig. 3. Gomolava — a ceramic vessel

Fig. 4. Gomolava — a smaller ampfora; fig. 5. Gomolava — a bowl with a ribbon-shaped handle; fig. 6—9. Gradina on Bosut — fragments of ornamented ceramics

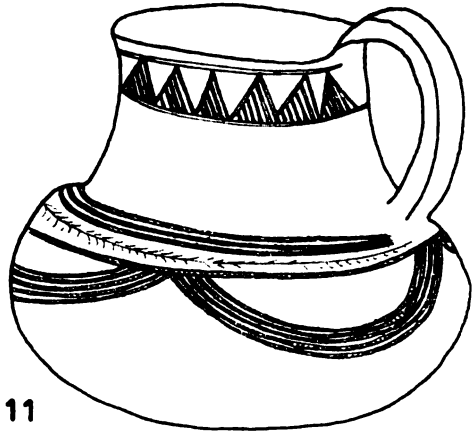

8

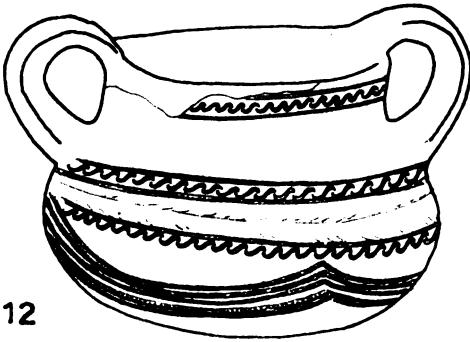

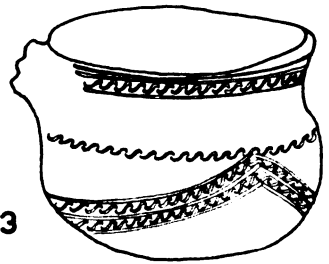
10

11

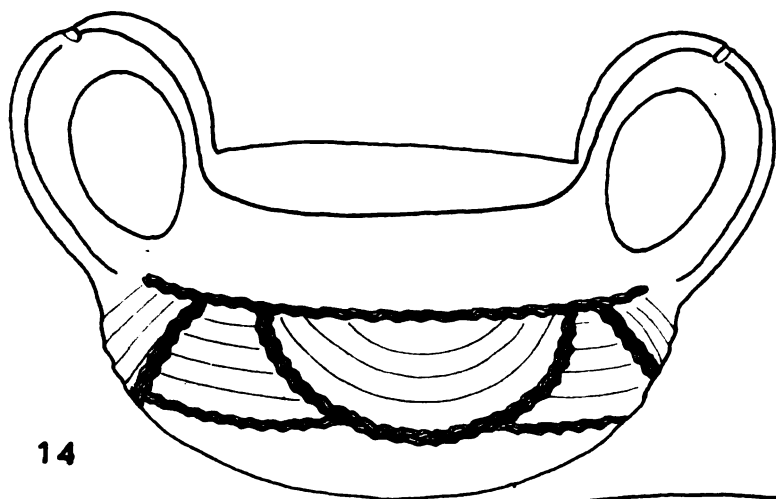
12

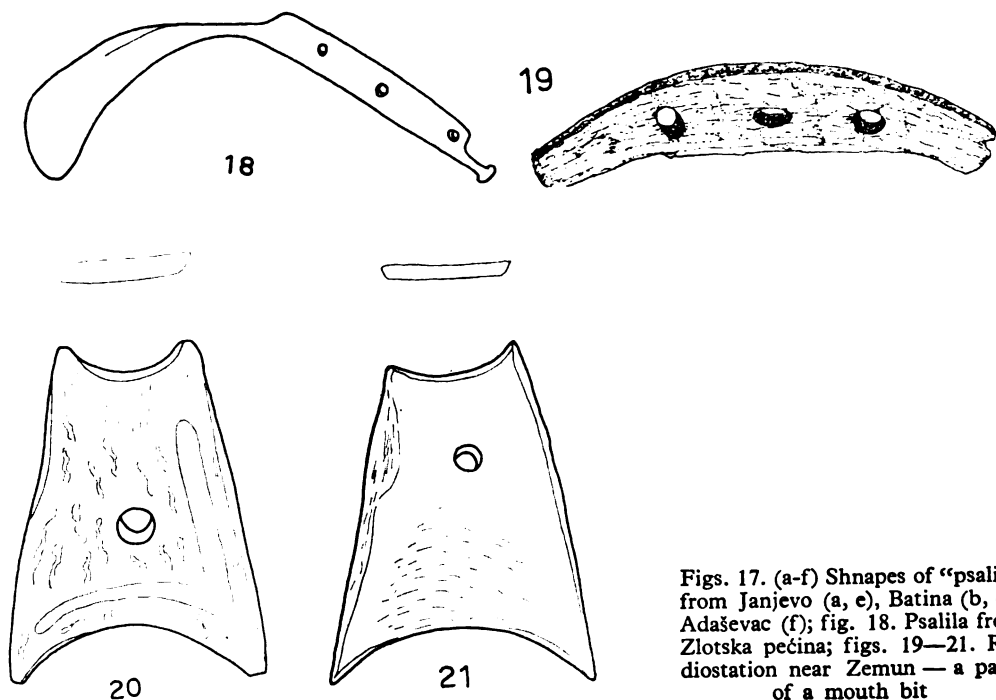
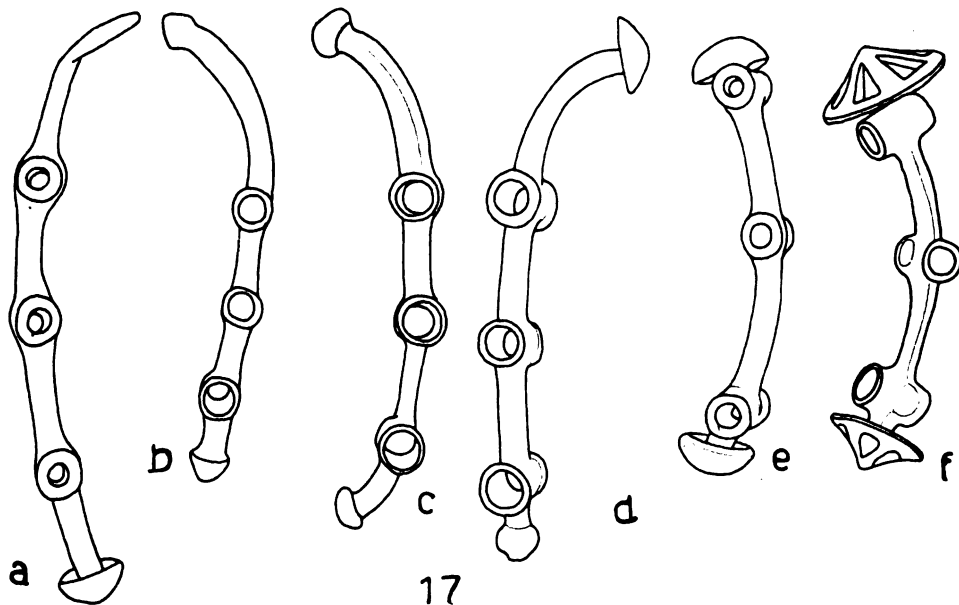

13

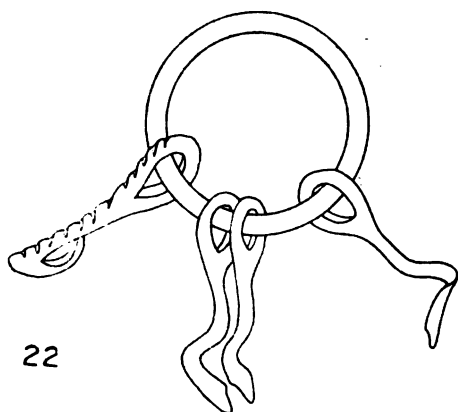
Fig. 10—13. Ornamented vessels from Vukovar (11, 12), Šaregrad (10) and Dalj (13)

Fig. 14—16. Ornamented vessels from the surroundings of Pančevo →

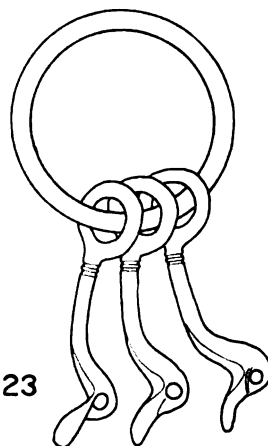

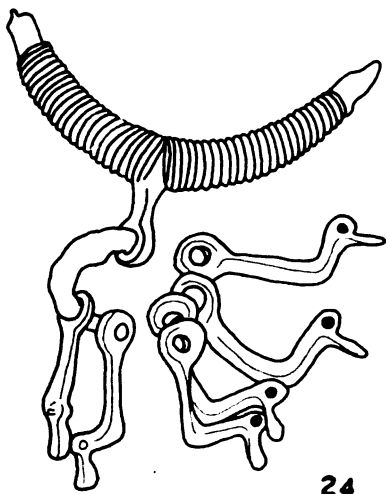
Figs. 17. (a-f) Shnapes of "psalia" from Janjevo (a, e), Batina (b, d), Adaševac (f); fig. 18. Psalila from Zlotska pećina; figs. 19—21. Radiostation near Zemun — a parts of a mouth bit

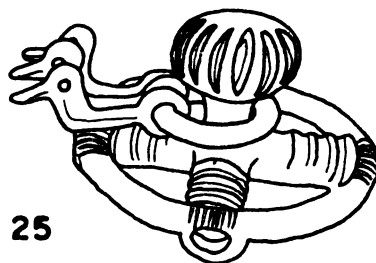
22

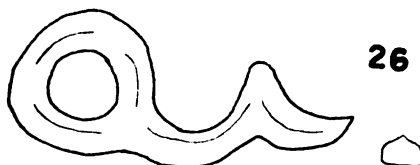
23

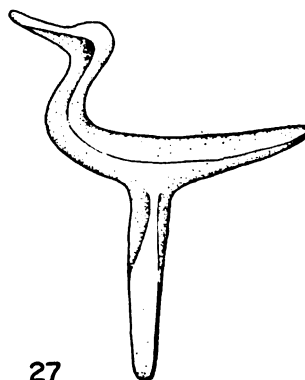
24

25

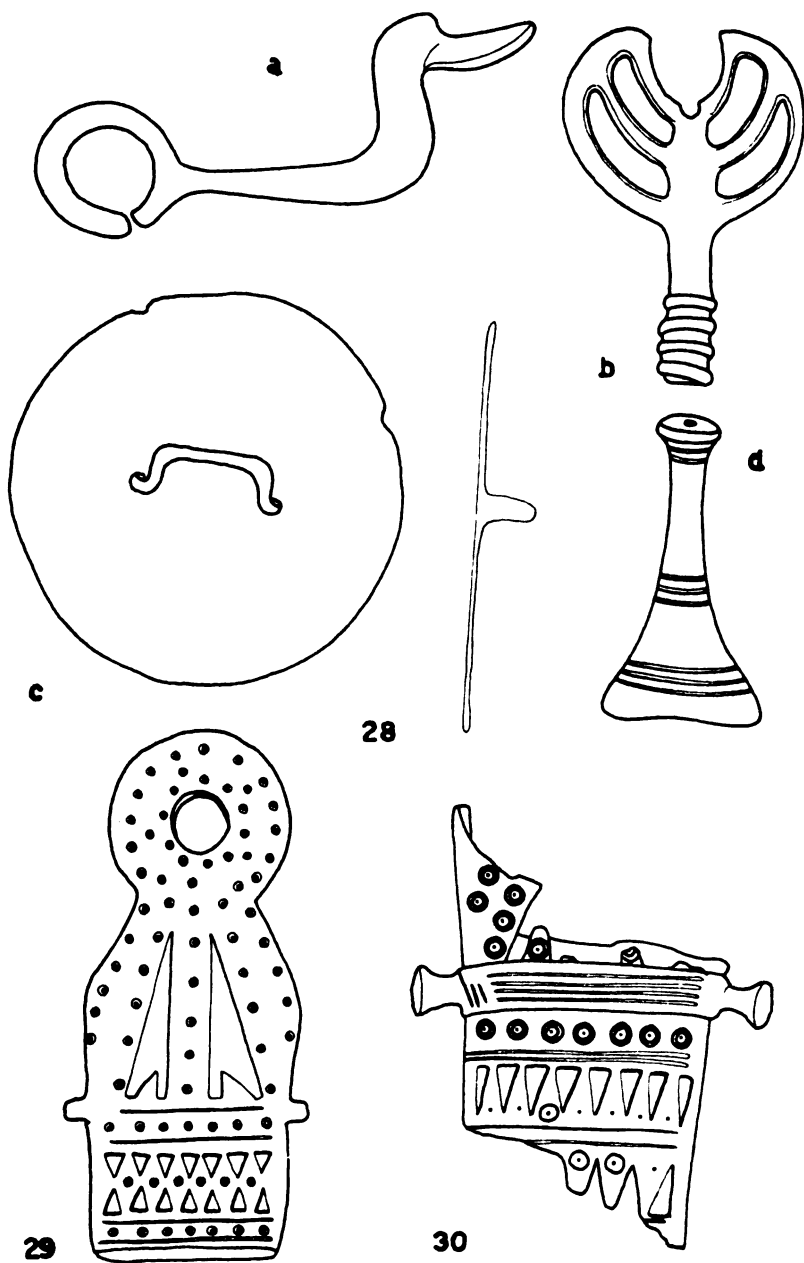

26

27

Fig. 22. Zemun (Radiostation)—a ring with bird's protomes; fig. 23. Adaševci — a ring with birds' protomes; fig. 24. Novi Banovci-Fibula with protomes; fig. 25. Batina — a part of horse strappings; fig. 26. Gomolava — a pendant in a shape of a brid proto-me; fig. 27. Stylized marsh-land bird form from the depot Novi Bečej

Figs. 28 (a-d). Gornjovaroška ciglana near Pančevo — the Trace-Cimmerian elements from the depot; **fig. 29.** Hrtkovci (Gomolava?), from a grave, — a part of a belt; **fig. 30.** Jarčina — a part of a belt

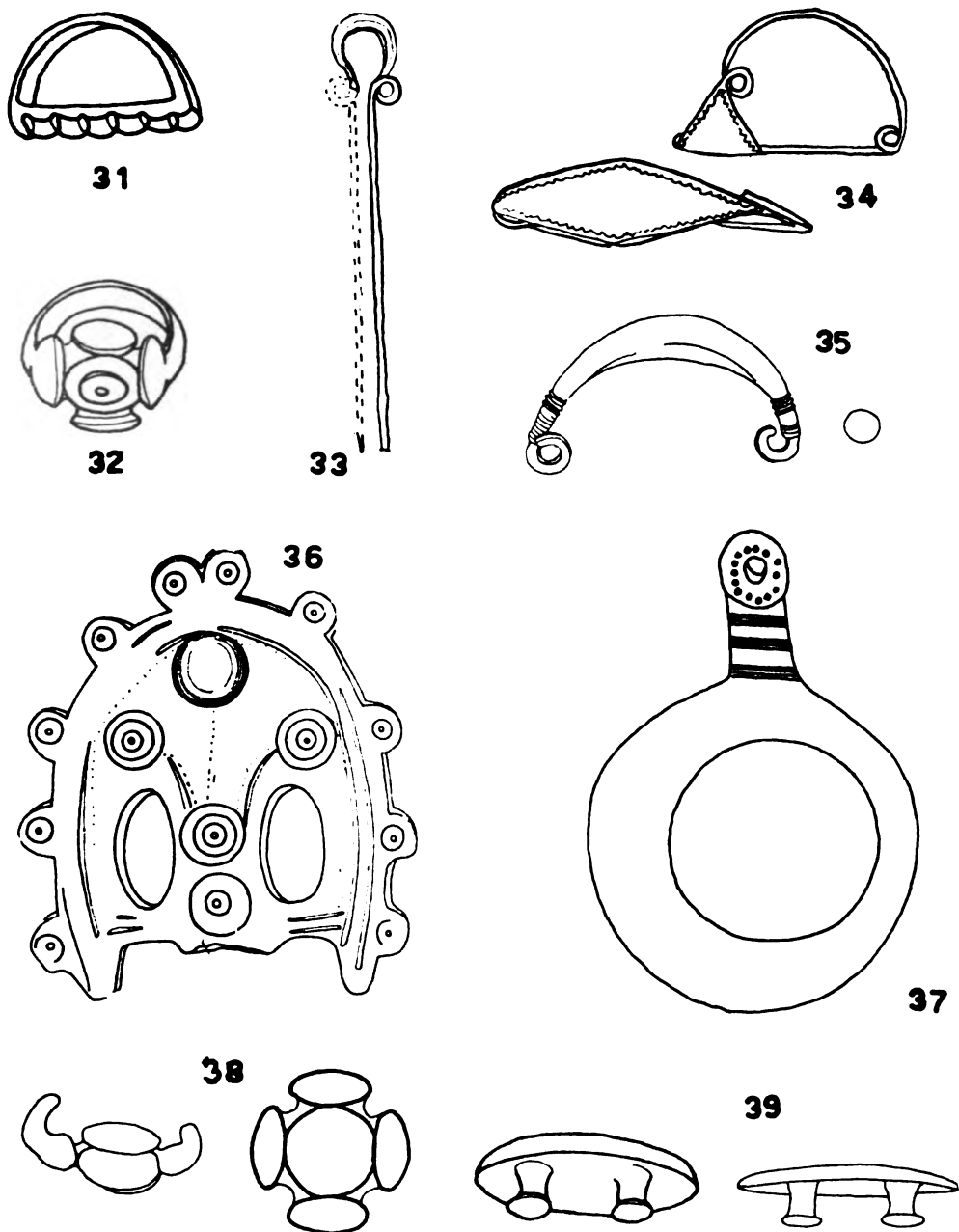

Fig. 31. Danube bank near Zemun —an arch-shaped button; fig. 32. Danube bank Zemun—a cross-shaped button; figs. 33—37. Zlotska pećina; figs. 38—39. Zemun, Danube bank

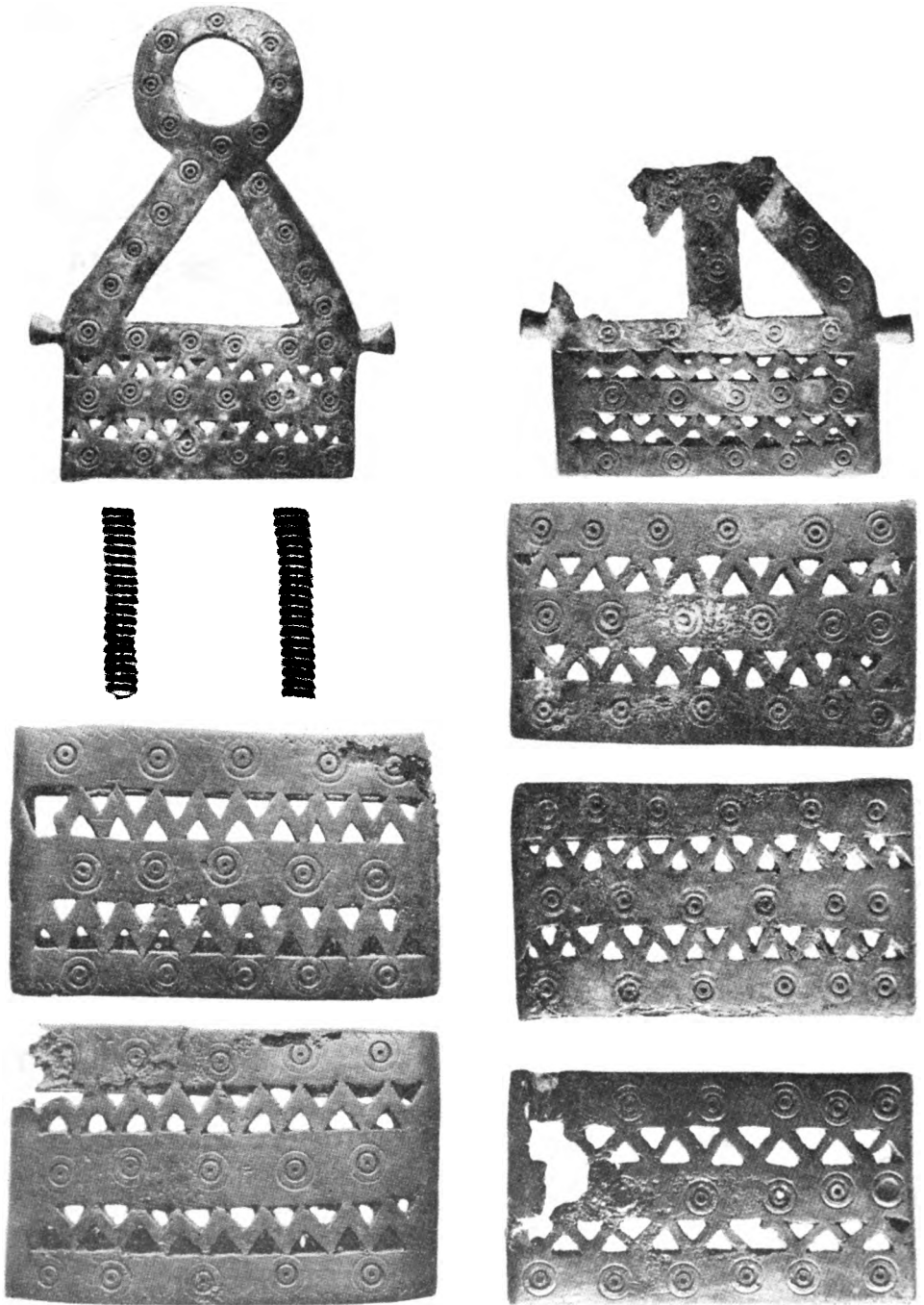

Fig. 40 Zlowska pećina — a bronze belt

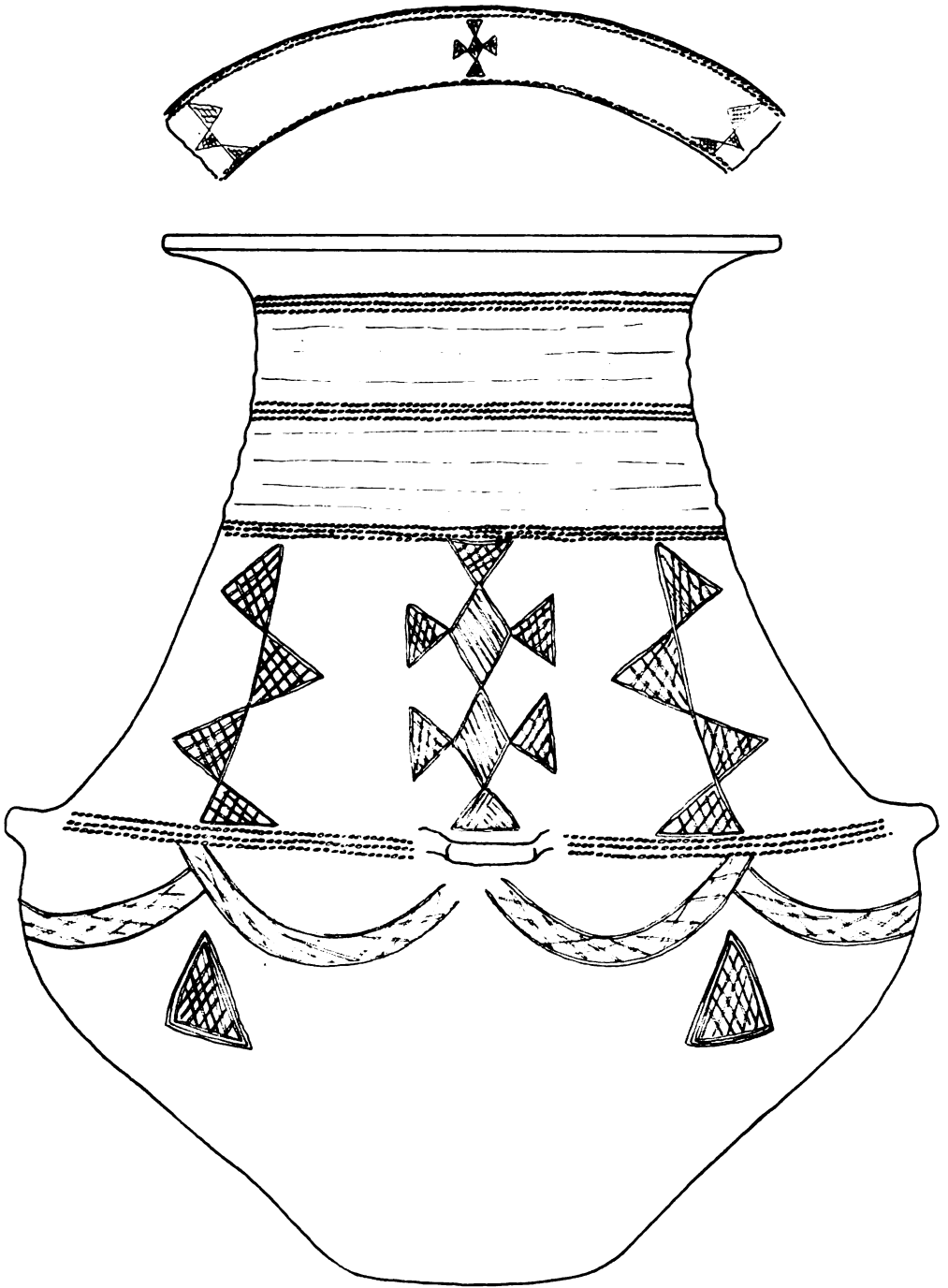

Fig. 41 Gomolova — Exavation 1971

ЉУБИЦА ЗОТОВИЋ

Археолошки институт — Београд

ПУТЕВИ ШИРЕЊА МИТРАИЗМА НА ТЛУ ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ

На бази митраистичког материјала са територије Југославије могуће је да се сагледају два основна пута којима се Митрина религија ширила у провинцијама југоисточне Европе. Ма да територија Југославије у античком свету није представљала ни историјску ни географску целину, њене данашње границе обухватају у потпуности западне провинције југоисточне Европе, а делимично и провинције источних области овог региона. Услед тога је на нашем материјалу било најлакше да се уоче извесни технички или иконографски детаљи, који су били карактеристични само за западне, односно за источне провинције југоисточне Европе. Исто тако постојала је могућност да се баш овде извоје и неки видови у манифестацији Митринога култа, који су несумњиво упућивали на идеју о постојању два различита центра под чијим се директним утицајима развијала митраистичка религија на овом тлу.

Уз неопходну контролу која је детаљно спроведена на митраистичком материјалу из свих провинција југоисточне Европе, првобитне хипотезе, изведене на бази само нашег материјала, добиле су вредност документованог закључка. У сажетом излагању настојаћемо да изнесемо и документујемо све карактеристичне елементе на којима је базиран овакав закључак.

И поред тога што је основни образац Митрине иконографске схеме био јединствен у свим провинцијама Римског царства и што су све иконе биле израђиване по узору на тај канонизовани образац, ипак су временом настајале извесне разлике техничког или иконографског карактера. Те разлике, на изглед неважне, добиле су свој пуни значај баш због чињенице да је основна иконографска схема Митрине култне слике била прописана и контролисана, те су само детаљи и допунски иконографски елементи могли да укажу на извесну зависност од култног центра из кога су потекли.

Све иконографске представе Митриног култа се према начину њиховог обликовања могу поделити у три основне групе:

- I Релефне иконе,
 II Вотивни олтари декорисани релефним представама,
 III Пуна пластика.

У свакој од ових група садржани су подаци који су од значаја за утврђивање два предпостављена центра, односно два пута којима су ширени њихови утицаји.

Анализа релефних икона извршена је у три правца и то: а) на основу облика вотивне плоче, б) према развијености иконографског мотива и с) према извесним иконографским детаљима који нису представљали обавезне елементе у Митриној иконографској схеми.

Упоредивањем облика вотивних плоча из провинција југоисточне Европе добијене су разноврсне варијанте основних форми које су познате и у општој митраистичкој иконографији.¹ Најраспрострањенији тип означавају правоугаоне плоче обрађене у вертикалном или хоризонталном смеру, па је сходно томе и број варијанти у овој групи највећи.

Правоугаоне плоче, уздужно обрађене, ређе задржавају облик правилног правоугаоника², док су знатно чешће оне које су лучно завршене на горњој страни.³ У случајевима када су плоче обрађене по ширини, оне опет могу задржати облик правилног правоугаоника.⁴ Ређи су случајеви када им је горња страна лучно обликована⁵ или када је обрађена у виду благог забата.⁶

Обе варијанте код којих икона има облик чистог правоугаоника срећемо скоро по правилу у западним провинцијама југоисточне Европе, док су у источним провинцијама оне толико ретке да се њихова појава мора сматрати изузетном.⁷ Уздужно обрађене

¹ F. Cumont, *Textes et monuments figures relatifs aux mysteres de Mithra*. I (1894) 216.

² Примера ради наводимо две иконе. Једна је из Руша — (V. Skrabar, *Sasopis za zgodovino in narodopisje*, XVII (1922) 18, сл. 5 а друга је из Модрича (V. Skrabar, *Strena Buliciana*, 1924, 154, бр. 4, сл. 4).

³ Овом типу припадају наше иконе из Јањева (Н. Вулић, *Споменик САН ХСVIII* (1941—1948), 52, бр. 106) и Ражња (Lj. Zotović, *ВСН LXXXIII* (1959) св. II, 509, сл. 11).

⁴ Као примере за правоугаоне плоче обрађене по ширини наводимо: икону из Језерина (В. Gabričević, *Archaeologia Iugoslavica* I 1954, 37, бр. 13), икону из Салоне (В. Gabričević, *op. cit.* 37, бр. 6) и икону из Синца (В. Gabričević, *op. cit.* 37, бр. 9).

⁵ Као пример за правоугаону на горњој страни лучно завршену икону наводимо споменик из Рагодеша (Н. Вулић, *Споменик СКА LXXVII*, 1934, 71, бр. 7).

⁶ Иконе које су на горњој страни обрађене у виду благог забата регистроване су у Костолцу (Б. Јеличић, *Зборник радова Народног музеја I Београд*, 1958, 317, сл. 2), Читавку (В. Gabričević, *op. cit.* 37, бр. 8) и Јајцу (D. Sergejevski *GZM*. XLIX, 1937, св. 1, 11 ил.).

⁷ На целој територији Горње Мезије регистрована је само једна икона овог облика и то у Брзој Паланци (Lj. Zotović, *Les cultes orientaux sur le territoire de la Mesie Superieure*, Leiden 1966, бр. 8). Слична је ситуација у Доњој Мезији, Дакији и Тракији (уп. F. Cumont *op. cit.* II и M. J. Vermaseren *Corpus Inscriptionum et monumentorum religionis Mitriacae*, *Hage comitis* 1956—1960, — поглавља одговарајућих провинција).

правоугаоне иконе са лучно завршеном горњом страном карактеристичне су само за провинције из источног дела југоисточне Европе.⁸ Једино за иконе које се на горњој страни завршавају заботом не постоје никаква територијална ограничења јер их у подједнаком броју срећемо и у западним и у источним провинцијама ове области.

Из обе варијанте ових правоугаоника икона издваја се једна група рељефа, правилног правоугаоног облика, код којих је у средњем делу рељефом наглашен лук пећине. Некада распон лука обухвата целу ширину плоче, а некада је лук постављен на хоризонталним крацима, тако да се под луком налази само приказ тауроктоније док су дадофори постављени испод хоризонталних кракова.⁹ За овај облик икона је карактеристично да се среће често у западним областима југоисточне Европе, док је у источним областима непознат овакав приказ пећинског свода. Слични примери су регистровани и на релативно широком подручју и то у Аквилеји и западно од ње. Тиме је искључена свака претпоставка која би се односила на постојање неког локалног типа или локалне радионице на територији западних провинција југоисточне Европе.¹⁰ Линија Модрич—Лисичићи приближно би означавала источну границу у распрострањености овог иконографског облика.

Насупрот овом облику стоје трапезоидне иконе које су на горњој страни лучно завршене. Карактеристичне су за подручје Дакије одакле су несумњиво пренете и у Горњу Мезију.¹¹ У западним провинцијама југоисточне Европе овај облик је непознат. Слична је ситуација и са овалним каменим иконама које су најбројније у Тракији и изгледа да представљају специфичност трачких радионица.¹²

Из свега напред изнетог произилази да се у обилицима Митриних икона запајају извесне карактеристичности које указују на постојање два пута којима се митраистичка иконографска преграда преносила на тле југоисточне Европе.

⁸ М. J. Vermaseren op. cit. passim.

⁹ Примера за ову врсту икона има доста у западним областима. Наводимо само неке од њих: Голубић (F. Cumont op. cit. II, 327, бр. 222), Гардун (B. Gabričević op. cit. 37, бр. 7), Вратнице (B. Gabričević, op. cit. 37, бр. 17), Језерине (B. Gabričević, op. cit. 37, бр. 13), Модрич (V. Scrabar op. cit. 151—160, Осјек (M. Bulat, Osječki zbornik VII, 1960, 9), Племеншчине (M. Шелер, Vjesnik HAD. n. s. XXII—XXIII 1941/42, 9 сл. 5), Читаук (B. Gabričević, op. cit. 37, бр. 8).

¹⁰ Овакве иконе су регистроване у западним провинцијама Римског царства. Као пример наводимо само две и то једну из Аквилеје (F. Cumont op. cit. II, 267, бр. 115, сл. 108) и другу из Рајнске области (F. Cumont, op. cit. 383, бр. 258, сл. 296).

¹¹ За Дакију уп. F. Cumont op. cit. II s. v. Dacia. У Горњој Мезији је, за сада, регистрована само једна икона овог типа и то у Дупљању код Прахова (Н. Вулић, Споменик СКА XXXIX, 1903, 44, сл. 1).

¹² У Тракији су овалне иконе веома честе. Поред Митриног, коришћене су и у иконографији других квалтова. Овом типу припада и наша икона из Раснице (Lj. Zotović, BCH LXXXIII, 1959, 511, сл. 2).

Према развијености иконографског мотива Митрине иконе се могу поделити у четири већ прихваћене групе:¹³

- a) иконе на којима је приказана само сцена тауроктоније
- b) иконе које испод главне сцене имају доњи фриз са илустрацијом споредних сцена
- c) иконе на којима се изнад и испод главне сцене налазе фризови са споредним сценама
- d) иконе код којих је главна сцена фланкирана бочним фризовима.

За прву групу споменика не постоје никаква територијална ограничења. Иконе на којима је приказана само сцена тауроктоније без пратећих митолошких илустрација подједнако су заступљене и у источним и у западним областима југоисточне Европе.

Иконе са доњим фризом регистроване су у Горњој Мезији¹⁴, а у знатно већем броју су заступљене у Доњој Мезији Тракији и Дакији.¹⁵ У западним провинцијама југоисточне Европе и западним областима римског царства овакви облици икона нису познати. Изузетак би биле само две иконе из Hedderheim-a¹⁶ за које је већ Б. Сариа закључио, на основу облика и величине, да су у област Рајне пренете из Подунавља.¹⁷

Иконе са горњим и доњим фризом, изузимајући споменик из Сиска¹⁸, ограничавају се, такође, на обе провинције Мезије и на Дакију. На овај начин обликоване иконе нису регистроване у западном делу Југославије и областима западно од ње.¹⁹

Иконе код којих су споредне сцене приказане на бочним пољима плоче срећу се у нашем материјалу ретко, али једино у западном делу Југославије.²⁰ Ова област је била некада под

¹³ F. Cumont, op. cit. I, 215.

¹⁴ Lj. Zotović, Les cultes orientaux op. cit. passim, s. v. Mithra.

¹⁵ F. Cumont, op. cit. II, passim.

¹⁶ M. J. Vermaseren, op. cit. поглавља одговарајућих провинција.

¹⁷ Ову тезу о Рајнским и Подунавским типовима Митриних икона детаљно је разрадио Б. Сариа, Старинар III ср. (1925) II, 50.

¹⁸ За споменик из Сиска уп. F. Cumont II, 325, бр. 221. сл. 193.

¹⁹ Наведена икона из Сиска и иконе из Осјека (M. Bulat op. cit. 6, бр. 2, сл. 2) и Биљановца (Н. Вулић Споменик СКА LXXVII, 1934, 64—71) су и стилски и садржајно скоро идентичне. Та идентичност у форми, стилу и начину интерпретирања споредних сцена дозвољава предпоставку да су сва три споменика настала по узору на иконе из једног култног центра, у овом случају највероватније Дачког. Икона из Осјека, која припада јужном делу доње Паноније, потиче са територије где се митраистичка иконографија развијала под утицајима источног култног центра. Време израде или преношења ових икона највише би одговарало периоду с прелазом другог века у трећи, или чак средини III века када делови дачких легија прелазе у Птуј, или када се у склопу Аурелијанове политике мењају седишта дачких легија и то из Potaissa у Oescus и из Arulom-a у Ratiaria.

²⁰ Овакве иконе срећемо у II и III митреју Птуја (M. Abramčić, Poetovio, Птуј 1925, passim) у Сиску (F. Cumont op. cit. II 325, бр. 220, сл. 192) и у Коњицу (K. Pač, GZM IX (1897) 629, т. 1—3).

директним, а некада под индиректним утицајима Рима и западних провинција, где је овакав начин обликовања фризова био веома распрострањен. Према томе, под утицајем западне иконографске схеме пренет је и у западне области југоисточне Европе један манир који је тамо био карактеристичан само за монументалне иконе Митриног култа, али је код нас аплициран на иконе малог формата, јер монументални рељефи овде нису били израђивани.

Отсуство бочних фризова на иконама из источног дела Југославије јасно показује да се ова област налазила ван утицаја култних и уметничких центара Запада. Иста је ситуација и у осталим источним провинцијама југоисточног дела Европе. Изузетак представљају само три иконе из Дакије²¹ на којима се јављају и бочна поља али увек у комбинацији са горњим и доњим фризом. Овакав распоред поља са споредним сценама, које уоквирују приказ тауроктоније, није регистрован у области западних провинција југоисточне Европе, не јавља се ни на споменицима Италије, нити у провинцијама западно од ње.

На крају излагања о фризовима потребно је истаћи још један податак који нам пружа редослед читања сцена на њима. Као што се види из целокупног митраистичког материјала источних провинција југоисточне Европе, на иконама које имају горњи и доњи фриз, почетна сцена Митриног рабања увек заузима место у десном углу горњег фриза. Ако изузмемо каснији иконографски податак — скуп богова — онда се на свим очуваним фризовима лево од Петрогенеса налази сцена другог циклуса²² која илуструје стварање воде, на њу се надовезују сцене трећег циклуса које заузимају леву страну горњег или доњег фриза, а затим у наставку следе сцене четвртог циклуса које испуњавају преостала поља доњег фриза. На овај начин смо добили један неуобичајени смер који тече с десна на лево, а који је карактеристичан за оријенталну иконографију. У митраистичкој иконографији, као што је већ запазио F. Cumont²³ овакав редослед се јавља само на иконама из средњег и доњег Подунавља. На иконама из западних провинција југоисточне Европе не постоји устаљени редослед у распореду сцена, а бочни фризови се најчешће читају од доњег десног угла у правцу синусоиде.

У групи карактеристичних иконографских детаља најзначајније место заузимају атрибути дадофора, а није без значаја и њихова слабље или јаче наглашена пасивна улога у чину тауроктоније.

У источним провинцијама југоисточне Европе јавља се једна група споменика на којима један или оба дадофора држе педум

²¹ F. Cumont, op. cit. II, бр. 155, 173, 187.

²² Подела митраистичких тема на циклусе детаљније је објашњена у раду Lj. Zotović, op. cit.

²³ F. Cumont, op. cit. I, 154.

уместо буктиње, док су знатно чешће ситуације где је педум приказан у заједници са буктињом. Ове споменике срећемо у обе Мезије, у Тракији, Дакији и Доњој Панонији.²⁴ У западним провинцијама југоисточне Европе педум никада није био представљен као атрибут дадофора, док се у западним провинцијама Царства појављује релативно ретко и то, углавном, на споменицима Рајнске области.²⁵

У наведеним провинцијама источног дела југоисточне Европе представе педума су, по облику и начину на који их дадофор држи, скоро идентичне. Због тога сви споменици ове области, на којима је приказан дадофор са педумом, чине и типолошки и територијално једну чврсто повезану групу. У тој групи споменика заједнички видови за представу педума су следећи: — на свим споменицима педум је приказан у руци једног или оба дадофора; — некада се јавља у заједници са буктињом, а некада је замењује; — у овој групи икона десни дадофор увек држи педум, код левог дадофора он не представља обавезни атрибут и код њега се среће само у случају ако га већ има десни дадофор; — облик педума је двојак, некада је у виду кратког штапа и тада је ослоњен на раме, а некада је у облику лука и тада је ослоњен на груди.

Педуми на иконама рајнског типа се разликују од оних који су приказани на споменицима из источних провинција југоисточне Европе и по облику и по положају. На територији Рајнског басена најчешће су приказани педуми у виду правог штапа оборног ка тлу. Крај тог штапа се налази у левој руци дадофора, коју он обично ослања о олтар. Ребе се срећу облици правилног педума, али су и у тим случајевима педуми ослоњени о земљу, а рука која их држи опет је ослоњена о олтар.

Очигледно је да на рајнским споменицима педум задржава уобичајени положај буктиње, насупрот приказима са икона из источних области југоисточне Европе где је много јасније наглашен карактер пастирског штапа. Изузетак у групи рајнских споменика представљају две већ поменуће иконе из Heddernheim-a²⁶, на којима је представа педума у складу са обрасцем из источних

²⁴ За горњу Мезију уп. Lj. Zotović, op. cit. s. v. Mithra. За остале наведене провинције F. Cumont II, поглавља одговарајућих провинција. У западним областима југоисточне Европе изузетак представља једно већ наведени споменик из Сиска.

²⁵ У Рајнској области педум је регистрован на споменицима из Heddernheim-a (F. Cumont, op. cit. II бр. 251 g и 253 d), Durnomagus (F. Cumont, op. cit. II бр. 265 c) и Strasburg (E. Will, RA. I, 1950, 67, сл. 1). Са територије Енглеске F. Cumont наводи два споменика на којима он види представу дадофора са педумом (F. Cumont, op. cit. II бр. 269 и 273b 1°) Међутим, у првом случају је неизвесно да ли је на бочној страни поменутог ципуса приказан дадофор или тзв. надгробни Атис. У другом случају је сасвим јасно приказан кадуцеј а не педум.

²⁶ F. Cumont, op. cit. II бр. 251g и 253l).

провинција југоисточне Европе.²⁷ Ово би био аргумент више за заклучак Б. Сариа да су ове две иконе пренете у области Рајне из Подунавља.

На основу свега изнетог, јединствени приказ педума на споменицима из источних провинција југоисточне Европе, његово одсуство на споменицима из западних провинција ове области и разлике у облику и положају педума између групе Рајнских споменика и оних из источних области југоисточне Европе, јасно указују на постојање два различита култна центра у којима је формиран овај иконографски детаљ. Зависно од тога морају се предпоставити и два пута којима је овај мотив преношен у суседне области. Што се тиче провинција југоисточне Европе, јасно је да западне провинције Царства нису у овом правцу вршиле никакав утицај на западне провинције наше области. Исто толико је јасно да су све провинције биле и изван трасе утицаја источних провинција југоисточне Европе.

Међу споменицима из западних области издавају се две иконе из Руша²⁸ и Птуја²⁹ на којима леви дадофор у једној руци држи оборену буктињу, а у другој бич. Представа бича у руци једног од дадофора представља реткост у митраистичкој иконографији. Ипак, те изузетно ретке појаве бича забележене су само у западним провинцијама Царства. Бич је нешто чешће приказиван на споменицима неких других оријенталних култова, јер је симболични обред бичевања у име очишћења био саставни део већине оријенталних религија.³⁰ Ако је обред бичевања био укључен и у Митрине мистерије онда је, вероватно, тајност мистичних обреда била доследније чувана у источним областима југоисточне Европе. Овде никада нису били илустровани мистични обреди Митриног култа.

Пасивна улога дадофора у чину тауроктоније документована је на свим иконама Митриног култа.³¹ Ипак, ова неангажованост јаче је потенцирана на иконама из западних провинција југоисточне Европе, јер су овде дадофори чешће приказивани и изван пединског свода, што никада није био случај на иконама из источних провинција.³² У западним областима Царства и западним провинцијама југоисточне Европе регистровани су ретки примерци троделних Митриних икона на којима су дадофори представљени на посеб-

²⁷ Слична је ситуација и на монументалној икони из Strasburg-a. Она несумњиво припада типу Рајнских рељефа, али могућност утицаја из Подунавља није ни овде искључена. (уп. E. Will RA I 1950, 67 и даље).

²⁸ Hoffiller — Saria, *Antique Inschriften aus Jugoslawien I*, 1938, 50, бр. 118.

²⁹ Hoffiller — Saria, *op. cit.* 141, бр. 301.

³⁰ F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, 36, 54, 96.

³¹ О овом питању су детаљно расправљали F. Cumont, *Textes et monuments*, I, 204; и E. Will — *Le relief culturel greco romain*, Paris, 1955, 194.

³² О овоме је детаљније расправљено у књизи Lj. Zotović, *op. cit.*

ним, бочно постављеним плочама.³³ Овакве иконе нису забележене у областима источних провинција југоисточне Европе. Ако се узме у обзир да су дадофори накнадни додатак у односу на првобитну иконографску представу тауроктоније³⁴, онда се тај процес допунявања првобитне иконографске схеме може да прати на територији југоисточне Европе једино на иконама из њених западних провинција. У области источних провинција очигледно да је био прихваћен већ комплетирани образац.

У горњим угловима Митриних икона редовно су приказивана соларна божанства, што је било у складу са канонизованим образцем Митрине култне слике. Према устаљеној оријенталној шеми Сол је увек приказиван десно а Луна лево од централног божанства³⁵, па је таква диојозиција пренета и на Митрине иконе. Ретка отступања од уобичајеног распореда нису у овом погледу карактеристична јер су забележена и у источним и у западним деловима југоисточне Европе. Канонизовани образац је прихватио за приказ Сола и Луне три основна иконографска решења: а) соларне симболе, б) соларне кочије, с) соларне бисте.

Соларни симболи и соларне кочије су релативно ретко заступљени на Митриним иконама из југоисточне Европе. Због тога је о овим видовима представе тешко да се постави неки коначан закључак. Потребно је једино напоменути да је мотив соларних симбола много чешће коришћен у западним него у источним областима југоисточне Европе.

На територији југоисточне Европе су најраспрострањенији споменици треће групе, у којој су соларна божанства приказана одговарајућим бистма. Положај соларних биста у сагласности са њиховим симболичним садржајем могао је бити пасиван или активан. У својој пасивној улози бисте су постављене *en face*. Када је наглашена њихова активност онда је Сол окренут ка Митри, чиме је означен правац његовог дневног кретања, док је Луна окренута од Митре, што наговештава њен силазак са хоризонта и почетак ноћног пута. На споменицима из источних провинција југоисточне Европе Лунина биста никада није била окренута ка Митри, јер би то представљало нелогичност и неразумевање које је канонизовани образац толерирао, али без одговарајућег објашњења. У тој области постоје споменици на којима је Луна задржала *en face* положај што није било у нескладу са религијским тумачењем њене функције.

На споменицима из западних области Лунина биста се ретко, али ипак понекад окреће ка Митри. Овај податак указује на чишћу иконографску интерпретацију соларних мотива у источним обла-

³³У нашој земљи је регистрован само један споменик ове врсте и то у Сиску (Hoffiller — Saria, *op. cit.* 254, бр. 556).

³⁴ За ову тезу *уп. Е. Will, op. cit.* 194 и даље.

³⁵ Однос у диспозицији соларних биста детаљно је разрађен од W. Deonna, *Revue de l'histoire des religions* T. 131—132, 1946, 5—47.

стима југоисточне Европе. Чешћа појава соларних симбола и нелогичан положај соларних биста на неким иконама из западних провинција ове области говоре о механичком прихватању једног мотива без довољног разумевања његове симболике.

У оквиру споредних сцена, које представљају илустрацију Митрине митологије, иконографске разлике између ове две групе споменика могу се пратити на приказу Митриног рабања, у завршној сцени четвртог циклуса, у интерпретацији Океануса, у представи седам олтара, у симболичном приказу лава и прихватању или неприхватању зодијака у оквиру митраистичке иконографије.

Илустрација Митриног рабања је чест мотив у митраистичкој иконографији. Репродукован је на различите начине, у округлој пластици, као самостална рељефна представа или у оквиру иконе као завршна сцена првог циклуса.³⁶ Прва два вида Петрогенесовог приказа нису регистровани ни у источним ни у западним областима југоисточне Европе. Тиме је доведен у сумњу закључак Е. Will-а да је статуа Петрогенеса обавезни инвентар сваког митреја.³⁷ На супрот томе сцена Митриног рабања — као завршна епизода првог циклуса — репродукована је на већем броју икона и из источних и из западних области југоисточне Европе. И поред тога што је ова сцена репродукована према устаљеном иконографском образцу, она није стекла стално место у оквиру комплетне иконографске схеме. Ипак на иконама из источних провинција мотив Петрогенеса се креће само у границама десне половине иконе, док у западним областима југоисточне Европе и западним провинцијама Царства, његово место није ни у овој мери ограничено.³⁸

Завршне сцене четвртог циклуса које илуструју измирење Митре и Сола, на иконама из источних провинција југоисточне Европе су редовно приказиване заједничким обедом и одласком Митре и Сола на Соловој кочији.³⁹ У западним провинцијама Царства ови прикази су често замењивани сценом руковања између Митре и Сола. Овакав приказ се среће и на споменицима из I и II митреја у Птују. Како у области западних провинција југоисточне Европе ни на једној икони није, до сада, регистрована епизода руко-

³⁶ Е. Will је извршио поделу епизода које илуструју мит о Митри на четири циклуса којих се и ми овде придржавамо. Е. Will, *op. cit.* 364.

³⁷ Е. Will, *op. cit.* 205, сматра да се статуа Петрогенеса морала налазити у сваком митреју као обавезни инвентар уз главну културну слику.

³⁸ У Митрином светилишту из Рајановог Грича (J. Brunšmid, *Vjesnik HAD*, ns. V, 1901, 112, сл. 72) сцена Митриног рабања је приказана испод ногу левог дадофора. На споменицима из источног дела југоисточне Европе место Петрогенеса је фиксирано у десном горњем углу плоче, али само у случајевима када је тај приказ саставни део осталих епизода из Митриног циклуса.

³⁹ За споменике из Горње Мезије уп. Lj. Zotović, *op. cit.* поглавље о Митри. За остале провинције југоисточне Европе уп. M. J. Vergara-Seren, *op. cit.* поглавља одговарајућих провинција.

вања, можемо само предпоставити да је на овој територији могуће очекивати оба иконографска решења.

Фигура Океануса заузима различита места на Митриним иконама, од чега је зависна интерпретација симболичног значења тог мотива.⁴⁰

На иконама из источних провинција југоисточне Европе фигура Океануса се среће у завршној епизоди четвртог циклуса — постављена испред Солове кочије — где означава правац кретања и тачку на којој се Сол губи са хоризонта. Срећемо га и у сцени Митриног рабања, где означава митску реку на чијим је обалама Митра дошао на свет. Овакве представе Океануса, које допуњују сцене рабања или апотеозе, честе су у источним провинцијама југоисточне Европе, а нарочито су бројне у Дакији. На западу се јављају само изузетно, а у западним областима југоисточне Европе, са изузетком иконе из Сиска⁴¹, овакве интерпретације нису документоване. Стога је још F. Cumont закључио да се Океанус у ова два значења јавља само на иконама из Подунавља.⁴²

Представа Океануса у склопу соларне тријаде, када је његова фигура фланкирана соларним бистама, среће се искључиво у западним провинцијама Царства.⁴³ У западним провинцијама југоисточне Европе овај мотив је, за сада, регистрован само на једној икони из Солина.⁴⁴ У источним провинцијама ове области непознат је приказ Океануса у саставу соларне тријаде.

У групи представа са симболичним значењем за ову врсту разматрања су најинтересантији прикази седам олтара. Преглед свих Митриних икона из југоисточног дела Европе показује да су представе седам олтара често репродуковане само у источним провинцијама. У западним провинцијама Царства јављају се изузетно, а тада по броју и распореду отступају од обрасца који је карактеристичан за источне области.⁴⁵ Представе седам олтара у устаљеном броју и на одређеном месту иконе (горњи фриз или горњи оквир иконе), срећемо, релативно често на иконама из Дакије, Горње Мезије, Доње Мезије и Тракије. На основу тога ова група споменика — и територијално и иконографски — чини једну чврсто повезану групу. На споменицима из западних области Царства број олтара је променљив и креће се од пет до девет. Њихово место на икони није устаљено, а некада су чак разбацани по целој икони са јединим циљем да се испуне слободни простори.

⁴⁰ F. Cumont, op. cit. I s. v. Oceanus.

⁴¹ На споменику из Сиска, о коме је већ било речи, Океанус прати и сцену рабања и сцену апотеозе.

⁴² F. Cumont, op. cit. I, 99.

⁴³ F. Cumont, op. cit. I, 295.

⁴⁴ Усамљени пример Океанусове представе у склопу соларне тријаде регистрован је на икони из Солина (B. Gabričević, op. cit. 37, бр. 3).

⁴⁵ F. Cumont, op. cit. II, бр. 13, 222, 253 1.

Ови олтари симболишу седам планетарних зона⁴⁶ чија је улога у Митриној теологији већ довољно разјашњена. Према начину њиховог приказивања морамо закључити да је у источним областима југоисточне Европе симболично значење седам олтара било добро познато верницима Митриног култа. У западним областима Царства та симболика је била нејасна, тако да су представе олтара ретко и без икаквог разумевања репродуковане на иконама. Ако и овога пута изузмемо већ цитирану икону из Сиска, онда на целом подручју западних провинција југоисточне Европе представе олтара нису регистроване. Оваква ситуација је сасвим разумљива када се зна да у области која је вршила утицаје на ову територију симболика олтара није била схваћена.

Преношење зодијака на оквирни део Митриних икона представља специфичност западних провинција Римског царства. Под утицајем Запада знаци зодијака су пренети и на западно подручје југоисточне Европе.⁴⁷ У источним провинцијама југоисточне Европе представа зодијака није нашла овоје место на Митриним иконама. Према томе, и у овом случају су источне области југоисточне Европе остале изван домета утицаја културних центара Запада. Осим тога, зодијак није био саставни део првобитне митраистичке иконографије, већ је касније њеним посредством пренет са Оријента на Запад.⁴⁸ Пошто су источне провинције југоисточне Европе прихватиле најчишћи иконографски образац логично је да су остале неосетљиве на све накнадне додатке које Рим аплицира Митриној култној слици.

Представе лава на Митриним иконама јављају се или као самостални ликови или у оквиру групних сцена које су различито компоноване. Е. Will је већ издвојио три врсте ових представа и то су: приказ лава или његовог предњег дела, лавља глава над кратером и тројство лав — кратер — змија.⁴⁹ Разматрајући ове представе он је закључио да се последња варијанта среће искључиво на споменицима рајнског типа, док су прве две карактеристичне за источне провинције Царства. Анализирајући овај мотив Will је запазио да је последња варијанта најмлађа и да се у области Рајне јавља као једини вид ове представе тек од III века.⁵⁰ Захваљујући првенствено дачком конзерватизму на свим иконама

⁴⁶ О симболичном значењу олтара детаљније је расправљао F. Cumont, op. cit. I, 115.

⁴⁷ Зодијак на оквирном делу Митриних икона регистрован је у Сиску (J. Brunšmid, Vjesnik HAD, ns. VIII, 1905, 62, бр. 121, сл. 121) и у Солину (B. Gabričević, op. cit. 39, сл. 11).

⁴⁸ О преношењу знакова зодијака са Оријента на Запад детаљније је расправљао F. Cumont, op. cit. I, 109—110.

⁴⁹ E. Will, op. cit. 410.

⁵⁰ Ibid. Усамењене представе лава на споменицима из Strasburg-а Sareburg-а и Diburg-а, E. Will тумачи као старију варијанту овог мотива, која се у области Рајне губи у III веку јер је замењује група — лав, кратер, змија.

из источних провинција југоисточне Европе очувани су за цело време еволуције и трајања митраизма сви изворни елементи који су били прихваћени у тренутку пенетрације овог култа.

Тако у источним провинцијама југоисточне Европе срећемо само-сталне приказе лава⁵¹, али његово место на икони није било фиксирано. Он чешће заузима место на доњем фризу иконе, нешто ређе се налази на горњем, а само изузетно се јавља укомпонован у сцену тауроктоније, између тела бика и ногу једног од дадофора.⁵²

На две иконе из ове области, и то из Дупљана и Синитова⁵³, лав се креће у једној новој варијанти коју Е. Will није регистровао. Ту је најјаче истакнуто религијско тумачење његове симболичне улоге јер се овде лав јавља у заједници са Океанусом и Петрогенесом. На икони из Синитова ово тројство је образовано у редоследу Океанус — лав — Петрогенес, док је на икони из Јањева овај редослед много логичнији јер следе Океанус — Петрогенес — лав. На тај начин је сцена Митриног рабања фланкирана са два основна феномена природе — ватром и водом.

У западним провинцијама југоисточне Европе није регистрована ни једна икона са представом лава.⁵⁴ То значи да је ова област била — и у овом случају — ван источних путева утицаја, али се исто тако може предпоставити да је од III века била и изван утицаја западних провинција Римског царства.

На крају овог излагања треба још додати да су рељефом декорисани олтари и пуна пластика релативно ретко заступљени у митраистичком материјалу из југоисточне Европе. За ове врсте Митрираних ликовних интерпретација треба издвојити једино провинцију Дакију, која је у периоду од краја II кроз цео III век представљала снажан центар у ширењу митраизма. Можда и због тога што је оваква роба представљала већи луксуз, у односу на типизирание камене иконе, дачке радионице нису успеле да шире пласирају ову врсту својих производа. Вероватно из истих разлога оваква роба није била пласирана ни у западним провинцијама

⁵¹ За споменике из Горње Мезије уп. Lj. Zotović, op. cit. — поглавље о Митри. За остале провинције источног дела југоисточне Европе уп. M. Vermaseren, op. cit. поглавља одговарајућих провинција.

⁵² На икони из Јањева (Lj. Zotović, op. cit. бр. 11) лав се налази између ногу десног дадофора и предњег дела бика. На икони из Раснице нице (Lj. Zotović, BCH LXXXIII, 1959, сл. 2) лав је приказан испод предњих, повијених ногу бика.

⁵³ На икони из Дупљана (Lj. Zotović, Les cultes orientaux. бр. 10) лав се јавља у симболичном тројству са Океанусом и Петрогенесом. Слична је ситуација и на икони из Синитова где је исто тројство приказано у нешто другачијем распореду (H. Danov, Germania XX, 1936, 189—191).

⁵⁴ При одређивању места за симболично значење лава, логично је да су искључене оне иконе на којима је приказан миста посвећен у степен LEO.

југоисточне Европе. На овој територији су регистроване само две статуе Митриног култа и то је једна из митреја у Јајцу⁵⁵, а друга је из Сиска.⁵⁶

Олтари декорисани митолошким сценама нису уопште познати у овој области. Због тога морамо предпоставити да итаалски утицаји, који су углавном ишли преко Аквилеје, нису у овом случају прешли границе Птујског региона.

Хронолошки подаци које нам пружају поуздано датирани споменици Митриног култа из западних и источних провинција југоисточне Европе указују на истовремени продор митаризма у обе наведене области. Због тога нам иконографски детаљи представљају једину базу за праћење различитих утицаја на шаблонизирану Митрину представу. Истовремено, они су једини али чврст ослонац за постављање тезе о постојању два пута којима су ови утицаји ширени у области југоисточне Европе.

Сви појединачно изведени елементи — посматрани у целини — указују на постојање две иконографске варијанте од којих је једна карактеристична за развојни пут митраизма у источним а друга у западним провинцијама југоисточне Европе. Разумљиво да је у оба случаја основна иконографска схема остала непромењена и да су се утицаји два различита култна центра одразили само у детаљима који су постали особености једне или друге групе споменика. Резимирани аргументи за ову тезу су следећи:

1. Митрине иконе у облику правилног правоугаоника срећу се скоро по правилу у западним провинцијама југоисточне Европе, док су у источним областима занемарујуће ретке;

2. У западним провинцијама је на правоугаоним иконама лук пећинског свода наглашаван рељефом а никада обликом плоче. Рељефом наглашен свод пећине није регистрован на иконама из источних провинција југоисточне Европе;

3. Правоугаоне иконе код којих горња ивица плоче подражава лук пећинског свода карактеристичне су само за источне провинције југоисточне Европе, док је њихова појава у западним провинцијама изузетна;

4. Трапезоидне лучно завршене плоче и овалне иконе не срећу се у западним областима југоисточне Европе, док су у источним областима веома распрострањене;

5. Иконе само са доњим фризом честе су у источним провинцијама југоисточне Европе, а нису регистроване у западним провинцијама ове области;

⁵⁵ У митреју Јајца откривена је статуа дадофора са обореном буктињом. (D. Sergejevski, GZM. XLIX, св. 1, 1937, 11—18).

⁵⁶ У Сиску је пронађена фрагментована статуа дадофора. Објављена је од J. Brunšmida, Vjesnik HAD. ns. VII, 1903/4, 222, бр. 16.

6. Иконе са доњим и горњим фризом срећом у источним обла-једна (Сисак) која и стилски и иконографски представља директ-ну аналогију за иконе из источног подручја (Осјек и Биљановце);

7. Иконе код којих су споредне сцене распоређене дуж боч-них страна плоче срећу се једино у западном делу Југославије и областима западно од ње. То значи да су овакве иконе биле при-хваћене само у оној области у којој је под директним утицајем Запада био проширен један технички манир карактеристичан за монументалне иконе овог култа какве никада нису биле израби-ване у источним провинцијама југоисточне Европе;

8. У складу са оријенталном иконографијом, на подручју ис-точних провинција, сцене на фризовима Митриних икона теку с де-сна на лево. Овај устаљени ток није сачуван на иконама из запад-ног дела југоисточне Европе и западних провинција Царства;

9. На неким иконама из источних провинција један или оба дадофора држе педум ослоњен о груди. На неким од ових спо-меника педум искључује буктињу, а на неким представља допун-ски атрибут уз њу. На споменицима из западног дела југоисточне Европе педум није регистрован;

10. Пасивна улога дадофора јаче је наглашена на спомени-цима из западних провинција југоисточне Европе јер су они ту приказивани и изван пећинског простора. То никада није био слу-чај на иконама из источног дела ове области;

11. На иконама из источног дела југоисточне Европе соларне бисте никада не отступају од положаја који наговештава циклич-ну смену дана и ноћи. На неким иконама из западних провинција очигледно је неразумевање овог мотива јер је његов садржај често био подређен хералдичком распореду;

12. На иконама из источних провинција сцена Митриног ра-бања се обавезно налази на десној половини иконе, што није пред-стима наведеног региона, док је из западних области позната само стављало правило и за иконе из западних области овог региона;

13. Океанус се у источним провинцијама јавља као допуна уз сцену рабања или апотеозе. У оба случаја он симболише мит-ску реку. Овакву функцију Океанус нема на иконама из западних области;

14. У западним провинцијама југоисточне Европе Океанус се среће као централна личност соларне тријаде. Његов соларни ка-рактер није био потврђен на иконама из источних области;

15. У источним провинцијама југоисточног дела Европе често је репродукована представа седам олтара који се увек приказују у устаљеном броју и на одређеном месту иконе. У западним обла-стима овог региона мотив седам олтара није био прихваћен;

16. Знаци зодијака на оквирном делу иконе регистровани су само у западним провинцијама југоисточне Европе. Источне провинције нису прихватиле овај мотив.

17. У источним провинцијама југоисточне Европе срећу се и самосталне представе лава и његове представе у оквиру тројства са Океанусом и Петрогенесом. На споменицима из западних области лав није регистрован на Митриним иконама.

Сви побројани детаљи јасно показују да су се у југоисточној Европи источне провинције издвојиле — у односу на развојни пут митраистичке иконографије — с територијалног, културног и занатског аспекта као једна чврсто повезана целина. Насупрот њима, у западним областима су евидентни двоструки утицаји које је ова област примала из северно италских и западно европских провинција.⁵⁷

Према томе, типолошка и иконографска анализа Митриних икона је указала на постојање два пута којима се митраизам ширио у областима југоисточне Европе. Западни пут је несумњиво ишао преко Аквилеје, првенствено линијом Aquilleia — Nauportos — Emona — Siscia, или Aquilleia — Emona — Celeia — Poetovio — Carnuntum. Одатле су неки карактеристични елементи митраистичке иконографије били проширени на територију западних области југоисточне Европе.

Источни пут је, највероватније, био подударан са линијом подунавског лимеса. Из доњег и средњег Подунавља проширени су утицаји јединственог иконографског обрасца који је, због облика војних плоча, начина компоновања споредних сцена и неких иконографских детаља, постао карактеристичан само за источне провинције југоисточне Европе.

Картирани иконографски детаљи карактеристични за једну или другу групу споменика показали су да се крајња граница утицаја западних, односно источних путева у ширењу митраизма налазила на територији наше земље. Та грубо, скоро шематски обележена граница између ова два региона спуштала би се од Осјека ка југу долинама река Босне и Неретве.

Извесна отступања од овако фиксираних границе су сасвим могућа. Ипак, треба истаћи да ни на том граничном појасу нису

⁵⁷ У области југоисточне Европе већ је доказано да се Грчка са Македонијом налазила изван свих путева ширења митраизма и да култ персијског бога Митре никада није стекао своје присталице међу Хеленима. Изгледа да је слична ситуација била и у данашњој Албанији која је у најранијим данима своје историје била тесно повезана са Грчком. У, за мене, доступној литератури која обухвата комплетно издање *Studia albanica*, *Studime Historike* — комплет издања после II светског рата и *Buletin Universiteti, Tirana* свеске: 1957 св. 1; 1958 св. 1—2; 1961 св. 1; 1963 св. 1—2, није регистрован ни један споменик који би потврђивао постојање Митриног култа у овом делу југоисточне Европе.

регистраване — у оквиру једне иконе — никакве комбинације елемената који су напред наведени као карактеристике за западну или источну групу споменика. Према томе, постаје јасно да је неодржива ранија теза о постојању само једног пута који је ишао преко Аквидеје и којим су на целу територију југоисточне Европе стизали формиран иконографски обрасци из једног култног центра.⁵⁸

⁵⁸ За раније предпостављене путеве ширења митраизма уп. карте наведене у делима F. Cumont, *op. cit.* I и E. Will, *op. cit.* fig. 32.

Dragoljub DRAGOJLOVIC
L'Institut des études balkaniques
de l'ASSA — Beograd

LA ŽUPA CHEZ LES SLAVES BALKANIQUES AU MOYEN AGE

Chez les Slaves balkaniques la župa apparaît comme un complexe composé de différents liens, territorio-géographiques, administratifs, familio-tribaux, économiques, dans une forme qui n'était ni unique ni interchangeable. L'évolution de ce complexe est sans doute en liaison directe avec le développement de constitution en Etats et du féodalisme chez les Slaves balkaniques avec tous les phénomènes secondaires qui résultent de toute une série d'éléments séparés par le temps et différents les uns des autres. Aussi, apparaît-elle comme un processus historique très complexe et difficile à expliquer scientifiquement.

Pour considérer le phénomène et le développement de la župa chez les Slaves balkaniques dans son ensemble et dans sa véritable signification historique, il serait nécessaire de répondre préalablement à toute une série des questions complexes au sujet desquelles historiens, linguistes, juristes et ethnologues sont en profond désaccord. Les divergeances sont grandes non seulement entre les représentants des différentes disciplines scientifiques, mais aussi à l'intérieur de chaque discipline. Cela vient de ce que les principales sources sauvegardées sont, le plus souvent, fragmentaires, au contenu souvent vague et contradictoire et, en outre, sont généralisées et peu sûres. Les divergeances qui se sont manifestées jusqu'à présent proviennent d'une part de cet état des sources et d'autre part d'interprétations superficielles et unilatérales de synthèse.

I

Toute une série de réponses exactes et de solutions probables aux questions essentielles de l'origine et du développement de la župa dépendent dans une grande mesure de notre détermination de principe: si nous allons considérer la župa comme une institution typiquement slave ou bien comme une institution imposée aux Slaves de l'extérieur. L'étude comparative de ce terme, le seul scientifiquement et méthodologiquement justifiée, n'a pas contribué à sa

solution; elle a même apporté, au cours de ces dernière cent ans, plusieurs hypothèses et opinions différents et contradictoires.

Dans le cadre de l'étude des termes župa et župan toutes les tentatives de reconstructions historiques et linguistiques partaient de certains principes de sélection et contiennent certaines tentatives de valorisation des sources. L'importance de ces travaux est souvent exceptionnellement grande, car sans eux l'examen critique et la compréhension historique seraient désespérément gênés. Dans cette multitude d'hypothèses et de suppositions, prises ensemble, les opinions les plus intéressantes sont celles de K. Brugman sur l'origine indo-européenne¹, de A. Brikner sur l'origine avare², de A. Pajsker sur l'origine altaïenne³, de M. Budimir sur l'origine classique⁴ et de F. Miklošić sur l'origine slave des termes župa et župan.⁵ Pourtant, l'importance de toutes ces recherches, malgré certains résultats extraordinaires, est considérablement diminuée, d'une part, par le manque du matériel linguistique comparatif du vieux slave, et, d'autre part par l'importance décisive attachée à la première mention de ce terme dans les sources historiques du Moyen Age.

Il est certain, aujourd'hui, que les termes sipeon, supeon, zaphon tsaphon ou spn, desquels proviennent les mots slaves župa et župan, sont documentés en inscriptions ugarites, phéniciennes, égyptiennes, puniques, désignant des montagnes, des forrêts montagneuses ou un être mythologique ayant la forme d'un serpent, un maître d'une certaine région.⁶ Dans les annales assiriennes de Tiglaptilessar et de Sargon, ce terme ayant la forme d'un savon signifie seulement une montagneuse.⁷ Les différentes significations sémentiques de ces termes ainsi que différentes formes lexiques se sont conservée dans d'autres langues indoeuropéennes et dans certaines autres langues, et ce en la forme de suppa, suppanarius, ziupone, siponeis, hispanues, ispan, supan, zoupanos, zipun, jopan, sopan, zoapan, žoupa, et žoupan.⁸

¹ K. Burgman fait dériver le mot župa de la racine indo-européenne geupa, de l'ancien hindou gopa, et l'interprète comme pâturage, c'est-à-dire maître de pâturage.

² A. Brückner, *Über etymologische Anarchia*, Indog. Forschungen 23, 1908, 217; V. Zöllner, *Awarische Namengut in Bayern und österreich*, Mitteilungen des Inst. f. österreich. Geschichtsforschungen 58, 1950, 244—266, établissent la liaison entre ce mot et le mot avare copan.

³ J. Peisker, *Die älteren Beziehungen der Slaven zu Turkotataren und ihre socialgeschichtliche Bedeutung*, Berlin—Leipzig, 1905, considère que le titre de župan est d'origine altaïque et que les Slaves l'ont reçu des Avares.

⁴ M. Budimir, *Klasično poreklo izraza župan i stopan*, III međunarodni kongres slavista, Beograd 1939, Zbornik odgovora na pitanje II, 189.

⁵ F. Miklosich, *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*, Wien, 1886, 413 squ.

⁶ D. Dragojlović, *Ugaritski Sipon i slovenski Sifun mulnonosnij angel*, Starinar XVIII, 1969, 267—271.

⁷ O. Eissfeldt, *Baal Zaphon, Zeus Kasios*, Halle, 1932, 6.

⁸ F. Miklosich, *Etymolog. Wörterbuch*, 413.

Au Moyen Age le terme župan sous forme de jopan est pour la première fois documenté dans un titre du prince bavarois Tasil en 777, sous forme de zoupan sur quelques inscriptions du temps du kahn bulgare Omortag, au début du IXe siècle.⁹ Dans les sources grecques et latines des IXe et Xe siècles ce mot apparaît en forme de juppanus, supanus, cupanus, zuppanus et zoupanos, et dans certaines sources cyrilliques plus jeunes en forme de žoupan, žoupa, stopan et stop(a).¹⁰ Au sujet de cette racine indoeuropéenne, nous trouvons dans les plus anciens textes slaves un plus grand nombre de mots ayant les significations différentes, tels župište dans le recueil de Suprassal, župel dans le psautier de Sinaï, et les traductions vieux slaves des textes du Nouveau Testament, et župelevina dans la traduction de la Chronique de Guéorguï Harmatol.¹¹ Les mots slaves župnica, župelnica et stup(a)¹² proviennent aussi de la même racine.

Tout cela montre que les termes župa et župan, conservés seulement dans les langues des Slaves occidentaux et méridionaux ainsi que dans celles de certains peuples voisins, appartiennent indiscutablement à l'héritage linguistique indoeuropéen et que leurs traces dans les plus anciens textes slaves témoignent d'une identité lexicale et aussi bien que sémantique avec la plus ancienne forme indoeuropéenne documentée des sipon, soupon. Car dans la lexique d'ancien Slave et slave ces mots désignent aussi bien un chef d'une certaine région qu'une forêt défrichée utilisable pour l'agriculture, comme dans le Code du tzar Dušan, la propriété personnelle d'un individu ou celle d'un group tribal.¹³ Cette sémantique des mots župa et

⁹ F. Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I, Ljubljana, 1902, 290; F. Uspenskij, *Izvest. rus. arch. inst.* VI, 1900, 216 i X, 1905, 198. Cf. aussi D. Angelov-M. Andreev, *Istorija na blgarskata država i pravo*, Sofija 1955, 96; ils considèrent que la division territoriale en župas existait chez les Bulgares aussi, car elle est mentionnée dans les articles 3 et 72 de *Zakon sudni ljudima*.

¹⁰ *Diplomatički zbornik* I, Zagreb 1967, 6, 24 et passim. Cf. aussi *Zbornik srednjovekovnih natpisa Bosne i Hercegovine* I, Sarajevo 1962, 31 et passim.

¹¹ F. Miklosich, *Lexicon palaeoslavenico-graeco-latinum*, Vindibonae 1862—1865, 201—202. Cf. I. Dobrev, *Praslov. župa „hora”, staroblg. župan, staroblg. župel „theion”, župište „mnema”, srednobl. župelevina „thyela”, Konstantin-Kiril Filosof*, Sofija 1969, 386, indique exactement les diverses significations de cette racine dans le vieux slave, mais quand il explique ce mot slave par les termes, grecs, il ne voit pas ce qui est le plus important: que ce sont des significations secondaires liées au mot grec kapnos signifiant: fumée, vapeur, et cela montre que la forme avare copan elle aussi appartient à l'héritage linguistique indo-européen.

¹² F. Miklošič, *Lex.* 885; *Rečnik na savrem. blg. ezik*, Sofija 1959, III, 310—311. Le mot župelnica signifie serpent vivant dans une forêt incendiée, tandis que le mot stup signifie propriété individuelle ou propriété collective d'une communauté tribale ou familiale.

¹³ Du Code de Dušan, cf. N. Radojčić, *Zakonik cara Stefana Dušana* Beograd, 1960, 106, on peut voir que les župas s'élargissaient par l'incendie des terrains forestiers, et cela montre indubitablement que le mot župa signifiait initialement forêt incendiée, utilisable pour l'agriculture, et c'est pourquoi les mots župište, župelevina et župel signifient fumée

župan prouve indubitablement que leur sens fondamental et le plus ancien appartenait au vocabulaire économique de la communauté familio-tribale.

Les traces de ces termes chez les Slaves occidentaux et baltiques confirment indubitablement que les mots des Slaves du sud župa et župan appartiennent à l'héritage linguistique commun de l'ancien slave et qu'ils avaient eu le même sens dans une pareille ou identique organisation familio-tribale. Mais après l'immigration dans les Balkans, l'organisation slave de župa d'autrefois a dû s'adapter aux conditions géographiques différentes et très diverses. Car les fertiles superficies trouvées, géographiquement séparées, les futures župas, ont fait que les masses slaves se sont réparties en fonction d'elles, coupant ainsi les grands groupes tribaux existants. Cette nouvelle composante géographique a été certainement décisive non seulement pour l'existence ultérieure et le développement du système de župa chez les Slaves balkaniques, mais aussi pour l'existence de tous les éléments économiques, territoriaux, tribaux et administratifs qui, au degré de système social familio-tribal, représentait une unité solide.

II

En étudiant l'organisation de župa chez les Slaves du sud nous devons constamment tenir compte du fait que la grande partie des sources durant le temps a disparu. Nous sommes dirigés vers ce qui est conservé plus au moins par hasard, et de ce qui est conservé vers ce qui jusqu'à présent a été trouvé. A cause de cela, nos conclusions ne peuvent pas être toujours sûres. Ceci est surtout valable pour l'étude de l'organisation de župa avant le XIIe siècle car les données sont si pauvres qu'il est difficile d'obtenir les résultats tout à fait sûrs.

Il est sûr que l'élément territorial, faisant partie de chaque communauté familiale, avait à l'origine seulement sa fonction économique-productive, qui s'est manifestée par la propriété collective de la terre sur un territoire déterminé. Ce territoire à la propriété collective, qui a certainement représenté chez les Slaves du sud l'unité de l'élément familial, territorial et productif, dans les sources les plus anciennes s'appelait village ou župa. Le territoire de la župa coïncidait au début avec le territoire du village en tant qu'unité économique et territorial élémentaire. Car, comme nous le savons, la plupart des župas des Slaves du sud ont été des aréales fertiles à proximité des villes romaines ou bien des terrains défrichés après l'immigration et organisés comme nouvelles unités agricoles, éco-

ou funéraires, et dans ce cas on pense seulement au rite de crémation des morts. Car, comme nous le savons, les Slaves incinéraient leurs morts, après quoi ils ensevelissaient les restes des morts incinérés. Cf. J. Nestor, *Les éléments les plus anciens de la culture matérielle slave dans les Balkans*, Pos. izd. Akad. nauka i um. BiH, XII, 141—149.

nomiquement fermées.¹⁴ Dans la plus ancienne phase de ces processus, que nous ne sommes pas en mesure de suivre dans les détails, les groupes familio-militaires immigrés sur un territoire pour y habiter constamment devinrent les communautés familio-territoriales, comprenant le territoire d'un village, c'est-à-dire de la župa. Au début, le village, c'est-à-dire la župa, avait, dans la plupart des cas, des fonctions productionnelles. Par la décomposition de la propriété collective, la nécessité d'organiser une vie collective exigeait une nouvelle sorte de pouvoir public remplaçant le pouvoir familial qui était en désagrégation. On crée la commune de village ou de župa aux fonctions politiques très marquées laquelle de par son terme même de „commune” témoigne de sa liaison avec la communauté économique tribalo-familiale.¹⁵ L'accroissement de la population impose l'élargissement de la župa primitive sur un territoire voisin par la formation des hameaux en tant qu'unités économiques nouvelles lesquelles avec le temps se transforment en villages, mais ils restent territorialement et administrativement liés à la župa-mère.

La formation de nouvelles unités de production dans le cadre de la župa avait été seulement la première phase dans le démontage de sa fonction économique. Car, parallèlement à la pénétration du féodalisme, la décomposition de la propriété collective en domaines privés s'est effectuée avec toutes les conséquences qui ont amené la décomposition économique et le renforcement de la seigneurie, ou, comme dit B. Grafenauer, à la création de la grande propriété privée des terres paysannes lesquelles autrefois étaient la propriété collective de tous les habitants de la župa.¹⁶ Cette ancienne forme du régime social à propriété collective ainsi que la liaison tribale des habitants ayant des ancêtres véritables ou imaginaires avait commencé à se désintégrer avec la pénétration du féodalisme et la formation de la propriété terrienne privée.

Pourtant, les opinions des historiens sur ces processus sont assez controversées. Selon M. Kostrenčić, le partage initial des terres dans l'ancienne commune rurale se faisait au sort.¹⁷ Mais comme la propriété privée sousentendait aussi la possibilité de l'aliénation de la propriété privée, la župa se désintégrait inévitablement d'abord en tant qu'unité économique et ensuite en tant qu'unité tribale. A ce sujet la question se pose de savoir, premièrement, si le partage de

¹⁴ *Istorija Crne Gore*, Titograd 1967, 295; M. Ljubinković, *Ka problemu kontinuiteta Iliri Sloveni*, Posebno izdanje Akademije nauka i umetnosti BiH, knj. XII, Centar za balkanološka istraživanja knj. 4, Sarajevo 1969, 208.

¹⁵ F. Rački, *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod*, Rad JAZU 57, 131; O. Mandić, *Bratsivo u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Hist. Zbornik V, 3—4, 1952, 274.

¹⁶ B. Grafenauer, *Zgodnjefevaldna družbena struktura jugoslovanskih narodov in njen postanek*, ZC 14, 1960, 79—80, 82.

¹⁷ M. Kostrenčić, *Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava*, Zagreb 1965, 81.

la terre au sort ainsi que l'instauration de la propriété privée ont eu lieu aussitôt après l'immigration, ou bien si c'était un processus plus long, et, deuxièmement, si le propriétaire de la terre avant le partage a été la coopérative, la tribu, la famille ou un autre groupe familial-tribal.¹⁸ En analysant les sources historiques jusqu'au XIe siècle, B. Grafenauer n'a trouvé que huit exemples qui témoigneraient de l'existence de la propriété collective en Croatie, dans le voisinage des villes dalmates.¹⁹ N. Klaić rejette l'existence des coopératives en tant que communautés sociales élémentaires au temps de Trpimirović, car il considère que la quantité de terres dont disposait un individu à l'époque des premières sources écrites a été très faible.²⁰

Grâce au Code agricole, qui concerne surtout la paysannerie slave dans les parties de l'Est des Balkans, nous voyons qu'il existe, d'une part, la tradition communale des terres non partagées, avec la gestion collective, et, d'autre part, le domaine individuel ainsi que la propriété personnelle.²¹ En tout cas, les propriétés individuelles réduites en petits morceaux ont facilité la soumission des paysans libres aux détenteurs des droits publics, soit aux chefs des tribus, soit aux organes du pouvoir central lesquels au début ont été imposés aux Slaves par les Byzantins. La couche des chefs de village ou de župa qui était la première à s'élever au-dessus de la masse des paysans libres constituait aussi les premiers débuts de la noblesse du pays, quoique dès le IXe siècle déjà, comme on le voit dans les rapports de Konstantin Porfirogenit, dans les premiers documents législatifs des Slaves du sud ainsi que dans certaines inscriptions de Bulgarie, les župans ne fussent pas alors les seuls représentants du pouvoir.²² Il est vrai que nous ne connaissons pas en détails le développement de ce processus de la désintégration de la župa qui a fini par la victoire complète du féodalisme en tant que nouvelle forme économique-productive de la župa avec à la propriété collective grâce aux institutions sociales qui ont survécu à la victoire du féodalisme, et ont été sauvegardées dans quelques régions des Slaves du sud jusqu'au bout du Moyen Age.

Les processus de la différenciation de la paysannerie slave et la formation de la noblesse du pays sont indubitablement les côtés les plus sombres de toute l'histoire moyen-âgeuse des Slaves du sud.

¹⁸ F. Rački, Nutarnje stanje, Rad JAZU 105, 213, affirme que le propriétaire des terres n'était pas un individuel mais une commune familiale, une communauté familiale liée par le sang. O. Mandić, *Bratstvo*, 274, considère que le propriétaire des terres était une confrérie, opinion que rejette N. Klaić, *Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovekovne Hrvatske*, Godišnjak ID BiH X, 1959, 338—339.

¹⁹ B. Grafenauer, *Zgodnjefevdalna družb. struktura*, 80.

²⁰ N. Klaić, *Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj*, 62.

²¹ D. Angelov, *Robstvo v srednjovekovna Blgarija*, Istorich. preg. II, 2, 1945—1946, 132.

²² *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II*, Beograd, 1959, 16, 56, 62; St. Lišev, *Za genezisa na feudalizma v Blgarija*, Sofija 1963, 132—133, 167.

Il est sûr que dans ces processus la contradiction fondamentale consistait en la différence entre les intérêts de la communauté familialo-tribale, qui tendait à retenir la propriété collective des terres, et ceux du détenteur du pouvoir public, d'abord des chefs de župa, des župans, et, par la suite, de la noblesse du pays et étrangère aux divers titres féodaux, qui tendait à ce que tout le territoire où son pouvoir s'étendait soit son bien féodal. On rencontre aussi la même contradiction plus tard, au temps du féodalisme développé, entre le pouvoir central et les maîtres des régions, ayant parfois le titre de župan, qui tendaient à transformer les droits politiques en leurs droits privés et, en joignant la propriété privée au pouvoir public, à devenir ainsi des souverains indépendants. Les sources dont nous disposons nous permettent d'esquisser sommairement ces processus qui n'étaient ni mêmes ni simultanés dans les régions des Slaves du sud. Les documents latins du littoral dalmate avant le XIIe siècle ne permettent pas un examen complet et clair du développement des rapports économiques. Tout ce que nous pouvons conclure c'est que même après la désintégration de la propriété collective de la župa, certains jouissaient seulement des domaines terriens, mais ils ne pouvaient pas en disposer seuls, sans le consentement de leurs parents, ce qui est sans doute une survivance de la disposition des terres dans la communauté familialo-tribale.²³ Car, comme nous l'avons déjà souligné, le territoire de la župa primitive constituait la propriété collective de tous ses habitants qui avaient été unis, par des ancêtres communs véritables ou imaginaires, dans une forme de la communauté tribale laquelle n'est pas précisément définie dans les sources historiques conservées.

Le développement des rapports féodaux a changé bien des choses dans l'organisation de la župa. Les župans tôt ou tard sont devenus propriétaires de la župa toute entière ou de sa plus grande partie. Cependant, les Annales du pape Dukljanin confirment les survivances de la propriété collective d'autrefois dans les régions serbes même dans la deuxième moitié du Xe siècle. Quand le roi légendaire Predimir a épousé la fille du župan de Raška, il a donné, à cette occasion, à ses cousins le mont Trebjesa, près de Nikšić, en „dedovina”, mot slave que, selon l'explication du pape Dukljanin, correspond au mot latin „hereditas”.²⁵ Cela montre que déjà au Xe siècle dans les régions serbes tout le territoire d'Etat a été propriété du roi, mais en même temps les survivances de la propriété collective d'autrefois existaient encore. Grâce à l'analyse des documents du Moyen Age, surtout ceux de Bosnie, où les survivances de l'ancien système patrimonial se sont le mieux conservées, on peut prouver d'une manière convaincante

²³ F. Rački, *Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia*, Zagreb 1877, 95, 110; O. Mandić, *Bratstvo* 257, 259; V. Novak, *Supectarski kartular*, 1952, 45, 216, 217.

²⁵ Letopis popa Dukljanina, ed. F. Šišić, 325, Mošin, 74.

²⁶ Letopis popa Dukljanina, ed. F. Šišić, 325, Mošin, 74.

que l'institution de la propriété collective s'est longtemps maintenu et qu'elle était désignée par le terme slave „djedina”.²⁶ Le ban Stepan Kotromanić et son frère Vladislav dans la charte faite en 1322 à Milama récompensent le prince Vukosav, qui a quitté le ban Mladen et s'est joint aux Bosniaques, en lui donnant en „djedina” les župas Banici et Vrbana ainsi que leurs deux villes, Ključ et Kotor.²⁷ Les noms „plemenščina” en Croatie et „plemenita zemlja” ou plus court „plemenito” en Bosnie, montrent que le territoire de la župa primitive appartenait à la tribu et ce n'est que plus tard qu'il était partagé entre ses membres.²⁸ Outre ces termes, sur le territoire des Slaves du sud, on trouve les termes „očina” et „baština”, signifiant des biens qu'on a hérités des ancêtres, ainsi que les deux groupes combinés de ces termes: „plemenita baština” en Herzégovine, „plemeščina djedina” en Croatie du sud, etc.²⁹

Dans leur forme originale, ces termes désignent les terres appartenant collectivement à la tribu toute entière ou à un groupe tribal, à la famille, à la phratrie ou à la coopérative sur un territoire déterminé, économiquement fermé. Déjà à la fin du Moyen Âge, la „plemenita baština” de la noblesse bosniaque représentait les petites propriétés terriennes, car la désintégration économique n'a pas complètement brisé la structure de l'ancienne župa des Slaves d'autrefois. Cela est confirmé par un lien très clairement exprimé de la consanguinité de la noblesse bosniaque qui dans les chartes apparaît régulièrement avec sa phratrie, ses communautés d'autrefois certainement plus larges.³⁰ D'où le phénomène qu'en Bosnie certaines župas qui appartenaient à certains maîtres de régions ne représentaient pas leur noblesse. La charte du roi Ostoja, de 1400 à propos de la donation de la župa de Livno à Hrvoje Vukčić et à son fils Balša, montre qu'on a attribué à Hrvoje seulement ce qui jusqu'alors appartenait à la ville, et que dans certains villages on faisait très précisément exception de ce qui a été le patrimoine des autres.³¹

Ces quelques termes de Bosnie, d'Herzégovine et de Croatie montrent indubitablement que dans la période la plus ancienne la terre sur le territoire d'un groupe tribal, d'une famille, d'une phratrie ou d'une coopérative a été une propriété collective. Cependant, pour prouver que le „plemenito” ou la „plemenita baština” coïncidaient avec le territoire de la župa, nous avons, malgré les sources défectueux,

²⁶ K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II, 53—54; O. Mandić, *Bratstvo*, 259.

²⁷ Lj. Thalloczy, *Istraživanja o postanku bosanske banovine sa naročitim obzirom na povelje Kormendskog arhiva*, GZM 18, 1906, 403.

²⁸ S. Ćirković, *Ostaci starije društvene strukture u bosanskom feudalnom društvu*, IG 3—4, 1958, 158.

²⁹ K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II, 54.

³⁰ S. Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964, 94.

³¹ S. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih zemalja srednjeg veka*, Beograd, 1912, 321; F. Miklošić, *Monumenta serbica*, Wien, 1858, 247.

une preuve indirecte dans le terme „stup” qui provient de l'ancienne forme s(t)upa, župa, désignant dans certaines de nos régions la terre arable qui est propriété d'une communauté tribale.³² Au Monténégro, on appelle stup une propriété terrienne limitée, défrichée et nettoyée laquelle était une propriété familiale, collective, indivisible et inaliénable. Chez les Croates, aux environs de Duvno, c'était la terre labourable l'un propriétaire dans le périmètre de laquelle il n'y avait pas de terres d'autrui. Ces quelques caractéristiques de l'institution de droit coutumier du stup du Monténégro sont en même temps les dernières survivances du droit tribal qui montrent que la propriété de la terre labourable dans une župa a été familiale, collective, indivisible et inaliénable. La mention du stup dans la charte du roi Stefan Dečanski, délivrée au monastère Dečani en 1330, prouve qu'une pareille institution existait aussi en Serbie.³³ Que ce mot n'ait aucun rapport avec le stub, synonyme d'un pieu, d'un pivot, comme le pensent certains ethnologues, est prouvé par le fait que ce terme s'est conservé aussi dans d'autres mots désignant la propriété collective, comme, par exemple, stublina, qui encore aujourd'hui dans certaine régions désigne une source ou un puits qui est propriété collective du village tout entier.

Les survivances de la propriété collective de župa en Serbie et en Bosnie moyen-âgeuses se sont conservées seulement pour les pâturages et les forrêts.³⁴ En Bosnie, tous les habitants de la župa se servaient de pâturages. Seulement, les bosquets et les bocages où l'on gardait les boeufs pour le labour ont été fermés pour les voisins.³⁵ Dans plusieurs chartes des rois serbes délivrées aux Ragusiens pour tous les dommages qui pourraient avoir lieu dans la župa ou entre les župas la responsabilité collective de la župa avait été fondée en partie à cause de la propriété collective sur les pâturages et les forrêts, et en partie sur le droit coutumier de la responsabilité collective, celle-ci étant encore en vigueur, malgré les rapports économiques modifiés en beaucoup d'égards.³⁶ On trouve dans le Code de Dušan la même intention juridique de cette institution.

³² Surmin, *Hrvatski spomenici* I, 139—140, cite un document qui montre qu'à Draginići en Croatie existait une organisation territorio-tribale, župa, avec le župan Marko à sa tête. A propos de stup, cf. *Srpski mitološki rečnik*, Beograd, 1970, 277—278.

³³ Le mot stup comme dénomination des terres est mentionné dans la charte du roi Stefan Dečanski au monastère Dečani de 1330, tandis que comme toponyme en forme de Stlpec ce mot est mentionné dans la charte de Žiča. Cf. *Srpski mitološki rečnik*, 278; Mon. Serb 11.

³⁴ S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 317, 325, 341; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II, 50—53. En Croatie nous rencontrons la propriété collective des terres stériles rocailleuses, cf. Monum. hist. jur. VI, 135, 139, et Poljički statut čl. 59a, Statuta lingua croatica conscripta 65—66. Dans la charte de Dečani nous voyons que le roi se réservait un droit exclusif sur les pâturages alpestres.

³⁵ S. Cirković, *Istorija srednjov. bosan. države*, 190.

³⁶ F. Miklošić, *Mon. Serb.* 16, 85; S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 136, 163.

III

La fonction économique de la župa s'était vite perdue, tandis que son élément territorial et administratif est parfaitement certifié dans les sources non seulement des Slaves du sud et des Slaves occidentaux mais aussi dans celles de certains peuples voisins, des Hongrois et des Vlasi. D'après ce que nous savons, la župa primitive constituait l'unité de quatre groupes différents de facteurs: économico-productifs, territorio-géographiques, administratifs et familiaux. Plus tard, il y eut une réduction ainsi que des combinaisons diverses des éléments réduits, en fonction de nombreux facteurs extérieurs et intérieurs. Mais sans entrer dans les questions qui se posent ici, il est suffisant de mentionner que la structure géographique des Balkans, d'une part, et le développement du féodalisme et de l'étatisme, d'autre part, ont amené dans certaines régions des Slaves du sud la décomposition de ce complexe dans les directions diverses et avec des conséquences différentes. Aussi, quand on parle de la župa chez les Slaves balkaniques ne devons-nous pas perdre de vue toutes ces composantes dont les pousses rudimentaires s'étaient conservées jusqu'à la fin du Moyen Age, tout en s'adaptant aux nouveaux rapports sociaux, économique et d'Etat.

Dans les sources les plus anciennes la župa est confirmée en majeure partie en tant qu'unité territorio-géographique, et ensuite en tant qu'unité administrative. Pour son étude chez les Slaves balkaniques avant le XIIe siècle, à côté de quelques documents latins douteux, nous avons seulement deux sources importantes: De administrando imperio de Konstantin Porfirogenit et les Annales du pape Dukljanin. La première source concerne généralement les régions de la Croatie dalmate, et l'autre, les régions de Travunija, de Duklja, de Podgorje, de Zahumlje où vivaient les Serbes de Porfirogenit. D'après le rapport de Konstantin Porfirogenit il existait sur le territoire de la Croatie du Xe siècle onze župas: celles de Livno, de Cetina, de Imotsko, de Pliva, de Pseta, de Klis, de Bribir, de Nin, de Knin, de Sidras et de Luka.³⁷ Il mentionne encore une région administrative particulière de l'Etat croate qui comprenait la Lika, la Krbava et la Gacka. Comme dans certaines sources on mentionne les župans de Krbava Desimir et Desil, il est probable que ces régions fussent jadis des župas particulières.³⁸ Deux župas figurant dans les écrits de Konstantin Porfirogenit, celles de Livno et de Klis, sont mentionnées dans les documents latins du IXe siècle et six župas: celles de Cetina, de Bribir, de Nin, de Knin, de Sidra, de Luka, dans les do-

³⁷ F. Rački, *Documenta* 400.

³⁸ Idem, 115, 117, 488; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb, 1925, 673; F. Šišić, *Priručnik* I, 1, p. 652, les considère comme županies. Pour ce qui est de Gacko, nous savons qu'au XIe siècle c'était une župa. Cf. F. Rački, *Documenta* 320, 322.

cument latins du Xe siècle.³⁹ La župa de Livno comprenait aussi trois hauts plateaux: Glamoč, Duvno et Kupres, lesquels au milieu du XIIIe siècle faisaient partie du titre des princes de Briber, tandis qu'à la fin du XIIIe siècle on les mentionne comme župas particulière.⁴⁰

Dans le recueil de documents de F. Rački, sur le territoire de l'Etat croate au XIe siècle on mentionne en tout vingt trois župas. Outre les quatorze župas déjà mentionnées, on cite encore celles de Drid, de Zagorje, de Poljice, de Zastoborsk, de Zatina, de Morus, de Podgorje, de Bužan, de Bočac.⁴¹

Dans l'intérieur de la Croatie on ne mentionne les župas qu'à partir du XIIe siècle, telles Vinodol, Modrič etc.⁴² Or, le développement de l'organisation de župa dans ces régions est d'abord lié aux réformes du roi hongrois Stefan et ensuite à celles du roi Koloman qui ayant obtenu la Dalmatie, a organisé en Slavonie trois županies, celle de Zagreb, celle de Varaždin et celle de Križevci. Plus tard, sur le territoire de l'Etat hongrois on mentionne encore trois županies avec les habitants slaves: celles de Vukovar, de Virovitica et de Srem.⁴³ En les comparant aux župas de la Croatie dalmate, qui étaient proportionnellement de petites régions, nous voyons qu'à l'intérieur du pays les župas argumentaient de plus en plus au fur et à mesure qu'elles s'éloignaient du noyau de l'Etat croate d'autrefois. M. Kostrenčić établit la liaison entre les réformes des rois hongrois et l'apparition des nobles auxquels on a attribué le titre de noblesse et qui avec leurs seigneuries séparées sur les territoires des župas d'autrefois avait complètement brisé l'organisation de župa.⁴⁴ Par suite des données insuffisantes dans les sources, nous ne pouvons pas suivre tout ce processus dans toutes ses phases. Nous connaissons seulement le résultat final de ce processus: la décomposition des anciennes župas et leur adaptation à la nouvelle organisation de la noblesse en Croatie. On voit le mieux la structure de ces unités territorio-administratives dans les conclusions de l'Assemblée nationale de Slavonie de 1273, quand les županies sont devenues des points d'appui de la noblesse locale, constituée en caste, surtout de la noblesse moyenne et inférieure.⁴⁵

Sur le territoire au sud de Velebit, dans la Paganija d'autrefois, on mentionne trois župas de Neretva: celles d'Omiš, de Makarska et celle de Rastok, qu'on ne mentionne pas en tant que župas dans les

³⁹ F. Rački, *Documenta*, 13, 74, 106, 117, 149, 73, 82, 162, 164, 172, 38, 62, 90, 115, 113, 52, 54, 60, 167.

⁴⁰ CD IV, 391; VI, 404; VIII, 80.

⁴¹ F. Rački, *Nutarnje stanje*, RAD JAZU 99, 105, mentionne 30 župa environ.

⁴² F. Rački, *Documenta*, 149, 151, 132, 149, 82, 113.

⁴³ CD II, 96, Rad XXV, 31—53.

⁴⁴ M. Kostrenčić, *Nacrta historije*, 159, 176.

⁴⁵ Idem, 221—222.

⁴⁶ Idem, 223.

sources postérieures.⁴⁷ Dans l'historiographie croate elles sont considérées généralement comme des territoires de l'Etat croate.⁴⁸ Nous ne voulons pas ici analyser le problème de la région de Neretva par rapport à l'Etat croate. Comme il est pourtant sûr que cette région aux IXe et Xe siècles était indépendante, lorsque dans les sources on mentionne les župas de Omiš, de Makarska et de Rastok, c'est aussi de ce point de vue qu'il faut considérer ces trois župas.

Selon les écrits de Konstantin Porfirogenit trois župas seulement: celles de Rastok, de Mokro et de Dalen, se trouvent dans les régions serbes, mais on ne les mentionne pas en tant que župas dans les sources postérieures.⁴⁹ Aussi, pour l'étude de l'organisation de župa dans les régions serbes les Annales du pape Dukljanin sont incomparablement plus importantes, où l'on mentionne 38 župas (jupnias) serbes; neuf župas dans la région de la Zeta: Luška, Podlužje, Gorska, Kupelnik, Oblik, Papratina, Crmnica, Budva avec Kukovo et Grbalj; neuf župas dans la région de Travunija: Ljubomir, Fatnica, Rudina, Kruševica, Vrm, Risan, Dračevica, Konavle et Žrnovica; neuf župas dans la région de Zahumlje: Ston, Popovo, Zažablje, Luka, Velika, Imotsko, Večenika, Dubrava et Dabar, et onze županies dans la région de Podgorje: Onogošt, Morača, Komernica, Piva, Gacko, Nevesinje, Gusinje, Kom, Debrec, Neretva et Rama.⁵⁰

Il est difficile de dire combien sont authentiques ces données dans les Annales du pape Dukljanin, car dans d'autres sources on ne mentionne ni et là que huit župas, à savoir: Grbelj, Konavle, Popovo, Žrnovica, Dračevica, Gorska, Vrm et Rudina.⁵¹ Cependant, dans les sources latines plus jeunes on ne mentionne ces quatre župas: Grbalj, Konavle, Dračevica, même quand elles faisaient partie de la Serbie du Moyen Age ou qu'elles dépendaient de la Bosnie et de Dubrovnik, tandis que dans les chartes des Nemanjići on mentionnait seulement deux župas: Gorska et Popovo.⁵²

⁴⁷ M. Barada, *Topografija Porfirogenitove Paganije*, Starohrv. prosvjeta, N. S. 1—2, 1928, 37, considère que la région de Neretva était libre jusqu'à 1050.

⁴⁸ F. Rački, *Documenta*, 512, pense que cette région faisait partie intégrante de l'Etat croate comme une županie du Littoral. Cf. F. Šišić, *Povijest Hrvata*, 413, notice 21, et 483, qui considère que la région de Neretva était appendix de la Croatie. G. Novak, *Hvar 1924*, considère que la région de Neretva aux IX et X siècles fut un Etat indépendant. Cf. aussi M. Barada, *Dinastičko pitanje u Hrvatskoj XIe stoljeća*, Vjesn. za arh. i hist. dalmatinsku 50, 1932, 178—183.

⁴⁹ *Vizantijski izvori* II, 34—35; M. Dinić, *Zemlje hercega svetoga Save*, Glas SAN 92, 1940, 160.

⁵⁰ Letopis popa Dukljanina, ed. F. Šišić, 326—327.

⁵¹ *Monumenta Ragusina libri Reformationum* I, 22, 63, 92, 93, 197, 271; II, 184, 258, 261, 323, 325; III, 94, 151, 198; IV, 86, 120, 130, 131, 148, 149; S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 94, 195, 217; J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike* I, Beograd, 1935, 2, 16, 218, 225, 239, 242, cette région n'est pas appelée župa.

⁵² S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 252, 317, 325, 330; R. Grujić, *Konavli pod raznim gospodarima od XII do XV veka*, Spomenik SAN 66, 1926, 6 sq.

Quand nous comparons ces deux sources, les Annales du pape Dukljanin et *De administrando imperio* de Konstantin Porfirogenit, nous remarquerons des désaccords importants. Selon Konstantin Porfirogenit, Travunija et Konavle font une région, tandis que le pape Dukljanin cite que Konavle n'était qu'une des régions de Travunija.⁵³ Les sources postérieures s'accordent davantage avec Konstantin Porfirogenit, car on mentionne toujours Konavle comme une région quand il faisait partie de la Serbie, et c'est seulement plus tard, après la décomposition de la Serbie, à l'époque où il fut intégré d'abord à la Bosnie et ensuite à Dubrovnik, que Konavle est appelé de nouveau une župa.⁵⁴ Il en est de même de Dračevica et de Zrnovica. Ces deux régions sont mentionnées dans les Annales du pape Dukljanin, plus tard, dans les sources de la première moitié du XIVe siècle seulement, pour se transformer, avec l'arrivée des Turcs, en nahije.⁵⁵

Quant aux régions intérieures de la Bosnie et de la Raška, le pape Dukljanin mentionne dans ses Annales seulement la županija de la Drina, mais certainement il y en avait davantage. Cela est indirectement confirmé par Konstantin Porfirogenit qui soulignent que les Slaves dans l'arrière-pays de la Dalmatie byzantine n'avaient pour leurs souverains que les župans vieillards. La structure de la župa de Bosnie était déterminée par la nature du sol entrecoupé de nombreux massifs montagneux et brisé en un plus grand nombre d'ensembles fermés dans lesquels se déroulait la vie économique et culturelle.⁵⁶ Le plus ancien recensement des župas en Bosnie date du milieu du XIIIe siècle.⁵⁷ Ce recensement et d'autres sources aussi nous permettent de savoir les noms de nombreuses župas, telles que Vrhbosna, Lepenica, Glaža, Pretionica, Brod, Blatna, Bročna, Laška, etc. Certaines parmi elles se sont organisées probablement aussitôt après l'immigration des Slaves sur les Balkans.

À l'époque où la Bosnie, au milieu du XIIIe siècle, est tombée sous le pouvoir hongrois, nous remarquons une nouvelle division administrative et territoriale de la Bosnie sur les principes du système social hongrois. À la place des anciennes župas qui, à l'époque de l'invasion tatare, se sont montrées inefficaces, on crée de nouvelles

⁵³ S. Novaković, *Srpske oblasti X i XII veka*, GSUD 48, 1880, 28; R. Grujić, *Konavli*, 4; M. Dinić, *Dubrovački tributi*, Glas SAN 168, 1935, 214. Gorska župa est mentionnée dans la Charte de Žiča de Stefan Prvovenčani de 1220, tandis que Popovo est mentionné dans une charte du roi Uroš de 1254.

⁵⁴ Mon. Rag. I, 22, 63, 93; S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 252, 317, 325—330; R. Grujić, *Konavli*, 4.

⁵⁵ Dans une charte de 1164, Konavle est appelé terra, cf. R. Grujić, *Konavli*, 4. Dračevica est mentionnée comme župa pour la première fois en 1346. Cf. Mon. Rag. I, 92, 93, 96, 98, 220; II, 184, 323; III, 94, 220; S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 341—342.

⁵⁶ J. Mazalić, *Kračićanci i rasprave*, GZM, IV—V, 1950, 228.

⁵⁷ CD IV, 236.

unités administratives.⁵⁸ Les réformes postérieures du ban Stepan II Kotromanić et du roi Tvrtko, bien qu'elles aient généralement détruit l'ancien système de župa, en les remplaçant par des unités administratives nouvelles, par des princes, avec les centres dans les villes fortes, ou dans les seigneuries autarchiques et dans les communes urbaines et citadines, la župa a réussi à se maintenir jusqu'à la fin du Moyen Âge.⁵⁹

La disposition territoriale des župas en Rascie et dans les régions serbes avoisinantes dans les premiers siècles après l'immigration des Slaves reste en pleine obscurité à cause du manque des sources. Il est compréhensible qu'en Rascie, comme dans les autres régions serbes, l'unité territoriale de base était la župa dans les ravins de montagnes et dans les vallées à côté des lits des cours d'eau.⁶⁰ Le plus tôt, dans les sources cyrilliques la župa apparaît sur quelques inscriptions avant le XIIIe siècle et dans la charte de Žiča de Stefan Prvovenčani de 1220.⁶¹ Toutes les župas mentionnées dans la charte de Žiča ont obtenu leurs noms d'après les rivières et se trouvent sur le territoire de la Rascie, tandis qu'une seule, Gorska župa, que mentionne le pape Dukljanin aussi, sur le territoire de la Zeta. La bulle de Sant-Stefan, par sa richesse exceptionnelle pour l'étude de la géographie historique, quand il s'agit de la župa et de sa signification territoriale, perd beaucoup de son importance à cause de son caractère fragmentaire spécial et de son imprécision qui ont amené de nombreuses conclusions erronées.⁶² Dans les autres chartes du roi Milutin et dans le Code du tzar Dušan on parle des župas seulement en tant qu'unités administratives nouvellement fondées.⁶³ Leurs chefs ne portent plus les noms de župans, leurs frontières sont assez imprécises, car elles sont augmentées ou diminuées en fonction de la sphère du pouvoir des féodaux qui les gouvernaient. Cela est surtout valable pour la Macédoine où avant il n'y avait pas de division territoriale en župas. Aussi les župas macédoiennes étaient-elles des territoires incomparablement plus vastes que celles à l'intérieur de la Rascie et, en général, elles comprenaient

⁵⁸ S. Cirković, *Istorija sred. bosanske države*, 73.

⁵⁹ M. Vego, *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hercegovini*, GZM XIV, 1959, 221, mentionne que les féodaux supérieurs porte le titre de prince. En XIVe siècle, le maître de Popovo, Nikola, se fait appeler župan, tandis que son fils Vladislav se fait appeler prince. Cf. Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, 314.

⁶⁰ S. Novaković, *Nekolika teža pitanja srpske istorije*, God. Nikole Čupića 32, 1913, 2 sq.

⁶¹ Relja Novaković, *Četiri priloga istoriji i istorijskoj geografiji Srbije*, Zbornik Fil. fakulteta XI, 1, Beograd 1970, 205—237; Mon. serb. 11.

⁶² K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II, 4, appellent certaines régions župas, bien que dans Svetostefanska hrisovulja ces régions ne soient pas appelées ainsi. Il y a aussi des inconspicuités chez R. Ivanović, *Dečanska vlastela*, IC IV, 1954, chez qui Hvosčno est appelé župa (182), oblast (184) et župska oblast (181). Cf. Spomenik SAN IV, 2—9.

⁶³ S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 614.

les régions gouvernées par certains maîtres féodaux.⁶⁴ Dans le Code du tzar Dušan le titre de župan n'est pas mentionné, et quand on parle de la župa on ne pense pas aux anciennes župas, mais plutôt aux unités administratives tout à fait nouvelles, aux grandes régions féodales. Ce n'est qu'après la désintégration de la Serbie que certains maîtres féodaux s'appellent à nouveau župans, probablement pour souligner leur position autonome et indépendante.

A la fin du Moyen Age une réforme intérieure, dont nous ne connaissons pas les détails, a été la cause de la disparition du terme de župan des documents officiels de la Serbie du despote Stefan Lazarević. Dans les sources postérieures à l'année 1428 le terme de župa est régulièrement remplacé par celui de pouvoir, bien que l'ancien terme continue à vivre dans le langage et dans la communication non officielle.⁶⁵

IV

Toute une série de questions importantes concernant le pouvoir županien et l'autogestion de župa est en liaison directe avec le développement du féodalisme et de l'organisation de la structure étatique chez les Slaves du sud. Dans notre science ainsi que dans la science mondiale on a donné à ces problèmes les réponses les plus diverses que l'on peut, avec certaines différences dans les nuances, diviser en deux grands groupes: en historiens pour lesquels la župa est la première forme de l'être politique avec le župan en tant que détenteur des caractéristiques de l'Etat chez les Serbes et chez les Croates, et ceux qui contestent ce rôle à la župa et aux župans. Dans cette division assez grossière il y a des différences dans les opinions sans lesquelles on ne pourraient pas entièrement voir le rôle politique et étatique créateur de la župa et du župan chez les Slaves du sud.

Le père de l'histoire serbe, J. Rajić a été le premier à introduire dans sa périodisation de notre histoire „la période des župas” qui comprend l'époque après l'arrivée des Serbes en Balkans jusqu'à Stefan Nemanja.⁶⁶ Sa périodisation a été acceptée par F. G. Evers qui distingue dans la période des župas deux étapes: l'étape du pouvoir des ligues familio-tribales et l'étape du pouvoir qui correspond à la société bourgeoise.⁶⁷ Cependant, pour F. Rački la période des župas est un ensemble unique qui dans l'histoire croate comprend le temps après l'immigration des Croates dans le Balkans jusqu'au

⁶⁴ A. Solovjev, *Jedna srpska župa za vreme carstva*, Glas, Skop. nauč. društva III, 1927, donne quelques explications de ce problème.

⁶⁵ Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi i natpisi*, I, 291.

⁶⁶ J. Rajić, *Istorija raznih slavjenskih narodov*, Viena 1794, II, 295—296.

⁶⁷ F. G. Evers, *Drevnejšee pravo v istoričeskom ego raskritii*, S. Petersburg 1835, et A. F. Gilferding, *Istorija Serbov i Bolgar*, Sobr. soč. I, Moskva 1868, 19.

prince Borna, époque où apparaît l'idée de l'Etat dont les détenteurs furent les župans.⁶⁸ V. Klaić était un des premiers dans l'historiographie croate à accepter les idées de F. Rački. En analysant les sources originales du XIIe au XVe siècle, V. Klaić a trouvé dans l'organisation sociale et étatique de la Croatie du Moyen Age de nombreuses survivances de l'ancien système des župas, que l'administration hongroise a fait reculer par la transformation des župas en županies avec des princes à leur tête.⁶⁹

En étudiant la période plus ancienne de l'histoire croate, J. N. Smirnov fait la conclusion que les župas en Croatie jusqu'au IXe siècle jouissaient d'une autonomie complète ainsi que d'une autogestion intérieure. C'est à partir de ce temps que les župans, maîtres indépendants d'autrefois, se trouvent dans une position dépendante à l'égard du pouvoir central et deviennent simples fonctionnaires du roi. Après la chute des premiers rois croates, les župans ont de nouveau obtenu leur indépendance et, ne voulant pas se soumettre les uns aux autres, ils acceptent le pouvoir hongrois. C'est ainsi qu'ils ont réussi à préserver l'ancien système de l'autogestion de župa, mais aussi une autonomie partielle à l'égard des rois hongrois.⁷⁰

En se bornant généralement aux sources originales serbes, S. Novaković conclut que la première forme de caractère étatique en Serbie n'était pas la župa, qui représentait la communauté de quelques villages, mais la fédération des župas, avec le grand župan à sa tête. Avec la formation des premières formes du pouvoir central à l'exemple bysantin le pouvoir des župas a beaucoup diminué, mais ce pouvoir a continué à se maintenir en tant que titre pour les membres collatéraux de la famille régnante.

D'un avis semblable est P. Srećković, mais dans la structure élémentaire de l'administration de župa il voit une organisation militaire ayant un caractère de compagnie, avec un župan à sa tête et avec une autogestion de župa dans laquelle le collègue de župa était détenteur du pouvoir suprême et public.⁷²

M. Kostrenčić rejette entièrement le rôle politique étatique créateur de la župa et du župan. En commentant *De administrando imperio* de Konstantin Porfirogenit, M. Kostrenčić conclut que les onze župas mentionnées dans son oeuvre n'ont pas été les anciennes tribus croates et que, par conséquent, elles n'ont aucun rapport avec l'organisation familialo-tribale des Croates.⁷³ Les župas n'apparaissent qu'après le renforcement du pouvoir étatique en tant qu'unités admi-

⁶⁸ F. Rački, *Nutarnje stanje*, Rad JAZU 91, 129—141.

⁶⁹ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, II, 2, Zagreb, 1904, 14.

⁷⁰ I. N. Smirnov, *Očerk istorii horvatskago gosudarstva do podčinnenija ego ugarskoj korne*, Kazan, 1879, 101—102.

⁷¹ S. Novaković, *Vizantijski činovi*, 183, 193; S. Novaković, *Nekoliko teža pitanja*, God. N. Čupića, 32, 1913, 8.

⁷² P. Srećković, *Istorija srpskog naroda* I, Beograd, 1884, 446—447.

⁷³ M. Kostrenčić, *Nacrt historije*, 138.

nistrativo-territoriales de l'Etat croate. Les chefs de tribus n'étaient pas župans, mais simples fonctionnaires qui, avant d'assumer les fonctions d'administrateurs de la župa, faisaient partie de la suite du voïvode suprême, qui leurs transmettaient certaines de ses fonctions administratives. M. Kostrenčić lie le développement ultérieure de l'administration de župa en Croatie avec les réformes des rois hongrois Stefan et Koloman. Ces réformes ont amené l'apparition des nobles à qui on a donné les titres de noblesse et l'affaiblissement du pouvoir de župan en Croatie. Les župans ne mettaient plus à exécution la volonté du roi dans la gestion des affaires judiciaires et administratives, mais sont devenus représentants des intérêts de la noblesse locale de župa.⁷⁴

En traitant la genèse du féodalisme en Croatie, N. Klaić a touché le problème du pouvoir d'un autre point de vue que ne l'a fait M. Kostrenčić. Bien que la multitude de documents douteux, écrit N. Klaić, ne permettent pas un examen clair et complet de l'évolution du pouvoir politique, on peut tout de même comprendre que le pouvoir public passait, par les donations de roi, aux particuliers, et dans ces processus on remarque aussi les efforts des župans tendant à transformer les droits royaux en leurs propres droits privés et à devenir ainsi, en unissant les possessions privées à ce pouvoir, une noblesse autonome.⁷⁵ Les župans ne sont donc pas détenteurs du pouvoir public de par le droit tribal, mais plutôt de par le droit étatique, et leur position en est clairement déterminée.

O. Mandić a donné un schéma intéressant du système de župa en Croatie. Son point de départ est la commune de village en tant que la moindre unité tribalo-administrative, composée de plusieurs groupes tribaux qui constitue une phratrie. Par l'unification de plusieurs communes de village est formée une nouvelle unité territoriale que O. Mandić appelle župa.⁷⁶ Avec l'évolution du système étatique les župas primitives deviennent županies, unités administratives élémentaires de l'Etat croate.⁷⁷ Pourtant, l'organisation administrative dans les différentes parties de l'Etat croate n'a pas été uniforme. O. Mandić divise la Croatie en trois régions: en villes dalmates, en territoire situé au sud de la montagne Gvozd et celui situé au nord de la même montagne. Le territoire au sud de la montagne Gvozd avait un système double de la division territorio-administrative: le système de division en župas et celui de division en županies. C'est ainsi que sur un seul territoire deux directions pouvaient exister: la direction de županie et celle de župa, lesquelles n'étaient pas en rapport hiérarchiques.⁷⁸ Le système du pouvoir double existait aussi au nord de la montagne Gvozd. D'une part la župa était dirigée par

⁷⁴ Idem, 159, 176, 221—222 et passim.

⁷⁵ N. Klaić, *Uz problem geneze feudalizma u Hrvatskoj*, 72.

⁷⁶ O. Mandić, *Bratstvo*, 274—277.

⁷⁷ Idem, 285.

⁷⁸ Idem, 280.

le župan et, d'autre part, par le ban, en tant que représentant du pouvoir royal avec son propre appareil administratif.⁷⁹

L'insuffisance des sources ne nous permet pas de suivre complètement toute les phases du pouvoir politique ainsi que ses détenteurs chez les Slaves balkaniques durant et après leur immigration dans les Balkans. Les sources bysantines sont assez controversable et pas toujours sûres. Il est sûr qu'à cause des guerres continues au cours de l'immigration une transformation des collectivités tribales de production en compagnies militaires a eu lieu ainsi que le transfert d'une grande partie des autorisations publiques à la charge des chefs familio-tribaux qui, plus tard, dans les conditions nouvelles, représenteront un facteur important dans le renforcement et dans l'organisation du pouvoir public dans les premiers Etats des Slaves du sud.⁸⁰

En s'adaptant aux conditions géographiques, les groupes familio-militaires ont organisé après leur immigration dans les Balkans des unités territoriales, des župas, qui lesquelles au début constituaient des unités économiques aussi bien que politico-administratives de chacun des groupes familiaux. En comprenant en majeure partie des areales des unités économiques romaines d'autrefois, les župas slaves ont été inévitablement petites, si bien que dans de nombreuses sources elles sont appelées aussi villages, et les župans chefs de villages.⁸¹ Là où ont existé des conditions naturelles pour l'élargissement des surfaces fertiles grâce au défrichement de terrains boisés ou grâce à l'amélioration de terrains marécageux, un agrandissement territorial et numérique des župas primitives e eu lieu, mais il a été suivi de l'affaiblissement de la liaison tribale et politique. Les župans des villages économiquement et numériquement plus forts, qui deviennent noyaux des régions futures plus vastes, ont commencé, sous l'influence bysantine et celle des villes dalmates, à élargir la sphère de leur pouvoir sur les territoires avoisinants et à remplacer leurs titres tribaux par les titres féodaux. Là où le processus de la féodalisation était plus rapide, comme dans les župas slaves à proximité des villes dalmates, le processus de l'organisation du pouvoir central et de l'acceptation des titres féodaux était également plus rapide, bien que dans ces régions on rencontre les župans même dans les sources beaucoup plus postérieures.⁸²

Ces suppositions sont aussi confirmées par Konstantin Porfirogenit non seulement parce qu'il écrit que les Slaves à l'arrière-pays de la Dalmatie bysantine n'ont d'autres chefs que „les župans vieillards”, mais aussi par la remarque que les arhontes de Travunija, au début, jusqu'au IXe siècle, étaient seulement župans héréditaires.⁸³

⁷⁹ Idem, *Pacta conventa*, 173.

⁸⁰ Idem, *Bratstvo*, 245.

⁸¹ Dans une charte de Oto, magrof de Majsen, de 1181, il est dit que les župans sont chefs villageois. Cf. *Istorija Crne gore* 302.

⁸² *Diplomatički zbornik*, I, Zagreb 1967, 149, 150, 156, 161, 163.

⁸³ *Vizantijski izovori* II, 14; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, II, 5.

Nous trouvons chez Vilhem Tirski et dans les rapports grecs de l'époque de Komnen les župans comme personnages principaux des régions serbes. Les souverains de la première terre serbe dont le siège était à Ras ont seulement le titre du grand župan. Dans les chartes grecs ce titre est désigné par le terme *megas zoupanos*, chez les auteurs de l'époque de Komnen par le terme *arhizoupanos*, en latin *mégaiupanus* ou *magnus iupanus*.⁸⁴ Konstantin Porfirogenit nous avertit aussi du remplacement graduel du pouvoir tribal par les institutions féodales. En parlant de l'arhonte Vladimir qui a donné sa fille à Krain, fils du župan Bela de Trebinje, Konstantin Porfirogenit écrit que Vladimir voulant rendre célèbre son gendre avait nommé celui-ci arhonte et lui avait donné une assez grande région pour la diriger.⁸⁵

La création des premiers petits Etats des Slaves du sud et le renforcement du pouvoir central n'a pas signifié une abolition inévitable de l'autonomie familiale d'autrefois. De là la dualité du pouvoir qu'on trouve non seulement dans les cources les plus anciennes, mais aussi plus tard, quand le pouvoir central s'est complètement fortifié. D'après ce qu'on peut conclure des Annales du pape Dukljanin, le parallélisme entre le pouvoir de župa et le pouvoir central est conservé en Duklja même jusqu'au XIe siècle. Le pape Dukljanin cite explicitement que ce parallélisme du pouvoir à Duklja existe depuis le roi légendaire Budimr (Svetopelek), dont l'Etat a été divisé en quatre régions, avec à leur tête les bans qui furent «frères consanguins» du roi. Chacun de ces bans avait sous lui „sept capitaines subordonnés”, centurions, qui jugeaient le peuple et ramassaient le tribut. Outre les capitaines qui étaient organes administratifs du roi, le pape Dukljanin mentionne aussi les župans qui furent responsables de leur travail non pas aux bans mais directement au roi. Eux aussi, ils avaient sous leurs ordres un capitaine dont la fonction a été d'administrer et de juger ensemble avec le župan de façon à ce que „tout homme assume sa tâche”.

Cela montre que dans l'administration étatique locale à Duklja existait un dualisme du pouvoir: un pouvoir d'origine tribale avec le župan à sa tête, et un autre — politico-militaire avec les bans et les capitaines. Outre roi, ban et capitaine, à Duklja il existait aussi une autre structure administrative représentée par le roi, les župans et les capitaines. Comme les župans n'étaient pas responsables aux bans en tant que représentants du pouvoir public dans certaines régions de l'Etat de Duklja, mais directement au roi, il s'agit évidemment des survivances du système de l'organisation tribale politico-territoriale des župas, avec les župans à la tête. L'autogestion

⁸⁴ V. Čajkanović, BZ 19, 1910, 113; CD II, 201, 202, 238; A. Theiner, *Vet. monum. Slavorum*, I, 14, 18, 19, 34, 36; K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba*, II, 12.

⁸⁵ *Vizantijski izvori* II, 32; *Letopis popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, 255.

⁸⁶ *Letopis popa Dukljanina*, ed. F. Šišić, 307—308.

dans les župas a été indubitablement encore forte, car les capitaines, organes du pouvoir politico-militaire, ont été soumis aux župans. Que les souverains devaient en tenir compte, la preuve en est qu'ils devaient choisir leurs propres fonctionnaires et capitaines entre les gens parmi lesquels ceux-ci allaient servir.⁸⁷

Mais à partir de l'époque du roi Časlav, cette situation change en beaucoup d'égard. le pape Dukljanin écrit qu'après la mort de Časlav les bans ont soumis sous leur pouvoir les župans et les ont contraints à leur payer le tribut qui auparavant appartenait au roi.⁸⁸ Les rois ne se soucient plus que les župans soient d'origine locale, mais ils attribuent les župas aux membres de leur famille et à ses vassaux.⁸⁹ Quand le roi Bodin a soumis la Rascie, il y a nommé deux župans, Vukan et Marko, qui n'étaient pas originaires de Rascie, mais ont accepté d'être ses vassaux.⁹⁰ Cette donnée historique témoigne de deux choses: premièrement, que les župans à la Rascie n'étaient plus représentants de l'autogestion locale mais maîtres régionaux en rapport de vassalité envers le pouvoir central, et deuxièmement, que le pouvoir des župans dépassait largement les cadres d'une župa. Les župans de Rascie administrent les régions qui à l'époque du roi légendaire Budimir furent administrées par les bans. Cette donnée historique des Annales du pape Dukljanin est d'autant plus précieuse qu'elle coïncide, en grandes lignes, avec les données que Konstantin Porfirogenit nous a laissées sur l'évolution du pouvoir des župans dans les régions serbes.

Nous avons, sur les župans en Croatie, un peu plus de connaissances à partir du milieu du IXe siècle seulement. Le prince croate Trpimir, ami personnel de Bela, župan de Trebinje lors de son pèlerinage à Čedad, centre du patriarcat d'Akvileja, a laissé une inscription dans l'Évangile de Sant-Marko, inscription de laquelle nous apprenons que le prince Trpimir, après les consultations avec les župans, a décidé de construire un monastère pour y installer les bénédictins.⁹¹ Selon cette inscription, les župans étaient le suprême organe administratif et étatique. Au temps du prince Mutimir, fils cadet du prince cadet Trpimir, les župans sont en grande majorité les hauts fonctionnaires de la cour. Nous connaissons les noms et les fonctions de quelques-uns: Budimir, iupanus palatimus, Pristina, iupanus maccherius, Prvan, iupanus princernarius, Žilidjed, iupans armigerius, Boljedrag et Kresomisl, iupani camerarii.⁹² Outre les župans de la cour, dans les sources on mentionne aussi les župans de certaines župas, tels Zeledrag, župan de Klis, Želimir, župan de Livno et autres.

⁸⁷ Idem, 307.

⁸⁸ Idem, 317.

⁸⁹ Idem, 325, 346.

⁹⁰ Idem, 360.

⁹¹ F. Sišić, *Povjest Hrvata*, 331—332, 664.

⁹² Idem, 394.

Il importe de mentionner que dans certaines régions de la Croatie de cette époque nous rencontrons encore les survivances de l'ancien dualisme du pouvoir. D'un côté, nous avons des županies, unités administratives de l'Etat croate avec leurs župans, dont dans les documents on mentionne ceux de Cetinje, de Klis, de Briber, de Nin, de Knin, de Sidro et de Luka, et, de l'autre côté les župans de Drid, de Zagorje et de Poljica, en tant que chefs des territoires qui ont déjà été soumis à l'administration de župan de Klis.⁹³ Cela signifie que sur le territoire d'une seule župa nous avons deux administrations, celle de županie et celle de župa, dont on ne peut pas reconstruire les rapports hiérarchiques d'après les documents latins conservés, mais ils rappellent à beaucoup d'égards la structure du pouvoir de l'époque du roi légendaire Budimir. Cependant, le rythme de l'évolution du pouvoir politique dans la Croatie dalmate a été, à cause de l'influence du système social avancé des villes dalmates avoisinantes, plus rapide que dans d'autres régions des Slaves du sud, ce qui a certainement beaucoup influencé l'évolution ultérieure de l'organisation des župas dans ces régions.

Nous avons le moins de données sur le pouvoir de župa en Bosnie avant le XIIIe siècle. Le pape Dukljanin sait que les župas existent en Bosnie, mais quand il parle des détenteurs du pouvoir public, il ne mentionne pas les župans, mais seulement les princes. Cependant, les chartes des souverains bosniaques du XIIe au XVe siècle contiennent beaucoup de données sur les župans et les autres chefs des communautés tribales ayant les divers titres féodaux, tels tepčije, kneževi et čelnici.⁹⁴ Les chefs de chacun des territoires administratifs figurent dans les chartes bosniaques du XIVe siècle, régulièrement avec leur „phratrie”, en tant que représentants des communautés tribales plus vastes. Ce n'est qu'à l'époque de Tvrtko I qu'en Bosnie a été édifié un système administratif dans lequel les župans ont été exclusivement organes du souverain, „donneurs d'ordre”, comme on le dit dans une lettre postérieure.⁹⁵ Selon les sources originales de cette époque, de la compétence des župans relevaient tout d'abord le souci de l'ordre et de la sécurité sur le territoire confié, l'empêchement de la fuite et du déplacement des gens d'une région administrative à l'autre, le rassemblement des soldats et l'encaissement des tributs. Cependant, sur le même territoire, outre les župans organes du souverain, nous rencontrons aussi le pouvoir organisé des maîtres régionaux à l'égard desquels les župans étaient tantôt autonomes, tantôt en rapport vassalité, ce qui confirme indubitablement l'existence du pouvoir dualiste en Bosnie aussi. D'où le phénomène que les Ragusiens, à cause des dommages qu'on leur a portés, s'adressaient tantôt aux župans avoisinants, tantôt aux maîtres régionaux.⁹⁶ Nous

⁹³ O. Mandić, *Bratstvo*, 283.

⁹⁴ Lj. Thalloczy, *Istraživanje*, 403, 405, 406 sqq.

⁹⁵ S. Cirković, *Istorija srednj. bosanske države*, 216.

⁹⁶ M. Vego, *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Broćno u Hrcegovini*, GZM XVI, 1959, 221.

apercevons ce dualisme dans la justice aussi, car, outre les maîtres régionaux, les princes des župas ainsi que la noblesse locale sont juges; en ce qui concerne les župas, les sources originales ne confirment pas qu'ils ont été juges.⁹⁷

Vers la fin du Moyen Âge se sont produits certains changements, du moins dans les župas à proximité du Littoral. L'ancien titre de župan est de plus en plus remplacé par les titres féodaux généraux, tels que prince et voïvode. Quand le župan Sanko Miltenović a obtenu le titre de kaznac, il apposait sa signature sans son titre de župan comme le faisait plus tard son fils Beljak qui n'avait pas le titre de kaznac.⁹⁸ Il en est de même de Vladislav, fils du župan Nikola, maître de Popovo, qui, après la mort de son père, prenait le titre de prince.⁹⁹

Pour l'étude de l'administration des župas dans les régions serbes, outre les données fournies par Konstantin Porfirogenit, nous avons aussi les données dans les inscriptions ainsi que dans les Annales du pape Dukljanin. Le pape Dukljanin affirme que la Rascie a été toujours administrée par les župans. En parlant de Tihomir, souverain de la Rascie, le pape Dukljanin écrit qu'il n'a voulu prendre ni le titre de roi ni le titre de ban, mais celui de grand župan.¹⁰⁰ Le pape Dukljanin mentionne les noms de quelques župans de la Rascie: Ljutomir, Radigraïd, Vukan et Marko, sous le règne desquels la Rascie est devenue plus forte. Après les Annales du pape Dukljanin, une grande valeur pour l'étude de l'organisation des župas dans les régions serbes ont certaines inscriptions plus anciennes ainsi que les chartes du XIIe siècle. Ces documents mentionnent le župan de Rascie, Uroš I, qui, vers 1130, a marié sa fille Jelena au roi hongrois Bela l'Aveugle. Dans une charte du župan de Rascie, Desa, fils ou frère du župan de Rascie, Uroš II, de 1151, on mentionne comme témoins les župans Grdeša et Grubeša.¹⁰¹ Dans les chartes falsifiées de Lokrum du XIIIe siècle on mentionne le župan Dobrahenca de la župa Kom ainsi que les župans de Trebinje Svergius et Grda. Les noms du župan de Trebinje Grda, de son frère župan Radomir, ainsi que les noms des župans Negoslav, Bogdan, Krsmir et des autres sont connus d'après les inscriptions cyrilliques, mais de ces inscriptions on ne peut tirer aucune conclusion ni sur la personnalité de ces župans ni sur le caractère de leur pouvoir.¹⁰²

⁹⁷ S. Cirković, *Istorija srednj. bosan. države*, 218.

⁹⁸ M. Vego, *Novi i revidirani ćirilski natpisi*, 221.

⁹⁹ A. Benac, *Srednjovekovni stećci od Slivne do Čepokuća*, Anal. Hist. inst. JAZU u Dubrovniku II, 1953, 68—69; Lj. Stojanović, *Stari srpski zapisi*, I, 314.

¹⁰⁰ Letopis popa Dukljanina, ed. F. Šišić, 317; R. Novaković, *Četiri priloga*, 231.

¹⁰¹ V. Foretić, *Dvije isprave zahumskog kneza Dese o Mljetu iz 1151*, Anal. Hist. inst. JAZU u Dubrovniku I, 1952, 68—69.

¹⁰² J. Kovačević, *Prvi klesari ćirilskih natpisa na Balkanu*, GZM, XV—XVI, 1961, 314; Dj. Sp. Radojčić, *Kinamov Gurdeses*, Zbornik rad. Vizant. inst. VIII, 1963, 235—259; R. Novaković, *Četiri priloga*, 205, 209, 224, et passim.

Une grande importance pour l'étude de l'administration des župas au XIIe siècle a une charte de 1154 d'où nous apprenons que le maître (župan) de Konavle et de Žrnovica, nommé Devasije, donne sa fille à un certain Mihač et on mentionne comme témoins le juge Belča, le kaznac Utalež, le capitaine Rasvat, archipresbytre de Konavle, Brazilo, ainsi que les autres personnes sans la désignation de leurs fonctions.¹⁰³ C'est sans doute le premier document qui nous donne une liste complète des organes de l'administration locale. C'est d'autant plus important que les Annales du pape Dukljanin donnent très peu de renseignements sur les župans et les étendues de leur pouvoir.

A partir de l'époque de Stefan Nemanja, qui fut d'abord župan à Toplica, et ensuite grand župan, les descendants collatéraux de la lignée royale portaient le titre de župan. C'étaient: Tihomir, frère de Tihomir, „serviteur de Dieu”, župan Prvoslav, župan Dimitrije, fils de Vukan, župan Desa, fils du roi Vladislav, župans Bogdan et Radoslav, fils d'Andrija, prince de Zahumlje, etc.¹⁰⁴ Cependant, ce n'était pas seulement un titre de cour mais aussi un titre des représentants et des détenteurs du pouvoir politique dans certaines régions serbes. Ainsi, la région de Hum, administrée à partir de 1199 par un de frère de Stefan Nemanja, le prince Miroslav, après la mort de ce dernier a été successivement administrée par, d'un côté, le prince Andrija, le župan Radoslav, le župan Bogdan et le župan Grigorije, descendant du prince Miroslav, et, de l'autre côté, par Rastko et Radoslav, descendants du fondateur de la dynastie Nemanjići. Ce changement successive des représentants des lignées dynastiques principale et secondaire des Nemanjići à Hum est évidemment en liaison avec le renforcement et l'affaiblissement du pouvoir central dans la région de Hum laquelle avait une sorte de sa propre autogestions.¹⁰⁵

Dans la même situation, par rapport au pouvoir central se trouvait aussi la région de Trebinje laquelle, vers la fin du XIIe siècle, fut réunie à la Raška. Jusqu'au milieu du XIIIe siècle, cette région est administrée d'abord par Vukan, fils aîné de Stefan Nemanja, ensuite par le fils de Vukan, župan Dimitrije. Après Dimitrije, le župan suivent de cette région, Bogdan, n'est mentionné qu'en 1278 dans un acte juridique de Dubrovnik, et ensuite en 1285 dans le livres des archives de Dubrovnik.¹⁰⁶ Pour une période de trente ans nous n'avons aucun renseignement sur l'organisation du pouvoir dans la région de Trebinje. C'est seulement en 1319 qu'on mentionne de nouveau le župan

¹⁰³ CD II, 98—99; R. Grujić, *Konavli*, 4.

¹⁰⁴ K. Jireček, *Spomenici srpski*, Spomenik XI, 1892, 21; Mon. serb. 34; Lj. Kovačević, *Nekoliko pitanja o Stefanu Nemanji*, Glas SAN 58, 1900, 54.

¹⁰⁵ I. Božić, *O položaju Zete u državi Nemanjića*, Ist. glas. 1—2, 1950, 111 squ.

¹⁰⁶ A. Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd, 1926, 52—53; C. Jireček, *Das Gesetzbuch des serbischen Caren St. Dušan*, AfS Ph. 22, 1900, 173—174.

Mladen. Dans un écrit du protocole de Petit conseil de Dubrovnik de 1323 on appelle aussi le župan Mladen voïvode.¹⁰⁷ En 1347, Trebinje et Konavle sont administrés par Strahinja que les actes de Dubrovnik appellent „maîtres de Trebinje et Konavle”, mais déjà son fils Nenad Strahinić est appelé, dans ces actes, voïvode et župan.¹⁰⁸ Pendant le grand župan Nikola Altomanović, ces régions sont administrées par les sevasti et les kefalije, et après son court règne, de nouveau, en 1371, comme administrateurs de Trebinje et Konavle, on mentionne le kefalija Obrad Zorka dont le substitut fut le župan Sanko.¹⁰⁹ A partir de 1373, Trebinje et Konavle sont sous l'administration de Georgije Balšić qui dans certains documents signe avec le titre de župan, et ensuite, sous le pouvoir de la Bosnie, de nouveau nous rencontrons dans ces régions les župans comme représentants du pouvoir public.¹¹⁰

Dans la région de Hum, on ne rencontre de nouveau les župans qu'en deuxième moitié du XIIIe siècle. Dans un document de 1624, on mentionne le župan de Hum, Stefan, tandis que dans les régions de Popovo et Ston en 1278 on mentionne le župan Dobroslav Toplić dont on ne peut pas définir avec précision l'étendue du pouvoir.¹¹¹ Nous avons des connaissances un peu plus complètes sur le župan Tvrtko qui de 1282 à 1285 régna à Popovo et Ston, sur le župan Bogdan et son fils Tvrtko. Pendant le règne des Branivojević dans ces régions on ne mentionne pas les župans. Ce n'est que juste avant la remise de ces régions aux Ragusiens qu'en mentionne le župan Jurje Prijanović, et après lui, le župan Grigorije.¹¹²

Quand la région de Popovo est tombée sous le pouvoir de la Bosnie, elle est administrée par les župans de la lignée des Nikolić. Ils ont été subordonnée au župan Sanko. Quand, en 1398, le voïvode Radić, fils du župan Sanko, a ravi aux Nikolić la région de Popovo, à partir de ce moment-là cette région est administrée par les župans jusqu'à la débacle de la Bosnie. Mais, leurs situations ont été très diverses. Certains župans étaient soumis aux autres et tous ensemble ils étaient vassaux du roi de Bosnie.¹¹³ Il est certain que leurs rapports mutuels cachent aussi certains rapport famiilo-tribaux et non seulement leurs situations dans la hiérarchie du pouvoir.

¹⁰⁷ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd, 1929, 39; K. Jireček, *Spomenici srpski*, Spomenik SAN XI, 1892, 103; Mon. Rag. I, 96.

¹⁰⁸ Mon. Rag. I, 271.

¹⁰⁹ Mon. Rag. II, 277, 289; IV, 86; M. Dinić, *O Nikoli Altomanoviću*, Beograd, 1932; J. Tadić, *Pisma i upustva*, I, 239.

¹¹⁰ M. Dinić, *Dubrovački tributi*, 232.

¹¹¹ V. Corović, *Historija Bosne I*, Beograd, 1940, 229—230; Stavine XIII, 1881, 243.

¹¹² G. Ceremošnik, *Kancelarijski i notarski spisi I*, Beograd, 1932, 93, 123, 125, 138, 142; M. Dinić, *Dubrovački tributi*, 124; K. Jireček, *Toljen sin kneza Miroslava Humskog*, Zbornik K. Jirečeka I, Beograd 1959, 441.

¹¹³ J. Mijušković, *Humaska vlasteoska porodica Sankovića*, IC XI, 1961, 52.

Dans la région que les Ragusiens appellent Zagorje, les župans ne sont mentionnés qu'au début du XIVe siècle. Dans un document de 1306 on mentionne le župan Poznan Purčić, d'abord subordonné au roi serbe, ensuite grand seigneur du ban de Bosnie.¹¹⁴ En 1335, on mentionne le župan Milten Draživojević et son fils Sanko. Dans les livres ragusiens, ce dernier est mentionné comme baron, kaznac et župan également.¹¹⁵ Un des fils de Sanko, Beljak, ainsi que certains membres secondaires de la famille Sanković avaient eux-aussi le titre de župan.

Dans les régions de la Serbie, le titre de župan est plus rare. On connaît les noms de certains župans: Dragoš du temps du roi Milutin, le župan de Zletovo, Dragoslav, le župan Vukašin, plus tard roi à Prilep, et Altoman du temps du tzar Dužan. On ne mentionne pas les župans. On y parle seulement des župas, dont les unes administrées par les kefalija, et les autres administrées par les nobles. Le titre de župan est mentionné dans deux chartes grecs de ce temps: dans la charte au monastère Vatoped de 1346 et dans la charte au monastère Menikije de 1352, dans lesquelles on souligne la différence entre les kefalija et les župans auxquels on avait confié l'administration des régions de moindre envergure.¹¹⁶ Dans la chronique de Janina nous apprenons que même à Épire il y a eu des župans. Après la désintégration de la Serbie, ce sont Nikola Altomanović dans les régions serbes d'ouest et l'Albanais Andrija Gropa à Ohrid qui ont eu le titre de župan.

En devenant détenteurs du pouvoir politique et juridique, les župans en Serbie aussi ont édifié leur propre appareil administratif qui leur était subordonné. Ils avaient leur petit personnel de la cour, les capitaines et les porte-drapeaux. Dans un document ragusien de 1284 on mentionne un certain Slavomir comme confalonarius du župan Tvrtko.¹¹⁷ Dans une charte du roi Milutin de 1330 on parle des gens à qui par la grâce du roi on a fait don de la župa Polog, et à cette occasion on fait la distinction entre les fonctionnaires du roi et les fonctionnaires de l'administration de la župa.¹¹⁸ C'est une donnée précise qui confirme que même dans l'Etat serbe sur un même territoire pouvait exister deux structures administratives, la structure royale et celle župa, mais on ne peut pas déterminer clairement leurs rapports mutuels. Ce qui est uniquement sûr c'est qu'il s'agit ici des dernières survivances de l'ancienne autogestion de la župa dont l'organe suprême fut le collège de župa pour lequel il existe des documents dans les sources historiques. Mais les sources historiques ne permettent pas de tirer une conclusion concernant la date de la formation de cette

¹¹⁴ Mon. Rag. II, 63—64; R. Grujić, *Konavli*, 9.

¹¹⁵ Mon. Rag. II, 369, 486; IV, 66; Lj. Stojanović, *Stare srpske po-*

velje, I, 44.

¹¹⁷ Idem, II, 16.

¹¹⁸ S. Novaković, *Zakonski spomenici*, 614.

institution chez les Slaves du sud. La mention la plus ancienne d'une telle assemblée de župa provient de Brač de 1185.¹¹⁹ Dans les documents ragusiens nous avons une mention de l'assemblée de župa aussi dans la région de Trebinje de 1279.¹²⁰ Les congregations tribales des županes aussi, qui existaient en Croatie jusqu'à une époque la plus récente, sont certainement une des survivances de ces anciennes assemblées de župa.

V

Le rapport entre l'élément territorial et l'élément tribal dans la župa des Slaves du sud de la période la plus ancienne constitue un des problèmes les plus difficiles dans notre science. L'organisation familiale, c'est-à-dire tribale des Slaves du sud à la base de la liaison par le sang est confirmée par Jordan, Prokopije, Leon et par les autres auteurs byzantins. Il est très difficile de définir avec précision le contenu réel des termes familio-tribaux tels que *genos*, *ethnos*, *genus*, *generati*, *parentela* et autres, que nous rencontrons plus tard aussi dans les écrits de Konstantin Porfirogenit ainsi que dans les plus anciens documents latins de Dalmatie. Les significations imprécises et multiples de ces termes dans les sources historiques a causé de nombreux désaccords parmi historiens, juristes et sociologues, si bien qu'aujourd'hui il est difficile d'isoler un seul problème qu'on puisse considérer comme résolu.

Pour le problème qui nous intéresse ici, le plus important c'est, d'un côté, de déterminer précisément toutes les formes de l'organisation familio-tribale des Slaves du sud dans la période la plus ancienne après leur immigration dans les Balkans, et, de l'autre côté, de déterminer approximativement le contenu réel de l'ancienne terminologie tribale qui nous est conservée dans les sources grecques et latines. La diversité exceptionnelle, mais aussi l'imprécision totale des termes: *tribus*, *genus* et *generatio*, sont particulièrement visibles dans les sources latines, tels le Supplément de Trogir, *Historia* par Toma l'archidiacre et *Qualiter*. Dans notre historiographie, nous trouvons le plus souvent que ces termes signifient: tribu, lignée, communauté de famille, famille et phratrie, ou on les considère comme synonyme d'une même institution tribale. La difficulté consiste en ce que ces termes dans certaines sources sont employés aussi pour la désignation de la territorialité ainsi que pour certaines autres significations spécifiques. Dans les contrats entre le tzar Lotar et le duc vénitien Petar Tradonik de 840 le terme *generatio* est employé pour désigner la formation militaire de Neretva laquelle, selon le terme employé, avait encore un caractère familio-tribal.

L'insuffisance des sources originales de première importance ne nous permet pas de déterminer avec précision le rapport entre l'élé-

¹¹⁹ Mon. hist. jur. VI, 6. squ.

¹²⁰ K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II, 31.

ment territorial et l'élément tribal dans le cadre de l'ancien župa slave. D'un côté, on défend avec acharnement l'opinion selon laquelle la župa est une institution typiquement slave constituant l'unité des éléments territorial et tribal, et de l'autre côté, surtout dans les travaux de J. Pajsker¹²¹ et de M. Mladenović¹²², on nie entièrement son origine slave et toute liaison avec l'organisation tribale des peuples slaves. Cependant, dans notre science a prédominé l'opinion sur l'origine slave de la župa, mais avec les grandes divergences d'opinions concernant le rapport entre les éléments territorial et tribal. Dans l'ancienne historiographie il a été généralement admis que la župa, qui dans ses débuts coïncidait avec le territoire de la tribu, constituait l'organisation politique primordiale de tôte tribal chez les Slaves du sud avec une autogestion intérieure et un župan à sa tête. L'alliance ou la fédération des tribus, c'est-à-dire des župas, constituait un nouvel ensemble territorial et politique avec le grand župan à sa tête. Apartir du Xe siècle il y eu la désintégration des alliances par le sang ainsi que la formation de nouvelles unités administratives, županias, qui n'avaient rien de commun avec la župa primitive. D'où la conception selon laquelle les premiers Etats des Slaves du sud n'étaient rien d'autres que les fédérations des tribus sous le pouvoir suprême, d'abord du tzar bysantin, ensuite d'un de ces župans qui, se distinguant particulièrement dans la lutte contre la Byzance, a obtenu le titre de grand župan.¹²³

Le représentant le plus éminent de l'opinion selon laquelle la župa est une synthèse des éléments territorial et tribal, c'est F. Rački. En étudiant le système social des Croates au premier âge féodal, F. Rački prend comme point de départ la communauté de famille en tant qu'unité sociale de base en Croatie avant le XIIe siècle. La communauté de famille, que F. Rački identifie avec la lignée, constituait non seulement une communauté de sang mais aussi une communauté de biens de tous les membres de la lignée. Plusieurs communautés de famille ou lignées constituaient une tribu coïncidant avec le territoire de la župa. Dans chaque tribu F. Rački discerne deux catégories: ethnique, qui comprend le peuple tout entier, et génétique, qui ne comprend que la population d'une seule župa. La tribu génétique ne représentait pas une seule lignée mais plusieurs groupes tribaux.¹²⁴ Ainsi, selon l'opinion de F. Rački, la župa représentait l'unité de trois éléments hétérogènes: élément génétique exprimant l'organisa-

¹²¹ J. Peisker, *Die älteren Beziehungen*, 103—104. L. Niederle avait déjà rejeté cette hypothèse: *J. Peisker neue Grundlagen der slavischen Altertumskunde*, Afs Ph 31, 1910, 569—594.

¹²² M. Mladenovitch, *Le Caractère de l'Etat Serbe au moyen âge*, Paris, 1930, 65, 154.

¹²³ F. Palcky, *Dejiny naroda českého v Čechách a v Moravě I*, Praha, 1939, 157, 199, squ. A. F. Gilferding, *Istorija baltijskih Slavjan*, *Sobr. soč.* tom 4, S. Petersburg 1874, 101 squ. K. Kadlec, *Prvobitno slovensko pravo pre X veka*, Beograd, 1924, 37.

¹²⁴ F. Rački, *Nutarnje stanje*, Rad JAZU 70, 188, 99, 105, 214 et passim.

tion familo-tribale, élément territorial exprimant la communauté des habitants de chaque župa à part, et élément administratif exprimant l'organisation communale de la tribu et de la lignée. La première signification de la župa est génétique, la deuxième est territoriale et la troisième est administrative.¹²⁵

Les idées de F. Rački ont eu une grande influence sur l'historiographie serbe aussi. S. Novaković lui-aussi a accepté quelques-unes de ses attitudes. Pour lui, la župa est une communauté de plusieurs villages qui, dans l'organisation tribale des Slaves, constituaient des cellules de base de la société, tandis que l'alliance ou la fédération des župas, avec le grand župan à leur tête, constituaient les premières formes de l'étatisme chez les Serbes.¹²⁶

L'unité des éléments territorial et tribal dans la župa est soutenue dans l'historiographie serbe par P. Srećković¹²⁷ et par D. Lapčević¹²⁸, avec certaines petites différences par rapport aux idées de F. Rački. Nous trouvons les opinions semblables également dans les travaux de F. D. Florinski, de L. Niderle et de V. Klaić, qui, chacun avec quelques nouvelles preuves matérielles, défendent l'opinion selon laquelle la župa est une unité des éléments territorial et tribal. Ainsi, par exemple, V. Klaić voit l'unité des éléments territorial et tribal de la župa dans le fait que dans les sources plus récentes la župa est désignée par le terme de generatio, terme qui appartenait à la terminologie tribale, et non pas par les termes usuels et plus connus de districtus et de contrado.¹²⁹

L. Niderle a consacré un peu plus d'espace à la župa. Il considère que dans la vie sociale des Slaves il faut discerner quelques étapes. Dans la première, chez tous les Slaves c'est la lignée qui constituait une unité sociale de base, tandis que plusieurs lignées constituaient une tribu. Les premières communautés familo-tribales aux éléments de l'étatisme se sont formées sous l'influence des modèles germaniques et turco-tatares. Vers la fin du Xe siècle se sont formées les plus petites unités administratives, župas, qui englobaient les territoires de toutes les lignées avec les chefs de toutes les lignées et, par cela même, plusieurs župans. Cependant, le pouvoir de chacun des župans se limitait seulement au territoire d'une seule lignée. Le župan de la lignée la plus grande, auquel furent subordonnées les autres župans, devenait chef de la župa, c'est-à-dire de la tribu.¹³⁰

K. Jireček est parti des conceptions tout à fait différentes. En rejetant l'unité des éléments territorial et tribal, K. Jireček consi-

¹²⁵ Idem, Rad JAZU 99, 105.

¹²⁶ S. Novaković, *Vizantiški činovi*, 83.

¹²⁷ P. Srećković, *Istorijski činovi*, I, 437—439.

¹²⁸ D. Lapčević, *Četiri župe, Prilozi za istraživanje*, Glas geogr. društva 7—8, 1922, 179—197. Cf. A. Ivić, *Grada za srpsku istorijsku geografiju. Srpske oblasti i župe od XII do XIV v.*, 198—199.

¹²⁹ V. Klaić, *Povjest Hrvata*, II, 2, Zagreb 1904, 14 sq.

¹³⁰ L. Niderle, *Manuel de l'Antiquité slave II*, Paris, 1926, 167—183.

dère que la župa est une unité territoriale de base d'une région plus vaste avec la ville comme centre. Les župas furent administrées par les župans comme chefs, qui furent d'abord chefs des tribus locales. La lignée souveraine provenait des familles de župas qui avait réussi à soumettre sous leur autorité les régions avoisinantes. Avec le renforcement du pouvoir royal devenait plus faible le rôle des župas qui après Stefan Nemanja perdaient beaucoup de leur ancienne importance.¹³¹

Une nouvelle impulsion à l'étude de l'organisation des župas chez les Slaves du sud dans notre historiographie ainsi que dans l'historiographie mondiale a été stimulée par l'intérêt grandissant pour l'organisation tribale des Slaves et le développement du féodalisme. Nous trouvons des observations accidentelles ou des études plus détaillées sur la župa dans les travaux de M. Barada, de Lj. Hauptman, de M. Kros, de O. Mandić, de B. Grafenauer, de S. Cirković, de M. Kostrenčić et des autres.

De plus en plus nombreux sont les partisans de l'hypothèse de K. Jireček sur la noncoïncidence des éléments territorial et tribal, mais aussi de plus en plus nombreuses sont les tentatives obstinées, surtout dans les travaux de M. Barada et de O. Mandić, de défendre avec les nouvelles sources originales ou la nouvelle interprétation de ce qui est déjà connu des résultats de l'historiographie traditionaliste.

En s'occupant du problème du féodalisme de la noblesse croate, M. Barada effleure aussi certaines questions concernant l'organisation des župas des anciens Slaves, et ce d'un point de vue assez unilatéral, en introduisant une véritable confusion dans les termes latins qui appartenaient au vocabulaire familio-tribal. Son imprécision est la mieu visible dans le fait que, en désirant prouver l'unité des éléments territorial et tribal, il accomodait les significations des termes latins à ses propres besoins. Pour lui, par exemple, le terme *tribu* signifie à la fois *tribu* et *župa*, bien que dans les sources il y ait une certaine différence sémantique.¹³² Par contre, l'article de O. Mandić est beaucoup plus conséquente et plus concrète. Il prend comme point de départ la phratrie qui était liée par le territoire qu'il appelle commune villageoise — *vrva*. Les progrès économiques, les différenciations de classe, l'influence du système social avancé des villes dalmates et l'accroissement du nombre des habitants amènent une égalisation et une unification des communes villageoises en unités territoriales plus ou moins grandes, *župas*, qui sont en même temps *tribus*, car elles ont un caractère familial. Dans telles *župas*, qui ont organisé leur propre administration et leur justice, disparaît de plus en plus le sentiment de liaison familiale. Ce sentiment est remplacé par une liaison politi-

¹³¹ K. Jireček-J. Radonić, *Istorija Srba* II, 4—5.

¹³² M. Barada, *Postanak hrvatskog plemstva*, 204. C'est l'idée de M. Lanović, *Ustavno pravo hrvatske narodne države*, Rad JAZU, 265, 294. Cf. aussi M. Barada, *Hrvatski vlasteoski feudalizam*, 26, 36, 82, 92. C'est pareil chez F. Šišić aussi, *Povijest Hrvata*, 197.

co-territoriale qui atteint son apogée dans les unités administratives de l'Etat croate, županies.¹³³

Les župas sont, donc, selon l'opinion de O. Mandić, une phase évolutive qui de la commune villageoise a mené aux županies, unités administratives de base de l'Etat croate. Tandis que les composantes politico-territoriales des communes villageoises s'enchaînaient en une nouvelle forme, en župa, la composante de parenté se conservait en phratries en tant qu'ensemble de parents agnates. Par conséquent, à l'âge jeune de la société féodale croate existaient des phratries, genus, generatio, parentela et tribus des documents latins, soit comme ensemble de communautés familiales, là où les formes sociales de la communauté primitive étaient encore fortes, soit comme ensemble de parents, liés par l'origine agnate d'un ancêtre commun, là où il n'y avait plus de communauté familiale.¹³⁴

Le représentant le plus marqué du courant de l'historiographie des Slaves du sud qui rejette toute liaison de la župa avec le système tribal des Slaves du sud c'est M. Kostrenčić. Il considère qu'il n'est pas justifié de lier l'ancienne župa croate avec le système tribal et de lui donner n'importe quel caractère tribal. La župa est une création plus récente, formée avec la naissance de l'Etat croate comme phase transitoire de la société tribale à la forme étatique de la société.¹³⁵

La dernière contribution à l'étude de l'organisation des župas chez les Slaves du sud c'est le travail de l'historien soviétique V. P. Gračev. En rejetant la méthode juridico-formelle et linguistique de l'historiographie antérieure, V. P. Gračev prête beaucoup plus d'attention à la fonction économique et politico-administrative qu'à la fonction territoriale et familio-tribale de la župa. Cependant, il accepte, lui aussi, les résultats de l'historiographie traditionaliste sur la župa comme unité des éléments territorial et tribal laquelle s'est désintégrée avec l'évolution du féodalisme.¹³⁶

La conception selon laquelle le système tribal des Slaves du sud n'était pas en liaison avec la division territoriale mais était plutôt en contradiction avec elle est basée surtout sur les sources originales de l'époque après la désintégration de l'ancien système tribal et de l'organisation primitive de la župa. Cependant, le seul mode d'installation des Slaves du sud sur les petits territoires constituant la propriété collective et les ensembles économiques formés témoigne indubitablement d'une certaine liaison entre les éléments territorial et tribal. En disant cela, nous ne pensons certainement pas aux anciens groupes tribaux qui ont dû se répartir et s'accomoder à la structu-

¹³³ O. Mandić, *Bratstvo*, 285.

¹³⁴ Idem, 285.

¹³⁵ M. Kostrenčić, *Nacrt historije*, 138.

¹³⁶ V. P. Gračev, *Iz istorije izučenija slovjanskih srednevekovnih institutov*, Učen. zap. XXIX, 1965, 178—209, et *Termini župa i župan v serbskih istočnikah XII—XIV vv.* Istočniki i istoriografija slavjansko-gro srednevekovija, Moskva 1967, 1 squ.

re géographique des Balkans pour fusionner de nouveau, par l'intermédiaire de la propriété collective des terres, en nouveaux groupes familio-tribaux aux ancêtres communs véritables ou imaginaires. Plus tard, à cause de la désintégration de la propriété collective, à la liaison tribale se substitue la liaison politique par la création des communes de župas ou des communes villageoises constituant les embryons rudimentaire de la vie étatique chez les Slaves du sud. Par cela même, la répartition en tribus ne coïncidait plus avec la division territoriale, bien qu'il y ait des exceptions, mais était même en contradiction avec elle.¹³⁷ Aussi, quand nous parlons de l'organisation des župas, nous devons avoir présent à l'esprit le fait qu'il s'agit d'une forme toute neuve de la vie tribale, à beaucoup d'égards différente de la vie tribale des Slaves du temps de la migration. C'est pourquoi l'organisation tribale, qui a commencé à se développer vers la fin du Moyen Age dans certaines régions des Slaves du sud, prenait comme points de départ les éléments tout à fait nouveaux et reposait sur les principes tout autres que ceux de l'ancien système de župa. Elle a non seulement vaincu l'ancien système de župa mais aussi a complètement évincé les noms des župas d'autrefois. La tribu Zupci a évincé le nom de la župa Vrsinje, la tribu des Nikšić a évincé le nom de la župa Onogošt, la tribu des Mirković a évincé le nom de la župa Prapratna, etc. . . .

Tout cela montre que l'organisation tribale des Slaves du sud ne doit pas être considérée statiquement, en certaines formes données une fois pour toutes, et qu'il ne faut pas identifier les anciennes structures familio-tribales avec celles plus jeunes, qui sans doute se sont formées dans d'autres conditions et sont le résultat des autres besoins. C'est pourquoi est erroné au fond tout accès méthodologique qui dans les nouvelles formes de la vie tribale et communautaire des Slaves du sud cherche l'explication des institutions antiques familio-tribales.*

¹³⁷ CD II, 252, 268; III, 2 et passim. Dans un document de 1433, cf. Dj. Surmin, *Hrvatski spomenici* I, 139—140, il est dit qu'un certain Marko fut župan de la tribu (in natione) à Draginici. Il est évident qu'ici le territoire de la župa coïncide avec le groupe tribal, désigné par le terme latin nation.

* Traduit par M. Katanić et D. Pješčić.

Е. П. НАУМОВ
Институт славяноведения и балканистики
АН СССР, Москва

ПРОБЛЕМЫ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ БАЛКАНСКИХ СТРАН В ЭПОХУ ТУРЕЦКОЙ ЭКСПАНСИИ (СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО СЕРБИИ, ЗЕТЫ И СЕВЕРНОЙ АЛБАНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIV И ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV ВВ.)

Вопросы истории производительных сил в балканской средневековой деревне в период накануне и в момент все усиливающейся экспансии османских завоевателей представляют большой научный интерес. Это объясняется не только необходимостью возможно более полно исследовать социально-экономическую базу последних южнославянских государств, а тем самым — изучить базу сопротивления балканских народов и оппора туркам-османам, для защиты независимой государственности. Изучение исторических источников данной эпохи (т. е. примерно 1355—1459 гг.) необходимо и в плане прослеживания общих тенденций экономического развития и локальной специфики сельского хозяйства балканских земель, которые, как нам кажется, более наглядно можно выявить на материалах, относящихся к Сербии, Зете и северной Албании (сведения об экономическом положении других балканских стран в этот период гораздо более скудны и фрагментарны).

К сожалению, период после развала Душановой империи уже не столь богат свидетельствами о структуре и хозяйстве отдельных феодальных вотчин на этой территории; в эту пору даже грамоты, пожалованные вновь созданным монастырям — „задушбинам“ новых сербских государей, вовсе не так подробны и обстоятельны в описании крестьянских повинностей, в определении тех или иных вотчинных объектов или соседних угодий (при указании межи), как Святостефанская, Дечанские, Архангельская и др. грамоты.¹

Однако, как мы покажем ниже, тщательный анализ сохранившихся документов (в частности, грамот монастырей, таких, как

¹ Ср. в наших статьях „Вторая Архилевицкая грамота как исторический источник“ (в сб. „Источники и историография славянского средневековья“ М., 1967, стр. 84—85) и „К вопросу о датировке некоторых сербских грамот второй половины XIV в.“ (Сб. „Славянский архив“, М., 1962, стр. 6—7).

Раваница, Хиландарь, Ждрело-Горняк и др) все же дает нам возможность воссоздать полную картину развития феодальной деревни в ту эпоху частых междоусобных войн, опустошительных вторжений иноземных завоевателей, сопровождавшихся уводом местных жителей, жестоким разграблением сел и городов, уничтожением полей, садов и виноградников. Разумеется, при этом следует учитывать прежде всего, что все эти феодальные войны и набеги, приводившие к колоссальным разрушениям производительных сил страны, имели своим закономерным последствием и почти полное прекращение торговых связей и сообщений, нередкие голодные годы, а иногда и нехватку продовольствия из-за невозможности доставить провиант из богатых и обильных краев.

Далеко не случайно, что, например, ко времени ожесточенной феодальной анархии и распада империи Душана относятся и свидетельства о голодных годах (в третьей четверти XIV в.)², и чрезвычайно любопытная пометка — жалоба голодного сербского писца Равула, жившего, видимо, во владениях короля Вукашина (1365—1371), где-то в южной Сербии (восточнее Призрена, в районе Сиринич): „О, какое у меня горюшко! Проса у нас нет, а о пшенице и не говорю”.³ Вполне естественно, что все это в немалой мере препятствовало уже отчасти намечавшейся специализации отдельных краев и областей (в смысле развития определенных отраслей сельскохозяйственного производства), и в то же время, по всей видимости, вызывало в мирные времена стремления к хозяйственной автаркии, к созданию запасов продовольствия и одновременно — расширению полей, развитию недостающих культур (вероятно, это относилось прежде всего к посадкам виноградной лозы и огородных культур).

В этот период, как можно судить на основании источников, возникших после развала Сербского государства Неманичей, и сравнение их с историческими материалами XIII-первой половины XIV вв., в сербских землях система и соотношение отраслей сельского хозяйства, равно как и структура феодальных имений, в целом остались прежними; впрочем, на данной территории сохранялись, конечно, и некоторые локальные различия (порой — довольно значительные), выражавшиеся — соответственно с преобладанием определенных отраслей сельскохозяйственного производства — и в организации вотчинного хозяйства, в положении и занятиях отдельных категорий сельского населения внутри феодальной вотчины. Эти различия, в частности, обуславливались преобладанием земледелия

² Ср. в нашей работе „К оценке социально-экономических изменений в Сербии, Македонии и Зете во второй половине XIV в.” (в сб. „Вопросы истории славян”, вып. 2, Воронеж, 1966, стр. 101—102).

³ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, кн. II. Београд, 1903, стр. 403; Б. Сп. Радојичић. Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба. Нови Сад, 1967, стр. 142—144 (ср. его же. Творци и дела старе српске књижевности. Титоград, 1963, стр. 123—124).

в низинных, равнинных местностях, в плодородных долинах рек (между прочим, и наличием отраслей интенсивного земледелия — виноградарства, садоводства, огородничества), либо господством скотоводства (иногда — в соединении с пчеловодством) в горных, лесных, неплодородных районах.

С особой наглядностью эти местные особенности и различия в структуре вотчинного хозяйства Сербии второй половины XIV в. выступают при рассмотрении монастырских грамот, относящихся к районам северо-восточной Сербии (Поморавье, Браничево, Ресава и др.) Так, например, в 1360 г. Хиландарь получил здесь от сербского феодала Вукослава несколько селений (с. Лешье и др. — восточнее Парачина). Помимо этих сел, собственностью Хиландаря стало и то, „что отделил Вукослав от своей куки (усадыбы — Е. Н.) (как) часть церкви (Хиландаря) — 12 кобыл и жеребца, и 100 овец, и упряжку волов и 30 свиней”. Между прочим, об одном из пожалованных монастырю сел (Видово или Невидово) здесь сказано, что там была пасека („улияник”) и жили феодально зависимые „рыбари” (рыбаки).⁴

Таким образом, грамота 1360 г. свидетельствует, что в северо-восточных пределах Сербии, близ отрогов Восточно-Сербских гор (и ныне покрытых густыми лесами) в феодальном хозяйстве той поры весьма важную, может быть, даже главенствующую роль играло скотоводство (коневодство, разведение овец и свиней), наряду с которым существовало земледелие и пчеловодство.⁵ Вероятно, в домениальном хозяйстве („кука” или „двор”, т. е. дом, усадьба самого феодала) жупана Вукослава в этих районах, в средневековой Петрушской области, имелись крупные стада овец, лошадей и свиней, тогда как господская запашка (как и в созданном в 1360 г. Лешьянском метохе Хиландаря) была скорее всего не столь велика. Напомним, что Вукослав передал монастырю всего 145 голов скота, но в том числе лишь одну упряжку волов для пахоты; напротив, в Косовской области, где соотношение земледелия было иным, князь Лазарь в 70—80-х гг. XIV в. пожаловал Пиргу св. Василия с аналогичной целью (для создания нового или расширения прежнего метаха близ Липляна), помимо денежных и других средств, 54 вола.⁶

О значительно большей роли зернового земледелия, наличии виноградарства и даже огородничества в южных областях Сербии в тот период сохранились красноречивые данные в ряде документов, характеризующих феодальные имения близ Прешева, на гра-

⁴ С. Новаковић. Законски споменици српских држава средњег века (далее — Зак. сп.). Београд, 1912, стр. 438.

⁵ Ср. там же, стр. 458 („улияники” в бывших имениях сербского феодала Обрада Драгослалича, ок. 1932 г.).

⁶ „Византийский временник”, т. XVII, прил. № I, СПб, 1911, стр. 388 (в записи суда 1388 г.).

нице Жеглиговской жупы (Македония)⁷, в пределах Хвостна (нын. Метохия)⁸ и Косова поля (южнее Липляна).⁹ Более того, даже по отрывочным данным сохранившимся сербских грамот второй половины XIV в. удастся проследить в известной мере изменение названных выше отраслей сельского хозяйства в северо-восточной Сербии в 70-х — 90-х гг. этого столетия.

Так например, весьма любопытные результаты дает сопоставление тех документов, которые относятся к территории Поморавья и северных, придунайских областей (Браничево и др.). Если здесь, в Петрушской области (близ Парачина) жупан Вукослав получил от царя Душана (1345—1355) в баштину земли пустынные, малонаселенные (во второй Лешьянской грамоте они названы просто „пустышью“)¹⁰, то уже позднее, через десяток лет, в известной уже нам Лешьянской метохии обнаруживаются не только „села и болота и реки“, но и „огороды немалые“¹¹, посаженные, вероятно, по приказу наследников Вукослава — Црепа и Дионисия.

Более того, как свидетельствует Раваницкая грамота (1376—1377), в этой части Поморавья обнаруживаются и виноградники, принадлежавшие крупным сербским феодалам, приближенным князя Лазаря воеводе Црепу Вукославичу и его брату Дионисию и некоему Югду.¹² То, что речь идет в данном случае не только о насаждениях виноградной лозы в доменах этих феодалов, но и о недавних посадках, разбитых по приказу самого князя Лазаря, видно из текста грамоты, где основатель Раваницкого монастыря Лазарь говорит: „...виноградники я посадил и другие (виноградники — Е. Н.) купил у Црепа и Югда“.¹³ Столь же интенсивное хозяйственное освоение участков, пригодных для земледелия (в том числе и для создания огородов, садов и виноградников) проходило, видимо, и в других церковных и светских феодальных имениях данного района Поморавья: например, в грамоте 1398 г. мы встречаем в Лаврских владениях (около Парачина) конкретизацию монастырской собственности (не только земля, но и „виноградник или огород“),

⁷ См. в нашей статье „Вторая Архилевицкая грамота...“, стр. 90; Зак. сп., стр. 447 (здесь в грамоте 1379/1381 г. названа половина селения Норча в юго-восточной Сербии, близ Прешева, „со всеми виноградниками и с нивами и с мельницей и с лугом в Прешеве“).

⁸ Зак. сп., стр. 515 (имения церкви Спаса „с людьми и с виноградниками и с огородом и с мельничным участком, с горой, с полем и с лугами...“ в грамоте 1381 г.).

⁹ Там же, стр. 451 (Пожалованные Хиандарю села В. и Н. Гадимле „с нивами, с лугами, с водяными мельницами, с садами...“). Ср. в записи упомянутого выше Равула об овцах, отнятых королем у Табана (Б. Сп. Радојичий, Књижевна..., стр. 143).

¹⁰ А. Соловьев. Једно суђење из доба кнеза Лазара. „Архив за правне и друштвене науке“, књ. 35, 1929, стр. 190.

¹¹ Там же, стр. 190 (ср. стр. 195—196).

¹² F. Miklosich. Monumenta serbica. Viennae, 1858 (далее — Mon. serb.), стр. 196 (виноградники Црепа и Югда) и 197 (названный в меже главного комплекса имений Раваницы (Дионисиев виноградник Жидица), принадлежавший, видимо, Дионисию Цреповичу).

¹³ Там же, стр. 196 (см. также Зак. сп., стр. 769).

о чем нет и помина в актах Лавры, относящихся к 1375 (акт создания этой метохии) и 1395 гг.¹⁴

Следует заметить также, что Раваницкая грамота 1376/1377 гг. позволяет нам судить о появлении и распространении виноградарства и виноделия (как особой отрасли возияства) в самых северных, придунайских сербских областях уже в 70-х гг. XIV в. Между прочим, виноградники, расположенные недалеко от р. Дуная, фигурируют в перечне праниц браничевского села Вучидол.¹⁵ Более того, даже по этим скудным упоминаниям виноградников в межах четырех придунайских селений Раваницы можно предположить, что в их числе были как домениальные, так и отдельные крестьянские „винограды” (разумеется, еще не столь многочисленные и обширные, как созданные феодалами за счет барщинного труда их подданных). Стоит, в частности, обратить внимание на „летчские виноградники” (в меже с. Дабар; имеются в виду, вероятно, виноградники соседнего села Петка близ Костолца), на „Драгачев виноградник” в окрестностях с. Любиње (бить может, заложенный крестьянином Драгачем) и, наконец, „шувайинские виноградники” и „Косаноча виноградник” в межах с. Камиево.¹⁶ Возможно, разумеется, что перечисленные выше насаждения виноградной лозы (кроме Драгачева) все же принадлежали к числу угодий домениальных земель светской и духовной феодальной знати.

В данной связи необходимо сказать также и о тех виноградниках восточнее и южнее г. Крушевца, столицы Сербии во времена князя Лазаря, упоминания о которых содержатся в источниках конца XIV в. Так, в 1395 г. Русский афонский монастырь получил в г. Прокупле (на р. Топлице) дом Вукоты Богдашевича, а также виноградник (любопытно, что в издании этого документа В. И. Григоровичем дано множественное число — „виногради”).¹² Появление таких пригородных виноградников близ такого небольшого городка (видимо, и огородов) в бассейне Топлицы свидетельствует о дальнейшем расширении сферы интенсивных и высокопродуктивных отраслей земледелия в Сербии, равно как и известное нам пожалование монастырьку Липовац (св. Стефана) близ Алексинца князем Стефаном Лазаревичем нескольких „виноградников в Липовице” (к сожалению, текст этой записи 1399 г. дошел в весьма неисправном виде).¹⁸

¹⁴ Зак. сп., стр. 497; „Сопеник САН”, LVI, 1922, стр. II (ср. стр. 9).

¹⁵ Моп. serb., стр. 199 (межа идет „... между винограде у Дунав”).

¹⁶ Там же.

¹⁷ Зак. сп., стр. 518. Ср. В. И. Григорович. О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV и XV столетиях. Казань, 1859, Приложения, стр. 67; Р. Груйич. Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку. — „Историски часопис”, кн. V, 1955, стр. 65.

¹⁸ Моп. serb., стр. 246 („...и. Г. винограде...”). Ср. Љ. Стојановић. Стари српски записи .., кн. I, стр. 60; „Гласник Српског ученог друштва” (далее — ГСУД), кн. IV (св. XXI ст. р.), 1867, стр. 14 (имеется разночтение: „... с виногради...” вместо трех виноградников в издании Ф. Миклошича).

Приведенные выше факты, по нашему мнению, побуждают усомниться в достаточной обоснованности распространенного в историографии (и на первый взгляд весьма убедительного) тезиса об упадке земледелия в Сербии при деспоте Стефане Лаазревиче (1389—1427), связанном даже с переходом населения известных местностей от земледелия к скотоводству.¹⁹ Бесспорно, что частые феодальные междоусобицы и вторжения иноземных завоевателей (османских, венгерских, боснийских правителей) и наносимый ими колоссальный ущерб тормозили развитие сельского хозяйства, как и всего народного хозяйства страны в целом, однако упорный труд сербских крестьян, свободных и крепостных, интенсивная внутренняя колонизация и интенсификация земледелия (в особенности, вероятно, в 70—80-х гг. XIV в. — в северной и северо-восточной Сербии) довольно быстро восполнял урон, давая возможности для достижения не только прежнего уровня земледельческого производства, но в отдельных местностях (хотя, быть может, и ненадолго) и известного прогресса (за счет расширения сферы виноградарства, садоводства, овощеводства, зернового земледелия). Бесспорно, эта проблема соотношения скотоводства и земледелия требует еще дополнительных исследований.

Однако об активном освоении свободных земель и корчевке леса для посевов зерновых, на наш взгляд, весьма красноречиво говорят данные сохранившихся грамот 70—90-х гг. XIV в., которые пестрят (при указании межи того или иного села) упоминаниями отдельных крестьянских „нив“, „полей“, „полян“, участков, расчищенных от леса и обращенных в пахотные угодья („лаз“, „орница“, „плуженина“)²⁰, перемежающихся с названиями плодовых деревьев (яблонь, слив, прущ и пр.)²¹, иногда дававших имена целым селениям (как это мы видели и в грамотах предшествующе-

¹⁹ „Историја народа Југославије“, т. I, Београд, 1953, стр. 425—426 (раздел И. Божича); Н. Вучо. Привредна историја Србије до првог светског рата. Београд, 1955, стр. 114—115. К сожалению, нам недоступна новая работа: М. Благојевић. Земљорадња у средњовековној Србији (докт. дисс., 1970).

²⁰ Зак. сп., стр. 772 („Бланенкев лаз“ в меже селений селений монастыря Ждрело, основанного князем Лазарем ок. 1378 г. — в обл. Хомоле; о датировке этой грамоты см. Б. Сп. Радојичић. Гриторије из Горњака. „Историски часопис“, кн. III, 1952, стр. 84—90); Моп. serb., стр. 197—199 (в Раваницкой грамоте „Храниева орница“, „поле“, „Гарно“ в основном комплексе сел Поморавья, „нива Радоева“, „поле“, „Одрина поляна“, „Берихнина нива“, „Гоичина нива“, „Крушева поляна“, „плужевина“, „Милашика нива“ — в межах сел этого монастыря в Браничеве); Споменик САН, LVI, 1922, стр. II (близ Парачина) нива кучке Добрашина“, „Првошевы нивы“, нива Зубова, „Владоев лаз“ — в грамоте 1398 г.).

²¹ См. Моп. serb., стр. 197—198; ср. стр. 264 — в Ливочской грамоте 1399—1402 гг.

го периода.²² Естественно, что обилие обширных листовных лесных массивов, находившее свое отражение точно так же в топонимике и в мелькании (при перечислении сельских рубежей) разных „дубрав“, „букowych лесов“, рощ и рощиц („гаев“)²³, делало возможным не только расчистку и выжигание леса под пашню, но и разведение крупного и мелкого скота (между прочим, в грамотах упоминаются специальные заповедные пастбища — „забелы“, равно как и „торове“²⁴ — загоны для скота и любопытные „скотоводческие“ наименования отдельных поселений в разных краях Сербии).²⁵

То, что скотоводство в данный период развивалось в тесном сочетании и взаимосвязи с земледелием, а вовсе не как форма хозяйства, противостоящая земледелию и его полностью исключающая, наглядно прослеживается и по тем свидетельствам, которые указывают на процесс значительной внутренней колонизации за счет перехода валахов-скотоводов к оседлости и к занятию земледелием (по всей видимости, именно так следует расценить и появление в документах второй половины XIV первой половины XV вв. в Сербии только валахских сел и заселков — вместо известных нам из прежней эпохи „катунов“.²⁶ Так, например, мы можем указать на село Влахе-Голубац в бывших имениях Вукославичей близ Парачина, 1380—1388 гг.);²⁷ на подданных монастыря Дренча (1382) — „Валахов Шилеговцев с заселками и межами“ (ныне с. В. Шилеговац юговосточнее Крушевца)²⁸, которые были переданы этому новосозданному монастырю его первым игуменом крупным сербским феодалом Дорофеем; наконец, и на принадлежавшие в 20-х гг. XV в. другому видному вельможе, челнику Радичу, села Власи-Радивоевци и Власи-Кошарна (в придунайской обл. Кучево) и с. Власи—Войковци (близ Рудни-

²² Там же, стр. 199 (с. Ябланы в Браничеве, 1376—1377 гг.); Зак. сп., стр. 335 (с. Ябучье в Верх. Мораве, 1428—1429 гг.); А. Соловьев. Одабрани споменици..., стр. 191 (с. Ябучье в Левче, 1405 г.), 166—167 (села Ябланица, Орах и два Орахова в Брвеницкой жупе, 1363 г.) и др.

²³ Mon. serb., стр. 197—199.

²⁴ Там же, стр. 197 („Прибилове торове“ в районе Раваницы) и 199 (в Браничеве „забел господарев“), ср. стр. 264 („забел“ близ Липяна). Ср. М. Благојевић. Средњовековни забел. — „Историски часопис“, кн. XIV—XV, 1966, стр. 15.

²⁵ См., напр.: Mon. serb., стр. 196—197 (раваницкие села Свиinari и Жировница); Зак. сп., стр. 771 (с. Волуя в обл. Звижда, 1378) и 764 (с. Кобиале в Браничеве, 1382); ср. там же, стр. 335 (с. Конюша у Врачештицы, 1428); А. Соловьев, Одабрани споменици српског права. Београд, 1926, стр. 167 (с. Кравичи в Брвеницкой жупе, 1363).

²⁶ Ср. С. Новаковић. Село. Београд, 1965, стр. 45; Р. Ивановић. Катунска насеља на манастирским властелинствима. — „Историски часопис“, кн. V, 1955, стр. 409—410; и др.

²⁷ А. Соловьев. Једно... АПДН, књ. 35, стр. 188.

²⁸ Зак. сп., стр. 764 (ср. В. Петковић. Ко је био оснивач манастира Дренче. — „Старинар“, књ. II н. с., 1951).

ка).²⁹ Быть может, связанное с этим известное снижение удельного веса скотоводства в целом отразилось и на структуре сербского экспорта той поры: как можно судить по ответу правителей Дубровника на гневное письмо Стефана Лазаревича (1417), к этому времени стали вывозиться из Сербии будто бы преимущественно продукты горнорудных промыслов, а не кожи, воск и сыр, как это было ранее.³⁰

Вполне понятно, что эти данные вовсе не подтверждают тезиса о застое и упадке земледелия и, напротив, возрастании роли скотоводства в Сербии в конце XIV — нач. XV вв., точно так же, как и достаточно известные свидетельства очевидцев о развитии виноградарства (Константина Философа автора жития деспота Стефана, и Бертрандона де ла Брокьера) и другие материалы.

С ними согласуются и данные сербских грамот первой половины XV в. и отдельных записей, относящихся иногда к последним годам существования самостоятельной сербской государственности. Так, например, на их основании можно судить о дальнейшем расширении сферы виноградарства в северной Сербии в ту эпоху (по сравнению со второй половиной XIV в.), притом не только в придунайских районах, но и в горных местностях лесистой Шумадии. Здесь, в окрестностях Рудника, также возникает новый очаг виноградарства, становившегося особой отраслью хозяйства, вероятно, прежде всего в домениальных имениях крупнейших феодалов. Известно, что резиденцией видного вельможи, великого челника двух сербских деспотов, Радича Поступовича была с. Белуча (ныне Црнуча близ Рудника) „с двором (усадебой — Е. Н.) и с виноградником” (1431);³¹ скорее всего именно этот приусадебный виноградник подразумевал Радич в своей дарственной грамоте Ватопедскому монастырю (28 марта 1432 г.): „...и на другом месте (т. е. не в с. Белополе на Мораве, названном им выше — Е. Н.) от нашего виноградника мы приложили *восемь мьти*” (единиц площади в средневековой Сербии).³² Разумеется, в более благоприятных для интенсивного земледелия придунайских равнинах посадок виноградной лозы было в то время еще больше, и здесь даже для одного торгового поселения („торга”) употребляется формула: „Киселево торг с таможней и виноградниками и лугами” и проч.³³

²⁹ Зак. сп., стр. 334—335. Кстати, заслуживает пристального внимания тот факт, что все эти влахи посланы во владениях весьма могущественных светских феодалов (Црепа, Дорофея, Радича).

³⁰ Љ. Стојановић. Старе српске повеље и писма, књ. I, д. I, Београд, 1929, стр. 220.

³¹ М. Милићевић. Манастири у Србији. — ГСУД, књ. IV (св. XXI ст. р.) 1867, стр. 32 (ср. там же, стр. 30).

³² М. Lascaris, Actes serbes de Vatopedi. — „Byzantinoslavica”, т. VI, 1936, стр. 182 (ср. 183 — в грамоте деспота Георгия).

³³ Р. Р. Panaitescu. Documentele Tării Româgesti, т. I, Bucuresti, 1938, р. 156.

Между тем в южных пределах Сербии, на территории современной Метохии и Косова поля, в первой половине XV в., судя по данным грамот, в сельскохозяйственном производстве весьма важную, даже преобладающую роль играло зерновое земледелие, садоводство, овощеводство, развитое виноградарство, в результате чего здесь, в противоположность северным областям страны, виноградники являются собственностью не только самых богатых феодалов (при этом возникают лишь в некоторых селениях), но и многих крестьян и мелких землевладельцев из рядов низшего духовенства. Виноградники, сады, отороды рассеяны, вперемежку разбросаны по разным селениям, вотчинам и пригородам тех или иных городов (Призрен, Печ, Ново Брдо и др.), составляя надежную базу для снабжения горожан и приезжих купцов и горняков своим, не привозным, вином, которое изготовляли сами местные жители — „жупляне“.³⁴

Наглядное представление о развитом многоотраслевом хозяйстве Метохии, например, можно получить из грамоты 1399—1408 гг. (или ск. 1405) г.), которой Хиландарскому монастырю Бранковичи передали крупное селение Ораховац (севернее Призрена, существующее и теперь) „с виноградниками, с нивами, с лугами, с огородом, с садами и с водяными мельницами“.³⁵ Кстати, не менее любопытен перечень праниц Ораховца, где наряду с левом, отдельным дубом, холмом, ручьями, реками и бродами фигурируют и „нива Бойка дьякона“, „Козмин виноградник“, „нива номика Богича“, „Хранина нива“, „нива Михоника“, „Славника нива“, „Прохорова межа“ и даже „проклятая нива“.³⁶

С этими данными перекликаются и дополняют их сведения других более поздних источников, рисующих картину заметного развития виноградарства и в соседних пределах южной Сербии, а именно в северной Метохии (в окрестностях Печи) и в бассейне р. Ситницы (в северной части Косова поля). Так, здесь, на Косове, примерно в 1419 г. некая монахиня Макрина приложила монастырю св. Павла свою церковку св. Николая „в Чичавице в Стрелце“ (нын. с. Стреовце) вместе с „лозием“ — виноградником, „овощием“ — огородом и прочими землями.³⁷ Заслуживает пристального внимания и запись от 19 июля 1411 г., из которой мы узнаем некоторые фактические детали о структуре церковного землевладения в округе Печи (в том числе о „запустевшем винограднике церковном“ в мест-

³⁴ Такой вывод, как нам кажется, можно сделать на основании некоторых статей „Закона о баштинах...“, вошедшего в состав горнорудного устава 1412 г. (см. Н. Радојчић. Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Београд, 1962).

³⁵ Зак. сп., стр. 463.

³⁶ „Византийский временник“, т. XIX, 1915, стр. 552—553; „Гласник Друштва српске словесности“, кн. XI, 1858, стр. 142.

³⁷ Споменик САН, III, 1890, стр. 36 (о местонахождении см. Г. Шкриванић. Властелинство св. Стефана у Бањској. — „Историски часопис“, кн. VI, 1956, стр. 183).

ности Ждрелник, о „лозие” — винограднике, купленном у Радослава Барановича и Ратка за 6 литр серебра, наконец, о принадлежавших церкви св. Георгия виноградниках, огородах и пр.).³⁸ Даже накануне крушения Сербской деспотовины, в 1455 г., в этих районах мелкие землевладельцы — сельские и городские клирики, горожане и, наверное, также отдельные крестьяне — находили средства и возможности заниматься виноградарством и виноделием (сохранилась, например, запись о покупке в 1455 г. неким попом Николой „лозия” размером в 5 „мотика” (т. е. мотыг)³⁹ вместе с винницей, жолобом и пр. у Николы-Леонтия за 135 аспр).⁴⁰

Вместе с тем мы можем сразу же отметить, что те же процессы и тенденции развития сельского хозяйства, равно как и негативное влияние названных выше последствий распада Сербского царства, частых феодальных войн и иноземной экспансии (турок и Венеции) находят свое проявление в исторических источниках, характеризующих состояние экономики Сербского (Зетского) Приморья, Зеты и Северной Албании, входивших большей частью в состав княжества Балшичей (1360—1421). К сожалению, эти материалы (особенно для конца XIV в.) содержат слишком мало сведений о хозяйственной жизни внутренней Зеты, испытывавшей при Балшичах (видимо, в 70-х и 80-х гг. XIV в., в период их наибольшего могущества) определенный экономический подъем. Несомненным показателем этого подъема и заметного изобилия может послужить, в частности, разрешение Балши II (1379) и Георгия II Стратимировича (1386) дубровницким купцам покупать зерно „по моей земле и по моим рекам”⁴¹, что нельзя, по нашему мнению, истолковать иначе как свидетельство прогресса земледелия в Зете и Северной Албании той поры и наличия некоторых запасов зерна для вывоза его.

Совершенно иное положение, однако, сложилось в тех районах Зеты, которые не находились под властью Балшичей (земли Которской коммуны) и потому становились объектом частых опустошительных набегов противников Котора, а также в тех отраслях местного хозяйства (прежде всего виноградарство), которые еще и в первой половине XIV в. весьма зависели от внешнего (главным образом сербского) рынка и теперь, ввиду резкого сокращения экспорта, испытывали застой и даже упадок.

Источники этой поры единогласно говорят нам, насколько велика была нужда в Которе и которской округе, сколь необходим был подвоз скота и зерна даже по высокой цене (из Боснии —

³⁸ Љ. Стојановић, Стари српски записи..., књ. JV, 1923, стр. 23.

³⁹ Здесь, видимо, впервые для измерения виноградников употреблена (вместо прежней „мьт”) мера „мотика”, существовавшая затем в Сербии вплоть до второй половины XIX в.

⁴⁰ Љ. Стојановић. Стари српски записи..., књ. IV, стр. 29.

⁴¹ Зак. сп., стр. 196, 199.

точнее из владений жупана Санка⁴², из Зеты⁴³, видимо, и Апулии и др.). Даже, к примеру, власть могущественной Венеции в Которе (в 1378—1881 г.) зависела почти непосредственно от захвата корабля с албанским зерном, принадлежавшему Мартину де Аримино (из Дурреса), и раздачи этого зерна жителям Котора.⁴⁴ Этим же было обусловлено и принятие двух статей, вошедших в которский статут: ст. 181 (от 4 августа 1359 г. — „Чтоб граждане или подданные Котора не могли вывозить на своих судах зерно в другие земли”, — где в мотивировке прямо сказано о „нужде нашего города”, праждан и жителей округа)⁴⁵ и ст. 184 (от 21 мая 1390 г. — „О тех, кто способствует тому, чтоб зерно не попало в г. Котор”), направленной против „безрасудной дерзости” тех, кто даже уже приведенное в Боку жито старался продать в других местах, и вызванных этим „ужасных испытаний”.⁴⁶

Эти экономические трудности отдельных южнодалматинских городов, без сомнения, имели своим следствием падение роли виноградарства, выражавшееся и в сокращении новых посадок лоз (кстати, известные уже нам запреты расширения виноградников 40-ых гг. XIV в. в Которе в течение почти 60 лет не получают никаких дополнений — вплоть до 1409 г.) и, наконец, в ухудшении самой техники возделывания данной культуры ввиду нехватки рабочих рук (после эпидемий 1348 и 1363 гг.) и забрасывания виноградников зависимыми крестьянами и свободными арендаторами. О последнем, например, нам говорит мотивировка-вступление к ст. 214 которского статута (от 25 ноября 1368 г. — „О половниках виноградников”), подробно перечисляющей все виды работ на винограднике и сроки их выполнения арендаторами-половниками.⁴⁷

По всей видимости все это было причиной того, что вновь расширение виноградников (за счет закладки новых насаждений) началось лишь в конце XIV в., вероятно, в 90-х гг. века (в частности, во владениях Которской республики). Так, например, в 1394 г. властями Котора было принято постановление, которое, между

⁴² Там же, стр. 103—104 (о продаже Санком зерна и овец в Котор, ок. 1361—1371 гг.); ср. J. Мижушковић. Хумска властесоска породница Санковићи. — „Историски часопис”, књ. XI, 1961, стр. 24.

⁴³ S. Ljubić. Listine o jednošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike (далее — Listine), Knj. IV, Zagreb, 1874, стр. 97, док. № 173 (о захвате воинами Балшичей скота и вина, купленного венецианцем Павлом Квирини, в Которском округе, — видимо, во время войны с Котором в 1369 г.).

⁴⁴ См. там же, стр. 190, док. № 267, и в нашей статье „Народное восстание в г. Которе и Которской области (1380 г.)” („Ученые записки Института славяноведения АН СССР”, т. XXX, Москва, 1966, стр. 9—10).

⁴⁵ „Statuta et leges civitatis Cathari”, Venetiis. 1616 (далее — St. Cath.), стр. 108 (за нарушение — штраф 50 перп.).

⁴⁶ Там же, стр. 109—110.

⁴⁷ Там же, стр. 125 (см. также в нашей статье „К истории аграрных отношений в Которском округе”, — сб. „Вопросы истории славян”, вып. 3-й, Воронеж, находится в печати).

прочим, разрешало посадку виноградных лоз на острове св. Гавриила (в Боке Которской);⁴⁸ а среди сохранившихся арендных актов той поры нам известен и договор (от 13 сентября 1396 г.), по которому местный землевладелец Пальма Славов сдал в аренду своему крестьянину Радичу землю в Столиве (на северном берегу полуострова Врмац), чтоб он там разбил виноградник.⁴⁹

В свою очередь наметившийся к концу XIV в. известный подъем виноградарства в Зете и Северной Албании вызывал и заботы о сбыте вина, о защите от иностранной конкуренции, об ограждении интересов местных виноградарей и — что еще важнее — местных нобилей, являвшихся и виноделами и наиболее крупными торговцами вином.

Укажем в данной связи на ответ венецианских властей своим новым подданным — жителям г. Дриваст (близ Скутари), в хозяйстве которого главными продуктами были вино, зерно и оликовое масло (1397).⁵⁰ Среди просьб общины Дриваста было и пожелание насчет „иноземного вина“, чтоб его „нельзя было привезти и продавать в городе, пока есть местное вино“ (как было предусмотрено старыми обычаями, нарушенными венецианским наместником-подестой); примечательно, что правительство Венеции признало эту жалобу обоснованной, распорядившись, чтоб „иностранное вина из Апуллии запрещено было приводить и продавать в г. Дривасте, пока иммеется вино жителей Дриваста и других (обитателей) из округа Дриваста...“.⁵¹

Аналогичные свидетельства мы находим и в Будванском статуте (среди статей, относящихся к концу XIV — началу XV вв.), что вновь подтверждает заметное сходство социально-экономического строя и процессов развития отдельных отраслей сельскохозяйственного производства на территории, принадлежавшей различным городам и общинам южной Далмации в тот период. Правда, среди многочисленных статей, характеризующих хозяйство Будванского округа не менее подробно, нежели материалы Которского статута, гораздо меньше датированных (первая из них, ст. 251, издана уже в 1426 г.), однако даже это отсутствие точных дат в ряде статей (при наличии определенных возможностей уточнить хронологию их по содержанию предыдущих и последующих постановлений) не мешает нам представить довольно четко аграрную динамику той эпохи.

Так, например, ст. 216 („Об ущербе винограднику“, изданная, как и ст. 217, видимо, в период 1356—1371 гг.)⁵², на наш взгляд, в многом перекликается со ст. 214 Которского статута и даже дает основания для предположений о падении роли виноградарства вви-

⁴⁸ Там же, ст. 8 (tempore Catharinorum), стр. 284.

⁴⁹ I. Stjepčević. Kotor i Grbalj. Split, 1941, стр. 43, 102.

⁵⁰ Listine, кн. IV, 1874, стр. 109 (в док. от 5 июля 1397).

⁵¹ Там же, стр. 108—109.

⁵² S. Ljubić. Statuta et leges civitatis Buduae, civitatis Scardonae et civitatis et insulae Lesinae. Zagrabiae, 1882—1883, p. 46.

ду частых опустошений и распрей времен распада Сербского царства. Напротив, о возросшем тогда значении скотоводства в Будванской округе как будто говорит появление ст. 223, которая, несмотря на наличие ст. 199 (о поправах скотом полей или виноградников), вновь практикует эти вопросы и устанавливает за нарушение гораздо более высокий штраф (8 перперов, — т. е. в восемь раз больше, нежели в ст. 199).⁵³ Разумеется, стремлением защитить собственных производителей оливкового масла от конкуренции жителей других районов Приморья, воспрепятствовать расширению посадок масличных деревьев в других округах продиктована весьма любопытная статья 227 („О том, чтоб не срезать побеги оливковых деревьев для вывоза в другой город“).⁵⁴

Но все же, вероятно, с конца XIV или начала XV вв. в хозяйстве Будвы и ее округа, главными продуктами которого (точно так же, как и в Скутари и Дривасте) оставались вино, оливковое масло и зерновые хлеба⁵⁵, постепенно снова возрастает удельный вес виноградарства и виноделия, требующих новых протекционистских мер и постановлений (таковы, в частности, ст. 226, 230 и 245 о запрете ввоза иностранных вин⁵⁶, статьи 261 и 262 о порядке аренды виноградников.⁵⁷ Вывоз будванского вина всячески поощрялся (в противовес экспорту зерна, которого не всегда хватало, как видно из ст. 274, принятой, по нашему мнению, в 1440—1442 гг.)⁵⁸ однако среди всех этих источников по истории Будвы второй половины XIV и первой половины XV вв. нам не удается встретить свидетельств латрицианской политики сокращения или ограничения числа виноградников (естественно, прежде всего принадлежавших крестьянам или беднейшим горожанам), которая так характерна для Котора (в первой половине XIV и первой половине XV вв.) и некоторых других городов — г. Улцинь (1433—1444) и Дриваста (1442).⁵⁹

Быть может, отсутствие таких постановлений, направленных против расширения крестьянских виноградников и закладки новых насаждений виноградной лозы, в Будве и ее окрестностях следует объяснить тем, что этот город большей частью (с 60-х гг. XIV в.

⁵³ Там же, стр. 47—48 (ср. там же, ст. 249 и изданную в 1455 г. ст. 283 о пастбищах коммуны и порядке пользования ими, как и ст. 242).

⁵⁴ Там же, стр. 48.

⁵⁵ Ср. там же, стр. 51 (в ст. 242 в числе прочих источников дохода местных жителей названы также лен, смоквы, груши, орехи, равно как и скот: коровы, овцы, козы, — и шерсть).

⁵⁶ Там же, стр. 48—49, 52 (ср. Зак. сп., стр. 81: требование общины г. Улцинь запретить ввоз иностранного вина, 1406 г.).

⁵⁷ Там же, стр. 56—57 (ср. там же, ст. 269 от 28 ноября 1440 г. о цене на местное вино).

⁵⁸ Там же, стр. 60 (в пользу нашей латировки ее говорит тот факт, что в ст. 269 и 275 сюзереном Будвы назван „синьор“ (т. е. деспот), а ст. 278 говорит о власти „преславной синьории“, т. е. Венеции).

⁵⁹ Ср. В. В. Макушев. Исторические разыскания о славянах в Албании в средние века. Варшава, 1871, стр. 125; Зак. сп., стр. 84.

вплоть до 1442 г. — лишь с некоторыми перерывами) входил в состав зетских владений Балшичей и сербских деспотов и (в силу перехода к Венеции в 1396 г. округов гг. Скутари и Дриваст с развитым виноградарством, а в нач. XV в. и Улциня и Бара (тем самым оставался в рамках Зетокого княжества и зетских владений деспотов — *главным* центром развития данной культуры, а также, видимо, и центром распространения виноградной лозы во внутренних районах Зеты. Нам известны, например, „виноградники, которые находятся на землях моего господства” в Будванском округе (названы в грамоте деспюта Георгия Бранковича Будве, 1441);⁶⁰ среди них, возможно, были и посадки лозы, принадлежавшие самому сербскому деспоту.

По всей видимости в связи с этим нарастанием роли виноградарства в Зете в первой половине XV в. и расширением площади под данной культурой во внутренних ее районах связано и возросшее значение данной отрасли не только в домениальном хозяйстве феодальных землевладельцев, но и на крестьянских наделах, например, в плодородной Црмнице, снискавшей затем долгую славу своим вином, и в расположенных севернее, в пределах Черной Горы (в Верхней Зете) имениях феодального рода Црноевичей. Возможно, что потеря Балшичами и сербскими деспотами богатой хлебом Скутарийской области, житницы Зеты, и необходимость ввозить зерно (как, например, в 1403 и 1404 гг. — из Сербии и Скутарийской обл.)⁶¹ послужили побудительной причиной и для расширения посевов зерновых в Верхней Зете. Быть может, аналогичные процессы происходили тогда и в северной Албании.

Нам известна, в частности, грамота зетского государя Балши III монастырю св. Николая (Вранинского) от 1420 г., которая предусматривает для крестьян монастырского имения в Црмнице (с Каручи, ныне — Каруджи)⁶² специальную повинность по обработке домениальных виноградников („и да копаю цркви два дни винограде”), а кроме этого — натуральный оброк, десятину урожая — „от жита и от вина” и проч., т. е. и от урожая с крестьянских виноградников в этом селении.⁶³

О состоянии сельского хозяйства в Верхней Зете мы в известной мере можем судить по более позднему источнику — грамоте Ивана Црноевича (1485) Цетиньскому монастырю, резиденции Зетской митрополии. Ее сведения для нас особенно интересны потому, что они говорят о поступательном развитии виноградарства в этих районах (между прочим, о закладке новых виноградников самим Иваном Црноевичем), о существовании особой подати вином с зависимых крестьян, о наличии, таким образом, посадок виноградной

⁶⁰ Зак. сп., стр. 74.

⁶¹ Listine, кн. V, 1875, стр. 6, 43.

⁶² См. Г. Шкриваний. Властелинство св. Николе Вранинског. „Историски записи”, 1959, № 3—4, стр. 44.

⁶³ Зак. сп., стр. 583.

лозы и на землях крестьян, и местных светских и духовных феодальных землевладельцев (в их домене). Большое развитие здесь получило и зерновое земледелие: каждый крестьянский дом должен был вносить подать зерном (по 2 меры — „стара“ пшеницы и др.) причем доменальные земли могли сдаваться в аренду — для распахки под посев зерновых (возможно, возделываемая площадь увеличивалась за счет расчистки од леса и кустарника).⁶⁴

Совершенно иное положение сложилось в первой половине XV в. на территории Которской коммуны, признавшей в 1420 г. власть Венеции. Жестокое угнетение местных крестьян (как жителей Дистрикта, так и остальных владений, прежде всего Грбальской жупы) патрициатом и стремление которской верхушки ограничить или же вовсе уничтожить крестьянские виноградники (в Грбле) вызывало протест крестьян, а в Грбальской жупе — следовавшие одно за другим восстания, подавленные, наконец, в 1451 г. с помощью зетского феодала Стефана Црноевича.⁶⁵ Несомненно, что все эти крепостнические мероприятия которских нобилей приводили не только к торможению развития виноградарства в этих районах Боки Которской, но и к значительному ущербу для крестьянского хозяйства вообще и различных отраслей земледелия.

Этим, разумеется, объясняется и то обстоятельство, что вслед за строгими запретами (насчет крестьянских виноградников в Грбле и других местах Боки: таковы постановления 1409 г., а также 1437 и 1444 гг.)⁶⁶ иногда следовали временные уступки которских и венецианских властей, имевшие своей целью уменьшить недовольство крестьян (так, например, в 1418 г., в договоре с грбальскими крестьянами 1426—1428 гг.) и увеличить доходы коммуны и нобилей, в частности, доходы от продажи вина. То, что в течение полувека неизменно проблема подчинения Котору соседних селений и местностей, покорности местных крестьян которским господам связывается и с вопросом о крестьянских виноградниках (точно так же, как и в Улцине, о чем мы упоминали выше, вовсе не случайно: это подчеркивает и отражает тесную взаимосвязь стремления крестьян к хозяйственной самостоятельности и тенденции развития наиболее интенсивных и доходных отраслей земледелия.

Таким образом, анализ всех рассмотренных нами выше свидетельств исторических источников позволяет нам сделать вывод, что после распада Сербского государства Неманичей, во второй половине XIV и в первой половине XV в. как в сербских землях, так и

⁶⁴ Там же, стр. 778—780.

⁶⁵ См. „Историја народа Југославије“, т. I, стр. 461—464; J. Stjepčević. Ук. соч., стр. 64—76.

⁶⁶ St. Cath., стр. 296, 407—409, 432—432, ср. стр. 419—421. Ср. И. Синдик. Комунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа. Београд, 1950, стр. 61.

в Зете и северной Албании продолжались процессы поступательного развития производительных сил, расширения и дальнейшего распространения интенсивных отраслей земледелия (виноградарства, садоводства, овощеводства). Это в свою очередь говорит нам о наличии признаков несомненного экономического подъема на протяжении этого столетия (накануне турецкого завоевания) *в целом*, несмотря на огромный и с большим трудом восполнимый ущерб от разорительных войн и набегов местных феодалов и иноземных завоевателей.

Васа ЧУБРИЛОВИЋ

Балканолошки институт

Српске академије наука и уметности, Београд

СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ О НАЦИОНАЛНОМ ПИТАЊУ У АУСТРО-УГАРСКОЈ

Светозар Марковић пајвљује се у јавном животу Србије концем шездесетих и почетком седамдесетих година XIX века, када се приводи крају борба у Аустро-Угарској око њеног преуређења на дуалистичкој основи. Аустроугарском нагодбом 1867. стара Хабсбуршка монархија, после дуге борбе око свога уређења, поделила се на две равноправне половине, Аустрију и Угарску. У тако уређеној држави читавим низом законских прописа, нагодби и споразума Немци су осигурали себи превласт у аустријском делу државе, а Маџира и угарском делу државе.

Првих година после потписивања аустроугарске нагодбе нови систем се још није био учврстио у Хабсбуршкој монархији. Моћне друштвене и политичке снаге у држали биле су против дуалистичког система. Против њега су били не сао немабарски и немачки народи у држави, пре свега Словени, него исто тако старе друштвенополитичке снаге као што су: војска, бирократија, католичка црква, аустријско племство и буржоазија. Ове снаге нису престале да воде борбу против дуластичког уређења монархије било по тајно тежећи царском апсолутизму и централизму, било борећи се за федеративно преуређење монархије на основу старих државних и покрајинских историјских права појединих земаља Хабсбуршког царства.

О националном питању у Хабсбуршкој монархији и о њеном преуређењу водиле се борбе и теоретски расправљало кроз цео XIX век. Ово питање постало је савремено нарочито за време револуције 1848. и 1849, када су пробудени народи овог царства тражили не само више политичких слобода и демократичности у управљању државом него и решење свог националног питања. Тада се код већине словенских народа у монархији, пре свега код Чеха, Пољака и Хрвата, јављају покрети и људи који се боре за такво њено преуређење, где би словенски народи нашли јемство свог несметаног културно-политичког и привредног развоја. Тако су пре-

уређење монархије на федеративној основи ови кругови сматрали за најбоље јемство својим народима за њихов слободан развој у будућности. Овако преуређену државу словенски народи монархије имали би интереса да бране. Замишљајући је тако, чувени чешки историчар и политичар Палацки изрекао је ону своју познату крилатицу: „Да нема Аустрије, требало би је створити”.

Према преуређењу монархије заузимали су своје ставове српски политичари и политички теоретичари како у Србији, тако и у Аустрији. Оно је за њих било тим замршеније, што су већ постојале две српске државе: Србија и Црна Гора, а велики део народа живео је још под турском влашћу. Тако се српско питање у оквиру националног питања Хабсбуршке монархије морало посматрати са сасвим другог становишта, но што се могло посматрати национално питање других словенских народа у њој. Срби тамо живе измешани са другим народима, а њихово национално средиште се налази изван монархије. Овако посматрано, српско питање у монархији морало се решавати у оквиру целог сплета питања, која су собом наметали у средњем Подунављу и Југоисточној Европи како криза Хабсбуршког царства, тако још више распадање Турског царства у Европи.

Политички теоретичари из редова конзервативних кругова код Срба нису се у свему слагали у овим питањима. Црквена хијерархија у Војводини давно је била запливала у воде Хабсбуршког царства ослањајући се на добивене привилегије, на велике поседе добивене од цара и на потпору, коју је царска власт указивала у њеној борби против напредних покрета код Срба у Угарској. Напредни грађански покрети и људи, који се јављају међу Србима у Угарској после револуције 1848, колебали су се између два гледишта: с једне стране покушавали су низом својих предлога о преуређењу Угарске да осигурају свој народ било на темељу обнове Војводине, било на основу преуређења Угарске по кантоналном систему по угледу на Швајцароку. С друге стране, свесни отпора на који су наилазили с оваквим својим предлозима не само у Пешти него и у Бечу, они почињу да повезују национално питање Срба у Угарској за општу проблематику Аустро-Угарске као целине, повезано са решавањем источног питања. Главни заступник оваквих гледања били су људи из српске народне слободоумне странке са Светозаром Милетићем и Политом Десанчићем на челу.

У Србији XIX века поступно се и код конзервативних и код напредних грађанских људи и покрета изградило уверење: пошто је почела да изграђује своју независност, Србија мора да настави напоре у том правцу окупљајући око себе не само све Србе него и остале јужнословенске народе. Не постоје услови за измирење између хабсбуршке државне мисли и тежњи народа у средњем Подунављу за њиховом независношћу. Зато Србија треба да помаже те покрете за независност не само у Турској него и у Аустрији. Само у оквиру слободних националних држава у средњем Подунављу и на Балкану, што би се изградиле на рушевинама и Аустри-

је и Турске, могла би Србија осигурати себи и осталим јужнословенским народима и земљама независност и слободан развој.

Оваква схватања имали су у време о коме говоримо и људи конзервативне деснице као Илија Гарашанин и људи либералне грађанске левице као Владимир Јовановић. Разликовали су се само у средствима којима се треба служити да би се дошло до циља. Међутим, и једни и други рачунали су са старим друштвеним снагама а своја гледања на проблеме, нарочито Хабсбуршке монархије, радије су износили у поверљивим меморандумима него путем јавне речи. Морали су водити рачуна о томе да је Србија мала земља, опкољена двема царевинама, на чијим је рушевинама морала да изграђује своју независност. То су били разлози зашто су и службени кругови у Београду и њихова политичка опозиција, либерална странка, више тајно него јавно радили против изграђивања дуалистичког система. Монархије. Нису тако оштро истицали ни против федералистичких планова политичких покрета и људи међу словенским народима у Аустрији.

Светозар Марковић, највећи теоретичар социјализма у Србији XIX и XX века, почео је писати о проблемима о којима говоримо управо у ово доба. Вративши се из Швајцарске у Србију, где је био на студијама, он је био увучен у дискусије о проблему Хабсбуршке монархије, после француско-пруског рата 1870—1871, и уједињења немачког народа. Све до пораза Наполеона III у том рату и до проглашења уједињења Немачке аустријски цар Франђо Јосип на- дао се свом поновном повратку у Немачку. Одатле га је избацила Пруска после пораза аустријске војске у рату 1866. године. Уједињењем северне и јужне Немачке 1871. Аустрија је коначно била упућена само на своје поседе у средњем Подунављу. То су били разлози који су 1871 били навели политичке кругове у Бечу да преиспитају своје ставове у вези са дуалистичким уређењем Монархије из 1867. Као што смо рекли, моћни политички кругови у монархији били су против дуалистичког уређења државе. Они су успели да у Бечу доведу на власт федералистичку струју. Министарство грофа Хоенварта доведено је на владу са задатком да спреми преуређење монархије на федералистичкој основи у фебруару 1871. Мада је Хоенвартова влада само показивала жељу за преуређењем дуалистичког система у Монархији, у словенској штампи ствар је дувална на велика звона и почело се опет говорити и писати о политичким круговима Чешке, Галиције и Хрватске о преуређењу хабсбуршке монархије на федералистичкој основи где би били задовољени главни захтеви појединих словенских народа.

Светозар Марковић је проучавао политичке борбе око уређења монархије почетком седамдесетих година XIX века. Из његових списа се види да је пратио њену штампу, дискусије по парламентима, проучавао је програме појединих странака, а и само уређење хабсбуршке државе. Он то ради у исто време кад проучава и спољно политички положај Србије у вези са ослободилачким покретима балканских народа против Турског царства у Европи. Своја гле-

дања на спољнополитичке задатке Србије он ће дати 1872. у својој студији „Србија на Истоку“. Нешто раније ће писати о проблемима Аустро-Угарске. Социјалистички лист „Раденик“ објављивао је од 24. до 25. јуна његов непотписани чланак „Словенска Аустрија“. У том чланку он заузима начелан став према преуређењу Аустрије на федеративној основи и према њеном праву на опстанак уопште. Прво устаје против позивања на историјска права и привилегије појединих историјских земаља и покрајина царства. У етнички мешаним земаљама у тако преуређеној монархији опет би „разни историјски народи у својим краљевинама давили друге историјске народе“. Мешаност права и компетенција почевши од царске власти па доле до појединих покрајина створила би „прави вашар у управи“. Оваква савезна Аустрија била би за све аустријске народе најгора државна форма од свију које се само могу замислити. Марковић не верује да је могуће изградити слободну Аустрију у којој би области имале такве међусобне односе, какве имају кантони у Швајцарској и државе у Северној америчкој унији. Да би се до тога дошло, требало би разорити старе друштвено-политичке снаге у монархији, а пре свега власт самих Хабсбурговаца.

Он верује да ће доћи време „кад ће престати „народност“, а настати „човечанство““. Само за ово треба дуг привредни и друштвено-политички развитак народа. У Аустрији напреднији народ искористава заосталији народ. То се нарочито дешава мањим и слабије развијеним народима. Нова савезна Аустрија „не даје малим народима никаква јемства да у њој необразовани народи неће остати умно, а отуд и економско робље образованим аристократима. „Срби, Хрвати, Словенци и Румуни могу се ослободити стране власти и страног капитала“, да се сједине с другом својом браћом која живе ван Аустро-Угарске“. Народ у Србији треба да истакне ово начело и да према томе удешава своје држање према политичким покретима и људима у Аустрији. Аустрије се не треба бојати, непријатељ нам је као и Турска, али је против нас немоћна. Људима из народне странке Срба и Хрвата у Аустрији треба отворено рећи: „Ми ћемо с њима бити све донде док је њихова радња управљена на то: да садање Аустрије нестане“ (Светозар Марковић: Сабрани списи II, Београд, 1965, стр. 362—364).

Овакав, отворено непријатељски став према Аустрији, тешко да је пре тога објављен од неког јавног радника из Србије. Разумљиво је онда што је изазвао чуђење, па и незадовољство код једног дела грађанских људи и покрета у Хрватској, Чешкој и Војводини. Марковић је, нападајући основу на којој су грађански политички покрети код Чеха, Пољака и Хрвата желели да се преуреди монархија, ударио у суштину њихових политичких схватања. То се нарочито односило на теорију о историјским правима, заснованим на историјској традицији појединих народа и њихових земаља. У ово доба како у Чешкој и Пољској, тако у Хрватској и Сла-

вонији изграђивала се читава историјска школа, која је доказивала историјска права краљевине Хрватске, Славоније и Далмације.

Изазван критикама на своје ставове, Марковић је у „Раденику“ месец дана после, 27. и 29. јула, објавио свој други чланак о истом питању: „Словенска Аустрија и српско јединство“. По његовом мишљењу народи у XIX веку, кад се боре да се ослободе тубинске власти они се боре „за потпуну политичку и друштвену слободу. „У овом смислу се развијао и устанак у Србији 1804. То је прави чисти народни покрет када народи у борби за народност „замисљају борбу за политичку слободу, просвету и благостање тј. за друштвени напредак“.

Поред овог напредњачког народног покрета за ослобођење и независност увек се може опазити и други покрет. Њега представљају горњи друштвени слојеви који позивајући се на „историјска права“, „државно јединство“ и „државну самосталност“ с тиме желе да поврате старо стање и у новој држави у коме је народ једном живео и у коме су они имали господарећи положај над народом. Тако се они не боре за ослобођење народа „већ да промене форму ропства; они неће да учине корак напред у народној историји, већ корак назад. Тако се боре чешки, мађарски и хрватски великаши за „историјска права“ чешке, мађарске или хрватске круне. Уз њих пристају већином из истих узрока великаши црквени“. Ова два правца примећују се у целој борби за народност у Аустрији. Међутим, по Марковићу, „начело народности одриче сва историјска права не само појединих земаља Хабсбуршке монархије него и самој хабсбуршкој династији. „Да се реши питање народности у Аустрији, у правом смислу, треба дакле разрушити Монархију хабсбуршку, која је скрпљена женидбама, наслеђем и разним уговорима и која се држала језуитским лагаријама и грубом солдатском силом“. Федералистичко преуређење монархије, какво желе грађански политички кругови код Чеха, Пољака и Хрвата, не би било никакво решење.

Кад се проучавају основни ставови Светозара Марковића по питању да ли треба подржати или разорити Хабсбуршку монархију, код њега се могу запазити према томе, две основне поставке: етничка измешаност народа у средњем Подунављу и на Балканском полуострву, онемогућавају стварање чисто националних држава, па готово ни федеративних јединица чистог етничког састава у оквиру Хабсбуршке монархије. Оваква етничка измешаност народа у овом простору Европе постојала је пре стотину година, ако не више, а оно не мање, него данас. Она је била резултат његова историјског развоја још тамо од раног средњег века. На целом том простору од Татра у Словачкој на северу до обала Егејског мора на југу Балканског полуострва, етничка измешаност народа је била таква да је било врло тешко извојити једну већу област за коју би се могло тврдити, да је по овом етничком саставу насељена само једним народом. Таква је била цела Хабсбуршка монархија у другој половини XIX века. С тога је етнички узев доиста било тешко ову др-

жаву тако реорганизовати, да њене федеративне јединице буду у исто време насељене само једним народом и према томе, да имају изразити национални значај и састав.

Из горње чињенице, што се тиче етничког састава монархије и њеног друштвено-политичког уређења, Марковић је извукао други закључак. Историјске земље окупљене око хабсбуршке династије у средњем Подунављу по своме класном саставу пре свега водећих нација, неминовно су водиле класној подчињености свих радних маса, а и националној подчињености народа који нису припадали владајућој нацији. Феудално капиталистичко друштво хабсбуршких земаља у другој половини XIX века заснивало се доиста на класној подчињености радништва и сељаштва у селу и граду водећи феудално буржоаским снагама у појединим хабсбуршким земљама. У исто време системом денационализације припадници неисторијских народа у таквим земљама постајали су грађани другог реда. Све су то владајуће класе вршиле позивајући се на историсјка права својих земаља, права изразито феудалног значаја. На овај начин је буржоаски национализам XIX века у појединим земљама Хабсбуршке монархије повезан са историјским традицијама старог феудалног друштва добио своје посебне особине. Он постаје нетрпељив и искључив према другим народима у својој средини уколико је био више експлоататорски према радним људима свога властитог народа.

С овог становишта посматрано оправдана је Марковићева тврдња, да онаква каква је била хабсбуршка монархија, федералистичка или централистичка, није могла да реши проблем пуне слободе људи и народа у средњем Подунављу и на Балкану.

Следећи логику својих мисли Марковић тражи јемство за независност народа у Југоисточној Европи и средњем Подунављу, не у преуређењу Хабсбуршке монархије, него у борби за изградњу пуне слободе и равноправности људи и њихових заједница уопште, па и народних заједница посебно. Ова условност класне равноправности са националном, основна је код Светозара Марковића кад говори о преуређењу Хабсбуршке монархије пре сто година. Зато је логичан његов закључак посматран са социјалистичко-интернационалистичког гледања на државу, као носиоца не само класног него и националног угњетавања, да је против и централистичке и федералистичке Аустрије. Као основ за уједињење народа и правилно решење националног питања у Југоисточној Европи он предлаже поступно одумирање државе, како као носиоца класне власти, тако и као носиоца премоћи једног народа над другим и угњетавања једног народа од стране другог.

Марковић је проучавао и положај српског народа, какав је био под дуалистичким системом Аустро-Угарске и какав би био у федералистички преуређеној монархији. Његов закључак је био да је „Српски народ заузимао најгори положај“. Био је подељен на више земаља и покрајина и свугде је чинио мањину. Зато и разуме

тежњу српске народне слободоумне странке да би требало у Аустрији ићи федерализму по народности. Она до краја није развијала своју мисао, али ипак се види да је њен федерализам нешто сасвим друго но што хоће Чеси, Хрвати, и Пољаци. Српска народна странка је хтела савез народа а не историјских држава. Међутим, по Марковићу „савез народа у Аустрији не може са образовати пре но се сруши царевина аустријска и краљевина Угарска тј. не може се срушити без унутарње револуције у Аустро-Угарској”.

Ово се у самој Аустрији није смело рећи, али је за то дужност јавних радника у Србији да то кажу да би о томе био тачно обавештен српски народ и у Аустрији и у Србији. Образлажући даље како би стање настало после расула Аустро-Угарске, Марковић се ограничава само на питање будућности српског народа. Он увиђа снагу тежњи целокупног српског народа за уједињењем у једну државу. Али доследни овоме становишту да уједињење једног народа тек је онда, историјски узевши, прогресивно кад води његовом пуном ослобођењу од сваке власти и кад његово ослобођење и уједињење неће, у исто време бити у знаку подјармљивању других народа, Марковић претпоставља, у таквом случају, и ликвидацију Србије и Црне Горе као посебних држава. Зато је њему мисао: „српско јединство, најреволуционарнија мисао што постоји на целом Балканском полуострву од Стамбола до Беча. Та мисао садржи већ у себи: уништење Турске и Аустрије, престанак Србије и Црне Горе као самосталних кнежевина и преврат у целом политичком оклопу српског народа.” С овако постављеним проблемом уједињења српског народа Светозар Марковић удара темеље социјалистичкој државној мисли код Срба у XIX и XX веку. Српски народ растурен на простору од преко две стотине хиљада квадратних километара у Југоисточној Европи и подељен на више држава и државних подручја, измешан са неколико суседних народа, може остварити своје уједињење не само рушећи царевине Аустрију и Турску и разбијајући историјске земље и покрајине других народа, него ако и сам напусти своју сопствену историјску традицију и утопи у нову државну заједницу и своје две државе, што их је изградио током XIX века Србију и Црну Гору.

Марковић је свестан отпора на који ће наићи његово схватање и у грађанским круговима у Србији. Међутим, он тражи суштину у проблему српског јединства па му је разумљиво да се не може постићи без револуције ни рушење Аустрије и Турске, ни стварање нове српске државе „а да кнежевице Србија и Црна Гора и даље постоје” (Светозар Марковић: Сабрани списи књига II, Београд, 1965. стр. 365—372).

Даље своје мисли о ослобођењу и уједињењу српског народа и о његовом положају у оквиру конфедерације подунавских и балканских народа разрадио је Марковић у својој студији: „Србија на истоку”. Обрађујући ставове Марковићеве према преуређењу Хабсбуршке монархије ми смо само хтели да обратимо пажњу на

неколико следећих чињеница. Вршећи ревизију погледа грађанских политичких покрета на проблем ослобођења и уједињења српског народа у целини, он је захватио и питање положаја српског народа у Аустрији, повезано не само са преуређењем монархије, него и са њеном будућношћу уопште. Било му је јасно да је стари друштвени поредак у Турској и у Аустрији, па и у самој Србији, главна препрека правилном решавању националног питања у југоисточној Европи уопште, а код српског народа посебно. Његове поставке су се потврдиле у животу саме Аустро-угарске до њеног слома 1918 па и доцније када се изграђује југословенска држава. Изграђена после 1918. ова држава од друштвених снага код југословенских народа, чију политику критикује Марковић још седамдесетих година XIX века, она ће боловати од свих оних болести и недостатака које је Марковић критиковао. На томе ће се и сломити у априлском рату 1941. године. У рату и револуцији социјалистичкој 1941—1945. српски народ је усвојио основна начела Марковићеве социјалистичке државне мисли разрађене од Комунистичке партије Југославије и даље на основу марксистичко-лењинистичке државне и друштвене мисли. Заједно је са другим југословенским народима и народностима организовао једну федеративно уређену социјалистичку државу на начелима пуне равноправности људи и народа у њој.

Н. И. ХИТРОВА

Институт славяноведения и балканистики
АН СССР Москва

П. А. РОВИНСКИЙ (1831—1916) И ЮГОСЛАВЯНСКИЕ НАРОДЫ

В 1971 году исполняется 140 лет со дня рождения и 55 лет со дня смерти выдающегося русского ученого-слависта Павла Аполлоновича Ровинского. Ровинский являлся блестящим публицистом, ученым-филологом, этнографом и историком. Велики его заслуги в области изучения югославянских народов, в особенности черногорского народа. В Черногории Ровинский прожил с небольшими перывами почти 27 лет (с 1879 по 1906). За это время он исходил вдоль и поперек страну, полюбил ее народ, изучил источники и создал монументальный труд, посвященный исследованию Черногории в ее прошлом и настоящем.¹ Кроме того, Павлом Аполлоновичем было опубликовано значительное количество статей из жизни югославянских народов в различных русских и сербских периодических изданиях, которые в наше время являются библиографической редкостью. Часть из них помешена без подписи. К сожалению до настоящего времени не издано полное собрание сочинений Ровинского и еще нет его научной биографии.

Работы Ровинского получили высокое признание в дореволюционной русской историографии. Еще при жизни Павла Аполлоновича на его труд о Черногории появилось в журналах несколько рецензий. При оценках научного наследства Ровинского обращалось внимание преимущественно на его заслуги в области разработки славянской этнографии. Русский ученый А. Н. Пыпин первый обратил внимание на подвижническую жизнь Ровинского в Черногории, и дал оценку его исследованию „как монументальному труду, далеко превышающему все, что было до сих пор писано о Черногории“.² В 1901 г. по поручению отделения русского языка и словесности Академии Наук профессор П. А. Лавров рецензиро-

¹ П. Повинский. Черногория в ее прошлом и настоящем. География История. Этнография. Археология. Современное положение. Спб., 1888, т. I; 1879, 1909, т. II, ч. I—4; 1915. Государственная жизнь (1851—1907), т. III.

² А. Н. Пыпин. Черногория в ее прошлом и настоящем. Спб., 1897, т. II, ч. I. „Вестник Европы“, П-г, 1897, № XII, стр. 859.

вал два первых тома труда о Черногории. В своей рецензии он подробно охарактеризовал исследование, сопоставив его с другими работами о Черногории, и подверг анализу источники. П. А. Лавров высоко оценил работу Ровинского, назвав ее „этнографическим подвигом”, и заявил, что „соотечественники могут испытывать особенное удовольствие, что такой труд о Черногории вышел из-под пера русского”.³ Комиссия Академии Наук согласилась с высокой оценкой, данной Лавровым, и присудила Ровинскому премию профессора А. А. Котляревского. Вскоре его заслуги были признаны и Русским географическим обществом, которое наградило Ровинского Константиновской золотой медалью.⁴

В. 1916 г. в отделении этнографии Академии Наук было прочитано два доклада, посвященных памяти Ровинского.⁵ Русская общественность откликнулась также на смерть выдающегося ученого-слависта публикацией нескольких статей в прессе с краткой характеристикой его деятельности.⁶ В этих докладах и статьях была сделана первая попытка подвести некоторые итоги научной деятельности Ровинского. Русские ученые отметили вклад, внесенный Павлом Аполлоновичем в разработку славяноведения и указали на его заслуги в укреплении связей с югославянскими землями и в особенности с Черногорией.

Советская историческая наука признала заслуги Ровинского в области славяноведения. С. А. Никитин охарактеризовал книгу Ровинского о Черногории как „самое крупное исследование по истории этой страны в русской литературе”. Вместе с тем он отметил и слабые стороны исследования: статичность в освещении социально-экономических отношений в городе и деревне.⁷ Рассмотрению революционной и научной деятельности Ровинского в Казани (начало 60-их гг. XIX в.) посвящена статья К. И. Киямовой.⁸ В статье сделана попытка показать сложившиеся в то время у него взгляды на изучение истории славян на основе составленного им в 1862 г. „Плана путешествия в славянские земли”.

³ П. Лавров. Разбор труда П. А. Ровинского: Черногория в ее прошлом и настоящем, тт. I; 2, ч. I, 2, представленного на соискание премии профессора Котляревского. Спб., 1906, стр. 53.

⁴ М. Г. Долобо. П. А. Ровинский (некролог). „Журнал министерства народного просвещения”, Спб., новая серия, LXIV, 1916, № 7, отд. 4, стр. 22.

⁵ М. М. Вукичевич. П. А. Ровинский и сербы. Петроград, 1916; П. А. Ровинский и его труды о Черногории. Петроград, 1916.

⁶ Н. Арсеньев. П. А. Ровинский. „Реч”. П-г 18 января 1916 г., № 17; Л. Пантелеев. К биографии П. А. Ровинского. „Реч”, 20 января 1916 г., № 19.

⁷ Очерки истории исторической науки в СССР. М., 1963, т. III, стр. 507—508.

⁸ К. И. Киямова. О взглядах П. А. Ровинского на историю славян. „Научные труды” (Курский сельскохозяйственный институт), Курск, 1968, стр. 65—75.

15 февраля 1966 г. в Институте славяноведения АН СССР состоялось заседание, посвященное памяти выдающегося ученого слависта.⁹ В докладах была освещена научная и революционная деятельности Ровинского и поднят вопрос о необходимости изучения трудов и взглядов ученого-слависта.

В югославской историографии наибольшее внимание трудам Ровинского уделяли историки Черногории. Еще при его жизни некоторые работы русского ученого начали переводиться на сербохорватский язык (с 1891 г. в газете „Глас црногорца“. В черногорском журнале „Историйски записи“ была помещена статья, посвященная деятельности Ровинского в Черногории.¹⁰ В 1969 г. в Цетинье были изданы на сербохорватском языке работы Ровинского о выдающемся поэте Петре Петровиче Негоше, которым предпослана вступительная статья редактора этого издания д-ра Нико С. Мартиновича.¹¹ Это издание получило высокую оценку в советской литературе.¹²

До последнего времени вне поля зрения исследователей оставалось научно-публицистическое наследие Ровинского о югославянских землях, в особенности работы о Сербии, Боснии и Герцеговине. Размеры данной статьи не позволяют рассмотреть в полной мере вклад, который внес Ровинский в изучение югославянских народов, и показать его роль в укреплении связей между Россией и этими народами. Автор статьи ограничил свою задачу рассмотрением наиболее важных публицистических и научных работ Ровинского по указанной теме.

Реальные возможности Ровинского для высказывания своих взглядов были очень ограничены, так как при помощи цензуры царское правительство старалось не допустить распространения свободолобивых идей. Подавляющее большинство своих статей Ровинский опубликовал в научно-популярных и политических журналах и сборниках („Вестник Европы“, „Древняя и Новая Россия“, „Русская мысль“ и др.), когда эти издания носили прогрессивное направление и представляли свои страницы передовым и даже некоторым революционным деятелям. Так, например, в 80-е гг. в „Русской мысли“ было опубликовано несколько произведений русского революционного демократа Н. Г. Чернышевского (за подписью Андреев) и его последователя Н. В. Шелгунова. Ровинский печатался в „Неделе“, которая в 70-х гг. стала органом народников и установила связь с революционным подпольем. Для публикации некоторых

⁹ Е. П. Наумов. Хроника. „Советское славяноведение“. г. 1966, № 4, стр. III-113.

¹⁰ Боко Пејовић. О личности и дјелу П. А. Ровинског (1831—1916) „Историйски записи“, Титоград, 1967, св. 1.

¹¹ П. А. Ровински. Дјела о јужним Словенима, књ. I, Ровински о Његошу. Цетинье, 1967 (в действительности книга вышла в 1969 г.).

¹² В. К. Петухов. Издание трудов П. А. Ровинского в Югославии. „Советское славяноведение“, 1970, № 6, стр. 100—101.

произведений он использовал также славянофильские издания („Известия Спб. славянского благотворительного общества”), либерально-буржуазную прессу и официальные издания.¹³ Научно-публицистические труды Ровинского о югославянских народах, опубликованные им в русских изданиях, дают возможность понять до некоторой степени как формировались взгляды этого выдающегося русского ученого-слависта. При этом надо учитывать, что в условиях царской России он не мог высказаться по многим политическим вопросам. Наряду с рассмотрением основных научно-публицистических работ Ровинского в статье сделана попытка охарактеризовать его общественно-политические взгляды. В статье использованы некоторые архивные материалы.

* *

Павел Аполлонович Ровинский родился в 1831 г. в Саратове в дворянской семье. Среднее образование он получил в гимназии. После ее окончания Ровинский поступил в Казанский университет, где учился на историко-филологическом факультете. Уже в гимназические годы его связывала дружба с А. Н. Пыпиным¹⁴, при посредничестве которого в Саратове он познакомился с Н. Г. Чернышевским.

В годы учебы в Казанском университете большое влияние на Ровинского оказал славист, профессор этого университета, Виктор Иванович Григорович.¹⁵ Благодаря ему у Павла Аполлоновича уже в студенческие годы появился интерес к славяноведению возникли симпатии к славянским народам. В это время им была опубликована статья „Краткий очерк Герцеговины”.¹⁶ Интерес к славянским народам стал определяющим в его научной деятельности и оказал значительное влияние на всю его жизнь.

После блестящего окончания Казанского университета Ровинским был оставлен при нем в качестве преподавателя русской словесности. На этой должности он проработал три года. В 1856 г. он оставил преподавание в Казанском университете и переехал в Петербург. В 1860 г. Ровинский совершил первую поездку в славянские страны (Чехию и Словакию). В Петербурге под влиянием Чернышевского Ровинский начал активно участвовать в революционном движении. В столице он был тесно связан с кружком, группировавшимся вокруг демократического журнала „Современник”. Ровинский находился в дружественных отношениях с сербским де-

¹³ Характеристику опубликованных Ровинским работ см. ниже.

¹⁴ Литературовед-славист, академик А. Н. Пыпин являлся двоюродным братом Чернышевского.

¹⁵ М. М. Вүкичевич. Указ. соч., стр. 3.

¹⁶ ЖМНП, 1850, LXVI, № 7 и 8.

мокротом Живоном Жуёвичем, с которым совместно организовал отдел „Славянские земли” в демократической газете „Очерки” (1863). Благодаря своим статьям по славяноведению Ровинский был известен многим югославянским студентам, обучавшимся в России.¹⁷

В Петербурге Ровинский вступил в тайное революционное общество „Земля и воля”. Осенью 1862 г. он являлся главным представителем всех кружков этой организации в Поволжье. Ровинский сыграл большую роль в создании и деятельности казанского комитета общестра. В Казани он вел революционную пропаганду и выступил на одном из литературных вечеров с чтением об Н. А. Добролюбова. В качестве члена общества „Земля и Воля” Ровинский проявил себя как революционер-конспиратор и практик.¹⁸ Через Ровинского общество осуществляло контакты с польскими революционерами. Осенью 1863 г. Павле Аполлонович устроил побег за границу одному из руководителей „Земли и воли” — Н. Утину.¹⁹

Участие Ровинского в революционном обществе „Земля и воля”, его связь с Н. Г. Чернышевским и деятельность в качестве видного революционера-практика, по нашему мнению, дают основания для причисления его к революционно-демократическому лагерю. Хотя политические убеждения Ровинского складывались в университете под влиянием либеральных веяний, благодаря знакомству с Чернышевским и участию в русском революционном движении он перешел на революционно-демократические позиции. Значительное влияние на его мировоззрение оказали взгляды Чернышевского и его саратников.

В биографии Ровинского можно выделить два периода. В первый период, в конце 50-х и начале 60-х гг. он посвятил себя целиком революционной деятельности, научные проблемы занимали второстепенное место в его жизни. Во второй период, после распада „Земли и воли”, Павел Аполлонович постепенно отходит от активного участия в революционном движении и уделяет больше внимания научно-публицистической работе. Однако до конца жизни Ровинский не переставал с большим интересом следить за революционным движением в России.²⁰ Он сохранял связи с революционерами выполнял их поручения. В 1869 г. из Сербии Ровинский проехал в Швейцарию, где вступил в контакт с деятелями Русской секции Интернационала. По возвращении в Россию он совершил

¹⁷ В. Г. Карасев. Старая фотография заговорила. „Советское славяноведение”, 1970, № I, стр. 96—97.

¹⁸ А. Н. Пыпин следующим образом отзывался о революционной деятельности Ровинского: „А, ведь П. А. (Ровинский) всегда был удивительным конспиратором: в каких только революционных предприятиях он не участвовал! И как умел молчать!” Сб. „Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.”, М., 1965, стр. 431.

¹⁹ А. Ф. Пантелеев. Из воспоминаний прошлого. Спб., 1905, т. I, стр. 308—310; К. И. Киямова. Указ. соч., стр. 65—67.

²⁰ Е. В. Михайлов опубликовал письмо деятеля „Земли и воли” А. А. Слепцова к Ровинскому от 3/16 апреля 1905 г., в котором он возвращался к воспоминаниям о революционных событиях 60—70 гг. XIX в. Сб. „Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.”, стр. 426—431.

поездку в Сибирь для установления связи с находившимся в Забайкалье на каторге Чернышевским, чтобы организовать его побег. Предлогом его поездки в Сибирь послужило предпринятое им этнографическое изучение этого края. Однако попытка Ровинского освободить Чернышевского оказалась безуспешной. Закончив этнографическое исследование Сибири, он совершил путешествие в Китай.²¹

Революционная деятельность Ровинского наложила отпечаток на его научно-публицистическое творчество. Демократическое мировоззрение русского ученого дало ему возможность по-новому подойти к изучению истории славян и оценке политических событий того времени. В первую очередь это проявилось в изучении югославянских народов, к судьбам которых он проявлял большой интерес.

Ровинский отверг реакционную панславистскую школу славяноведения. Он заявил, что наука о славянстве не должна сводиться к изучению языка и материально-духовной культуры славянских народов. Подобно русским революционным демократам Ровинский видел основную творческую силу истории в народных массах, поэтому его взгляды принципиально отличались взглядов дворянских и буржуазных историков. В качестве главных проблем при изучении славянской истории он поставил своей задачей исследовать: 1. „народную историческую жизнь” и „народный быт”, 2. социально-экономический фактор, который по его мнению играл важную роль в познании жизни славян, 3. борьбу народных масс против национального и политического гнета.²² Все научно-публицистическое наследие Ровинского доказывает, что этим принципам он остался верен до конца жизни. В некрологе, посвященном памяти русского ученого-слависта, содержалась следующая оценка его методологии: „Народник в политике, он был народником и в науке. Его тянул к себе народ, он инстинктивно стремился заглянуть в его душу; слиться с ним, сродниться. Отсюда его этнографические истересы...”²³

По возвращении в Казань в 1862 г. наряду с участием в революционном движении Ровинский попытался вернуться к преподавательской и научной работе. С целью детального ознакомления с различными сторонами народной жизни он решил снова предпринять ряд путешествий по славянским странам. 28 июля 1862 г. он представил на историко-филологический факультет Казанского университета „План путешествия в славянские земли”, пытаясь воспользоваться тем обстоятельством, что в это время в университете обсуждался вопрос о подборе молодых ученых для поездки за границу. Кандидатура Ровинского, подозреваемого в революционной деятельности, была отвергнута несмотря на то, что Ученый совет

²¹ М. М. Вукичевич, указ. соч., стр. 16.

²² К. И. Княмова. Указ. соч., стр. 66, 70—71.

²³ М. Г. Долобо. Указ. соч., стр. 18—19.

высоко оценил его способности и определил в качестве первой кандидатуры. Ровинского не пригласили также на славянскую кафедру, хотя в университете не хватало преподавателей-славистов.²⁴

В конце 60-х Ровинскому удалось выехать за границу в качестве корреспондента „Санкт-Петербургских ведомостей“. Он использовал эту поездку для изучения жизни славянских народов. В 1867 г. он посетил Хорватию, Славонию, Крайну, Штирию и Каринтию. В 1868—1869 гг. Ровинский находился в Сербии. Именно в это время им был написан ряд блестящих публицистических и научно-популярных статей на славянские сюжеты.

Статьи Ровинского можно разделить на две категории. В первую группу входили корреспонденции, которые он регулярно направлял в газету „С. Петербургские ведомости“. Большинство из них носило информационный характер, поскольку Ровинский должен был учитывать требования редакции газеты, являвшейся либеральным органом. В своих статьях Павел Аполлонович знакомя русских читателей с внутривнутриполитическим положением в стране. Корреспонденции Ровинский помещал в газете, как правило, без своей подписи. К сожалению, не все его сообщения публиковались. Кроме того, перед опубликованием каждая корреспонденция подвергалась строгой цензуре и редакционной правке, которая иногда искажала главные мысли автора.

Однако и через цензурные рамки Ровинскому удавалось довести до русского читателя правдивую информацию о сербской действительности и познакомить с некоторыми сторонами общественно-политической жизни Сербии.²⁵

Вторая группа статей — это научно-популярные исследования, которые были опубликованы Ровинским в русских периодических изданиях. В Сербии Ровинский сначала жил в Белграде, а затем совершил ряд путешествий по стране, чтобы ближе познакомиться с жизнью народа. Он обошел все населенные пункты в бассейне рек Савы, Дрины и Моравы. Он стремился как можно больше общаться с народом, так как его внимание прежде всего привлекали разные стороны народного быта. О цели своей поездки Ровинский писал, что желал прежде всего видеть „жизнь-бытьё простого народ“.²⁶

В Сербии Ровинский продолжал расширять круг своих знакомств с сербскими демократическими и прогрессивными деятелями. В Белграде он встретил много старых друзей. Благодаря Жу-

²⁴ К. И. Киямова. Указ. соч., стр. 67—68.

²⁵ Наиболее интересная статья, переданная Ровинским из Сербии в октябре 1868 г. в „С.Петербургские ведомости“, была посвящена характеристике „Объединенной сербской молодежи“ („Сербский народ и сербская Омладина“), о которой пойдет речь ниже.

²⁶ П. Ровинский. „Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году“. „Вестник Европы“, 1875, № 11—12, стр. 25.

ёвичу он познакомился с сотрудниками единственной в то время прогрессивной газеты „Сербия”.²⁷

После поездки по Сербии Ровинский опубликовал в „Вестнике Европы” ряд научно-публицистических статей о путевых впечатлениях и встречах с представителями разных слоев населения. В статье „Два месяца в Сербии” он стремился помочь русскому читателю получить правдивое представление о различных сторонах сербской народной жизни, преднамеренно искажавшейся в немецких изданиях. Ровинский подверг критике книгу Ф. Каница „Сербия — Историко-этнографические этюды во время путешествия с 1859—1868 гг.”, автор которой тенденциозно изображал народный быт сербов и смотрел свысока на сербский народ. Характеризуя состояние сербской литературы, Ровинский замечает, что в Сербии наметилось „стремление к более полному и широкому изучению своего отечества” и на первый план выдвинуты экономические и социальные вопросы.²⁸

Идея о написании этой статьи зародилась у Ровинского после того как он прочел положительную рецензию в „С.-Петербургских ведомостях” о вышеуказанной книге Каница. Он был возмущен этой рецензией, где, по его словам, совершенно извращалось „настоящее положение дел в Сербии” и автор которой проповедывал „ведь о каких-то патриархальных отношениях чиновников с народом и много других небывалых вещей”.²⁹ Первоначально Ровинский предполагал поместить статью в журнале „Современное обозрение”, куда он направил рукопись с просьбой после ее издания прислать 20 оттисков. Ровинский сообщил одному сотруднику журнала, что Сербское ученое общество собиралось дать премию Каницу, что вызвало протест сербской молодежи. Павел Аполоневич выразил надежду, что „надлежащая рецензия книги в русском журнале могла бы иметь влияние на утверждение премии”.³⁰ Нам не

²⁷ Впоследствии Ровинский вспоминал, что Жуёвич весной 1868 г. отправился в Бокю Которскую для лечения, но, узнав об убийстве князя Михаила и раскрытии заговора, вернулся в Белград. Его поступок он привел в качестве примера гражданского мужества. По этому поводу Ровинский писал: „... Ничего не зная о бывшем заговоре, но узнав о происшедшем в Белграде и о том, что в смуте схвачены некоторые из его близких знакомых и что грозит опасность всем, кто находится в оппозиции правительству, — а он и был из числа таких, — он не задумался вернуться назад, чтоб со своим разделить грозившую им опасность”. П. Ровинский. Битва у Каменицы, близ Ниша (в мае 1089 года). Эпизод из истории сербских войн за освобождение). Сб. „Древняя и новая Россия”, спб. 1878, т. II, № 5, стр. 62.

²⁸ П. Ровинский. Два месяца в Сербии. „Вестник Европы”, 1868, № 11, стр. 373, 379, 386.

²⁹ Отдел рукописей Госуд. публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина, ф. 621, д. 324. (ОР. ГПБС-Ц). Письмо А. А. Жука А. Н. Пыпину от 10/22 сентября 1868 г., лл. 1—106.

³⁰ Там же, л. 1.

известно, повлияла ли статья Ровинского на решение Сербского ученого общества. Эта статья под названием „Два месяца в Сербии“ была помещена, как мы уже указали, в „Вестнике Европы“.

В статье о Белграде³¹ Ровинский нарисовал жизнь сербской столицы во всем ее многообразии. Он показал географическое расположение города, его климатические условия и историческое развитие. Крайне интересны и красочны зарисовки Ровинским внешнего облика города и его наблюдения, касающиеся занятий и досуга различных слоев городского населения.

С особой симпатией Павел Аполлонович отзывается о трудовом народе Белграда. Ровинский находит много общего в положении некоторых категорий сербских и русских трудящихся. Труд сербского носильщика (хамала) он сопоставляет с тяжелым трудом русских бурлаков и находит, что оба они выполняли непосильную изнурительную работу, которая не только не обеспечивала возможность нормального существования, но и отупляла духовные качества человека. Знакомя читателей с тем, как в Белграде носильщик (хамал) переносил тяжести при помощи простого приспособления, Ровинский пишет: „...сколько он ни облегчает труд, все-таки добываемый им хлеб горек. Это тоже самое, что у нас лямка, в изобретении которой пожалуй тоже можно найти остроумие, но тем не менее она массу людей низводила на ступень весьма низкую, убивая в них охоту и способность по-людски думать и чувствовать. Как наши бурлаки, возвращаясь с путины, нищенствовали, так и хамал смотрит нищим“.³² Эти слова Ровинского показывают насколько близок он был к трудовому люду, как глубоко чувствовал и понимал все невзгоды и тяготы, которые ложились на плечи людей тяжелого физического труда.

Статьи, опубликованные в „Вестнике Европы“, интересны в том отношении, что они дают возможность частично раскрыть общественно-политические взгляды Ровинского. Конечно, печатая свои статьи в таком либерально-буржуазном журнале, каким являлся „Вестник Европы“, Ровинский не мог полностью высказать свое отношение к целому ряду политических вопросов. Однако то, что ему удалось опубликовать в условиях жестокой цензуры царской России, свидетельствует об его демократических убеждениях.

Ровинский указывает на социальное и национальное угнетение, которое в прошлом пришлось испытать югославянским народам. В статье о Белграде, рассматривая историю Сербии, он говорит, что сербский народ сначала страдал под „тиранией своих царей и деспотов“, а потом попал „под ярмо турок и мадьяр“.³⁴ В своих выступлениях в печати Ровинский высказывался против сохранения

³¹ П. Ровинский. Белград, его устройство и общественная жизнь. Из записок путешественника. „Вестник Европы“, 1870, № 4 и 5.

³² П. П. Ровинский. Белград... „Вестник Европы“, 1870, № 4, стр. 536.

³³ Там же, стр. 563.

крупного землевладения.³⁴ Созданные в Сербии после победы Первого сербского восстания крупные землевладения он охарактеризовал как проявление „несправедливого, неравного раздела“. Ровинского возмущало, что при наличии достаточного количества обрабатываемой земли в Сербии возник безземельный пролетариат, которому „не к чему рук приложить“.³⁵

На примере государственного устройства Сербии Ровинский подверг критике самодержавный режим с его полицейско-бюрократической системой управления. Оценка, данная Ровинским общественно-политическому устройству Сербии, была результатом его непосредственных наблюдений. Павел Аполонович приехал в Сербию в период правления князя Михаила, который всеми мерами добивался укрепления самодержавной власти. 29 мая 1868 г. был убит князь Михаил. На престол был возведен малолетний Милан Обренович. До его совершеннолетия страной управляло регентство в союзе с правыми либералами.

При характеристике государственно-политического строя Сербии в своих статьях, опубликованных в „Вестнике Европы“, Ровинский пришел к тождественным выводам одновременно с сербским революционным демократом Светозаром Марковичем. Они почти одновременно выступили в печати с критикой самодержавного режима Сербии и его полицейско-бюрократической системы управления.

Весной 1869 г. Маркович прибыл в Цюрих, где им была написана обличительная статья „Сербские обманы“³⁶, в которой он подверг уничтожающей критике только что принятую сербскую конституцию. Подобно Марковичу Ровинский дал оценку сербского государственно-политического строя с позиций революционного демократизма. Он отметил реакционную сущность самодержавного режима Сербии, разоблачил национально-шовинистические устремления сербской монархии и либеральную фразеологию сербской буржуазии.

При характеристике самодержавного режима Сербии Ровинский так же как и Маркович указывал на сосредоточение всей полноты власти в руках князя и на отсутствие каких-либо прав у скупщины. Ровинский охарактеризовал период правления Михаила как „время тяжелого гнета“. Он писал: „...во внутренних делах гнет

³⁴ П. Ровинский. Два месяца в Сербии, стр. 366, Свое отношение к крупному землевладению Ровинский доказал на практике. Как только в России была объявлена реформа 1861 г. об отмене крепостного права, он, будучи уже семейным человеком, раздал безвозмездно своим бывшим крепостным крестьянам землю, а своей семье оставил такой подушный надел, какие были у крестьян. М. М. Вукичевич. Указ. соч., стр. 16.

³⁵ П. Ровинский. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 г. „Вестник Европы“, 1875 г. 6, № 11—12, стр. 30.

³⁶ Впервые статья Марковича была опубликована в Новосадской газете „Застава“ 1—8 октября 1869 г. под названием „Наши обманы“.

и несправедливость, в политике ложь и путаница; в обществе много шпионов, провинциальные начальники тоже, что паши в Турции; жандармы и пандуры, набранные из разных стран, заменили янычар³⁷. Относительно скупщины Ровинский заметил, что она служит пассивным орудием в руках правительства. „Сербская скупщина при Михаиле низведения была на степень собрания единственно рго фогта; это было нечто вроде торжественного представления, которое открывалось и закрывалось князем, а на сцене фигурировали министры; депутаты же, как позванная из милости публика, должны были всему рукоплескать”³⁸.

В статье „Сербские обманы” Маркович дал идентичную оценку абсолютистского режима князя Михаила, указав, что в Сербии существует единственный закон — воля князя³⁹. Он доказал, что все красивые фразы либерального регентства об утверждении в Сербии „народной династии” и „законодательной скупщины” являются лишь обманом. Маркович показал, что и после введения в 1869 г. конституции вся полнота власти по-прежнему осталась в руках князя, а скупщина была лишена законодательных функций. Отсюда он делал вывод: „...скупщина — ноль, как это было и до сих пор”⁴⁰. Подобную характеристику правления регентства дал и Ровинский, заявив, что „тот же самый режим стал проводиться новыми людьми”⁴¹.

Ровинский и Маркович одинаково резко отрицательно относились к установившейся в Сербии полицейско-бюрократической системе правления. Оба они понимали эксплуататорский характер самодержавного режима и губительные последствия для страны, которые были неизбежны в результате чрезмерного развития абсолютизма и чиновничьего аппарата. По этому поводу Маркович писал: „Обреновичи, утвердишись на престоле, закрепили бюрократическую систему правления, и свобода сербского народа оказалась погребенной еще глубже, чем раньше”⁴². Первой неотложной потребностью общества, которая не была удовлетворена сербской конституцией 1869 г., Маркович считал необходимость уничтожения бюрократической системы правления, которая тормозила развитие Сербии. Маркович указывал на наблюдавшийся в то время застой в экономике Сербии: „Все отрасли производства в сербском народе на той же ступени, на которой они находились в начале этого века”⁴³. Ровинский также указывал на эксплуататорский характер установившегося в Сербии абсолютистского режима, на

³⁷ П. Ровинский. Белград... „Вестник Европы”, 1870, № 5, стр. 156.

³⁸ П. Ровинский. Белград... „Вестник Европы”, 1870, № 4, стр. 570.

³⁹ Св. Маркович. Избр. соч., М., 1956, стр. 95.

⁴⁰ Св. Маркович. Указ. соч., стр. 101, 104.

⁴¹ П. Ровинский. Воспоминания... „Вестник Европы”, 1875, № 11—12, стр. 12.

⁴² Св. Маркович. Указ. соч. стр. 98.

⁴³ Там же, стр. 96.

одном полюсе которого находилась бюрократия и торговцы, а на другом — трудовой народ. По его словам, в результате укрепления в Сербии бюрократической системы правления Белград превратился в „приют торговцев, не понимающих другой цели кроме эксплуатации, и гнездо бюрократии, назначение которой быть слепым орудием правительства"... „Сербия, — продолжал Ровинский, — опутана целою сетью полицейских чиновников с их помощниками — пандурами и кметами (сельские старшины и городские головы), т. е. централизации".⁴⁴ По мнению Ровинского полицейско-бюрократический режим послужил причиной наблюдавшегося в Сербии в середине XIX в. застоя в торговле, промышленности, науке и просвещении. Он крикиковал правительство за его непроизводительное расходование народных средств, „... просвещение, медицина и почта получают самое малое содержание, — писал Ровинский, — и на их счет процветают полиция и войско".⁴⁵

Как Ровинский, так и Маркович утверждали, что бюрократизм в управлении страной подавил в то время в сербском народе всякую личную инициативу и послужил причиной развития среди сербского народа политического индифферентизма. Маркович писал, что „в Сербии все предоставлено на усмотрение властей".⁴⁶ Ровинский, посетив снова Сербское княжество в 1878 г., в своей корреспонденции в „Новое время" на вопрос: в чем причина безразличного отношения сербского народа к парламентским выборам, ответил: „... общество начинает чувствовать, как оно мало по малу теряет под собою конституционную почву, теряет сознание своих прав и обязанностей и смотрит на окупшину, как на нечто существующее только pro forma".⁴⁷

До нас не дошло сведений, был ли Ровинский лично знаком с Марковичем. В конце 1869 г. С. Маркович вернулся из России, и после годичного пребывания в Швейцарии, в 1870 г. прибыл в Белград. Он начал вести идеологическую борьбу с Владимиром Йовановичем как идеологом и вождем либеральной партии. После соглашения в 1868 г. либеральной партии с регентами Маркович обвинил либералов в предательстве. Он стал называть представителей либеральной партии „династическими либералами". В статье о Белграде Ровинский также отмечал перерождение либеральной партии. Он указал, что до прихода к власти либералы составляли оппозицию правительству и держались „с твердостью и мужеством", а после переворота 1868 г. некоторые из либеральных деятелей получили важные государственные посты. „Одним словом, — заключает Ровинский, — либеральная партия и правительство, явно называ-

⁴⁴ П. Ровинский. Белград... „Вестник Европы", 1870, № 5, стр. 159 и № 4, стр. 571.

⁴⁵ Там же, № 5, стр. 139—140.

⁴⁶ Св. Маркович. Избр. соч. стр. 97.

⁴⁷ „Новое время" СПб, 4 ноября 1878 г., № 965

емое всеми либеральным, слились вредино".⁴⁸ Высказывание Ровинского о том, что по сути дела между консерваторами и либералами нет большой разницы и что последние потеряли авторитет среди народа, Маркович использовал в полемике с В. Йовановичем в качестве подтверждения порочности политики либеральной партии.⁴⁹

Основанная историческая задача, которая была поставлена ходом развития перед славянскими народами на Балканах и в Австро-Венгрии, — освобождение от национального гнета, объединение и образование независимых национальных государств. Пребывание Ровинского в славянских землях Австро-Венгрии и в Сербии совпало по времени с периодом подъема национально-освободительного движения на Балканах. Началом этого подъема послужило восстание в 1866 г. на Крите, отзвуки которого прокатились в Эпире, Фессалии и Македонии. В Болгарии началось формирование отрядов, выступивших против турецкого гнета Югославянские народы усилили подготовку к борьбе с Турцией. В 1866 г. на Новосадском съезде возникла Омладина — политическая организация сербской либеральной буржуазии, деятельность которой была направлена на создание политического единства всех сербских земель. В борьбе с засильем либералов в Омладине возникло в Сербии революционно-демократическое течение, во главе которого стал Маркович. В это же время была предпринята попытка решить вопрос об объединении балканских земель сверху — путем создания союза монархических государств. В 1866—1868 гг. при поддержке России был образован Балканский союз. Во главе борьбы за объединение южных славян попыталась стать Сербия с ее полицейско-бюрократической системой управления.

хс.оо д л лпмции

В своих публицистических статьях Ровинский выступил в поддержку национально-освободительного движения славянских народов. Сам он, говоря о своих трудах в области разработки славяноведения, писал: „Я всю мою жизнь работал за освобождение славянства от чужеземного господства и за сближение с Россией, в том свидетель вся та часть славянства, в которой я вращаюсь уже более десятка лет и приобретаю не антипатии, а симпатии к России”.⁵⁰

В период подъема национально-освободительного движения на Балканах Ровинский стоял на демократических позициях в отношении разрешения балканского вопроса. Он выступал в печати за необходимость признания за славянскими народами права на

⁴⁸ П. Ровинский. Белград... „Вестник Европы”, 1870, № 5, стр. 160—161.

⁴⁹ Св. Маркович. Указ. соч., Письмо к В. Йовановичу, Цюрих, 4 июля (...), стр. 811.

⁵⁰ П. Ровинский. Возражение г. Медаковичу. „Известия с петербургского славянского благотворительного общества”, Спб, 1887, № 11 и 12, стр. 553.

самостоятельное развитие и самоуправление.⁵¹ Ровинский считал республиканскую федерацию наиболее приемлемой формой государственного устройства для югославян, что было естественно для него как участника революционного движения 60-х гг. и близкого соратника Чернышевского. Впервые по вопросу необходимости для югославян федерации он высказался в 1868 г. в статье „Два месяца в Сербии”. По цензурным условиям он не смог открыто высказать свою точку зрения, так как статья была опубликована в либерально-буржуазном органе. Этому вопросу он касается мимоходом среди описания своих путевых впечатлений по дороге в Сербию. Ровинский писал, что наиболее приемлемой формой государственного устройства для балканских народов является федеративное объединение политически независимых земель, которое сможет обеспечить им необходимое экономическое развитие. Таким образом вопрос был поставлен в самом общем виде. По поводу устройства федерации указывалось: „...полная политическая самостоятельность их; свободные, основанные на автономии отдельных частей учреждения и вполне дружественные, преследующие одни и те же культурные и экономические цели отношения всех прилежащих к этой области земель”.⁵²

В 1868 г. Ровинский познакомил русского читателя с деятельностью Омладины, опубликовав статью „Сербский народ и сербская Омладина”. В этой статье он указал на национальное угнетение сербского и хорватского народов, заявив, что сербы и хорваты подвергаются „двойному турецко-австрийскому гнету”.⁵³ Ровинский правильно заметил основную историческую задачу, стоящую перед югославянскими народами — необходимость борьбы за освобождение и объединение. В национальном угнетении Ровинский видел главную причину экономической отсталости балканских стран. Впоследствии он с негодованием писал о „парализующем влиянии двух уродливых монархий — австрийской и турецкой, которые, стесняя народное развитие, ослабляют дух предприимчивости и самодетельности”.⁵⁴

Цель Омладины — достижение освобождения и объединения всех сербских земель Ровинский называл „насуточной современной потребностью”. Далее он делал следующий вывод: „Идея единства глубоко вкоренена в сербском народе, и Омладина является, так сказать, только воплощением этом идеи”.

При характеристике истории создания Омладины Ровинский подметил влияние на возникновение омладинского движения двух

⁵¹ П. Ровинский. Два месяца в Сербии, стр. 372.

⁵² П. Ровинский. Два месяца в Сербии, стр. 372.

⁵³ „С.-Петербургские ведомости”, 10 и 24 октября 1868 г., № 277, 291.

⁵⁴ П. Ровинский. Два месяца в Сербии, стр. 365—366, 372.

факторов: славянского возрождения и революции 1848 г.⁵⁵ Он изложил конфликт Омладины с сербским правительством, недовольным проявлением в ней либеральных веяний, которые особенно усилились во время омладинского съезда в Белграде в 1867 г. Все же Ровинский не смог дать классовой оценки Омладине и указать насколько она была способна осуществить поставленные перед сербским народом внешнеполитические задачи. Однако очень ценным было его замечание, что в борьбе за объединение сербских земель Омладина рассчитывала „на силы своих единоплеменников”.

Подъем национально-освободительного движения, наблюдавшийся на Балканах в 60-х гг. XIX в., не привел к практическим результатам. Балканский союз распался. Проанализировав обстоятельства, сопутствовавшие созданию союза, Ровинский пришел к выводу, что Сербия с ее полицейско-бюрократической системой была не способна возглавить борьбу за освобождение. Свое отношение к указанному вопросу он изложил в форме разговора с сербским капитаном во время путешествия по Сербии. В беседе с Ровинским о внешней политике князя Михаила серб заявил о растущем среди народа недовольстве политикой правительства. В ответ на это Ровинский заметил: „при таком положении нечего и думать об освобождении турецких славян”.⁵⁶ Одновременно с критикой самодержавного режима Сербии Ровинский подверг разоблачению внешнюю политику сербской монархии. Методы внешней политики князя Михаила он назвал авантюристическими. В статье „Белград, его устройство и общественная жизнь” Ровинский писал: „Князь со своими министрами вел высокую политику, производя в своих дипломатических сношениях величайшую путаницу и стараясь всех обмануть, всем обещая и всех уверяя в своей дружбе”.⁵⁷ По мнению Ровинского, Сербия, от которой несколько миллионов савянского населения ожидало своего освобождения и готово было вручить ей свою судьбу, только разыгрывала роль югославянского Пьемонта и по настоящему не готовилась к борьбе с Турцией. Для подтверждения этого вывода он приводил следующие факты. По гайному договору с Россией, последняя поставляла в Сербию артиллерийские орудия, которые прежде чем поступить на вооружение сербской армии направлялись для переделки на оружейный завод в Крагуевац. Всем казалось, что шла кипучая работа. В действительности,

⁵⁵ Он писал: „Начало этих обществ коренится в обществ коренится в общеславянском пробуждении, начавшемся в начале текущего столетия под влиянием европейского движения, произведенного идеями конца XVIII в. и войнами в начале XIX в. Юго-славяне пристают к этому европейскому движению все сильнее после каждого нового потрясения в Турецкой империи; а около 1848 г. они являются самыми деятельными участниками во всеславянской деятельности”. „С.-Петербургские ведомости”, 24 октября 1868 г., № 291.

⁵⁶ П. Ровинский. Воспоминания... „Вестник Европы”, 1875, № 11—12, стр. 16.

⁵⁷ П. Ровинский. Белград...; там же, 1870, № 5, стр. 155.

— заключает Ровинский, — „после все это оказалось пугфом. Выводились огромные очеты, но делалось мало и плохо”. Ровинский критиковал сербское правительство за разгон скупщины Омладины, происходившей в Белграде, хотя она ставила своей задачей „объединение сербства и нисколько не касалась политического строя и социальных отношений”, существовавших в Сербии.⁵⁸

Ровинский видел появление в Сербии прогресивных сил, выступавших за преобразование страны. Выше упоминалось, что он положительно оценивал деятельность либеральной партии до прихода ее к власти. Подобную характеристику Ровинский дал также либеральному органу „Сербия”, который он назвал единственно прогрессивны „журналом”. По его словам, все остальные официальные издания не представляли общественного мнения, а лишь служили династии.⁵⁹

В своих статьях о Сербии Ровинский неоднократно указывал на назревание в стране недовольства самодержавным режимом и наличие оппозиционного движения. Он подметил, что оппозиционный журнал „Сербия” приобретал все больше читателей, в то время как официальные издания их теряли. Среди политических деятелей, выступавших против самодержавного режима князя Михаила, особым уважением у Ровинского пользовался Ж. Жүевич, о котором он писал: „Хроническая болезнь сильно парализовала его деятельность; но никогда, в самые тяжелые минуты, он не падал духом. Когда все терялось, он оставался тверд и бодр; таким я видел его после топчидреской катастрофы, которая многих заставила примириться, с чем они не мирились прежде, или вовсе поворотить назад. Это был сильный характер чисто сербского закала, неспорченного полуобразованием, и чрезвычайно симпатичная личность. Смерть рано порвала его деятельность, и место его, как общественного деятеля, надолго, вероятно, останется незанятым”.⁶⁰ По словам Ровинского Жүевич имел большое влияние на молодежь, которая выступала в первых рядах среди прогрессивной части сербского общества.⁶¹

В статье о Белграде Ровинский отметил роль молодежи в борьбе за преобразование строя, заявив, что из нее образуется „новая сила, молодая Сербия”. Заслуживает внимания его высказывание о сербских школах, что они даже при всех недостатках в организации образования готовили много „здоровых деятелей”, которые если и не смогли до сих пор повлиять на положение дел в отечестве, зато под их влиянием формируются „новые борцы сво-

⁵⁸ П. Ровинский. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году, стр. 14.

⁵⁹ П. Ровинский. Белград... там же, стр. 155, 159.

⁶⁰ П. Ровинский. Сербская Морава. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 г. „Вестник Европы”, 1876, т. 2, № 4, стр. 532.

⁶¹ Там же.

боды и просвещения". Далее на основе изучения внутривосточной борьбы в Сербии Ровинский правильно отметил эволюцию либерализма и образование демократического лагеря, указав, что в "... то время как прежние либеральные силы, одряхлев, постепенно переходят в лагерь консерваторов, на их место готовы уже новые деятели с более твердыми принципами и более твердого закала".⁶²

В публицистических статьях Ровинский отводил значительное место определению значения идеи славянского единства и взаимности, которая возникла в эпоху возрождения славянских народов и стала специфической формой в идеологии славянского национального-освободительного движения. Наиболее полно точка зрения Ровинского на сей счет была им изложена в рецензии. "Что такое славянское единство?", написанной в ответ на исследование Первольфа.⁶³ "Славянская взаимность с древнейших времен до XVIII в."⁶⁴ Эта рецензия была опубликована на страницах народнической газеты "Неделя". В последующие годы Ровинский неоднократно возвращался к теории славянской взаимности. Он разделял убеждение, что племенное родство и общность происхождения следует признать важными связующими факторами в жизни славянских народов, сыгравшими большую роль в развитии между ними культурных и исторических связей. Впоследствии в своих выступлениях в печати он неоднократно указывал на племенную и языковую близость славян: "как русские, так и на западе — чехи, словаки, хорваты, хорутане, хорваты, сербы, одного с нами племени и языка, "наши братья — славяне".⁶⁵ По имени Ровинского, на почве племенного родства, у славян сохранилось много общего во внешнем облике и языке. В качестве примера он приводил сербов и "малороссов" (украинцев). Вспоминая о посещении Сербии он писал: "... при живом общении с народом, в совокупности целой обстановки этой жизни, вы проникаетесь не абстрактным сознанием, но конкретным чувством родного, и в то же время эти мелочи указывают на одинаковость культурных влияний сербов и русских, что дополняет и крепче связывает родство племенное".⁶⁶

Ровинский предпринял попытку придать идее славянской взаимности демократическое направление. В этой связи он поднял вопрос о влиянии социально-политических условий жизни общества на решение национального вопроса. Он писал: "Одно только должны

⁶² П. Ровинский. Белград..., там же, стр. 188.

⁶³ Иосиф Иосифович Первольф — ученый — славит. В 1871 г. он возглавлял кафедру славянской филологии в Варшавском университете, а в 1874 г. получил в Петербургском университете степень магистра за диссертацию о славянской взаимности.

⁶⁴ "Неделя", Спб, 29 сентября 1874 г., № 39, стр. 1424—1432.

⁶⁵ П. Ровинский. Россия и славяне Балканского полуострова, сб. "Древняя и новая Россия", Спб, 1878 г. т. I, № 2, стр. 152.

⁶⁶ П. Ровинский. Наши отношения к сербам (Почуенье из прошлого и настоящего), сб. "Древняя и новая Россия", 1877 г. т. I, № 2, стр. 188.

славяне помнить, что национальность их всегда пробуждалась и развивалась в то время, когда государство, которому они принадлежали, освобождалось от политического гнета и поднимало уровень своего умственного развития”.⁶⁷

Заслугой Ровинского являлось также то, что он неоднократно выступал с призывом не замыкаться в узконациональных рамках и указывал на влияние революционного движения в Европе на подъем национально-освободительной борьбы на Балканах. В 1870 г. в статье о Белграде он писал, что несмотря на самодержавный гнет в сербском народе много еще „свежих сил”, на которые благотворное влияние оказывает „дух времени, господствующий в целой Европе”, поэтому не следует испать спасения о оригинальном „сербстве”.⁶⁸ Надо учитывать, что это было написано в то время, когда во Франции в 1870 г. была провозглашена Парижская коммуна, поэтому становится ясным, какой тогда „дух” господствовал в Европе. Несколько позднее в рецензии, опубликованной в „Недели” Ровинский снова возвратился к указанному вопросу. На этот раз он указывал, что сочувствует национально-освободительной борьбе чехов, словаков, хорватов, сербов, болгар и греков, но с еще большим вниманием следит за развитием событий во Франции и Испании, потому что они влияли на подъем революционного движения в Европе. „Есть следовательно, интересы выше и важнее интересов национальных. Нам, конечно, не может радовать развитие национальности в ущерб политической свободе; да и не мыслимо; чтобы при политическом гнете могло развиваться национальное чувство”. Для подтверждения этой мысли Ровинский проводил в качестве примера развитие национального движения в Хорватии во время революции 1848 г., где в руководстве преобладали консервативно-либеральные круги во главе с баном Елачичем, которые вступили в войну с революционной Венгрией. По поводу этих событий он писал: „Поэтому нас, русских, не может не огорчать, если наши братья — славяне там вступают в союз с какими-нибудь обскурантами, там вручают свою судьбу солдату и поступаются своей автономией; тяжело было и им сноситься с нами, когда у нас было крепостное право, когда наш народ совершенно был отодвинут от света науки. Общечеловеческие интересы в этом случае берут верх над национальной идеей”.⁶⁹

В чем же заключается славянское единство и какую роль оно играет в политической жизни? На этот вопрос Ровинский давал следующий ответ: „Это слишком мало, если нас связывает только кровное родство, которое выражается в языке и некоторых общих чертах характера, а нет сознания общей идеи, ни политических и общечеловеческих интересов, которые бы связывали нас

⁶⁷ П. Ровинский. Что такое славянская взаимность, стр. 1429.

⁶⁸ П. Ровинский. Белград... „Вестник Европы”, 1870, № 5, стр. 188.

⁶⁹ П. Ровинский. Что такое славянская взаимность, стр. 1431.

друг с другом теснее, чем с остальными народами".⁷⁰ Таким образом по мнению Ровинского славянская взаимность должна способствовать осуществлению „политических и общечеловеческих интересов”, под которыми можно понимать борьбу за демократизацию общественно-политического строя. В борьбе за достижение этих задач важно иметь как можно больше точек соприкосновения во всем, поэтому общность языка, обычаев и культуры призваны служить объединяющими моментами в мобилизации всех сил. Он писал: „Только прогрессом в общечеловеческом смысле развивается и поднимается наша национальность; в этом постепенном развитии и успехах в гражданской жизни национальное чувство должно перейти в сознание, и тогда только мы можем говорить о славянской взаимности; а куда мы имеем только ее историю, или, вернее, скорбный лист, который и представляет нам в своей книге г. Первольф”.⁷¹

По всей вероятности рецензия, опубликованная Ровинским в народнической газете „Неделя” привлекла к нему внимание властей. В 1875 г. полиция снова заинтересовалась Ровинским и разослала циркуляр с предписанием „собрать о нем всевозможные сведения”, в котором был указан его петербургский адрес по Баскову переулку, дом № 18. В агентурном донесении содержалась следующая характеристика, данная Ровинскому полицейскими властями: „Ровинский в журнальном мире и вообще в кругу литераторов пользуется довольно большою известностию, которую себе приобрел своими статьями, написанными в либеральном духе и притом с явным оттенком славянофильства...”.⁷² Хотя полицейские чиновники правильно подметили обличающее значение публицистических статей Ровинского, однако в характеристике его взглядов они были далеки от истины. Хотя Ровинский поддерживал научные контакты со славянофилами, он не только не разделял их идейно-политических убеждений, но и выступал с критикой славянофильских идей, как это будет показано ниже.

Восстание в Герцеговине в 1875 г. вызвало сочувствие русского общества к национально-освободительному движению южнославянских народов. Между тем, о положении в южнославянских странах в России было опубликовано сравнительно мало работ. В период Восточного кризиса Ровинский написал несколько статей на сербские сюжеты.⁷³ В этих статьях он снова вернулся к своим путевым впечатлениям сохранившимся от поездок по Сербии, чтобы, по его словам, „дать хоть некоторое понятие о стране и народе, играющем

⁷⁰ Там же, стр. 1431.

⁷¹ Там же, стр. 1431.

⁷² Центральный государственный архив Октябрьской революции, ф. 109, секретный архив, 1875, оп. 3, д. 1034, л. 2.

⁷³ П. Ровинский. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 г. „Вестник Европы”, 1875, № 11—12; Сербская Моравя. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году, „Вестник Европы”, 1876 г. т. 2, № 4.

роль в событиях дня".⁷⁴ Особый интерес к Сербии объяснялся тем, что в связи с восстанием события вновь выдвинули ее на первое место в борьбе за освобождение.

Дворянско-буржуазные слои русского общества стали возлагать надежды на Сербию, от активного участия которой в борьбе с Турцией они ожидали успешного разрешения балканского вопроса. В своих воспоминаниях о Сербии, как и в период создания Балканского союза Ровинский снова подверг критике самодержавный строй Сербии и методы внешней политики князя Михаила.⁷⁵

Выступая с критикой великодержавных устремлений сербской монархии, Ровинский при этом не отрицал руководящей роли Сербии в борьбе с Турцией. Он признавал промадное значение совместных усилий балканских народов для достижения ими независимости, хотя бы осуществленного в форме союза монархий. При этом Ровинский ставил вопрос, какая Сербия сможет возглавить национально-освободительное движение на Балканах. По этому поводу он писал: „Сербия в настоящее время представляет действительно славянский Пиемонт; но насколько она приготовлена к этой роли, насколько она может рассчитывать на поддержку своей остальной братии и насколько она способна руководить общим движением, это зависит не от одного состояния военных сил, не от одного географического положения, которое действительно таково, что к ней, как радиусы к центру, идут все пути из Болгарии, Македонии, Герцеговины, и не от дипломатической ловкости, с которой она до сих пор ушла недалеко; а от верно понятой ею своей роли по отношению к юго-славянству, от того такта, с каким она отнесется к ним, не задевая чувства чести, уважая индивидуальность и автономию, без гегемонических тенденций, какими до сих пор оно отличалось по отношению к болгарам и другим сербам, от наиболее свободных и народных, в то же время проникнутых гуманизмом основ их внутренней политической жизни”.⁷⁶ Однако подобные требования можно предъявить лишь к демократическому правительству. Таким образом Ровинский полагал, что только демократическая Сербия сможет выполнить освободительную роль на Балканах в борьбе с Турцией.

В период Восточного кризиса Ровинский снова выступил в поддержку национально-освободительного движения на Балканах. Известие о восстании в Герцеговине было встречено с большим сочувствием русскими революционно-демократическими кругами. Именно ими были организованы первые комитеты по сбору пожертвований (на Украине). Русская демократическая интеллигенция не ограничилась материальной помощью восставшим, а приняла непосредственное участие в борьбе. Летом 1875 г. несколько револю-

⁷⁴ П. Ровинский. Воспоминания из путешествия по Сербии в 1867 году, стр. 10.

⁷⁵ П. Ровинский. Наши отношения к сербам, стр. 191.

⁷⁶ П. Ровинский. Наши отношения к сербам, Указ. соч., стр. 191.

ционеров, в основном сторонники М. А. Бакунина, отправились в Герцеговину, в то время как основная масса добровольцев из России поехала на Балканы только в период сербо-турецкой войны 1876 г. Таким образом, революционеры первыми в России поддержали борьбу южных славян за освобождение.⁷⁷

Однако отношение русского революционного народничества к освободительной борьбе на Балканах не было единодушным. Среди некоторых представителей революционной эмиграции (П. А. Лавров и П. Н. Ткачев) была характерна недооценка политической и национально-освободительной борьбы, а также преувеличение близости социальной революции. Так, П. А. Лавров не одобрял участия в национально-освободительном движении и отрицательно отнесся к добровольческому движению. Эта часть революционной русской эмиграции полагала, что движение сочувствия славянам, охватившее различные слои русского общества, будет использовано правительством в целях усиления реакции внутри страны и может отрицательно сказаться на самих славянах. В отличие от них М. А. Бакунин проявил большой интерес к борьбе на Балканах. Однако после вступления в 1876 г. в борьбу с Турцией Сербии и Черногории почти все группы революционной эмиграции выступили против участия в национально-освободительном движении южных славян.⁷⁸

В своих статьях Ровинский обратился с призывом к русскому обществу о необходимости оказания помощи южным славянам в их борьбе за независимость. Сочувствие в России к судьбам славян и отправку русских добровольцев в Сербию для участия в войне с Турцией, Ровинский охарактеризовал как „народное движение“. Он писал: „Наконец — то и в нас пробудилось народное сознание, мы не стыдимся более самих себя, не выдаем друг друга, мы открыто перед целым светом исповедуем, что мы славяне и все славяне наши братья“.⁷⁹ Ровинский с гордостью констатировал то сочувствие, которое возникло в русском обществе к судьбам славян, указывая, что „...вся Русь от мала до велика с замиранием сердца ждала известий оттуда, где решалась судьба наших братьев“.⁸⁰

Когда в 1877 г. наметилось некоторое охлаждение среди русского общества к Сербии, в связи с трениями, возникшими в княжестве между сербами и прибывшими для участия в борьбе с Турцией русскими добровольцами, Ровинский опубликовал статью „Наши отношения к сербам. (Поучения из прошлого и настоящего)“. Вину в возникновении конфликта он прежде всего возло-

⁷⁷ В. М. Хевролина. Революционное народничество и национально-освободительное движение на Балканах в 1875—1876 гг. Сб. Славянское возрождение, М., 1966, стр. 64—65.

⁷⁸ В. М. Хевролина. Указ. соч., стр. 70, 79.

⁷⁹ П. Ровинский. Наши отношения к сербам, Указ. соч. стр. 180—181.

⁸⁰ П. Ровинский. Наши отношения к сербам, Указ. соч. стр. 181.

жила на славянские комитеты и генерала Черняева, ставшего главнокомандующим сербской армии. По мнению Ровинского, недоразумения в Сербии с русскими добровольцами возникли из-за плохой организации добровольческого движения в России. При отправке добровольцев не производился соответствующий отбор лиц. Люди отправлялись в Сербию без всякой подготовки. Этим был брошен упрек славянским комитетам, которые являлись руководителями добровольческого движения.

Ровинский упрекнул генерала Черняева и его окружение за их стремление занять командующее положение в сербской армии и в отсутствие желания установить контакт с сербским народом. Вместо генерала — демократа, как о Черняеве почему — то распустили мнение, в Сербию прибыл генерал-панславист, который окружил себя приближенными. По мысли Ровинского „правильнее было бы самим стать под команду“. Характеризуя роль главнокомандующего в освободительной войне, Ровинский указывал, что предводитель должен иметь доверие народа. Выход из создавшегося положения, вызванного сербским инцидентом, Ровинский видел в налаживании дружеских отношений между Россией и Сербией. Он писал, что среди славянских народов не должно быть каких — либо мелких личных конфликтов, необходимо в будущем избежать всяких спор и столкновений.⁸¹ В отличие от славянофилов, протодовавших панславистские идеи, Ровинский утверждал, что помощь должна предоставляться только на братской основе.

Когда Россия в апреле 1877 г. объявила войну Турции, то Ровинский приветствовал это следующими словами: „Наконец наши отношения к остальному славянству из платонических становятся реальными; наши мечты переходят в действительность“. Он отметил объективно положительное значение войны: „Во всяком случае прежнее господство турок невысказимо“.⁸²

Вопросу о роли России в развитии национально-освободительного движения южнославянских народов Ровинский посвятил статью „Россия и славяне Балканского полуострова“. В этой статье он снова возвратился к положению об сущности исторических судеб и политических интересов между русскими и южнославянскими народами. Ровинский утверждал: „История поставила Россию и славян во „взаимную связь и зависимость“.

На почве взаимной общности славянских интересов Ровинский определил миссию России — поддержка и оказание помощи национально-освободительному движению „на западе и юге Европы“.⁸³ Когда среди русского общества возник вопрос, была ли должна Россия в 1877 г. вступать в войну с Турцией за освобождение

⁸¹ Там же, стр. 181—184, 190.

⁸² П. Ровинский. Битва у Каменици, Указ. соч. стр. 53.

⁸³ П. Ровинский. Россия и славяне Балканского полуострова, Указ. соч. стр. 152, 166.

славян? Ровинокский заявил: „Но говорить, что мы не должны были начинать войны, что у нас есть важнее внутренние дела, значит не понимать или не признавать силы вещей.“⁸⁴

Исходя из вышеуказанной теории о взаимности интересов славянских народов, Ровинокский следующим образом определил политическую программу России в отношении национально-освободительного движения на Балканах.

1. Уважение национальных интересов всех славянских народов и отказ от какого — либо материального вознаграждения.

2. Предоставить самим славянским народам решить вопрос о внутреннем устройстве государства.

3. Оказание помощи в создании независимых славянских государств и отказ от вмешательства в их внутренние дела.

Ровинокский стоял на демократических позициях в решении славянского вопроса. Об этом свидетельствовало высказанное им требование об уважении суверенитета малых славянских наций.

Когда на Балканах в 1878 г. возникло независимое Болгарское государство, Ровинокский выступил за сохранение его суверенитета. Свои пожелания к русской администрации в Болгарии он выразил словами: „Что же касается внутреннего устройства, то предоставить это им самим (т. е. болгарам — Н. Х.), помогая им в этом случае, а не навязывая“. При этом Ровинокский считал необходимым предоставить возможно большую полноту власти народу: „...как можно выше должно быть поставлено его представительство, народная скупщина“.⁸⁵

В 1878 г. Ровинокский выехал в Сараево в качестве корреспондента „Нового времени“. Его пребывание в Боснии совпало по времени с началом австрийской оккупации, которая была санкционирована Берлинским конгрессом 1878 г.

Ровинокский направлял в „Новое время“ подробную информацию о происходившей трагедии в Боснии и Герцеговине. В противоположность лживым утверждениям австрийской прессы о миролюбивой политике Австро-Венгрии в оккупированных провинциях, он вскрыл ее захватнический характер. Ровинокский разоблачил завоевательные устремления австрийских военных кругов на Балканском полуострове. По словам Ровинокского, оккупация Боснии и Герцеговины должна была обеспечить Австро-Венгрии подвигание в Новопазарский санджак и далее на Балканы. В целях укрепления своего господства в названных районах, Австро-Венгерская империя стремилась зажать в тиски Сербию, чтобы затем подчинить ее своему влиянию.⁸⁶

⁸⁴ Там же, стр. 168.

⁸⁵ Там же, стр. 169.

⁸⁶ „Новое время. 4 октября 1878 г. ст. ст., № 934.

Корреспонденции Ровинского — это гневный протест против австрийской оккупации Боснии и Герцеговины. Оценивая результаты длительной национально-освободительной борьбы боснийско-герцеговинских народов против турецкого господства, Ровинский указывал, что „...цель была почти достигнута собственными усилиями страдавшего от него народа, и вдруг останавливают дело на полпути, чтобы навязать стране новую тиранию”.⁸⁷ Он охарактеризовал Берлинский конгресс как дипломатический турнир, самые беззастенчивы бойцы которого в награду получили „букеты из живых людей”.⁸⁸ Чувство возмущения вызвало у Ровинского решение об оккупации Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины. В одной из своих корреспонденций он спрашивает: Неужели все это население будет передано в бесконтрольное раскормление венского правительства? Отвечая на вопрос о последствиях оккупации, Ровинский замечает: „...те притеснения, какие она делает у себя дома, будут признаны законными и здесь будут считаться ее внутренним делом, в которое никто не вправе будет вмешиваться”.⁸⁹

Ровинский выступил в поддержку законности требований югославянских народов, отказывавшихся признать решение об оккупации Австро-Венгрией Боснии и Герцеговины. Он писал: „Негодование, которое, сыпалось со стороны сербов на Берлинский конгресс, было ничто иное, как невольный крик человека, над которым совершается тяжелая операция без всякого хлороформирования, когда он находится в полном сознании и видит, как консилиум врачей готовится к этой операции и собирается отсечь вместо больного, совершенно здорового член его тела”.⁹⁰

Для осуществления оккупации, указывает Ровинский, — австрийские власти мобилизовали 100 тысячную армию. С первого шага на боснийской земле австрийские войска встретили сопротивление народа, который с оружием выступил против оккупантов. Босняки и герцеговинцы решили сопротивляться австрийской оккупации „до последней крайности”.⁹¹

В своих корреспонденциях Ровинский разоблачал, что Австро-Венгрия добивалась подчинения Боснии и Герцеговины. „Готовится не оккупация, — писал он, — а совершенное присоединение”, за которым последует в обширных размерах проникновение австрийского капитала.⁹²

Ровинский указывал, что австрийцы вступили в Боснию как агрессоры. Оккупационные австрийские войска не называются им иначе как вражеские и неприятельские. Австрийские власти в Боснии, — утверждал он, — наносят одно разорение, сопровождаемое

⁸⁷ „Нове время”, 3 августа 1878 г. № 872.

⁸⁸ „Нове время”, июля 1878 г., № 963.

⁸⁹ „Новое время”, 21 октября 1878 г., № 951.

⁹⁰ „Новое время”, 25 июля 1878 г., № 863.

⁹¹ „Новое время”, 19 августа 1878 г., № 888.

⁹² „Новое время”, 25 июля 1878 г., № 863.

варварскими поступками с ее населением. В одной из корреспонденций Ровинский сообщил, что при взятии Сараева австрийские солдаты избивали всех, не щадя ни женщин, ни детей. С негодованием и возмущением он высказывался против расстрелов пленных, против грабежей и насилий над мирным населением, против разрушения городов.⁹³

„Что за роль Австрии?“ — спрашивал Ровинский и отвечал: „Мы знаем уже, что в Боснии идет резня, вызванная австрийскою оккупацией“.⁹⁴ В другой своей корреспонденции о событиях в Боснии он писал: „Под видом оккупации идет настоящая война... Мы не можем этого назвать даже войною; это просто бойня“.⁹⁵

Боснийских пленных австрийцы называли бунтовщиками и под таким предлогом расстреливали. Ровинский не мог согласиться с подобным беззаконием. Он с возмущением спрашивал: Против кого бунтуют босняки? И отвечал — „против австрийского правительства, которого они никогда не были подданными, да... и не будут“.⁹⁶

В своих корреспонденциях Ровинский выражал протест против вопиющей несправедливости европейских держав, проявленной к судьбам босняков и герцеговинцев. Он писал, что все это население волею Европы закабалено Австрией.⁹⁷ Когда же во время австрийской оккупации в Боснии и Герцеговине разыгрались кровавые события, то через русскую прессу Ровинский попытался привлечь к ним внимание всей Европы. Он писал, что тысячи больных и раненых остаются без всякой помощи. „Мы, русские, сербы и вообще славяне, их единоплеменники, не можем и не должны относиться так, как остальная Европа. Да, не думаю, — утверждал далее Ровинский, — чтобы и другие цивилизованные народы не отозвались на призыв к помощи, но призыв этот должны сделать мы, потому что страдают наши братья“.⁹⁸

Подводя итоги австрийской оккупации, Ровинский делает следующие выводы:

Выступление боснийско-герцеговинского населения против австрийской оккупации следует рассматривать как справедливую борьбу, как народное восстание против чужеземных угнетателей. В доказательство этого утверждения Ровинский приводит тот факт, что народ восстал против австрийцев „на защиту своего закона, веры и домашнего очага“. Поэтому заключает он: „...народ, так храбро и самоотверженно отстаивающий свою свободу и свой род-

⁹³ „Новое время“, 14 сентября 1878 г., № 914, 19 августа 1878, № 888.

⁹⁴ „Новое время“, 3 августа, 1878 г., № 872.

⁹⁵ Там же, 18 августа 1878 г., № 887.

⁹⁶ „Новое время“, 19 августа 1878 г., № 888.

⁹⁷ „Новое время“, 21 октября 1878 г., № 951.

⁹⁸ Там же, № 888.

ной язык" ведет справедливую „народную войну“.⁹⁹ В борьбе против австрийской агресии выступало совместно сербское и турецкое население Боснии и Герцеговины. Повстанцы были уверены в законности своих требований. Они надеялись найти поддержку великих держав. Когда босняки узнали, что великие державы санкционировали оккупацию, они прекратили сопротивление и только беспощадность австрийской армии заставила некоторых из них сражаться до конца или бежать в Сербию и Черногорию. Крайне необходимыми мероприятиями, которые следовало бы осуществить в оккупированной Боснии и Герцеговине, Ровинский считал: полную амнистию, прекращение каких либо преследований повстанцев и полную гарантию безопасности тех, кто бежал за границу, спасаясь от насилия австрийских властей. Причем на выполнении последнего условия должны настоять представители держав, которые поручили Австро-Венгрии оккупацию страны.¹⁰⁰

Разоблачая политику Австро-Венгрии в оккупированных провинциях, Ровинский указывает на сохранение в них национально-го и социального гнета. Характеризуя положение Боснии и Герцеговины в составе Австрийской империи, Ровинский указывает, что босняки и герцеговинцы, страдавшие при турецком гнете, попадают теперь под господство австрийцев. „Разница будет только в форме: кепи заменит чалму" и далее: „Несчастный народ, видевший прежде, что в турецком правительстве нет правды, должен теперь убедиться, что ее нет ни в каком правительстве".¹⁰¹

В оккупированных провинциях австрийские власти стали придерживаются своей извечной политики „разделяй и властвуй". С этой целью они использовали разнь между венгерским и сербохорватским населением, на что Ровинский обратил внимание и с присущей ему краткости и остроумием отозвался следующей фразой: „брошена кость между сербами и хорватами и мадьярам остается только балансировать, нагирая по надобности то на ту, то на другую сторону весов".¹⁰²

Венский двор „просто без затей" восстановил существовавшие при турецком господстве административно-судебные учреждения и аграрные отношения и обеспечил турецким помещикам поборы кметов. Австрийские власти, чтобы удержать свое господство в оккупированных областях стали там опираться на католическое духовенство и турецких помещиков. Ровинский возмущался тем, что католическое духовенство получило преобладающее число мест в представительстве, несмотря на громадный численный перевес православных и мусульман. Он протестовал против насаждения каголи-

⁹⁹ „Новое время", 19 августа 1878 г., № 888. 5 октября 1878 г., № 935.

¹⁰⁰ „Новое время", 5 октября 1878 г., № 935.

¹⁰¹ „Новое время", 5 октября 1878 г., № 935

¹⁰² „Новое время", 8 января 1879 г., № 1028.

чества в Боснии и Герцеговине и ущемления прав сербского населения.

Ровинский видел тяжелое положение кметов, которые страдали от незаконных поборов турецких помещиков. После оккупации Боснии и Герцеговины, — писал он „турки, как господа, опять выиграли и остаются господами, о которых вся забота и нового правительства, а христиане вечно остаются райей, бесправной и беззащитной“.¹⁰³

В конце 1878 г. австрийские власти приступили к сбору десятины, несмотря на то, что в период оккупации значительная часть посевов была уничтожена, а хлеб у крестьян реквизирован. В своих корреспонденциях, помещенных в „Новом времени“, Ровинский выступил в защиту прав крестьян. Он с возмущением указывает на несправедливость двойных налогов и протестует против незаконного взимания податей. Незаконные сборы, — писал Ровинский, — еще больше кидаются в глаза, когда рядом с народом сопоставить бегов и спахий, которые „не только не подвергаются никакой реквизиции, но еще с лихвой получают то, что потратили во время восстания, а кметам не было пощады от турок и нет справедливого удовлетворения и со стороны нового правительства“.¹⁰⁴

В своих корреспонденциях Ровинский указывал на необходимость проведения в Боснии и Герцеговине аграрных преобразований. По его мнению, вопрос о незаконном захвате земель турецкими помещиками в течение последних лет может быть решен только при общем пересмотре аграрных отношений, „что без сомнения и начнется в непродолжительном времени“. Возлагал ли он надежды в деле осуществления аграрных преобразований на австрийское правительство? На этот вопрос Ровинский отвечал отрицательно: Австро-Венгрия прежде всего стремилась собрать побольше денежных налогов с населения оккупированных земель, надеясь за счет этого не только возместить затраты на оккупацию, но накопить некоторые денежные средства, необходимые для реализации дальнейших замыслов — захвата Новипазарского санджака.¹⁰⁵ Следовательно, свои надежды он возлагал на народные массы, которые добьются решения аграрного вопроса.

В Боснии Ровинский прожил всего четыре месяца. Корреспонденции Ровинского вызвали против него репрессии венских властей, и по их приказанию он был выслан из Сараева.

В мае 1879 г. Ровинский прибыл в Черногорию. С этого времени и до конца своей жизни он связал свои научные интересы с этой маленькой славянской страной. Во время его приезда положение в стране было беспокойным. Несмотря на успешное за-

¹⁰³ „Новое время“, 22 января 1879 г., № 1042.

¹⁰⁴ Там же.

¹⁰⁵ Там же, № 1042 и 14 апреля 1879 г., Но 1121.

вершение войны с Турцией, черногорцы продолжали военные действия, так как Порта медлила с выполнением постановления Берлинского трактата 1878 г. о территориальных присоединениях к Черногории.

Уже вскоре после приезда в Черногорию Ровинский, вступив в один из черногорских отрядов, в связи с черногоро-турецким пограничным конфликтом, прибыл в Васоевичи, где в течение пяти месяцев, в „нераздельной жизни с народом и войском имел возможность проследить боевую жизнь черногорца от начала до конца во всех подробностях“...¹⁰⁶

События, очевидцем которых он являлся, Ровинский описал в статьях, опубликованных в журнале „Русская мысль“ под названием „Черты из боевой жизни Черногории“, „Негуши“ и в „Новых владениях Черногории“. Эти статьи, изложенные в форме путевых очерков, правдиво воссоздают атмосферу тогдашней Черногории, содержат яркие описания природы и отдельных явлений из жизни народа.

Все статьи Ровинского пронизаны глубоким уважением к черногорскому народу. Иногда он ведет рассказ от имени черногорца и тем самым как бы объединяет себя с ними. В статье „Черты из боевой жизни Черногории“ Ровинский восхищается храбростью, стойкостью и выносливостью черногорцев. Он пишет: „Сколько добродушия в этом народе“. Далее он сравнивает черногорского воина и русского солдата: „Полудетый и голодный васоевич на верху своей снежной Секирицы и русский солдат, тоже небогато одетый и нещедро накормленный, на вершинах Балкан в декабрьские морозы! Как по духу, так и по положению — это два типа, если не совсем одинаковые, то весьма близкие между собою; несмотря на громадность разделяющего их пространства и на различие культурных условий жизни того и другого“.¹⁰⁷

После окончания военных действий Ровинский приступил к созданию фундаментального исследования о жизни черногорского народа, о котором в то время в России имелось самое поверхностное представление. По его замыслу этот труд должен был явиться результатом исследования и личны наблюдений. Для осуществления этой задачи Павел Аполлонович решил на длительное время поселиться в Черногории.

В одной из своих статей он следующим образом охарактеризовал свой метод изучения страны: „Скоро будет год, как я живу в Черногории, прошел ее почти всю из края в край, находясь в тесном общении с народом и наблюдая его жизнь, представляющую так много интересного и оригинального“.¹⁰⁸ Два года спустя Ровин-

¹⁰⁶ П. Ровинский. Черты из боевой жизни. „Русская мысль“, М. 1880, кн. 5, стр. 5.

¹⁰⁷ Там же, стр. 20—21.

¹⁰⁸ Там же, стр. 5.

ский писал своему другу А. Н. Пыпину: „... я воротился из внутренности Черногории, куда больше уже не пойду, так как не осталось уголка, где бы я не побывал“.¹⁰⁹

В 1885 г. Ровинский выехал в Россию для переговоров о публикации его исследования. Отделение русского языка и словесности Академии наук согласилось субсидировать издание о Черногории. В Россию Ровинский выезжал еще три раза (в 1894—1895, 1898—1902 и 1905 гг.). Эти поездки в основном были связаны с работой по изданию его книг.

Из всех опубликованных Ровинским произведений о Черногории наибольшую ценность представляет его обширный труд „Черногория в ее прошлом и настоящем, который состоит из трех томов в шести выпусках, каждая книга объемом в 500—800 страниц. Автор всесторонне и глубоко изучил жизнь черногорского народа. В предисловии к изданию своего труда Ровинский подчеркивал, что главной целью его работы явилось изучение этнографии.¹¹⁰ Он собрал также богатейший материал по географии, экономике, естествознанию, археологии, истории и культуре.

В этнографическом разделе подробно рассмотрена жизнь черногорцев, начиная с семейных отношений и кончая их производительной деятельностью. Основное внимание Ровинский сосредоточил на изучении „родового быта“, который, по его мнению, определял имущественные, правовые, семейные отношения и служил ключом к пониманию народной жизни.¹¹¹ Используя достижения русской этнографии, он рассмотрел черногорскую общественную систему с позиций историзма. Ровинский обстоятельно изучил такие ее институты как племя, братство и семья и дал правильное определение племени как территориальной единицы. Ровинский указал на наличие в Черногории двух основных форм собственности: частной и общинной („комуници“).

Данные по экономике страны — это в основном сведения о состоянии и формах ведения сельского хозяйства, ремесле и торговле. Ровинский сделал ряд интересных наблюдений по экономическому положению Черногории в конце XIX и начале XX в. Он отметил, что после ее территориального расширения в 1878 г. в стране зарождается городская жизнь и развивается торговля. Вместе с тем он указал на захват лучших земель в освобожденных от Турции районах воеводами и высшими чиновниками. Кроме того Ровинский отмечает застой сельского хозяйства, рост обезземеливания крестьян, увеличение налогообложения и расхищение правящей верхушкой финансовых средств Черногории. Далее он де-

¹⁰⁹ Центральная государственная архив литературы и искусства, ф. 335, оп. I, д. 341, л. 217.

¹¹⁰ П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем. Указ. соч., т. I, стр. II.

¹¹¹ П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем, т. II, ч. I, Указ. соч., стр. XXIII—XXIV.

лает вывод: „Финансовое хозяйство было чисто хищническое; отсюда проистекал застой во всех отраслях народной жизни”.¹¹²

История Черногории не являлась предметом специального исследования Ровинского, поэтому он изложил ее на основе литературы.¹¹³

Ровинский понимал историческое развитие как закономерный процесс — „естественный ход истории”. Он утверждал, что история является могущественным фактором в жизни народов и „...слагается не по произволу сильных мира сего, на какой бы высоте они не стояли, будучи полновластными с целую фалангою государственных людей, помощников и исполнителей их неограниченной воли, или великими политическими гениями, — а под влиянием массы условий естественных, географических, национальных и культурных”.¹¹⁴

Ровинский рассмотрел политическое развитие Черногории в его непрерывном, поступательном движении. В его понимании черногорское общество прошло развитие от союза племен до независимого государства в форме абсолютной монархии. В истории Черногории он выделил два основных периода: правление митрополитов (1516—1851) и светскую автократию (1851—1905).

По характеристике Ровинского история Черногории представляет собой „прежде всего вечную, непрерывную войну против всякого посягателя на ее свободу”. Он отметил активную роль черногорцев в разрушении турецкого господства на Балканах. Указав на государственные способности митрополитов Негошей в организации отпора турецкой агрессии, Ровинский вместе с тем признал за черногорским народом значение основного исторического фактора.¹¹⁵

В исторических работах Ровинского значительное место занимает освещение политических взаимоотношений между Россией и Черногорией.¹¹⁶ Помимо публикаций в печати он выступил на эту тему с докладом в Петербургском славянском благотворительном обществе.¹¹⁷ В 1911 г. в связи с двухсотлетием установления политических связей России с Черногорией, Ровинский подвел итоги длительному сотрудничеству двух государств.¹¹⁸

¹¹² Там же, т. III, стр. 63—74.

¹³¹ О разработке Ровинским истории Черногории см. статью Боко Пејовића, указ. соч., стр. 155—166.

¹¹⁴ П. Ровинский, Россия и славяне Балканского полуострова, указ. соч., стр. 159.

¹¹⁵ П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем, т. I, Указ. соч., стр. 333—334.

¹¹⁶ Там же, стр. 660—695. П. Ровинский. Отношения между Россией и Черногорией при владыках (по новым документам), ЖМНП, 1885, с. ССXXXIX, № 6, отд. 2, стр. 185—230.

¹¹⁷ П. Ровинский. Значение правления влады в истории Черногории. „Известия Спб. славянского общества”, 1886, № 4—5.

¹¹⁸ П. Ровинский. Двухсотлетие сношений России с Черногорией (1711—1911), ЖМНП, 1912, Новая серия, XLI, № 9, отд. 4.

Заслужой Ровинского при разработке русско-черногорских отношений явилось то, что он наметил правильный подход к указанной проблеме. Ровинский попытался определить цели, которыми руководствовались в своих взаимоотношениях Россия и Черногория. При выяснении данного вопроса он придерживался сформулированного ранее вывода, что в основе славянского взаимодействия должны лежать общие политические интересы.¹¹⁹

При оценке политики России в Восточном вопросе Ровинский совершенно справедливо выделял два момента. С одной стороны он подчеркивал, что царизм в своем отношении к славянским народам руководствовался „эгоистическими целями” и „политическими соображениями”. По его утверждению, в борьбе с Турцией Россия стремилась использовать южнославянские народы, поэтому лозунг освобождения славян от турецкого ига являлся поводом для достижения „наших собственных целей” — укрепления внешнеполитического положения Русского государства.¹²⁰

С другой стороны, Ровинский отмечал объективно положительную роль антитурецких войн, естественным результатом которых явилось ослабление турецкого гнета на Балканах. „Солидарность однако интересов России и югославян имела следствием то, что какими бы эгоистическими целями мы ни руководилась в наших войнах с Турцией, славяне в них также выигрывали”.¹²¹

Какими политическими мотивами руководствовалась русская дипломатия при оказании помощи Черногории? Ровинский указывает, что Черногория была нужна России как союзник в борьбе с Турцией, поэтому царское правительство было заинтересовано в укреплении ее боеспособности и предоставляло ей помощь. По этому поводу он писал: „Петр Великий нашел в ней средство делать диверсию силам Турции, на случай войны с нею. Однажды Россия воспользовалась черногорцами и против французов (имеется в виду борьба в Далмации в 1806 г. — Н. Х.). А как скоро мы достигали своей цели, мы тотчас же забывали о них”.¹²²

Ровинский выступил с критикой заоветательных устремлений царской России. Он протестовал против раздела Польши, назвав его „братоубийственным делом”. Ровинский осудил также помощь со стороны Николая I Австрии в подавлении в 1849 г. венгерской революции.¹²³

¹¹⁹ П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем. Указ. соч., т. I, стр. 661.

¹²⁰ П. Ровинский. Россия и славяне Балканского полуострова. Указ. соч., стр. 155—157, 168, 188.

¹²¹ П. Ровинский. Россия и славяне Балканского полуострова, Указ. соч., стр. 155.

¹²² П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем. Указ. соч., т. I, стр. 661.

¹²³ Ровинский писал: „Государство польское погибло, но остался народ, вечно волнующийся и проклинающий не немцев, инициаторов раздела, а братскую Россию, потому что без нее это не могло состояться”. Двухсотлетие сношений России с Черногорией, Указ. соч., стр. 47.

В основе русской ориентации Черногории Ровинский также усматривал политические расчеты. Он указывал на роль моральной, дипломатической и материальной поддержки России, следствием чего было то обстоятельство, что Черногория имела в ее лице опору в борьбе с внешнеполитическими врагами и могла получать денежную помощь.¹²⁴ Далее Ровинский делал вывод: покровительство России было необходимо черногорцам „не столько для поддержания веры и народности, сколько для защиты их политической самостоятельности”.¹²⁵

Ровинский указывал, что в связи с тем, что многие архивные документы не поступали в распоряжение историков, то иногда трудно было объяснить, чем диктовались в отдельных конкретных случаях действия России и Черногории. Недостаточная разработка архивных материалов приводила Ровинского к поверхностным оценкам при объяснении некоторых внешнеполитических действий России. В его работах наблюдалось стремление объяснить отношение России к Черногории на основании личных и антипатий русских царей.¹²⁶

Окунувшись в изучение черногорской действительности, Ровинский не переставал интересоваться развитием общественных наук в других славянских землях. Он откликался в печати на многие работы по южнославянской тематике.

Ровинский неоднократно указывал на необходимость разработки проблем славяноведения. Он высказал мнение, что плодотворное изучение России немыслимо в отрыве от славянского мира, так как „русское вполне определяется только как видовое понятие славянского”. В связи с этим Ровинский подверг критике славянофилов, которых он обвинил в незнании славян и назвал „русософилами”. По поводу идей славянофилов Ровинский писал: „...их критериум... был слишком узок: по их понятию, все, что не православно и не похоже на русское — не славянское”. Он упрекнул славянофилов в том, что они за всеми славянами, кроме русских, не признавали права на самостоятельное политическое существование. Ровинский писал, что для укрепления дружеских взаимоотношений необходимо изучать наших союзников-славян, поэтому слависты должны взять на себя задачу ознакомления русского общества со славянским миром по возможности самым всесторонним образом.¹²⁷

В 1901 г. Ровинский опубликовал статью „Славяноведение и его пропаганда в русском обществе”¹²⁸, в которой дал отповедь

¹²⁴ П. Ровинский. Значение правления владык в истории Черногории. Указ. соч., стр. 168, 175—176.

¹²⁵ П. Ровинский. Черногория в ее прошлом и настоящем. Указ. соч., т. I, стр. 661.

¹²⁶ П. Ровинский. Отношения между Россией и Черногорией при владыках. Указ. со., стр. 201

¹²⁷ П. Ровинский. Наши отношения к сербам, Указ. соч., стр. 190; Россия и славяне Балканского полуострова, Указ. соч., стр. 162.

¹²⁸ ЖМНП, 1901, СССXXXIV, № 3.

неославянофильству. Поводом для написания этой статьи послужила брошюра Грота „Об изучении славянства“, а также роман Д. Голицына „Вавилоняне“, в котором идеализировалось черногорское общество. Лично сам Ровинский мотивировал свое выступление в печати тем, что слабая разработка проблем славяноведения и появление в печати таких невежественных работ как роман Голицына, вынудили его написать статью.¹²⁹

Ровинский подверг критике научную деятельность славянофилов, заявив, что они занимаются только публикацией „статеек, десятками лет повторяющими одно и то же“.¹³⁰ Соглашаясь с Гротом о необходимости ознакомления русского общества со славянскими народами, он осудил его попытку под видом пропаганды славяноведения протаскать панславистские идеи. В особенности его возмутило стремление Грота провести мысль о первенствующей роли русского народа. Ровинский обратился к славянофилам со следующими словами: „Дайте обществу, что читать о славянстве, покажите ему славян, живых и действующих, а не расточайтесь в праздных рассуждениях об их роли и значении для нас, — тогда общество будет интересоваться ими и никакой пропаганды не потребует“.¹³¹

До последнего времени Ровинский не переставал интересоваться положением на Балканах. В 1902 г. в письме к А. Н. Пыпину он написал: „По нашим предположениям мы стоим накануне восстания на Балканском полуострове... (Болгарии, Сербии, Черногории, а также Румынии и Греции). Вопрос в том, какое положение к этому движению займут в Европе и России... Как посмотришь, что в то же время по всей Европе идет движение социалистически-рабочее, то приходишь к убеждению, что совершается что — то стихийное, следовательно необходимое“.¹³²

Рассмотренная нами научно-публицистическая деятельность Ровинского характеризует его как демократа, последователя Н. Г. Чернышевского. Будучи ярким противником крепостного права в России, Ровинский в своих публицистических произведениях о югославянских землях выступил поборником разрешения аграрного вопроса и улучшения положения угнетенного крестьянства. Он подверг критике полицейско-бюрократическую систему управления в Сербии. Симпатии Ровинского находились на стороне трудового народа.

¹²⁹ ОР ГПБС-Ш, ф. 621, д. 725, 1900, л. 300б. — 36. Письмо к А. Н. Пыпину от 28 декабря 1900 г. сг. сг.

¹³⁰ П. Ровинский, Славяноведение и его пропаганда в русском обществе, Указ. соч., стр. 180.

¹³¹ Там же, стр. 180.

¹³² ОРГПБС-Ш, ф. 621, д. 725, 1902 г., л. 630б, 19 февраля 1902 г.

Ровинский выступил против всякого национального угнетения в поддержку национально-освободительного движения югославянских народов. Он стоял на демократических позициях в отношении разрешения славянского вопроса. Об этом свидетельствовало признание им за балканскими народами права на самостоятельное развитие и выдвижение требований об их федеративном государственном объединении в форме союза республик и равноправий наций. Ровинский считал необходимым, чтобы национальное освобождение сопровождалось социальными преобразованиями и демократизацией государственного управления.

Ровинский являлся поборником укрепления дружбы между славянскими народами на демократической основе. Он выступал за развитие контактов России со славянами и оказание им помощи в борьбе за национальное и социальное освобождение.

Климе ЦАМБАЗОВСКИ
Балканолошки институт САНУ — Београд

ШКОЛОВАЊЕ БУГАРСКОГ НАРОДНОГ СВЕШТЕНИЧКОГ КАДРА У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ

Државно уређење отоманског царства, географски и међународни положај Бугарске, били су међу најважнијим и основним факторима у току XIX века који су утицали на национални и ослободилачки покрет бугарског народа. За разлику од периферних балканских земаља Србије и Грчке, које су биле отвореније директним спољним утицајима у току њиховог националног и ослободилачког покрета, а путем револуције су дошли до свога ослобођења још у току првих деценија XIX века, бугарски, македонски и албански народ имали су далеко сложенији и компликованији пут ка националном развоју и дефинитивном ослобођењу од отоманске власти. Ова специфичност нарочито се огледала, пре свега, у процесу њиховог националног формирања, које је требало да пређе далеко сложенији пут од српског и грчког народа, да би припремиле народне масе за неминувани и дефинитивни обрачун са турским феудализмом. Захваљујући околности што је православна црква још у средњем веку допуштала употребу народног (словенског) језика у црквеној служби, свештеници, као чувари средњовековне народне културе и просвете, у току буђења националне свести постаће протагонисти националног покрета код неких балканских народа.

Још од самог почетка установљавана турске власти по балканским земљама, културно — просветни развој подчињених народа био је препуштен њиховим религиозним институцијама, које су уживале неку врсту аутономије. Зато је и сам процес националног формирања балканских народа, а пре свега код бугарског и македонског народа, крајем XVIII и почетком XIX века, неминувано морао да почне и да се формира преко религиозних институција, односно преко народне цркве, која је била чувар њихових етничких и језичких особина. Међутим, на путу овог процеса код словенских (бугарског и македонског) народа испречила се Васељенска, односно Цариградска патријаршија, која је 1767 године наметнула своју доминацију свима православним хришћанима у

саставу отоманке државе, на принципу: један Султан — један Патријарх за све хришћане, и тиме постала експонент великогичке националне политике, која се супротстављала националном развиту појединих балканских народа, а пре свега јужнословенских народа у Турској. Овакав став Васељенске, односно Цариградске патријаршије према јужнословенским народима у границама отоманске државе, неминовно је допринела међусобној конфронтацији, која се код јужнословенских народа манифестовала у борби за употребу словенског (народног) језика у служби по црквама, а народног по школама, као и борбу за самосталну народну цркву, као средство преко које турска власт признаје индивидуалност појединим јужнословенским народима. Нарочито је била драматична борба бугарског и македонског народа против Васељенске, односно Цариградске патријаршије, која је јелинизацијом словенског стањништва у отоманској држави спречавала национални развитак јужнословенских народа ширећи великогичку државну идеју.

Код појединих јужнословенских народа, сасвим природно, но силац националног покрета било је народно свештенство заједно са национално свесним трговцима, занатлијама и интелегенцијом окупљени, у прво време, око црквених, а касније црквено-школских општина по градовима, мањим насељеним местима или старим манастирима који су чували и неговали јужнословенске традиције. Под њиховим окриљем у црквама се одржавала служба на словенском језику, а у школама се употребљавао народни језик, као средство развијања националне свести у борби против Цариградске патријаршије, заштитника великогичке националне идеје. „Тако су школе подигнуте и почем се народно свештенство (Бугари принадлеже скоро сви прчко-словенској цркви) исте радосно примиле, дошло је без сваке туђе помоћи до тога да су за кратко време у хришћанским варошима и већим селима народне школе одпочеле”, износи Илија Гарашанин у својим белешкама разматрајући отварање народних школа у суседним јужнословенским народима, као средство развијања националне свести. — „На похвалу служи нижем Бугарском свештенству, што је овај с љубављу предузети задатак са издржљивошћу наставило и лагано, али дубоко душевно движење у народу произвело”.¹

Спонтана сарадња српског и бугарског народа на подизању бугарског народног свештенства

Бугарско народно свештенство да би се успешно супротставило свом главном противнику, Цариградској патријаршији у њеном спровођењу јелинизације бугарског народа, било је потребно да има своје проветне установе преко којих би обнављало и усавршавало

¹ Архив Србије „Збирка Илије Гарашанина” бр. 855/1852.

свештенички кадар. Међутим, околности под којима је оно живело и радило су биле такве да бугарско свештенство није било у могућности да има своје богословије и семинарије у границама Бугарске да би бугарске младиће оистематски припремала за тај позив. Зато је бугарско народно свештенство било принуђено да свештенички подмладак припрема, односно школује у словенским и јужнословенским земљама. Ову околност приметио је вероватно Илија Гарашанин за време свога дужег боравка у Цариграду у току 1840/1841 године.² Зато је у свом националном плану „Начертанију“ у оном делу у коме је разрадио проблем међусобне културно-политичке сарадње јужнословенских народа, предвиђао да културно-просветне институције у Кнежевини Србији послуже и бугарском народу на образовању своје омладине: „Бугари немају васпитавајућа и учебна заведена, зато би требало да Србија своје школе Бугарима отвори и особито да неколико благодетанија за Бугаре младе, у Србији се учећи нареди.“³ Међутим, размишљајући о школовању бугарских младих у Београду, Илија Гарашанин је дао првенство свештеничком кадру, који је био тако потребан и значајан на првим корацима националног развитка бугарског народа: „Бугарско свештенство понајвише је грчко, а не народно бугарско, за то би врло пожелателно и полезно било да би неко число млади Бугара богословију у Србији свршило, па као свештеници у њихово отечество међу свој род се вратило.“⁴

Постоји временска повезаност између „Начертанија“ Илије Гарашанина и почетка сарадње српског и бугарског народа на школовању бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији, која тада српској јавности није била позната, а коју смо разоткрили путем истраживања. Још у самом току формирања идеје Илије Гарашанина о културно-политичкој сарадњи бугарског и српског народа, већ је у току јуна 1844 године у Београд пристигао монах Хрисант Јовановић, родом из Калофера, мали прадић у централној Бугарској, да у Кнежевини Србији продужи своје богословско образовање.⁵

После неколико месеци, у току октобра 1844 године, у Београд је стигло и друго свештено лице из Бугарске, архимандрит Максим Рајкович из Свиштова, далеко старији од Хрисанта Јовановића, рођен 1801 год. већ истакнути борац бугарског народа против јелинизације Цариградске патријаршије, који је дошао у сукоб са трновским митрополитом и био принуђен да се привремено склони у Кнежевину Србији до почетка септембра 1846 године. Архимандрит Мак-

² Драг. Страњаковић „Политичка пропаганда Србије у југословенским покрајинама 1844—1858.“ Гласник историјског друштва у Новом Саду, књ. IX св. 24, 157.

³ Драг. Страњаковић „Како је настало Гарашаниново Начертаније“ Споменик САНУ књ. ХСГ, стр. 85.

⁴ Ibidem.

⁵ Илија Николић „Бугарски Баци у Југословенским земљама“ Енциклопедија Југославије II стр. 290, Архив Србије, фонд. Почетит. иностр. дела В оделење ф. I. бр. 24/1845.

сим Рајкович није дозволио да му напразно прође проведено време у Кнежевини Србији, већ га је употребио на своје усавршавање, како у богословским нуклама, исто тако и на културно усавршавање: — Сувише је гореречено време и на своје усавршавање употребио: посећивао је често овдашње клирикално училиште и трудуљубиво је са читањем полезних књига занимао се, — Износио је београдски митрополит Петар у писму упућеном трновском митрополиту о времену како је архимандрит Максим Рајкович провео за време свог задржавања у Београду — И таквим похвале достојним поведенијем својим заслужио је, да се свакоме, а нарочито православним Архијерејима возљубљеним во Христа Брате наши у молитвејши препоручимо.”⁶

Није прошло ни пола године од доласка Хрисанта Јовановића и архимандрита Максима Рајковича у Београд, а већ почетком 1845 године у Кнежевину Србију пристигао је монах Аверки Петровић, родом из Сопота, суседно место Калоферу, да продужи своје богословско образовање у Београдској богословији: „Доле подписани јесам Болгарин из села Сопота, окружја Филипољског у Бугарској. Од природе тежећи за изобразеније да би свом роду од ползе био, дошао сам године 1845 јануара 10 у Београд и одма дозвољенијем Милостивејшет Отца Архиепископа Господина Петра Јовановића у предуготовителаческу класу Богословие науки ступио и мало затим с осталим и вседневно благодејание примио.”⁷

Тешко је предпоставити, да је спонтата културно-политичка сарадња бугарског и српског народа на подизању бугарског народног свештеничког кадра могла да почне сасвим случајно. Напред смо већ споменули, да је Илија Гарашанин за време свога задржавања у Цариграду у току 1840. и 1841. године имао могућности да се упозна са проблемима и потребама националног развитака бугарског народа. Међутим у Архиву Србије постоје подаци који нам сведоче да је у току 1844. године дошло до међусобног контакта неких виђених Бугара у Цариграду са српском владом, а после тога уследио је долазак првих бугарских младића на школовање у Београдској богословији. У Архиву Србије, исто тако, чува се докуменат који износи да је српски капућехаја у Цариграду исплатио путне трошкове за њихов боравак у Београду. Међутим, за сада су била узалудна сва истраживања, да се пронађу имена тих Бугара који су тада посетили Кнежевину Србију.⁸

До ширих контаката између представника српског и бугарског народа дошло је за време сусрета кнеза Александра Караборђевића са Султаном у малом бугарском градићу Казанлаку, у централном

⁶ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. II. бр. 753 од 7. IX 1846.

⁷ Архив Србије, фонд. Попечит. иностр. дела В. оделење ф. I. 207 од 25. I 1846 г.

⁸ Архив Србије, фонд. Државни Совет рег. бр. 158 од 25. IV 1845 године.

делу Бугарске, који је одржан у току маја 1846 године. Кнез Александар Караборђевић са својом пратњом кренуо је преко Видина — Никопоља — Ручука — Трнова — Габрова и Шилке за Казанлак. Успут је имао могућност да успостави контакт са представницима црквено-школских општина по градовима и већим насељеним местима, па чак и са појединим просветним радницима у бугарским народним школама. На повратку кнез Александар Караборђевић вратио се истим путем, само један дан је свратио у Свиштов један од центара културно-просветног покрета бугарског народа, који је имао врло добре везе са Кнежевином Србијом.⁹

На основу докумената с којима располажемо, можемо са сигурношћу да тврдимо да је између кнеза Александра Караборђевића и његове пратње с једне стране, и представника бугарског народа, чланова црквеношколских општина по градовима, са друге стране, било разговора о разним проблемима међусобне културно-просветне сарадње, а између осталог и о школовању бугарских младића у Београдској богословији и осталим школама Кнежевине Србије: „Кад сам ја у Казанлаку био — износио је кнез Александар Караборђевић у интервенцији Совету 13 јуна 1849. године да се пристиглој деци из Старе Загоре изда стипендија — у разговору са старешинама и отменим житељима оног краја, који су ми изјављивали жеље и молбе своје, да би се младићима њиховим, који се на науку одају, у школама Отчества нашег примали и учили. Ја сам им обећао, да ћеду такви младићи код Правителства нашег и добро примени бити, а неки и са нужним трошком снабдевени бити, да науке које се овде предају доврше.”¹⁰

После неколико година представници црквено-школске општине у Старој Загори: Зарија Хаџи Георги Стојович и Димитрије Поповић заједно са осталим члановима општине, послали су у Кнежевину Србију два младића на школовање, држећи се раније постигнутог договора са кнезом Александром Караборђевићем, за време његове посете Казанлаку и разговора који је он водио са представницима бугарског народа из разних места. „Иако је прошло више од две године од Ваше посете нашег бедног места и до сада заосталом у просвети нашег Отчества, ипак благи Ваши савети за образовање народа, које сте благоизволели да нам пренесете у Казанлаку, остали су дубоко утиснути у нашу душу и срца, тако да као и до сада стално се старам да и ми можемо, ако је могуће доприносимо истинском и систематском образовању нашег бугарског народа”. — Износили су чланови црквено-школске општине у Старој Загори у писму упућеном кнезу Александру Караборђевићу, ша-

⁹ Архив Србије, фонд Попечит. иностр. дела И оделење ф. II 82 од 28. IV 1846 г. Рапорт агента у Букурешту о сусрету кнеза Александра Караборђевића са Султаном у Казанлак.

¹⁰ Архив Србије, фонд Државни Савет рег. бр. 208 од 13. VII 1849 год. Овај документ делимично коришћен и од Борба Игњатовића у необјављеној тези „Србија и Бугарски препород” 1964, 137.

љући младиће на школовање у Кнежевину Србију. — „Иако смо одложили до сада да извршимо Вашу Светлу препоруку, послали смо четири Бугарска младића, коју Ваша Светлост је обећала да сме-сти у Београдским школским установама, и да их усавршавае у наукама на Ваш рачун, који после ће се вратити у Отчество, да би предавали оно што су научили својим саплеменицима Бугарским младићима.”¹¹

Школовање првих бугарских богослова у кнежевини Србији

Пошто у границама Бугарске није постојао изграђени редован школски систем, који би припремао ученике за њихово будуће школовање у средњим или вишим школама, већ се радило само о пружању основне писмености на народном језику, а крајњи циљ школа био је ширење и развијање националне свести, зато први бугарски младићи, који су стигли у Кнежевину Србију, нису били припремљени да одмах ступе на редовно школовање у Београдској богословији, или некој другој оредњој школи. Ако се томе дода и то да су младићи пристигли из Бугарске на школовање у Кнежевину Србију имали више од 20 година, онда ће бити јасно да они нису могли бити редовни ученици, већ су српске просветне власти за њих припремиле некакав вид факултативне наставе у Београдској богословији или Лицеуму, да посећују само оне предмете који су им били најпотребнији или су били за њих заинтересовани, а били су тако потребни за њихов будући позив. Тако на пр. Хрисант Јовановић, ђакон и ученик познатог свиштовског учитеља и просветног радника бугарског народа Неофита Хилендарца Бозвелеја¹² за три четири године, колико се задржао у Кнежевини Србији, посећивао је наставу у Лицеуму и Београдској богословији: „Ђеродјакон Хрисант Јовановић, који је досад у Лицеуму учио и правителствено благодеејаније уживао, ступио је ове године у Богословију, желећи у њој свршити недовршене предмете чрез теченије ове школске године — обавештавао је Београдски митрополит Попечителство просвете у току новембра 1848 године, молећи га да му додели новчану помоћ, да би завршио започете науке — Он има као и остали благодеејанци препитаније и квартир у Семинарији, као што је то и до сада имао; но нужна му је покрај тога и нека новчана помоћ, а то му је вели од неког времена ускраћено, те је зато молио од Нас ходотајство да би му се продужило оно благодеејање.”¹³

¹¹ Архив Србије, фонд Попечителства просвете ф. II. 159 од 9. III 1849 год.

¹² Илија Николић „Първите Български ученици въ Београд”, глас на българите в Югославия 13. V 1953 год.

¹³ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. II. 703 од 19. XI 1848. г.

Попечителство просвете уважило је ову ургенцију Београдског митрополита и успело је да од Совета и Кнежеве канцеларије издејствује да се Хрисанту Јовановићу, ученику из Бугарске, који се из Лицеума пребацио на Београдску богословију, да би положио заостале испите, додели стипендија од три талира месечно, за одело и друге потребе, осим хране и квартира, који је имао у Богословији.¹⁴

Када је Хрисант Јовановић завршио школовање у Лицеуму и Београдској Богословији, пре поласка на пут у своје родно место, од београдског митрополита Петра Јовановића добио је уверење (грамоту) из кога се видело, које је науке завршио у Кнежевини Србији за време четворогодишњег боравка: „Носилац ове грамоте (уверења), баџон монашеског реда Хрисант, од половине лета 1844 до данас, и година доле наведених провео је у Београду, овдашњој Богословији и занимао се, прво проучавањем богословских, затим философских и православних наука и других предмета у овдашњем Лицеју.”¹⁵

Архимандрит Максим Рајкович, који је у Београд дошао из трновске епархије само два месеца касније од Хрисанта Јовановића, а живео је при митрополитском двору београдске митрополије, по својим годинама не би се могло рећи да је имао намере да систематски посећује наставу било у Богословији или Лицеју. Међутим, само присуство у једној средини која му је пружала могућности да усаврши своја познавања, било из богословских наука или опште културе, натерала га је да посећује нека предавања у Београдој богословији и да чита књиге које су га интересовале: „Сувише је гореречени времена и на своје усавршавање употребљавао — износио је београдски митрополит Петар Јовановић у писму бугарским архијерејима на повратку архимандрита Максима Рајковича у Бугарску — посећивао је често овдашњу клирикалну школу и трудољубиво се је са читањем полезних књига занимавао.”¹⁶

Из прве групе бугарских младића пристиглих у Кнежевину Србију да би систематски завршили богословске науке у Београдској богословији, највише се прилагодио уобичајеном поступку припремања богословског кадра Аверкије Петровић, монах из Сопота у близини Пловдива. Најпре је Аверкије Петровић ступио у приправни разред Београдске богословије, да би се припремио за редовну наставу, а затим се уписао у први разред, да би редовно са осталим богословским кандидатима посећивао наставу: „Аверкије Петровић, монах, Бугарин, родом из Филипоља, прошле је године 1845. прву, а ове 1846 другу предпозителну класу Клирикалног училишта посе-

¹⁴ Архив Србије, фонд Попечителство просвете ф. V. бр. 448 од 19. XI 1848 г.

¹⁵ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. II. бр. 434 од 15. VI 1849 год.

¹⁶ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. III. 1055/1846 год.

живао, — обавештавао је управник Богословије, 5 марта 1846 године, Попечителство просвете о успеху Аверкија — напредовањем пак својим у преподавателним предметима дотле је успео, да је свагда место превасходства придобио. У наравима је сваке препоруке достојан.”¹⁷

Аверкије Петровић, захваљујући постигнутом резултату у савлађивању редовне наставе у Београдској богословији у току прве и почетком друге школске године, као и врло повољној препоруци управника богословије, добио је исти статус у току свога школовања у Кнежевини Србији, као и Хрисант Јовановић. Поред бесплатне хране и стана у Богословији, Аверкије Петровић добио је још и три талира месечно за одело и друге потребе. Посећивајући редовно Београдску богословију, Аверкије Петровић завршио је своје школовање у Кнежевини Србији у току 1851/1852 год. и средином октобра 1852 године одпутовао је у Бугарску да би се ставио на расположење своме народу. На поласку на пут у своје родно место, од Друштва Србске Словесности добио је на поклон књиге да би пренео у место свога учителствовања.¹⁸

Међутим, Аверкије Петровић, ни после овог одласка из Кнежевине Србије, није прекинуо везе са београдским митрополитом Петром Јовановићем и осталим својим пријатељима. Када се припремала прва група питомца из Кнежевине Србије, који су требали да продуже своје образовање на Кијевској духовној академији, београдски митрополит Петар Јовановић предложио је и Аверкија Петровића да заједно са кандидатима из Србије одпутује на школовање у Кијев.¹⁹ О томе је био благовремено обавештен у месту учителствовања у Бугарској, крајем 1856 године, и било је договорено да се састане са групом кандидата из Кнежевине Србије у Видину, и да после заједно продуже пут за Кијев, да би стигли заједно по постигнутом споразуму са кијевским митрополитом Филаретом. Међутим, десило се нешто непредвиђено: „Аверкије који је нас као друг наш у Видину очекивао, није са нама пошао, нити је дошао овамо. — Обавештавао је Никола Поповић из Кијева београдског митрополита Петра Јовановића 20. јануара 1857 године. — Ово је тако било, што је параход на коме смо се возили, ноћу прошао поред Видина, више се ради пријема ташенера није бавио од 5 минута, следователно, нисмо се могли с њим ни видети, а камо ли га у Друштво наше на такав начин узети.”²⁰ Аверкије Петровић, међутим, ипак је стигао у Кијев почетком 1857 године и на инсистирање београдског митрополита Петра Јовановића заједно са кандида-

¹⁷ Архив Србије, фонд Попечит. иностр. дела В. одељење ф. I. 207 од 15. I 1846.

¹⁸ Архив Србије, фонд Попечит. просвете Љ. V. 501 од 13. X 1852 год.

¹⁹ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. III. бр. 702 од 22. X 1856 год.

²⁰ Архив Србије, фонд Београдске митрополије ф. III. не заведено од 20. I 1857 год. писмо из Кијева.

тима из Кнежевине Србије завршио Кијевску духовну академију и тиме достигао највиши степен образовања у духовним наукама тога времена. После свршеног школовања у Кијеву, неко време био је у Бугарској, а око седамдесетих година XIX века опет га сусрећемо у Кнежевини Србији као наставника религијске наставе у Зајечарској и Крагујевачкој гимназији.²¹

Последњи кандидат из ове групе питомаца из Бугарске, који су дошли у Кнежевину Србију да се припреме за бугарске народне свештенике, био је јеромонах Рилског манастира Хаџи Софроније Банковић, родом из Самокова, стар 30 година, који је у Београд пристигао крајем августа 1850 године. Пошто није имао услове за редовног слушаоца у Београдској богословији, српске просветне власти су и за њега организовале неки вид факултативне наставе, да посећује само оне предмете и часове за које је био заинтересован, или су били препоручени од наставника као корисне за његово богословско образовање као будућег свештеника у Бугарској. „Није редован слушатељ и према томе не посећује једну класу искључиво, но у више класа слуша по неке предмете њему најнужније, као човек, и неучећи се раније уредно, не може предмете напамет научити, но труди се научити колико боље може, — обавештавао је београдски митрополит Петар Јовановић Попечителство просвете 2. VIII 1851 године, инсистирајући да му се обезбеде материјална средства да заврши започето образовање у Кнежевини Србији. — Ми смо мненија да му се да уједанпут за ову школску годину 20—30 талира, па ако се за ову годину покаже заслужан и даљег благодијања, и он се зато замоли, ми ћемо у своје време опет учинити представленије за њега. Иначе даћемо му савет да иде у манастир свој, да не би заборавио подученије и послуженије, свагда потребно, а у чину монашеском неопходно нужно.”²²

На предлог Попечителства просвете, Државни Савет пристао је да се јеромонаху Рилског манастира Хаџи Софронију Банковићу додели само једнократна годишња помоћ од 10 талира, и да му се саветује да се задовољи са једногодишњем школовањем у Кнежевини Србији на усавршавању богословских наука и да се врати у свој манастир. Главни разлог оваквог става српских просветних власти према јеромонаху Рилског манастира Софронију Банковићу, био је зато што је имао преко 30 година и није било изгледа за неки нарочити напредак у школовању у Београдској богословији, јер није постојала потребна основа за редовно и даље образовање. Крајем августа 1851 године јеромонах Софроније Банковић прихватио је сугестију београдског митрополита Петра Јовановића и кренуо је за свој манастир са урученом прамотом — уверењем, где се износи: „Прошле године у месецу августу молио је благословеније да се школује у овдашњем богословском училишту и Ми прихвата-

²¹ Архив Србије, фонд Министарство просвете ф. II. 144/1871 год.

²² Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. III. бр. 738 од 2. XI 1850 год.

јући са благонаклоношћу похваљену његову намеру дозволили смо му да се школује у поменутој школи у којој се трудио да буде редован у посећивању наставе из Пастирског, Догматике, Црквене историје, Словенске граматике и др. предмета...".²³

Тико је завршио своје комбинирао школовање у Кнежевини Србији и последњи кандидат из прве групе бугарских питомаца јеромонах Хади Софроније Банковић, родом из Самокова, стар 30 година, који је посећивао предавања у Београдској богословији у периоду од почетка августа 1850 до краја августа 1851 године. С њим се завршава школовање прве групе бугарских питомаца у Кнежевини Србији од 1844—1851 године који су дошли да се припремају за бугарске народне свештенике.

Редовно школовање бугарских богослова у Кнежевини Србији

Узимајући у обзир околности под којима је живео и просвећивао се бугарски народ, тешко је било предпоставити да ће први кораци предузети у Кнежевини Србији на школовању бугарског народног свештеничког кадра, омогућити стално систематско школовање као редовних ђака у Србији, јер за то нису постојале могућности. Међутим, паралелно са дошколовањем у Кнежевини Србији првих бугарских кандидата за будуће бугарске народне свештенике који су у већини случаја већ имали неки монашески чин и преко 20, 30, па чак и 40 година, одпочели су да долазе из Бугарске младићи који су се прво уписивали у ниже разреде гимназије, а затим су имали намере да продуже своје образовање било у Београдској богословији или у некој другој средњој школи Кнежевине Србије. Још у току 1845 године у Кнежевину Србију одпочели су да пристижу младићи из Бугарске који су желели да се упишу у ниже разреде гимназије, а затим да продуже средње образовање у колико би имали могућности за то. Међу првим кандидатима за ниже разреде гимназије из Бугарске био је Борђе Поп Стефановић, родом из Софије²⁴, а затим је пристигао исте године Константин, син свиштовског учитеља Емануела Ваксидовића, који је у Београд дошао да штампа уџбенике за бугарске народне школе.²⁵ Тако су убрзо из Бугарске у Кнежевину Србију пристизали кандидати за ниже разреде гимназије, па је већ у току школске 1846/1847 године било уписано већ њих осам кандидата у ниже разреде гимназије.²⁶ Но, и за ове кандидате родом из Бугарске, уписане у ниже разреде гимназије, важи иста карактеристика;

²³ Архив Србије, фонд Попечит. просвете ф. II, бр. 308/1851.

²⁴ Архив Србије, фонд Попечит. иностр. дела XX В одељење ф. II, 192 од 26. V 1845 год.

²⁵ Архив Србије, фонд Попечит. просвете ф. V, 47 од 14. VIII 1845 год.

²⁶ Архив Србије, фонд Попечител. просвете ф. VI, 406/1847.

то су у већини случајева били младићи у годинама, који су се по својој спољашности и годинама доста разликовали од редовних ђака београдских гимназија. Дешавало се да бугарски ђаци уписани у ниже разреде гимназије имају чак између 14—22 године старости, што је стварало озбиљне тешкоће просветним радницима у Кнежевини Србији.

Прилив бугарских младића на школовање у Кнежевину Србију, било да се ради о њиховом уписивању у Београдску богословију или ниже разреде гимназије, постављало је низ проблема са којим се српска влада суочавала у току њиховог школовања. Требало је решити проблем њиховог издржавања, смештаја, одредити циљ њиховог школовања, и на крају, побринути се да се врате у своју Домовину да би допринели националном развоју бугарског народа и да би ширили идеју заједничке борбе бугарског и српског народа против Турака и свих осталих противника јужнословенских народа. Зато је још педесетих година XIX века српска влада донела одлуку, односно уредбу: „да се благодијање само оним из турских провинција даје, који гимназијалне и богословске науке уче, — обавестио је кнез Александар Караборђевић Државни Совет почетком 1852 године, — да се у своје отечество врате и да се по свету не растурају”.²⁷

Ако се имају у виду околности да је Кнежевина Србија била прва јужнословенска земља ослобођена од Турака, онда је сасвим природно што је она постала привлачна за све јужнословенске народе у границама османске државе на путу њиховог ослобођења и националног развоја. Зато, поред Бугара, као питомци долазили су ученици из Старе Србије, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе и тражили помоћ од српске владе за њихово школовање. У администрацији и званичним документима Кнежевине Србије сви они се воде под једним именом „Благодијанци из суседних области турских”, без разлике да ли су Бугари, Срби или Македонци. За српски народ и српску владу сви су они браћа из неослобођених области под Турском.

У почетку, издржавање пристиглих ученика из суседних турских области вршило се из изванредних буџетских средстава Кнежевине Србије. Међутим, пошто се педесетих година XIX века толико увеличао број пристиглих питомаца из суседних турских области, да је српска влада била принуђена да у годишњем буџету Попечителства просвете, сваке године резервише специјална буџетска средства за онолики број питомаца колико је предвиђала да прими на издржавање у току школске године. Зато се често дешавало да они питомци који би дошли у току школске године, не добију исте године редовну стипендију, већ само повремену помоћ, до следеће школске године.²⁸

²⁷ Архив Србије, фонд Државни Совет рег. бр. 435 од 23. IX 1852 год.

²⁸ Архив Србије, фонд Државни Совет рег. бр. 341 од 7. IV 1852 год.

Када се у Београдској богословији уписало више од десет кандидата за редовне ученике из суседних турских области, који су већ завршили ниже разреде гимназије у Кнежевини Србији, београдски митрополит Петар Јовановић предложио је српској влади да се за све њих оснује интернат где ће заједно станувати, хранити се, имати ислу униформу и снабдевати се свим потребним средствима за редовно школовање, да не би лутали појединачно по граду.²⁹ „За прошлу 1857/1858 школску годину било је таквих благодџанаца у Семинарији свега осам, па и они су тек од половине Децембра почели уживати благодџање по новом начину — обавештавао је београдски митрополит Петар Јовановић Попечителство просвете, — зато је од одређених 720 талира дигнуто само 563 талира и 20 гроша чаршијских и то: 1. — за шестомесечну рану, прање, огрев, свеће, њих осморо по 3,5 талира месечно на једнога = 182 талира; 2. — на одела по 25 талира годишње на једног = 200 талира; 3. — за собни намештај 36 гр.; 4. — за одужење Ђачког дуга 18,18 гр.; 5. — за школске потребе 12 талира; 6. — за шест и по месечну кирију по 10 тал. месечно 65 талира или свега 563.20 талира.”³⁰

Међутим, већ у следећој школској години резервисана сума од 720 талира није била довољна за издржавање 12 ученика из суседних турских области на колико се је већ прошлогодишњи број повећао. Зато је београдски митрополит Петар Јовановић интервенисао код Попечителства просвете да се та сума повећа на 840 талира годишње.³¹ У будуће сви младићи из Бугарске, који ће се школовати у Београдској богословији за бугарске народне свештенике, живеће у интернату заједно са осталим питомцима из суседних турских области који је основао и о коме се бринуо београдски митрополит Петар Јовановић.

Пошто се из дана у дан заоштравала борба између бугарског народа и Цариградске патријаршије за бугарску народну цркву, као основе за национални развитак бугарског народа, значај школовања бугарских младића за народне свештенике у Кнежевини Србији добијао је из године у годину све већи значај. Када је Цариградоки патријарх у току 1861 године успео да отера у прогонство бугарског епископа Иларијона Макријополског, заједно са још два бугарска епископа захваљујући помоћи турске власти, као главне борце за словенску, односно бугарску цркву, српска влада је примила још два бугарска кандидата за редовне ученике у Београдској богословији: „Међу борцима за народну ствар на првом месту стајао је Епископ Иларион, у последње време прозван

²⁹ Д-р Климент Цамбазовски „Културно-општествени врски на Македонците со Кнежевина Србија во текот на XIX век“, Скопје — 1960, 34.

³⁰ Архив Србије, фонд Попечит. просвете ф. XI. бр. 13 од 16. X 1858 год.

³¹ Архив Србије, фонд Попечителство просвете ф. I. бр. 34/1855.

„Свештеноначалник народне бугарске цркве у Цариграду.” Но, када је Патријарх успео код Порте да се анатема бачена на Иларијона и још два Епископа изврши, онда је Порта Иларијона и другове му послала на заточење — обавештавао је председник Савета кнеза Михаила Обреновића, захтевајући да се одреди стипендија за четири бугарска бака. — Када је Епископ Иларијон био принуђен отићи из Цариграда, оставио је он Књежевском српском Капућехаји на аманет четири својих питомаца, које је дотле сам издржавао и школовао.”³²

Почетком школске 1861/1862 године у Београд су пристигли Иларијонове питомци Драган Ганчов, родом из Шумена, Борђе Петров из Казанлака, Василије Михаилов из Трнова и Најдан Николов из Бургаса, да би постали редовни питомци Кнежевине Србије до краја њиховог школовања. Драган Ганчов из Шумена и Борђе Петров из Казанлака, као старији и већ завршили ниже разреде гимназије у Цариграду, уписали су се за редовне ученике у Београдској богословији, а Василије Михаилов из Трнова и Најдан Николов из Бургаса уписали су се за редовне ученике у нижим разредима гимназије.³³

Стално повећавање питомаца у Београдској богословији из године у годину из суседних турских области, захтевало је стално повећавање буџета Попечителства, односно Министарства просвете, ради задовољења, како за њихове потребе око смештаја и исхране, исто тако и за трошкове школовања. У току школске 1859/1860 године у Београдској богословији већ је било 13 питомаца из суседних турских области, а за њихово издржавање било је одређено буџетом Министарства просвете 10.920 гроша.³⁴ Следеће године та сума је била повећана још за 9.000 гроша, а већ почетком школске 1861/1862 године у Београдској богословији су били примљени Драган Ганчев и Борђе Петров, које је српски капућехаја из Цариграда послао у Кнежевину Србију на молбу бугарског епископа Иларијона. Већ 23 септембра 1861 године Државни Савет је обавештавао кнеза Михаила Обреновића да се за Драгана Ганчова и Борђа Петрова „стави за идућу годину у Буџет особито за њих двојицу, а за септембар и октобар ове године да се изда по 200 гроша на свакога, свега 400 гроша пореских из суме за изванредне трошкове одређене.”³⁵ Међутим, имамо податке да је и сам београдски митрополит, Михаило, издржавао око десетину питомаца из суседних турских области, за свој рачун: „Поред ових ране се у семинарији још 13 правителствених благодетанаца из Турске и 10 благодетанаца г. Митрополита, за које по на особ за рану плаћа

³² Архив Србије, фонд Министарство иностр. дела В. одељење ф. V. 202/1861.

³³ Архив Србије, фонд Попечителство просвете ф. VIII. бр. 1383/1863.

³⁴ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. III. бр. 1196/1860 г.

³⁵ Архив Србије, фонд Попечителство иностр. дела В. одељење ф. V. 202/1861.

и који у плаћеним квартирама близу семинарије заједнички седе.”³⁶ Ово нас води на закључак да је у Београдској богословији било 23 благодеејанца из оуседних турских области, а не 13, како стоји у званичним документима Министарства просвете.

Како је београдски митрополит Михаило издржавао још десет питомаца из суседних турских области, то може да нам потврди један податак из фонда Београдске митрополије, који се чува у Архиву Србије. Руоки консул у Београду, ценећи напоре београдског митрополита Михаила на окупљању младића из суседних турских области у Кнежевини Србији и њиховом припремању за народне свештенике, доделио му је помоћ почетком 1863 године од 10.000 гроша, ради подпомагања ове значајне акције, која је доприносила развијању националне и словенске овести код свих јужно-словенских народа у саставу отоманске државе.³⁷

У току шесте деценије XIX века врло брзо је растао број питомаца из суседних турских области, а специјално из Бугарске, у Београдској богословији, па их је већ у току школске 1864/1865 године било њих осам: Стеван Заимов из Тулче, Драган Ганчов из Шумена, Борђе Петров из Казанлака, Ангел Врбанов из Лом Паланке, Филарет, архиѡакон Рилског манастира, родом из Самокова, Григорије, монах Рилоког манастира, и на крају Евстатије Годоров из Чирпана.³⁸ Ако се провери регионално порекло бугарских ученика у Београдској богословији, утврдиће се да су били заступљени сви крајеви Бугарске.

Пошто се из године у годину заоштравала борба између бугарског народа и Цариградске патријаршије за народну цркву, зато се указивала потреба да се будући бугарски народни свештеници што стручније и овестраније припреме, ако би желели да се успешно супротставе архијерејима Цариградске патријаршије. Већ почетком шездесетих година прошлог века, борба бугарског народа против Цариградске патријаршије ушла је у њену завршну фазу, зато је било потребно спремити будуће кандидате и за више степене црквене хијерархије, а не само народне овестенике. Зато су неки бугарски младићи, који су завршили своје школовање у Београдској богословији у току школске 1864/1865 године, изразили жељу да продуже своје образовање у највишим образовним институцијама Кнежевине Србије, како би што спремнији отишли у своја родна места, како би се успешније супротставили својим супарницима, односно противницима, свештеницима и архијерејима Цариградске патријаршије. Тако на пр. Драган Ганчов из Шумена и Борђе Петров из Казанлака, после завршене Београдске богосло-

³⁶ Србске новине, бр. 73 од 22. VI 1863 године.

³⁷ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. I. бр. 254 од 22. III 1863 год.

³⁸ Архив Србије, фонд Министар. просвете ф. V. бр. 1097 и ф. VIII бр. 1715/1865 г.

вије у току школске 1864/1865 године, изразили су жељу да продуже своје образовање у Кнежевини Србији на Великој школи, филозофски факултет: „Бугарски владика господин Иларијон пише ми приложено писмо и моли да се његовим ђацима, који се овде о трошку правителства уче: продужи давати благодејање с погледом на то, да се они што је могуће више науке уче, како би кадри били не само бити прости свештеници или учитељи у Бугарској, него и заузети по времену важнија места у Бугарској Иерархији, конкурисати при томе са успехом рчким кандидатима, и заступати бугарску ствар са више знања и успеха него што је до сада било због оскудице у способним људима. — обавештавао је Милан А. Петронијевић Министарство просвете, који је захтевао да се његовим кандидатима Драгану Ганчеву и Борбу Петрову, свршеним ђацима Београдске богословије, дозволи да продуже образовање у Кнежевини Србији. — Према томе би двојица од тих ђака који ове године свршавају семинарију могли прећи на Велику школу, и то у филозофски факултет слушати науке, које би им господин Митрополит назначио.”³⁹

После консултације између Министарства просвете и београдског митрополита Михаила донесена је одлука да се учини корак код српске владе: „да ће полезно бити питомцима нашим из Бугарске Драгану Ганчевићу и Борбу Петровићу слушати у Великој нашој школи науке филозофске и почели су они прилично способни и доброг прилежанија, надати се да ће показати довољни успех и боље се изобразити и отечеству своме као што очекује њихов заштитник од користи бити.”⁴⁰ На основу сугестије Министарства просвете и београдског митрополита, српска влада се сагласила да се Драган Ганчов и Борба Петров упишу за редовне слушаоце на Великој школи на филозофском факултету. Овим кораком српска влада је променила своју одлуку од 1852 године, када је била заузела став да се благодијанцима из суседних турских области дозвољава да заврше само богословију и гимназију, а после тога су обавезни да одпутују у своја родна места за учитеље и свештенике. У току само једне деценије живот је поставио нове захтеве у образовању и школовању људи из суседних турских области, а томе се прилагодила и српска влада. Раније, у суседним турским областима ретко су се сусретали школе по традицији и већим насељеним местима. Шездесетих година, не само што су постојале основне школе, већ су се правила покушаји да се отвори по неки разред ниже гимназије, а по негде Трговачка школа, Богословија или Учитељска школа. Ова промена допринела је и сталном повећавању броја питомаца из суседних турских области у Београдској богословији, па чак и у Великој школи, у коју су се уписали кандидати из Бугарске, Босне и Херцеговине, Македоније и Црне Горе.

³⁹ Архив Србије, фонд Министарство просвете ф. VIII. бр. 1715/1865.

⁴⁰ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. II. бр. 654/1865.

Иако су у току 1865/1866 године неколико стипендиста из Бугарске завршили Београдску богословију и добили пуни грошак да одпутују у своја родна места, ипак се задржао ранији број, захваљујући пристизању нових. Београдску богословију завршили су Драган Ганчов, Борбе Петров и Стеван Заимов и др. а већ идуће школске године пристигли су нови питомци из Бугарске: Недељко Жеков, Борбе Прванов, Петар Иванов, Мирча Атанасов и др. За потребе 27 ученика у Београдској богословији родом из суседних турских области, за њихово издржавање било је потребно да Министарство просвете Кнежевине Србије у буџету за 1866/1867 годину резервише 24.000 гроша, ако се жели да се подмире све потребе пристиглих питомаца.⁴¹

Скоро сваке године завршавало је три до четири питомца из Бугарске своје школовање у Београдској богословији, а на њихова места долазили су нови, а често се дешавало да пристигне већи број кандидата него што је отишло. То је допринело да се у току школске 1868/1869 године у Београдској богословији, повећа број питомаца из суседних турских области на 47, за чије издржавање Министарство просвете је резервисало у свом буџету 51.044 гроша годишње⁴², а у току школске 1870/1871 године број питомаца из суседних турских области на Београдској богословији повећао се на 74, за чије је издржавање Министарство просвете требало да резервише 74.360 гроша годишње у свом буџету.⁴³

Према подацима с којим располажемо, у току 1867/1868 школске године Београдску богословију завршили су Ангел Врбанов из Лом Паланке, Георги Бенев из Ески Зарја и Дионисије архиђакон, родом из Трнова, који су на крају школске године добили путни трошак од српске владе и одпутовали у своја родна места.⁴⁴ У току школске 1870/1871 године Београдску богословију завршили су Григорије Пантев из Свиштова, Атанасије Стојанов из Разграда, Јован Панов из Софије, Коста Златарев из Свиштова и Христифор Захаријев из Софије, од којих је сваки од српске владе добио по 12 дуката за путни трошак и одпутовали су у своја родна места.⁴⁵

Иако је после оснивања Егзархије као бугарске народне цркве (22 фебруара 1870 године), дошло до извесних неспоразума између представника српске владе и политичких активиста бугарског народа око ширења националног утицаја у неким неослободеним областима отоманске државе од заједничког интереса, као

⁴¹ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. V. бр. 1612 од 20. II 1866 год.

⁴² Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. V. бр. 1489 од 2. XII 1869 год.

⁴³ Архив Србије, фонд Београдска митрополија ф. VII. бр. 1820/1870 год.

⁴⁴ Архив Србије, фонд Министарство просвете ф. III. бр. 337 и 94/1867 год.

⁴⁵ Архив Србије, фонд Министарство просвете ф. VI. бр. 178/1871 год.

што је на пр. била Македонија, ипак су питомци из Бугарске на Београдској богословији продужили своје школовање све до пред ослобођење Бугарске од Турака, односно пред почетак српско-турског рата 1876 године. У току 1871/1872 школске године Београдску богословију завршили су Дионисије, архиђакон из Берковице и Зинјоније, јеромонах из Радомира, који су после завршеног школовања добили путни трошак од српске владе и одпутовали у своја родна места.⁴⁶

Тешко је тачно утврдити колико је стипендиста из Бугарске у периоду од 1844—1876 године, у временском периоду од преко тридесет година, завршило Београдску богословију и укључило се у своја родна места у борбу за бугарску народну цркву, као основе националног развоја и афирмације индивидуалности бугарског народа, како у границама отоманског царства, тако и у међународној јавности. Не би се поргешило ако би се споменула цифра од око 60—70 кандидата који су завршили Београдску богословију и постали бугарски народни свештеници у преломном периоду када се решавала судбина бугарског народа на путу његове националне и политичке независности. У оно време, по градовима и већим местима отоманске државе ретке су биле основне школе, а о гимназијама и другим средњим школама није било ни помена. Помоћ српског народа своје јужнословенском суседу одиграла је значајну улогу на путу његовог просветно-културног развоја, а касније допринела постепеном формирању просветног и националног језгра на путу за коначно ослобођење од турског феудализма, у коме су значајно место заузели и свршени ученици Београдске богословије, родом из Бугарске. „Никада раније Срби и Бугари нису били једни другима ближи и сматрали се браћом, него педесетих и шездесетих година прошлог века“⁴⁷, када национална свест код широких народних маса и народне интелигенције на путу свога формирања, није још била оптерећена националистичким тенденцијама, зато што домаћа буржоазија није била још довољно развијена и идеолошки и политички организована, да би могла да наступи са комплетним националним планом и програмом.

Признање бугарског народа српском народу за све оно што је учинио за школовање бугарских народних свештеника у Београдској богословији није изостало, већ је дошао са највећег места одмах после оснивања Егзархије, од првог бугарског егзарха. У моменту када је бугарски народ успео у својој борби против Цариградске патријаршије и добио своју народну цркву султановим ферманом 22 фебруара 1870 године, и признање аутономних права бугарском народу да може отворати своје народне цркве у границама отоманске државе, тамо где за то има услова. Први Бу-

⁴⁶ Архив Србије, фонд Министарство просвете ф. V. 75/1872 год.

⁴⁷ Сава Милутиновић „Везе између наше и бугарске књижевности у прошлости“ Бијелен Савеза Југословенско-бугарске лиге у Београду год. I. бр. 5.

гарски егзарх Антим I, у једном писму од 15 јуна 1871 год, београдском митрополиту Михаилу, поред осталог, одаје му признање за све што је учинио за школовање бугарских народних свештеника у Кнежевини Србији на Београдској богословији: „И Ви сте један од првих Архијереја Словенских, који су оставили лепу успомену у Историји наше цркве. — Износио је први бугарски егзарх Антим I у свом писму београдском митрополиту Михаилу од 15 јуна 1871 године. — Ваш последњи одговор Васељеном Патријарху, у вези са нашим црквеним стварима, остаће за увек сјајан доказ да и Ваше Високопреосвештенство желело је да Бугари добију народну цркву. Али ова Ваша љубав за нашу цркву и за школовање духовенства није се показала први пут. Од кад сте Ви по милости Божијој примили да управљате судбином братске Србске цркве, нисте престали скидати погледа и од непријатног стања наше цркве. Многи су наши млади воспитаници захваљујући Вашем узимању добили благодијање и школовали се у Београдској богословији, а за њихове плодове ми ћемо увек бити задужени према Вашем Високопреосвештенству, зато што зајста у каквом смо црквеном стању били до данас, а и данас смо, нисмо могли и не можемо да школујемо људе за учитеље и свештенике, онолико колико осећамо потребу. Ова тако велика доброта, довољна је да Ваше Високопреосвештенство убројимо међу првим благодетељима Бугарског духовенства и моралном развизку, али потребе су велике и зато молбе непрестају.“⁴⁸

Од тада је прошло сто година. Многе су се ствари догодиле и промениле, али проучавање прошлости никад неће престати, зато што нам оно пружа могућности да разоткријемо нове моменте у међусобним односима суседних јужнословенских и балканских народа на путу њиховог развизка. Ово наше проучавање међусобних односа спрског и бугарског народа у прошлости, нема никакве прикривене политичке намере, већ само искрену жељу да се међусобни односи два суседна јужнословенска и балканска народа прикажу у најприроднијем амбијенту, наравно, не заповставајући политичку платформу која је лежала у основи ове сарадње. Млада српска и бугарска буржоазија на путу свог развизка, водиле су рачуна како ће сарађивати са својим суседима у борби против заједничких непријатеља, било да се радило о отоманском феудализму или о Цариградској патријаршији, која је стајала на путу културно-просветног и националног развизка јужнословенских народа. Ова сарадња увек се заснивала на обостраним интересима и престајала је увек када су се интереси сукобљавали. Зато историчар треба да буде реалан и објективан при разоткривању услова и околности које су утицале на међусобну сарадњу два суседна народа. Иако је већ створена временска дистанца од буржоаске епохе више од две деценије код неких јужнословенских и балкан-

⁴⁸ Архив Србије, фонд Београдска митрополија, ф. I. од 15. VI 1871 год. несрећен материјал.

ских народа, ипак у разматрању прошлости још се јасно нису издиференцирале разлике код неких савремених историчара, како по односу методологије при формирању историјске истине, тако често се дешава да неке оцене које су одговарале буржоаском начину гледања на прошлост, добију право грађанства у савременој историографији, уз оправдање да је то нова марксистичка обрада прошлости. Ако савремени историчар не посматра међународне односе у интернационалној перспективи и до краја не толерира самоопредељење личности и нација како сами они желе, већ сугерира своје решење, онда је природно да се у таквим случајевима не може говорити да се ради о примењивању савремене методологије и погледа у историјској науци.

Проучавање школовања бугарског народног свештеничког кадра у Кнежевини Србији одговара потреби да се разјасне основни мотиви који су у тим условима утицали на српску владу да пружи гостопримство десетицама будућих бугарских свештеника, као једног од чиниоца бугарског националног развоја средином XIX века. Одговор на ово питање сигурно се налази у чињеници да су се српски и бугарски народ средином XIX века налазили на таквом степену развоја производних снага и односа да је била нужна међусобна сарадња, било када се радило о заједничкој борби против турског феудализма, као главног политичког противника њиховог националног развоја, или против Цариградске патријаршије која је својом политиком спречавала културно-просветни и национални развој јужнословенских народа. Српска влада, помажући школовање бугарског свештеничког кадра у Кнежевини Србији, сматрала је да тиме помаже развоју националне свести код бугарског народа, што ће допринети његовој већој мобилизацији и ангажованости у заједничкој борби против турског феудализма и Цариградске патријаршије. Пошто је ова политика српске владе одговарала потребама бугарског народа средином XIX века, зато су Бугари радо долазили у Кнежевину Србију и школовале се у Београдској богословији, скоро пред само стварање бугарске државе. У овој сарадњи сваки је пружао према својим могућностима и радио на припремању оних политичких акција које су одговарале потребама два народа и духу времена.

Наша намера је била да овај период сарадње српског и бугарског народа прикажемо у што објективнијој и у природној атмосфери, зато смо се трудили да употребимо што већи број докумената из тог времена.

Ю. А. ПИСАРЕВ.
Институт славяноведения и балканистики
АН СССР, Москва

ЭКСПАНСИОНИСТСКИЕ ПЛАНЫ АВСТРО-ВЕНГРИИ НА БАЛКАНАХ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ЮГОСЛАВЯНСКАЯ ПРОБЛЕМА

Последнее время исследователи снова стали уделять значительное внимание внешней политике Австро-Венгрии на Балканах. Эта тема, в частности, поднималась на двух международных конференциях — в Будапеште в 1964 г.¹ и в Вене в 1968 г.², а также на симпозиуме югославоких историков в Загребе в 1968 г.³

К пятидесятой годовщине окончания первой мировой войны в ряде стран были написаны новые работы о Балканах и осуществлены публикации архивных материалов.

Назовем наиболее крупные из них. В 1966 г. в Венгрии были изданы „Протоколы совместных заседаний советов министров Австрии и Венгрии за 1914—1918 гг.“⁴, содержаще ценные данные о позиции правящих кругов монархии Габсбургов в балканском вопросе.

„Протоколы“ существенно дополнили опубликованные в тридцатых годах в Австрии сборники дипломатических⁵ и военных⁶ документов.

В том же году вышла в свет фундаментальная монография итальянского ученого Лео Вальяни „Разрушение Австро-Венгерской монархии“.⁷ Построенная на неизвестных в литературе итальянских архивах, эта книга подняла очень важный вопрос об

¹ „Die historischen Probleme der Österreichisch — Ungarischen Monarchie 1900 bis 1918“, Internationales Konferenz, Budapest, Mai, 1964.

² „Internationales Simposion „Herbst 1918“. Die Auflösung des Habsburgerreiches im Zuge Neuordnung Europas vom 21 bis 25 Oktober 1918“.

³ „Stvaranje jugoslovenske države“. Simposij, Zagreb, 26—28 XII 1968.

⁴ „Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreich-Ungarischen Monarchie (1914—1918)“. Budapest, 1966.

⁵ Österreich-Ungarns-Außenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Aüßern, Bd. VIII, Wien—Leipzig, 1930.

⁶ Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914—1918. Bd. I—IV, Wien, 1951.

⁷ L. Valiani. La dissoluzione dell'Austria Ungheria. Milano, 1966.

итало-австрийских противоречиях на Балканах накануне и в годы первой мировой войны. Вальяни осветил борьбу австрийской и итальянской дипломатии из-за Албании.

Весьма интересна работа боснийского историка Хамдия Капиджича „Австро-Венгерская политика в Боснии и Герцеговине и югословенская проблема в годы первой мировой войны”.⁸ Автор, используя местные архивы, попытался показать экспансионистские цели монархии Габсбургов в Боснии.⁹

Важные сведения об австро-сербских отношениях в те годы были приведены в публикации хорватского ученого Бернарда Стуллы „Дневник генерал-губернатора Боснии и Герцеговины генерала Саркотича.”¹¹

В советской литературе отдельные аспекты балканской политики Австро-Венгрии освещены в работах В. М. Хвостова¹², Н. П. Полетики¹³, И. С. Галкина¹⁴, К. Б. Виноградова¹⁵, Ф. О. Нотовича¹⁶, и других.

Ознакомление с венгерскими, югославскими, австрийскими и немецкими¹⁷ архивами позволяет пролить дополнительный свет на этот вопрос.

Агрессия Австро-Венгрии против Сербии и Черногории, (1914—1918)

28 июля 1914 г. Австро-Венгрия объявила войну Сербии, 6 августа — Черногории.¹⁸ Начиная войну на Балканах, монархия Габсбургов преследовала экспансионистские цели. Она издавна считала Балканы сферой своих интересов. Начальник генерального шта-

⁸ H. Kapidžić. Austro-ugarska politika u Bosni i Hercegovini i jugoslovensko pitanje za vrijeme Prvog svjetskog rata — „Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine”. knj. IX, Sarajevo, 1958.

¹¹ B. Stulli. Prilozi za historiju jugoslovenskog pitanja 1918 godine. — „Arhivski vjesnik”, Sv. 2, Zagreb, 1959, str. 279—355.

¹² В. М. Хвостов. История дипломатии. Т. П. М., 1968.

¹³ Н. П. Полетика. Возникновение мировой войны. М., 1935.

¹⁴ И. С. Галкин. Образование Балканского союза 1912 г. и политика европейских государств. „Вестник МГУ”, 1956, № 4.

¹⁵ К. Б. Виноградов. Основные направления буржуазной историографии — австро-сербского конфликта и возникновения первой мировой войны. — „Ученые записки Института славяноведения АН СССР”, т. XXIV, 1962.

¹⁶ Ф. О. Нотович. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Т. I, М., 1947.

¹⁷ Австрийские документы были просмотрены в микрофильмах, хранящихся в Венгерском государственном архиве и Венгерском военно-историческом архиве, документы их Потсдамского архива были переданы автору историком ГДР Мартином Цюллером; автор выражает ему глубокую благодарность.

¹⁸ См. Ю. А. Писарев. Сербия и Черногория в первой мировой войне. М., 1968, стр. 16—20, 46—53.

ба Дунайской империи Конрад фон Гётцендорф еще в 1909 г. бросил крылатую фразу: „Будущее монархии на Балканах“¹⁹, и эта фраза отразила основные стремления австрийского империализма.

В 1903 г., за год до упомянутого высказывания Конрада, Австро-Венгрия приступила к осуществлению агрессивных актов на Балканах. Она аннексировала Боснию и Герцеговину, создав плацдарм для дальнейшей экспансии.²⁰ Во время первой балканской войны монархия Габсбургов хотела закрепить этот успех.²¹ Она намеревалась послать войска на Балканский полуостров и даже сконцентрировала их с этой целью на границе с Сербией.²² Но неожиданно быстрое окончание войны и поражение Турции спутало все карты. Победа Сербии и ее союзников заставила Австро-Венгрию отказаться от военной акции.

После этого наступил некоторый перерыв в открыто экспансионистских действиях Австро-Венгрии на Балканах, но в то же время усилилась закулисная подрывная работа монархии Габсбургов против Балканского союза в 1913 г., закончившаяся его разрушением. Австро-Венгрии удалось привлечь на свою сторону Болгарию, отколов ее от Балканского союза.²³

Но в целом, этот период, продолжавшийся вплоть до начала первой войны, был полосой внешнеполитических неудач Австро-Венгрии.²⁴ Министр-президент Австрии Штурм, подводя итоги первой балканской войны, говорил даже о дипломатическом поражении Дунайской империи. 2 мая 1913 г. на объединенном заседании австрийского и венгерского правительств он заявил: „Падение нашего престижа весьма ощутимо. Ослабление сил нашей монархии и неожиданные успехи балканских государств, которые достигли вершины политической и государственной самоуверенности, произвели на наше югославянское темпераментное население самое сильное впечатление. Среди населения растет неверие в способность монархии защитить свои интересы; многие считают, что Далмация и Приморье будут потеряны империей.“²⁵

Монархия Габсбургов склонялась к войне с Сербией. Правящие круги Австро-Венгрии рассчитывали при помощи войны разрешить две задачи: нанести поражение противнику, во-первых, и подавить освободительное движение в самой монархии, во-вторых.²⁶

¹⁹ Feldmarschall F. Conrad von Hötendorf. Aus meiner Dienstzeit 1906—1918. Bd. III, Wien—Leipzig, 1922, S. 755.

²⁰ К. Б. Виноградов, Боснийский кризис 1908—1909. Лгр., 1934.

²¹ OUA. Bd. IV, 3928, 4183.

²² J. Baenreither. Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslavische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg. Bln, 1928, S. 178—179.

²³ OUA. Bd. VI, № 7399.

²⁴ OUA, Bd. VIII, № 9655, 9911.

²⁵ Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. Protokolle des Ministerrates für gemeinsame Angelegenheiten. H. XXX. 1913—1914., S. 311 — (Országos Levéltár).

²⁶ J. Redlich. Schicksalsjahre Österreichs 1908—1917. Das Politische Tagebuch. Bd. I, Graz—Köln, 1953—1954. S. 178.

Военная конъюнктура позволяла усилить в стране полицейские преследования.

На эти две стороны указывали министерству иностранных дел Австро-Венгрии германские дипломаты, настоятельно советуя поскорее начать войну с Сербией.

„Крепкий и сильный удар по Сербии, — писал, например, помощник статс-секретаря иностранных дел Германии Циммерман, — привел бы к тому, что Австро-Венгрия снова стала бы мощным государством, оживил бы экономическую жизнь и на долгие годы обезопасил бы от чужеземных притязаний”.²⁷

Германия толкала Австро-Венгрию на войну, обещая свою поддержку в случае выступления России на стороне Сербии.²⁸ Она была заинтересована в разжигании мирового пожара и в качестве платы за участие Австро-Венгрии в войне гарантировала ей свободу рук на Балканах.²⁹ Это соответствовало плану самой Дунайской монархии. Австрийские и венгерские промышленники и торговцы были заинтересованы в захвате рынков и источников сырья балканских стран, притязали на преческий торговый порт Салоники³⁰, мечтали о проникновении в район Средиземноморья и Ближнего востока.³¹

Правящие круги Вены и Будапешта, отражая требования монополий, выдвигали далеко идущие экспансионистские планы.

В буржуазной литературе долгое время распространялась лживая версия о том, будто император Франц Иосиф, его преемник Карл, глава венгерского правительства Иштван Тиса и некоторые другие высшие сановники были против агрессии Австро-Венгрии на Балканах.³² Так, например, утверждал австрийский историк Генрих Србик в книге „Основные события из австро-германской истории”.³³ Он заявил, что Франц Иосиф выступал якобы против войны Австро-Венгрии с Сербией. Миф о „добром старом императоре” распространяли также другой австрийский ученый Фердинанд Трельмел³⁴ и немецкий историк Альфред Вегерер.³⁵

²⁷ „Die Deutschen Dokumente zum Kriegsausbruch 1914”. Bd. IV, Berlin, 1927, S. 120.

²⁸ OUA, Bd. VIII, № 9961, 9948, 10058.

²⁹ См. Fischer. Weltpolitik. Weltmachtstreben und deutsche Kriegsziele. — „Historische Zeitschrift”, 1946, Bd. 199, Hf. 2, S. 322—328.

³⁰ „Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871—1914. Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes.” Bd. 22, № 7420, 7439.

³¹ W. Karlgren. Iswoslyk und Aarental vor der Bosnischen Annexionkriege, Uppsala, 1955, s. 43—44, 261.

³² См. К. Б. Виноградов, Ю. А. Писарев. Главные направления внешней политики Австро-Венгрии. — „Вопросы истории”, 6, 1966, стр. 86—87.

³³ Hernik Ritter von Srbik. Sehatten und Erzeignisse aus österreich-deutscher Vergangenheit. Leipzig, 1942.

³⁴ F. Tremel. Kaisertum Österreich. Wien, 1946.

³⁵ R. Fester. Die Politik Kaiser und der Wendepunkt des Krieges. München, 1925.

Рудольф Фестер в книге „Политика императора Карла — поворотный пункт в войне“³⁶ предпринял попытку представить сторонником мира императора Карла. Он утверждал, что Карл, придя к власти, будто бы резко изменил внешнеполитический курс Австро-Венгрии — от войны к миру — и отказался от экспансионистских целей. К аналогичным выводам пришел и английский историк Э. Кренкшоу в книге „Падение дома Гобсбургов. О „миролюбии“ министра-президента Венгрии Иштвана Тисы писали многие буржуазные венгерские историки.“³⁷

На самом деле все высшие государственные сановники Австро-Венгрии — от лидера военной партии генерала Конрада фон Гётцендорфа, до более „умеренных“ Франца Иосифа и Иштвана Тисы были за войну с Сербией.

Разница между Тисой и Конрадом состояла лишь в том, что военная группа выступала за ликвидацию Сербии, Черногории и Албании, как самостоятельных государств, а Тиса считал, что нужно ограничиться превращением Сербии и Черногории в своего рода подмандатные территории. Конрад заявлял: „Даже небольшая, но самостоятельная Сербия опасна.“³⁸ Тиса не соглашался с этим и считал, что более опасным било бы присоединение Сербии к Австро-Венгрии, что могло бы привести к увеличению удельного веса югославян в многонациональной монархии Габсбургов.³⁹ Тиса опасался усиления освободительного движения югославянских народов в случае присоединения к Австро-Венгрии Сербии, которую он называл „очагом анархии“. Это опасение в известной мере разделяли имперский министр финансов барон Бурьян, посланник Австро-Венгрии в Бухаресте (позже министр иностранных дел) граф Чернии, отчасти министр иностранных дел того периода граф Бергколд а также некоторые представители так называемой „Шёнбруннской группировки“, отражавшей мнение кругов, близких Францу Иосифу.⁴⁰ „Шёнбрунская“ и „Бельведерская“ группировка, как в Вене называли партию военных, будучи едиными в вопросах об основных целях войны, расходились во мнениях относительно методов их осуществления. Иштван Тиса не принадлежал формально ни к одной из этих группировок; он выражал интересы буржуазии и помещиков Венгрии, которые имели свои планы на Балканах.

³⁶ E. Crankshaw. The Fall of the House of Habsburg. London, 1963.

³⁷ Эту версию убедительно опроверг венгерский ученый Иोजеф Гаалантай. (См. J. Galsntai. Istvan Tisza udn der erste Weltkrieg. — „Annales Universitatis scientiarum Budapestinensis se Rolando cötvös nominantae. Sectio historica“, t. V. Budapest, 1963.

³⁸ M. Grba. Gledišta austro-ugarskih generala i državnika. Po neizdanim dokumentima. Zagreb, 1920, str. 8.

³⁹ „Protokolle des gemeinsamen Ministerrates“, S. 148.

⁴⁰ Архив внешней политики России (далее — АВПР), ф. Канцелярия, 1914, оп. 470, д. 3, л. 47.

В конце 1915 — начале 1916 г. Сербия и Черногория были разбиты войсками Четверного союза. Перед правящими кругами Австро-Венгрии встал вопрос: как быть с этими государствами?

Лидер „Бельведерской группы” генерал Конрад выступил с планом аннексии Сербии и Черногории. В докладе Францу Иосифу от 10 октября 1915 г. он писал, что Сербия является рассадником „русской и югославянской пропаганды” и поэтому должна быть уничтожена как самостоятельное государство.⁴¹ Территорию Сербии Конрад предлагал поделить на две части: северную Сербию включить в состав Австро-Венгрии, а южную (т. е. Македонию) — в состав Болгарии. В отношении Черногории Конрад имел два плана: план-максимум и план-минимум. Первый предусматривал присоединение Черногории к Австро-Венгрии, второй — ее оккупацию австро-венгерскими войсками. Албания, по мнению Конрада, и его сторонников, так же должна была быть аннексирована Австро-Венгрией.⁴²

Другой план относительно Сербии и Черногории принадлежал Иштвану Буриану, новому министру иностранных дел, сменившему на этом посту Берхтольда. Буриан предлагал действовать более осторожно. Он был против неприкрытой аннексии этих территорий и высказывался за сохранение Сербией и Черногорией формального суверенитета при фактическом подчинении этих государств Австро-Венгрии.

Сербия, по планам Буриана, должна была превратиться в небольшое государство, окруженное со всех сторон Австро-Венгрией и ее союзниками и лишенное выхода к морю. От Сербии отделялся бы ряд территорий — наиболее богатый сельско-хозяйственной район Мачвы передавался бы Австро-Венгрии, восточная и северная Македония — Болгарии, южная и западная Македония — Греции,⁴³ Черногория, по проекту Буриана, превращалась в подмандатное государство. Во главе его ставился представитель династии Габсбургов, страна заключала военно-политический союз с Дунайской империей.⁴⁴ Албанию Буриан предлагал поделить на две части: северную включить в состав Австро-Венгрии, южную отдать Греции в обмен на ее нейтралитет.⁴⁵

Но этот план, не говоря уже о плане Конрада, встретил противодействие со стороны союзников Австро-Венгрии — Германии

⁴¹ M. Grba. Op. cit., str. 6.

⁴² Kriegsarchiv Wien. Militärkanzlei. 1916, F. 69—20/2. — Военно-исторический архив Венгрии (A Hadtörténelmi Interet Levéltára). Отдел микрофильмов.

⁴³ М. Петровић. Германско надирање у словенске земље. Изводи из дела германских историчара, државника и војсковођа. Београд, 1938, стр. 28—29.

⁴⁴ М. Прелог. Црна Гора и Аустрија почетком 1916 године. — „Записи”, кн. XXIII, Цетине, 1940, стр. 291—292.

⁴⁵ F. Fischer. Griff nach der Weltmacht. Düsseldorf, 1961, S. 398.

и Болгарии. Германия сама претендовала на Балканы.⁴⁶ Согласно разработанному в 1915 г. плану „Срединной Европы“, который находил поддержку Вильгельма II, Германия должна была установить гегемонию над всей центральной, восточной и юго-восточной Европой.⁴⁷ В сферу интересов Германии попадали бы не только Балканы, но и сама Австро-Венгрия. Германофильская газета „Нейе цюрихер цейтунг“, отражая взгляды империалистических кругов рейха, писала: „... В будущем, может быть весьма недалеко, возникнет единая империя, которая объединит Германию, Австро-Венгрию, Болгарию и Османскую Порту. В экономическом смысле этот новый союз государств захватит в свои руки гегемонию над Старым Светом.“⁴⁸ Германия была против предоставления Австро-Венгрии единоличного управления Сербией и Черногорией.

Болгария также не хотела уступать эти территории Австро-Венгрии. Она претендовала на Македонию и высказывалась за предоставление ей права на оккупацию этой области.⁴⁹

Под давлением союзников Дунайской монархии пришлось уступить и отказаться от аннексии Сербии, Черногории и Албании. Она была вынуждена ограничиться временной оккупацией территорий этих стран, причем к управлению Сербией была допущена Болгария.

Такое компромиссное решение не могло удовлетворить империалистические круги Австро-Венгрии. Конрад направил 16 апреля 1916 г. правительству специальный доклад, настаивая на решительных акциях и предлагая идти напролом. Начальник генерального штаба, бравлируя своей „солдатской откровенностью“, заявлял о необходимости применить силу для захвата всей Сербии, Черногории и Албании, независимо от того, согласны с этим союзники или нет.⁵⁰ Конрада поддерживали многие военные, а также наиболее экстремистские круги при императорском дворе.

Дунайская монархия до последних дней войны продолжала претендовать на территории Сербии и Черногории. В Потсдамском архиве хранится интереснейший документ — записка начальника генерального штаба австро-венгерской армии генерала Арца от 16 июля 1918 г. о военных целях Дунайской монархии.⁵¹ Повторяя основные идеи своего предшественника, генерала Конрада, Арц писал: „Наши военные цели на Балканах должны исходить из задачи полного присоединения Сербии и Черногории к монархии,

⁴⁶ См. W. Gotlib. *Studies in Secret Diplomacy during the First World War*. London, 1957.

⁴⁷ См. F. Fischer. *Op. cit.* S. 398—400.

⁴⁸ „Neue Züricher Zeitung“, 23. X 1915. — Центральный Государственный исторический архив СССР (далее — ЦГИА), ф. 1470, оп. 2, д. 22, л. 316.

⁴⁹ АВПР, ф. Канцелярия, 1916, л. 66, ч. 2, л. 506.

⁵⁰ Архив Југославије. ф. 80, к. 52, л. 241, л. 577—578. — „Выписки из венских архивов“.

⁵¹ Н. Н. Staatsarchiv. Politische Archiv. I k. 500-geheim. XLII/2b-20.

создания самостоятельной Албании и образования Балканского союза под нашим руководством."⁵²

Арц обосновывал притязания Австро-Венгрии на сербские и черногорские территории политическими и экономическими причинами. Он указывал, что независимая Сербия может превратиться в центр притяжения югославянских народов, и станет играть роль „второго Пьемонта“. „Самостоятельная Сербия с собственным регентом, с чужеземными посланниками и консулами, — писал Арц, — может превратиться во врага монархии“.⁵³

Генерал подчеркивал экономическое и военно-стратегическое значение Сербии и Черногории для Австро-Венгрии, заявляя, что вывод австро-венгерских войск из этих стран привел бы к потере всех позиций, завоеванных Дунайской монархией. „Мы из-за этого начали войну“ — писал он.⁵⁴

Только военное поражение Австро-Венгрии на Салоникском фронте в сентябре 1918 г. заставило Дунайскую империю отказаться от притязаний на Сербию и Черногорию. В октябре 1918 г. Австро-Венгрия отвела свои войска с территории этих стран.

Усиление национально-освободительного движения в Австро-Венгрии в конце войны и попытка правящих кругов задержать распад монархии

В конце войны резко обострилась внутривнутриполитическая ситуация в самой Дунайской империи. Под влиянием февральской и Великой Октябрьской социалистической революции в России в стране усилилось освободительное движение угнетенных народов. Многонациональное государство находилось на пороге революции. Император Карл жаловался Вильгельму II: „Мы боремся против нового врага, более страшного, чем Антанта, — против мировой революции“.⁵⁵

Чтобы спасти монархию от распада, правящие круги пошли на реформы. Возобновил свою деятельность рейхсарт, в национальных районах начали работать местные парламенты. В связи с реформами встал вопрос об отношении к югославянской проблеме. В Государственном архиве Социалистической республики Хорватии в г. Загребе мною был обнаружен интересный документ — протокол совещания генерал-губернаторов Сербии, Черногории и Боснии и Герцеговины от 14 мая 1918 г., которое было создано в городе Сараеве для рассмотрения проекта решения югославянской

⁵² Ibidem.

⁵³ Ibidem.

⁵⁴ Ibidem.

⁵⁵ E. Ludendorf. Urkunden der Obersten Heeresleitung über ihre Tätigkeit 1916—1918. Berlin, 1921, s. 375, 379.

проблемы.⁵⁶ В совещании участвовали генерал-губернатор Сербии генерал-полковник Ремен, генерал-губернатор Черногории генерал-майор Клам-Мартиниц, генерал-губернатор Боснии и Герцеговины генерал Саркотич и представители генерального штаба австро-венгерской армии.

Генерал Саркотич предложил создать так называемое „субдуалистическое государство“, присоединив к Австрии польские земли, а к Венгрии-югославянские территории. По плану Саркотича, в венгерской части монархии образовывалось самостоятельное Хорватское королевство, объединяющее Хорватию, Далмацию и Боснию и Герцеговину. Саркотич заявлял, что Сербия только тогда перестанет играть роль собирателя югославянских земель, когда эта роль перейдет к Хорватии, Тем самым, указывая он, центром притяжения югославянских народов станет монархия Габсбургов, а не Сербия или Черногория. Во главе Хорватского королевства по плану Саркотича, должен был стоять наместник короля — бан, назначаемый самим императором и имеющий четырех заместителей — вицебанов. Столицей Хорватского королевства провозглашался г. Загреб. резиденцией вицебанов — главные города Боснии, Словении и Далмации — Сараево, Любляна и Задар.⁵⁷

Клам-Мартиниц выдвинул так называемую „эволюционную программу“ решения югословенского вопроса. На первом этапе, указывая он, можно создать особое объединение югославянских территорий, которое находилось бы под протекторатом Австро-Венгрии, но не входило бы в ее состав. В это объединение, или „рейхсланд“, как его условно назвал Клам-Мартиниц, могли бы войти Босния и Герцеговина, Далмация и Хорватия.⁵⁸ По его плану Рейхсланд должен был существовать до тех пор, пока не закончиться война и не наладится обстановка внутри Дунайской монархии. Клам-Мартиниц утверждал, что территориальными присоединениями следует заняться после войны.

Генерал-губернатор Сербии Ремен поддержал идею создания рейхсланда. Однако он считал, что можно обойтись и без „промежуточного этапа“, предлагая приступить к территориальным аннексиям еще во время войны. „Для этих целей, — говорил он, — нам надо использовать армию. Завоеванные территории должны стать нашими“.⁵⁹

Совещание приняло совместное коммюнике, в котором подчеркивалось актуальность реорганизации Австро-Венгерской монархии. „Система дуализма устарела и должна быть заменена чем-то другим“, — говорилось в документе.⁶⁰

⁵⁶ Državni arhiv Socijalističke Republike Hrvatske (DASRH), F.: „Besprechungen der Militärgeneralgouverner von Serbien und Montenegro am 13 und 14 Mai 1918 in Sarajevo“.

⁵⁷ DASRH. Fond: Dnevnik Sarkotiča, str. 54, 56, 117.

⁵⁸ Ibidem, str. 25—27.

⁵⁹ Ibidem, str. 4.

⁶⁰ Ibidem, str. 39.

Решения совещания не встретили, однако, поддержки при австрийском дворе. Даже те, кто прежде стоял за реформы, сочли момент неподходящим для реорганизации монархии. Граф Чернии, выражая тревогу по поводу надвигающейся революции, указал, что реформы могут привести к обострению в стране революционного кризиса. Осуществить реорганизацию монархии в настоящее время, заявлял он, было бы равносильно попытке „поджечь свой собственный дом или сделать преждевременную операцию пациенту с больным сердцем”. „Больной может умереть, даже если операция будет успешной”, — предостерегал Чернии,⁶¹

Против создания „субдуалистического государства” и присоединения Боснии и Герцеговины к Хорватии были венгерские сепаратисты. Новый глава венгерского правительства Шандор Векерле, высказал опасение, что Хорватское королевство станет противником Венгрии. Венгерские заводчики и торговцы хлебом хотели эксплуатировать природные ресурсы Хорватии и морские порты на Адриатике но отнюдь не собирались расширять ее права.⁶² Векерле на Коронном совете, созванном 27 сентября, прямо заявил, что в случае реорганизации монархии, Венгрия откажется от союза с Австрией.⁶³ В венгерских правящих кругах в это время разрабатывался другой план „решения” югославянского вопроса. Наиболее экстремистские элементы Венгрии требовали присоединить к королевству Св. Стефана ряд югославянских территорий и прежде всего Боснию и Герцеговину.

Эта провинция, богатая минеральными ископаемыми и природными ресурсами, давно привлекала к себе жадные взоры венгерских монополий. Босния и Герцеговина, кроме того, занимала важное стратегическое положение на Балканах, и обладание ею могло обеспечить осуществление новых планов экспансии Венгрии в этой части Европы.

Кризис империи и возможная перспектива ее распада подхлестывали правящие круги Венгрии к действиям. В середине сентября в Боснию с неофициальным визитом выехал граф Иштван Тиса.⁶⁴ Он встретился в г. Сараеве с генерал-губернатором провинции генералом Саркотичем и видными политическими деятелями страны. Тиса предложил включить Боснию и Герцеговину в состав Венгерского королевства, обещая политическим лидерам провинции распространить на эти территории привилегии, существующие в Венгрии.

⁶¹ M. Grba. Op. cit. str. 13—15.

⁶² E. Glaise-Horstenau. Die Katastrophe. Die Zusammenbruch Österreich-Ungarns- Wien, 1928, s. 207.

⁶³ „Protokolle des gemeinsamen Ministerrates”, s. 697—703.

⁶⁴ B. Krizman. O putu grofa S. Tisce po jugoslovenskim zemljama u septembru 1918 — „Historijski zbornik”, Zagreb, 1959, № 11—12, str. 233—249.

Предложения Тисы были отвергнуты представителями политических партий Боснии и Герцеговины.⁶⁵ Часть из них высказалась за объединение провинции с Хорватией, часть — за создание обще-югославянского независимого государства.⁶⁶ Рассерженный Тиса прибегнул к угрозам. „Вы думаете, что монархия уже умерла? — кричал он, обращаясь к собравшимся. — Знайте, что прежде чем мы погибнем, у нас найдется достаточно сил, чтобы вас уничтожить.”⁶⁷

Это были, однако, пустые угрозы. Монархия Габсбургов не только не имела сил, чтобы „проучить” непокорных боснийцев, она не могла предотвратить распада своего дуалистического государства.

В октябре положение Австро-Венгрии еще более ухудшилось. 29 сентября капитулировала союзная Болгария, 5 октября итальянские войска перешли в наступление на юго-западном фронте. Нависла угроза вторжения армий Антанты в пределы самой Австро-Венгрии.

2 октября для обсуждения создавшейся ситуации в Вене было созвано чрезвычайное заседание Коронного совета с участием высших сановников обеих половин монархии.⁶⁸ Совещание приняло рекомендацию правительству обратиться к державам Антанты с предложением о перемирии. Одновременно был рассмотрен вопрос о реорганизации монархии. С этой идеей выступил министр иностранных дел Буриан, который призывал провести реорганизацию империи чтобы предотвратить выступления народных масс. „Если правительство не осуществит реформу, это сделают сами народы”, предостерегал он.⁶⁹

На совещании был рассмотрен проект австрийского министра финансов А. Шпицмюллера — Гармерсбаха. Он только что вернулся из Сараева, где встречался с представителями боснийских партий.⁷⁰ Шпицмюллер во время переговоров в Сараеве действовал осторожнее, чем Тиса. Он старался уговорить боснийских лидеров, а не запугать их. Шпицмюллер обещал Боснии и Герцеговине широкую автономию в рамках Дунайской империи. „Докажите свою приверженность к монархии и вы получите конституцию,” — убеждал он, обращаясь к руководителям политических партий Боснии и Герцеговины.⁷¹

Шпицмюллер во время встречи пытался скомпрометировать идею самоопределения народов. „Эта идея, — заявил он, — может

⁶⁵ S. Šišić. Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Split, 1920, str. 161.

⁶⁶ DASRBiH, Fond Privat-Registratur, 1918, № 561, 666.

⁶⁷ B. Krizman. Op. cit. str. 233—249.

⁶⁸ „Protokolle dse gemeinsamen Ministerrates”, s. 683.

⁶⁹ Ibidem, S. 683, 684.

⁷⁰ DASRHBiH. Fond: Zemaljska vlada. Präzidial. 1918, № 1008.

⁷¹ „Hrvatska Država”, 30. IX 1918.

принести только несчастье боснийскому населению, поскольку она не учитывает реальные возможности Австро-Венгерской монархии и требования других народов".⁷² Шпицмюллер обещал боснийцам представить свой проект императору и правительству. На Коронном совете он доложил о переговорах в Сараеве и изложил основные содержание проекта.

После выступления Шпицмюллера слово взял глава австрийского правительства Гуссарек.⁷³ Он поддержал проект Шпицмюллера, сообщив, что собирается создать кабинет „национальной концентрации“, включив в его состав представителей югославян. Гуссарек предостерегал, что югославяне, войдя в правительство, откажутся от лозунга создания независимого государства. „Решение, боснийской проблемы пойдет тогда естественным путем, — без революционной ломки, — заверял он.“ Гуссарек советовал провозгласить Австро-Венгрии федерацией.⁷⁴ Однако предложения Шпицмюллера-Гуссарека не встретили одобрения участников совещания. Министр-президент Венгрии Векерле заявил, что он решительно отклоняет всякую попытку реорганизации монархии на базе триализма. Повторяя старые доводы Тисы о „югославянской опасности“, Векерле настаивал на сохранении дуализма. Он высказался за установление персональной унии Австрии и Венгрии.⁷⁵

Неожиданно на сторону Векерле перешел Буриан, ранее ратовавший за реформы. Министр иностранных дел, которого называли „теню Тисы“, не захотел ссориться с Векерле и Тисой. Подводя итоги совещанию, он указал на недостаточную подготовленность проектов и предложил перенести обсуждение этого вопроса на следующее заседание Королевского совета.⁷⁶

Между тем любая отсрочка с реформами могли привести монархию к катастрофе. 5 октября в Загребе было создано так называемое „Народное вече“ — представительный комитет политических партий Хорватии и Словении, заявивший о своем стремлении стать правительством будущего югославянского государства.⁷⁷ 14 октября с аналогичным заявлением выступил Чехословацкий Национальный комитет в Праге.

Император Карл созвал 8 октября в Вене экстренное совещание представителей югославянских политических партий и государственных деятелей. На совещании присутствовали генерал-губернатор Боснии и Герцеговины генерал Саркотич, бывший бан Хор-

⁷² Там же.

⁷³ В. М. Турок. Очерки истории Австрии 1918—1929. М., 1955, стр. 90.

⁷⁴ „Hrvatska Država“, 2. X 1918.

⁷⁵ „Protokolle des gemeinsamen Ministerrates“, S. 697—703.

⁷⁶ „Protokolle des gemeinsamen Ministerrates“, S. 697—703.

⁷⁷ См. Ю. А. Писарев. Последние дни монархии Габсбургов и освободительная борьба югославянских народов. „Народное вече“ и его деятельность. — „Ученые записки Института славяноведения АН СССР“, т. 24, 1962.

ватии Ункельхаузер, председатель „Народного веча” в Загребе Ко-рошец, видный боснийский функционер Супарчич и венгерские ли-деры Векерле, Тиса, Андраши, Алпюньи и Карольи.⁷⁸ Карл сообщил участникам совещания, что им подготовлен проект реорганизации Австро-Венгрии на базе федерации.

Векерле и другие венгерские государственные деятели снова выступили против проекта. Карл оказался вынужденным распро-странить реформу только на австрийскую часть монархии. 16 ок-тября он опубликовал манифест о реорганизации Цислейтании.⁷⁹ Манифест носил крайне ограниченный характер. Он игнорировал принцип самоопределения наций, предлагая народам кучую авто-номиию в рамках империи Габсбургов.

Югославянские политические партии отклонили манифест. 19 октября парламентская фракция югославян в рейхсрате выступила с заявлением о несогласии с полумерами, которые выдвигает ма-нифест. В заявлении говорилось, что югославянские народы хотят полной независимости и не могут удовлетвориться автономией.

Аналогичные заявления сделали Чехословацкий Национальный совет и другие представительные организации неполноправных народов.

К концу октября начался распад многонациональной Дунай-ской империи. 29 октября от монархии отделились Хорватия, Сло-венция и Далмация. В Загребе, было провозглашено создание „Го-сударства словенцев, хорватов и сербов”, которое вскоре объеди-нилось с Сербией и Черногорией.

Реакционная монархия Габсбургов рухнула под ударами рево-люционного движения угнетенных народов. Правящие круги монар-хии пожали плоды своей империалистической политики.

⁷⁸ „Hrvatska Država”, 9. X 1918.

⁷⁹ См. Е. И. Рубинштейн. Крушение Австро-Венгерской монархии. М., 1963.

Vlado STRUGAR
Beograd

LES MEMORANDUMS DE STOCKHOLM DU PARTI SOCIAL-DÉMOCRATE SERBE

La Première guerre mondiale a écrasé la Deuxième Internationale; sûre d'elle-même, la constructrice de l'humanité toute entière unie en accord s'est soumise, sans verser le sang, aux forces du désaccord, s'est livrée à l'ennemi de classe pour que ses sections servent les intérêts de leurs patries bourgeoises.¹ En suivant la ligne directrice de l'Internationale, au point où il fallait se rencontrer (selon tous les accords), si les gouvernements bourgeois provoquent l'effusion du sang, seuls deux partis des pays en guerre ont présenté devant leur parlement leurs attitudes: Parti bolchévik en Russie² et Parti social-démocrate en Serbie³; il est vrai que les socialistes étroits bulgares ont voté au parlement contre les crédits de guerre dès que le gouvernement les eut demandés en engageant la Bulgarie dans la guerre⁴. Mais la Serbie — attaqué par un ennemi plus fort est la moins coupable de la guerre qui s'est enflammée en Europe — est le seul pays où le mouvement socialiste tout entier et non-divisé condamnait la guerre comme crime et demandait au gouvernement de travailler pour la paix. L'aspiration à la reconstitution de la paix a rangé la démocratie socialiste serbe parmi les irréconciliables avec la terreur interminable qui sévissait en Europe. Irréconciliables, les socialistes-internationalistes, rassemblés pour la première fois dans la localité suisse Zimmerwald (du 5 au 8 septembre 1915), ont annoncé aux prolétaires de l'Europe qu'ils n'étaient pas partisans de la solidarité nationale avec la classe des exploités, et qu'ils voulaient entreprendre une action en faveur de la paix sans annexions

¹ V. I. Lenjin, *Oportunizam i krah II Internacionale*; Izabrana dela, tom I, knjiga II, Beograd, 1949, 319—330.

² V. I. Lenjin, *Rat i ruska socijaldemokratija*; Izabrana dela, tom I, knjiga II, Beograd, 1949, 303—310.

³ Dr Sergije Dimitrijević, *Srpski socijalisti i rat*, Komunist, Beograd, 3. jul 1969.

⁴ Dr Sergije Dimitrijević, *Balkanski socijalisti i prvi svetski rat*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 1/1964, 70—71; dr Orde Ivanovski, *Izvestija na Institutu po istorija na BKP*, tom 1—14/1957—1965, Sofija, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 3/1966, 459—463.

et contributions. Le manifeste de Zimmerwald a été publié en Serbie⁵ bien qu'à Zimmerwald le Parti social-démocrate serbe n'eût pas de représentant. A la deuxième réunion des Zimmerwaldois, à Kintal du 24 au 30 avril 1916, a participé le socialiste serbe et député populaire Triša Kaclerović. La Révolution de février en Russie a incité de nouvelles actions en faveur de la paix. Les directions des partis socio-démocrates nord-européens formet avec leurs mandataires le Comité hollando-scandinave dans le but d'organiser une conférence internationale des socialistes qui discuterait de la paix et de la réanimation de la Deuxième Internationale. Le Comité — auquel s'est associé l'aile des menchévicks du Conseil des ouvriers et des militaires de Petrograd — a décidé que cete conférence ait lieu à Stockholm le 15 mai 1917. A cause de certains réponses tardives et également à cause de divers obstacles pour les partis socialistes dans les pays de l'Entente, la conférence a été reportée pour le 15 août, le 9 septembre, la fin de 1917 et le début de 1918. La conférence n'a jamais eu lieu, et elle signifiat à peine moins que si elle avait travaillé avec tous les délégués. De tout ce qu'il a appris de la part de certaines délégations et de se qu'il a reçu en réponses écrites, le Comité russo-hollando-scandinave a élaboré: un manifeste aux partis socialistes ouvriers de l'Internationale, édité a Stockholm vers le 15 octobre 1917, et un rapport général sur les mémoires des partis membres. Les deux documents ont condensé beaucoup de choses. Ils n'esquissent pas une position socialiste unifiée, car il n'y en avait même pas, et découvrent assez clairement les penchants à des compromis entre la démocratie socialiste et l'oligarchie bourgeoise.

La commission socialiste internationale, en tant qu'organe exécutif du mouvement zimmerwaldois, a invité les partis et les groupes qui lui appartiennent d'envoyer des délégués à Stockholm à la troisième conférence qui devait commencer le 31 mai 1917. Cette conférence aussi fut d'abord ajournée, et elle a eu lieu du 5 au 12 septembre. Son résultat fut la résolution engageant le prolétariat de conquérir la paix générale par une lute révolutionnaire.

De plusieurs régions où ils étaient libres, les socialistes serbes n'ont pas pu envoyer leurs délégués en Suède. Par contre, dans se pays neutre, de la Serbie occupée sont arrivés Dušan Popović⁶ et Triša Kaclerović, mandatés par la signature de la majorité des membres de la Direction principale du Parti. Ils sont venus à Stockholm entre le 6 et le 8. octobre.⁷

⁵ *Manifest Međunarodne socijalističke konferencije u Cimervaldu*, Budućnost, Niš, 26. septembra 1915.

⁶ Triša Kaclerović, *Cimervaldska konferencija — Apel srpskih socijalista civilizovanom svetu*, Beograd, 1951, 19—29.

⁷ Le voyage de Serbie en Suède, les activités des délégués serbes à Stockholm et leur action politique ultérieure à l'étranger, ont été montrés par l'auteur de l'article présent dans son livre: *Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918*, Zagreb, 1963, 45—90.

La commission socialiste internationale les a invités, en tant que Zimmerwaldois, à la séance commune. Outre Popović et Kaclerović, à cette séance, le 10 octobre, ont pris part les membres de la Commission Heglund, Herman, Karlson et Balabanova, le représentant de la social-démocratie roumaine Rakovski, les représentants du Parti bolchévik Radek, Orlovski et Gamecki, le délégué finois Sirola et le délégué américain Azis.⁸ Les représentants bolchéviks ont conseillé aux délégués serbes de ne pas se présenter devant le Comité russo-hollando-scandinave car à son appel ont généralement répondu les majorités dans les partis socialistes qui menaient une politique patriotique. Ils n'ont pas pu accepté ces conseils car ils n'avaient pas été mandatés pour cela, et, d'autre part, ils devaient répondre à l'initiative du Comité et communiquer l'opinion de leur Parti.⁹

La séance principale du Comité russo-hollando-scandinave avec les délégués serbes a eu lieu le 15 octobre; y ont assisté les membres du Comité: le Hollandais Piter Telstra (président), le Suédois Karl Branting et le représentant des mênchéviks russes Akselrod et Goldenberg, le secrétaire du Bureau socialiste international (organe exécutive de la Deuxième Internationale) Camus Huysmans, ainsi que Dušan Popović et Triša Kaclerović.

Les délégués serbes ont présenté le mémorandum »Sur la conception politique du Parti social-démocrate serbe.« On y dit, tout d'abord, que le Parti exige la conclusion urgente de la paix, rendue possible par la révolution russe qui représente une énorme victoire de l'Internationale socialiste. La social-démocratie serbe est convaincue que la révolution russe ouvre une ère démocratique dans l'histoire du monde, qu'elle donnera une puissante impulsion à l'Internationale prolétarienne, qu'elle activera le long et difficile processus de la révolution sociale; c'est cette révolution, et non pas la guerre mondiale, qui amènera une juste solution de toutes les questions nationales. L'unification de la nation serbe, dit-on encore dans le mémorandum, représenterait un progrès pour la civilisation. Il faut assurer à la Serbie de se renouveler politiquement, de ne lui imposer aucune limite de la part de l'Autriche—Hongrie, de s'unir avec le Monténégro, de s'unir avec la Bosnie, l'Herzégovine et la Dalmatie et d'obtenir ainsi la sortie à la mer. Le centre de gravitation de la Serbie, c'est le bassin de la rivière Morava, dont la prolongation naturelle géographique, économique et culturelle est la vallée du Vardar. La Serbie actuelle ne pourrait pas vivre sans la vallée du Vardar et sans la sortie à la mer Egée par

⁸ B. Džordžević, *Serbskaja socijal-demokratija i Cimmervaldskoe dviženje* (1915—1917), Etudes balkaniques, 6/1967, Sofia, 91.

⁹ Angelina Balabanova dit que Triša Kaclerović a déclaré que sa participation à la conférence à Kintal ne signifiait pas que le Parti avait adhéré au mouvement zimmerwaldois; elle dit que Dušan Popović a déclaré que le mouvement zimmerwaldois était dépassé vu que la majorité des partis social-démocrates s'étaient prononcés pour une action en faveur de la paix (A. Balabanoff, *Die Zimmervaldler Bewegung 1914—1919*, Leipzig, 1928, 233—234).

l'intermédiaire de Salonique, qui, avec une partie de son arrière-pays deviendrait un port commun de la Serbie, de la Grèce et de la Bulgarie. Mais, là ne se trouve que la solution provisoire de la question macédonienne. La Macédoine est le centre géographique, stratégique et économique des Balkans; tous ses pays voisins sont liés à elle par les conditions naturelles du sol. C'est pourquoi la seule bonne solution de la question macédonienne est une république balkanique fédérative où la Macédoine serait une unité autonome; pour l'Albanie aussi, le mieux est qu'elle soit membre de la fédération balkanique; les conditions existent déjà pour la fédération. Les autres conditions de la conclusion de la paix sont: le renouvellement de la Belgique, le plébiscite en Alsace et en Lorraine, la création de la Pologne indépendante, l'organisation de la Finlande et de l'Ukraine comme parties à droits égaux de la Russie fédérative, la libération de l'Irlande, la navigation libre dans les mers et les détroits, la constitution d'un tribunal international d'arbitrage, la permission de l'influence de tous les peuples civilisés dans les colonies. Selon le mémorandum, la démocratie sociale serbe considère comme nécessaire que tous les partis socialistes commencent immédiatement la lutte contre la guerre, sans chercher le fauteur de guerre, car il est bien connu. Le débat sur ce fauteur ne serait pas superflu. Uniquement si les délégués socialistes venaient à la conférence générale à Stockholm non pas comme défenseurs mais comme accusateurs de leurs propres gouvernements. Le parti social-démocrate serbe invite les socialistes des pays de l'Entente d'appuyer l'action pacifique des révolutionnaires russes et du Comité hollando-scandinave, et s'étonne que les socialistes de ces pays soient si belliqueux quand on sait que la guerre mondiale, sauf quelques mouvements nationaux d'importance secondaire, est l'exemple par excellence de la guerre impérialiste. La révolution prolétarienne russe dépend, cependant, de la paix; si la guerre continue, cette révolution devient dépendante de la guerre de l'Entente. Le prolétariat russe a droit, est-il dit dans la conclusion du mémorandum, de demander aux socialistes de l'Europe occidentale d'effectuer une pression énergique leurs propres gouvernements afin d'accélérer l'heure de la paix et le salut de révolution socialiste.¹⁰

Le Comité russo-hollando-scandinave a montré aux délégués serbes, dès leur arrivée, son manifeste — déjà préparé à être imprimé — aux partis socialistes et ouvriers de l'Internationale. Il y avait dans ce manifeste une pensée come quoi il est juste que le peuple bulgare soit uni aux Bulgares en Macédoine et en Dobrudža. Popović et Kaclerović ont contesté cela en préconisant la fédération balkanique dans laquelle la Macédoine sera membre autonome. Le Comité s'efforçait de trouver un compromis. Pour parer la proposition sur l'unification de la Macédoine de Vardar toute entière à la Bulgarie, les délégués serbes propo-

¹⁰ Comité organisateur de la conférence socialiste internationale de Stockholm, *Stockholm*, Editer: Tidens Förlag, Stockholm, 1918, 217—227.

sent que dans la région on contente partiellement les aspirations bulgares, et qu'on laisse à la Serbie la vallée de la rivière Vardar. Cette suggestion est incluse dans le manifeste du Comité, lequel, a causé des différences de vue serbe et bulgare, a publié un mémoire à part à propos des Balkans.

A Stockholm, très vite, Popović et Kaclerović ont composé le mémorandum du Parti social-démocrate serbe sur les conditions dans la Serbie occupée et, le 10 novembre, l'ont remis au Comité hollando-scandinave.¹¹ Par les données concisément exposées, ils ont présenté la bestialité des armées d'occupation en Serbie. Dušan Popović a traduit le mémorandum en langue française; avec la préface de Camus Huysmans ce mémorandum a été publié à Upsala (en Suède), fin 1917, sous le titre de «Un appel des socialistes serbes au monde civilisé». Très vite, il est devenu connu dans le monde,¹²; il a contribué à accroissement du prestige moral de la Serbie, et a donné des motifs à l'argumentation de plusieurs côtés selon laquelle il faut détruire l'Autriche—Hongrie et aider la Serbie à s'unir aux peuples yougoslaves frères.

Cette arrivée de Dušan Popović et Triša Kaclerović d'un pays occupé dans un pays étranger libre a laissé une trace durable. Ils y ont apporté les conceptions de leur parti et, sans doute, une petite part de l'effroyable amertume de leur pays écrasé. Tout se qu'ils ont apporté et tout se qu'ils ont voulu, tout ce qu'ils ont dit à Stockholm, pourrait être résumé en un seul mot: paix, paix le plus tôt possible, pour que l'Europe soit sauvée, pour que la Serbie ne périsse pas. Les socialistes serbes ont accepté, dès le premier jour, le jugement de leur direction selon lequel la guerre entre la Serbie et l'Autriche—Hongrie est une petite part de la guerre européenne et mondiale, totalement causé par l'imperialisme, et c'est pour cette raison-là que leur devoir inéluctable est d'être, et tant que partie intégrante de la grande Internationale prolétarienne (c'est ainsi que le dit Dušan Popović), résolument contre la guerre.¹³ Toujours et partout, ils s'acquittaient complètement de cette obligation; les louanges d'alors adressés à leur honneur brillent aujourd'hui encore.

¹¹ *Stockholm*, 228—259.

¹² A été publié partiellement ou complètement dans plusieurs pays, en plusieurs langues, et même par les institutions du gouvernement serbe, comme par exemple: *The Serbian Legation in London communicates the following Memorandum presented by the serbian Parliamentary Deputy, Mr. T. Katslerovitch, and the Labour Party, Mr. Dushan Popovitch, to the International Socialistic Bureau in Stockholm*, Printed by St' John's Press, London.

Un exemplaire se trouve à l'Institut pour l'histoire du mouvement ouvrier de la Serbie, SPD, 204a.

¹³ *Srpski socijalistički pokret za vreme prvog svetskog rata*, matériaux, Beograd, 1958; Dragiša Lapčević, *Rat i srpska socijalna demokratija*, Beograd, 1925; M. M. Sumarokova: *Serbskaia social-demokratičeskaia partiia v period pervoi mirovoi vojni*, Novaia i novešaia istoria, Moskva, 5/1962, 111—124.

Mais l'histoire demande inexorablement: le Parti social-démocrate serbe, en faisant campagne contre la guerre et contre le gouvernement serbe qui dirigeait la défense nationale, en soumettant à plusieurs reprises la proposition pour que le gouvernement conclue la paix avec l'ennemi qui assaille, qui conquiert et enfin foule aux pieds le pays serbe, n'a-t-il pas, en effet, par cela et à cause de cela par d'autres choses encore, nui à la défense légitime et justifiée de la Serbie attaquée? Ce que la démocratie sociale serbe a fait au cours de la guerre mondiale a été entendu principalement au parlement et dans la presse. Elle faisait campagne contre la guerre, mais intentionnellement elle n'a pas porté préjudice au patriotisme populaire; souvent, elle contestait l'équité au gouvernement et lui faisait des reproches, mais pas une seule fois elle n'a invité les Serbes à désobéir au commandement suprême royal et à reculer devant l'ennemi;; elle ne nourrissait pas l'éloge national de soi-même, mais elle ne propageait pas non plus le défaitisme. On peut dire simplement: en principe, elle est contre la guerre; en pratique, elle n'est pas contre la défense de la Serbie. Un jour, tout cela sera bien étudié. Si on trouve que parfois elle a incité à une désobéissance quelconque, qu'elle a encouragé la sous-estimation du devoir national, qu'elle a provoqué l'autojustification du découragement, qu'elle a affligé le manque de volonté des faibles, si on trouve quelque chose de si défavorable, on ne dira probablement pas que cela a été conçu pour porter préjudice quelconque. Ce sera interprété comme une des maladresses qui accompagnent inévitablement tout effort en vue de la réalisation d'une certaine pensée chargée de contradictions. Car, être résolument contre la guerre comme crime contre l'humanité, passer pour la protection éthique suprême, la plus humaine justement, de sa propre nation, ce à quoi alors tout le reste est inférieur, bien que cela soit à peine visible dans une société divisée de plusieurs façon, puisque tout ce qui est humain est excessivement menacé par les contradictions; à l'ombre de la gloire repose la honte, derrière le louange guette le blâme, le bonheur est suivi du malheur.

Le bonheur de la nation et la liberté dans l'humanité, peuvent-ils jamais être harmonisés, jamais les deux réalisés? L'Internationale socialiste s'est déjà hissé sur la promesse historique, sur les preuves scientifiques qu'elle y parviendrait.¹⁴ La Première guerre mondiale a éclaté, la première secousse a eu lieu, et la Deuxième Internationale a été brisée; avec elle la sérieuse illusion historique est tombée. Lénine s'en est détaché, s'en est séparé, il s'est élevé dessus. Les pouvoirs de Lénine ont orienté en Russie la force de la classe prolétarienne qui se soulève, renverse par ses armes le gouvernement bourgeois, défend par

¹⁴ Nous trouvons un bon choix de matériaux à propos de la II internationale, tout d'abord à propos des travaux de ses congrès, dans le livre: *Druga internacionala*, édité par «Rad», Beograd, 1951.

la violence son système social à elle.¹⁵ La Russie, en s'engageant dans la voie de la révolution socialiste, entre dans son trouble le plus profond, dans un tourbillon rare dans l'histoire de l'humanité,¹⁶ et prend le rôle d'une importance mondiale particulière en attendant à ne pas être seule.¹⁷ Que la révolution prolétarienne soit partout — c'était un cri¹⁸ qui parvenait au monde du côté de l'Est, de la grande Russie.

¹⁵ Parmi le grand nombre d'écrits de Lénine, nous indiquons ici ses textes publiés dans les jours de la lutte immédiate pour la révolution socialiste en Russie: V. I. Lenin: *Sočinenia*, tom XIX (1916—1917), Moskva—Leningrad, 1931, 31—48 — 177—190, 239—272, 277, 342, 357, 376—378, 387—392; V. I. Lejtin, *Aprilske teze*, Beograd, 1947; V. I. Lenjin, *O oktobarskoj revoluciji*, Zbornik radova, Beograd, 1947, 56—65.

¹⁶ Dr Petar I. Kozić, *Međunarodni značaj velike oktobarske socijalističke revolucije*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 4/1967, 517—525.

¹⁷ Les Yougoslaves, s'étant trouvés en grand nombre en Russie, ont été pris par la révolution. A ce sujet, il y a des travaux importants, bien fondés sur les matériaux des archives: Ilija Jovanović, Stevan Rajković et Veljko Ribar, *Jugoslovenski dobrovoljački korpus u Rusiji*, Beograd, 1954; Nikola Grulović, *Jugosloveni u ratu i oktobarskoj revoluciji*, Beograd, 1962; Dr Bogumil Hrabak, *Rad Pašičevog pouzdanika dr Radoslava Jovanovića za vreme Oktobarske socijalističke revolucije*, Arhivski almanah, 1/1958, 127—157; Dr Bogumil Hrabak, *Komiteti u jugoslovenskoj dobrovoljačkoj vojsci u Rusiji 1917. godine*, Istorija XX veka, zbornik radova, Beograd, III/1962, 277—343; Bogumil Hrabak, *Delatnost članova Udruženja »Ujedinjenje ili smrt« u Rusiji 1915—1918. godine*, Istorija XX veka, zbornik radova, Beograd, VII/1965, 187—256; Bogumil Hrabak, *Jugoslovenski sovjeti u Rusiji i Ukrajini 1919—1921. godine*, Tokovi revolucije, zbornik radova, Beograd, II/1967, 3—55; Bogumil Hrabak, *Partijska organizacija i forumi komunista Jugoslovena u Sovjetskoj republici 1918—1921. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 1—4/1967, 7—45; Bogumil Hrabak, *Propaganda putem štampe Jugoslovena komunista u Sovjetskoj republici 1918—1921. godine*, Istorijski zapisi, Titograd, 4/1967, 661—712; Ivan D. Očak, *Jugosloveni u Oktobru*, traduit du russe, Beograd, 1967; Vladimir Zelenjin, *Jugosloveni pod zastavom Oktobra*, Beograd, 1967; Jovan R. Bojović, *Crnogorska emigracija u Rusiji uoči i za vrijeme oktobarske revolucije*, Istorijski zapisi, Titograd, 4/1967, 713—732; Momčilo Zečević, *Politički rad jugoslovenskih revolucionara u Rusiji*, Komunist, Beograd, 7. novembra 1963; Nikola Popović, *Jugoslovenska centralna komunistička organizacija u Rusiji (1918—1921)*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 5/1968, 237—318.

¹⁸ La révolution russe, et surtout l'insurrection d'octobre, a stimulé le réveil de la volonté et de l'action combattives dans tous les pays yougoslaves. Miroslav Krleža a écrit alors: «Des canons et des boulets à canon léniniens aujourd'hui. Aurora! C'est déjà une canonade internationale; elle n'est pas seulement internationale, c'est une canonade pour le XXI siècle». (Miroslav Krleža, *Davni dani*, Zagreb, 1956, 338).

A propos de l'influence de la révolution russe dans les régions yougoslaves et parmi les socialistes il y a beaucoup de renseignements dans les travaux scientifiques et les documents publiés: Ferdo Culinović: *Odjeci oktobra u jugoslovenskim krajevima*, Zagreb, 1957; Ferdo Culinović, *1918 na Jadranu*, Zagreb 1951; Bernard Stulli, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj 1—3. februara 1918*, Split, 1959; Bernard Stulli, *Revolucionarni pokreti mornara 1918*, Zagreb, 1968; Bernard Stulli, *Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. godine*, Arhivski vjesnik, Zagreb, IX/1967, 7—109; Bernard Stulli, *Novi prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917—1918*, (I), Arhivski vjesnik, Zagreb, X/1967, 1—51; Vujica Kovačev, *Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine*, Istorija radničkog

Les socialistes serbes — dispersés partout, sans son centre de Parti, sans son journal, sans l'organisation même¹⁹ — n'ont pas été tout à fait au courant de ce qui se passait en Russie; de plus, ils ne connaissaient pas le léninisme. Et ils ont salué cordialement la révolution, désirant sincèrement qu'elle réussisse, qu'elle libère la Russie de la tyrannie tsariste et d'orienter les énormes puissances russes vers le bien-être de l'humanité. Ce désir profond a été très bien exprimé par Dušan Popović et Triša Kaclerović à Stockholm. On ne peut pas dire avec certitude: pensent-ils que la révolution soit une grande victoire de l'Internationale laquelle a trébuché au début de la guerre et se redresse de nouveau grâce au succès russe, ou bien, de la nouvelle Internationale qui unira l'aile révolutionnaire de la socialdémocratie. C'est le moment avant l'insurrection d'octobre, quand, rencontrant à Stockholm deux groupes russes en désaccord, ils ont pu se rendre compte que le changement en Russie n'a pas été tout à fait clairement dit qui est-ce qui fera la paix pour la sauvegarde de la révolution russe: les gouvernements bourgeois eux-mêmes, les délégations étatiques et parlementaires qui, outre les bourgeois, compteront aussi les prolétaires, dans les pourparlers, dans les marchandages ou les compromis. La veille de l'insurrection d'octobre à Petrograde, même pour ceux qui ne le prévoit pas, le point de vue de Popović et de Kaclerović vaut comme un postulat suprême; mais pour les maximalistes, qui prétendaient que la révolution bourgeois-démocrate allait se transformer en révolution socialiste, ce point de vue signifiait beaucoup moins. Les bolchéviks accepteraient la paix faite autour d'une table verte comme un soulagement, comme une condition favorable pour leurs propres entreprises et consolidations; et pourtant, pour la révolution qu'ils sont en train de faire, dans les places des villes européennes insurgées on demande la paix, obtenue par l'insurrection des prolétaires qui renversent les gouvernements bourgeois et se chargent de diriger leurs peuples et leurs pays. Cette idée n'est pas inconnue à Dušan Popović et à Triša Kaclerović.

Les délégués serbes ont déclaré que le Parti social-démocrate serbe acceptait le principe de la révolution russe: paix sans annexions et contributions, fondée sur le droit de l'auto-détermination des peu-

pokreta, Beograd, 3/1966, 7—59, 4/1967, 73—180; Bogumil Hrabak, *Srpski socijalisti u izbeglištvu prema promenama u Rusiji 1917—1918. godine*, Istorijски glasnik 1/1964, Beograd; Vlado Strugar, *Odnos jugoslovenskih socijal-demokratskih partija i grupa prema februarskoj i oktobarskoj revoluciji (1917—1918)*, Istorijски zapisi, Titograd, 4/1967, 649—659; Dr Kosta Milutinović, *Krieža i oktobarska revolucija*, Pregled, Sarajevo, 11—12/1963, 381—387.

¹⁹ La situation des socialistes serbes (en dehors de la Serbie) a été montrée d'une manière très documentée, dans les travaux: Bogumil Hrabak — Klime Džambazovski, *Srpski socijaldemokrati na solunskom frontu, u Solunu i na Krfu 1916—1918. godine*, Istorijски glasnik, Beograd, 1—4/1961, 151—197; Bogumil Hrabak, *Pokušaji srpske vlade da politički koristi socijaldemokrate 1917—1918. godine*, Arhivski almanah, Beograd, 4/1962, 107—134.

ples.²⁰ Dans le débat postérieur en justifiant les mémorandums de Stockholm, ils ont dit qu'ils voyaient d'énormes difficultés à conclure la paix à la base de ce droit. En ce qui concerne l'union de la nation serbe toute entière ils ont dit la même chose que celle qui se trouvaient dans le programme bourgeois de la grande Serbie, et même moins. Ils ne prévoient pas l'écroulement de l'Autriche—Hongrie,²¹ et pourtant la déclaration de Corfon a été déjà acceptée.²² Ils sont les derniers parmi les représentants de la Serbie dans l'appréciation et la détermination des objectifs du mouvement national serbe et yougoslave. La grande Serbie, la fédération balkanique ensuite, cet objectif imminent ainsi que la tâche lointaine, n'étaient plus cette relation que la nécessité historique²³ avait déterminé comme formes et degrés immédiats du développement national serbe. La Serbie, par sa guerre de défense contre l'Autriche—Hongrie, l'Allemagne et la Bulgarie, ferait trop peu si elle réussissait seulement à conserver ce qu'elle avait et si elle s'élargissait considérablement pour avoir de nouvelles frontières.

La Serbie ne pouvait pas s'arrêter à ce but;²⁴ tout se qui était progressiste en elle et autour d'elle sur le territoire yougoslave entre

²⁰ Les bolchéviki interprétaient le droit à l'auto-détermination des peuples uniquement dans le sens révolutionnaire. A ce propos, voir les travaux: V. I. Lenjin, *Rezultati diskusije o samoopredeljenju*, édition de la »Kultura«, Beograd, 1949; Dr Dušan Lukač, *Lenjinove koncepcije u rešavanju nacionalnog pitanja u socijalizmu*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 4/1967, 123—157.

²¹ Sauvegarder ou briser l'Autriche—Hongrie, c'était pour ainsi dire une question mondiale. Il est bon d'indiquer nos travaux les plus récents qui, par la méthode de synthèse, expliquent la nécessité de la débâcle de l'Autriche—Hongrie: Nikola Petrović, *Nacionalno pitanje i slom Austro-Ugarske Monarhije*, Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd, 1—2/1966, 51—77; Dimitrije Đorđević, *Raspad Habsburške Monarhije 1918 — slučajnost ili neizbežnost*, Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd, 1—2/1968, 25—42; Dimitrije Đorđević, *Austro-ugarska okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918*, publié dans le livre »Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslovenske države«, Zagreb, 1969.

²² A propos de l'action politique et nationale serbe et yougoslave en 1917, nous avons l'étude la plus complète dans le livre: Dr Dragoslav Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*. Beograd, 1967.

²³ Un peu les fêtes jubilaires, un peu les raisons scientifiques ont incité à écrire à propos de l'influence de la révolution russe sur la société yougoslave toute entière et sur ses forces libératrices: Dragovan Šepić, *Oktobarska revolucija i jugoslovensko pitanje u Austro-Ugarskoj 1917/18*. Historijski zbornik, Zagreb, XI—XII, 1958—59, 7—47; Dimo Vujović, *Oktobarska revolucija i crnogorska emigracija*, Istorijski zapisi, Titograd, 1/1959, 51—70; Dragoslav Janković, *Dejstvo oktobarske revolucije na političke faktore jugoslovenskog ujedinjenja*, Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd, 1—4/1967, 64—70; Nikola Petrović, *Velika oktobarska socijalistička revolucija i stvaranje jugoslovenske države*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 5/1968, 417—430; Bogumil Hrabak, *Oktobarska revolucija i stvaranje Jugoslavije*, Pregled, Sarajevo, 11—12/1967, 419—439.

²⁴ A propos des objectifs nationaux et politiques de la Serbie, voir ces livres importants: Vasilj Popović, *Evropa i srpsko pitanje u periodu 1864—1918*, Beograd, Vaso Cubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958.

dans ces temps difficiles de la première guerre mondiale comme dans un écoulement infernal inévitable avec l'espoir de trouver sa délivrance.²⁵ La Serbie est au centre; par sa propre volonté elle a choisi ce grand objectif de la libération et de l'union yougoslaves; elle s'acquittait de sa mission, ce que ses ennemis aussi avaient dit depuis longtemps: qu'elle était une puissance, un pivot du rassemblement yougoslave.²⁶ L'histoire a finalement adjugé ce qui était égal au sacrifice et aux efforts de ses frères yougoslaves, l'histoire a dit: La Yougoslavie unie.²⁷ En elle, la Serbie aura de l'espace à dépasser les limitations, à multiplier les liaisons et les intérêts avec les autres régions de la nouvelle communauté qui permettrait à tous le progrès, l'union des forces ainsi que maintes fusions utiles. Et quand les pays balkaniques voudraient s'organiser en fédérations,²⁸ voici la Yougoslavie, ayant déjà uni ses peuples, dont l'exemple agirait favorablement à l'union balkanique. Et si l'Europe voulait entrer en fédération, une Yougoslavie unie y apporterait plus que la grande Serbie. La paix, l'aide

²⁵ L'aspiration des forces progressistes de la société yougoslaves pendant les jours de la création de l'État commun a été présentée d'une manière succincte dans les travaux: Dragoslav Janković, *Uloga naprednih društvenih snaga u stvaranju jugoslovenske države 1918. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 4/1963, 44—56; Dragoslav Janković, *O političkoj situaciji među Jugoslovenima pred ujedinjenje (u 1918, do oktobra)*, Istorijski glasnik, Beograd, 4/1964, 165—177.

²⁶ Il y a beaucoup de travaux sur la création de la Yougoslavie et le rôle de la Serbie; il faut souligner que ce grand événement historique est beaucoup étudié. Nous mentionnerons quelques travaux: Fuad Slipičević, *Prvi svetski rat i stvaranje jugoslovenskih naroda*, Sarajevo, 1957; Jovan M. Jovanović, *Stvaranje zajedničke države Srba, Hrvata i Slovenaca*, I, II, III, Beograd, 1928—1930; Milada Paulova, *Jugoslovenski odbor, Zagreb*, 1924; Dr Nikola Stojanović, *Srbija i jugoslovensko ujedinjenje*, Beograd, 1939; Iou. A. Pisarev, *Srbia i Cernogoria v pervoi mirovoi voine*, Moskva, 1918; Dimo Vujović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.

²⁷ A propos de la pensée et de l'action yougoslaves, il est bon d'indiquer, entre autres, les travaux suivants: Dr Viktor Novak, *Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva*, Beograd, 1930; Ferdo Šišić, *Jugoslovenska misao*, Beograd, 1937; Vaso Bogdanov, *Historijska uloga društvenih klasa u rešavanju južnoslovenskog nacionalnog pitanja*, Sarajevo, 1956; Dr Ferdo Čulinović, *Nacionalno pitanje u jugoslovenskim zemljama*, Zagreb, 1956; Vasa Čubrilović, *Istoriski osnovi postanku Jugoslavije 1918*, publié dans le livre «Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslovenske države», Zagreb, 1969.

²⁸ Le point de vue de la social-démocratie serbe à propos de la fédération balkanique est assez bien éclairé par les documents et les travaux scientifiques déjà publiés: *Prva balkanska socijaldemokratska konferencija*, Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije tom VI, Beograd, 1951, 264—283; *Za mir i balkansku federaciju*, Radničke novine, Niš, 25. février 1915; *Srpska socijalna demokratija za mir i balkansku federaciju*, Radničke novine, 28. février 1915; *Manifest mira radničkoj klasi i narodima na Balkanu*, Radničke novine, 24. juin 1915; Dragiša Lapčević, *O balkanskoj federaciji*, Misao, Beograd, sveska 37 et 38/1921; Veselin Masleša, *U čemu je smisao bratstva balkanskih naroda*, Proleter, 16/1942; Dr Kosta Milutinović, *Balkanska konfederacija i makedonsko pitanje*, Rad vojvodanskih muzeja, Novi Sad, 7/1958.

à la révolution russe ainsi que la question nationale serbe, — ces trois thèses du premier mémorandum de Stockholm constituent l'essence de la conception politique du Parti social-démocrate serbe pendant la Première guerre mondiale. Nombreux socialistes serbes ont dit que le mémorandum était bon et utile. Dragiša Lapčević ne l'a pas approuvé, surtout l'attitude à propos de la question nationale,²⁹ Ilija Milkić a dit que Popović et Kaclerović ont commis une erreur de ne pas s'être mis d'accord avec la Commission socialiste internationale (des Zimmerwaldois).³⁰ Un groupe de socialiste serbe à Paris a reproché au mémorandum de ne pas mentionner l'union yougoslave comme objectif du Parti. Le Congrès de clôture du Parti social-démocrate serbe (le 16 avril 1919 à Belgrade) a déclaré³¹ qu'il faisait ses réserves contre toutes les opinions et attitudes particulières sur la question balkanique pendant la guerre, et par conséquent, contre les déclarations de Popović et de Kaclerović à Stockholm sur la nouvelle frontière en Macédoine, puisque le point de vue des socialistes serbes³² était que la Macédoine toute entière et indivisible devait être membre à droits égaux de la fédération balkanique.

Le Parti social-démocrate serbe fait ses réserves, mais contre rien d'autre que contre un des fleurons de son esprit.³³ La guerre l'a divisé, mais son esprit a été sauvegardé; les principes moraux et les formules idéologiques n'ont pas été détruits. L'arrivée même de Dušan Popović et de Triša Kaclerović à Stockholm témoignent que dans ce Parti il y avait de la force et de la foi. Ils ont connu à Stockholm une politique

²⁹ Dragiša Lapčević a écrit au socialiste bosniaque, Dušan Glumac que le Parti social-démocrate serbe ne pouvait pas travailler car il a été dispersé par la guerre; il a écrit aussi au secrétaire du Parti social-démocrate bulgare de «tesnih», Georgi Kirkov, qu'il n'appartenait pas au Parti se qui en son nom avait été exposé à Stockholm puisque le Parti serbe tout entier est d'inspiration zimmerwaldoise. A ce propos, voir: *Pismo srpskega socialno-demokratskega prvaka Dragiše Lapčevića iz leta 1917*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 1/1960, 275—277; *Iz uredniške pošte; Triša Kaclerović: komentar k pismu Dragiše Lapčevića iz leta 1917...*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana, 2/1960, 379; B. Džordžević, N. M. 93—94.

³⁰ B. Džordžević, N. M. 95.

³¹ *Izveštaj Uprave Srpske socijaldemokratske partije na Zaključnom kongresu*, Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom III, Beograd, 1950, 320.

³² Dr Dančo Zografski, *Jugoslovenskite socijalisti za makedonskoto prašanje*, Skopje, 1962.

Dans ce livre on prête une attention toute particulière au point de vue des socialistes serbes à propos de la question macédonienne.

³³ Les écrits et les travaux des chefs de la social-démocratie serbe ainsi que certains travaux scientifiques (aperçus généraux) permettent d'examiner complètement l'idéologie et la politique du Parti social-démocrate serbe: Dimitrije Tucović, *Izabrani spisi*, I—II, Beograd, 1950; Dušan Popović, *Izabrani spisi*, avec la préface de Sergije Dimitrijević, Beograd, 1951; Moša Pijade, *Socijalističke ideje u Srbiji*, Jugoslavija, Beograd, 13/1957, 10—11; Jovan Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata*, Beograd, 1954; *Srpska socijaldemokratska partija*, naučni skup, Beograd, novembra 1964, Beograd, 1965.

singulière, une tactique inconnue, une nouvelle diplomatie; ce moment politique à Stockholm exigeait de nombreux accommodements. Ils ont parlé selon les principes de leur Parti, ce qui en découlait quand on les met en face de la situation et de l'évolution en Europe. L'inconséquence dans les détails (à propos de la Macédoine) dit seulement quelle était cette action diplomatique à Stockholm quand même leur inflexibilité a dû se plier. Ils ne se sont pas prononcé pour l'union yougoslave, car elle ne figurait pas au programme de leur Parti.³⁴ Ils se sont assez approchés de la révolution russe et cela aussi correspondait aux principes, car il n'était pas facile pour le Parti social-démocrate serbe, qui s'est formé sur un espace où prédomine l'influence de la social-démocratie allemande et autrichienne, de s'orienter lentement et favorablement au maximalisme bolchévik.³⁵ Pour que ce passage soit réalisé

³⁴ Le point de vue du Parti social-démocrate serbe à propos de la question nationale ainsi que l'appréciation scientifique de ce point de vue, nous les trouvons à maints endroits, surtout dans les travaux qui y sont particulièrement consacrés: Dragiša Lapčević, *Značaj malih naroda*, Radničke novine, Niš, 2 et 3 mai 1915; (F(ilip) F(ilipović), *Nacionalno ujedinjenje*, Glas slobode, Sarajevo, 9 mars 1918; F(ilip) F(ilipović), *Proletariat i samoopredeljenje naroda*, Glas slobode, 20 mars 1918; F(ilip) F(ilipović), *Samoopredeljenje naroda u praksi*, Glas slobode, 23 mars 1918; Dr Sergije Dimitrijević, *Srpski socijalisti i ujedinjenje Jugoslavije*, Arhivski almanah, 2—3/1960; 187—193; Enver Redžić, *Prilozi o nacionalnom pitanju*, Sarajevo 1963, 127—227; Vlado Strugar, *Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda*, Beograd, 1956, 13—90; Zorica Priklmajer-Tomanović, *Srpska socijaldemokratija i nacionalno pitanje. Povodom knjige Vl. Strugara* «Socijalna demokratija o nacionalnom pitanju jugoslovenskih naroda», Rad, 1956, Beograd, Istoriski glasnik, Beograd, 3—4/1956, 77—83; Vlado Strugar, *Socijaldemokratija o stvaranju Jugoslavije*, Beograd, 1965; Vlado Strugar, *Jugoslovenska socijaldemokratija o ujedinjenju svojih naroda*, publié dans le livre «Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja jugoslovenske države», Zagreb, 1969; Janko Pleterski, *Komunistička partija Jugoslavije i nacionalno pitanje u prvoj jugoslovenskoj državi*, rapport au V congrès des historiens de Yougoslavie, à Ohrid, 4 septembre 1969, photocopié comme manuscrit.

³⁵ Certains travaux des chefs de la social-démocratie allemande et autrichienne ainsi que la critique scientifique de leurs conceptions découvrent une espèce particulière de l'influence de ces partis forts sur la social-démocratie yougoslave et, dans son cadre, sur la social-démocratie serbe aussi: Karl Kaucki, *Socijalizam i nacionalno pitanje*, Beograd, ?...; Karlo Kaucki, *Oslobođenje nacija*, Glas slobode, Sarajevo, les 13, 17 et 19 novembre 1917; Karl Rener, *Austrija i Jugosloveni*, Glas slobode, Sarajevo, les 7 et 9 janvier 1913; Herman Vendel, *Austro-Ugarska i Jugoslavija*, Sloboda, Zagreb, 29 novembre 1917; Enver Redžić, *Kautsky o naciji i nacionalnom pitanju*, Pregled, Sarajevo, 6/1962 387—414; Enver Redžić, *Austrijska socijalna demokratija i pitanje Bosne i Hercegovine*, Prilozi, Sarajevo, 2/1966, 7—25; Dr Radoslav Ratković, *Politička teorija austro-marksizma*, Beograd, 1965, 40—49.

³⁶ Nous avons un bon tableau de ces efforts dans ces travaux bien fondés sur les documents des archives: Dr Radoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)*, Istorija XX veka, zbornik radova, I, Beograd, 1959; Dr Sergije Dimitrijević, *Velika oktobarska socijalistička revolucija i razvitak klasne borbe i revolucionarnog pokreta na jugoslovenskim teritorijama u toku prvog svetskog imperijalističkog rata i u novostvorenoj zajedničkoj državi*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 5/1968,

conséquentement, maints dogmes devront tomber.³⁷ C'est là que naquit une volonté qui apporterait beaucoup d'ambition et d'audace dans les rangs des forces qui dans la période ultérieure donnerait aux peuples yougoslaves unis la forme et la qualité du système social.

1—118; Sergije Dimitrijević, *Usvajanje iskustva oktobarske revolucije u jugoslovenskom radničkom pokretu*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, 3—4/1968, 71—99; Br. Džordžević, *Serbskaia social-demokratija i međunarodnoe raboče dviženie posle velikoi oktiabrskoi socialističeskoj revoliucii (1917—1919)*, Etudes balkaniques, Sofia, 7/1968, 41—64; Momčilo Zečević, *Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) i III internacionala*, Istorijski glasnik, Beograd, 4/1963, 3—34; Momčilo Zečević, *Jugoslovenska socijaldemokratija prema II i III internacionali (povodom knjige Vlada Strugara: Jugoslovenske socijaldemokratske stranke 1914—1918)*, Zagreb, 1963, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 1/1964, 387—419.

³⁷ En se rassemblant vers la fin de la guerre, le Parti social-démocrate serbe a opté pour la Troisième internationale. A propos de son objectif et de l'attitude des socialistes serbes envers elle, voir: V. I. Lenjin, *Treća interacionala i njeno mesto u istoriji*, Izabrana dela, tom II, knjiga II, Beograd, 1950, 147—154; Ubavka Vujošević, *Pisma Ilije Milkića upućena Lenjinu i Komunističkoj internacionali (1968—1921)*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 5/1968, 542—543; *Prvi kongres Trčee internacionala*, matériaux, édition de »Rad«, Beograd, 1953.

Душан ЛУКАЧ

Балканолошки институт САНУ — Београд

ОСНОВНЕ СМЕРНИЦЕ ХИТЛЕРОВЕ БАЛКАНСКЕ ПОЛИТИКЕ У ТОКУ ПРИПРЕМА НАПАДА НА СССР

Природна богатства и повољан географски и стратегијски положај Балкана условили су посебно интересовање великих сила за ово подручје. Значај великих рудних и других природних богатстава Балкана посебно је порастао у епоси империјализма и у време вођења великих светских ратова. У условима модерног ратовања какав је био II светски рат у коме су се сукобљавале огромне индустрије, механизација и техника, значај Балкана и његових природних богатстава још је више порастао. Од огромног значаја био је и политички утицај одређене велике силе или групације држава на овом простору.

Општа унутарња нестабилност, низ нерешених међдржавних и међунационалних проблема на Балкану, разнолик економски привредни и културни ниво развоја појединих народа и држава, мноштво религија и националности, негативно историјско наслеђе и читав низ других унутарњих противуречности погодовали су освајачким циљевима великих сила на овом простору.

Већ традиционално интересовање Немачке за Балкан још изразитије је порасло у епоси нацистичке Немачке и Хитлерових планова за освајање света.

Осетљивост Балкана са аспекта борбе за доминацију у свету посебно је порасла за Немачку последице њених победа на северу и западу Европе у 1939. и 1940. години и пораза низа држава, међу којима и једне од велесила, Француске. Улога Балкана још више расте у периоду припрема фашистичке Немачке за напад на СССР у другој половини 1940. и првој половини 1941. године. У овом великом подухвату Балкану је била намењена улога снабдевача немачке ратне индустрије потребним сировинама и лиферанта прехранбених производа за прехрану немачког народа. Имајући у виду примарност припрема за рат против СССР-а, целокупна балканска политика нацистичке Немачке у ово време била је подређена овоме задатку. Основни смисао ове политике био је спречавање ратног сукоба на Балкану уз систематско економско и политичко продирање у поје-

дине земље и њихово лагано укључивање у фашистички блок у коме је доминантну улогу играла Немачка.

Покушаћемо да у суженим могућностима које пружа један чланак прикажемо колико је Хитлер у овој балканској политици успео и на какве је препреке у том наишао.

Политици систематског привредног, политичког и војног продирања нацистичке Немачке на Балкан, ишла је у прилог општа светска констелација у овом раздобљу.¹ Француска, једна од сила која је традиционално била везана за Балкан, била је поражена не само војнички, већ и политички и економски потпуно истиснута са овог региона. Њен лавовски део припао је нацистичкој Немачкој.² Доминација Немачке на Балкану у сваком погледу била је изразита. Утицај Италије, савезнице и партнера Немачке, незнатно се повећао.³

Велика Британија била је исувише забављена организовањем одбране своје метрополе и заштитом својих колонијалних поседа широм света.⁴ Она је била у могућности једино да покуша успорити слабљење својих позиција барем у неким деловима Балкана, на пример у Грчкој. Ангажовање СССР-а у спасавању балканских народа од наортаја фашизма, било је скучено услед војне преомањности Немачке. Вањски и унутарњи положај СССР-а у то време није омогућавао јачу интервенцију у корист ових народа.⁵ Немцима је било познато стање у Црвеној армији после Стаљинове чистке као и недовољна припремљеност СССР за један велики рат. Ради тога је и Хитлер могао на ова интересовања Москве за Балкан да дрско и дволично одговара да је једино заинтересован за очување мира на том подручју.

Стање у балканским земљама у време неочекивано брзог пораза Француске ишло је у прилог све бржем продирању немачког утицаја. Притиснуте страхом од Немачке и низом горућих унутарњих проблема, владајуће снаге у овим земљама изгубиле су смисао

¹ ШИРЕ О ОВОМЕ ВИДИ: Др Живко Аврамовски, Сукоб интереса Велике Британије и Немачке на Балкану уочи другог светског рата, Зборник радова, Историја XX века, II, 1961, Београд, стр. 5—162; др Сергије Димитријевић, Страни капитал у привреди Југославије Београд 1952, стр. 3—40; Кочетов, Англо-германске трговне соперничество на кануне другој мировој војни, Межимперијалистическое противоречја на первом этапе общечево кризиса капитализма, Зборник статјеј, Москва 1959, Georg Thomas, Geschichte der deutschen Wehrund Rüstungswirtschaft (1918—1943) Вopard am Rhein 1966.

² Др Сергије Димитријевић, н.д. страна 23—35.

³ У 1931. и 1932. Италија се налазила испред Немачке у спољно-трговинском промету балканских земаља. Др Живко Аврамовски н.д. стр. 17.

⁴ Детаљније о овоме види: Честер Вилмот, Борба за Европу, српско-хрватски превод, Суботица 1956.

⁵ Последице велике стаљинске чистке нарочито у Црвеној армији још нису савладане. При разматрању вањског положаја СССР-а не сме се изгубити из вида да је СССР био тада једина земља социјализма која је имала непријатеље и у фашистичким и у капиталистичким земљама.

за вођење самосталне политике. И поред тога што је становништво у свим балканским земљама било у огромном проценгу расположено против фашистичке и нацистичке идеологије, а нарочито против експанзије Немачке и Италије, профашистички опредељене снаге у буржоаским врховима осетно су јачале у овим овим земљама. Њихов утицај, захваљујући моралној и другој помоћи Немачке и Италије све се више инфилтрирао у све области живота у овим земљама, у политици, привреди, па и у вођењу војних послова.⁶

Захваљујући пре свега војним победама, Немачка се успела ослободити притиска конкуренције својих војничких и политичких противника. Али сплашњавање притиска на једној страни условило је веће интересовање за Балкан њеног идејног и војничког савезника — фашистичке Италије. Све до половине 1941. највећи супарник Немачке на Балкану биће управо Италија. Мусолини је био љубоморан на сваки успех свога савезника. Свако немачко ширење у било ком смеру појачавало је његову жељу за освајањем на Балкану који је требао да буде основа за оживљавање велике Римске империје. У време продора немачких армија ка обалама Ламанша и талијанских преко југоисточних провинција Француске, Мусолини је изјављивао да је за стварање великог фашистичког царства, примарно продирање на Балкан и заповедање јадранске и егејске обале.⁷

Међутим, стварање ратног пожара на увек бунтовном Балкану, није ишло у прилог политици нацистичке Немачке. Иако још није била донешена одлука да се крене против СССР-а, ипак је Балкан морао остати миран. Министру спољних послова Италије, грофу Гану (Galeazzo Ciano), на састанку у Минхену (München) 19. јуна 1940. посебно је скренута пажња да Немачка жели „... да се одржи status quo у подручју Подунавља и Балкана“ и да се у датим условима морају избећи било какве војне, политичке или територијалне промене.⁸

Ипак, и поред унутрашњих проблема створених чистком и нејасних смерница даљњег развоја светске политике, Стаљин се после неочекивано брзе експанзије Немачке на Западу, одлучио на конкретне кораке ојачавања западних граница СССР-а. Ово је условило непопуларни финско-совјетоки рат, а половином 1940. и покретање граничних питања у односу на Румунију као и учвршћивање позиција СССР-а на југоисточним обалама Балтика. У току јула и августа 1940. укључиле су се у састав СССР-а балтичке земље: Летонија, Литванија и Естонија.⁹ У циљу обезбеђења граница према Румунији, у

⁶ Зборник докумената, Априлски рат, 1941. Војноисторијски институт Београд 1969, Инструкције немачког министарства иностраних послова од 15. јуна, број док 241 страна 711.

⁷ Винстон Черчил, Други светски рат, том II, Београд, српско-хрватски превод, страна 119.

⁸ Тајни архиви грофа Сiana, хрватско-српски превод, Загреб 1952, страна 392 и 393.

⁹ Историја великој отечественој војни совјетског сојуза 1941—1945, том I. Москва 1960, страна 250—258.

којој је све више јачао утицај Немачке, и заштите украјинске и молдавске националне групе, влада СССР-а је 26. јуна 1940. затражила од Румуније исправку границе у Бесарабији и Буковини и враћање ових покрајина које су још новембра 1918. изразиле жељу да се прикључе Совјетском Савезу.¹⁰

Румунока влада се консултовала са Немачком и углавном послушала њен савет у овом случају. Немцима није било у интересу да се заоштравају односи на овом простору и препоручили су Румунији да прихвати Совјетоки захтев. Румунија је прихватила савет Немачке и предала СССР-у Бесарабију и северну Буковину, а исто времено затражила од Немачке да јој гарантује границе. Овакав исход све јаснијег одређивања Румуније у правцу Немачке био је основни циљ Хитлера и свакако да ће он нешто касније ове гаранције дати Румунији.

Међутим, проблем Бесарабије и Буковине изазвао је до тада највеће реперкусије и условио заоштравање односа међу великим силама. Хитлер је дошао до закључка да му СССР неће дозволити да пороби мале народе у Европи и да спроведе организацију новог поретка који му је пребао да обезбеди власт над читавим светом. Једна од највећих последица заоштравања односа око Бесарабије и Буковине било је Хитлерово доношење одлуке да се нападне и војнички и политички уништи СССР прије дефинитивног уништавања Велике Британије.¹¹

Случај Бесарабије и Буковине довео је до неких нових момента у односима Немачке и Италије. Мусолини је био посебно љубоморан и завидан на јачање утицаја Немачке у романској Румунији. Он истиче идеју да Италија и Немачка упоредо наступају у Румунији и припрема конкретне акције за продор на Балкан преко Грчке и Југославије. Код Мусолинија се јавља и идеја о могућности напобе са СССР-ом око поделе интересних сфера на Балкану.¹²

Међутим, доношење одлуке да се ратом уништи СССР уветовало је још јача настојања Немачке да се по сваку цену на Балкану сачува мир. Приликом сусрета са министром спољних послова Италије, грофом Баном, 7. јула 1940. године, Хитлер признаје да су Југославија и Грчка „... чисто талијанска ствар“ али и поред тога што је свестан да се Југославија неће моћи у оваквом облику одржати у устројству новог поретка, подвлачи да ситуација у свету није зрела да се ма шта подузима, јер би то могло да изазове ме-

¹⁰ Исто страна 278—285.

— Тајни архиви грофа Сiana, стр. 293;

— Винстон Черчил н.д. том II страна 127;

— Ф. Д. Волков, СССР — Англиа, англосоветскоје отиошеније накунне период второј мировој војни, Москва 1964, с. 322—323.

¹¹ др Андреј Митровић, Нацистичка идеја великог привредног простора и југоисточна Европа (1940) Зборник филозофског факултета књига XI—1, Београд 1970. стр. 715.

¹² Дневник грофа Сiana, хрват. срп. превод Загреб 1948, стр. 200 и 201.

шање СССР-а.¹³ Убеђивање и уверавање да је Балкан интересна сфера Италије, била је само демагошка парола јер је Немачка управо у то време појачавала свој утицај у већини земаља на Балкану. Идеја Италије о зближавању са СССР-ом била је посебно Хитлеру непопуларна. Италија је јасно упозорена да Немачка не жели њено зближавање са СССР-ом. Хитлер је покушао убедити свога савезника да је било какав споразум са СССР-ом у погледу Југославије немогућ и да би сваки напад на Југославију довео до интервенције СССР-а на Балкану. Истовремено је подсетио грофа Сiana да би евентуални напад Италије и на Грчку био у Немачкој веома непопуларан.¹⁴

Заоштравање противуречности међу великим силама и њихова борба под паролом „заштите национално угњетене браће ван њихових граница“ добила је посебан одјек у међусобним односима балканских народа и држава. Хисторија борбе за ослобођење национално угрожених прупа које живе ван граница држава матичних нација, имало је посебно погодно тле на Балкану, где је мало национално чистих праница и где постоје веће територије са измешаним националним саставом становништва. Национално измешана подручја постају најподеснији терени за ширење национализма и сепаратизма. Владе појединих земаља покрећу кампању за прерасподелу тих подручја.

Мађарска користи положај Румуније и прва истиче захтев за исправку границе. Она тражи од Румуније покрајину Ердељ коју измешано настањују Мађари и Румуни, а која је последице пораза централних сила у првом светском рату и распада Аустро-Угарске, одлуком сила Атланта, припала Румунији.¹⁵

Користећи повољну прилику и Бугарска упућује Румунији захтев да јој поврати северну Добруцу коју јој је одузела у другом балканском рату 1913. године.¹⁶

Заоштрена ситуација у односима међу ове три балканске државе, али без ратног сукоба, у целини је ишла смерницама Хитлерове балканске политике. Њему се пружила прилика да кроз улогу арбитра још јаче веже ове земље за интересе фашистичке Немачке. С обзиром да је Француска поражена, Енглеска сувише далеко и

¹³ Хитлер је у погледу Југославије изложио грофу Сiana следеће: „а) Установљено је да Југославија, онаква каква је сада, неће моћи имати грађанско право у новој Европи коју ће створити осовина. Установљено је, да ће југословенско питање бити решено у талијанском смислу,

б) Италија за сада неће подузимати иницијативу, али ће усредочити стратешка средства и војне снаге, како би сместа могла ступити у акцију, чим се пружи повољна прилика,

ц) Ова акција ће уследити због компликација на Балкану или приближавањем слома Велике Британије.“ Тајни архиви грофа Сiana, стр. 396.

¹⁴ Дневник грофа Сiana, стр. 202.

¹⁵ Исто стр. 204.

¹⁶ Тајни архиви грофа Сiana стр. 399.

забављена сама собом и да се балкански режими из политичких и идеолошких разлога нису хтели ослонити на Совјетски Савез, Хитлеру је остало широко поље деловања на Балкану. Из горе поменутих разлога, све три ове земље су се обратиле за подршку Немачкој. Хитлер је с пуним правом могао да буде задовољан развојем догађаја на Балкану, јер је као главни арбитар у овим споровима могао вешто да одигра улогу заштитника и пријатеља сваке од ових земаља.¹⁷ Уследила је тзв. II Бечка арбитража¹⁸ у којој је уз споредну и формалну улогу Италије, пресуду донела Немачка.¹⁹ Упорним Мађарима који су тражили више, Хитлер је запретио да у случају мешања других земаља неће добити помоћ Немачке. Румунима је у исто време саветовао да прихвате захтев Мађара, који одобре силе осовине. Спор је окончан споразумом потписаним 30. 8. 1940. у Бечу, према коме је северна Трансилванија припала Мађарској. Под влашћу Мађарске нашло се сада око 1,000.000 Румуна.²⁰

Другом бечком арбитражом спор између Румуније и Мађарске није решен већ само заташкан. Иако у спољној политици упућене на истог савезника, односи између ових земаља и касније ће остати хладни. Међутим, режимима у обе ове земље било је јасно да се могу одржати само уз подршку Немачке и стога су толерисали наметнуто стање и настојали да се што чвршће вежу за њу. Румунија је ускоро послаје арбитраже затражила од Немачке да јој даде гаранције граница, што је аутоматски повлачило везивање Румуније за политику Трећег Рајха.²¹

Успех Мађарске у Трансилванији повећао је апетите националиста у другим земљама. Уследила је процедура прерасподеле Добруце која је уз сагласност Немачке дефинитивно решена у септембру 1940. год. Према споразуму потписаном у Крајови — Бугарска је добила јужни део Добруце, док је северни остао у саставу Румуније.²² Ни овим решењем није била задовољна ни једна страна, али су обе земље знале да се мора поштовати жеља Немачке.

Ови нови чиниоци јачања утицаја Немачке на Балкану морали су да изазову сумњу и одређене акције осталих великих сила, како њених противника, тако и савезнице Италије.

Велика Британија није имала довољно могућности да се појави на простору Румуније, Мађарске или Бугарске. Совјетско интересовање за збивања на Балкану Хитлер је покушао да сузбије паролама

— Винстон Черчил, н.д. том III стр. 144.

¹⁷ Шире о хитлеровој балканској политици види: Martin Brozsat, Deutschland — Ungarn — Rumänien, Entwicklung und Grundfaktoren nationalsozialistische Hegemonial und Bündnispolitik 1938—1941, Historische Zeitschrift, München, 1968, No 206.

¹⁸ Прва бечка арбитража је била 2. XI. 1938 којом је Мађарска добила делове Словачке.

¹⁹ Тајни архиви грофа Сiana стр. 400.

²⁰ Академик Л. Н. Иванов, Очерки међународних одношениј в период второй мировой войны, Москва 1958, стр. 126 и 127.

²¹ Дневник грофа Сiana, стр. 207.

²² Иванов н.д. стр. 128.

о борби за мир и неутралност Балкана и усмеравање Совјетског интереса према пространствима Азије.²³ С обзиром на потребе СССРа да што дуже одржи мир на сопственим границима, Хитлер је могао да успева с оваквом својом политиком.

Хитлеру је више сметњи на Балкану стварала експанзивност Мусолинијеве Италије, која је желела да што пре крене на подручја која су признавана за њену интересну сферу. Она је сматрала да има на то право јер је на званичним састанцима с водећим личностима нацистичке Немачке увек признавано право Италије на простору Југославије и Грчке. Званично је признавано да је ствар саме Италије да изабере решење овога питања, али се у исто време упорно спречавало подузимање војних акција, уз позив да се главни напор изврши против Велике Британије.²⁴

Међутим и Мусолини почиње да се служи истом тактиком: једно обећава Хитлеру, а друго почиње да проводи у конкретној политици. Иако је званично прихватио препоруке Хитлера у балканској политици, он ради на окупљању савезника за рат против Југославије и Грчке. У току августа 1940. вођени су детаљнији разговори између мађарског војног аташеа у Риму Сабоа, министра спољних послова Италије грофа Ђана и генерала Роате о садејству снага ових двеју држава у рату против Југославије.²⁵ У ово време издате су директиве Главног генералштаба италијанске врховне команде за припреме операција против Југославије. У њима се подвлачи значај садејства Италијана с Мађарима, као и са Албанским сепаратистима и евентуално са Бугарском.²⁶ За ове припреме су знали Немци и после интервенције из Берлина²⁷ уследило је 22. августа 1940. писмо грофа Ђана генералу Јакомонију (Јасомонију) у Албанији у коме се тражи успоравање темпа припрема: „Координирајући на темељу таквих идеја рад на појединим секторима наше политичке и војне делатности, на високом месту је закључено, да се успори ритам наше акције на грчко-југословенској шаховској дасци. Ипак треба pazити да остане у припреми све оно, што је тамо припремљено за акцију у правцу циљева, који су (ти) познати: пошто питање остаје отворено то треба до даљњег избегавати сваку кризу“²⁸. Мусолини није могао да обузда своје освајачке страсти док је нацистичка Немачка војнички или политички освајала једну по једну земљу. Зато је и поред неслагања Немачке, Италија наставила са интензивним војним припремама и концентрацијом својих армија према Југославији и Грчкој. До септембра 1940. према југословенским границама било је сконцентрисано око 500.000 одлично технички опремљених војника, док је према Грчкој тај број износио око 200.000

²³ Тајни архиви грофа Сiana стр. 423.

²⁴ Исто стр. 410.

²⁵ Зб. Док. Априлски рат 1941, док бр. 260 стр. 761—765.

²⁶ Исто, док број 261, стр. 765.

²⁷ Исто.

²⁸ Тајни архиви грофа Сiana, стр. 405.

војника.²⁹ Припреме за рат и одлучност да се он поведе и мимо воље Немачке, биле су још интензивније после неуспеха Мусолинија да заинтересира Немце да у Румунији наступају заједно.³⁰ Сујета код Мусолинија је била тим већа што су Румуни романског порекла и што се некад ту налазила снажна провинција римске империје.

У циљу изазивања сукоба, фашистичка Италија појачава пропаганду уперену против Југославије и Грчке. Користе се националистичке организације у овим земљама и у иностранству. Посебна улога у овој акцији је придавана усташама око Анте Павелића³¹ и албанским националистима на Космету.³² Италијанска војска врши све чешће повреде граница према Југославији и Грчком и шири диверзантску делатност у овим земљама. У септембру је план напада био нарочито актуелан. Веровало се да би Југославија, уз ангажовање усташких јединица из Италије и Албанаца, и уз ослонац на хрватске националисте у земљи, веома брзо била савладана. Мислило се коначно и на немачку сагласност за почетак овог рата и очекивала се њена помоћ од око 3.000 моторних возила.³³ Међутим, Немачкој не само да су требала возила за извођење плана Барбароса (план напада на СССР), већ је она била живо заинтересована за мир на Балкану. Свака ратна чарка на овом територију могла је довести до прераног мешања СССР-а или пак до стварања антинемачког балканског блока, што не би ни у ком случају одговарало Немачкој. С друге стране, веома успешна привредна експанзија Немачке у овом делу Европе била би прекинута. Ово је нарочито било важно за Југославију чија је привреда била скоро потпуно потчињена интересима и потребама Немачке.

Веровати је да је баш из ових разлога и из страха да не би дошло до компликација са Немачком, Мусолини у октобру 1940. донио одлуку да рат отпочне само против Грчке. Непосредно прије овога, Италија се почела агресорски понашати према Грчком. Свакодневно су вршени диверзантоки упади у Грчку из Албаније, италијанска авијација је прелетала грчку границу, нападани су или ометани грчки бродови итд.³⁴

²⁹ Записник о разговору Мусолинија и Рибентропа, од 19 септембра 1940, збирка докумената »Documents on German Foreign policy 1918—1945 (Убедуће ДГФП) Series D, Department of state, Washington, volume XI, док. No 73.

³⁰ Дневник грофа Сiana стр. 211.

³¹ Детаљније о овоме др Душан Лукач, Ставови радничког покрета у Југославији у националном питању 1918—1945, рукопис у припреми за штампу.

³² Али Хадри, Косово и Метохија у краљевини Југославији, историјски гласник, III Београд 1968. стр. 62—70.

³³ Докуменат италијанског генералштаба од 27. септембра 1940, Зборник Априлски рат, док 270 ст. 786.

³⁴ Папагос, Грчка у рату 1940—1941 срп. хрв. превод, Београд, 1954. стр. 77.

У циљу везивања Италије и њеног успешнијег каналисања према ратним циљевима Немачке, на иницијативу Хитлера, формиран је 27. 9. 1940. Тројни пакт, који је само формално давао једнако право Немачкој и Италији у изградњи новог фашистичког поретка.³⁵ Још у време припремања Тројног пакта, Хитлер је успео да са влада и последње остатке антихитлеровски расположених снага у буржоаским врховима Мађарске и Румуније и да обезбеди приступање ових земаља Тројном пакту. Мађарска влада је потписала приступ Тројном пакту 20. а Румунија 23. новембра 1940.³⁶ Непосредно после потписивања пакта, немачке јединице су кренуле кроз Мађарску и Румунију. Мусолини је знао за припреме уласка немачких трупа у ове две земље, и овога пута се одлучио без сагласности Хитлера да покрене своје армије према најјужнијем делу Балкана.³⁷ Мусолини је веровао у муњевит успех у рату са Грчком и управо ради тога се радовао што ће моћи једном да врати Хитлеру једнаком мером. Вест о отпочињању операција италијанских армија против Грчке 28. октобра 1940. изненадила је Хитлера.³⁸ С обзиром на слабост италијанске армије, Хитлер је очекивао компликације на Балканском полуотоку. У новонасталим условима основни циљеви Хитлеровске балканске политике су водили у смеру борбе против проширивања балканског фронта, посебно против укључивања Југославије у рат на страни Грчке.

Октобарски и новембарски догађаји на Балкану били су нови снажан фактор у светској политици и деловали су на даљње заостравање односа, нарочито између Немачке и СССР-а. Тројни пакт са својим програмом завођења новог нацистичко-фашистичког поретка, улазак немачких трупа у Мађарску и Румунију и напад Италије на Грчку, ове је то претило опстанку не само малих европских земаља већ и Совјетском Савезу. Путовање министра вањских послова СССР Молотова у Берлин 12. новембра 1940. имало је за циљ да утврди даље претензије Немачке у погледу освајања европских земаља и динамику те експанзије, како би се СССР могао благовремено поставити наспрам тога програма фашистичке Немачке. И једној и другој страни било је већ од раније јасно да су социјализам и фашизам два потпуно супротна поретка и да неминовно мора доћи до обрачуна између Хитлерове експанзије и Совјетског Савеза, који

³⁵ *Documente der deutschen politik und Geschichte, Band V Berlin und München, dok 90 ст. 226, Dreimächtepakt zwischen Deutschland Italien und Japan, од 27. септембра 1940.*

³⁶ Фердо Чулиновић, Двадесет седми март, Загреб 1965 стр. 105.

³⁷ У вези са одлуком о нападу на Грчку, Мусолини је изјавио: „Хитлер ме увек ставља пред свршен чин. Овога пута ћу му вратити дуњу за јабуку: сазнат ће из новина да сам запосјео Грчку. Тако ће се успоставити равнотежа“. Види Дневник грофа Сiana стр. 212.

³⁸ Хитлер је у свом писму Мусолинију од 20. XI 1940. изразио жаљење што није дошао до договора пре напада на Грчку. Он је имао намеру да препоручи одгађање напада барем до председничких избора у САД и да препоручи предходно муњевито освајање острва Крете. Види Тајна писма Хитлер—Мусолини 1940—1943, приредио др Богдан Кризман, Загреб 1953. године, страна 25. и 26.

је дужан да се ангажује у спасавању света од фашистичког ропства. Међутим, и једна и друга страна су настојале да се сукоб одложи за повољније време и за једну и за другу страну. Ипак је Молотов затражио објашњење; који су крајњи циљеви Тројног пакта, шта се подразумева под термином „нови поредак“ и докле сежу Немачки захтеви и њене политичке и војне претензије на Балкану и у Европи.³⁹ Разумљиво да је Хитлер избегавао да одговори на совјетска питања. Одговори су гласили: да је Немачка на Балкану само економски заинтересована, да се рат води једино у циљу уништења Британске империје која је „непријатељ и Немачке и Совјетског Савеза“, да се Немачка бори само за „ослобођење и безбедност“ немачког и других народа итд. Међутим, када је Молотов поставио захтев да се у интересу безбедности совјетске границе и ослобођења једног малог народа који припада заједници Совјетских народа, отцепи део јужне Буковине од Румуније и припоји СССР-у, Хитлер је то одлучно одбио, изјавивши да се гаранција граница и територија румунске државе односи и на јужну Буковину.⁴⁰

Напад фашистичке Немачке и одбранбени рат Совјетског Савеза били су све ближе. Совјетима је ова ствар била сасвим јасна. Основна преокупација целе даље политике СССР-а према Немачкој усмерена је у циљу избегавања сукоба, како би се добило што више времена за припремање земље за одбрану. У политици временског одлагања сукоба ниоу искључени утицаји и неких других чинилаца, као што су, на пример, настојања да се међусобно обрачунавају капиталистичке и наци-фашистичке силе, затим страх од моћне војне силе фашистичке Немачке итд.

Немачка је после ових разговора почела на свим нивоима да захваљује односе према СССР-у. У тајним разговорима са италијанским и јапанским савезницима упућиване су све оштрије оптужбе на рачун СССР-а. Управо у ово време Хитлер је израђивао дефинитивни план напада на СССР означен шифром „Барбароса“. До децембра 1940. план је био готов и Хитлер је 18. децембра издао специјалну наредбу број 21 према којој је требало до маја 1941. извршити потребне припреме и 15. маја покренути све расположиве снаге Трећег рајха против СССР-а.⁴¹

Октобарски и новембарски догађаји на Балкану знатно су се одразили и на односе зараћених снага земаља фашизма и Велике Британије. Приступ Мађарске и Румуније тројном пакту, пошто су ове две земље већ раније биле упрегнуте у службу Немачке, није директно утицао на позиције Велике Британије. Међутим, рат у Грчкој деловао је позитивно на Енглеску јер је она проширила фронт својих активних савезника у борби против Немачке и Италије и добила боље могућности дејства на простору Средоземља. Али, продор

³⁹ Винстон Черчил, н.д. том II страна 527 до 541.

⁴⁰ Исто страна 532.

⁴¹ Documente der Deutschen Politik und Geschichte, Band V. dok No 101 страна 264.

немачких армија у Маџарску и Румунију деловао је сасвим негативно на балканске земље — Бугарску и Југославију, а индиректно и на Турску, у којима су, и поред противљења јавног мњења, у владајућим групама постојале јаке пронемачке снаге. Овакво стање ће условити још веће настојање Велике Британије да придобије за сарадњу Југославију и Турску, а делимично и Бугарску у циљу стварања балканског фронта.

Посебно, гомилање немачких трупа у Румунији, на граници Бугарске, негативно се одразило на даљњи развитак догађаја на Балкану. Бугарска се нашла под непосредним притиском немачке војске. Однос снага између пронемачки оријентисаних група око краља и председника владе Богдана Филова и антифашистички опредељених народних маса, нагло се мењао у прилог првих. Профашистички режим поопштрио је мере насиља против доста јаког бугарског радничког и демократског покрета. Бугарска је у оваквим приликама све више скретала у воде фашистичке Немачке.⁴²

Ово се негативно одражавало на стање и положај Југославије. Иако не у оној мери како је то било у Бугарској, профашистичке снаге нарочито у буржоаским врховима, добиле су повољније услове и безбедније поље за деловање у циљу приближавања Југославије Немачкој. Присуство Немаца у овим земљама посебно је утицало на још јаче економско везивање земље за Немачку. Напад Италијана на Грчку и страх да би Италија могла доћи до Солуна на који је од раније полагала право српска буржоазија, допринели су оживљавању њених старих аспирација према Егејском мору. У одређеним пронемачким и прозападним владајућим круговима у Југославији вршене су дивергентне калкулације и планови за избијање на Егејско море, било на страни Грчке или на страни Немачке и Италије. Према подацима неких извора који до сада нису побијени, одмах после вести да је Италија напала Грчку, група око кнеза Павла расправљала је о овом питању. Већина на овом састанку је била за интервенцију према Солуну, јер се веровало да се Грчка неће моћи одупрети Италији.⁴³

Уз сагласност председника владе Драгише Цветковића дошло је до тајних контаката између представника владе Југославије и немачког представника у Београду, као и разговора југословенског војног аташеа В. Ваухника у Берлину са војним представницима Немачке.

Не откривајући јасно намере у ком смеру ће деловати, југословенска Врховна команда је одмах после почетка грчко-италијанског

⁴² Митев И. Борбата на партијата против вџвличаието на България Втората световна война, за дружба с СССР 1939—1941, Народна армија бр. 3448 од 23. X 1959.

⁴³ J. V. Hoptner, Yugoslavia in crisis, New York — London 1962, стр. 183.

— Фердо Чулиновић, Двадесет и седми март, страна 90.

— Зборник Априлски рат док, 293, стр. 872.

рата извршила концентрацију дела своје армије на простору Македоније. Израђени су планови и издате чак и заповести о конкретним покретима у евентуалном рату у Грчкој.⁴⁴ Ове припреме су у југословенској јавности правдане као мере опрезности, а у редовима присталица прозападне оријентације, као претња Италијанима и морална подршка грчкој армији. Но, да није у ствари било само то, потврђују одласци тајних емисара кнеза Павла на разговоре у Рим.⁴⁵ Највероватније је да је пораз италијанске армије и изван редно држање Грчке допринело смиривању и одустајању од идеје да се интервенише у грчко-италијанском рату.

Пораз италијанске армије на грчком фронту условио је пораст улоге Југославије у Хитлеровим балканским калкулацијама. Немачка је страховала од евентуалног ангажовања Југославије на страни Грчке из више разлога. Постојала је могућност да се за примером Југославије поведе Турска, а даље под притиском јавног мњења да се промени ситуација и у Бугарској. У оваквој ситуацији могло је доћи до јачег ангажовања Совјетске Русије на Балкану, а резултат свега тога би био неизвршење припрема за план „Барбароса“. У овоме су значајну улогу играли и привредни интереси Немачке у Југославији. С тога се ранија борба за придобијање Југославије још више поопштрава и уз далеко више попустљивости према њој. У свим балканским рачунима Хитлера у ово време, осећа се знатно доза респекта према Југославији и појачавају се напори да се она, уз одређене уступке, мирним путем придобије за Тројни пакт. У разговорима са министром спољних послова Италије, грофом Баном, 18. новембра 1940, Хитлер је посебну пажњу посветио Југославији, Цела његова тактика водила је томе да се убеди Италија да је споразум са Југославијом веома нужан. Он је изразио посебно задовољство „... да се италијанско-југословенски односи у последње време нису погоршали“⁴⁶ Хитлер је окренуо пажњу Бану да се Југославија евентуално може придобити за сарадњу са Тројним пактом само уз одређене уступке и конкретно предложио предлог споразума у три тачке: „... Јемство осовине за границе Југославије, препуштање Солуна Југославији и демилитаризација Јадрана од стране Југославије“⁴⁷

Фашистичка Италија, чији је сан био освајање Далмације и знатнијих делова Балкана, морала се ради пораза у Грчкој, бар формално и привремено одрећи својих аспирација у Југославији и прихватити ове сугестије Хитлера.⁴⁸ Међутим, италијански фашизам

⁴⁴ У вези овог објављено је у Збор. док, Априлски рат више докумената, види на страни 874, 875, 876, 883, 905, 906, 907 итд.

⁴⁵ Дневник грофа Сіана стр. 217.

⁴⁶ Тајни архиви грофа Сіана стр. 432.

⁴⁷ Исто стр. 433.

— 36. Априлски рат, док 311 страна 920.

⁴⁸ У свом писму Хитлеру од 22. новембра 1940. Мусолини је о овом писао: „Југославија, — Овај је адут још важнији у данашњој ситуацији. Спреман сам да под извјесним увјетима гарантујем њене садашње гра-

није се могао одрећи свог основног циља завођења доминације на простору Средоземља, и Мусолини је сматрао ове уступке привременим. Прихватајући формално балканску политику Хитлера, Мусолини је и даље очекивао повољан тренутак да закорачи преко Јадрана и оствари свој сан. У међувремену су према југословенској граници свакодневно вршене разноврсни инциденти, а 5. новембра 1940. године извршено је отворено бомбардовање Битоља, које је имало за циљ да опомене Југославију на присутност италијанске војне силе.⁴⁹

Отварање балканског фронта у Грчкој и неуспеси Италије како смо већ рекли, допринели су јачању позиција Енглеске и њеном јачем ангажовању посебно на простору Средоземља. Већ 4. новембра 1940. британске снаге су уз одобрење грчке владе запоселе острво Крит и почеле га утврђивати као поморску базу. Британска флота у Средоземљу појачана је новим и модерно опремљеним пловним јединицама. Између 11. и 12. новембра 1940. године, Британци су напали јачу концентрацију италијанске флоте у ратној луци Таранту и знатно је оштетили, што је условило да се однос основних поморских јединица у Средоземљу преокрене, по први пут од када је почео рат, у прилог Велике Британије. Уследила је офанзива британских снага у Северној Африци и пораз италијанске армије на овом сектору. Ови успеси Британије допринели су њеном јачем интересовању за судбину Балкана и у исто време улили су нову веру прозападно опредељеним групацијама у Југославији и Турској. У настојањима да се пробуди самопоуздање код ових снага и да се морално подржи зарађена Грчка, ангажовани су највиши војни и државни представници Британије. Министар иностраних послова, Антон Инд, више се задржава у ово време на Блиском истоку и у Атини, него у Лондону. Појачани су напори за придобијање Југославије и Турске. Очекивало се да би придобијање само једне од ових земаља ланчано повукло и друге земље и да би тако дошло до стварања балканског фронта. Имајући у виду да је Турска мање изложена директној опасности, њој су постављени и нешто блажи предлози за сарадњу и ангажовање у помоћи Грчкој. Од турске владе захтевано је једино да пружи до знања бугарској влади да би овако пропуштање немачких група преко бугарске територије повлачило за собом турску објаву рата Бугарима.⁵⁰

С обзиром на опкољеност југословенске територије и њену угроженост, према њој се, у погледу предлагања сарадње, наступало нешто другачије. Полазило се од конкретне ситуације у којој је она

нице и да Југославији уступим Солун: а) ако Југославија приступи Тројном пакту: б) ако демилитаризира јадранску обалу: ц) ако се њена интервенција предвиди тако да југословенске снаге ступе у акцију тек кад Грци добију лекцију коју ће дати Талијани". Тајна писма Хитлер — Мусолини, стр. 33.

⁴⁹ Архив VII, К.-17 рег. број 36/2, Комисијски извештај о бомбардовању Битоља од стране Италијана.

⁵⁰ Винстон Черчил, н.д. том II стр. 502.

морала или ратовати или робовати фашизму и стога је предлагано да се свим расположивим средствима ангажује у рату против италијанске армије у Албанији. Истеривањем Италијана из Албаније створила би се чврста веза са Грцима и Британцима и омогућило успешније маневрисање у евентуалном рату са Немцима. Тако би југословенско-грчки фронт постао бедем за запречавање Немачког продирања на исток и основа за окупљање осталих народа у борби против фашизма. Но, с обзиром да Велика Британија није имала довољно снаге да војнички подржи и помogne ове земље, ова настојања су остала само идеје без озбиљнијег покушаја да се оне у пракси спроведу.

Друга страна, користећи се немачким победама, била је још упорнија у настојањима да се обезбеди доминација на целом Балкану и посебно да се придобије Југославија, коју је Хитлер посебно респектовао.⁵¹ До које је мере Хитлер сматрао Југославију одлучујућим фактором на Балкану, види се и по томе што он верује да би уз учешће Југославије грчки проблем био решен за неколико седмица.⁵²

Пошто је успео да придобије Мусолинија, Хитлер је крајем новембра 1940. појачао напоре да се Југославија повинује његовим жељама. На иницијативу Немаца дошло је 29. новембра 1940. године до првог састанка Хитлера и представника југословенске владе, министра иностраних послова Александра Цинцар-Марковића. Метод разговора са југословенским представником и наступање према Југославији било је попуштаљивије него што је то био случај са другим балканским државама. Хитлер се посебно трудио да докаже Марковићу да је постојање Југославије важно за Немачку и да он због равнотеже на Балкану жели јаку Југославију. У овом тактичком потезу према Југославији, (која је као свака друга земља требало да служи само интересима Немачке) било је нешто истине. Све до тренутка док би Немачка имала потребу да јој Италија буде савезник, постојање Југославије у којој је доминирао економски и привредни утицај Немачке, више је одговарало Хитлеру него неко друго стање у коме би Италија, евентуално, покушала да оствари своју доминацију на овом подручју. Ово се могло назрети и у Хитлеровим проценама положаја Италије и евентуалног будућег развоја италијанско-југословенских односа. Алудирајући на италијански неуспех у Грчкој, он је посебно подвлачио да се за Југославију никада више неће поновити тако повољна ситуација у односу на Италију, као тада: „Када се једном, у споразуму са Италијом, утврди заједничка политика у погледу Југославије, ова политика се неће више моћи мењати чак ако у будућности више не би одговарала Италији. Сада је он (Фирер) у могућности да наговори Италију да прихвати југо-

⁵¹ Елаборат: Политичко одмеравање снага на Балкану, Врховна команда оружаних снага (OKW) Уред за иностранство (превод на срп.-хрват. бр. 01055/43, тајно I Д-4, стр. 41.

⁵² Тајна писма Хитлер — Мусолини, стр. 25—32.

словенску политику, коју је он увек заступао, али до сада није успео да наговори свога савезника да је усвоји. Ова могућност је створена због војних догађаја у Грчкој, који са општег гледишта нису важни, али који би могли под извесним околностима навести Немачку да интервенише.⁵³

Хитлер је обећао да ће Југославија бити заштићена и од евентуалних аспирација Бугарске која ће бити задовољена на рачун Грчке и територијално проширена. Подвукао је да је Југославија безбедна и према Мађарској која је по његовом мишљењу већ довољно добила.

Хитлер је јасно изнео да се од Југославије не тражи ни прелаз тупа преко њене територије већ једино да се определи за Тројни пакт и пристане на демилитаризацију Јадрана. Као противуслугу би остварила право на Солун и излазак на Егејско море.⁵⁴ Пошто министар спољних послова владе Краљевине Југославије није имао овлаштења да пуноважно одлучује, Хитлер је затражио да се у наредне преговоре укључи и кнез Павле.

Међутим, Краљевина Југославија налазила се у ово време под снажним притиском јавног мњења које је било против укључивања Југославије у службу Тројном пакту. Под притиском маса и прозападно опредељених кругова, влада Краљевине Југославије учинила је неколико смелијих потеза према Немачкој. Почетком децембра 1940. она је одбила молбу Немачке и Италије да се преко Југославије, у правцу Албаније, пребаци један контингент војних камиона.⁵⁵ Такође као одговор на Хитлеров захтев да се прикључи Тројном пакту, југословенска влада је послала протуприједлог да се склопи уговор о ненападању.⁵⁶

Међутим, Хитлер до тада није био научио на непослушност малих народа. Он је крајем децембра 1940. године поставио јасан захтев Југославији опредељивања за Тројни пакт или против Пакта.⁵⁷ Упоредо са овим настављено је пребацивање Немачких дивизија преко Мађарске и Румуније и њихова концентрација према бугарској граници. Уз сагласност бугарског краља и владе Богдана Филова, почела је изградња мостова на Дунаву и у Бугарску су послане групе инструктора које су имале за задатак да припреме долазак немачке војске. Имајући повољне услове за продор преко Бугарске, 13. децембра 1940. донешен је план напада на Грчку преко Бугарске, који је означен шифром „Марита“.⁵⁸ У циљу постизања изненађења, све је ово вршено у условима најстрожије тајности.

⁵³ Зб. док. Априлски рат, док 323, стр. 955.

⁵⁴ Исто стр. 958.

⁵⁵ DGFP, D, XI, док бр. 465, Немачки извештај из Београда од 7. децембра 1940.

⁵⁶ DGFP, D, XI док бр. 549, Налог министра спољних послова немачке за немачког посланика у Београду од 21. XI 1940.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Други светски рат, Београд, том I страна 145.

Померање војске преко Балкана и овога пута је правдано опасношћу од Велике Британије и настојањем да се осигура овај део континента од изненадне инвазије британске војске. У пуном јеку припрема напада на Грчку, немачки војни изасланик у Атини изјавио је 13. јануара 1941. начелнику грчког генералштаба да неће доћи до немачке интервенције у Грчкој.⁵⁹

Упоредо са припремама за напад на Грчку, појачан је притисак Немачке према Бугарској и Југославији. Отпор јавног мњења против фашистички оријентисаних снага у владама ових двеју земаља допринео је одгађању потписивања пакта. Међутим, упоредо са јачањем Немачке моћи и немачког утицаја на Балкану и у Европи, биле су упорније пронемачки опредељене снаге. Прозападно оријентисане снаге у страху од Немачке биле су све попустљивије према фишастима и дезорганизованије. С друге стране, месеци ишчекивања су промицали а јаче ангажовање Велике Британије на Балкану, посебно у Грчкој, није се остваривало. Мање контингенте помоћи у војсци које је Велика Британија нудила, у прво време, одбијала је и сама Грчка из опрезности да се с тим не изазове интервенција Немачке.⁶⁰ Примљено је у виду помоћи само неколико ескадрила авијсна и нешто ратног материјала, што је ангажовано на италијанском фронту.

Нада у сопствене снаге балканских народа, у што је посебно гајила веру Велика Британија, и у евентуално ангажовање Совјетског Савеза на страни балканских народа,⁶¹ није била довољно убедљива да би покренула владе Југославије и Бугарске. Тим више што је у тим владама, посебно у влади Бугарске, седео један број пронемачки и фашистички опредељених чланова. Није много користило ни скретање пажње на значајан фактор опредељења маса против фашизма, нарочито у Југославији, и на могућност да евентуални балкански фронт покрене интервенцију СССР-а у корист антифашистички ангажованих снага на Балкану.⁶²

У децембру и јануару појачан је темпо пребацивања немачких трупа преко Мађарске у Румунију. У Бугарској је радило ове више војних инструктора који су представљали претходницу немачкој војсци. Природно да је Совјетски Савез био узнемирен овим покретима. У циљу сузбијања немачке експанзије, Совјетска влада је 17. јануара 1941. године упутила министру иностраних послова Немачке Меморандум, у коме је подвучено да Совјетска влада сматра територију Бугарске и мореуза зоном безбедности СССР-а и да ће се појава било чијих страних оружаних снага на тој територији сматрати повредом интереса безбедности СССР-а.⁶³

⁵⁹ Папагос, н.д. стр. 145.

— 3б. док. Априлски рат док 332, стр. 976.

⁶⁰ Папагос н.д. стр. 307 и 308.

⁶¹ Винстон Черчил, н.д. III стр. 10.

⁶² Исто страна 10—13.

⁶³ Исто стр. 31.

Немачко министарство иностраних послова и овога пута је одговорило да извесна концентрација немачких трупа на Балкану има за циљ да спречи Британце да се искрцају на Балкану и покушају да учврсте своје позиције у Грчкој. Тешко би било поверовати да Стаљин није знао чему води ова концентрација немачких снага и какав ће бити крајњи исход. Совјетско попуштање било је условљено жељом да се што дуже одржи мир на сопственим границама и осигура време за припремање земље за одбранбени рат.

И Велика Британија је знала куда смерају војни планови Вермахта на Балкану. У циљу супротстављања немачкој инвазији, она је још једном покушала да покрене балканске народе у рат прогив Немачке. Председник владе Велике Британије лично се обратио 31. јануара 1941. председнику турске владе Иненију са предлогом за сарадњу у борби против Немачке. Као први корак у остваривању балканског фронта против Немачке предложено је да Турска прими 10 британских ескадрила које би заједно са турском авијацијом формирале авио-одбрану од Немачке авијације на правцу од Бугарске. Упоредо с овим понуђен је одређен број војних инструктора и техничких војних стручњака, као и један контингент противавионских топова.⁶⁴ С обзиром на веома мале контингенте понуђене помоћи и могућност да се ради тога дође у сукоб са јаком немачком армијом, председник турске владе Инени одбио је активну војну сарадњу.⁶⁵ Међутим, Британија није губила време и наставила је напоре у циљу придобијања Југославије и Турске. Као један од видова деловања на подизању антифашистичког расположења у Југославији и Турској пребало је да послужи јаче ангажовање британских јединица у Грчкој. Донешена је одлука да се балканском ратишту даде примат и да се што је могуће веће снаге ангажују на грчком ратишту.⁶⁶ Пошто је Грчка била одлучна да се супротстави нападу сваког непријатеља, па и Немачке која је већ звеккала оружјем на прагу Грчке, грчка влада и генералштаб су прихватили понуду британске помоћи. Уз активно учешће министра спољних послова Велике Британије — Антона Идна, од 22—24. фебруара 1941. израђен је конкретан план садејства грчке армије и британског експедиционог корпуса који је требао бити хитно пребачен из Египта и из других средоземних британских база у Грчку. Успех грчких и британских снага био је увелико условљен држањем Југославије и њеним евентуалним садејством у Македонији и у заштити северо-западних делова Грчке. Стога је појачан енглески напор да се Југославија дефинитивно определи на страну савезника и да искористи своје снаге за заштиту јужних делова земље који се могу бранити и од надмоћнијег противника. Међутим, у исто време на Југославију

⁶⁴ Исто стр. 31.

⁶⁵ Исто стр. 33 и 58. Черчил коментаришући ово каже „И Грчка и Турска су досад одбијале да приме од нас понуђене техничке јединице јер су како кажу, сувише мале да би решиле њихов главни проблем, а довољно упадљиве да изазову немачку интервенцију“.

⁶⁶ Исто стр. 66 и 67.

је вршила притисак и Немачка која је била у далеко повољнијим позицијама од Британије и имала могућност да примора југословенску владу да се укључи у спрегу са Тројним пактом. Југословенска држава са свих страна, искључујући границу према Грчкој, била је већ опкољена снагама или сателитима Немачке. Могућности дуже одбране на тако дугачкој линији, уз све унутарње слабости земље и уз слабу опремљеност армије, биле су мале. Све је то деловало да противнемачке снаге у влади Краљевине Југославије ослабе и попусте пред претњама Немачке. На другом састанку са делегацијом Краљевине Југославије, коју су сачињавали претседник владе Драгиша Цветковић и министар спољних послова Александар Цинцар-Марковић, 14. фебруара 1941. у Берхтесгардену, Хитлер је тражио дефинитивну одлуку.⁶⁷ Хитлер је окренуо пажњу југословенској делегацији да је одлучан у спречавању искрцавања Британаца у Грчкој, јер не жели да се понови Солун из Првог светског рата одакле је почео крах централних сила. Прије обрачуна са Британцима он је морао имати јасну ситуацију са Југославијом. Хитлер је овога пута, супротно првом састанку, био категоричан: или прићи Тројном пакту или рат. Њега је на то силсила ситуација у свету и ток великих припрема за напад на СССР.

Страхујући од покрета народних маса, Цветковић и Марковић нису смели ништа одређено да закључе у вези са приступањем Југославије Тројном пакту. Дефинитивна одлука требало је да падне на наредном састанку на који ће доћи престолонаследник кнез Павле.⁶⁸

Бугарски краљ и влада Богдана Филова, пошто су претходно обезбедили непооредну помоћ Немачке, и силом уђуткали своје противнике у земљи, потписали су 1. марта 1941. приступ Бугарске Тројном пакту.⁶⁹ Немачке трупе су кренуле преко Бугарске према грчкој и југословенској граници. Положај Југославије био је још тежи, она је била директно угрожена. Паника је почела да хвата и део оних владајућих кругова који су се раније јасно опредељивали против Немачке. Страх од опромне немачке силе шири се у Турској и у Грчкој.

Поновни покушаји Иднa да делује на Турску у циљу пружања помоћи Грчкој имао је још мање успеха. Насупрот веома слабо опремљеној турској армији отајала је немачка сила у Бугарској и добро опремљена и наоружана немачким оружјем, бугарска армија.⁷⁰

У све тежим условима, расположење у круговима југословенске владе нишло је у прилог попуштања пред притиском Немачке. У најстрожијој тајности кнез Павле се 4. марта 1941. састао у Берхтесгардену са Хитлером и разговарао о условима приступања Југославије Тројном пакту. Кнез Павле се жалио Хитлеру да ће масе у Ју-

⁶⁷ DGFP D. XII док 47, Фердо Чулиновић н.д. стр. 105—110.

⁶⁸ Фердо Чулиновић, н.д. стр. 121.

⁶⁹ Исто стр. 121.

⁷⁰ Винстон Черчил н.д. стр. 88—101.

гославији веома тешко примити пакт, посебно ради војних клаузула Тројног пакта, које обавезују учествовање и сарадњу са Немачком на том плану. Хитлеру се журило са решавањем југословенског проблема и овога пута је поново био склон малом попуштању. Обећао је да ће Југославија бити поштеђена војних клаузула Пакта и да се неће тражити чак ни прелаз трупа преко њене територије. Шта више, Хитлер је поновио да ће по завршетку рата Југославија добити и Солун и излазак на Егејско море.⁷¹ И овога пута колебање кнеза Павла било је условљено страхом од покрета маса које би обориле и пакт и евентуално владу. Коначно решење требало је да се нађе у кругу Крунског савета који је интензивно конферисао у марту 1941, покушавајући да изнађе могућности најбезболнијег приступања силама Тројног пакта.⁷² Под притиском прозападно оријентисаних свата у влади у циљу тражења заштите са те стране, још једном су покушани контакти и са представницима Енглеске.

Савезници су знали за преговоре и покушали су и сами да делују против приступања Југославије Тројном пакту. Почетком марта уследило је упозорење Југославији од стране Министарства спољних послова САД на веома тешке последице ако се упрегне у напоре Тројног пакта.⁷³ Уследило је 5. марта 1941. и писмо министра спољних послова Велике Британије Антона Идана, кнезу Павлу, у коме је указано на опасност оријентације Југославије према Немачкој и затражено да се југословенска влада у циљу одбране Балкана од немачких и италијанских агресора, прикључи савезу са Грчком и Британијом. Више ради разумевања прозападно опредељених чланова у влади и противника приступања Пакту, него у убеђењу да се може остварити савезнички фронт на Балкану, Кнез и група око њега су одлучили да пошаљу тајног изасланика у Атину са задатком да испита могућности заједничког садејства Југославије, Грчке и Енглеске у евентуалном сукобу са Немачком. Посредством генералштабног мајора Милисави Перишића који је 8. марта 1941. стигао у Атину, југословенска влада је поставила Енглеској влади неколико упита која су садржавала гаранцију повлачења југословенских трупа преко Грчке и морским путевима у случају да оне буду приморане на повлачење.⁷⁴ Но, и поред тога што је Велика Британија преузела углавном све обавезе, изузев повлачења трупа из западних делова Југославије поморским путем преко Јадранског мора, од ове акције се у Београду одустало.⁷⁵ Већина у владајућим круговима Југославије била је изгубила сваку веру да се Југославија може одупрети притиску Немачке

⁷¹ Фердо Чулиновић н.д. стр. 123—125.

⁷² DGFP, D. XII, док 131 стр. 232, депеша немачког посланика из Београда од 7. марта 1941. год.

⁷³ Фердо Чулиновић, н.д. стр. 138.

⁷⁴ Фердо Чулиновић, Слом старе Југославије, Загреб 1958, стр. 123—131.

— Ante Smith — Pavelić, Jugoslavija i Trojni pakt, Buenos Aires 1956, стр. 88—90.

⁷⁵ Фердо Чулиновић, Двадесет седми март, страна 147 и 148.

и једини могући излаз је налазила у покоравану земље интересима Немачке и у приступању Тројном пакту. У страху од Немачке почеле су се кидати све везе са Великом Британијом и њеним савезницима. Поред осталог одбијена је понуда да министар вањских послова Велике Британије посјети Београд. Према Немачкој је показивана крајња попустљивост. Чак и оне мере и акције Немачке које су водиле против виталних интереса државе, одобраване су од стране органа власти. Немачка национална мањина развила је несметану активност у циљу ширења немачке пропаганде и слабљења Југославије.⁷⁶

У међувремену од 6. до 25. марта 1941. тајним дипломатским каналима утврђени су услови приступања Југославије Тројном пакту.⁷⁷ У тексту припремљеног уговора о приступу Тројном пакту, Југославија није била дужна да учествује у рату који воде силе Тројног пакта.⁷⁸ И поред тога што је овај део уговора био само тактички потез Немачке, који Хитлер касније не би поштовао, ипак овај документ показује да је Југославија у Хитлеровим калкулацијама имала посебан третман.

Вест о завршетку преговора о приступању Југославије Тројном пакту одјекнула је лоше у Великој Британији и свим земљама ван блока Тројног пакта. Ова вест се најтеже одразила на Грчку која се у овом случају, услед необезбеђености северне границе, нашла у безизлазном положају. Узалудан је био покушај претседника енглеске владе Винстона Черчила да докаже влади у Београду да ће Немачка изгубити рат и да ће се народ у Југославији, у случају сарадње са Тројним пактом, наћи у тешком положају.⁷⁹ Представници владе Цветковић—Мачек потписали су у Бечу 25. марта 1941. протокол о приступању Југославије Тројном пакту, чиме је земља изгубила самосталност и предала своја богатства и снаге у службу Хитлеру, у циљу његовог поробљавања човечанства.⁸⁰

Приступање Југославије Тројном пакту Хитлер је сматрао као своју највећу победу и као завршни чин борбе за Балкан. Бројна и добро опремљена армија на територији Бугарске требало је за неколико дана да прегазу Грчку и збрише сваки отпор на Балкану.

Губитком Југославије, Грчка се нашла у безизлазном положају. Енглеске трупе нису биле тако бројне да би могле надокнадити губитак и осигурати северне границе од напада немачких оклопних дивизија. Уплашена доласком немачких трупа на границу према Бу-

⁷⁶ О антијугословенској делатности Немачке националне групе сачувани су документи у архиви VII Фонд, JV, кутија број 1, F4 док 47 и 56, фасцикл 5 док 5, 6 и 14. затим већи број докумената у кутији 6, 26, 32 и 48.

⁷⁷ О овоме је сачуван већи број извештаја који су објављени у зборнику немачких докумената DGFP серија D, вол XII док бр. 138, 144, 145, 149, 151, 156, 165 итд.

⁷⁸ Documents on american foreign relations, vol III, 1940—1941. World peace Foundeton, Boston 1941, pag. 324—325.

⁷⁹ Винстон Черчил, н.д. III стр. 146 и 147.

гарској, Турска се још више оградилa од било каквог учешћа у савезу са Грчком и Великом Британијом.

Међутим, на тлу Југославије капитулирала је влада али није и народ који је у огромној већини и под најтежим условима био расположен за борбу против фашизма. Само захваљујући овом фактору, масовним демонстрацијама и покретима широм земље, прозаладно оријентисане групе у генералштабу југословенске војске могле су да изведу 27. марта 1941. успешан пуч, да оборе владу Цветковић—Мачек и формирају нову владу генерала Душана Симовића.

Обарање владе Тројног пакта у Југославији било је један од највећих удараца Трећем рајху, и један од највећих пораза Адолфа Хитлера. Вишемесечна и упорна дипломатска игра у којој је он лично био ангажован, доживела је неочекивани слом. Балкан је претворен у широко ратиште у време када се очекивало брзо и лако брисање грчког отпора и покретање огромне ратне машине против СССР-а. Место завршних потеза у концентрацији и припремању снага против Совјетске Русије, морала су се извршити замашна пре-груписавања војске према Југославији.⁸¹

Обарање владе Цветковић—Мачек у Југославији, улило је нове наде угроженој и ратом исцрпљеној Грчкој. Велика Британија поново покушава да покрене владу Југославије, Турске и да заједно са Грчком и њеним трупама формирају балкански фронт.⁸²

Међутим, ни нова влада није се могла поистоветити са народним вођством и још мање је могла претворити његово антифашистичко расположење у огромну енергију усмерену против фашизма. У страху од Немачке ни нова влада није смела да прими у госте министра спољних послова Велике Британије — Антона Идна. Она се надала да ће са овим противбританским потезом успети да удобровољи Хитлера и приволи га да јој пружи нову шансу за разговоре.⁸³ Међутим, Хитлеру је у циљу остварења великих покрета према СССР требала на Балкану чиста ситуација, па макар и уз ангажовање војске и одгађање главног посла на руском тлу. Под притиском снажних и бројних армија Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске, југославенска војска је поражена а ускоро и грчка. Исход априлског рата био је капитулација Југославије 18. априла 1941, а нешто касније, 24. априла, 1941. исту судбину доживела је и Грчка. Захваљујући снази британске морнарице и залагању њених војника, британски експедициони корпус се углавном успио да извуче из грчког тла и пребаци у друге британске базе.⁸⁴ Тако је Хитлер имао рашчишћену ситуацију на Балкану тек после употребе неколико десетина најјелитнијих дивизија и не у рано пролеће, како је он то планирао, већ на домаку лета када је требао да отпочне своју највећу битку против СССР-а.

⁸⁰ Фердо Чулиновић, двадесет седми март, стр. 216.

⁸¹ Винстон Черчил н.д. III стр. 151.

⁸² Исто, страна 154—160.

⁸³ Исто, страна 158.

⁸⁴ Папагос, н.д. стр. 357 до 379.

Zusammenfassung

Die politische, wirtschaftliche und strategische Bedeutung des Balkangebiets für das nazistische Deutschland nahm zu, besonders während der Vorbereitungen Hitlers zum Angriff gegen die Sowjetunion in der Zeit von Juli 1940 bis Juni 1941. Mit Rücksicht auf die gesicherte Vorherrschaft des deutschem Einflusses in der Politik und Wirtschaft der Balkanländer, einschliesslich auch jenere Gebietsteile, die zur Interessensphäre Italiens gehörten, entsprach die bestehende Lage am Balkan den Interessen Hitlers unter den Verhältnissen des vollen Einsatzes im Krieg gegen Grossbritannien und der Vorbereitungen zum Krieg gegen die UdSSR. Unter diesen Bedingungen waren die Hauptaufgaben der Balkanpolitik Hitlers eine noch festere, wirtschaftliche und politische Bindung der obengenannten Länder an die kriegspolitische und — wirtschaftliche Interessen Deutschlands und das Vermeiden einer Konflagration am Balkan, welche die Grundpläne Hitlers Expansion nach Osten stören könnte.

Den Krieg gegen Griechenland hatte Italien ohne Hitlers Einwilligung angefangen und den geplanten Verlauf der Balkanpolitik Hitlers gestört; die Niederlage, aber, welche Italien im Griechischen Krieg erlitten hatte, bedingte zugleich eine Verminderung der Angriffslust des faschistischen Italiens auf diesem Gebiet und ermöglichte Deutschland sind noch stärker in das Balkangebiet zu infiltrieren. Mussolini gelang es nicht, Hitler zu parieren, welch letzterer ein Gebiet nach dem andern militärisch und politisch eroberte, einschliesslich jener Länder, welche zur Interessensphäre Italiens gehörten, sondern durch seine Niederlage beschämt, auf übertriebene Eroberungspräntensionen am Balkan verzichten musste. Nach der Neutralisierung des Expansionismus Mussolinis, wurde auch das Einschränken des Krieges in Griechenland zu einer der Hauptaufgaben Hitlers Politik am Balkan, sowie das Verhindern des eventuellen Kriegsausbruchs zwischen Italien und Jugoslawien, was die übrigen Länder, vielleicht sogar die Sowjetunion, zu eilnem Krieg veranassen und die Grundpläne Hitlers dadurch stören würde. Daher auch jener hartnäckige diplomatische Kampf, um Jugoslawien zu bewegen, dem Dreierpakt beizutreten, an dessen Verwirklichung Hitler selbst sehr aktiv beteiligt war. Durch aufeinanderfolgende Beitritte zum Dreierpakt, und zwar: Ungarns am 20. November 1940, Rumäniens am 23. November 1940, Bulgariens am 1. März 1941 und schlieslich Jugoslawiens am 25. März, wurde die Balkanpolitik Hitlers von erwünschten Ergebnissen gekrönt. Es blieb nur noch übrig, durch eine schnelle Bewegung der in Bulgarien konzentrierten Truppen, den Widerstand Griechenlands zu brechen und den ganzen Balkan zu zwingen, den Interessen Deutschland und seinen Kriegszielen im Osten und Westen zu dienen. Kleine militärische Kräfte Grossbritaniens im Griechenland stellten in Hitlers Kriegsberechnungen keinen bedeutenden Posten dar.

Als Hitler, aber, vollkommen überzeugt war, dass es ihm gelungen hatte, Jugoslawien für sich zu gewinnen und dass seine Balkanpolitik von Erfolg gekrönt war, erfolgte eine Welle von Protesten und Kundgebungen des Volkes im ganz Jugoslawien die zur, Neiderwerfung der Regierung und zur Ablehnung des Dreierpakts in Jugoslawien führten Jugoslawien, als das geräumigste und zentralgelegene Balkanland wurde ganz unerwartet zum Kriegsschauplatz. Das deutsche Oberkommando musste in aller Eile die Kriegspläne ändern und die Umgruppierung seiner Truppen gegen die jugoslawische Grenzen ausführen.

Wegen einer Reihe innerlicher Schwächen unterlag die jugoslawische Armee bei weitem zahlreicheren und besser ausgerüstetem Gegner. Durch lange Kriegsanstrengungen erschöpft, war auch Griechenland nicht in der Lage sich zu halten und kapitulierte.

Die Ergebnisse des kurzdauernden Aprilkrieges Jugoslaviens und Griechenlands gegen Deutschland und seine Verbündete, aber, können sich nicht mit den Kriegsverlusten und beiderseitigen Opfern messen. Bei weitem bedeutender waren die allgemeinen Folgen des jugoslawischen und griechischen Widerstandes den Mächten des Faschismus. Durch die unvorgesehene Verrückung zahlreicher Divisionen vom südlichen Flügel der künftigen Front gegen die UdSSR, wurde die Ausführung des »Barbarossa« — Programms gestört. Die Bewegungen der Truppen gegen Süden und ihre Zurückführung nach Nordosten vereitelten den Beginn des Angriffs auf die Sowjetunion, welcher für den 15. Mai 1941 vorgesehen war und das ganze Unternehmen musste um fünf Wochen vertagt werden, was auch die Entwicklung des Krieges Deutschlands gegen die Sowjetunion beeinflusste.

...

Milivoj PAVLOVIĆ
Institute of the Serbo-Croat language, Beograd

BALKANOLOGIC AMALGAMATIONS AND ONOMASTIC ORIENTATIONS

Balkanologic Direction of Onomastic Phenomena in Illyricum

I

Balkan Peninsula is of a special importance for the understanding of essential historic events limitrophre of political expansion and cultural values of Eastern Asian nations at the first place, and the creation and spreading of European movements towards Asia, on the other hand. On the contrary to Phoenician and especially Greek naval orientations, terrestrial movements were reflected in a dynamic rhythm of historic and ethnic phenomena. In the article *But et Signification des Etudes Balkanique* Petar Skok and Milan Budimir depict the pulsating of international relationships at the Balkan Peninsula from which ethnic amalgamations will develop and the basis of communal fate and communal characteristics will be created. Dans les Balkans, it was said there, — depuis l'antiquité classique jusqu'à nos jours l'unification succède au particularisme et inversement. Ces deux tendances historiques alternent. A la période où l'unification politique de la Péninsule n'existe pas où chaque partie nationale vit de sa propre vie tout en empruntant des éléments de civilisation à l'autre, succède nécessairement une période où l'on réussit à établir l'unité politique, économique et culturelle de la Péninsule» (*Revue internationale des études balkaniques*, Tome I—II 1935, p. 3—4).

Persian raid against Greece is in step with Alexander the Great's conquests in Asia and Africa. Roman Empire becomes stable only by the conquests of Balkan countries, in which the Celts and other nations penetrate even before. Various nations undermine the power of Byzantium and Balkan Slavs endeavour to form their own states for its account and to replace Byzantium by Emperor Dušan's Empire. These great historic movements are followed by ethnic touches, amalgamations to various extents, expressed through various phenomena of national life and especially in interlingual touches, influences, disturbances; in the appearing of new tendencies, even new typical aspects.

So it can be quite understood that linguistic phenomena obtain special importance in the study of significant historic movements and events. Linguistic phenomena and mutual connections of individual languages are especially expressed in the studies of Balkan languages. So Jernej Kopitar notices very early the subject of linguistic phenomena of balkanologic character. F. Mnklosich already treats lexical problems of non-Slavic languages of the Balkan region in a concrete way, and Jovan Sterija Popović treats the problem of Slavic words in the Roumanian language. Such early interests in mixoglotic phenomena among Balkan languages, are caused by the struggles of Balkan nations for the liberation from the Turks.

The general rhythm connected with Balkan Peninsula's first expressed by the conquest of Osmanlije from Little Asia and the wars of Austria and Rusia in previous centuries on the other hand. The region of Balkan Peninsula as a very important one, is introduced into very difficult and horrible operations of two world wars in the first half of the 20th century. During these centuries, the events are not reflected upon the linguistic phenomena in the typological sense but in some other ways and non-uniformly. During the long reign of Osmanlije, their influence is reflected in the lexical way by introducing Turkish words into the other Balkan languages and among them there are the words of the Persian and Arabian origin.

Great migrations connected with the wars against the Turks, cause the mixture of dialects and the intermingling of the types of dialects in Illyricum.

Group and individual migrations for economic and other reasons go on, especially during the 19th century both towards Serbia and Bulgaria and similar movements encompass the other nations of Balkan Peninsula too. We must take care of all these things in the studies of linguistic phenomena connected with the balkanologic amalgamations and especially in the interpretations of onomastic elements.

Linguistic balkanologic phenomena themselves are depicted in a systematic way in K. Sandfeld's study *Linguistique balkanique*. This study is in fact a harmonization of the phenomena of Balkan languages and their touches and mixtures with modern concepts of linguistics. Sandfeld's concept expressed in the title, shows the characteristic of the study. Such a concept is interpreted by Mieczystav Malecki at the Third Congress of linguists in his survey, *Osservazioni sull' unitone linguistica balcanca* (Atti III, 72—76. A. Belić abnegates linguistic unity of Balkan languages: »Il convient tout d'abord de se demander si les traits linguistiques communs de l'unité balkanique sont suffisamment unifiés et assez nombreux pour qu'on soit en droit de parler d'une unité linguistique« (*La Linguistique balkanique aux congrès internationaux des linguistes*, Revue des Etudes balkaniques, Tome III—IV, p. 168).

Such opinions do not belittle the importance of Sandfeld's study. Significant and communal processes and tendencies towards the same

results, even the same results are stated and documented in it. Beside such communal mixoglotic phenomena, some regional eksem phenomena are emphasized. Without Sandfeld's study we should have neither basic expressions of mixoglotic amalgamation of Balkan languages, nor the base from which we can go further in the study of comparisons, statements and explanations. More recent studies of a more general direction and of regional spheres, point out especially to four principles ensuring further more complete researches and a more precise noticing of results.

According to the picture of remarkable characteristic Balkan linguistic phenomena as they are depicted by Sandfeld and starting from such a base, a new phase of further study appears as I show in the article *Cea de — a treia facã a studiilor de Balkanistica* (Cercetar de Linguistica Annul III Supplement, 1958, p. 375—378). Without leaving behind general principles of mixoglotic orientations, we observe new problems and new researches of specific situations in Illyricum, illuminated by the new methodological principles and concepts that lead to more complete explanations, more precise results of the study of differently graduated complex mixoglotic processes.

The performed mixoglotic processes of the Central Balkan regions suggest us a task to define the nature and the degrees of the phenomena conceived in a complex way of amalgamation and linguistic processes in Illyricum.

II

The Retrospective Method in Balkanologic Mixoglotic Researches

In the historic and linguistic studies of temporal perspectives of the past, supports are looked for in the ground onomastics and especially in the interpretations of toponyms and anthonymic indications. In concrete analysis, ethnologic method is directed towards the concepts of comparative grammar, starting from toponymis and other elements reported to us by the historians and polihistori from the ancient classical era and in the much more numerous series of cases as it written down in the inscriptions on the ancient monuments (Corpus inscriptionum latinarum; The Monument of the Serbian Academy of Sciences and arts).

However, ancient monuments which science mentions are not always well-preserved and the data of the historians from antic times usually worth believing, even precise, sometimes contain facts or names based upon indirect informations and such possibilities worn upon prudence. The monuments are often damaged, the words are incomplete and so the understanding is made difficult or impossible. One of such remarkable cases has as its consequence that the incorrect interpretation of an inscription in which the word *Frombo* (*Ephemeris epigraphiae CIL 43, 82429*), is brought into science. Such an explana-

tion is accepted in science (Pauly-Wissowa, *Real-Encyklopädie* 7, 110; H. Krahe, *Lexicon altillyrischer Personennamen*, 51), and Ćiro Truhelka proposes for »Frombo« an ethymological solution according to Albanian »frynië« *frumbu*, »fiato«, »soffio« and so *Frombo* would denote the god of the wind, strom. However, for that case Pač points out to the incorrect interpretation, because the inscription is inaccurately read. (The Herald of the National Museum of the Museum for Bosnia and Herzetovina 14, 1902, 440). Dr Rastislav Marić points out to that case and confirms what the mistake is (REB II, 282).

The other difficulty are the cases of appearing of variations in the sources themselves. So according to Strabon the examples τῶν δὲ Σκορδίσκου εἰσι Σκνρδίσαι: καλοῦσι VII, 3, 2; cf. A. Mayer 311—316) point out to the structural mixture (Celtic — Centumi-isco, Illyrian — Satem-ista).

Variations can be found in the spelling of the ethnonym of the biggest Illyrian tribe *Autariates*: A. Mayer; Mme Papisoglu; *Autrariates* (H. Hubert). In variations ethnonym Ἀρδίατοι or Verdiei (A. Mayer).

A difficulty in the study also represents the fact that the researches based upon onomastics are scattered through great publications and professional periodicals of numerous scientific centres and usually without any present connection with the traces of material culture. Such a difficulty connected with onomastic elements in Illyricum, is softened, to some extent, by A. Mayer's book *Die Sprache der alten Illyrier*. With regard to the bibliographic indications, we have nowadays a seroey *Bibliographia Illyrica* (Sarajevo, 1967) by Aleksandar Stipčević. However, the orientations in the study have a vast base in the recently published study *Mediaeval Tribes in Pre-Roman Times* by Professor Papisoglou who also emphasized concrete difficulties; the incompleteness of the material for the study; inequality of noting with the ancient writers that make the conclusions difficult and emphasizes the necessity of bringing more light into it through linguistic studies (p. 56).

In order to fill in the vacancies left by the relatively poor onomastic net, it should look for the traces of ancient states in a wider range, it should try to notice linguistic phenomena of long ago, that are left as traces in the ethnic amalgamations and interlingual processes of the, oldest layers. But instead of profound onomastic identifications of the fossil type, the basic principle of scientific research should be applied, starting from the state of synchronia towards the diachronic perspective depths. With complex amalgamations, assimilation, most frequently substratum layer accepts linguistic processes and not only lapidary elements with the most frequently expressed tendencies of structural simplifications. Substratum and superstratum phases of the opposition and the resistance in the rhythm of amalgamation pass into the phases of amalgamation and that rhythm is reflected in the mixoglotic results.

Linguistic mixoglotic phenomena survive ethnic processes. They are just expressed by bringing disturbances into the assimilation layer and by causing deviations in normal trends of evolution. Starting from non-correlative phenomena in synchronism, by a retrospective method we enter into understanding of the process itself, and we can better define and realize the nature of the process itself. In this sense, we have the most interesting case with the identification of nazal pronunciation in the example *Μουνη.μῆρος* according to attestation of Konstantin Porfirogenit for the Xth century. However, if we start from the modern patronym *Malušić*, the secondary variation is *Malušević* (Lika), and if we emphasize structural base Illyrian *mal*, we shall identify the semantic value of the ground toponymic orientation. *Planinac*, *Brđanin*, but this patronym allows to us by its structural »n« to notice the preservation of nazality in the correlative example of the ethonym *Malonšić* (Nar. encyclopedija) which geographically defined (Montenegro) appears as a proof of the heterochronically preserved nazality that just shows that the tribe of *Malonšići*, ethnically assimilated, are serbianized after the completed process of denazalization and that it is preserved in that form up to the splitting (vanishing) when the Turks moved and destroyed this revolted and warlike tribe.

Spontaneously as psycho-physiological deviation is expressed in the Russian language, as well as in the Macedonian Slavic language.

In this case, diachronic evolutionary inadequacy retains the correlations: vanishing of the half-sound value at the end of the word in general in the weak position and the differentiated vowelization in the strong position (ex: r. *son. denb*, mak. *son, den*). On the half-sounds in the sphere of Illyricum we find the equality of both half-sounds (sbn, dbn) with the stability at that level at the phonetically archaic dialect region of Prizren and Timok in Serbia and with the vowelization *Sa* (*san, dan*) in the other dialects, Serbian and Croatian (my articles, »Orbis« VII, JE XXII). Such relationship is directed towards the ultra-short vulg *l i* identified, *f* both half-sounds (ʙ:ʙ), but with the ultra-short colour. Starting from the dialectical Croatian and Slovene *meja* we find the explanation in the Romance process whose results are expressed in the examples of the type *Ziakonus diaconus* and in the further degree *Lazarum* < *Lazarum* (of. P. Skok, *The Phenomena of the Vulgar Latin Language on the Inscriptions of the Roman Province of Dalmatia*).

As Balkan Future Tense becomes general feature of the Balkan Slavic languages, except kajkavski sphere, so many phenomena, especially the phenomena of sounds point out to the Balkan amalgamation and among them there are the degrees of softening of the consonants. Some aspects of vowelization, the dualism of the Romance—Gallic relationship *v: b, ʙ:v: vor e > i, o < u*, etc, upon such indentifications of the processes we shall come across in the analysis of other mixoglotic principles to which we must give a special importance.

III

*Heterochtony in Balkanologic Spheres and the Discontinuity of
Substratum layers*

In K. Sandfeld's book Balkan mixoglotic phenomena are depicted in the results, not in the processes. The Middle Balkan sphere is characterized by the syntax and typologic innovations which basically represent Greek impulses. (K. Sandfeld, G. Rohlf). However, there are clear indications that, from time to time, there are some very early mixoglotic phenomena, conceived, at the first place, as a pelastic influence to the duality of Greek dialects (M. Budimir), to which we should add tendencies towards a dark vowel colour (M. Pavlović, JF XXXII). Then, we should point out to some linguistic mixtures of the besiegers of Salonica, the Slavs of other tribes. The vast level surface of the lower Danube, shows remarkable phenomena of the same direction with a tendency towards shortening and the indifferent vowel colour as well as in consonantism. We should look for an explanation of that in insufficiently noticed, but undoubtedly present Scythian, Sarmatian and some other elements. Eoticed Greek elements in the Dalmatian coast region (especially Split and some of the islands) and the mixoglotic phenomena of the Celtic type, identified only at the most recent times, — all hat with the first epoch of romanization with virulent processes, point out to a double conclusion connected with the assimilating process of slavization.

Starting from the situation of today in the dialects of South-Slavic languages, as well as from the Romance remains expressed in a substratum way, I noticed a certain conditional parallelism which leads to the solution of one of the most important problems of the formation of Slavic languages, pointing out at the same time, to the nature of the relationship of substratum at the Balkan Peninsula, and especially at Illyricum. In their study *Le Slave Commun*, very significant for slavistics, A. Meillet and A. Vaillant state that a group of South-Slavic differentiated languages lack an integral feature that shows the reflections of palatalization —kt— for the Western Slavic and Eastern Slavic languages (p. 94). It is concluded in that direction, instead of the communal feature of the South-Slavic linguistics group, Slavic *č* — *j*, Serbo-Croatian *ć* — *đ*, Bulgarian *št* — *žd* according to the types of literary languages. The statement of A. Meillet and A. Vaillant is, no doubt, of great importance and it enables me to look for the solution of this problem, starting from the dialects of these languages with regard to the Macedonian language too with its dialect features. So, in the article *Les Slaves du Sud d'après des faits de langues* (La Macédoine et les Macédoniens dans le passé, Skopje, 1970). I establish parallelism in differentiated reflexions. These are: in Slovene and Croatian kajkavski *i* (*meja*) and the Romance already mentioned *j* (anjelandson) 2. in Croatian and Serbian dialects with strengthened frication »ć« — »đj« and the Serbian variation of the Ti-

mok—Lužnica dialect *č* — *dž* which corresponds to the Balkan—Romance palatalization, as Istate in the article *Une issoglosse serbe conditionné par les substrat protoroumain* (The »Melanges« Lui Alesandru Roseti, Bukaresti 1965; 3. in Macedonian *t'—k'* is best preserved (*sveka—medja*, it chould compare in the speech of Tarbaši, with the oldest people *svetá, nok'eske*, »Melanges« to A. Belić, 2. and in the Eastern Macedonian *šč—žg* (*svešča—mežga*), as it correspondes in the brauch of Vlasi—Sarkačani and Olympo—Vlasi according to the study *Olympo—Walachen* by Weigand; 3. finally in Bulgarian *št—žd* (*svešta—mežda*) or the Roumanian *st* (Bukaresti), detp. *g > Roum. »j«*. The examples from the speech of Kostur (Greek Macedonia) *vašča—našča* in which Vatroslav Oblak sees a secondary *šč*, and which in fact explain as a notion of a mixed type of the amalgamation of Slavic — Macedonian and Aroumanian—Vlasi demonstrative progo *un vaš + cea, naš + cea*, where the pronoun *cea* has a phonetic value *čea* (*La Macédoine et les Macédonies dans le passé*, p. 435) and the these examples show best that in such parallels the root in in amalgamation.

According to all these phenomena expresses in this way, evidently non — isohronic among themselves, syntax mixoglotic phenomena with structural syncretism appear in a posterior way and they are surely scattered more remarkably from the region of Epirus from the XVIIth century (cf. Georg Stadtmüller, *Landschaft und Geschichte in albanisch—epirischen Raum* (REB III, p. 369 ff) and it means much later than the vanishing of the Slavs in Greece (M. Vasmer, *Die Sloven in Griechenland*; P. Skok, *A Contribution to the History of the Slavs in Epirus*, *Lexicological Studies*, Rad 272).

From the XVIIth century, typical balkanologic mixoglotic processes show the renewal at Prizren (immigration of Aroumanians from Epirus sf. »Orbis« VII) and in Janjevo (after a great migration, immigration, of the neighbouring Serbian population as well as Vlasi, and even from Macedonia.

All these examples in a retrospective analysis reveal discontinual, differentiated level surfaces of the layers of substratum. A general differentiation of the level surfaces of space characterizes the conditions that cause the differenciating of Slavic substratum at the Balkan Peninsula, in a collective picture. Such situations are not noticed clearly enough in Thracia at the lower Danube District, because of the breaking down of micro-results of mixoglotic processes. But in the Illyricum region there are frequent informations in the sources about the layers of substratum and certain temporary orientations with regard to Illyrians, Celts, Grecks (in the sea-coast region), Romance people, Slovene people, Croats, Serbs.

However, depicting the circumstances in Illyricum we usually speak of the layers of substratum, but in a somewhat simplified way. Temporary differentiated layers often remain geographically unprecised. So Mayer dedicates his book to the Illyrian language, denoting Celtic characteristic only with some leksems. Celtic tribes do not

distinguish themselves there, from the later waves of Gallic migrations; the tribes of Hercunistes Boii and others and Liburni and Japodi have no boundary, remaining within the limits of Illyricum, and about Illyrians themselves it is not clear and it seems that Illyrian conquests are identified with ethnogenic qualities.

New researches point out a bit more clearly to the situation among the Illyrians and the Celts, to their intermingled relationships. First of all, I succeed, relying upon the ground toponymic and hydronymic researches in the Central and South East France, to identify the regions from which start migratory waves, coming across Lika to North Dalmatia, to the miner's regions of Bosnia and Herzegovina, passing across the valley of Djetinja (cf. die tinée); on these ways I identified the old Celtic settlement *Limussa*, *Kladuša*, the base »ber« in the name of the district of *Semberija* (*seni*, »old«, cf. *Berry au Bac*, *Chambery*, etc. I can also see the solution of the name of *Liburnia*. These waves mix up with the ways of Celts from Middle Europe who from their own Panonian state with Singidunum near which there is a group of tribes of Trikonates and Boii who also move through Bosna; there is the group of *Taurisces* identified even before, but which I confirm by the hydronym of *Turija* finally, under *Kosmaj* (cos + maj) at *Sopot* there is a stream called *Senja* and near it a village — *Nemenikuće* with the Celtic bak *neme(to)n-i* and with the Illyrian qualitative *kuć*—red. Village Babe (cf. »bea«) and *Rogača* kalk *corn as an oronymic word are near by, Apart of the tribe of *Ditina* (*Ditines*) I identify only according to the little river *Dičina* (Romance palatalization); the tribe of *Ditines* is mentioned in *Liburnia* too and that ethnonymic little group separates the Celts from the Illyrian tribe *Tutariates*, through which penetrates a branch of Galles from Djetina; it seems to me that the tribe of *Ardie* var. *Vardie* which has clashes (»gourroyait«) with *Autariates*, is surely Gallic (base *ard, cf. *Silva Arduenna*). Gallic groups are separated from Skordisci of Singidunum, Skordisci of *Sar-planina* (*skiard) and those connected with the toponym of *Skardona* in Dalmatia and *Skrad* in Lika.

Such a mixture is also depicted in linguistic processes brought in by assimilated Illyrians integrated in the layer of romanized Vlasi, later serbianized. Among such processes we shall quote already mentioned alternations »b«: »v«: »v«: »b«) which do not represent uninterrupted isophones, some are lexemically noncorrelative, some are broken up. A similar case is with the isophone p > f and, to some extent, with the reflexions of Romance palatalization č in Eastern Serbia and in traces in ancient Raška and in Šumadija, according to Aroumanian c (*faca*) and Proto-roumanian »č« (*fača*) and these forms mix up in Istria. And »c« is found by *Weigand* with the herds »balije« (*Jahresberichte* L. XIV) who bring that from the South by the mountain shepherd roads.

Such traces, mixed up, we meet in the next chapter with oronymic identifications.

Of course, with such identifications the phenomena of Serbo—Croatian dialect movements and mixtures and the well-known carrying

over of toponyms, perhaps hydronyms too, to a new fiild (Cvijić), with migrations, especially from the end of the XVIIth century, and also with movements of smaller groups in the XIXth century, especially at the first half of J must be kept off.

IV

The Hiararchy of Onomastic Elements and the Place of Onomastics in Linguistics

From an assisting etymologic branch, onomastics develop into a separate discipline of linguistic character in several decades. It comes into the range of linguistic studies: base, structure, the type of phonacia, of semantic values.

From the small number of onomastic indicators, pointers, indications that suggest something of ancient, classical nations and their cultural degree, onomastics develop in unpredictable frameworks, covering both temporary depths and geographic widths as qualificatives of the most various namings. Besides, linguistic geography is started as a method. Consequently, we may say that onomastic represents nowadays a historically and geographically conditioned discipline, based upon principles and basic linguistic methods and with its specific principal orientations and methodological specifications, using a basically linguistic terminology, onomastically expressed to which formulation of terminology the endeavors of the Prague International Slavistic Centre will be directed.

In that way, an enormous number of onomastic concretely registered elements in world science and an innumerable quantity of potentially conditioned onomastic elements, have as a study consequence the difference in the sense of specification of linguistic regional and subjective connections for various researches. In this case, we must have in mind micro-elements, micro-toponyms, local names (well-kown places), micro-hydronyms with the sources and micro-oronymic names of appellative character with »ad hoc« expressed oronymic values. The interest in nick-names and in conditions and semantic ways of their coming into being appears with antroponymia.

According to all this and with great probability, we must apply the principle of hiararchy with specification. General science cannot succeed in noting down and classifying all the elements, and there is no real necessity for that. Every science, and so does linguistic discipline about namings itself, finds out and studies the principles and processes of coming into being, the methods of study. In such a selection, the necessity of noticing the hiararchy of onomasticons imposes itself. With the hiararchy of onomastic objects and phenomena themselves, we can have a hiararchy of soientific interest in the sence according to appellatives, according to the structural from, according to population, according to the spreading of types.

The basic hierarchy of onomastic values is directly dependent upon the function of an onomastic object, of the significance of its function.

Starting from the hierarchy of directions, the degrees of hierarchy may be established.

The basic direction, the principal axis of Balkan Peninsula is the valley of the Velika Morava and the Južna Morava, with the valley of the Vardar. In that direction, except the bridge of *Ravno* or *Cuprija* (the passage across the Morava, now *Cuprija*) there is only the boundary point of *Salonica* (*Salonique*). In that direction the city of Niš has a special importance at the shank leading to *Constantinople* and so the top. *Naissos* has a special significance for the hierarchy, exceeding the importance of the directly near toponym of *Mediana* whose ruins are discovered not so long ago.

However, the ways of Roman conquests are on transversal directions of Balkan Peninsula. First of all, it is the Panonian branch, to which *Emona* (*Ljubljana*) is added, *Siscija* (*Sisak*), *Viminacium* (*Kostolac*) — the direction important because of *Dačani*. The map of Pentergian shows some other, less important toponyms. The importance of some of these toponyms is renewed after the fall of Roman Empire, but all of them have smaller significance than *Singidunum* — *Beograd*, a centre on the topographically important position as a key of approach to the valley of the Morava and as a dominant point of the Trajan's road. Because of that *Singidunum* is important for the Celts whose frontier is the Morava (*Bhrontos*, cf. *frons*), as well as for the Romans and for the later conquerors in the struggles for the reign upon the Balkan Peninsula.

The other direction of Roman conquests *Via Egnatia*, connecting *Durrachium* — *Drač* with the direction towards *Salonica* (*Salonique*) and further on, has a very great importance for the rhythm of the economic and commercial trends with *Herculanum* whose role is accepted by *Manastir* — *Bitola* (*Bitolj*).

The commercial way of *Dubrovnik*, a connection between the Italian commercial centres and *Constantinople* and so with *Asia* too, covers also remarkable towns of Serbia, *Raška*, including toponymically significant points (*Justiniana Prima*, *Scupi*). This direction accepts the importance which the Greek outskirts link had once with an important support upon *Spalatum* — *Split* and with the Greek colonies on the islands of the Adriatic coast line.

Lateral roads of mountain grounds, the roads of shepherd's nations, once cealled *Pelasti* (the name of *Dalmatia* is derived from it — *Dalmatia* — a country of sheep, shepherd's country, then cowboys (bases *bov.* — *Bovan*, *bac.* cf. *Bačište* etc.), goat-herds (cf. or *Kozjak*, *Kozara*, *Kozji Potok* etc; base — *cap*—*mak*. *cap.* var. Celtic *gab*, *čab*, hydr. *Cabrenka* etc.). These are directions characterizing romanized Vlasi, assimilated at the region of the *Dinarske planine* (The Mountains of *Dinara*); at the district to which also belongs the vanished tribe of *Din-*

dari (a trace in the expression s. *dindara, dandara* for a rude, unreliable, boorish man. We have two cases in the Eastern branch. The layer of Vlasi from Eastern Serbia move and pass to the region of Roumanian Caprathians, leaving behind some interesting toponymic and hydronymic traces accepted by the Serbs, occupying their deserted lodgings and bringing their dialect characteristics of Eastern Kosovo, of uspor Pčinja (cf. precious reliable material of Rista Nikolić, *Klisura* and *Poljanica, Vlasina* and *Krajište*). The South part of Vlasi in Eastern Macedonia (Osogovo, Maleš) has a movable, half-nomad character and some links on the direction towards Olymp (cf. Weigand, *Die Olympo—Walachen*).

These shepherd's nomad spheres, covering oronymic phenomena of interspaces too, are remarkably characteristic because of oronymic elements and especially owing to their mutual struggle that shows the presence of special types. At the VIIth International Congress of Onomastics (Frolence) I depict the relationships of oronymia in my survey *Tara, Mal, Maja* and then in the article *Les concurrences des oronymes et les onomastiques nouveaux en Illyricum* (J. F. XXVIII, Vol. 1—2). If we exclude or *Tara* (South—West Serbia) cf. hydr. *Tara*, reproduced in the Mediterranean region (in South France *Tarbes, Tarascon*, and confirmed in the Celtic type), — their it remains as the basic layer of Illyrian type of the base *mal*, connected with the traces in Middle Europe. Base *mal*, fundamental in the oronymia of Albania, is also in the outskirts ethnonym *Mal — i — sor* and also in the ground name *Mal-e-zi*, according to the Serbian pronunciation *Malesija*. In the above mentioned treatise I state that base in Eastern Macedonia, *Maleš* in *Šumadija, Maljen* in Eastern Serbia, *MaSlo Molovo*, in Bosnia *Malovan*, and with war. — *mol* in the name of the mountain ground of *Omolje*. Trough that net penetrates the base of the Latin oronym *mont* (em) which I identify in Serbia as or. *Mučanj* (solleative noun *montija*, on >o>u; ti >č — Romance palatalization and also *Mut. monte* (*m*) but that second type does not prevail and the Slavic type *gora* is preserved in very few cases (for example: *Petrova Gora, Suva Gora, and Crna Gora* which replaces the old name *Zeta*). It is pushed backwards by the newly — formed oronymis base *plan*. That base belongs to the Romance type meaning plateau and in the semantic function of *ispasište*, (pasture), in the augmentation form *planina* gets an oronymic meaning of the appellaive of *montagne — mountain* with a generalization and bringing into oronymic syntagms *Stara Planina, Suva Planina* etc.

Beside this generalization, there remain few other oronyms, surely ancient and of a more general character what proves top. *Krapina*, cf. appellative *carp, škrapa* or. *Carpates*, in Greek the island of *Carpates*; similarly to the base *kuč*, the region of *Kučaj*, top. *Kučevo, Majdan Kučajna* (East Serbia) top. *Kučevište, Kučkovo* (*Mak.*), ethon. *Kuči*. There are traces of the base *gab. geb*, var. *gep. žep*, brought by the Celts, which can be found as top. *Dzep* (in the valley of Južna Morava; and old village over the river on a rocky terrace; roum. *Jepi* (Jorgi Jordan, *Toponimia romaneasca*), also hydr. *Žepa*, top. *Žepče* (*Bosnia*) and there

also belo belongs var. top, *Zabare, Zabljak*. There finally come some other oronymic bases such as *bal* (cf. my article *Miscellanea toponymica macedonica*, M. S. XVII), as well as *Bol* (at the island of Brač), *Vao* (b:V) lo by Mokra Gora), and a similar case is with the base pesc. cf. Pješivci.

From the analysis of the above-mentioned exples and onomastic processes the relationships of hierarchy can be sufficiently felt in the formulations as well as in the functions.

Away from these ways of onomastic terrestrial traces, there is an outskirts Greek one, and indirectly through the migration of Pelasti to Italy and through Celtic way movements there are, expressed in an onomastic way, special toponymic parallelism (cf. my lecture in Paris SZP, 1968 *Les coïncidences toponymiques es France et en Illyricum*, Djurmimet albanologijke I, 1968).

Finally, we ought to mention the vanishing of the tribes from long ago, rarer with the traces unstressed in the sense of hierarchy. (cf. my article o sikulima, *Κωκάλος* XII, 1966).

V

The Specification of some Onomastic Regions with a Remarkable Hierarchy of Subjects

For the valuation of onomastic problems in Illyricum for the determination of historic importance, as well as for the defining of the nature and value of linguistic processes — it is mither possible nor necessary to quote, elassify, and treat the material of all onomastic branches and from the whole territory. It is quite impossible, especially because of microtoponymic, microhydronymic elements and the names of the localities. However, omitting of micronames in general may deprive us of sometimes very useful instructions in the analysis and of some more precise conclusions in the valuation.

However, microelements, according to the studies up to now appear to be especially interesting in certain broader regions, or narrower but more significant in the historic sense (*Krajište*), and both as far as ethnic amalgamations and specific characteristics are concerned. So it is enough starting from the already studied narrower ground wholes, to establish ground ethnic hierarchy for a sufficiently detailed study of some parts of the territory in order to make documented conclusions and logical characteristics.

Petar Skok's works are the most important of all toponomastic studies, both as far as the number of elements and the intensity of the analysis are concerned, especially in his work *Slavism and Romanism at the Adriatic Islands*. His material, very carefully written down, should not be checked up, but in that material, beside the mixtures of dialectological character, some fossil elements, among which. I have a presentiment, there are some traces of pre-Romance substratum and which

should be separated from Romance elements. For the seacoast region, we obtain a very useful contribution, an example of a very detailed study of micro-toponymia. It is Milan Moguš's article *Toponymica of the First Official Books of the Former Parish of Senj* (The Croatian Dialectological Almanac, vol. 2, 1966). We should mention some articles by Ives Edouard Boeglin with the identification of some names of islands etc. I also want to write down that Doctor Petar Šimunović gave his doctor's dissertation about the toponymia at the island of Brač. Accepting the principle of the study of micro-phenomena at a certain territory, he is able to point out some mixoglotically interesting conclusions.

About the former Celtic region in the Panonian plain, that is ravaged many times, mostly according to the data of today, Dr Velimir Mihailović gave his doctor's dissertation. A detailed mixoglotic study of the region of Kosmaj, as a collective work is also being written.

Eastern Kosovo and Eastern Serbia are remarkable regions of mixoglotic processes and phenomena. Because of that I thought it was extremely necessary to do some research about the speech of Janjevo that denoted the renewal of the balcanologic process, beside the study *Of the Speech of the Parish of Srečka*. As former Dianium at the frontier of the Roman—Greek sphere; the toponym of Janjevo from the divonymic formation, is correlative to Janjina of Epirus. All that reveals, a new process of amalgamation expressed in a mixoglotic way from the end of the XVIIth century and with the traces of former mining.

We should pay special attention to more detailed studies of the former frontier regions. It is mentioned that such a region is the one of Vranje for Byzantium, according to the charter of Stevan Prvovenčani and later in the German state too, it is also a frontier parish. Toponymic situations show, even today, the last degrees of amalgamation with the typical o as u and with s as š, as in the toponym *Bukuševce* (The Herald of Vranje IV). For the same reasons an onomastic interest can appear in some other regions, and at the first place in Krajište with Vlasina in East Serbia, emphasizing Lika with antroponyms with as (*Jukas* etc). Then it is characteristic for the region of *Bosanska Krajina* that has a new composition but a remarkable number of ancient names too.

East Serbia is a very interesting territory of the processes of amalgamation. A gradual coming of the new population means a convenience for the accepting of old Romance names by the intensified Serbian layer. So from—*dušk*—a little forest became the toponym *Dušnik*. A very careful examiner of the grounds, geographer Rista Nikolić writes down at the beginning of the XXth century, a very useful material. His researches point out to a methodologically very interesting endeavour, in which Zvezdana Pavlović-Stamenković, M. A. in her work *The Names of the Sources in the District of Poljanica and Klisura* (which is being printed), limits the subject of her research to a narrow field — it is a typical methodological procedure of intensity.

Connected with the herds' roads, are the marks of shepherds' terminology in general, and especially the terminology of the organization of orientation. Ground names Izgled, Straža etc. which, in fact, denote a place for observation, a viewing point, appear several times. It is especially useful to examine the toponymic and topographic situation of Stara Planina, with its summit *Midžor* (cf. *Medior*), «the central, principal summit» with the mountain Visok, whose name corresponds to the toponym *Visoko* in Bosnia and all that is the translation of a more general name with the base alt cf. *Altona* — Svrljig is a specific small district in which the names brought from Kosovo, from Metohija are mixed up with the old ones found there.

This whole region is cut by the valley of the Nišava and the crag of Sićevo and so *Lužnica* with *Babušnica* and then *iProt* District, according to what is already known, there are some interesting things, especially in the direction of the Pagan monastery, and from the elements reminding of the districts of the state of Dejanovići.

The regions of the old mining districts, especially around Rudnik, Terpča and Čehotana (base *tech*, *zeche*, meaning miners' pit *Zweite Lautverschiebung*, points out to the origin of the miners brought there) as well as around Kreševo and Fojnica (these problems as well as the toponyms of the type of *sag* are treated in my treatise *The Traces of the Miners Sasi in Serbocroatian Language*, The Annual of the Philosophical Faculty in Novi Sad V), with the other bibliography, especially about Bosnian mines.

It is interesting that the crag of the Nišava does not represent an obstacle for the movements along the mountain shepherds' directions.

The most interesting directions of onomastic researches are just the regions in which the Celts meet Illyrians and in which Gallic migrations mix up with the Celts of Middle Europe. It seems to me that there will be even more remarkable attestations for the district of Bugojno, for the neighbourhood of the mountains of Vlašići and Vlasenica, for the valley of the Neretva and Rama, for the district around the Đetinja, Ržav and then around Morača.

Unfortunately, around Novo Brdo older toponyms and micro-toponyms are completely destroyed in the tragic historic events of this most wealthy Serbian mining region.

With ground researches, it is more difficult to define the hierarchy degrees of importance. The degree of importance depends upon the subject and direction and of the aim of study. It means: in these cases, the hierarchy of the ground objects of study is of a relative value.

But anyhow, ground names are more stable onomastic elements than antroponyms. Surnames according to the name of father, are unequally accepted and unequally divided, and antroponyms are, sometimes, under the influence of family traditions and often of religious types in the sense of religious affirmations. Such are the names which are characteristic for the Israelites, Christians, Moslems. But there

are many names which, in one nation, or better in its language, obtain a special form, and so they become specific names for one region, for some origin. Aristid Nikolić (a merchant from Niš), Nićifor Jovanović (a chemist from Čačak), Sofokle Harivijadić (the son of a merchant a student from Niš) have the marks of ethnic origin. The same thing refers to the surname Argirović (Leskovac), to which corresponds the surname Srebrić (Prizren). Jovan Sterija Popović becomes a Serbian writer and in the surname of *Lazar Paču*, the base *pat is hidden with the Romance palatalization and the high-school teacher *Pitović* is *Pitu*. *Dodići* are former *Doda* and in *Janjevo Lja Ramani* is in fact, Vlah Aramun, *Taševići* and *Taškovići* have a surname according to hypocoristic of the ancestor *Taško* cf. *Anastasije*. *Nich* — name — surname according to the place of *Plana* can be found, although very rarely, with the Serbs, for example *Morača*, and the *Moračić*. Quoting examples of the testaments from the archives of Dubrovnik, K. Jiriček mentions the surname of *Vlahuša* many times and the adding — *uša* — corresponds to that type. The names of structural type are limited in a specific way: *Radun, Milun, Krcun*. The specific structures of the names: *Dragoš, Miloš, Dragojlo, Radojlo* appear too. Surnames like *Jonas, Junas, Jeras, Lukas, Mikas, Rakas* are mostly connected with Lika, and with Austria the names, and the surname *Jonas*. Very rare types are characteristic and they may be taken as structural fossils which are a trace of far ethnic relationships. Consequently, although rarely, antroponyms may point out, by their structure to mixoglotic situations and processes.

VI

Differentiated Interests in Onomastics and Methodological Complexes

As we said at the beginning, onomastics has been gradually becoming and become an individual branch, but the onomastic researches did not, by that, throw away the tasks directed towards the interests of the historic science and the other close ones. Onomastics has a unity in its basic scientific characteristic and with a support upon the basic linguistic principles. But we cannot and must not deny a duality of interest.

This first characteristic, this duality refers to the interior value and exterior functions.

1. The basic interior endogenic linguistic interests solve the problems of individual languages, their structural relationships and the phonetic and syntax processes. All the interests as well as the mixoglotic effects are directed towards a convergent valorization of the evolution expressed in a different way. We should harmonize our efforts in this direction upon the making of onomastic atlases of individual Slavic languages.

2. The exterior exogenic scientific interests refer to onomastic phenomena and especially upon oronyms, hydronyms and toponyms in the direction of pre-historic values, in the sense of historic identifications.

The mixture of these two directions is especially expressed in the studies of balkanological amalgamations and the relationships of the processes themselves and their effects.

In both of these directions of scientific interests, with the general here depicted specific concepts of principles, we must not overlook the necessary prudence, especially in two directions.

With the noting down of modern elements, and especially ground micro-toponymia, we must be prudent as far as several aspects are concerned. We should not accept topographic namings, without checking them up. In making special maps, we usually do not pay attention to the dialect colour in the pronunciation and in structure. So, we often have a toponym of the plural type (adding — *ci*), instead of the collective type (adding-*ce*). I have corrected such a mistake by making a map of the surroundings of Janjevo, according to the pronunciation it is Androvcе, as it is on a former special map, but at the new special map it is changed in *Androvac*, and I have brought back the form of *Androvce* (surely the older form in *Androvce*, cf. *The Speech of Janjevo*, p. 181).

We must especially be prudent, to the greatest extent, in the use of cadastre data of microtoponyms, about the names of localities, especially in the regions with more remarkable dialect characteristics. We should always check up and start from the personal observations at the place itself.

The second case represent the phenomena of so-called folk etymologies. A village near Bitolj, *Magarevo* (as Petar Skok notes down) is, in fact, *Magarevo* (cf. in Greek —μαγαρον) meaning an Enormous village. According to the oronym *Lupoglav* (Montenegro), The Lake of *Lupoglav* (Bosnia), the hill of *Lupoglav* (Kosmaj) as an older type, according to the words derived from latin *lupus* — *vuk* — later *kurjak*, we have a folk etymologic toponym *Lepoglava*, according to pretty (the neighbourhood of Zagreb. There is a river called *Mirna* in Slovenia as well as in Istria, but here base *mir* — does not correspond to the Serbian meaning of *mir* — *paix* — peace, but has the semantic value of the Illyrian word *dobar*, *bona Buna* is a frequent epithet for the names of water, and in the second semantic aspect *bona* in Roumanian also means estate and it explains the semantic change of Serbian *dobro* meanin estate. In the semantic opposite tendencies »to qualify a chthonic power« and to make merciful a breaking down power — we have a very interesting case with the hydr. *Dragor*. It is the name of a little river flowing through Bitolj for which I fomed out that it had the base of a first — class semantic value, and it is a qualificative connected with the name of dragon, 1. *dracon(em)* Alb. *dragól*, *dragór*, G. W. E.A.U. 73 cf. my article *Miscellanea toponymica macedonica*, MJ XVI, 74). Howerer, Slavic Mace-

donian population interpret the same base drag as a Slavic leksem value — *drag*, mio, as a suggestive effect, to deign the dangerous destructive orce merciful. The case of the above — mentioned toponym. *Nemenikuće*, in which I find a combined structure is especially interesting. Serbian population mechanically inherist the pronunciation *Nemenikuč*, surely with an older accent, var. with *ć* — *Nemenikuće*, and with the renewal of the population, from the end of the XVIIIth century, immigrants from *Javor* (Stari Vlah), this toponym is accepted in the from of today *Nemenikuće*, with the folketymologic explanation: »there were no houses there and Žujović stayed there and built up theit houses, but only the base is not changed, it remains neme not nema.

A special difficulty represents homonym variations of the tipe Nič (with the Romance palatalization and with the meaning of vert — whirlpool, for the water, a fountain and of the type *brč* — (b: A according to the *brč* in the noun: a bud on the branch) and with regard to the semantically separated verb *brčkati se* — paddle in water.

VII

Balkanologic Element in the Onomastic Studies of Illyricum

This articlis of a specific character of principles in the relationships of the onomastic material to the balkanologic problems and it reflects its own methological direction. So it will be useful to depict new possibilities in three cases of onomastic relationship in two significant studies in a specific treatise and in a concrete article which has just been published.

1 Profesor Vladimir Georgijev dedicates a special book to the problem of vowels in Slavic languages of today under the title. *Vokalnata sistema v razvoa na slovenskite ezici* (Sofia, 1964). I have already reviewed this study in the periodical *Onomastica Jugoslavica* (2, 1970, p. 216), emphasizing its importance in principles. Here, I want to emphasize again, even more strongly, that the study by Vl. Georgijev means a new date in the development of the comparative grammar of Slavic languages, it just bears in itself a turning point of the method of comparative grammar in general. For the first time a consistent comparison is performed and it is based upon mixoglotic foundations of concrete linguistic phenomena and it means the process of amalgamation. Emphasizing the original concept of Georgijev, I add my sistements about the base gab — gep, in Eastern Serbia, in Bosnia and in *Stari Vlah* («*The Mèlanges*» *Lui Alexandru Rosseti*, 1965) and the statements about the type of base bar — var, with a metathesis or vra in the top. of the Serbian word *Vranje*. The bringing of mixoglotic orientation is also imposed, as far as comparative grammar of Indo-European languages is concerned, and there would be a full effect of the new concepts of Vladimir Georgijev, it would mean the harmonization of the comparative method with the reality of the linguistics of today.

That study, at the same time points out to the obligatory links of linguistics, and especially onomastics, with balkanologic problems.

2 F. Bezloj's study *Vodna imena I—II* (Ljubljana), represents the results of complex etymologic researches and solutions. The importance of these two books of hydronymic studies, interesting for the regions of South-Slavic languages, I also review from the view — point of Slovene hydronymia and with a more widely-concieved subject (JF XXV). Here, I should like to emphasize more strongly that just the material of hydronymia in Slovenia, with a support upon the hydronymic phenomena of kajkavski part in Croatia, represents a very interesting base of study of onomastic complexes, but also for the identification of balkanologic mixoglotic phenomena. The specific characteristics of substratum allows us to notice some phenomena, perhaps even from the oldest layer (s), with a later process and the others, especially Celtic ones, and the third phenomena pointing out to the proces of pre-Slavic romanization.

Very little scientific attention is paid to antroponymia as the subject of onomastics, especially if we compare it with ethnonymia (Cf. Vasmer; among Slavic authors, Lehr-Splawinski, Raspoed etc. with bibliography). The material of this study has much more importance for balkanologic problems than it seems to us. Abondant material in the Historic Institute of the Serbian Academy of Sciences and Arts and in the Instiute for Serbian Language, suggests a very documented and complex picture, which can only be surmised from T. Maretic's treatise (Rad 181, 182). We should also acknowledge a great merit done to science by J. M. Zeleznikov in his book *Очерк сербско хрватског антропонимического словообразования суффилло салвнаа сербско-хрватской антропонимии XII —XVth century*. This book is well reviewed by Dr. P. Šimunović (*Onomastica Yugoslavica* 2). I want to imphasize that such a scientific approach is very justified. A material limited by the subject and the tme enables author to give a clear classification expressed in a formal way. The same material, both according to its structure and its foundations, points out to mixoglotic relationships and processes. It can especially, be seen and not only supposed according to suffixes of the type *ul-un-ajlo*, and according to suffixes in which appears Š. — S. All that suggests interesting results, especially with regard to the passage of some antroponyms from the link conditioned by ethnic amalgamation (for example *Radulović*), and some subjects preseverve a close relationship with the process of amalgamation (for example: *Stanul, Prvul*).

One of the latest articles with very useful conclusions is published by Professor Atanasije Urošević, with the title: *From the toponomastics of the regions of Kosovo* (The Herald of the Geographic Society, XLIX, No 2, p. 61—70. East Kosovo is a very interesting district, as far as onomastics is concerned, and especially toponymia. Real solutions are signification. A. Urošević quotes the coins of money which I mention so im my study *The Speech of Janjevo* (150) and in the treatise *The Traces*

of the *Miners Sasi* (The Annual of the Philosophical Faculty in Novi Sad, p. 103—106), where I emphasize the phenomena with »s« and »š« in the variations for example: *Sase, Siška, Sasnici, Šašinci, Sasa* etc. the examples with š denote the process of romanized Sasi, the element of Sasi in the ethnicum of Vlasi, or in a double amalgamation. Given examples are a fine attestation of that. This article shows fully how much onomastic studies are connected with geographic methods, emphasizing the necessity of the collaboration of the sciences, a very remarkable parallelism of the science about the ground and the language.

The form of *Šaškovce* with the passage of s into š, as in the toponym of *Saškare* (by *Letnica, Skopska Crna Gora*), points out to the amalgamation of the descendants of *Soli* with *Vlasi* and that the later layer retains the toponym. We should also emphasize that the examples from this article also confirm the structure of toponyms of the typece (*Dabiševce, Buriševce, Bosce*).

All these notes point out to the connections of inomastic problems with the balkanologic ones, as well as to the mutual scientific harmonization of the processes, methods and effects.

Translated by Darko Žigić

Milivoj PAVLOVIĆ

L'Institut pour la langue Serbo-Croate, Beograd

MISCELLANEA ETYMOLOGICA BALCANICA

1. bona = »ma chère«

Une étymologie populaire permet de reconnaître hybridité sémantique.

Dans le Dictionnaire (Rječnik) de Karadžić nous avons l'adjectif *bolan*, *bolana* var. *bóna*, *bolano* var. *bóno*, »krank aegrotus«; comme la seconde signification est indiquée »unglücklich, miser«, dans les exemples *Što ti učini, bolan, brate; Što je, bolan slugo Milutine!*

Comment une signification pareille s'était incluse dans la base *boln-*? Ceci devient moins difficile à comprendre si nous nous arrêtons à la forme du jargon s. f: *Kako, bona!* ou l'adjectif n'pas le sans »malade«, mais la valeur sémantique: Comment va tu, ma »chère?«

Dans le passé mythologique on employait les termes suggestifs pour apaiser les esprits malveillants, pour s'assurer leur bienveillance. C'est ainsi qu'on nommait les courants d'eau *Dobra, Bona, Buna*. De même la formule d'accueil en ami comprenait le qualificatif f. »bona«, lequel contenait aussi la valeur sémantique »bonne«, Donc »bonne« signifiait »ma chère« dans le langage des Valaques qui se serbisaient, et dont les formes *bóna* les Serbes identifiaient avec leur *Bo(l)na*, d'où la signification hybride »ma pauvre!«

2. Bolanĝa

Dans son Dictionnaire (Rječnik) Karadžić cite *bolanĝa*, qu'il explique sous le mot *mjerila*: »terezije«, »Terazije«. La variante »balanca« n'existe pas dans le dictionnaire de Karadžić.

On peut conclure que le substrat romanisé avait gardé un »o« de »a«, aussi le »ĝ« (cf. *ĝepa, Gabare — Žabare*, cf. mon article dans les »Mélanges Rosetti« (Lui Alexandru Rosetti 1965). La forme *balance* est un talianisme relativement nouveau.

3. Pelengiri

Vuk Karadžić (Rječnik) note les synonymes *pelengaće* et *pelengiri* au pl. avec l'explication qu'il s'agit de pantalones de laine, qu'on porte

en Hercégovine et en Serbie (T. Užice); aussi on les portaient jadis au Monténégro.

Ce sont les pantalons longs, au dessous des genoux large et noir caractéristiques pour les »Ere« (Herkouniates, tribu celtique).

C'est un appellatif composé, dont la première partie est le qualificatif de couleur gr. πέλος »noir, burn, de couleur sombre«. La seconde partie de ce mot porte sur la forme ronde, n'étant pas serrés autour de la jambe, donc: γῦρος tour, cercle, mouvement ciculare (Alexandre).

4. Kremna

Dans la vallée la Djetinja le toponyme Kremna en réalité est un collectif toponymique. Sa base, caractéristiques pour le substrat, se retrouve en gr. κρεμνός lieu escarpé, précipice. Ce toponyme a prit la forme du collectif.

5. Bol — Vao

Un élément oronymique, *Bol* se trouve à l'île Brač. Sa structure se répète dans l'oronyme *Vao*, près de la Mokra Gora (Serbie de l'Oueste). On retrouve la même base à plusieurs reprises, aussi dans le toponyme *Valjevo*, qui reproduit l'indication du terrain. (Cf. MJ XVII, s. 103—104). On retrouve la base »bal« — »val« dans les composés, pex. *kačka-valj* ar. *cascavalis*.

6. Cačkavalj

Le fromage dur et bien salé, en forme ronde, ar. *cașcăval*. Cet appellatif ordinairement décomposé *caș* + *caval*, qui avait été compris comme un composé »fromage de cheval« (Tache Papahagi, *Dictionarul dialactului aromîn*, 1963).

La structure de ce composé fait remarquer d'abord *caș* — 1. caesus, ensuite adv. *ca* »comme« aussi *cata*, enfin *val*, ancien trait balkanique *bal*, *val* signifiant aussi »boule«, donc »fromage comme une boule«, »boule de fromage«.

7. Cașirtște

La base ar. *cașû* »fromage« se prête à la derivation par un suffixe slave, indiquant l'endroit de l'activité dans le passé *cașirtște* (Pap.), dans l'opposition vis-à-vis *căsăre* »fromagerie actuelle aussi parc à brebis«.

Sans une opposition pareille la terminaison n'indique que l'endroit où on exerce une activité *căstăniște* (Pap.).

8. *Čantrati*

Dans le Dictionnaire étymologique de P. Skok la variante *čandrati* (Dalmatie) »dosadno moljakati« s'oppose à la variante *čantrati* (isoglosse plus large; Daničić), pour laquelle forme Skok n'accapte pas l'origine turc. Cependant on ne peut pas accepter l'explication proposée par Skok: *canati* — *čankati* (Mikalja), *čanjati* (Vuk) et *tandrljati* (koje može biti daleki relikv od izraza *dandara*, cf. etn. *Dindari*). Baza je romanizovanog supstrata arh. ar. *cintāre* »action de chanter, de jouer d'un instrument«, avec le sens négatif: stylistique (insister en répétant dont l'effet est de fatiguer).

9. *Bučin*

Dans la toponymie serbe en rencontre *Bučin*, qui rappelle un terme pastorale — *bucina* (Pap.) provenant du lat. *bucinum*. La situation du terrain fait admettre la solution proposée.

10. *Trešnjevo, Treštenik*

Les appellatifs indiquant les arbres fruitiers sont importants pour les formations toponymiques, mais aux degrés différents. Le nombre le plus important constituent les toponymes formés de la base *ora* (1) »noix«, les plantations de noyer étant caractéristiques surtout pour les domaines des anciens monastères serbes (Dictionnaire toponymique de Yougoslavie, 1956, 316—317). Les formations des bases *šljiv(a)* »prune« et *krušk(a)* »poire« sont également nombreuses (p. 428, 248, 249), mais le second type est infecté par les bases de types homonymes. Cependant les formations de base *višnj(a)* »prunus cerasus« sont déjà au contact avec le type *višina* »altitude« (var. de *visina*), adj. *višnji* »altus«, dont l'effet est l'etymologie populaire p.ex. *Višni, Višnja Gora, Višnja Vas, Višnjan, Višnje, Višnjevac, Višnjevo, Višnjić-brdo* (p. 462). Le cas pareil et encore plus intéressant est celui des variantes de la base *trešnj(a)* var. *crešnja, črešnja*.

C'est en Macédoine seulement (p. 111) qu'on rencontre quelques exemples de type *Creševo* (Skopje), *Creška* (Štip), *Crešnevo* (T. Veles; Ohrid). En Slovénie (p. 120—121) on a identifié plusieurs variantes de type *Crešnjevci, Crešnjevci, Crešnjevci ob Bistrice, — ob Dravi, ob Dragatušu, pri Oštrem, pri Semicu, Crešnjice* (Celje, Novo mesto, Trbovlje bis); En Croatie *Crešnjevo* (Varaždin, p. 121).

Cependant l'appellatif *trešnja* (Vuk) »cerise« à côte de *trešnja* (Vuk) »das Zittern, tremor«, »das Erdbeben, terrae motus«, var. *tres, potres* se trouvait dans la situation de suivre la voie de l'etymologie populaire, La formation d'un toponyme nouveau *Trešnja* (non loin de Beograd) indique une localité avec un cerisier, donc motivé. Poutant l'analyse sémantique concernant le terrain ne confirme pas que *Trešnjevo* en Monténégro soit en relation avec un cerisier. Karadžić cite le vers du

chant populaire dans lequel *Trešnjevo* devait être *polje* »champ«; mais ce n'est qu'un cliché poétique. En réalité il ne s'agit que d'un toponyme au pied de la montagne *Treskavac* (10 km de la montagne *Durmitor*), pour laquelle le géographe Pavle Vujović constate d'être »sans eau«, »rocheuse«, »sans végétation« (Narodna enciklopedija, T, IV, p. 594). La même situation caractérise le plateau *Treskavac* (Monténégro; Bosnie) de même la montagne *Trešnjevik* (cf. top. *Trešnjevo* (Andrijevića, Monténégro), par laquelle j'ai dû passé à travers l'orage et la pluie diluvienne). L'oronyme *Treskova Glava* (Bosnie) n'a rien à faire avec la base concernant le cerisier. A l'appellatif *trešnja* également à *trešnja* on pourrait approcher le type *Trešnjevića* (Svetozarevo — Jagodina, Serbie; Sarajevo, Mostar, BiH). Poutant le même type se range plutôt du côté de la base *tres*, qui est caractéristique pour le type déjà cité aussi bien que pour *Triješnjica* cf. *Treštanovci*, *Treštenica* (Slavonie), aussi *Trešćenovac* (šć, št, Karlovac Croatie), enfin *Tresonče* (Macédoine).

Ces types sont caractéristiques pour la base *tres* > *tres* à laquelle j'ai attribué l'hydronyme *Treska* en Macédoine (MI XVII, 113, 114), ce qui correspond à la forme *Tresino* (cf. Vasmer, Slaven in Griechenland). Mais une parallèle du substrat romanisé n'est pas à combattre (cf. Meyer—Lübke, RSW, 8674). Une explication pareille est suggérée, d'après l'effet aquostique, par le nom du monastère *Treskavec* (Macédoine), ce qui me permet d'identifier dans ces cas la base et la valeur sémantique des termes mythologiques *Jupiter tonans*, *Jupiter Tonitrator* (CIL 3, 2766, 8374, p. 2256), dont le culte avait été constaté aussi dans notre pays (Rastislav Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, p. 54). A côté des exemples cité il faut ajouter aussi le nom une coline de l'île *Krk* (Skok). La terme *Tonirator* est à comparer avec le terme s. *Gromovnik* aussi *Fulminator*.

Les interférences des bases homonymes ou pseudohomonymes de types (*višnja*) *višnji*, *trešnja*: *tréšnja* (cf. trse-) panmettent à comprendre les méviations sémantiques, les pseudoétymologies (étymologies populaires), les lexèmes hybrides. Au second type de caractère balkanique il faut ajouter les éléments du lexique turcs dans le slave macédonien, étudiés par Mme Olivera Yachar-Nasteva (*Hibridni obrazovana vo makedonskata toponimija. Referati za VI Međunarodni slavistički kongres vo Praga. Skopje, 1968*). C'est la méthode qu'il faut suivre aussi dans les études mixoglottiques des autres langues balkaniques concernant les éléments turcs.

Hasan KALESHI
Institut d'études albanologiques, Priština

THE IMPORTANCE OF TURKISH INFLUENCE UPON WORD FORMATION IN ALBANIAN

Having penetrated into the Balkans at the end of the XIV and the beginning of the XV century, conquering the Balkan countries one after another, the Turks have brought with them a new religion, a new system of government and social structure, new institutions, a new oriental culture and, finally, a new language as well. The life of nearly five hundred years under the Osmanlis has left vivid traces upon the Balkan people, on both material and spiritual aspects of their lives. But nowhere was the influence as strong as it was on the language. This is quite understandable. A new kind of administration with Turkish officials, new cultural, educational and social institutions, the permanent contact of the population with the authority, the colonization of certain areas by Turks or the conversion of some ethnical groups, the concentration of Turkish soldiers in big towns and fortifications, their common warfares with the Turks which included not only the muslims but some categories of christians as well (vojnuks), the acceptance of islam and with it the adequate religious terminology, education in Turkish schools where Arabic, Persian and Turkish was taught, sermons containing a large number of Arabic, Persian and Turkish words, the influence of the bazaar which aquired an oriental character, new handicrafts brought over by Turks and with it the whole handicraft terminology etc. — all this caused the fact that oriental loanwords or turcisms are to be found by thousands in every Balkan language. From that huge number of words only a smaller part, mostly terms connected with civilisation, have entered through European languages, such as *alkohol*, *tarifa*, *havarija*, *admiral*, *almanah*, *zenit*, *azimut*, *kalif*, *kediv* etc.¹, whereas the rest, of more than

¹ There is no doubt that if the word *kalif* had come through the Turkish language it would be *halifa* or *kaliſa*, and *kediv* — *hidiv*. It is interesting that even Abdullah Škaljić in his work *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku* (Svjetlost, Sarajevo 1965) has not mentioned these oriental loan-words in the preface, so that they were not included in his dictionary. To list only a few of them which are less known to be of Arabic or Persian origin: *kanfor*, *tambura*, *narandža*, *azuran*, *limun*, *kadifa*, *soda*, *talk*, *abanos*, *mišador*, *amalgam*, *eliksir*, *baldahin*, *karat*, *kalibar*, *široko* (wind), *katran*, *alkali*, *antimonium*, *sirup*, *hazarder*, *kalup*, *dud*, *arsenik*, etc. (S. Giovan Battista Pellegrini, L'elemento arabo nelle lingue neolatine con particolare riguardo all' Italia, in: L'occidente e l'Islam nell'alto Medio evo, t. II, Spoleto 1965, 598—790).

95% have come through the Turkish language, regardless of whether they were words of Arabic, Persian or of any other oriental origin, even so a number of Greek words.²

But not only this. Even today a large number of words are formed with the aid of different turcisms or Turkish suffixes. To mention only the importance of the suffixes: *-li*, *-luk*, *-đi* in Serbocroatian: *fakultetlija*, *pubertetlija*, *apentlija*, *režimlija*, *nestašluk*, *poganluk*, *siledžija*, *larmadžija* etc. Therefore the study of turcisms is not only of primary importance from the standpoint of philology, but from the cultural, historical and sociological as well. Without having a good knowledge in the field of turcisms one is unable to make a research-work in literature, ethnology, economic and social history — in one word, to investigate the material and spiritual life of the Balkan people under the Turks.

However, although of great importance the turcisms in Balkan languages have not been investigated sufficiently. Especially, they were not discussed in a comparative way, and this is impossible to do unless they are not separately studied in each language. In certain languages, of course, some progress has been made, whereas in others the studies are still at the initial phase. The most has been done in Serbocroatian. About a hundred years ago the interest for turcisms had been raised by Otto Blau³ which were afterwards for the first time scientifically dealt with by F. Miklošič comprising all Balkan and Slavic languages.⁴ Supplements given by Friedrich Kraelitz and Theodor Korsch⁵ only increase the value of Miklošič's work. Unfortunately, some later investigators have not followed Miklošič's steps in comparative studies of turcisms. Several other works⁶ appeared after Miklošič

² In his famous work *Die griechischen Lehnwörter im Serbo-Kroatischen*, Berlin 1944, M. Vasmer has dedicated a whole chapter to Greek words which have, through Turkish, entered into Serbocroatian. These words are to be found both in Macedonian and Albanian.

³ Dr Otto Blau, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler*, Leipzig 1868.

⁴ F. Miklosich, *Die türkischen Elemente in den südost, und ost-europäischen Sprachen* (Griechisch, Albanisch, Rumänisch, Bulgarisch, Serbisch, Russisch, Polnisch), *Denkschriften der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil.-hist. Classe XXXIX (1884), 239—338, XXXV (1885), 105—192 and *Nachtrag t. XXXVII* (1889), 1-88, XXXVIII (1890), 1—188

⁵ Corollarien zu F. Miklosichs „Die türkischen Elemente...“ Wien 1911 (*Sitzungsberichte der Kais. Akademie der Wissenschaften in Wien*, Phil.-hist. Kl. 166, 4 Abh.); *Archiv für Slavische Philologie* (H. VIII und IX).

⁶ The work of Dj. Popović should be mentioned here: *Turske i druge istočnjačke reči u našem jeziku*, *Glasnik srpskog učenog društva*, knj. 59, Beograd, 1884. It is Popović's merit that he collected much material and published it, so that it can even today serve many orientalists. We have also much material in the dictionary by Ivan Esih: *Turcizmi — Riječnik turskih, arapskih, perzijskih, riječi u hrvatskom književnom jeziku i pučkom govoru*, Zagreb, 1942. But both these works have many drawbacks, because of their authors not being either orientalists. A much more serious work is the one by P. Skok: *Prilozi proučavanja turcizama u srpskohrvatskom jeziku*, *Slavia* 15 (1937—38), 166—190. Two other works should be mentioned as well: N. K. Dimitriev, *Etjudy po serbsko-tureckomu jazykovomu vzajmodejstvuju I—IV*, *Dok. ANSSSR — B* 1928—1929, and S. D. Prince, *Surviving Turkish Element's in Serbo-Croatian*, *JAOS* 51:3 (1937—38) 166—190, 336—366, 481—505.

of which recently two dictionaries of turcisms — one by Škaljić, already mentioned⁷, the other by Antun Knežević.⁸ The fact that the Turkish influence upon Serbocroatian and other Balkan languages has by far not been enough examined prove some minor but very important works by Schmaus⁹, Kissling¹⁰, Stakovsky¹¹, Hazai¹² and others.¹³

About turcisms in Rumanian we shall mention the already first-class work by L. Saineanu¹⁴, whereas in Hungarian we have, apart from the doyen of the Hungarian turkology professor Nemet, a series of works by S. Kakuk¹⁵ who will soon publish her doctoral disertation on Turko-osmanlic influences upon Hungarian. Again, a series of works¹⁶ exists on the same influence upon Bulgarian, whereas the influence of Turkish upon Macedonian was seriously dealt with by Olivera Jašar — Nasteva.¹⁷

⁷ About this dictionary by Škaljić see my critical review: *Die Turzismen im Serbokroatischen*. In: *Ural-Altäische Jahrbücher*, Band 30 (1967), Band 1-2, 121—130, where I have pointed at some imperfections of this otherwise, very important and useful work, as well as at some problems concerning the methodology of collecting and dealing with turcisms.

⁸ Antun Knežević, *Die Turzismen in der Sprache der Kroaten und Serben*, Slavisch-Baltisches Seminar der Westfälischen Wilhelms Universität Münster (Westf.), Vol. III, Meisenheim am Glan 1962.

⁹ Alois Schmaus, *Zur lautgestalt der türkischen Lehnwörter in den südslawischen Sprachen*, Münchener Studien zur Sprachwissenschaft, Heft 6, München 1955, 104—123; *ibid*: *Türkisch k' — g', ç -c in den Balkansprachen*, Slavist. Studien, München 1968, 170—182; *ibid*: *Gramatički rod turških imenica u južnoslovenskim jezicima*, Zbornik za filologiju i lingvistiku (Novi Sad), 4-5 1961/62, 300—308; *ibid*: *Pojave tursko-srpsko-hrvatske jezičke interferencije*, Godišnjak VI, Centar za Balkanološka ispitivanja, knj. 4, Sarajevo 1968.

¹⁰ H. J. Kissling, *Zu den Turzismen in den südslawischen Sprachen*, Zeitschrift für Balkanologie 1964.

¹¹ Stanislav Stachowski, *Die osmanisch-türkischen Lehnwörter im Serbokroatischen und ihre Bedeutung für die historische Phonetik des Osmanisch-Türkischen*, *Folia orientalia* 4 (1963), 143—170.

¹² G. Hazai, *Remarques sur les emprunts turcs des langues sud-slaves*, *Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* VII (1961), 97—138; *ibid*: *Kam njakoi vaprosi na osmansko-turkiskite zaemki v južnoslavjanskite ezici*, *Studia, Slavica Hung.* IX (1963), 387—391.

¹³ See for example: Ismail Eren, *Güney islav (sırp-Hırvat-Bulgar ve Makedon) dillerinde kullanılan Türkçe Ekler*, XI Türk Dil Kurultayında okunan Bilmesel Bildirilerden Ayribasım, Ankara 1968; Snejžana Veljačić, *Sırp-Hırvat Dilinde Girmiş Olan Türk Maddi Kültür Unsurları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Doktora Tezi, İstanbul 1966.

¹⁴ L. Saineanu, *Influenta orientala asupra limbii și culturai românești I—II*, București 1910.

¹⁵ S. Kakuk, *Les mots d'emprunt turcs-osmanlis dans le hongrois et les recherches d'histoire phonétique de la langue turque osmanlie*, *Acta Orient, Hung.* Tomus V, Fasc. 3, and especially her work: *Die Südslawische Vermittlung bei den osmanisch-türkischen Lehnwörtern der ungarischen Sprache*, *Acte du premier Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes* VI, Sofia 1968, 763—711, which is important for us too, because it shows how the turcisms have through Serbocroatian come into Hungarian.

¹⁶ Prof. B. Conev, *Turski dumi v bulgarski ezik*, *Godišnjak na sofijskija univerzitet*, *Istorisko-filologičeski fakultet* XXV, 4; Kiril Mirčev, *Za sudbata na turcizmite v bulgarski ezik*, *Izvestija na Institutata za bulgarski ezik*, kn. II (1952), 117—127.

¹⁷ Olivera Jašar — Nasteva, *Makedonskrite kalki od turskiot jazik*, *Makedonski jazik* 13—4, 1962/3, 109—172; *ibid*: *Tursko-makedonski leksički vkrstuvanja i mešanja*, *Godišen zbornik na Filozofski fakultet na Univerzitetot vo Skopje*, kn. 15 (1963), 349—384.

However, the study of original influences upon Albanian, after Miklošič, and the rather numerous turcisms which G. Meyer¹⁸ entered in his Dictionary, advanced very slowly, although it is most certain that the Turkish influences upon Albanian are the strongest and undoubtedly the most interesting. In recent years a much greater attention has been paid to them. Thus Dizdari published his Dictionary of Oriental Loanwords¹⁹ in sequences. It is certainly, a very useful work but according to the selection of the material, the method of dealing with, the using of sources for his work, it can not satisfy the needs of contemporary science. It is obvious that Dizdari is not familiar with the results of European turkology. Several other short works appeared as well, which can also contribute to the completion of study of these manifold problems.²⁰ The work of Xhuvani and Çabej should especially be mentioned, because it deals with the suffixes in Albanian which comprise some Turkish suffixes as well.²¹

Having collected turcisms for many years from folk literature and fiction, I succeeded to accumulate a huge material of about several thousand patterns which we intend to elaborate in a much bigger work and which will not contain a dictionary of turcisms only, but also a scientific analysis of them as well; such as: phonetics, morphology, semantics, their territorial distribution, or word geography, chronology, their stylistic function, and especially their etymology. In this case I have tried to deal only with the

influence of the Turkish language upon word formation in Albanian, although the title of the theme is not quite adequate, because I included grammatical suffixes as well: plural, femininum, deminutive and privative. This has been done deliberately because these categories have until now been rather neglected. As this is a problem of great interest for Balkanology, I have selected as many examples as possible primarily taken from already published sources or out of my personal notes.²²

¹⁸ G. Meyer, Etymologisches Wörterbuch der Albanischen Sprache, Strassburg 1891.

¹⁹ T. N. Dizdari, Huazime orientalizmash në shqipet, Buletin i Univerzitetit shtetëror të Tiranës, Seria Shk. Shoq., 1960, and later in „Studime filologjike“.

²⁰ Gy. Németh, Traces of the Turkish Language in Albania, Acta Orient. Hung. XVII (1961), 9—29; Stanislaw Stachowski, Der türkische Dialekt des XVII Jh. in Albanien, Folia orientalia, Tome VIII (1957), 177—195; *ibid*: Beiträge zur Chronologie der albanischen Turzismen, Folia orientalia, Tome X (1969), 51—58; Anton Krajni, Bref aperçu des emprunts turcs a l'albanais, Studia albanica 2/166, 85—96. From this work one can see that the autor is not quite familiar with the influence of turcisms upon Albanian, and thus tries to reduce its important role. Some original observations can be found in the short work by A. V. Desnickaja, O stilističeskoj funkcii turcizmov v albanskoj poezii. The work is on 8 pages and I had it as a photocopy from Hamburg, no reference of the magazine.

²¹ Prapashtesat e gjuhës shqipe. Nga prof. Dr. Aleksander Xhuvani the prof. Eqrem Çabej, Tiranë 1962. Many formants with which we have dealt in our work, have not been mentioned here.

²² In this work are used the following abbreviations: *a.* = Arabic, word of Arabic origin; *adj.* = adjectiv; *alb.* = Albanian; *Asllani* = Ali Asllani, *Hanko Halla*, Beograd 1965; *Bardhi* = F. Blanchus, Dictionarum latino-epiroticum, Roma 1635, pb. M. Roques, Le dictionnaire albanais de 1635, Paris 1932; *Cetta* = Anton Cetta, Tregime popullore I. Drenicë. Bleni i parë, Rilindja, Prishtinë 1961 250 kd. = 250 Këngë popullore dasme, Instituti i folklorit, Tiranë 1963; *f.* = femininum, feminine gender; *FA* = Emanuele Giordano, *Fjalor i Arbëreshëvet t' Italisë*, Edizione Paoline, Bari 1963; *fig.* = figurative

I Forming of Nouns

The influence of Turkish upon forming of nouns can be divided into three categories:

1) Forming of nouns by means of using different suffixes, either productive or unproductive, namely those which entered into the Albanian language together with other Turkish nouns. First we dealt with two grammatical suffixes, one for plural, the other for deminutive;

2) Compounds, irregardless of where they were formed, either in Albanian or brought over, already as compounds, from Turkish. (inherited);

3) Compound nouns formed by the Turkish of Persian genitive link, so that they have come from Turkish already as compounds, — I shall try to explain only their link here.

At the end of this chapter I deal with the formation of the feminine gender of Turkish nouns, because the Turkish language has no grammatical gender.

The plural suffix -ler/-lar. — We form the plural in Turkish by means of the suffixes *-ler/-lar*, according to the law of vowel harmony. This formant does not exist in Serboarocian because Serbocroatian plural suffixes are added to Turkish nouns in singular, e. g. *aga* age, *beg* — *begovi*, *šejh* — *šejhovi*²³, whereas in Albanian there is a large number of nouns with the original plural suffixes. Although a number of such plural nouns exist in Albanian (*mbret* — *lerë*, *dhespot* — *lerë*), my opinion is that they all are unproductive and that the suffixes *-ler/-lar* entered the language together with the plural form. The fact that the plural form came together with the singular one proves that we still have both formants *-ler/-lar* although there is no reason for it because in Albanian there is no vowel harmony as it is in Turkish. The following examples show it most obviously: *atllarë* (Gjëegjëza 114, KPSk 37) 'horses' < t. *atlar*; *ustallarë* (K) 'builders, craftsmen' < *ustalar*; *shahllarë* (KPH 28) 'shahs' < *şahlar*; *çaushllarë* (KPH 69) 'sergeants' < < *çauşlar*; *agallarë* (Asllani 44) 'agas' < *agalar*; *zabitllarë* 'officers' < *zabitlar*; *hanëmlarë* (Imami 29) 'hanumas' < *hanimlar*; *hoxhallarë* 'khojas' < < *hocalar*. On the other hand we have *beglerë* (Imami 67) and *bejlerë* (Asllani 68) 'begs' < *beg/beyler*; *dervishlerë* (Imami 37) "dervishes" < *dervişler*;

meaning; *Fj.* = *Fjalor i gjuhës shqipe*, Tiranë 1954; *v.* = *verbum*; *gr.* — *Greek*; *Gjëegjëza* = *Folklor shqiptar. Gjeegjeza*, Tirane 1968; *Imami* = *Sitki Imami, Drejte ditëve të reja*, Rilindja, Prishtinë 1964; *it.* *Italian*; *Kavalioti* = *Th. A. Kavaliotis, Protopeiria... 1770*, pb. G. Meyer, *Albanesische Studien IV. Das griechisch-südrumänisch-albanische Wortverzeichnis des Kavaliotis*, Wien 1895; *K* = *Hasan Kaleshi*, collected material from the Albanian speech of Kiçevo and from Podujevo, Kosovo; *KP Dashurie* = *Këngë popullore dashurie*, Tiranë 1965; *KPSk* = *Tregime dhe këngë popullore për Skënderbeun*, Tiranë 1967; *Limthi* = *Fjalët turkiste në „Lahutën“ e Fshitës*, Shejzat 3-4/1961, Romë 961; *ngr.* = *new Greek*; *oldos.* = *Oldosmanian, altosmanisch*; *p.* = *Persian*; *part.* = *participle*; *pl.* = *plural*; *PP* = *Folklor shqiptar I. Proza popullore*, vëllim I—IV, Tiranë 1963—1966; *Pre.* = *V. Prenushi, Këngë popullore gegnishte*, Sarajevo 1911; *refl.* = *reflexive*; *slav.* = *Slavic (Serbo-croatian or Macedonian)*; *scbr.* = *Serbocroatian*; *t.* = *Turkish*; *Xhuvani-Çabej* = *Prapash-tesat e gjuhës shqipe*, nga prof. Dr. Aleksandër Xhuvani dhe prof. Eqrem Çabej, Tiranë 1962.

²³ The only time that I have come across the suffix — *lar* was a record dating 1730: *v'zleze vezir'že i pročī agalari...*, in: *Stari srpski zapisi i natpisi* (III 5576).

shehlerë (Gjëegjëza 161) 'sheikhs' < *şeyhler*. Here I would like to point at the oldosmanlic forms *beglerë* and *agallarë* instead of *beyler* — *agalar*, which we can still find in the t. dialect of Prizren, whereas in Toskian we have always *bejlerë*. As a curiosity we would give the plural *kollaxhulerë* 'monks' < gr. *kaloger*, which was formed analogously.

In the mentioned work by Xhuvani and Çabej this suffix has not been taken into consideration at all.

The deminutive suffix -xhik. — The Turkish deminutive suffix *-cik/-cık* *-cuk/cük*; *-çik/-çık/-çuk/-cük* is very rare in Albanian, the only existing form is *-xhik* (t. *cik*). We have found only four nouns which together with the suffix entered the Albanian language: *kapixhik* (Imami 13, 57) 'small gate' < < *kapicik*; *hamamxhik* 'a small house bath' < *hamamcik* and *sakllamaxhik* (K — Podujevo) 'children game', hide and seek' < *sakllambaç* < *sakllamak*; *çelioxhik* 'a kind of children game' < *çelicik* (?), but we have in Turkish *çelik-çomak*. I suppose there are much more examples.

The formation of nouns by means of the suffix -li. — The Turkish suffix *-li/-lu/-lı/lü* is used in Turkish to form adjectives out of nouns, but these adjectives could also be used as substantivs. They vary in meaning. In Albanian, this suffix is rather productive, and is added to nouns to form adjectives of which some have nominal meanings. Their elementary meanings in Albanian are the following:

1) The denomination of persons belonging to or coming from a country or place; viz. the denomination of inhabitants of certain countries, towns and places, like for example *-li + ja* in Serbocroatian, e. g. *Stamboll-li*, *Prizrenli*, *Ebasanli*, *jerli* 'inhabitant' < *yerlü*; *sheherli* 'citizen, from town' < *şeharli*; *vendali* 'inhabitant' < alb. *vend + a + li*, which is probably a calques of *yerlü*.

2) Denoting persons who have or possess something: *ızınli* 'somebody on leave, someone who has the permission to leave' < *izinli*; *mejtepli*, *meqtepli* and *mitepli* (KPH 147) 'educated, at school' < *mektepli*; *atli* (PP I 444) 'who has a horse, a rider' < *atli*; *kafoxhakli* (Imami 79) 'the one who has a fireplace for coffee, where one usually gets coffee' < *kahve ocagi*; *zanatli* craftsman < *sanatli*; *myhyrli* 'which carries a seal, sealed' < *mühürlü*; *namusli* (K) who has honour', honourable' < *namuslu*; *merakli* 'one who likes something' < *merakli*; *hakli* 'who is right' < *hakli*; *sevdalli* (Fj) 'one who has *sevdah*, who is in love' < *sevdali*; *kryqali* (Pren. 80) 'one who possess a cross, christian alb. *kryq + a + li*, *pullali* (PP III 524) 'freckled, a freckled horse' < alb. *pulla + li*.

The above mentioned examples show that this suffix is in most cases connected with Turkish nouns, but they show also that it was productive, although in a limited way, like *kryq + a + li*, *vend + a + li* etc. Limthi mentions two other derived nouns with *-li*, which also came directly from Turkish: *xhemjetli* 'the one who belongs to *cemiyet* (*Ittihad ve Tarakki Cemiyeti*) and *zerdeli* 'a kind of plums' < *zerdeli*.²⁴

²⁴ I am giving the meaning of the words which they have in Albanian not seeking for their meaning in Turkish. We also, only in exceptional cases, go further from Turkish in word terminology, although a huge number of mentioned examples are of Arabic or Persian origin. Different phonetic changes will be dealt with in a separate work.

Forming of nouns by means of the suffix -xhi, -çi. The Turkish suffix *-cı/-cu; -cı/-cü* (after the consonants f, p, s, ç, k, h, s, t — *cı/-cu; -çi/-çü*) is not only the most frequently used Turkish suffix in all Balkan languages but is also the most productive. In Albanian it also appears as *-xhi* and *-çi*. As *-xhi* (t. ci), it is added to words ending in voiced consonants or vowels, and *-çi* is added to words ending in voiceless consonants. Almost the same as in Turkish. In spite of the efforts made by linguistic purists in all Balkan languages to eliminate this suffix it was not only retained but is still productive. This suffix is primarily used for making the nomen actoris out of Turkish nouns, and their meaning is in close connection with the basic word. My opinion is that words formed with the aid of that suffix in Albanian can be divided into three categories:

1) Words which entered the Albanian language with the suffix: *zanatçi* (Fj, Gjëegjëza 94) 'craftsman' < sanatci, but at the same time we have *zanatli; sheqerxhi* (Fj, K) 'the one who makes and sells sweets' < şekerçi; *shakaxhi* (Fj, Imami 35) 'joker' < şakacı; *sehırxhi* (Fj) and *seırxhi* (K) and *sejrexhi* (Limthi) 'spectator' < seyirci; *sazexhi* (Fj, PP I 229) 'the one playing the saz' < sazci etc.

2) Turkish words to which the suffix *-xhi, -çi* was added in Albanian, because such coinages do not exist in Turkish: *telallxhi* (Cetta 122) but also *telall-i* 'pedlar' < t. tellal < a. dellāl; *xhelatxhi* (Cetta 39, 160, 112) 'hangman' < t. celat a. gallād, but also *xhelat; bahçevanxhi* (PPIV 103), as well as *bahçevan* 'gardner' < t. bahçeban; *dardhaxhi* (Pren. 148) 'seller of pears' < < alb. *dardha* 'pear'; *pemaxhi* (Fj) 'fruit seller' < alb. pemë 'fruit'; etc.

The above mentioned examples show that the suffix *-xhi* is in most cases added to the plural form. The word *komitaxhi* 'komita' has also come through Turkish *komiteci* < fr. comité.

A certain number of these words, primarily those denoting professions, became surnames, like *Biçakçiu, Mumxhiu, Duhaxhiu*.

Forming of nouns by means of the suffix -llëk. — The Turkish suffix *-lik/-lık; lük/-luk* is one of the most frequent productive suffixes in all Balkan languages. As a productive suffix in Albanian it appears very early, already with P. Bogdani (*Cuneus Prophetarum* I 36, 119 — according to Xhuvani and Çabej) in the word *perëndillëk* < alb. perendi 'God' for it. 'imperio'. Depending on dialects and perhaps on the Turkish form which, again, depends on vowel harmony we concluded that this suffix appears in Albanian in the form *-llëk* in cases of about 90%, and then:

-llak: *dysheklak* (Cetta 51), *harçllak* (Cetta 187, 135), *zotshpillak* (Cetta 137);

-llyk (lük): *pashallyk* (Cetta 52);

lluk: *rahatlluk* (Imami 55), *selamlluk* (PP IV 607);

llug: *synetllug* (PP I 369, 452);

-llek: *gazepillek* (KPSk 141), *horllek* (KPH 108); *njerzillek* (KPSk 204);

-llik: *shenllik* (PP III 249), *çinarallik* (PP IV 600);

Xhuvani and Çabej (*op. cit.* 67) mention that the form *-lik*, also exists, which we could not possibly confirm. But they do not mention the forms *-llyk*, *llug*, *-llek*, *-llak*, whereas for the forms *-lik*, *llik*, *-lluk*, they do not give examples. In the Albanian dialect of the area of Kiçevo this suffix, in most cases, appears in the form of *-llejk*.

Words formed with the suffix *-llëk* and its variants could be divided into two groups:

1) Turkish words which entered from Turkish as completed together with the suffix,

2) Albanian words formed by means of the suffix *-llëk*.

The most numerous belong to the first group, and we shall mention only a few of them: *hasretllëk* (Imami 62) 'longing, nostalgia' < *hasretlik*; *selamllëk* (Imami 70) 'a room for men' < *selamlik*; *begllëk* (Imami 78) and *belik* (Fj) 'begluk, property of a beg' in the first case from *oldosmanien* and from *osm.* in the second; *agallëk* (K) 'the title of aga, lordship' < *oldos. agalik*; *amurllëk* (K-Podujevo) 'raincoat' < *yagmurluk*; *samanllëk* (K-Podujevo) 'the place where straw is kept' < *samanlik*; *dumiallëk* (PP I 204), *dynjal-lëk* (Fj, Imami 29) 'worldly goods, life, people' < *dünyalik* etc.

To the second group belong Albanian and foreign words formed with *-llëk*: *horllëk* (K) and *horllek* (KPH 108) 'meanness, disgrace' < *alb. hor*; *mbretllëk* (PP I 277, KP SK 70) 'kingdom, empire' < *alb. mbret*; *zotshpillak* (Çetta 137) 'household' < *zotshpije*; *njerëzillëk* 'bravery' < *alb. njerëzi* 'mankind people'; *evgjillëk* 'gipsy business' < *evgjit* 'gipsy'; *pabesllëk* 'unfaithfulness' < *alb. pabesë*; *fshatarllëk* 'peasant, peasantry' < *alb. fshatar*.

The analysis of words derived with *-llëk* shows that they are derived:

1) from Turkish nouns, and they are the most numerous, such as *haxhillëk* < *haci*, *pashallëk* < *paşa*;

2) from Albanian nouns, such as *njerëzillëk* < *alb. njerëz* 'people', *fshatarllëk* < *alb. fshatar* 'peasant';

3) from Turkish adjectives: *budallallëk* < *t. budalla* 'fool' *ahmakllëk* < *t. ahmak* 'stupid';

4) from Albanian adjectives: *sëmundëllëk* 'illness' < *alb. adj. sëmundë* 'ill', *pabesëllëk* < *alb. adj. pabesë* (i, e, të) 'unfaithful'

5) from Turkish privatives: *hajsrsëzllëk* < *irsiz* 'dishonest, thief' *edepsëzllëk* < *edepsiz* 'impudent'

6) from nouns denoting the doer of an action (*nomen actoris*) and ending in *-xhi*, *-çi*: *saatçillëk* < *saatçi*, *kundraxhillëk* < *kunduraci*;

7) a small number derived from Turkish numerals: *onlluk* (PP II 133 — *onllouk*: *sot kom fitouë dimbëdhetë onlloukë*) 'coined money ten para apiece' < *t. on* 'ten'; *beshllëk* 'a five para piece of money as well as a silver coin of five lira' < *t. beş* 'five', *birllejk* (K) 'unity' < *bir* 'one'; *kërkilluk* (Limthi) 'butt-end of a rifle' < *t. kirk* 'forty' — I do not know how to explain this semantically.

The following should be also mentioned: *gyndellëk* (Kičevo: *ggyndellejk*) 'a day's expence' < *gündelik* < *gün* 'day' + locative suffix *-de* + *lik*.

Considering the numerous words derived with this suffix, their meaning is also manifold. However, it is possible to state the following meanings:

a) nouns with some abstract meaning, primarily denoting a dignified rank or position, and their number is rather large: *agallëk*, *haxhillëk*, *avukatllëk* 'lawyers profession'. It is evident that they are mainly derived from nouns denoting some person: *aga*, *beg*, *haxhi*, *avukat*. Some of these abstract nouns have at the same time a concrete meaning: *kadillëk* 'the jurisdiction of the kadi', *pashallëk* 'the region over which the pasha rules', *begllëk* 'the property of a beg'.

We have also the case that an abstract meaning developed into a concrete one: *bashçallëk* and *bışhçellëk* 'gardening', but also 'vegetables, things grown in the garden'; *bakall:k* 'a grocers occupation', but also 'groceries';

b) a profession, if derived with *-llëk* from nomen actoris denoting occupation, profession: *bojaxhillëk* 'dyer's profession', *berberllëk* 'barbers profession'.

c) nouns with a concrete meaning derived mainly from concrete nouns: *arallëk* 'cavity' < t. *ara* 'interspace, middle'; *batakllëk* 'swamp' < t. *batak* 'mud'; *mezellëk* 'food, raze' < *meze*;

d) nouns denoting some mental or physical defect or characteristic derived from adjectives: *budallallëk* 'stupidity' < t. *budala* 'foolish, stupid'; *sakatllëk* 'lame' < t. *sakat*; *smundëllëk* 'illness' < alb. *smundë*; *edepsëzllëk* 'rudeness' < t. *edepsis* 'impudent, rude';

e) nouns denoting tools, their number being very small: *gyzlylyk* (pl. *gyzlylyqe*) 'spectacles' < *gözlük*; *cigarollëk* 'cigarette holder' < *sigaralik*; *çorbällëk* 'ingredients for soup' < *çorbalik*; *tozlluk* 'salt-cellar' < *tuzluk*.

Forming of nouns by means of the Persian suffix -hâne. The Persian word *-hâne* 'house' has entered into the Turkish language very early through some Persian composita, e. g. *mâyhâne*, *habshâne*, which in Turkish became a suffix for forming nouns denoting where something is done or where something is. In Turkish it appears as *-hane*, *-ane*, even as *-ne*, e. g. *hastane*. It is the same with Albanian where this suffix is not productive, and where it entered together with the original words: *terzihane* (KPSk 72, Pren. 95) < *terzihane*; *xhebehane* (KPH 150) and *xhebzan* (Limthi) 'the place where ammunition is kept, ammunition' < *cephane*; *nallbanhane* (KPH 101) 'blacksmith's workshop' < *nalbanthane*; *kəsəphane* (Fj, KP Sk 152); *tabakhane* 'tanning workshop, tannery' < *tabakhane* etc.

Forming of nouns by means of the Persian suffix -dâr. There are some compounds in Persian made up by a noun and a verb stem. In Turkish there are many such compounds which consist out of a noun and the present tense verb stem *--dâr* (from *dašten*), a number of such compounds came from Turkish into Albanian: *dindar* (K) and *dintar* (Limthi) 'the one who is retigious'²⁵ < *dindar*; *bajrakdar* (Fj) and *bajraktar* 'standard-bearer' < *bayrakar-*

²⁵ Limthi is wrong saying that the suffix *-tar* in this case is of Alb. origin. This is the same as *-dar*, shifting of *d-t*, like *bajraktar*.

(we have it with F. Bardhi — *bavtractaar*, 152, *bavrachtaar* 183, and in FA we find *habertar* ‘delatore’; *allajtar* (KPH 157) ‘standard-bearer, ‘< alaydari; *dızdar* ‘dızdar, the commander of a fortress’ < dizdar; *bazhdar* (Fj) ‘excise-man’ < baçdar; from *bazhdar* the Albanian noun was derived *bazhdari* (Fj) ‘the tax which the excisemen collects’; *haberdar* and *habertar* (PP II 524) ‘herald, the one who brings news’ < haberdar; *malldar* (Cetta 136, 188) ‘a wealthy man’ < maldar; *xheverdar* (Fj) srbc. *džeferdar* ‘a kind of rifle or gun with ornaments from precious stones’ < cevherdar.

However, in one of the sources we came accross *krahadar* (Osht një cubë *krahadar* — Gjëgjëza 282) < alb. *krah* ‘wing, arm, which can mean ‘with wings, the one who has wings’.

The persian suffix -istân. — This suffix was used in Persian for forming names of places and countries. Some of these nouns entered both the Turkish and the Albanian languages: *Arabistan* ‘Arabia, the country of the Arabs’, *Pakistan* ‘Pakistan, the country of the pure’, *Afganistan* ‘Afganistan, the country of the Afgans’, *bostan* ‘melons, the place where melons and watermelons grow’ < bostan. We have not come accross any such word which originated in Albanian, therefore we may be sure that this suffix is unproductive. It is only retained in the word *bostan* and in some official names of countries. In PP III 243 we found *Firgistan* (Ajo ka shkuar edhe ka kaluar shatë detë ëshë hedhur në Firgistan). It seems to me that here is metathesis in question, from *Frengistan* ‘country of the Francs’, i. e. Europe.

The Persian suffix -dân. — This Persian suffix, which denotes that somebody possesses something or wears or carries something, we found only in three cases in Albanian and all the three words had been already created in Turkish: *shemadan* and *shamadan*, as well as with the contraction *shandan* (the same as in Turkish from Prizren) ‘chandellier’ < şam’adan; *xhamadan* (Fj, K) ‘kind of cloathes without sleeves, decorated with buttons and loops’ < camadan (?); *hanedan* (Gjëgjëza 101, 536) ‘hospitable, from a noble stock’ < hanedan.

The Persian suffix -wân /-bân/. — In the course of our investigation we found only two words formed with the p. suffix *-wân* (-bân): *bahçevan* (Fj, Pren. 144) ‘gardener’ < bahçivan and *pelivan* ‘pelivan, a wrestler’, fig. a skillful man’ < pehlivan as in srbc. Both nouns have come directly from Turkish.

With surnames we have the endings *-olli*: *Begolli*, *Rizvanolli* etc. which is nothing else but t. oglu < ogul ‘son’. This suffix corresponds the english *-son*, in Johnson, and its use is limited only to a few rare surnames.

Forming of deverbial nouns. — I think that nobody has attempted to deal with the formation of Albanian deverbial nouns, i. e. forming of Albanian nouns from Turkish verbs. However, not obly that the Turkish influence is obvious here, my opinion is that also a series of complicated problems should be solved in this area.

In the first place there are several nouns derived with the suffix *-ti*, like in Turkish, but much more numerous are those with *-di*. We can state with certainty that *donati* (Fj) ‘ornament, outfit’ came directly from Turkish

donati < donanmak 'to decorate' (this word appears at Kavalioti on page 110, which means that it was used already in 1770.), *gjurullti* 'shouting, noise, quarreling' < t. *gürültü* < *gürül*. However, we have a number of nouns denoting action and for which it is difficult to establish the fact whether they were derived by means of the suffix *-ti/-di* or were simply the substantival perfects of the third person. The more so because some of these nouns derived with the suffix *-di* do not exist in Turkish, at least, they are not known to us, neither could we find them in any dictionary available. Thus we have: *konoshti* 'conversion, acquaintance', but in Turkish there is neither *konuştu* nor *konuşdu*, so that it was probably formed in Albanian, and derived from *konuş-*. Then we have a series of such nouns for which we suppose that they were formed in Albanian, out of Turkish verbs: *ogradi* (PP I 398) 'trouble, misery' < *ogras-*; *ondi* (Fj) 'profit, help' < *on-* 'to cure'; *kapërdi* (Imami 43, K) 'to ruin, to fell', this should be derived from *kapar*, but as there is no Turkish verb with such an extended stem, it could also come from *kapat-*, according to analogy with similar stems; *begendi* (Gjëegjëza 53) 'likings' < *beğenmek*; *sëkëlldi* (Fj) 'worry, sorrow grief' *sikil* 'to trouble', whereas at the same time we find also *sikunti* with the same meaning, which word came directly from Turkish as *sıkıntı*, from the same verb *sikin*-etc.

However, analyzing this category of nouns the question arises that they might have originated from the t. simple verb stem to which a suffix was added *-di + is*, about this we will speak in the chapter on verbs. To this leads us the idea that we have in Albanian several nomina actionis derived from such a verb stem + the alb. suffix *-je*. Thus we have, apart from *eglendi*, also a nomen actionis *eglendisje* and *englëndisje* (PP I 293, Imami 79) 'entertainer' most probably from the Albanian verb *me eglendisë* < t. *eglen-*; *bastisje* (Fj) 'searching, controlling' < *me bastisë* basmaybe also from the factitive *bastir-*; *llafosje* 'conversion, talk' < *me llafosë* < *laf*, because the verb is derived from *laf*, which does not exist in Turkish.

Besides, such words appear very early in Albanian written sources: *çallëshusje* (Kavalioti 11) 'effort, striving' < *çalış-*; *gjestisje* (Kavalioti) 'a walk' < *gez-*, whereas in FA we have *nəmatīsje* 'fame' < t. *nam* 'feast' and *toftisje* 'fanatism', < t. *tap-*.

Forming of deverbial nouns with Albanian suffixes. As we have seen above some deverbial nouns are formed with the Albanian suffix *-je*. We have, however, a number of cases where Turkish nouns are taken and to them Albanian suffixes are added in order to form denominal nouns. One of the most productive suffixes in Albanian is the suffix *-im*.

Deverbial nouns are also formed with the Albanian suffix *-im* which is one of the most productive suffixes in Albanian. This suffix is used for forming the nomen actions, or, better to say a verbal noun which denotes the action itself or its result. However, the verbs themselves are either denominal, or derived from Turkish nouns or adjectives: *sakatim* (Fj) 'cripling' < < alb. *me sakatue* < t. *sakat*; *zaptim* (Fj) 'conquering, takingover' < alb. *me zaptue* < t. *zapt*; *zorim* (Fj) 'to force' < *me zorue* < t. *zor*; *temelim* (Fj) and *themelim* (Fj) 'foundation, establishment' < alb. *me themelue* < t. *temel*; *dertime* (Fj) 'sorrow, trouble' pl. from *dertim* < alb. *me dertue* < < t. *dert*.

Forming of denominal nouns by means of Albanian suffixes. By taking Turkish nouns and adding to them Albanian suffixes we get new denominal nouns. One of the most productive Albanian suffixes is the suffix *-i*, which is used for making abstract and collective nouns: *beqari* (Pren. 148) 'bachelorhood, celibacy' < t. bekâr; *argati* 'profession of a labourer' < t. irgat; *hajni* (Fj, PP I 268) 'theft' < t. hain; *shejtani* (Fj) 'roguery, wantonness' < şeytan; *rahat*. (Fj. KPH 157) 'peace, enjoyment' < t. rahat etc. Almost the same nouns are to be found in Toskian, derived with the suffix *-ri*, having the same meaning: *ortakëri* (Fj), *hajdutëri* (Fj) 'theft, thieves'; *argatëri* (Fj), *çobanëri* (Fj) etc. I cannot say when these words were created, but I can only mention that the following words exist in the vocabulary of the Albanian people in Italy: *hasmëri* 'inamicizia' < t. hasim; *hatëri* 'favore, grazia' < t. hatir; *inati* 'invidia' < t. inat.

If the very productive Southslavica suffix *-šte*, which has entered Albanian very early, is added to many Turkish nouns, new nouns are formed denoting places which comprise a great deal of things meant by the original noun: *fidamshite* (Fj) 'nursery-garden' < t. fidan < ngr. phytani; *duhamshite* (Fj) 'a place where tobacco is grown' < t. duhan; *terzishite* (KPSk 69, 72) a toponim near Kroja < terzi.

By means of the Albanian suffix *-tar*, nomina agentis and adjectives are derived from Turkish nouns: *simtar* (Fj, 250 KP dasme 164) 'the one who brings to the bride the sini' < t. sini; *shakatar* 'joker' < t. şaka, but the more usual form is *shakaxhi* < t. şakacı; *themeltar* (Fj) 'basic' < t. temel, but also *themelor* with the same meaning; *bejtari* (Fj) 'versifier' < t. beyt; *falltar* (Çetta 214, 222) 'fortune-teller' < t. fal, but more often *fallxhi*, *fallxhuer* (K) and *fallçuer* (Fj).

Several Turkish nouns and adjective served for forming new words with the very rare suffix *-ak*: *anadollak* (Imami 98) 'the man from Anadolia' < < t. Anadolu; *gjylak* 'a rose' < t. gül; *sherrake* (Fj) 'a woman who always thinks evil' < t. şerr; *çobanak* (Fj) shepherd' < t. cöban.

Some demoninal nouns are also derived with the Albanian suffix *-ore* and *-tore*: *fyshekore* 'cartdrige-box' < füşek; *qebatore* 'Oriental grill room' < < kebab.

Compounds — There is a relatively small number of compounds in Albanian irregardless of how they are compound: either of two nouns, or a noun and an adjective, or a numeral and an adjective. It is understandable that even so different combinations can exist here. The Turkish influence is felt here as well.

First of all we have a number of compounds which have as such come from Turkish e. g. *qereçbina* (Gjëgjëza 228) 'a building built with mortar or lime' < t. kireç binasi; *sahat-kullë* 'clocktower' < saat kulesi; *gyl-kafa* (250 KPD 162) 'pretty head, silk of a red colour like a rose' < gül kafasi; *myftidaria* (Imami 42) instead of *myftidairja* 'muftis office' < müfti dairesi; *buhajati* 'elixir of life' < t. âb-i hayat < p. âb-a hayat etc.

There is a number of surnames in Albanian made up of a substantive + *beg* or *zade*, like *Begoli*, *Kasapoli* < begoglu, kasapoglu; *hoxhazade* 'hodža's son' < t. hocazade; *begzade* 'son of the beg' srbr. Begović < beg-

zade oxhakzade; (Limthi) 'from a good house' < oca *kzade*. The meaning then is the same in both cases, the difference being only that *beg* is of Turkish or Oldosmanli and *zade* of Persian origin.

A special kind of composita exists with *bash* 'head' which has, in compounds, turned into a nominal morpheme for forming composita. The word *bash* can stand as the first or second part of the compound, like: *binbash* 'headman over 1000 people, major' < t. *binbaşı*; *juzbash* 'headman over 100 people, captain' < *yüzbaşı*; *heqim-bash* (Pren. 123) 'main doctor' < *hekim-başı*; *comash* (PP IV 171) < *çobanbash* < t. *çobanbaşı*; *koxhabash* and *koçobash* (Limthi), 'Village serf, alderman' < *kocabaşı*; *bashusta* (K) 'chief craftsman, bricklayer' and also *ustabashi* (K) < *ustabaşı*; *bashkasap* (PP IV 502) 'schief butcher' < *başkasap*; *bashçaus* 'sergeant-major' < *başçavuş*; *bashqatip* 'main scribe' < *başkâtip*.

We also have a certain number of compounds made up of adjectives and nouns, e. g. *karakjoz* (Fj) 'a character from the Turkish shadow theatre, comedian' < t. *kara* + t. *göz*; *karakësh* (Asllani 24) 'a strong and cold winter' < t. *kara* *kiş* < t. *kara* 'black' + t. *kiş* 'winter'; *karakosh* (PP I 367) 'eagle' < t. *kara* *kuş* < t. *kara* + t. *kuş*; *karakanat* (K — Podujevo) 'black-winged pidgeon' < t. *kara* + t. *kanat*; *karabojë* (Fj) 'black paint for dyeing leather' < t. *kara* *boya*; *karadyzen* (Fj) 'a musica string instrument' < *kara* *düzen* (?); *beduho* and *bedua* (PP III 572) 'curse, malediction' < t. *bedua* < p. elativ *bed* + a. *du'ā*; *berdaxhyz* (PP IV 599) 'an evil old man' < *berd* *acuz* < < a. *bärd* *aguz* 'the cold of the last days in March and the beginning of April'; *bashbozuk* (Fj) 'irregular soldier, a negligent person' < t. *baş* + t. *bozuk*, literally: his head is spoiled.

As a curiosity we shall mention *gjelengješen* (PP IV 599), made up of the participle *gelen* < *gelmek* 'to come' and the participle *geçen* < *geçmek* 'to leave, to go' hence 'the one who comes and goes, a traveller, visitor'.

To another category belong nouns made up of first a Turkish and then an Albanian noun or the other way round. For the first group we found: *topkambë* (Fj) 'football' < t. *top* + alb. *kambë*; *topkalorthi* (Dj) 'name of a children game' < t. *top* + alb. *kalorth*; *kadëqershi* (Gjëegjy'; 347) 'epithet for a pretty woman' < t. *kadin* 'woman' + alb. *qershi* 'cherri *sahanlëpirës* (Fj) 'sycophant' < t. *sahan* + alb. *lëpirës*; *qiramarrës* (Fj) 'one who rents something' < t. *kira* + alb. *marrës*, etc.

In the second group of compounds, first an Albanian noun comes and then a Turkish: *Fushëmyhyr* (KPSk 128) the name of a toponim in the vicinity of Kroja < alb. *fushë* + t. *mühür*; *gjeverbash* (250 KPD) 'the one who leads the bride's horse at the wedding' < slav. *dever* + t. *baş*; *gurxhevahir* (PP I 286, Gjëegjëza 346) 'precious stone' < alb. *gur* + t. *cevahir*; *kryeshëhër* (KPH 35) 'a capital' < alb. *krye* + t. *şehir*.

There is an immense group of compounds made up of Turkish nouns and Albanian adjectives. These compounds are used both as nouns and substantive adjectives, e. g. *baftmadh* 'a man who is very lucky' < t. *baht* 'luck' + alb. *madh* 'great'; *baftzi* (Fj) f. *baftzezë* (Fj) 'a man with ill luck' < < t. *baht* + alb. *zi* (i, e, të) etc. But as these compounds have a more djectival meaning, we shall deal with them in the chapter on word formation.

Turkish compounds linked together with the Turkish and Persian genitive link. — The Albanian language was influenced by a large number of composita (a link of two names), mainly of religious or of an administrative character, linked together by a Turkish or Persian genitive link. These words have come directly from Turkish, and we are certain that none of them have originated in Albanian. The collected examples show that we have no cases of a definite genitive link, but only the indeffinite, so that the suffix of the third person was dropped in certain cases, whereas in others it was retained. To this group belong mainly nouns of which the second part is *bash*: *onbash* ‘corporal’ < *onbaşi*; *juzbash* ‘captain’ and also the forms *gjyzbash* (KPH 66), *yzbash* (KPH 12) < *yüzbaşi*; *bimbash* (KPH 35) ‘major’ < *binbaşi*; *bolukbash* (KPH 54) and *bilikbash* (KPH 69) ‘comander of a company’ < *bölükbaşi*; *harambash* (KPH 14) < *harambaşi*. An especially interesting composita is *dollibash* (Fj), srbcr. *dolibaša* (Škaljić) ‘the one who fills the cups, glasses’. This composita I could not find in Turkish dictionaries, nor is it known to me, but it probably exists in one of the Rumelian dialects.

As a characteristic for these compounds in Albanian they have lost the third person suffix: *juzbash* instead of *juzbashi* < *yüz başi*.

Apart from these compounds with *-bash*, we have others as well which retained the third person suffix: *zaptije nazri* (PP II 133) ‘minister of the gendarmerie’ < *zaptiye naziri*; *xhezaresi* (KPH 119) ‘president of the court of justice’ < t. *ceza reisi*.

Besides the Turkish genitive link, we have also in Turkish the Persian genitive link unused to link together Arabic and Persian names. We came across such compounds in Albanian which were inherited from Turkish: *sakalli sherif* (Imami 45) ‘holy beard’ < *sakal-i şerif*; *pajtaht* (PP II 19) ‘capital city’ < *pay-i taht*; *sadrazemi* (K) and *sandriazemi* (PP II 23) ‘the great vezir’ < *sadr-i a’zam*; *ilani harp* (PP II 11) ‘declaring war’ < *ilan-i harp*; *ejeti vuqela* (PPII 44) ‘ministry council’ < *heyet-i vükela*; *hazretii Muhamedi* ‘the dignified Mohamed’ < *hazret-i Mchamed*; *arzuhal* (Imam 97, K) ‘memorial’ < *arz-i hal*, vulg. *arzuhal*.

In the examples *kajmekam* ‘governor of a kaza’ < *kaymekam*, *mirallaj* (KPH 41) ‘comander of a batallion’ < *miralay* and *serasker* ‘top comander’ < < *serasker* we have a Persian link of two nouns which had first entered Turkish and then with almost no phonetic changes came into Albanian.

Most of these constructions have practically disappeared from the colloquial language, but is still present in some naratives and poems. It is understandable that these expressions disappeared with the disappearance of the Turkish administration.

Forming of feminine gender nouns. — The Turkish language has, as we know, no gender category. We, therefore, thought it necessary to discuss the phenomenon of forming the feminine gender from Turkish nouns. The Examples I have collected — and I think they are by far noet all exhausted— show that Turkish nouns which came into Albanian use the same Albanian suffixes as with Albanian nouns. Nouns of feminine gender denoting living beings are formed in the following way:

With the suffix *-e*: *jetime-e* (Çetta 35) 'orphan, a girl without parents' < *yetim*; *sulltane* (Pren. 149) 'empress, princess' < *sultan*; *teveqe* (PP I 262) — substantive adjective meaning 'strange, queer' < *tevekkel*.

Some Turkish adjectives which can be used as substantives are formed with the same suffix *-e*: *jallane* (Imami 68) 'false, fake' < *yalan*; *zavalle* (Fj) 'poor miserable woman' < *zavalli*, etc.

By means of the suffix *-eshë*: *jaran-eshë* (Çetta 161, 113, Pren. 145) 'girl friend, sweetheart' < *yanan*; *tyrk-eshë* (Pren. 17) 'Turkish woman' < *türk*; *sojleshë* (Fj), 'from a good house, of a noble birth' < *soylu*; *pasheshë* (Fj), 'from a good house, of a noble birth' < *soylu*; *pasheshë* (PP I 227) and *pashalleshë* (Asllani, 25) 'pasha's wife' < *paşa*; *hajneshë* 'woman thief' < *hain*, etc.

The influence of Slavic suffixes for forming feminine gender is very much felt in Albanian. Some of these suffixes were used to form nouns of feminine gender:

— the suffix *-kë* (slav. *ka*): *tenxher-kë* (Gjëegjëza 337, Çetta 87) 'pot, stewpan' and in Albanian of Kiçevo *tenxhere*; *hanxhar-kë* (PP I 360, Çetta 87) 'knife' < *hançer*; *arap-kë* 'Arab woman, dark woman' < *arap*; *çoban-kë* 'shepherd woman' < *çoban*; *llafazan-kë* (Asllani 24) 'braggard, talkative woman' < *lâfazan*, etc.

— the suffix *--čkë* (slav., which might also come from the Macedonian diminutive suffix *-ička*): *inxhi-čkë* (Gjëegjëza 338) 'a small pearl' < *inci*; *kuti-čkë* (Gjëegjëza 337) 'a small box' < *kutu*. In the Macedonian speech of the Moslems from Kiçevo we have *kutička* 'a small box'.

— the suffix *-ki* and *kinë* (slav. *kinja*): *at-ki* and *at-kinë* (Fj., Pren. 5, 17, Çetta 54, KPH 90, 114) 'mare' < t. *at*.

— the suffix *-icë* (slav. *-ica*): *baxh-icë* (KP Dashurie 87) 'the woman who takes care of the house and property' < *baci*; *hoxh-icë* 'hodža's wife' < *hoca*; *budall-icë* (PP I 262) 'foolish woman' < *budala*.

The word *haxhuze* (Imami 28) 'old wicked woman' < t. *acuze* < a. 'aguz, 'old woman', has come directly from Turkish.

II Forming of adjectives

A group of Arabic and Turkish adjectives is used in Albanian without any suffixes, e. g. *hakik* (Gjëegjëza 364) 'real, true' < t. *hakiki* < a. *haqiq*; *batal* 'left, deserted, spoiled' < t. *batal* < a. *battāl*; *zavalli*, adj. and sub. (Çetta 190, 141, Fj) 'poor, miserable' < t. *zavalli*; *koxha* (Imami 22) 'much, many, big' < t. *koca*; *taze* 'fresh' < t. *taze*. To this group belongs another group of adjectives denoting some characteristics of a human body, they can serve as nouns, too, like: *sakat*, *qor* < *kör*, *budall*, *ahmak* 'stupid', *azgën* 'furious, untameable' < t. *azgin*; *tyrli* and *tyrli tyrli* 'various' < t. *türlü* and *türlü türlü*.

A large number of Albanian adjectives are derived in different ways from Turkish nouns. They are generally derived with the prepositive article

and the suffix *-shëm, -ëm, -të*. Our investigation proved that the majority of Turkish nouns were used to form these adjectives which are in use both in literary and folk language.

Because of the fact that they are regularly used I shall not refer to their sources, unless some examples appear which are used more rarely.

The use of the prepositive article and the suffix *-shëm*: *i hatashëm* 'terrible, huge, dangerous' < t. hata; *i lezetshëm* and *i lezecem* 'sweet' < lezet; *i zorshëm* 'difficult, hard' < t. zor; *i rahatshëm* 'easy, comfortable' < t. rahat, etc.

With the prepositive article and the suffix *-të*: *i xhevahir-të* (Fj, PP I 287) 'from a precious stone' < t. cevahir < a. gawāhir; *i bakër-të* 'of copper' < bakir; *i saglamtë* 'certain, healthy' < saglam, etc.

A small number of adjectives is formed from Turkish nouns by means of other Albanian suffixes: with *-an*: *bektashian* (Fj) 'bektashian, obne who belongs to the bektashian order' < t. beктаşı; with *-or*: *themelor* 'basic' < t. temel.

Special attention should be given to adjectives derived from Turkish adjectives in the same way as we have mentioned before in the examples with nouns: *i sari-të* (250 KPD 162, Çetta 186) 'yellow, pale' < t. sari 'yellow'; *i kollajtë* (Çetta 20, 74), 'light, easy' < t. kolay; *i tamam-të* (Fj) 'complete' < t. tamam < a. tāmām; *i hazërtë* (PP I 209) 'finished, ready' < t. hazir < a. hādir; *i saktë* 'punctual, right, whole' < t. sag.

A number of adjectives, i. e. adjective verbum passivum, derived from Albanian verbs, originated in Turkish, and the Albanian prepositive article with the suffix *-ur* (Toskian) and *-un* (Gegh): *i shaktisur* (250 KPD 163) and *i shashtisur* (Fj) 'lost, confused' < me shashtisë < şaşmak or şaştirmek; *i ogradisur* (250 KPD 163) 'one in trouble, in love' < alb. vb. me ogradisë < < t. ogramak; *i sevdalisur* (PP I 218) 'to be in love, one who fell into sevdah' < me u sevdalisë < t. sevdah; *i syrgunosur* (Fj) 'exile, banishment' < me syrgynpsë < t. sürgün, etc.

The privative suffix *-sëz*. By means of the Turkish suffix for privative *-siz/siz; -süz/suz* adjectives are formed which show the absence of a concrete person or thing, and which correspond to the Serbocroatian prepositions *bez-* and *ne-*. They are formed only out of nouns and appear as antonyms of adjectives ending in *-li*. These adjectives can be used as substantives to denote persons: *edepsëz* 'an unpolite person' < edepsiz; *ugursuz* 'unlucky, inauspicious' < t. ugursuz; *dinsiz* 'irreligious, atheist' < dinsiz; *terbiyesëz* 'unpolite person' < terbiyesiz.

A special way of forming adjectives from Turkish nouns is by adding the prepositive article and the prefix *-pa*, which corresponds the srbcr. *bez-, ne-* or the Turkish *-siz*: *i panafakë* (Fj, Imami 57, Çetta 209, 183, PP I 88), one who has no luck < t. nafaka; *i pahajr* (Fj, PP I 271, Çetta 228) 'unable, one who cannot give anything good' < hayir; *i patertipë* (KP Sk 61) 'untidy' < t. tertib (p); *i pabaft* 'who has no luck', the same as baksuz < t. baht; *i pathemeltë* 'unfounded' < t. temel; *i parazi* (PP I 35, 45) 'the one who does not with something, unsatisfied' < t. razi.

Forming of adjectives by means of the Persian suffix -kâr. This Persian suffix is used to form nouns and denotes et quality of the nouns itself from which the adjective was made. They can, certainly, be used as nouns too. This suffix has come into the Albanian language together with Turkish words, and has later become productive, but not as much as some other suffixes

Our examples show that the suffix *-kar* is, in most cases, added to Arabic words. It is most probable that these coinages were made very early in Persian and have later entered directly into Turkish and from there into Albanian and other Balkan languages. Here are some examples: *tamahqar* (Fj), *tamabar* (PP I 232) and *tahmaçar* (Çetta 123, 176, 190, 212 with the meta-thesis m-h) 'greedy' < a. tama' < t. tamah + pers. kâr; *hileqar* (K), and *ileqar* (PP I 67) 'trickster, rogue' < hilekâr, but we also have *hilexhi* and *ilexhi* with the same meaning; *hizmeqar* (K), *hysmeqar* (PP I 86) and *hyzmeçar* (Imami 82) 'servant' < t. hizmetkâr, although we have the same as in Turkish *hizmetci*; *zullumqar* (Fj) 'tyrannical, cruel' < zulumkâr.

Among adjectives derived from Albanian nouns with the Persian suffix *-kar* (alb. *-qar*, *-çar*), which are used as nouns as well, we list: *rrenimqar* (KPSk 183) 'destroyer' < alb. rrenim; *mundqar* (Xhuvani-Çabej 82) 'one who is tortured, martyr' < alb. mund; *ziliqar* (Xhuvani-Çabej 82) 'envious' < alb. zili.

Otherwise, the suffix *-qar* is to be found very early in Albanian, as far as at Budi (Xhuvani-Çabej 82).

Forming of adjectives by means of the Persian suffix -man/-men.

This suffix is used in Albanian to form adjectives from nouns and other adjectives, and they denote a physical quality which is much stronger than in the words from which they were derived, or they are also used in a pejorative sense. Referring to Rudnický (*Slavia Occidentalis* V/1962, 420) who says that this suffix is to be found in Polish and other Slavic languages, then to P. Pascu (*Sufixe românești*, 340) who thinks that this suffix has come into Rumanian from Slavic languages, as well to N. Jokl (*Slavia XIII* 625), Xhuvani and Çabej are apt to think that this suffix is of Slavic origin. The number of Albanian adjectives derived with this suffix is rather big. Xhuvani and Çabej list these examples: *fjalaman* 'tattler' < fjalë 'word'; *frikaman* 'coward' < alb. frikë 'fear'; *shurdhaman* 'deaf' < alb. shurdh.

However, the suffix *-man/-men* can also be found in Turkish as well as in Albanian, and with it some adjectives are formed which denote a stronger quality than the adjective from which they were derived. Some of these Turkish adjectives entered into Albanian: *koxhaman* 'huge' < t. koca + man, *karaman* 'a very, dark dog' < t. kara + man; *shishman* 'fat man' < t. şiş + man; *çakrraman* 'a blue eyed person' < t. çakir + man(?), although I could not find this compound in any dictionary.

It is possible to think that, in dealing with this suffix, compounds of the Persian word *man* 'man' are in question — of which I am rather a sceptic.

Therefore, according to our opinion the origin of the suffix *men* in Albanian should not be traced in Slavic languages but in Turkish, as we have shown in our examples.

We have also come across *derdimen* in Albanian (PP I 237) f. *derdimene* (PP I 445) meaning 'a man or woman burdened with troubles'. There is no doubt that we have here a direct borrowing of p. t. words *derdimend* (t) < p. *derd* and the suffix for forming adjectives *mend*.

Forming of adjectives by means of the Turkish suffix -li. From Turkish and Albanian nouns we form by means of this Turkish suffix adjectives which denote some quality. Some are directly inherited from Turkish and some were formed in Albanian. There are many examples with the use of that suffix: *de(h)shetli* (K) 'powerful, frightful' < *dehşetli*; *dikatli* (K) 'pendant, considerate' < t. *dikatli*; *kuvetli* 'strong, mighty' < t. *kuvvetli*; *kaba-hatli* (Çetta 51, 112, 161, 188, 211) 'guilty, sinful' < t. *kabahatli*, and others. The word *hajrli* (Imami 57, 92, K) and *hajërli* (Çetta 82) 'lucky' < *hayirli*. is used as an adjective, but also in the optative meaning in the expression *hajrli qoftë* 'with luck' < *hayirli olsun*, as well as the exclamation *hajrli!* 'good luck' < *hayirli*.

The word *kryqali* 'broken, but also christian' < alb. *kryq* and *pullali* (PP III 524) 'spotted, a spotted horse' < alb. *pullë* are the only two adjectives made from Albanian nouns with the suffix *-li/-li* which I could find, whereas nouns are more numerous. Both adjectives have a substantival meaning.

Compounds (composita). — They make a large group of adjectives made up of Turkish nouns and Albanian adjectives. These compounds can be used both as nouns and as substantives adjectives, e. g. *rizkzi* (PP I 263) 'a person with ill luck, with no luck' < t. *rizk* and alb. *zi*; *baftzi* (f. *baftzezë*) 'unhappy, unlucky' < t. *baht* and alb. *zi* 'black'; *baftmadh* 'fortunate person' < t. *baht* and alb. *madh*; *ogurzi* (Fj) 'anticipating misfortune' < t. *ogur* and alb. *zi*, as a synonym the Turkish privative *ogursëz* (Fj) is used, like in srbc. *ugursuz*; *suratrumbullak* (KPH 81) 'round faced' < t. *surat* 'face' + alb. *rrumbullak* 'round'; *belhollë* (Fj, Pren 134, 143, Gjëegjëza 279) 'slim' < t. *bel* and alb. *hollë*; *shermadh* 'the one who always does evil' < t. *şer* + alb. *madh*, but also *sherrxhi* with the same meaning; *gjybehgjana* (Gjëegjëza 346) 'fat, with a big belly' < t. *göbek* + alb. *gjanë* (i, e, të) 'wide'.

From all the parts of speech the least influence of the Turkish language is felt upon the numerals. The most frequent use has the number *birinxhi* 'first', best, excellent' < t. *birinci*, then there are several nouns made up of numerals with *-llëk*, which we have already discussed, as well as some composita with verbs of which we will speak later. We have therefore, not dedicated a whole chapter to numerals.

III Forming of verbs

There has been written something about the suffixes of Turkish origin, but about the forming of verbs, as much as we know, there has not been said a word. However, according to our opinion this is a very important question in the area of word formation in Albanian. This question is connected with certain verb formants which have also been studied very little. We shall try here, if not to solve, at least to tackle some problems — primarily to

point out the importance of the Turkish language in forming verbs, to give a number of examples regardless of the origin of the formants.

First of all a question of crucial importance arises: was this large number of verbs formed out of Turkish verb stems, or was it made out of Albanian deverbial nouns which had also been derived from Turkish verbs, for example, was the Albanian *me konoshitë* 'to speak', to talk' derived from the Turkish verb stem *konus-* or from the Albanian deverbial noun *konushiti* which cannot be found in Turkish, or, for example, has *me ujdisë* come from the Turkish verb stem *ny-* or from the deverbial noun *ujdi*. Or that finally, and most probably the formant-*isa* was added to the Turkish perfect tense stem, e. g. *gez-* + *di* + *isa*. But let us analyze it one after another.

We would, first of all, point out that this kind of forming of verbs is a very early phenomenon, at Bardhi (1635) we find: *meu mascaruem* (145) 'to dishonour oneself' < t. maskara; *me beghenisune* (page 2) 'to like, to find something pretty' < t. begenmek, whereas at Kavalioti (1770) we have *bojadis* 'to paint to dye' < boyamak; *hasmoj* 'to hate' < t. hasim; *pastërmoj* 'to salt the meat, fish' < t. pastirma; *shamatoj* 'to shout, to curse' < t. şamata; *shastis* 'to be confused' < t. şaş;- *ujdis* (113) 'to fix, do' < uy-.

A rather big group consists of verbs derived from Albanian infinitival suffixes *-ue* (-o-i), with which verbs are formed out of nominal, adjectival, verbal and adverbial stems: *me hazërue* (PP I 446) 'to prepare, make ready' < t. hazir 'ready'; *me rahatue* (Imami 23, KPH 141) 'to place something' < t. rahat 'peace'; we have also a reflexive meaning *me u rahatue* (Fj. PP I 262, Çetta 133, KPH 141) 'to ease oneself'; *me u saglamue* (Çetta 80) 'to secure oneself' < t. sağlam; *me u hallallue* (Çetta 76, 164) 'to bid fare — wel' < t. helal.

Forming of verbs with the formant is/ë/. — It is most certain that verbs with the Greek aorist suffix appear very early in all Balkan languages, like for example in srbc. *araksati*, *arnisati*, *djakonisati*, *metanisati* etc. as it was stated by M. Vasmer. Later, a large number of deverbial and denominal verbs were formed with *-isa* in all Balkan languages, it was used even to form verbs out of words of Latin origin e. g. *rezervisati*, *bagatelisati*. This verb formant was probably one of the most productive in Albanian, and it was primarily used to form verbs from Turkish verbs and nomina. This stands for the forming of verbs from Turkish words in Macedonian and srbc. as well. In Albanian it appears in two forms as *-is/ë/* and *-dis/ë/*, therefore we shall deal with them separately.

Verbs belonging to this group are derived either from the extended verbal stem (reflexive, factitive) or from the simple verbal stem, or from nomina. From the extended verbal stem we found *me kurtalisë* (Çetta 88, 134) and *me u kurtalisë* (K) 'to be saved' < t. kurtul-; *me jaratisë* (Gjëgëjza 209; KP Sk 163, PP II 570) 'to create' < t. yarat-; *kapllatis* and *kapllatis* (Fj) 'to cover the blanket' < kapla- and kaplat; *bojadis* and *bojatis* 'to paint, dye' < boyat-; *kullandris* (PP II 571 *kullandreëjs*) as well as *kolandis* (Fj) 'to use' < *kullandir*-.

From the simple verbal stem we have also many verbs derived with *is/ë/*: *me batisë* 'to sink' < bat-; *me batisë* (Gjëgëjza III, Fj, PPI 325) 'to finish, end' < bit-.

There is also a certain number of denominal verbs derived from nouns and adjectives with the formant *is/ē/*: *batallis* (Fj) 'to leave' < t. batal; *ta-kamis* (Fj) 'to equip' < t. takim < a. taqm; *tellalis* 'to announce' < telal; *dyfeqisem* (Fj) 'to shoot at somebody' < t. tüfek.

Forming of verbs by means of the formant -os/ē/. — Very many Albanian verbs are derived from Turkish nouns and adjectives with the formant *-os/ē/*. About the origin of this formant I cannot be sure or say anything definitely, I can only presume that it is of Greek origin. The important thing is to say that denominal verbs are made with this formant. I have not come across any case which is derived either from the Turkish simple or extended verbal stem, as it was the case with verbs and the formant *-is*. This is best shown through the examples below: *me u merakos* (Fj) 'to be worried' < t. merak; *me llafosē* (Gjëegjëza 286, 37) 'to speak, to talk' < t. laf; *samaros* (Fj) 'to harness' < t. samar;

As a curiosity we can say that from the Turkish word *inat*, we have, apart from *inatos*, come across *inat-eps* (PP I 234, 235) with the same meaning, as well as another word *pishman*, apart from the complex verb *me u ba pishman* 'to repent' also *pishmaneps* (PP I 213), again with the same meaning. About the origin of this formant we have not made any inquiries.

Forming of verbs by means of the formant -it/ē/. — The number of denominal Albanian verbs derived from t. nouns and adjectives with the Albanian formant *-it/ē/* is very small: *me harxhitē* (Gjëegjëza 535) 'to spend' < < harc; *me u hajlazitē* 'to wander, roam about' < haylaz; *me seritē* (KPH 157) 'to watch' < seyir.

Forming of verbs by means of the formant -dis/ē/. But the number of Albanian verbs derived with the suffix *-di* + formant *is/ē/*, primarily from the Turkish verbal stem is by far the most numerous. It is difficult to state the origin of the suffixes *-di*, *-ti* with certainty, but I consider that this is the Turkish perfect tense suffix *-di*, *-ti*. If we take this as correct, then, as we have had the case that *-is* was added to the simple verbal stem, here we have the case that *-is* is added to the Turkish perfect tense stem. Of course, the simple and extended verbal stem with suffixes for factitive, reflexive and passive can also be taken into account; besides, there are some examples of denominal stems derived with the Turkish formant *-le/-la* as well. We shall list several examples, first with the extended verbal stem, because they are important not only for the subject we are dealing with but also for dialectology in general: *me batērdisē* (Fj, PP I 202) 'to ruin, to drown' < bat + ir-; but also *me batisē* < bat-; *me çalleshtisē* (PP I 232) 'to try, work, learn' < < çal-iş-; *me u sēkēlldis* (Fj) 'to be angry' < sik + il-; *me kaplladis* (Fj) 'to cover the blanket' < kaplat-

The number of derived verbs with *-dis/ē/* from simple verbal stems is larger: *vardis* (Pren 10, K) 'to come across, find' < var-; *inandis* (Gjëegjëza 407) 'to believe, have confidence' < inan-; *degdis* (PP I 242) 'to arrive, come' < < deg-; *shastis* and *shashtis* < şaş-; *kandis* (PP I 384) 'to persuade' < kan-; *ujidisē* 'to arrange, to guess' < uy-; *kurdis* 'to create, to wind, sit' < kur-.

Complex verbs — It is known that many verbs in Turkish are formed by joining the Arabic infinitive (masdar), the participle active or passive of the auxiliary verb etmek (eylemek, kılmak) 'to do', and olmak 'to be', 'to

become'. In Albanian grammarbooks complex verbs are considered those which are usually made up of a noun and a simple verb, like *udhëheq udhë* 'way' + *heq* I lead' — 'to lead' but they are rather small in number. We think, however, that this group should comprise another big group of verbs, like in Turkish, verbs which are combined from Arabic infinitives of simple and extended verbal forms, then from the participle active or passive and the Albanian auxiliary verbs *me ba* 'to do', *me u ba* 'to become' and *me qenë* 'to be' — as in Turkish. This big group could be considered as a calque or phraseology, but as the Arabic words are not translated, as the way in which the verb is combined is the same as in Turkish, as the way in which the verb is combined is the same as in Turkish, and as these verbs are primarily formed is the same as in Turkish, and as these verbs are primarily formed from Arabic and Persian elements, we are inclined to think that they belong to the group of compound verbs.

The same as in Turkish, in Albanian most of the compound verbs were made up from the Arabic infinitive (verbal noun -masdar), simple and extended verbal forms. In some sources we have come across an immense number of examples of which we shall list only a few: *me ba hazër* (PP I 220, PP II 29, 42) 'to prepare' < *hazir etmek*; *me ba dua* (PP II 10, 57) 'to pray' < *dua etmek*; *me ba temena* (K, KPH 121) 'to greet, to bow' < *temenna etmek*; *me ba talim* (K, KPH, 119) 'to train the soldiers, exercise' < *talim etmek*; *me ba itaat* (PP II 43) 'to subdue, to obey' < *itaat etmek*; *me ba devam* (K, PP II 43, III 573) 'to continue, follow' < *devam etmek*; *me ba sabër* (PP II 49, K) 'to be patient, to bear' < *sabir etmek*, etc.²⁶

The number of compound verbs which were formed from the Arabian participle active or passive is much smaller and they go with *me ba* 'to do', *me u ba* 'to become' but there are also with *me qenë* 'to be'; but when we have in Turkish *etmek* in Albanian it is *me ba*, when *olmak*, in Albanian *m'u ba* and *me qenë*: *me ba kail* (PP I 226, PP IV 602) 'to persuade' and *m'u ba kail* (Çetta 70, PP II 19) 'to be persuaded', to agree' < *kail olmak*; *me ba vaki* — impers *ban vaki*, *ka ba vaki* (KP Sk 89, Imami 22, 23, Çetta 56) 'to happen' < *vaki olmak*; *me u ba razi* (Çetta 44, PP I 252, PP II 7, 26) 'to agree' < *razi olmak*.

The number of compound verbs out of the Arabic participle passive is even smaller: *me u ba meçbur* (PP I 371) and *mexhbur* (K) 'to be forced' < *mecbur olmak*; *me u ba mazun* (PP I 28, PP II 46) 'to become sorry' < *mahzun olmak*; but we also have *me ba mahzun* 'to make somebody feel sorry' < *mahzu etmek*.

All the examples mentioned by now, with some exceptions, show that whenever we have a factitive denotation, viz. the use of the verb *etmek*, in Albanian we have the auxiliary verb *me ba* 'to do', and whenever we have

²⁶ Although nobody has, as far as we know, noticed this phenomenon in srbc. we think that it had existed, because they are to be found in some older sources. Thus in the work *Stari srpski zapisi i natpisi* we have: *Da se znae koga se diže Harnauti k cara, da ne čini itaat* (V 9239), thus, *itaat činiti* < t. *itaat etmek*; *da tevtiši učine hristiane* (II 4094), *te čini tevtiš*, *Kulašin* (II 4120), thus, *tevtiš činiti* < *tevtiš etmek* 'to make a control, to check'; *Turci za dugi zapt učiniše* (II 3403) < t. *zapt etmek* 'to conquer', whereas in *Glasnik Zemaljskog Muzeja* (XXI 48) we have: *ierbo ie passa iazak učinio* — *jazak učiniti* < t. *yasak etmek* 'to forbid'.

olmak, there is always in Albanian *me u ba* 'to become', and only in a few cases it is *me genë* 'to do'.

We have found only a few compound verbs with Persian words: *me u ba pishman* (PP II 216, Çetta 56, PP I 213) 'to repent' < t. pişman olmak < < p. pişman; *me ba derman* (PP II 48, PP I 32) 'to find the way out, to cure, to save' < t. derman etmek < p. derman, although the other form *me gjetë derman* < derman bulmak is more used; *me u ba hoshmuk* (PP I 237) 'to satisfy oneself' < p. hoşnut and t. olmak; *me ba perisan* (PP II 11, 24) 'to destroy' and *me u ba perishan* 'to destroy oneself' < perişan etmek or perişan olmak < p. perişan.

IV Forming of adverbs. — The Turkish influence is quite obvious on adverbs in both cases, either when using Turkish words with an adverbial meaning or in forming adverbs from Turkish words by means of some affixes.

From the Turkish words used as adverbs we shall mention: *kastan* (PP I 267, 269) 'intentionally' < t. kasten < a. qasdan, but also *kastil* (PP II 533) and *kastile* (Fj) < t. kastile with the same meaning; *dogri* (PP I 244) 'straight, directly' < t. dogru; *kollaj* 'easily' < t. kolay; *katije* (Çetta 51) 'nohow' < t. katiyen < a. qat'iyän; *dajma* (Çetta 81, 80, 128) 'always' and *daim* < t. daima < a. daima/n/; *tenha* and *telha* (PP I 454) 'alone, undisturbed' < t. تنها < p. تنها; *sahi* (PP I 452, 257, 52) 'really, surely' < < t. sahihi < a. sahih; etc.

A group of Arabic infinitives (masdar) is used, as well as in Turkish, with an adverbial meaning: *rahat* (Fj) 'without difficulty' < t. rahat < a. rahat/t/; *tekmil* (PP I 453) 'completely, perfect' < t. tekmil < a. täkmil; *tebdil* 'in a disguised way' < t. tebdil < a. täbdil; *zahmet* and *zafmet* with difficulty, hard' < t. zahmet < a. zahmä/t/.

A number of adverbs which show the way in which an action is fulfilled, are formed by putting the particle *me* (with) or *pa* (without) in front of Turkish (Arabic) nouns: *me kast* 'with intention' the same as *kastile* and *kastan*; *me zor* (Çetta 207, 179) 'with force' the same as *zorla* < t. zor; *me zahmet* 'with difficulty' < t. zahmet < a. zahmä/t/; *me axhele* (KPH 28) 'with haste' < t. acele < a. agälä, etc.

A special and a rather big group form adverbs derived from Turkish nouns and adjectives by means of Albanian suffixes:

- *të* — *saktë* 'correctly' < t. sag;
- *thi* — *qorthi* (Fj) 'blindly' < t. kör;
- *isht* — *hajnisht* (Fj) 'knavishly, traitorously' < t. hain
- *shëm* — *lezetshëm* and *lezeçëm* 'sweetly' < t. lezet; *hatashëm* 'hobibly' < t. hata < a. hata'.

Forming of adverbs by means of the Turkish suffix -ce.

The Turkish suffix *-ce/-ca*; *-çe/-ça* appears in Albanian only as *-çe*. As we have said, by adding this suffix to Turkish or Albanian nouns we get forms which have a nominal, adjectival or adverbial meaning. Although, these words derived in that way have in Turkish manifold meanings and can be applied in a broad sense, in Albanian they have only two basic meanings:

1) The language of a people: *turçe* (Fj, K) 'the Turkish language', *vllahçe* (Fj) 'Rumanian, Valachian'; *bullgarçe* 'Bulgarian'; *dibrançe* 'the Debar speech'.

2) Equative meaning: *fshatarçe* (Fj) and *fshatce* (Fj) 'rural, according to the rural custom', *shqiptarçe* 'in Albanian way', *hajdutçe* and *hajduçe* (Fj) 'predatory, in a brigands way', *derrçe* (Xhuvani-Çabej 30) 'piggish, in a piggish way', *malcorçe* (Xhuvani — Çabej 30) 'Malisorian, in a Malisorian way', *vendçe* and *vendçe* (Xhuvani-Çabej 30) 'according to local customs'.

We see, then, that this suffix was very productive. Of course, it is not any more today, because nowadays in Albanian word formation or even in words already derived in that way, this suffix is replaced by other suffixes.

We mentioned that the words derived in that way can be used:

a) as nouns: *bullgarçja është e rëndë* 'the Bulgarian language is difficult';
 b) as adjectives: rather rarely, and this only in some speech communities, like for example near Kičevo they say: *gjuha turçe, gjuha bullgarçe* 'the Turkish language, the Bulgarian language'.

c) as adverbs, and this is the most frequent use. In this part of speech the suffix *-çe* was the most productive. e. g.: *flet turçe* 'speaks Turkish', *veshet malcorçe* 'she dresses Malisorian like', *punon katundarçe* 'he works in a peasantlike manner'.

On the ground of our comments, although we have not entered yet another large number of examples, one can conclude that the Turkish influence upon word formation in Albanian is very strong. Naturally, the Turkish and Persian formans are substituted by new Albanian ones. But in folk speech, in folk literature, for example in comedy and satire, turcisms in general are used as the best means for depicting a typical character. Some writers, like Sitki Imami and Ali Asllani achieve a special colouring in describing some definite milieu by using turcisms, whereas in Fan Noli's poetry turcisms have a particular syntactic function. At the same time our work speaks of the vitality of the Albanian people and their language which has inserted a large number of turcisms in its system of word formation, so that they have become an integral part of the treasure of both the Albanian tongue and people. We are far from thinking that, in the area of word formation, we have encompassed all phenomena and categories. Apart from our basic target, which has been determined in the title, we wished to point at the Turkish, or better to say, the oriental origins of many words and expressions, of many derivations over which many had passed in silence, considering that the Albanian language would be at a loss if foreign elements were studied more deeply. We also think that the study of turcisms in Albanian would contribute to the study of comparative turcisms in all Balkan languages on one side, as well as to the knowledge of various Turkish dialects on the Balkan peninsula on the other, with regard to the fact that a significant part of that influence did not go through literature but through various speeches of Rumelia. Unfortunately, such kind of investigation is left at the periphery of our scientific interest.

Shefqet PLLANA
Faculté de Philosophie, Priština

**GEMEINSAME UND EIGENSTÄNDIGE ELEMENTE IN DEN
VOLKSLIEDERN DER BALKANVÖLKER ÜBER DEN
HEIMKEHRENDEN GATTEN AUF DER HOCHZEIT SEINER
EIGENEN FRAU**

Über das Thema des am Tage der Hochzeit seiner Frau nach langer Abwesenheit heimkehrenden Gatten, um ihre Verheiratung mit einem anderen zu verhindern, bestehen bei fast allen balkanischen und ausserbalkanischen Völkern genügend Volkslieder. Diesem Thema ähnliche, dem Genre aber verschiedenartige Lieder haben auch die übrigen europäischen Völker, besonders aber die des Mittelmeerraumes (Spanien, Portugal, Italien und Südfrankreich).¹

Das ist die Dichtungsart, welche des Menschen intimste Erlebnisse innerhalb und ausserhalb familiärer Bande in den verschiedensten Situationen besingt, von den ältesten Zeiten an bis zur heutigen Periode. Und da sie thematisch allen Menschen gemeinsam und nahestehend ist, gibt es in dieser Poesie gemeinsame bzw. ähnliche Motive, welche von ähnlichen Lebenssituationen und Bedigungen herrühren. Vor allem tauchen hier auch Besonderheiten auf, welche als Resultat des entsprechenden Milieus innerhalb eines Volkes anzusehen sind. Deswegen gibt es in den Liedern dieses Themenkreises genügend sogenannte internationale Motive, welche ein Ergebnis authentischen Schaffens der Volksliedsänger—Volkslieddichter bei mehreren Völkern sein können, oder aber auch das Resultat wachselseitiger Kontakte im Laufe der Zeiten. So wird unter anderem angenommen, dass einzelne derartige Lieder in interferenten Beziehungen zur niedergeschriebenen Literatur von frühesten Zeiten an entstanden sind. Wohl kann gleichzeitig gesagt werden, dass die mündlich weitergegebenen Volkslieder und Legenden dieses Themenkreises auf die Schöpfung literarischer Werke bei den europäischen Völkern einwirkte, da gerade die europäische, Literatur einschliesslich der balkanischen, dieses Thema in Form verschiedenster Versionen bearbeitet hat. Auf Grund all dessen begannen die Wissenschaftler von der zweiten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts an sich

¹ Vgl. Literatur in der Anmerkung unter Nr. 2.

mit der Problematik der Poesie bezüglich dieses Themas zu befassen. Anlässlich der Erforschung des Ursprungs dieser Lieder hoben sie in Übereinstimmung mit der Entwicklungsstufe der zeitgenössischen komparativen Methodologie hauptsächlich die gemeinsamen Elemente hervor, wobei sie aber gleichzeitig deren bestimmte Eigenheiten, welche gerade die Originalkomponenten aufzeigen, vernachlässigten. Aber auch die Forscher der neueren Zeit beschäftigen sich von den verschiedensten Standpunkten her mit der Erforschung dieser Poesie, sodass darüber heute eine Menge Literatur existiert.²

Die Dichtung mit dem Grundthema der Rückkehr des Gatten in die Heimat nach einer langen Abwesenheit (häufig bis zu 9 Jahren) im Heer, in Kämpfen, in der Gefangenschaft, auf Reisen usw. — und die Frage der Treue seiner Gemahlin waren schon von jeher zu allen Zeiten von besonderer Aktualität, ja dieses Problem beschäftigt den Menschen gerade auch in der heutigen Zeit. Das zeigt sich vor allem in den zahllosen Bearbeitungen und in den verschiedensten Versionen bei vielen Völkern, einschliesslich derjenigen Lieder, die erst und in der Jetztzeit entstanden sind. Deswegen enthält diese Poesie eines der ständigen Basisthemata für eine weitere wissenschaftliche Untersuchung und Durchforschung.

In dieser Arbeit sollen aber nur diejenigen Lieder in Betracht gezogen werden, in denen der Gatte am Tag der Hochzeit seiner Frau nach Hause zurückkehrt und immer ihre Vermählung mit einem anderen vereitelt. Diese Lieder stellen einen besonderen Liedtypus der balkanischen Völker dar und unterscheiden sich von den meisten Liedschaffungen der übrigen Völker Europas. Das rührt hauptsächlich vom partiarchalischen Standpunkt her, wonach der Frau imperativ vorgeschrieben wird, dem Manne abosolut ergeben zu sein habe und dessen Haus solange nicht verlassen dürfe, solange ihr Mann am Leben sei.

² Vgl. N. Sumcov, *Muž' na svad'b svoej ženy*, Etnografičeskoe obozrenie XIX, Nr. 4, Moskva, 1893; M. Halanskij, *Južno-slavjanskija skazanja o Kraljević Mark' v'svjazi s' proizvedenijami ruskogo bylevogo eposa* (Ottisk' iz' »Russk. Filol. Vestn«), Varšava, 1893—1895; K. Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1897; W. Splettstösser, *Der heimkehrende Gatte und sein Weib in der Welthliteratur*, Berlin, 1899; Dr. Eqrem Çabej, *Për gjenezën e literaturës shqipe*, Shkodër, 1939, S. 43—45; K. Horálek — Z. Horáková, *Moravskoslezská píseň s námeštěm »muž na svatbě své ženy«*, Slezsky zborník, 1958, 145—178. Bezüglich der Arbeit Claude Fauriels über dieses Thema liegt mir das Buch von Miodrag Ibrovac zur Hand, *Claude Fauriel et la fortune Européenne des poésies populaires greque et serbe*, Paris, Didier, 1966, S. 358. Besonders dienten mir die folgenden zwei Studien auch dafür, dass ich einzelne Volkslieder, deren Quellen nicht aufzufinden waren, indirekt anführte: Rad. Medenica, *Muž na svadbi svoje žene*, Prilozi proučavanju narodne poezije, I, Heft 1, Beograd, 1934, S. 3—61 (Im vieteren Verlauf: PPNP, I, 1), und Radosav Medenica, *Banović Strahinja u krugu varijanata i tema o neveri žene u narodnoj epici*, SANU, Odeljenje literature i jezika, knj. 14, Beograd, 1965, S. 223—242 (Im vieteren Verlauf: *Ban. Strahinja*). Die übrige Literatur wird in den entsprechenden Fussnoten angeführt.

Falls eine Frau nicht danach handle, werde ihr Leben tragisch enden.³ Dem gegenüber kehrt in den meisten europäischen Volksliedern der Gatte erst nach der Verheiratung, ja sogar auch erst nach der Geburt des Sohnes ihres zweiten Gatten zurück. In einem anderen Werk europäischer Volkslieder wird in der Abwesenheit des Gatten die Treue der Frau auf die Probe gestellt, dann die Avantüren der Frau besungen, mit all ihren Komplikationen, die als Resultat derartiger Beziehungen herrühren.⁴

Einige Lieder des balkanischen Typuses dieses Themenkreises beginnen mit der Szene des Abschiednehmens des Helden von seiner Familie schon noch zwei oder drei Ehetagen auf Grund der Einberufung in das Heer durch den Kaiser, König oder Sultan, um dann kurz darauf in die Gefangenschaft zu fallen. Aber es erieignet sich gelegentlich auch, dass der Held aus seinem Haus direkt in die Gefangenschaft abgeführt wird. Einzelnen Liedern fehlt wiederum der Abschied von der Gattin, so dass deren Handlung erst damit beginnt, dass der Held im Heer oder in der Gefangenschaft von der bevorstehenden Vermählung seiner Gattin

³ In einem derartigen Lied blendet Petar seine Frau Petkani, weil sie sich neuerlich verheiratet hatte — *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knjižnina*, Sofija, II, 122, während in einem anderen. Volkslied Koes seine Frau verbrennt, weil sie sich gerade nach einer Wartefrist von neun Jahren wieder vermählte — A. Dozon, *B'lgarski narodni pesni (Shanson populaires bulgares)*, Paris, 1875, 35.

⁴ Das ersieht man aus der, in den Fussnoten dieser Arbeit angeführten Literatur. Auch bei den Balkanvölkern trifft man vereinzelt ähnliche Beispiele an. So führte zB. die Königin Đurica im Glauben, dass ihr Gatte in Kosovo im Kampf gefallen sei, im zehnten Jahr dem Hause einen neuen Gebieter zu. Als nun ihr Gatte nach Hause zurückkehrt und seine beiden Kinder vor dem Hause wegen der schlechten Behandlung durch den neuen Hausherrn wienend sitzend antrifft, findet er, indem er vortäuscht Bettler zu sein, in den Hof, Einlass, wo er mit einer versteckthaltenen Waffe den neuen Gebieter ermordet, während er seiner Gattin verzeiht — *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knjižnina*, Sofija, II, 90. Nach einem Beispiel in der unlängst veröffentlichten Sammlung mazedonischer Volkslieder kehrt der Ban Jovanče nach neun Jahren Ausharren in türkischer Gefangenschaft nach Hause zurück und bekommt auf die Frage, warum sich seine Gattin nicht zu Hause befinde, von der Mutter die Antwort, dass diese sich eine Nacht zuvor gerade mit Jovančes Blutsbruder verheiratet habe. Auf sein, durch die Tamburica begleitetes Lied hin kam die Gattin herbeigelaufen, um ihm aufzuwarten. Er aber sagt ihr, dass er sie von diesem Zeitpunkt an nicht mehr als Gattin, sondern als Halbschwester betrachte. In einem anderen, dem ähnlichen Volkslied kehrt der Beg Stojane aus dem Gefängnis (hier wird aber nicht gesagt nach wieviel Jahren) nach Hause zurück, wo ihm die Mutter mitteilt (auch hier ohne nähere Zeitbestimmung), dass sich die Frau mit dem jungen Nachbarn Stojans wieder verheiratet habe. Als er auf dem Divan liegend mit Tamburabegleitung sein Schicksal besingt, wird er von seiner Gattin gehört, welche sich aus Pein darüber vergiftet — *Makedonski muzički folklor, Pesni II*, Folklore Institut na NR Makedonija, Skopje, 1959, S. 403—404. Diese, sowie auch die unter Nummer drei angeführten, Volkslieder besitzen nicht dts wichtige Element der Heimkehr des Gatten am Tag der Hochzeit seiner Frau, weswegen auch die Wiederverheiratung der Gattin nicht vereitelt wird und weswegen sie auch nicht dem Typus angehören, der Gegenstand der Arbeit ist.

erfährt, um sich daraufhin mit der Erlaubnis seines Herrn auf den Weg nach Hause zu machen, um dies zu verhindern. In einigen anderen Volksliedern erfährt der Held vom kritischen Moment der Wiederverheiratung seiner Gemahlin kurz vor der endgültig erfolgten Heimkehr aus der Gefangenschaft, und zwar vorwiegend in einem Weingarten, einem Garten bei einer Quelle, wo er Vater oder Mutter antrifft oder wo es ihm Hirten mitteilen. Dem schliessen sich dann noch einzelue andere, episodenhafte Details an.

In einem älteren albanischen Volkslied mit christlichen Gestalten muss der Kleine Kostantin (Kostandini Vogëli⁵) nach drei Tagen Ehestand auf Geheiss des »Hohen Gebieters« ins Heer einrücken, streift beim Abschied seinen Ring ab, gibt ihn seiner Gattin, nimmt dann dafür ihren und lässt sie wissen, dass sie sich, falls nach neun Jahren und neun Tagen seine Heimkehr nicht erfolgt sei, mit einem anderen vermählen möge. In einem anderen albanischen Lied, aber jüngeren Datums, verabschiedet sich der islamisierte Aga Ymeri nach der ersten Hochzeitsnacht von der Verwandtschaft und verabredet⁶ vor seiner Abreise mit seiner Frau eine Wartefrist von neun Jahren. Hier wird eine neuerliche Verheiratung zwar nicht erwähnt, doch versteht sie sich aus dem Kontext. Andererseits gebietet Stojan Jankovi⁷ vor dem Einrücken ins Heer seiner Gattin, auf ihn neun Jahre, 4 Monate und drei Tage zu warten und erlaubt ihr, sich nach dieser Frist neurlich zu verheiraten. Der slowenische Jankič oder Janko⁸ verlässt sein Haus um dem Kaiser zu dienen und gestattet seiner Frau im Falle seiner nach sieben Jahren (in einer Variante nach drei Jahren) nicht erfolgten Heimkehr einen anderen zum Mann zu nehmen. Nicht anders ist es im Volkslied, welches von Marko Kraljevi⁹ handelt, in dem Marko einen Tag nach der Eheschliessung zur Ableistung seiner Dienstpflicht im Zarenheer abreist und seiner Frau aufträgt, dass sie sich, falls er nach 9 Jahren noch nicht heimgekehrt sei, mit Philipp dem Serdaren verheleiche, welcher schon bei ihrer Mutter um ihre Hand angehalten hatte, und dem sie auch selbst nicht abgeneigt war. Demgegenüber rückt nach einem an-

⁵ Das Lied von Kostandini Vogëli⁵ wurde in der *Handschrift albanischen Volkslieder von Kieuta in Albanien* aus dem Jahre 1737 gefunden, ferner die umfangreichste Variante im Werk G. De Radas, *Rapsodie d'un poema albanese*, Firenze, 1866 und bei Demetrio Camarda, *Grammatologia comparata sulla lingua albanese*, Prato, 1866 — aber all dies findet sich an einem Ort, nämlich in *Mbledhës të hërshëm të folklorit shqiptar*, I, Tiranë, 1961, S. 162ff und 209ff. In diesem Lied in Verbindung mit den übrigen Volksliedern schreibt auch M. Lambertz, *Die Volkspoesie der Albaner*, Sarajevo, 1917, S. 10f. Bei den Albanern in Italien wurden von G. Schiro und von E. Çabej je ein Lied, welches von Konstandini aufgezeichnet. Vgl. diesbezüglich *Visaret e Kombit*, I, Tiranë 1937, S. 303—311.

⁶ Q. Haxhihasani, *Këngë popullore legjendare*, Tiranë, Instituti i Shkencave, 1955, S. 42—56; *Visaret e Kombit*, I, op. cit., S. 291—294, 297—298.

⁷ Variante aus *Letopis Matice srpske*, Buch 48, 1848,

⁸ Karol Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi*, I, Ljubljana, 1895—1898, Nr. 215—218.

⁹ V. Krsi^ć, *Srpske narodne pesme*, I, Pančevo, 1880, 5.

deren Volkslied Marko¹⁰ ebenfalls tags darauf ins Heer ein und schreibt seiner Frau, vorausgesetzt, dass er nach neun Jahren noch nicht zurückgekehrt sei: »Heirate den, der Dir am liebsten ist, nur nicht Ivo Senjanin, da er meine Pferde gestriegelt hat. »Dem ähnliches sagt im russischen Volkslied Dobrinja Nikitić¹¹ vor seiner Abreise, um sein Pferd und seine Kraft zu erproben, seiner Gemahlin, dass sie seiner zwölf Jahre harren, im dreizehnten aber mit einem x-beliebigen (König, Händler oder Herrn), nur nicht mit Aljoša Popović verheiratet möge. Für die makedonischen und bulgarischen Volkslieder, welche die Brüder Miladinov¹², Stefan Verković¹³, Kačanovskij¹⁴, Stoilov¹⁵ und andere herausgaben ist unter anderem charakteristisch, dass anlässlich der Abreise des Bräutigams (häufig unter dem Namen Simon, aber auch Mlado Zaimče, Feldherr Radule, Stojan Petar, Velja Kosturanče ua.) ins Heer die Gattin ihm einen Blumenstrauß (gelegentlich auch zwei, aber auch drei) überreicht, auf dass er ihn tagsüber unter der Achsel trage, nachts aber unter das Kopfkissen lege. Solange der Blumenstrauß frisch sei, bedeute dies, dass die Frau auf ihn warte, sobald er aber zu welken beginne (gewöhnlich nach neun, manchmal nach sieben, manchmal aber auch erst nach 12 Jahren), deute dies an, dass sich die Gattin abermals verheirate. Dieses irrationale Element ist durchaus symbolischer Natur, welches aber aber die übrigen Balkanvölker nicht kennen. Im griechischen Volkslied geht Jannis Morojannis¹⁶ für einen Monat auf die Reise, bleibt aber dreissig Jahre von zu Hause weg und sagt seiner Frau nichts über eine etwaige neuerliche Verheiratung, ferner kennt dieses Lied kein einziges Detail, welches an die Episode erinnern könnte, in welcher Odysseus anlässlich seiner Heerfahrt nach Troja seiner Gattin Penelope aufträgt, sich um seinen Vater und Mutter zu kümmern, und wenn dem Sohne der erste Bart spriesse frei dorthin gehe, wo es ihr gefalle und das Haus verlasse.¹⁷ In anderen neugriechischen Volksliedern über Jannakos¹⁸ und Jovan¹⁹ kommt die Szene des Abschiednehmens von ihren Gattinnen nicht vor, weshalb die Liedhandlung erst mit deren Gefangennahme und mit deren Erzählungen auf dem Deck des Gefangenschiffes beginnt. In den muslimanischen Volksliedern des Sandžaks empfiehlt der Bräutigam Đulić Ibra-

¹⁰ *Matica Hrvatska*, II, Nr. 28.

¹¹ P. V. Kirjevskij, *Pesni sobrannija*, Vypusk 2, *Dobrinja Nikitić*, Moskva, 1860, I, 4.

¹² Miladinovci, *Zbornik*, 1861—1961, Skopje, 1961, Nr. 65, 66.

¹³ Stefan I. Verković, *Makedonski narodni pesni*, Skopje, 1961, Nr. 301.

¹⁴ Vladimir Kačanovskij, *Pamjatniki bolgarskogo narodnogo tvorčestva*, »Sbornik otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti«, XXX, Sanktpeterburg, 1882, 144—152.

¹⁵ A. P. Stoilov, *Vojnik' na svadbata na žena si*, in: *Izvestija na nar. Etnograf. muzej v' Sofija*, I, 1921.

¹⁶ Felix Liebrecht, *Zur Volkskunde (Neugriechische Volkslieder)*, Heilbronn, 1879, Nr. 5, S. 161.

¹⁷ Homer, *Odyssee*, XVIII, 259—270.

¹⁸ F. Liebrecht, *op. cit.*, Nr. 13, S. 167—168.

¹⁹ *Ebenso*, Nr. 449, S. 186.

him²⁰ vor dem Kriegszug nach der Krajina sich solange nicht zu verheiraten, solange eben ihr Mann noch am Leben sei.

Von entscheidender Bedeutung in der Lebendigkeit dieser Lieder ist das Motiv der Kenntnisnahme des Helden von der Wiederverheiratung seiner Gattin. Der Kleine Kostantin und Aga Ymeri werden durch fürchterliche Träume darauf aufmerksam gemacht, was psychologisch so motiviert werden kann, weil sie unterbewusst zum Zeitpunkt des Aslaufens des Termins von neun Jahren inneren Spannungen unterworfen sind und hernach noch neun Tage übrigbleiben, solange ihnen, gemäss der Unterredung und des gegebenen Versprechens die Gattinnen verpflichtet sind, ihrer zu Hause zu harren. Verbunden mit diesem Motiv seufzt im griechischen Volkslied Jannakos auf dem Schiff so tief auf sodass ihn der Kapitän nach dem Grund fragt und jener ihm zur Antwort gibt, dass er ich, drei Tage nach der Hochzeit gefangen genommen, jetzt zwölf Jahre in der Sklaverei befinde und dass sich jetzt seine Frau Helenea wieder verheiraten werde. Dem ähnlich antwortet, gemäss einem anderen griechischen Volkslied der Gefangene Jovan auf dem Deck einer türkischen Fregatte auf die Frage des Kasitäns, warum er so tief gestöhnt habe, dass er dies aus Trauer getan habe, weil ihm die Verwandten mittels eines Brietes mitgeteilt haben, dass die Gattin eine neue Ehe einzugehen beabsichtige. In einem anderen, ebenfalls neu-griechischen Volkslied stöhnt ein nicht näher genannter Sklave so sehr, dass daraufhin das Schiff stehen bleibt. Auf Geheiss des Kapitän, der ihm die Freiheit verspricht, singt er von seiner zwölfjährigen Gefangenschaft und von seiner Heimat, wo er seine Mutter und Gattin zwei Tage nach der Eheschliessung zurückgelassen habe.²¹ Weiteres wird darin nicht gesagt, doch lässt sich ein den anderen Erzählungen ähnlich geartetes Sujet errahnen. In den erwähnten bulgarischen und mazedonischen Volksliedern erfahren die Helden durch das Welken der Blumensträusse vom kritischen Moment der Wiederverheiratung ihrer Gattinnen. In einem dieser Lieder, in der Sammlung der Brüder Miladinov, lenkt das eigene Pferd die Aufmerksamkeit Simons²² auf das Hinwelken des Blumenstrausses und damit auf die Tatsache, dass sich die Gemahlin abermals vermähle. Auch dem Dobrinja meldet das eigene Pferd, dass sich, weil ja neun Jahre verstrichen seien, die Frau gerade mit Aljoša verhelichen will und damit nicht die bei der Abreise des Gatten vereinbarte Wartefrist von zwölf Jahren einhalte. In einem Liedbeispiel Vuk Karadžićs erfährt Janković Stojan²³ vom Eingehen einer Ehe seiner eigenen Frau mit einem anderen durch die eigene Mutter, welch sich aus Trauer in einen Weingarten zurückgezogen hat. Auch der griechische Held Jovan bekommt davon durch seinen Vater in einem Weingarten Nachricht, während diesen Sachverhalt Jannakos ein Mönch

²⁰ Milman Parry — Albert Bates Lord, *Srpskohrvatske junačke pjesme*, II, Beograd — Kembriđ, 1953, Nr. 6, S. 84.

²¹ F. Liebrecht, *op. cit.*, Nr. 448, S. 186.

²² Miladinovci, *op. cit.*, Nr. 65.

²³ Vuk Stef. Karadžić, *Srpske narodne pjesme*, III, Beograd, Prosveta, 1958, Nr. 25.

(sein eigener Vater) in einem Garten meldet. Auch Odysseus trifft seinen Vater in einem Obstgarten, aber erst nachdem er von Penelope wieder erkannt worden war.²⁴ Das bedeutet also, das gerade die Rolle des Vaters in Bezug auf das Wiedererkennen der Ehegatten funktionaler Natur ist als im Epos Homers, was sich auch weiter zeigt. Als der Kleine Kostantin nach Hause zurückkehrt, trifft er seinen Vater, der ihm von der Verheiratung seiner Braut erzählt und meint, dass das Abschiessen der Gewehre den Tod seines Sohnes bedeute, weshalb er weggehe um sich zurückzuziehen. Daraufhin sagt er dem Vater er möge zurückkehren, weil sein Sohn nach Hause kommen werde, worauf er sein Pferd anspornt, um noch rechtzeitig zur Hochzeit in der Kirche anzukommen. Als andererseits Aga Ymeri in seine Heimatstadt Ulqin (Ulcinj) heimgekehrt war, traf er seine Mutter an einer Quelle an, wo sie gerade über ihr grausames Schicksal klagte. Auf seine Erzählung hin, dass er geradewegs aus Spanien komme, wo er Ymer Aga begraben habe, zeigt ihm die Mutter, ohne ihn zu erkennen, auf dem offenen Feld Hochzeitsgäste, welche, wie sie sagt, die Gattin ihres Sohnes mit sich führen. Ähnlich dem Kleinen Kostantin spornt nun Ymeri sein Ross an, erreicht die Hochzeitsgäste, nähert sich mit deren Erlaubnis der Kutsche, in der die Braut sitzt, um ihr den letzten Wunsch ihres angeblich in Spanien verstorbenen Gatten zu überbringen, den er mit den eigenen Händen begraben habe. Bei dieser Gelegenheit erkennen sich die Ehegatten.

In zwei muslimanischen Volksliedern wird auf eine besondere Art die Kenntnisnahme des Helden von der bevorstehenden Vermählung seiner Gattin besungen. Im Verliess des »Generals Josef« befindet sich bereits seit neun Jahren Asan-aga, der dort einen Falken mit dem Fleisch seiner Wangen nährt und mit den Tränen tränk, auf dass er zu seinem Heimathof fliegen möge, um dort zu sehen, ob die Mutter noch am Leben sei, ob sich die Frau wiedervermähle usw. Der Falke führt den Wunsch aus, und kehrt mit der Nachricht zurück, dass sich die Gattin für eine neuerliche Hochzeit rüste.²⁵ Auf einen Eid hin entlassen reist er nach Hause zurück, um auf der Hochzeit die Neuvermählung seiner Gattin zu vereiteln. Mit demselben Falkenmotiv wird in einem Volkslied aus Mostar eine Handlung gestaltet, dernach Mehmet-aga neun Jahre im Gefängnis des »Bans von Janok« schmachtend auf ebendieselbe Art von der Neuvermählung seiner Gattin erfährt. Auch ihn entlässt der Ban, nur in diesem Lied durch die Lokaufsumme von 1000 Dukaten, und verhindert auf der Vermählungsfeier ebenfalls die neuerliche Verhelichung der Frau mit einem anderen.²⁶

Die Auflösung der Probleme der Lieder dieses Themenkreises stellt das Motiv des Wiedererkennens von Mann und Frau dar, und zwar am Tag ihrer Hochzeit. Als Jannakos zu Hause ankommt, erkennt

²⁴ *Odyssee*, XXIV, 203—411.

²⁵ *Različita dela*, Buch IV, Zagreb, 1847, 158—160 — Vgl. *PPNP*, I, 1, S. 39.

²⁶ *Matica Hrvatska*, VI, Nr. 25 — Vgl. *PPNP*, I, 1, S. 39.

ihn die Gemahlin am Wiehern seines Pferdes am Tor ihres Hauses. Die Braut unterbricht die Hochzeitsfeierlichkeiten, indem sie ausruft, dass ihr bisheriger Gatte zurückgekehrt sei. Beide umarmen, küssen sich und sinken wegen der starken Aufregung tot zu Boden. Aus ihrem Grab spriesst eine Zypresse und ein Zitronenbaum. Herade das letztgenannte Motiv der symbolischen Fortsetzung des Lebens nach dem Tod auf Grund der gemeinsamen Liebe in Form der ineinandergeflochtenen Zweige der auf dem Grab gewachsenen Bäume ist in den balkanischen und orientalischen balladenartigen Volksliedern, welche die tragische Liebe zweier junger Leute besingen, sehr verbreitet. Bei den jugoslawischen Völkern bestehen diesbezüglich einige Versionen, unter denen der Liedkreis »Omer und Merima«²⁷, bei den Albanern »Ashik Imeri e Begzadja e Bardhë«²⁸ und »Hasan-aga e çika potureshë«²⁹ hervorrangen, in der europäischen Literatur aber der allbekannte Roman mit seinen vielen Versionen »Tristan und Isolde«.³⁰ Das balladenartige Ende bekommen auch die bereits erwähnten griechischen Lieder über Jovan, in denen ihn die Frau in dem Augenblick erkennt, als sie ihm ein Glas Wein einschenkt und dabei ausruft, dass ihr Mann Jovan zurückgekehrt sei, worauf sich beide umarmen, aber »ausgehen wie zwei Kerzen. Dem ähnliches ereignet sich auch in zwei mazedonischen Volksliedern. Mann und Frau erkennen einander mittels des Ringes und sterben in der Umarmung.³¹ In der albanischen Volksweise erkennt die Frau den Kleinen Kostantin am Ring, der er ihr in dem Moment an den Finger steckt, als sie sich mit einem anderen verheiraten wollte. Das war ihm dadurch ermöglicht worden, weil ihn die Hochzeitsgäste, gleichfalls als Ehrung eines fremden Gastes, als Brautführer auserkoren hatten. Aga Ymeri wird durch seine Frau an Hand einer verheilten Bisswunde, die ihm in der Jugend ein Pferd zugefügt hatte, erkannt. Im nordalbanschen Volkslied wird Ali Bajraktarij an einem Zeichen auf der Stirn, als er die langen Haare zurückwarf, erkannt.³² Aber im kosovoalbanschen Lied vom kleinen Alija (Alija i vogël) erkennt ihn, ähnlich wie Jannis, nur mit anderen Details, die Gattin am Wiehern seines Pferdes, welches sie, wegen nicht bezahlter Steuern vorher auf einer öffentlichen Lizitation verkauft, von der Obrigkeit zurückgekauft hatte. Sobald das

²⁷ Dr Vido Latković, *Narodna književnost*, I, Beograd, Naučna knjiga, 1967, S. 262—266; I. Nikolić, *Motiv o smrti Omera i Merime u srpskohrvatskoj narodnoj poeziji* in: Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, XXIV, Nr. 3—4, Beograd, 1958, S. 294—300.

²⁸ *Këngë popullore legjendare*, op. cit., S. 111—116.

²⁹ *Kangë populore shqiptare të Kosovë-Metohisë*, III, Pristine, 1953, S. 81—84.

³⁰ Vgl. A. A. Smirnov, *Viteška književnost* (XII—XIII vek), in: *Istorija francuske književnosti*, tom I, Beograd, Naučna knjiga, 1951, S. 99—102; *Istorija zapadno-evropskih književnosti*, Unter der Redaktion V. M. Zirmunski, Beograd, Nolit, 1956, S. 134—137; *Povest o Trištanu i Ižoti*, Beograd, SKZ, 1966.

³¹ *Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i knižnina*, Sofija, XXV, 127, XXVII, 221 — Vgl. Ban. Strahinja, op. cit., S. 238.

³² *Visaret e Kombit*, II, Tiranë, 1937, S. 108—117.

Ross Alija erblickt« begann es wie verrückt zu wiehern, legt ihm die Vorderbeine auf die Brust, als wolle es ihn wie ein Mensch umarmen, während ihm die Tränen wie ein Regen aus den Augen strömen.³³

In einigen anderen Liedern spielen gesungene Weisen mit symbolischen und allegorischen Strophen die Rolle des Wiedererkennungsmittels zwischen Mann und Frau. Das ersieht man vor allem aus einem älteren serbokroatischen Liedbeispiel in der Erlangener Handschrift, in dem mittels des Gesanges die Gattin ihren Mann Todor Pomoravac wiedererkennt.³⁴ Dieses Moment ist dichterisch besonders bildhaft im Beispiel Vuks ausgedrückt, in dem Janković Stojan vor den Hochzeitsgästen über seinen eigenen häuslichen Herd singt-mit folgenden symbolisch-allegorischen Strophen: »Das Nest wickelte der Schwalbenvogel, wickelte es neun Jahre lang, doch heute beginnt er es aufzulösen; flieg herbei graugrüner Falke, von der Hauptstadt des wackeren Zaren und lass nicht zu, dass er dies tut«. An Hand des Gesanges erkennt die Gattin Jela ihn. Gleichsam als Ersatz gibt Stojan dem Hochzeiter seine Schwester zur Frau, damit der Hochzeitszug zufrieden nach Hause kehre. Und gleichsam als Epilog darauf erfolgt der Tod der Mutter Stojans, welcher unter dem Eindruck der starken freudigen Botschaft eintritt. Auf typische Art und Weise, dh. auf dem Weg symbolisch-allegorischen Singens, erkennen einander Mann und Frau noch in einem Dutzend anderer serbokroatischer Volkslieder, in denen natürlicherweise verschiedene Details vorherrschen.³⁵ Unter anderem erkennt auch die Gattin des russischen Dobrinja ihren Mann auf Grund des Liedes welches er unter Begleitung der Gusla auf ihrer Hochzeit singt, den Aljoša verprügelt er aber, weil er seine Gattin zur Frau nehmen wollte. Ja sogar auch den azerbejdžanischen Ašik Kerib erkennt die Gattin mittels des auf ihrer neuerlichen Hochzeit gesungenen Liedes. Auch er gibt seine Schwester dem Bräutigam Huršud-beg zur Frau.³⁶

Wie in den bereits erwähnten Liedkreisen gibt es auch unter den mazedonischen, bulgarischen, serbokroatischen und muslimanischen Volksliedern genügend Beispiele dafür, dass der von seiner Gattin wiedererkannte Held dem Bräutigam die Schwester zu Frau gibt und damit die Hochzeitsgäste zufriedenstellt. Es soll aber gerade hier noch hinzugefügt werden, dass in den muslimanischen Volksliedern: des Sandžak, in denen augenscheinlich auch Motive aus der albanischen

³³ V. Latković, *Jedna arnautska varijanta o mužu na svadbi svoje žene*, PPNP, III, 2, Beograd, 1936, S. 238—246; *Kangë popullore shqiptare të Kosovë—Metohisë*, I, Prishtinë, 1952, S.84—91.

³⁴ *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, hgs. Gerhard Gesemann, Sr. Karlovci, 1925, Nr. 78.

³⁵ Bezüglich dessen siehe in PPNP, I, 1, S. 34—47.

³⁶ V. M. Zirmunskij — H. T. Zaharov, *Uzbekskij narodnyj geroičeskij epos*, Moskva, 1947, S. 87.

Volkspoesie verflochten sind³⁷, Pločanin Aga³⁸, Đulić Ibrahim³⁹ ihre Schwester dem vom Schicksal nicht vorherbestimmten Freier Halili, dem Bruder des Mujo von Kladuša, geben, weil sie jeder für sich am Hochzeitstag die Verheiratung ihrer Gattinnen mit ihm vereitelt hatten. Was die albanische Volkslieder in Bezug auf diese Episode betrifft, so finden wir sie nur in einer Volksweise aus Velešto bei Struga, in der Ymer aga, weil er auf den Hochzeitsfeierlichkeiten die abermalige Heirat seiner Frau verhinderte, dem Hochzeiter Hamdi-beg seine Schwester zur Frau gibt.⁴⁰ In anderen, von Ymer-aga handelnden Liedern, verspricht dessen Frau nach dem Wiedererkennen ihres Gatten dem unbeschiedenen Freier, der verschiedenen Namen trägt (Jasman Daka, Ali Pasha, Selim Begu ua.) ihn zum Paten ihres etwaigen zukünftigen Sohnes bestellen werde (was im albanischen Brauchtum eine besondere Ehre darstellt), oder im Falle einer geborenen Tochter sich verschwägern, dh. die Tochter seinem zukünftigen Sohn geben werde.

Diese Episode des Gebens der Schwester (oder verziert mit anderen Details) dem unvorherbestimmten Bräutigam ist in den griechischen Volksliedern, welche überarbeitet worden sind, nicht bekannt.

Andererseits gibt es auch Volksweisen, in denen der Bräutigam oder Brautwerber ihr Leben tragisch beenden. So köpfte zb. Marko Kraljević Pilip Serdar und Ivo Senjanin, welche während seiner Abwesenheit um die Hand seiner Frau geworben hatten.⁴¹ Der erwähnte Todor Pomoravac ermordet vor den Hochzeitsgästen mit einem Säbel den Freier, während er seine Frau mit Pulver und Teer bestrich und dann anzündete. Auch Todor Salaćanin bringt den Bräutigam und seine Frau um, weil sie sich seiner Mutter gegenüber grob benommen hatten.⁴²

In den überarbeiteten Volksliedern dieses Themenkreises wurde festgestellt, welche wichtige Rolle im Wiedererkennen der beiden Ehepartner auch der Ring spielt, gleichsam als Symbol der ehelichen Verbundenheit der Helden. Das Motiv des Erkennens auf Grund des Ringe in diesen Volksweisen kann auf einige Arten verarbeitet sein: a) die Gattin erkennt ihren Gemahl an dem an seinem Finger steckenden Ring, welchen sie ihm am Hochzeitstag gab, oder dann, als ihn ihr der Gatte noch vor der zweiten Vermählung an den Finger stechte, b) die Frau erkennt ihren Mann am Ring, als er ihn in den Becher legte, den sie ihm, voll mit Wein, als Zeichen des willkommen seins als Gast auf

³⁷ Das ersieht man ganz klar aus den muslimanischen Volksliedern im Buche von M. Parry — A. Lord, *op. cit.*, in den Arbeiten A. Schmaus: *PPNP*, VI, Heft 1, S. 117—125; und *Die albanische Volksepik*, in: »Shêjzat« Roma, 1963, 7, S. 173—190, und in der Studie von R. Medenica, *Ban. Strahinja*, *op. cit.* S. 234.

³⁸ A. Schmaus, *Beleške iz Sandžaka* (II) in: *PPNP*, Beograd 1939 VI, 1 S. 117—122.

³⁹ M. Parry — A. Lord, *op. cit.* S. 92.

⁴⁰ Tihomir R. Đorđević, *Nekolike arbanaške narodne pesme* im: *Naš narodni život*, X, Beograd, 1934, S. 42—45.

⁴¹ Vgl. *PPNP*, I, 1 S. 44—46.

⁴² Vgl. *Ban. Strahinja*, *op. cit.* S. 223—224.

ihrer Hochzeit gereicht hatte; denn anlässlich der Abreise des Helden aus der Heimat hatte er den Reif in zwei Hälften gebrochen, und die Frau erkennt, als sie nach seiner Heimkehr die beiden Hälften zusammenlegt ihren Mann wieder etc. Das Motiv der Wiedererkennung der Ehegatten oder Brautleute vermittelt des Eheringes ist übrigens in den verschiedensten Versionen bei einer grösseren Anzahl europäischer und aussereuropäischer Völker weit verbreitet, und das sowohl in den Volksliedern als auch in literarischen Werken, welche die Thematik der zwischenmenschlichen Beziehungen von durch höhere Gewalt getrennte Verlobte oder Eheleute, welche aber dennoch nach einer bestimmten Zeit wieder zusammenfinden und einander erkennen.

Es gibt aber auch noch einige, wenn auch geringer an der Zahl, andere Beispiele des Zusammentreffens des Mannes mit der Gattin, Mutter, Schwester und Vater nach einer langen Zeit. So weinen zB. in einem mazedonischen Volkslied des Prileper Kreises Mutter und Schwester aus grosser Trauer vor ihrem Haus, weil sich die Frau des Velje Kosturančets wieder vermähle. Als Erkennungszeichen dient in diesem Lied ein Glas von etwa siebzih Oka (Mass), welches niemand auser Velje auszutrinken vermag, was er schliesslich auch ausführt, um sich dann an dem neuen Bräutigam durch die Ermordung desselben zu rächen.⁴³ Das findet man auch weiters im muslimanischen Volkslied »Bojčić und der Ban von Janok«⁴⁴ und im kroatischen Volkslied »Kako je primorac Ilija postrijeljao ženine prosce« (Wie der Küstenländler Ilija die Freier seiner Frau niederschoss),⁴⁵ in denen sich Mann und Frau auf eine besondere Art wiedererkennen, welche in gewissen sujethaften Details und in der Art der Handlungsauflösung an ähnliche Einzelheiten in der Odyssee erinnern. Nachdem Dalalija (wahrscheinlich Deli Alija=Delialija dh. der Held Alija) drei Jahre in einem Gefängnis verbracht hatte, fällt auch sein Blutsbrüder in Gefangenschaft, der ihm meldet, wie sehr seine Frau von Freiern bestürmt werde und wie sehr diese sein Vermögen verprassen, und dass sein Sohn blossfüssig, verkommen und von allen verlacht fremdes Vieh hüte. Dasselbe wird auch in einer anderen Volksweise besungen, nur mit dem Unterschied, dass der Vater Ilijis vor den Gewalttätigkeiten der Freier in eine Sennhütte geflohen ist, aber auch von wo ihm die Freier all dies wegnehmen, was ihnen für ihre Gastmähler notwendig sei. Deswegen stöhnten sie in ihren Verliessen derart, dass sie zuerst der Ban, und hierauf der maltesische König in die Freiheit setzten, damit sie nach Hause zurückkehren können. Delija gelangt als Bettler verkleidet zu seinem Haus, wo sich die Bittsteller aufhalten. Von ihnen, vom Bräutigam und von seiner Gattin, welche um ihren ersten Mann weint, bekommt er deswegen

⁴³ A. P. Stoilov, *op. cit.* 25.

⁴⁴ Fra Marijan Sunjić, *Narodne junačke pesme iz Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1915, S. 117.

⁴⁵ Stjepan Banović, *Motivi iz Odiseje u hrvatskoj narodnoj pjesmi iz Makarskog primorja*, in: *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, Buch 35, Zagreb 1951, 156.

einen Preis, weil er ihnen erzählt, dass er angeblich Delialija begraben habe. Auf Zustimmung der Hochzeitsgäste nimmt er an Heldenspielen teil und siegt dort, und an den Sprüngen erkennt ihn seine Gattin, Alles endet in bester Ordnung mit einem Festessen zu Ehren seiner Heimkehr. In einem anderen Volkslied begibt sich Ilija vorerst zu seinem Vater in die Sennhütte, wo sich auch sein Sohn und die Tochter aufhalten, und erzählt ihnen vom Tod des Delialija, gibt sich aber dennoch, von ihrer Trauer ergriffen, durch ein Wundzeichen an der linken Hand zu erkennen. Tags darauf geht er ebenfalls als Bettler zu seiner Wohnburg. All das erzählt er den Freiern, doch als er dies seiner Frau wiederholt und ihr das Zeichen an der Hand zeigend sie ihn erkennt, trägt er ihr auf, von den Freiern zu fordern, dass sie zuerst den Bogen ihres Mannes zu spannen hätten und dann mit einem Pfeil durch einen Ring einen Apfel treffen müssten, worauf sie dann denjenigen heiraten werden, der das auszuführen imstande wäre. Nachdem Ilija alle vier sowohl im Steinewerfen als auch im Springen besiegt hat und er nach ihren vergeblichen Bemühen, die Sehne des Bogens auch nur bis zur Hälfte zu spannen, dies zu tun vermochte, ergreift er den Bogen abermals und erlegt drei der Bittsteller, während er dem Vierten, einem alten Kapitän deswegen das Leben erlässt, weil ihn dieser im Vergleich zu den anderen nicht beleidigt und nicht sein Vermögen verprasst habe. Wie man daraus ersieht, kommen in diesen Volksliedern an das Epos von Homer erinnernde Details vor. Denn auch dort vermögen die Freie: Penelopes nicht den Bogen ihres Mannes zu spannen, während es Odysseus auch noch gelingt, den Pfeil durch die Axthalsöffnung von zwölf Beilen zu schiessen.⁴⁶ Daraufhin tötet Odysseus die Bittsteller und verzeiht nur dem Sänger Femij, der von den Freiern zum Singen gezwungen worden war und dem Herold Medontos, der sich zur Zeit der Abwesenheit seines Vaters um den Sohn Telemachos, als er noch ein Kind war, gekümmert hatte. Für dessen beider Leben hatte Odysseus Sohn um Gnade gebeten.⁴⁷ Aber im Vergleich zu diesen beiden Liedern ist das im serbokroatischen Sprachgebiet bestehende Motiv des Wiedererkennens des Mannes von Seiten der Gattin anders als im Epos Homers. Penelope schenkt erst dann Odysseus Vertrauen, als er ihr das Geheimnis aufdeckt, wie er ihr Ehebett gemacht habe.⁴⁸

Wie in diesen beiden Volksliedern⁴⁹ endet auch in einigen anderen von mir durchgearbeiteten Liedern dieses Themenkreises die Handlung nicht mit dem Erkennen von Mann und Frau und mit dessen erfolgreichen Vereiteln der Wiedervermählung seiner Gattin, sondern sie setzt sich damit fort, dass ihr Held neuerlich ins Gefängnis zurückkehrt und wegen seiner Anständigkeit befreit er auch seine Genossen bzw. den Busenfreund, welche noch weiter in der Gefangenschaft schmachteten. In diesem Sinne haben die albanischen Volkslieder über Aga Ymeri aut-

⁴⁶ *Odyssee*, XXI, 1—434.

⁴⁷ *Ebenso*, XXII, 1—380.

⁴⁸ *Ebenso*, XXIII, 181—230.

⁴⁹ Vgl. *Ban. Strahinja*, 231—232, 240—241.

hentliche Charakteristika, da er, nachdem er seine Gattin von der Wiedervermählungsfeier weg nach Hause geführt hatte, abermals zum spanischen Herrscher zurückkehrt, um sein gegebenes Wort zu halten, und in dem Augenblick dort anlangt, als der König dem Henker befiehlt, Agas Tochter zu köpfen, die er dort zurückgelassen hatte, bzw. die für ihn eingestanden war, dass er nach neun Tagen wiederkehre. Wegen seiner Ehrlichkeit lässt ihn der König aus der Gefangenschaft frei und mit ihm auch noch alle seine Gefährten. Dieses Detail wird auf eine besondere Art in einem Volkslied aus der Umgebung Skopljes geschildert. Darin antwortet Aga Ymer dem spanischen König, dass er deswegen sein Wort gehalten habe und in die Gefangenschaft zurückgekehrt sei, weil er dem Geschlecht Skenderbeg entstamme.⁵⁰ Auch der französische Reisebuchschriststeller Charles Didier hob 1831 hervor, dass albanische Emigranten in Kalabrien den Kleinen Kostadin mit dem gleichnamigen Bruder Skenderbegs identifizierten.⁵¹ Obwohl es bekannt ist, dass dieses Lied dem Ursprung nach älterer Herkunft ist⁵², so spricht dieses Lied des Skopljaischen Kreises auf Grund der Gegenwärtigkeit des Skenderbegkultes, bekannt sowohl in der archaischen als auch in der zeitgenössischen Volkspoesie, dafür, dass es jüngeren Entstehungsdatums ist.⁵³

Über dieses Thema könnte noch mehr geschrieben werden und noch mehr Details hervorgestrichen werden, welche die angeführten Beispiele noch mehr unterstreichen würden, aber auch die vorgebrachten Standpunkte in Bezug auf diese Fragen. Auf Grund all dessen kann mit ziemlicher Sicherheit darauf geschlossen werden, dass in den Volksliedern bezüglich der Thematik des heimkehrenden Gatten auf der Hochzeit seiner eigenen Frau bei den balkanischen und nichtbalkanischen Völkern in Hinsicht auf das Sujet, Gestalten und Details gemeinsame Skizzierungen bestehen, daneben aber auch eine Reihe besonderer nationaler Charakteristika, welche den Volksweisen den Stempel lokalen Schaffens innerhalb eines jeden Balkanvolkes aufdrücken. Besonders imponieren einige kräftige Zeichnungen, welche die Werke eines jeden Volkes in Bezug auf dieses Thema auszeichnen. Das sind vor allem die allegorisch-symbolischen Strophen, welche der Mann auf der Hochzeit seiner Frau singt, an Hand derer sie sich in einem Dutzend serbokroatischer Volkslieder wiedererkennen, während in den mazedonischen und bulgarischen Volksweisen der Blumenstrauß hervorgehoben wird, gleichsam als Symbol der Treue der Gattin bis zum vereinbarten Termin. In den griechischen Volksliedern kommt vor allem das tragische Ende von Mann und Frau wegen der starken emotionalen Aufregung

⁵⁰ Shefqet Pllana, *Skënderbeu në kijimtarinë gojore të Kosovës dhe të Maqedonišë*, in: Simpoziumi për Skënderbeun, 9—12 maj 1968, Prishtinë, 1969, S. 294—295.

⁵¹ Charles Didier, *Souvenirs de Calabre — Les Albanais en Italie* in: *Revue de deux mondes*, Paris 1831.

⁵² Dh. S. Shuteriqi, *Legjenda o Skënderbeut*, in: *Buletin i institutit të shkencavet*, Tiranë, 1949, Nr. 2, S. 30—34.

⁵³ Vgl. Shefqet Pllana, *op. cit.* S. 287—301.

zum Ausdruck, als sie sich im kritischen Moment ihrer neuerlichen Verheiratung nach seiner erfolgten Rückkehr erkennen und in die Arme nehmen. Dem gegenüber wird in den albanischen Volksliedern auf eine besondere Art die Kenntnismahme des Helden von der Vermählung seiner Frau auf dem Wege des Traumes hervorgehoben. Zum Unterschied von den übrigen Volksliedern ist gerade für die albanischen Weisen besonders charakteristisch, dass der Gatte anlässlich der Heimkehr vom Neer oder aus der Gefangenschaft ausserhalb des Hauses zusammentrifft — in der Kirche (Kleine Kostandin), auf dem Weg in der Hochzeitskutsche (Aga Ymeri), — während der Verlobte (Kleine Alija) die Braut im elterlichen Haus wiedererkennt, wo er zu Gast geladen war. Eine Ausnahme bildet nur das erwähnte Volkslied vom Ali Bajraktari, der sich ihr in ihrem Ehegemach zu erkennen gibt, als sie sich zur Hochzeit mit Halili von Jutbina vorbereitete. In beinahe all diesen Volksliedern gibt es genügend authentische Episoden und Details, welche mit den ethnopsychologischen und ethischen Gefühlen und Normen innerhalb des familiären und persönlichen Lebens der besungenen Helden beim entsprechenden Volk im Einklang stehen.

Das alles bedeutet also, dass in den Volksliedern der Balkanvölker in Bezug auf dieses Thema gemeinsames und ähnliches Schicksal der Menschen unter ähnlichen Lebensbedingungen bestehen, aber dass ein jedes Volk im Rahmen seines folkloristischen Schaffens verschiedenartig besungen hat. Deswegen sind diese Volkslieder nicht mit einer Quelle zu verbinden bzw. mit einem literarischen Werk, wie es einzelne Forscher angenommen haben. Wie aus den vorher aufgezeigten Details zu ersehen ist, haben nur einzelne Lieder und auch darin nur einzelne Details Ähnlichkeiten mit der »Odyssee«, und zwar mit den entsprechenden Unterschieden. Andererseits ist bekannt, dass ähnliche Episoden und Details, ja sogar auch stellenweis bestimmte gleiche sujethafte Gesamtheiten ebenfalls in den alten literarischen Denkmälern vorkommen, wie zb: »Digenis Akritas«,⁵⁴ in der mittelalterlichen lateinischen Sammlung moralischer Erzählungen »Gesta Romanorum«,⁵⁵ in den altdeutschen Epen »Waltarius und Hildegunde«⁵⁶ und »Wolfdietrich und Siegeminna«,⁵⁷ in der mittelalterlichen Legende über Vladimir und Kosar⁵⁸, im französischen Roman«⁵⁹, im ungarischen Volkslied des XVI

⁵⁴ K. Müller, *Byzantske epos basilios Digenis Akritas*, Praha, Nákl České akademie, Věda umění, 1938, S. 130; Tomo Maretić, *Naša narodna epika*, Beograd, Nolit, 1966, S. 289; Hans-Georg Bek, *Putevi vizantijske književnosti*, Beograd, SKZ, 1967, S. 66—67, 158—159.

⁵⁵ Vgl. *Encyclopaedia Britannica*, Volume 10, Shicago—London—Toronto 1947, S. 317—317A; vgl. auch diesbezüglich T. Maretić, *op. cit.* S. 267, 287.

⁵⁶ Vgl. T. Maretić, *op. cit.* S. 290—291.

⁵⁷ *Ebenso*, 259—260.

⁵⁸ *Letopis Popa Dukljanina*, Titograd, Grafički zavod, 1967, S. 232—244; Andrija Kačić Miošić, *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, (Erzählung und Lied über den König Vladimir und Kosara, Zagreb 1967, S. 52—59; Đorđe Sp. Radojčić, *Legenda o Vladimiru i Kosari — njeni vidovi od XI—XIX veka*, in der Zeitschrift Bagdala, Kruševac, 1967, Nr. 96—97, Sonderheft, S. 1—8.

⁵⁹ *I Reali di Francia*, libro IV, cap. XXVI — Vgl. N. Banašević, *Ciklus*

Jahrhunderts »Szilágyi és Hajmási«⁶⁰ usw. Und diese ähnliche Details und Episoden charakterisieren die Unterschiede, welche durch das entsprechende nationale Ambient hervorgerufen werden. Deswegen stammen die Volkslieder, welche für diese Arbeit durchforscht worden sind, nicht von den erwähnten literarischen Werken ab, sondern sind im Genenteil das Resultat des entsprechenden nationalen dichterisch-musikalischen Schaffens. Das zeigt vor allem ihre grosse Anzahl, auf nationaler Basis bearbeiteter Sujets mit vielen Besonderheiten in der Auswahl der Gestalten, in stilistisch-kompositionaler Hinsicht und in der Anwendung sprachlich-figurativer Mittel. Einzelne Gemeinplätze (loci comunes) welche in diesen Volksliedern der Balkanvölker vorkommen, bezeichnen mehr die gegenseitigen Beziehungen innerhalb folkloristischer Verbindungen als auf dem Weg der europäischen Kultur und Literatur, wie es einige Forscher leicht übertreibend mit Nachdruck betonen. Deswegen soll hier besonders betont werden, dass einzelne authentische Motive, die besondere Thematik, die sujethaften Handlungsaufösungen und die Gestalten, welche beim entsprechenden balkanischen Volk historischen Hintergrund haben, besonders noch von der türkischen Herrschaft am Balkan her, auf das authentische Singen und auf die weitere Bearbeitung der Liedstoffe sowie auch auf die Eigentümlichkeiten eines jeden Volkes, sei es nun auf dem Balkan oder ausserhalb desselben, hinweisen. Diese spezifisch inhaltlichen und strukturellen Charakteristika, auf die durch die vorliegende Arbeit hingewiesen werden sol, sind das Resultat lokaler folkloristischer Tradition eines jeden einzelnen balkanischen und ausserbalkanischen Volkes, in denen sich ethnopsychologische, ethische, ästhetische, soziale und gesellschaftlich-historische Kennzeichen widerspiegeln. In diesem Sinn ist der polygenetische Vergleich für die Erforschung der Folklore des weiten Gebietes des Balkans, mit seinen allgemein und objektiv zu erforschenden Tatsachen für die Balkanologie von erstrangiger Bedeutung, weil er feststellen mithilft, was auf dem Arbeitsgebiet des Volksschaffens bei einen jeden Balkanvolk als gemeinsam, und was als eigenständig zu bezeichnen ist. Schliesslich zeigt all das auch den kulturellen Beitrag der Balkanvölker für die Menschheit im allgemeinen. Diese Probleme, denen diese bescheidenen Arbeit gewidmet ist, sollen zumindest teilweise in diesem Beitrag aufgezeigt worden sein.

Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti, Skopje, 1935, S. 114—116.

⁶⁰ Endrödi Sándor, *Magyar népballádák*, Budapest, 1906, S. 11—12. Das ist auch im folgenden Referat zu ersehen: Dr Magdalena Andelić, *Neki problemi srpskohrvatskog i mađarskog narodnog pesništva sa osvrtom na probleme oblika*, Rad Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Jajcu, 1968, welches sich noch im Druck befindet.

Miodrag V. STOJANOVIC
Institute for Balkan Studies Serbian Academy of Sciences and Arts

DOSITEJ'S ADAPTATIONS OF AESOPIAN FABLES

The intellectual renaissance which took place in Serbia in the 18th century is imbued with the creative thought of Dositej Obradović, the founder of the Serbian national culture and modern literature. His pedagogical and educational work greatly influenced the national conscience and the sound common sense not only of the Serbian nation but also of the other Yugoslav peoples, as well as the peoples on the Balkans and in the neighbouring countries. It is this influence that gives a special importance to the research and study of Dositej's literary work, particularly *The Fables* and *The Morals* (Leipzig, 1788), which are the synthesis of his reformatory ideas.

The greatest part of the literature concerned with the possible sources of Dositej's works deals actually with the question of the sources of his fables. It is easily understandable if we have in mind that the fables are the most mature and comprehensive and for study the most puzzling part of Dositej's entire literary work. The Russian Slavist Radčenko¹ was already aware of the complexity and difficulty of this problem. His pioneer work in establishing Dositej's sources has, in fact, only encouraged his further systematic research. It seems, furthermore, that the systematic research of the classic philologists V. Čajkanović² and M. Sironić³ did not take the best course. For Čajkanović certainly exaggerates when, using Halm's edition from 1852, he finds out that Dositej translated, i. e. freely worked out, about one hundred and twenty original Aesop's fables. But Sironić goes to the other extreme. He almost completely rejects and only partly corrects the previous researches by K. Radčenko and V. Čajkanović, as well as the appendices by I. Scher-

¹ Radčenko K.: *Доситей Обрадовичъ и его литературная дѣятельность*. Киев 1897, p. 115—140.

² Čajkanović V.: *O grčkim i rimskim izvorima Dositejeve zbirke basana*. Godišnjica N. Čupića (»About the Greek and Roman sources of Dositej collection of fables«, Anniversary of N. Čupić). Beograd, XXXIII (1914), p. 91—131; quotations: Čajkanović *God*.

³ Sironić M.: *Esopska basna u »Basnama« Dositeja Obradovića* (»Aesopian fable in »Fables« by Dositej Obradović«). Kovčević IV (1961), p. 40—107; quotations: Sironić.

zer⁴, A. Gavrilović⁵, P. Skok⁶ and A. Šmaus.⁷ Besides that, his thesis which was applied to Dositej — that, for his collection of fables, he did not use any of the antique original sources, but translated the collection of more recent paraphrases, most likely from Italian, — is neither new nor original in this field of research.⁸ Besides, it is, as we shall see, unattainable; and what is more, he negates every presence of Dositej's wit and imagination in his fables.

Using so far mainly unexamined but probably very reliable editions of original Aesop's fables — Leipzig's edition⁹ and Venetian¹⁰ edition, we add more to the complex solution of this question, about which there have been so many different opinions. In addition to this, in the text analysis we extract only those fables of Dositej's which he could have composed on his own, blending two or three original fables into one of his own.

*

1. *The Eagle und the Vixen* — Aesopi *Fab.* 1. 'Αετός και ἀλώπηξ (Aquila et vuples); post fab. 1. adde ΑΛΛΩΣ ex Schol. Aristoph. and ΑΛΛΩΣ ex Max. Planude; Phaedri *Fab.*¹¹ I 20. Vuples et aquila and Anonymi *Fab.* XIII. De vuple et aquila. — The beginning of Dositej's fable corresponds almost exactly to the beginning of Aesop's one. There is only one detail which is taken from a Latin paraphrase of Aesop's version. It is the detail that says that an eagle and a vixen made an agreement to live *in the neighbourhood* (etiam nidos vicinos habere visum). Some other details, closer to the Latin version, should also be pointed out: the eagle snatched and carried off the meat with the coal stuck to it (adhaesit de carbonibus aliquid), it happened that the wind was blowing (forte vento exorto), the nestlings were *slightly burnt* and fell to the ground (delapsi sunt et pulli aquilae in terram *semiusti*), under the

⁴ Scherzer Ivan: *O Dositeju Obradoviću* («About Dositej Obradović»). Rad JAZU, Zagreb, 1898, 134, 161—189.

⁵ Gavrilović Andra: *Dositej Obradović*. Literary discussions... Edition of. I. M. Kolarac, 95. Beograd, 1900.

⁶ Skok Petar: *Dositej Obradović* and J. de La Fontaine. The twelfth report of the High School at Banja Luka, in 1906—1907. Banja Luka 1907, 7—20.

⁷ Šmaus Alojz: *Abstemijsve basne kod Dositeja Obradovića* (Schmaus Alois, »Abstemijs's fables in adaptations of Dositej Obradović»). Strani preglad VII—VIII, 1936/37, 29—38.

⁸ Cf. Kasumović Ivan: *Matije A. Reljkovića Basne Ezopove* («Aesop's Fables in adaptation of M. A. Reljković»). Rad JAZU, 207 (1915), 1—93.

⁹ Μύθων Αἰσωπειῶν συναγωγῆ. *Fabularum Aesopicarum collectio*. Quotquot Graece reperiuntur. Accedit interpretatio Latina. Emendavit, vitam Aesopi latinitate donatam adiecit ac praefatus est Jo. Gottfr. Hauptman. Lipsiae 1741; quotations: Aesopi *Fab.*

¹⁰ Αἰσώπου τοῦ Φρυγῆς βίος καὶ μῦθοι. Ἐνετίησι 1784. Παρὰ Νικολάφ Γλυκεῖ τῶ ἐξ Ἱωαννίων; quotations: Aesopi *Myth.* and Ignatii *Myth.*

¹¹ Phaedri Augusti liberti *Fabulae Aesopiae* novissime recognitae et emendatae. Editio accurata. Biponti 1784; quotations: Phaedri *Fab.*, Aviani *Fab.*, Phaedri *Appendix*, Anonymi *Fab.*

eagle's eyes (inspectante aquila). — According to Dositej, the eagle made herself a nest in an oak-tree, while the vixen came to live *in the hole of the trunk, underneath*; this cannot be found in any of the known sources of the fables. That is why *Sironic*, p. 42, remarks that this is said in the same way in Barbia's fable 186. (edited 1897) as well as Ferno's fable 60. (edited 1829). However, it is more probable that this very thought is taken from Aesopi *Fab.* 36. Κύων και ἀλεκτρυών, where a dog is mentioned — ὁ δὲ κύων πρὸς τῆ ῥίζῃ τοῦ δένδρου κοίλωμα ἔχοντος; especially if one has in mind that this Aesop's fable is the source of Dositej's one. 55. *The Rooster, the Dog and the Vixen.*

3. *The Lion and the Fox.* — Aesopi *Fab.* 137. Λέων και ἀλώπηξ (Leo et vupes); Phaedri *Appendix* XXX. Leo senex et vupes. — Dositej's fable is, certainly, an adaptation of Aesop's original and Hauptman's Latin version, as well as some details from Phaedri *Fab.* I 21. *Leo senex, aper, taurus et asinus*, with a similar content. — Dositej's beginning that «a lion grew old and was neither quick enough nor strong enough to overcome and devour its prey, but had to pretend to be ill», is based on Aesop's fable as well as some details of the Latin paraphrase: cum vires non suppetent ad victum parandum, and — quasi periculoso morbo correptus. Further on in the story we can recognise a fragment from Phaedrus's fable: »Leo cum iaceret spiritum extremum trahens«, what corresponds to Dositej's details: a lion which had fallen sick stretched himself out, and lay breathing his last, and his end was approaching.

5. *The Lion and the Ass.* — This is in fact Phaedri *Fab.* I 11. Asinus et leo venantes, with the beginning from Aesopi *Fab.* 38. Λέων, και ὄνος, και ἀλώπηξ, which also is the source of the next Dositej's fable 6. *The Lion, the Donkey and the Fox.* As both Dositej's fables are, concerning the content, very similar to each other, their beginning can be found in Aesop's words — Λέων και ὄνος . . . ἐξῆλθον πρὸς ἄγραν. Further on, Dositej completely follows Phaedrus, only in somewhat different order.

6. *The Lion, the Donkey and the Fox.* — Aesopi *Fab.* 38. Λέων, και ὄνος, και ἀλώπηξ (Leo et asinus et vupes). — The slight differences between Dositej and Aesop such as that — the fox collected all of it into one pile, or the words of the lion: who has taught him to be so *clever* and share things in that way, *Sironic*, p. 45, connects with the similarities in Camerarius, and by all means denies the presence of Aesop's influence. But if we try to understand better Dositej's thought: »This one (i. e. the fox) collected nearly all of it into one pile« we shall see that it is only the adaptation of Aesop's words — Ἡ δ' εἰς μίαν μερίδα πάντα κορεύα and their Latin paraphrase: illa in unum acervum congestis universis, and in that we shall particularly notice the phrases: πάντα and *acervum*. Another already mentioned detail in which Dositej and Aphthonius differ, is actually word for word translation of what we find in Hauptman's, i. e. Camerarius's Latin paraphrase: »Quis te, optima vulpecula, tam scite partiri docuit?« (»Oh, the wise fox, who has taught you to share things in such a *clever* way?«).

7. *The Lion and the Bear*. — There are three original fables in Aesopi *Fab.* 39. *Leo et ursus*, that Dositej starts from when developing his tale: first of all, Aesop's original fable, then its variant ΑΛΛΩΣ and at last Hauptman's Latin paraphrase. Dositej's beginning: »A lion and a bear set off down the grove trying to find a way of appeasing their hunger«, is almost complete imitation of the beginning of Aesop's variant ΑΛΛΩΣ: Λέων και ἄρκτος βρῶμα τι εὐρόντες ἐν ἔλει ... After that both Aesop and Dositej mention that: the lion and the bear *came upon* one *plump fawn*. But the detail that: they began fighting and quarrelling over it and mauled each other so badly that they lost consciousness and lay half dead« is actually taken from the Latin fable: *ut oborte vertigine, ambo in terra prostrati iacerent*. In Dositej's fable the fox *dragged the fawn off*, i. e. it is the same as in the Latin original: *hinnuleum ... obstraxit*, while in Aesop »the fox *snatched the fawn*,« (ἀρπάσασα).

9. *The Lion and the Man*. — In Hauptman's collection we can find almost all the versions of this fable: Aesop's original — Aesopi *Fab.* 220. Λέων και ἄνθρωπος, after that there comes: ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio, Hauptman's Latin paraphrase *Leo et homo*, and in ADDENDA, post *fab.* 220. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria and ΑΛΛΩΣ ex Scholiis Euripidis. The variants that are given in Phaedri *Appendix*, XXV. *Homo et leo* and Aviani *Fab.* XXIV. *Venator et leo*, should not be forgotten either. None of them, however, says that a lion and a man came upon *Hercules' image*, as it is stated in Dositej's fable. That is why *Sironic*, p. 46, thinks that *Hercules* (but not *Hercules*) can be found in some earlier versions of this fable. In that case it could be possible that Dositej translated the fable with this detail. Nevertheless, we are inclined to think that this change might have been done by Dositej himself, who was inspired by Aphthonius's fable: *πίπτειν ὁ ἄνθρωπος ἐξ εἰκόνης ἐλάμβανεν*, especially if we have in mind that Aphthonius's fable begins in the same way as Dositej's one: »A lion and the man started to talk boastfully about their own qualities, trying to gain the advantage over each other« (Εἷς ἕριν ἀλλήλους ἀνὴρ τε και λέων προῆλθον). However, the end of Dositej's fable is the same as the one with Aesop's, where the lion said to the man: »If lions knew how to carve I would be able to show you not one but a hundred images in which you would see a man with a lion on top of him« (εἰ γὰρ ᾔδεισαν λέοντος γλύφειν λίθους, πολλοὺς ἂν εἶδες ὑποκάτω λεόντων).

11. *The Lion, Bulls and the Fox*. — Besides the two fables found in the collection — the original one ex Aphthonio, and the Latin paraphrase — Aesopi *Fab.* 297. *Tauri tres et leo*, Hauptman in ADDENDA also offers several versions of this fable: post *fab.* 297, adde ΑΛΛΩΣ ex Editione Stephani, ΑΛΛΩΣ ex Themisto and ΑΛΛΩΣ ex Gabria. — Of all these it is only Aphthonius's and Dositej's fable that do not begin with the detail that: the bulls used always to graze in one another's company, but states that »the bulls were living together feeling great affection towards one another«. However, further on Dositej's account of the story is nearer to the version ex Editione Stephani. They both develop the same idea that the lion wishing to eat the bulls raised enmity between

them and so disunited and divided them (ὑπούλοις δὲ λόγοις διαβαλὼν ἐχώρισεν).

13. *The Lion and the Bullock*. — Aesopi *Fab.* 228. and 340. Leo et taurus (fab. 228. has a version ΑΛΛΩΣ, fab. 340. is ex Niceph. Basil.). — Dositej's fable compared with the original fables is rather an adaptation of the same motif than a translation. It is quite natural for we should bear in mind that our fabulist has in his tale actually varied four versions of the same fable: two original fables written by Aesop and their two Latin paraphrases.

15. *The Wolf, the Old Woman and the Child*. — Aesopi *Fab.* 138. Λύκος καὶ γραιῦς (Lupus et mulier); Aviani *Fab.* 1. Rustica et lupus. — Dositej's fable is based mainly on Aesop's original and only some details are taken from the Latin version found in Hauptman's collection. From the very beginning we can notice the adaptation of the quoted sources of the Leipzig edition. A hungry wolf (esuriens lupus) was wandering about (περιῆει; omnia loca circumiens looking for something to eat (ζητῶν τροφήν). Further on Dositej says that afterwards the wolf came »in front of a house that was at the very end of the village«, and it is the same as with Hauptman's: intra casam rusticam. The rest of the story is narrated according to Aesop. The only difference is in the detail that »the old woman wanted to roast the wolf on a roasting-spit that was placed behind the door«. Such a concept is typical for our way of thinking, and is certainly by Dositej.

16. *The Wolf and the Heron*. — Aesopi *Fab.* 144. Λύκος καὶ γέρανος (Lupus et grus); post fab. 144. adde ΑΛΛΩΣ Gabria; Phaedri *Fab.* I 8. Lupus et gruis; Anonymi *Fab.* VIII. De lupo et grue. — In the contents of Dositej's fable the elements from Aesop, Phaedrus and Hauptman can be found. A wolf which had swallowed a bone, began to howl and he went about looking for some one to relieve him of it and was offering a high fee for that. Phaedrus tells us the story in the same way: Mango dolore victus coepit singulos // Inlicere . . . Among the details which are the same in Aesop and Dositej, we should stress the one about the way they call the heron »a long-legged, pointed-beak bird« (δολιχόδειρος) while the end of the fable is closer to Hauptman's version. In his fable, as well as in Dositej's one, the wolf asked the heron in the end: »Isn't it a fee enough that you have got your head safe and sound out of a wolf's mouth?« (»An tibi, inquit, merces parva videtur, quod caput incolume retuleris de lupi faucibus?«).

17. *The Wolf and the Lamb*. — Aesopi *Fab.* 230. Λύκος καὶ ἄρνος (Angus et lupus); besides Aesop's variant here is another one ΑΛΛΩΣ, and in ADDENDA, post fab. 230. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria. The same fable can be found in Phaedri *Fab.* I 1. Lupus et agnus, as well as Anonymi *Fab.* 2. De lupo et agno. — Though none of the above mentioned sources state that a wolf was drinking at a spring, and that a lamb was drinking rather far away down the stream, we can notice that Dositej took some details from each of the fables found in Hauptman's collection. The

title is taken from Aesop while Dositej's »last year« is taken from the Latin paraphrase: *Anno praeterito*. And finally, the end of the fable — 'ο δὲ (sc. λύκος) συλλαβῶν αὐτὸν καὶ φαγῶν (»he jumped towards him and devoured him«), is taken from the version ΑΛΛΩΣ.

19. *The Wolf and the Goat*. — Aesopi *Fab.* 231. *Lupus et capra* (Λύκος καὶ αἴξ); Aviani *Fab.* XXVI. *Leo et capella*. — In the first part of his fable Dositej follows Aesop and Hauptman, but in the second part of it, precisely in the answer of the goat, he is closer to Avianus' version, and that is what Čajkanović, *God.*, p. 112. and Sironić, p. 51. have already noticed.

21. *The Wolf and the Horse*. — Aesopi *Fab.* 232. *Lupus et equus* end Aesopi *Fab.* 260. *Asinus et lupus*; post *fab.* 260. adde ΑΛΛΩΣ ex *Gabria*; Anonymi *Fab.* XLII. *De leone et equo*. — From each of the above mentioned sources Dositej might have taken some detail. The title, for instance, is taken from Hauptman's fable 232; it seems that the beginning is taken from Anonymus, where we can also see that the lion was afraid to attack the horse. So he came up to him, pretending to be a doctor, and inquired about his health: »Mi frater, ave, fruor arte mendendi«. »The horse saw through his intention and made up his mind to behave in the same way« (*Sensit equus fraudes, et fraudi fraude restitit*). Later on, Dositej follows another version from Hauptman's collection, in which we can find all the details about the horse who kicked the wolf so strongly that he smashed all his teeth (*fractis illius dentibus*), and then the wolf stayed there saying to himself (*lupo seipsum accusante*).

22. *The Foxes*. — Aesopi *Fab.* 7. Ἀλώπεκες (*Vulpeculae*). It is true that the original fable and ours differ in some details, but anyway the differences are not such that can make us think that Dositej did not translate Aesop in original. So Dositej narrates that »the fox in order to save himself had bit off his tail«, while in Aesop's fable we have the following: ἀποκοπέει τις τῆς οὐρᾶς. That is why Sironić, p. 51. finds connection between this place and the one in Rimicius: *abscissa cauda*. However, it cannot be seen why Rimicius's words, which are, concerning the constructions and the sense the same as Aesop's should be closer to Dositej. Particularly if we have in mind that our fabulist, following Aesop's idea, says that the fox »collected the other fellow foxes and tried to persuade them to cut off their tails in the same way« — Καὶ δὴ πάσας ἀδροίκασα, παρήγει τὰς οὐρᾶς ἀποκόπτειν, while the phrase: *in order to abbreviate his shame* is taken from the Latin version (*turpitudinis suae vitium quasi occultare*). On the other hand »one of the older and more experienced foxes saw through the slyness (ὑπολαβοῦσα) of our fox, and answered him. This detail Sironić connects with another one found in a French collection of fables — »la plus ancien de la troupe«. However, this very thought which is found in Dositej can also be found in Aesopi *Fab.* 57. Λαγωὶ καὶ βῆτραχοι — τις ἀγχινοῦστερος τῶν λαγῶν; as well as in its version ΑΛΛΩΣ — εἷς δὲ τις γέρον, and also in the Latin paraphrase Lepores et ranae; *unus ... sapientior*.

23. *The Fox and Wooden Head.* — Aesopi Fab. 11. Αλώπηξ (Vulpes); Phaedri Fab. I 7. Vulpes ad personam tragicam; Anonymi Fab. XXXIV. De lupo et capite invento. — Here we can see a more striking difference between Aesop and Dositej. In his tale Dositej narrates that a fox entered a woodman's house, not εἰς οἰκίαν... ὑποκριτοῦ. This led to another change in the story, i. e. Dositej says that the fox found a wooden head there, not — κεφαλὴν μορμολικείου. Nevertheless, some of Dositej's details correspond to Aesop's, such as the one which states that the fox found an exceptionally well carved head and was turning it over and over again (ἦν καὶ ἀναλαβοῦσα τὰς χερσίν). No doubt that in his somewhat free interpretation of the fable Dositej was actually influenced by the classical Greek sources, but he also must have consulted Anonymi fab. 34; because only in the anonymous version can we read that the fox which could not hear a word from the head, put in away saying: »Oh, what a strange head, with no brain in it« (O sine voce genas . . . , o sine mente caput!), while Aesop says that in a rather different way — οἷα κεφαλὴ ἐγκέφαλον οὐκ ἔχει.

24. *The Fox and the Grapes.* — Aesopi Fab. 156. Vulpes et uva (Αλώπηξ καὶ βότρυς), post fab. 156. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria; Phaedri Fab. IV 3. Vulpes et uva. — Concerning the size and the content, Dositej's fable is the closest to the Latin paraphrase from Aesopi Fab. 156. Vulpes et uva. They are especially similar in the very beginning of the story: »A fox saw some clusters of grapes hanging from a tall vine« (Vulpes sublimem uvam dependentem de vite conspicata . . .). They correspond to some other details as well, but for the last one. Dositej says: »They are still sour . . . (i. e. the grapes are still sour), and this is actually taken from Aesop — ὄμφακες ἔτι εἰσίν, because in the Latin source the end is somewhat expended: acerbae nunc etiam uvae sunt.

26. *The Fox and the Blackberry.* — Aesopi Fab. 8. Ἀλώπηξ καὶ βάτος (Vulpes et sentes); post fab. 8. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria (cf. Ignatii Myth. p. 129). — Though Dositej's fable is an exceptionally successful and word for word translation of Aesop's fable, in it we find some details — ἔξετο πέλυα — from the mentioned Gabria's fable. That is why Dositej says that a fox slipped in climbing a fence and made his paws bleed on the thorns of a blackberry bush (while in Aesop the same is said in this way: τοὺς πόδας).

27. *The Fox and the Crocodile.* — Aesop Fab. 9. Ἀλώπηξ καὶ κροκόδειλος (Vulpes et crocodilus); Phaedri Fab. I 25. Canes et crocodili. — Dositej's modifications were made after the Latin paraphrase. That is why in the »moral« appended to the fable we find the explanation that »a crocodile is a monstrous animal and that it lives in Egypt«, (Crocodilus Aegyptiacum est animal . . . monstruosum). This becomes quite acceptable especially if we have in mind that the other details in the description of the crocodile were also taken from the Latin paraphrase. For example: »It was awful to see his skin covered with hard scales« . . . (cute rugis et squamis horrida). It is only the detail that a crocodile lives in the river of Nile that is taken from Phaedrus (Nilo flumine).

29. *The Fox and the Crow*. — Aesopi *Fab.* 205. Κόραξ και ἀλώπηξ (Corvus et vulpes) ΑΛΛΩΣ, ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio, post fab. 205, adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria and ΑΛΛΩΣ ex Tzetze; Phaendi *Fab.* I 13. Vulpes et corvus and Anonymi *Fab.* XV. De vulpe et corvo. — Starting from the detail that a crow was holding in his beak a piece of meat (what corresponds to the two Aesop's versions as well as the Latin version in Hauptman) and not a piece of stolen cheese as it is in Phaedrus (caseum raptum), Sironic, p. 54, comes to the conclusion: »Dositiej's fable was written according to Aesop's version«. We could also add that the mentioned version must have been ΑΛΛΩΣ from Aesopi *Fab.* 205. in which the answer of the fox is also closest to Aesop: » Ah, my poor crow, you have all the other qualities, but you have no brains« (ἐχεις κόραξ ἅπαντα, νοῦς δε σε λείπει). Everything else is according to Phaedrus. In his fable the fox began to praise that beautiful bird which has such lovely feathers. If only he had a voice as well, undoubtedly there would have been no bird in the world to be compared with him. (O qui tuarum, corve, pinnarumst nitor! . . . Si vocem heberes, nulla prior ales foret).

31. *The Fox and the Billy-goat*. — Aesopi *Fab.* 4. Ἀλώπηξ και τράγος (Vulpes et hircus); post fab. 4. adde ΑΛΛΩΣ ex Editione Neveleti. — Both fabulists, Aesop and Dositiej, begin the fable in the same way: »A fox and a billy-goat being thirsty, went down into a deep well to drink. But having drunk their fill, the goat looked about himself . . .« (Ἀλώπηξ και τράγος διψῶντες εἰς φρέαρ κατέβηκαν. Μετὰ δὲ τὸ πίνειν, τοῦ τράγου σκεπτομένου). Some other details are the same, too, particularly Aesop's thought given in the moral: »Look before you leap« (Σκόπει τὸ τέλος!). This exceptionally wise advice which contains great moral in only a few words is actually Dositiej's adaptation of a somewhat larger original epitome — δεῖ πρότερον τὰ τέλη τῶν πραγμάτων σκοπεῖν. That is why this is in fact Aesop's fable in which Dositiej introduced the detail about the ridicule of the fox — ἀλώπεκος γελώσης — taken from the versions ex Gabria and ex Tzetze in ADDENDA, post fab. 218. — Leo et musculus.

32. *The Greedy Fox*. — Aesopi *Fab.* 158. Ἀλώπηξ λιμώττουσα (Vulpes esuriens), post fab. 158. adde ΑΛΛΩΣ ex Eodem (sc. Gabria): Horatii *Epist.* I 7, 29—33. — In his collection Hauptman gives this Aesop's fable but also points out that there is another beginning *fab. ex MS Voss*. It is very likely that for the beginning of his story Dositiej was influenced by this variant. In fact in both Dositiej and Aesop the fox saw only — κρέα και ἄρτον, and not some cheese and milk, but according to Dositiej the fox saw that in a shepherd's hut — ἐθεάσατο . . . ἐπὶ τινα καλύβην, and not — ἐπὶ τινος δρυὸς κοιλάματα, as Aesop tells us. Nevertheless, the detail that the hut belongs to a shepherd is taken from Aesop. But the detail that the fox got out through a tiny narrow window — εἰσελθοῦσα διὰ στενοτάτης ὀπῆς — once moe directs us to the source: *ex MS Voss*, and nowhere else but in Horace can this detail be found — per angustam rimam. All the other details in Dositiej's story are according to Aesop.

34. *The Dogs*. — Aesopi *Fab.* 208. Κύνες λιμώττουσαι (Canes famelici); Phaetri *Fab.* I 20. Canes famelici. — It seems that Dositiej, while

working on this fable, actually used three sources: Aesop, Phaedrus and the Latin paraphrase found in Hauptman's collection. That is why our fable begins in the same way as Aesop's («Some hungry dogs saw some hides left to wash on the bed of a stream» Κύνες λιμώπτουσαι, ὡς ἐθεάσατο ἐν τινὶ ποταμῷ βύρσας βρεχομένας). Dositej follows the Hellenic original in some other details as well, but not in the words: «They were eager to eat them...» This cannot be found in Aesop, so that it must be an adaptation of Hauptman — harum cupidi, and Phaedrus — ut comesse possent, particularly if we have in mind that the moral is taken in its original form which can be found in the Roman fabulist, Phaedri *Fab.* I 20, 1—2; «Stultum consilium non modo effectu caret, sed ad perniciem quoque mortales devocat: A foolish advice won't help you but can easily bring you to ruin.»

37. *The Dog and His Shadow*. — In Hauptman's collection Aesop's *Fab.* 210. Dositej was able to find five sources of this fable: Aesop's fable — Κύων κρέας φέρουσα, Aesop's variant ΑΛΛΩΣ, ΑΛΛΩΣ ex Aphtonio, Latin paraphrase — Canicula carnem ferens, and also in ADDENDA, post fab 210. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria. Besides, if we have in mind that must have known Phaedri *Fab.* I 4. Canis per fluvium carnem ferens, as well as Anonymi *Fab.* V. De cane et carne, we can easily see that the way to the real source of the fable is very rarely a direct one. And this is the case with some other Dositej's literary borrowings, it seems that besides the Leipzig edition of Hauptman's collection of Aesop's fables Dositej was acquainted with the Venetian edition — Aesopi *Myth.*, dated from 1784. There we can find ΠΙΝΑΞ with Gabria's (Ignatius's) fable with the same title — Ignatii *Myth.* p. 138. Κύων καὶ τὸ εἶδωλον αὐτοῦ ἐν τῷ ὕδατι.

To what extent, concerning the length and the contents of the story is Dositej's adaptation of the fable close to Aesop's variant ΑΛΛΩΣ, we can best see by confronting the two: «A dog holding a piece of meat was passing by a river. He caught sight of his reflection in the stream and thought that it was another dog with a piece of meat. That piece seemed to him a little bigger. He made a spring to snatch it, but dropped his own piece which was swept down by the current. So he stayed there wondering how it was possible that both pieces were lost at the same time.»

Κύων κρέας φέρων ποταμὸν διέβαινε. θεασάμενος δὲ τὴν ἑαυτοῦ σκιὰν ἐπὶ τοῦ ὕδατος, ὑπέλαβεν ἕτερον κύνα εἶναι κρέας κατέχοντα καὶ ἀφείς τὸ ἴδιον, ὠρμησε τὸ ἐκείνου λαβεῖν, ἀπώλεσε δὲ ἀμφοτέρα...

In spite of the great similarity between the two fables we can notice that it was from the Latin paraphrase that Dositej took: *carnis frustum ferens* (holding a piece of meat), what cannot be found in the other sources. Dositej's story tells us that another piece seemed bigger to the dog; for this detail he must have consulted Aesop — κύνα ὑπέλαβε μείζον κρέας ἔχουσαν, while the detail that «a dog was passing by a river» was in fact taken from Gabria — ποταμοῦ πλησίον.

39. *The Ass and His Master*. — In the Leipzig edition of Aesop's fables there are there fables which could have been the sources of Dositej's version of the story: Aesopi *Fab.* 213. Κύων καὶ δεσπότης; ΑΛΛΩΣ ex Galeno and Latin paraphrase — *Canis et dominus*. Aesop begins his story with: Ἐχὼν τις κύναν..., and that is how the Latin paraphrase begins as well, so that it is obvious that Dositej starts from Galen's variant — ὄνος, θεασάμενος... κυνίδιον (»An ass was watching a puppy; especially if we have in mind that the title — *Asinus et dominus*, which can be found in *Index fabularum* is the same as Dositej's one. Further on in the story, especially at the end when we see that »they started flogging the ass with rods« Dositej is closer to Hauptman's: *plagis bene multatum*, but does not completely correspond to the following from Anonymi *Fab.* XVIII. *De asino et catulo*: *Clamat herus... subit ordo clientum. Multa domat multo verbere clava reum* (»he i. e. the master called his servants and they, taking the rods and whips, flogged severely our singer«).

42. *The Ass, the Crow and the Shepherd*. — Aesopi *Fab.* 115. ὄνος καὶ κόραξ (*Avinus et corvus*). Some of the differences might have appeared under the influence of Phaedri *Appendix* XXVII. *Ovis et cornix*. The best example of that is the title itself, which is evidently an adaptation of Aesop's ὄνος, i. e. Hauptman's — *asinus, cornix* from *Appendix* and Dositej's addition *the shepherd* (αἵπολος), the expression which he had met before in Gabria's fable — ὄνος καὶ λεοντῆ (cf. post *fab.* 259, adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria). It seems that from the Latin paraphrase found in Hauptman's edition Dositej only used: *huius* (sc. *asini*) *in exulceratum dorsum involat corvus, et tundit rostro sauciam cutem* (»A crow flew down on his back and started pecking his wound«).

43. *The Ass Carrying the Idol*. — Dositej's version of the fable is considerably different from Aesopi *Fab.* 258. ὄνος βασιτάζων εἰδωλὸν (*Asinus gestans simulacrum*). It is evident that Dositej took Aesop's title, but further on in the story, he never mentions that a master (δεσπότης, *dominus*) mounted on the back of an ass a statue, an image (ξόζνον, *simulacrum*), as it is narrated in Aesop and Hauptman. That must have been the influence of Gabria's fable from *ADDENDA* (post *fab.* 258, adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria), and it gives the impression that the original τετραστιχος was developed into a prose text, which was also expanded by the detail that *the ass was carrying the idol in a procession and that the people grabbed the sticks and started flogging the ass*. The middle part of the fable, in a somewhat changed order of the details, is almost word for word interpretation of the Latin source: »*Asinus, qui se a rusticis adorari putabat, animo elatus exiliebat*« (»... to whom, i. e. the ass, *all the people* were bowing... The ass, imagining that it he to whom they showed this respect, started to skip«).

44. *The Ass in the Lion's Skin*. — None of the sources in Aesopi *Fab.* 259. ὄνος καὶ λεοντῆ (Asinus et leonina pelis), ΑΛΛΩΣ, ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio, ΑΛΛΩΣ ex Themistio, as well as none of the sources in

ADDENDA: post fab. 259. adde ΑΛΛΩΣ ex Luciano, ΑΛΛΩΣ ex Tzetze, ΑΛΛΩΣ ex Gabria begin in the way Dositej does it: »A donkey got bored carrying the load«. This detail can not be found in Aviani *Fab. V. Rusticus et asinus*, either, in which we see that *an ass found somewhere a lion's skin* (Exuvias asinus... forte leonis reperit), *wrapped himself in it* (induit ora), but the people recognised him *by his ears, grabbed sticks and cudgels* (hunc deprendit, sc. rusticus, *ab aure*; Corruptum vinclis verberibusque domat). This detail, especially the use of the plural *the people ran up* suggests Aesop as a more probable source — τότε πάντες επιδραμόντες ξύλοις και ῥοπάλοις αὐτὸν ἐπαινον.

49. *The Stag*. — In Hauptman's collection there also are several sources for this fable: Aesopi *Fab.* 181. Ἐλαφος και λέων (Cerva et leo); ΑΛΛΩΣ; ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio, and in ADDENDA, post fab. 181. adde ΑΛΛΩΣ ex Editione Stephani and ΑΛΛΩΣ ex Gabria. — It is immediately evident that Dositej's fable is, concerning the title as well as the contents little related to Aesop's original, its variant ΑΛΛΩΣ, as well as the Latin paraphrase in Hauptman's collection. In each of them a lion started to chase a stag who came to drink at a spring (ἐπὶ πηγῆν; ad fonticulum). It is only Aphthonius' fable — ἐπὶ νάματος ἐκόμιζε, that begins in the same way as Dositej's, i. e. it says that the stag came *to the river*; while the details: »*Ther suddenly he noticed some hunters with their hounds; he started running* are actually the adaptations of Aphthonius's fable — οἱ θερῶντες προσήσαν and the detail ex Editione Stephani: κυνηγοῦ καταλαβόντος ἐφρευεν. In the part of the fable in which the stag was praising his great and beautiful antlers and was finding fault with his slender, weak-looking legs Dositej follows the Latin original text: cornuum magnitudinem et varietatem commendat; crura vero ut gracilia et exilia vituperabat. The detail that the stag ran *to the thick forest* (ad nemus opacum) is also taken from Hauptman, and cannot be found in any of the other sources. It is also interesting that in some details Dositej is very close to Phaedri *Fab.* 112. Cervus ad fontem, which is almost the same as Anonymi *Fab.* XLII. De cervo et venatore. Dositej did not change anything in Phaedrus's idea that the stag was greatly finding fault with his legs for being *too slender* (Crurumque nimian tenuitatem vituperat), and when he noticed the hunters with their hounds *he started running* down the field (Venantum subito... // Per campum fugere coepit et canes elusit).

51. *The Stag and the Vineyard*. — Aesopi *Fab.* 65. Ἐλαφος και ἀμπελος (Cerva et vitis). — »A stag running from the hunters concealed himself among the branches of a *green vine*«; this is the beginning of Dositej's fable and it corresponds to Aesop: Ἐλαφος, κυνηγούς φεύγουσα, ἐπ' ἀμπέλω ἐκρύβη. The detail in which they differ, i. e. that the stag concealed himself *in a green vine*, is in fact taken from Gabria's — δασείας ἀμπέλοις ἀπεκρύβη, from ADDENDA (post fab. 65. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria). After that Dositej says that *the stag started to pluck and eat the foliage*, and it is

actually the Latin source that he is following: *cerva... carpere pampinos et mandere coepit*.

52. *The Deer and the Fawn*. — Aesopi *Fab.* 56. Νεβρόδς (Hinnuleus). — The same title as this one given by Dositej we can find in *Index fabularum* of Hauptman's edition — *Cervus et hinnuleus*. In the contents of the fable, however, the elements of both sources can be found. The fawn addresses the deer with »father«, that corresponds to the Latin *mi pater*, while in Aesop we find — ὦ μῆτερ. Further on the fawn says — »you are much bigger than a hound« what is the adaptation of Aesop's — σὺ τῷ μεγέθει μείζων κυνός, and Hauptman's: *multo sis maior canibus*. Dositej, then, expands the question of the fawn in this way: »Why then do you flee the moment you hear the baying of a bound«, while in Aesop's story those words are actually the deer's answer — ὡς ἐπειδὴν κυνός ὕλακῆν ἀκούσω, αὐτίκα πρὸς φυγῆν. On the other hand in Dositej's fable the deer gives this answer: »Well, my son (τέκνον), dogs are quarrelsome, and I don't like quarrelling and prefer to keep away from them«.

61. *The Fly*. — It is most probable that this fable is an adaptation of the two Latin paraphrases which are found in Hauptman's collection: Aesopi *Fab.* 244. *Musca*, which has the same title as our fable, and Aesopi *Fab.* 89. *Muscae*, according to which Dositej developed the middle part of the story; we shall best illustrate this assumption by confronting the story by our author with the places from the original sources.

»The fly fell into a pot with a greasy stew (*Musca delapsa* in ollam, qua conditae erant carnes, *fab.* 295). She had eaten there all she could hold. Trying to fly away she couldn't do it, because her feet clogged in the stuff. She tried to fly away but her wings became clogged as well (*Sed iam saturae, cum avolare vellent, pedibus in tenace liquore haerentibus, nitentes etiam alas implicuerunt quasi...*, *fab.* 244). ... Then she thought to herself: »Now that I could eat and drink and bathe as never in my life, I must be killed!« (*seipsum huiusmodi verbis allocuta est: Quin ego edi, bibi, et bene lota sum, iam si mihi moriendum sit*).

62. *Two mice*. — Aesopi *Fab.* 302. *Mures duo, rusticus et urbanus* (ex Aphthonio, Μῦες δύο, ἀρουραῖος καὶ ἀστυκός). — We are quite sure that Dositej must also have known Phaedri *Appendix*, IX. *Mus urbanus et rusticus*; Anonymi *Fab.* XII. *De mure urbano et rustico*, as well as Horace version (*Mures, ex Horatio, Sat. II 6, versus 79. sqq.*). — It seems that in fact Dositej discovered this fable while reading Horace, and later on he only supplemented it with some details from the fables found in *Appendix* and Hauptman. Dositej begins the story in the same way as Horace, i. e. telling us about a city mouse who visited a friend of his (*amicum*). This one received him in his house in a haystack (*domus palea*), while in Hauptman he took him to his little hut (*tugurium*). The country mouse served the best things he had: »some nuts, hazels, some dried wild pears and a piece of stale cheese, all the things he had been saving for the feast« (*attentus... aridum... acinum semesaque lardi frustra dedit*). We suppose that for some of these details

he also must have consulted Hauptman: ad festos dies — frustula succidiae. Dositej continues that the city mouse found all those things worthless. He couldn't make up his mind whether to take anything or not. His fine teeth were not used to such food. He tried a bit, but was not able to swallow it. »Is this what you eat in the country?« he said: »Well, my old man, come along with me in the town and you will see what a good life is,« (...cupiens varia fastidia cena vincere tangentis male singula dente superbo // tandem urbanus ad hunc »quid te iuvat« inquit, »amice, ...carpe viam, mihi crede, comes; terrestria quando mortales animas vivunt sortita neque ulla est... leti fuga). Another detail taken from Horace is that they set off at once and arrived in the dusk (peragunt iter, urbis aventes moenia nocturni subrepere). After that in the narration of the story Dositej follows *Appedix*: rusticus cellamque intraret plenam rebus optimis (»Then the city mouse took his guest to a cellar of his rich host«); while in Hauptman's version we find — inductus rusticus in triclinium. The original idea: variis perfruntur — Dositej develops by mentioning all the things that the mice could help themselves to as long as the host did not appear (dum venit... cellarius). At this place Dositej, following Horace, adds that suddenly the barking of a dog echoed through the yard (smul domus alta personuit canibus), while from *Appendix* he takes the following detail: »The guest was frightened and as he did not know the place he had no idea where he could flee for refuge« (At miser ignota trepidans rusticus domi... cursitat). Another mouse could hardly calm him down and they started to taste some of the food (iterum urbanus rusticum hortatur... age fruamur ferculis).

65. *The Snake and the Countryman*. — Aesopi Fab. 170. Γεωργός και ὄφις (Agricola et serpens); post fab. 170. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria; Phaedri Fab. IV 8. Homo et colubra; Anonymi Fab. X. De rustico et colubro. — From Aesop's and Hauptman's versions Dositej took only some details used for the beginning of the fable: »In winter time (χειμῶνις ὥρα) a countryman found a snake (ὄφιν) half frozen (frigore pene mortuum) and was moved by compassion (misericordia motus). In all the other details, concerning the title as well as the contents of the fable, Dositej is closest to a fable by an anonymous fabulist. That is why in the title we find »the countryman« and not »the farm-hand«, as it is said in the fable 64. *The Snake and the Farm-hand*. The countryman took the snake home because of some primeval superstition what might correspond to the detail that the snake gave back: pro pietate dolos. The other details in the story also correspond to the fable by the anonymous fabulist. Dositej says that the snake got warmed, and then started to move (haeret) about the house, to hiss (sibila dira movet) and to show its anger (Ore serit virus coluber, sic toxitat aedem).

67. *The Jackdaw and the Other Birds*. — Aesopi Fab. 188. Κολοιδός και ὄρνεις (Graculus et aves), ΑΛΛΩΣ, ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio, and in ADDENDA, post fab, 188. adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria, ΑΛΛΩΣ ex Tzetze and ΑΛΛΩΣ ex Libanio. — The title of Dositej's fable is a little

enlarged compared to the title of the original fables found in the Leipzig edition. However, in ΠΙΝΑΞ of the Venetian edition — Ignatii *Myth.* p. 146. Κολοιδός τε καὶ ἄλλα ὄρνεα, we can find almost the same title as well. Besides, if we consider all the version, including also Phaedri *Fab.* I 3. *Graculus superbus et pavo*, we will see that it is only Ignatius' (Gabria's) τετράστιχος that does not begin with the detail that Zeus (Jupiter) appointed a day for all the birds on which they were to choose a king to reign over them. This difference, as Čajkanović has noticed, *God.*, p. 120, might have been caused by Dositej's intention to make this fable a continuation of the former one. After such a beginning Dositej goes on following the Latin source from Hauptman: »A jackdaw felt ashamed of his natural appearance and because of that collected all kinds of feathers of other gay birds« (*Graculus, suae sibi deformationis conscius... egit, ut pennas, quae ab iliis avibus deciderat, colligeret sibi accomodaret*). The following detail is also taken from the same source: Discovering that, the birds started to pluck him off each one taking the feathers that belonged to it (*coeperuntque suas quouque pennas ei avellere*). The only detail which directs us to the variant ΑΛΛΩΣ besides Aesop's original fable is the end: »And so the jackdaw was changed back into a jackdaw« (*Καὶ ὁ κολοιδός ἦν πάλιν κολοιδός*).

68. *The Jackdaw and the Eagle.* — Aesopi *Fab.* 204. Κολοιδός καὶ ποιμὴν (*Graculus et pastor*); post fab. 204, adde ΑΛΛΩΣ ex Gabria. — Čajkanović was right when noticing *God.*, p. 120. that Dositej's fable was an adaptation of two fables written by Aesop, and that its title was suitable only for the first part of the fable. From the original sources we can see that the first part is actually somewhat contracted contents of the fab. 204, in which all the details are the same both in Aesop and the Latin paraphrase. The same title as in Dositej's fable we find in Ignatii *Myth.*, p. 136. Ἄετός καὶ κολοιδός adapted from the Aesopi *Myth.*, p. 102. Κολοιδός. That is why Dositej's account of the story is further on the same as this fable by Aesop, and all the details are mentioned although in a somewhat changed order.

69. *The Monkey and the Dolphin.* — Aesopi *Fab.* 88. Simius et delphinus (Πιθηκος καὶ δελφίς). — Dositej's fable is actually a translation of the Latin source taken from Hauptman's collection, and that is why our fable differs from Aesop's in all the details in which it agrees with the Latin paraphrase. There is only one detail that can be found in none of the above mentioned sources, and that one is actually unimportant. In fact, the action of Dositej's fable takes place *not far from Athens* what is, we presume, done after the detail in the original according to which the sailors were sailing — non longe a Sunio; Dositej made this change in order to avoid the necessary explanation of Sunion. »It is said that a dolphin is a fish and that it is very merciful when people are concerned«, — this is actually taken from the Latin source; *singularis autem amor est erga genus humanum delphinorum*. And in the moral Dositej says that a lie is as bad as the feeling of envy, »even if it

were not harmful to the others, and that it is odious and detestable to any honest and clever man and does not suit him at all; this is very similar to the epitome in the Latin paraphrase: »Contra vanitatem et mendaciam haec fabula narratur; quae saepenumero gloriosulum non solum detrimento atque propbro, sed etiam exitio fuisse compertum est.«

70. *The Fat Mule*. — Aesopi Fab. 140. Ἡμίλονος (Mulus). Starting from the elements of a Hellenic fabulist and their Latin paraphrase, Dositej gives a new version of this fable. The title is, first of all, taken from the introductory sentence in the Latin paraphrase: »Opimus pastu hordei factus mulus«, and from same place Dositej also took the detail that the mule was fed by a man and that this one took her to the market where good horses were being sold. »When this one (i. e. the mule) grew fat — Dositej goes on — she became full of conceit and said that her father was a racer«. It is in fact an adaptation of Aesop's — πατήρ μου ἔστιν ὕππος, and the Latin — gloriari de materna origine (sc. se referret). Later on in the story we see that »they mounted the mule and took part in a race with her« (currendi necessitate illi imposita), but she soon lost her breath (defatigatus) and then »she said that she was a mule and also said who her parents were« (coepit paterni generis et se esse asino procreatum recordari). In the moral Dositej says that »it is foolish to be ashamed of one's own parents«, what is actually the original thought — δεῖ... τῆς ἑαυτοῦ ἀρχῆς μὴ ἐπιλαθέσθαι.

71. *The Ant*. — Aesopi Fab. 108. Μύρμηξ (Formica). — Čajkanović points out in *God.*, p. 121. that this fable written by a Hellenic fabulist is given by Dositej with some changes in order to enable the author to avoid the mention of the old religion and Zeus. So, our fabulist says that the people cursed a thief and because of that he was transformed into an ant. Everything else in the story, the construction of the sentences and the contents, are actually the adapted elements of the original fables. »It is said (accepimus) that in the old times (τὸ παλαιὸν) the ant was a man (μύρμηξ... ἄνθρωπος ἦν; formicam... fuisse quondam mortalem) a farm labourer (exercuisse autem agriculturam), who was not satisfied with what he got from his labour (τοῖς ἰδίοις πόνοις οὐκ ἠρκεῖτο), and greedily wanted to take what the others had (ἀλλὰ καὶ τοῖς ἀλοτρίοις... διετέλει). After the change that the people and not Zeus called down curses upon the ant, Dositej goes on with the story. He tells us that the ant changed his appearance but did not change his bad temper (τὴν μορφήν ἀλλάξας τὴν διάθεσιν οὐ μετέβλε) »and up to the present day« (μέχρι γὰρ νῦν) the ant steals and carries away the corn that belongs to the other people (vicinis... frumenta subtrahere soleret).

72. *The Cicada and Ants*. — Aesopi Fab. 134. Τέττιξ καὶ μύρμηκες (Cicada et formicae); post fab. 134. adde ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio and ΑΛΛΩΣ ex Gabria. — It is interesting that none of the quoted sources has the detail that the cicada asked for a single grain of corn. This is not found in the Latin paraphrase either, which is in all the details the same as Aesop's original, i. e. the starting point for Dositej's story. Aesop only

mentions *the corn*. If we consider the other sources: Phaedri *Appendix*; XXVIII. Formica et cicada and Aviani *Fab.* XXXIV. Formica et cicada, we can see that only in *Appendix* we find the expression *grana*. Joined with Aesop's detail it must have given Dositej's *a grain of corn*. There is another detail in Phaedri *Appendix* that supports this assumption. Here the ants ask the cicada: »What were you doing last summer?« (Aestate quid agebas?), while in Aesop the same question is formulated in the following way: διά τι τὸ θέρος οὐ συνῆγγης τροφῆς.

73. *The Nightingale and the Hawk*. — In the Hauptman's collection there are two sources of this fable: Aesopi *Fab.* 3. Luscinia et accipiter and Aesopi *Fab.* 351. Ἰέραξ καὶ ἀηδῶν, ex Hesiodo. Concerning the title and the other details Dositej's fable is closer to fab. 3. Luscinia et accipiter. It seems that Dositej got an original idea and decided to give quite a new version of the original fables. Anyway, there are some details taken from the originals. The new detail in Dositej's fable is that the nightingale was singing in spring and by his song was giving pleasure to the people who called him »a sweet spring singer.« This is not given by any of the sources. However the detail that »the nightingale was snatched by a hawk« is mentioned in fab. 3: »Cantantem . . . lusciniam rapuit esuriens accipiter.« In our fable the nightingale said: »Don't kill me«, while in the Latin source we find the following: quae, cum intelligeret sibi mortem impendere, . . . orat accipitrem, ne se perdat, as well as: non ventrem illius posse explere, which is also taken from the same fable, and: »Nihil ego istum miror aut curo« (fab. 351), must have given Dositej's »What do I care, for . . . those who listen to you? I care for is how to fill my stomach«.

76. *The He-Goat, the Bulls and the Lion*. — Aesopi *Fab.* 278. Ταῦρος καὶ τράγος (Taurus et hircus); post fab. 278. adde ΑΛΛΩΕ ex Gabria. — Dositej wrote his fable after Aesop's original, though it is given with a somewhat changed title. He also might have consulted another source, Aviani *Fab.* XIII. Taurus et hircus, particularly in the beginning when he says that a bull saw *a terrible lion* (immensum leonem), while in Hauptman there is the detail that the bull hid himself *in the stable* (ad caulam). »The goat that belonged to that place started to attack him, threatening him with his horns« — that is how Dositej continues the story following in fact Aesop's thought — τράγος δὲ τοῦτον (sc. ταῦρον) τοῖς κέρασιν ἐξώθει, for in the Latin paraphrase it is said in this way: sed hircus in foribus resistere.

77. *The Frog and the Bullock*. — Phaedri *Fab.* I 24. Rana rupta et bos; Anonymi *Fab.* XLI. De bove et rana. — The difference between the original fables and the fable written by Dositej is in the detail that the frog asked the other frogs and not *her children* (natos suos). All the other details are actually the details either from Phaedrus or from Anonymus. Both Dositej and Phaedrus tell us that — a frog saw a bullock in a meadow (In prato quondam rana conspexit bovem). Then the frog went on saying: »If only I wanted I could be as huge as the bullock overthere!« The anonymous version begins in almost the same way:

»Aequari vult rana bovi...« Hearing that, the other frogs said to her: »Shut up! Don't be silly! How is it possible for a frog to be as big as a bullock?« This is in fact a somewhat freer interpretation of Anonymus's thought: »Cessa, prae bove tota nihil«. Further on in his version of the story Dositej is not so close to the original. In his version there is more irony than in the original. The conclusion of the story is closer to Phaedrus and it tells us that the frog started to swell out her body until at last *she burst herself* and her intestines came out of her body (rupto iacuit corpore).

80. *The Wild Boar and the Fox*. — Aesopi Fab. 54. Μονιός και ἀλώπηξ (Aper et vulpes). — The difference in the title is only ostensible, because the attribute »wild« is also taken from Aesop's beginning — Μονιός ἄγριος παρά τι δένδρον τοὺς ὀδόντας ἤκοα: »A wild boar was whetting his tusks against an oak-tree«. Here we can also see that Dositej consulted the Latin paraphrase: ad truncum *roboris*; further on in the story the order of the details corresponds completely to Aesop.

81. *The Satyr and the Man*. — Aesopi Fab. 126. Ἀνθρωπος και σάτυρος (Da Fauno et viatore). — The inversion of the title of the original Aesop's fable might have come after Aviani Fab. XXIX. Satyrus et viator; Dositej's explanation in the beginning that a satyr is a wild man, was given under the influence of a somewhat different explanation found in the Latin paraphrase. The Satyr and the man were given a *hot meal* (τὸ ἔδεσμα... θερμοόν), and not *hot wine* (vinum calidum), but this must have caused another new detail in Dositej's story — that they all came to an inn. In all the other details Dositej is considerably close to Aesop's original text.

82. *The Mother-wolf and the Wolf-cubs*. — Aesopi Fab. 132. Κόραξ (Corvus); Phaerdi Appendix, I. Milvus aegrotans; Anonymi Fab. XIX. De milvo aegrotante. — In Dositej's fable the role of the mother-wolf is the same as the one of the raven in Aesop's original fable. Čajkanović in *God.*, p. 122, comes to the conclusion that »it is quite possible that Dositej made this change because, at least in modern fables, the mother-wolf can be considered as a much better example...« So, none of the known sources, as we can see by the title as well, tells the story in the way Dositej does that. Nevertheless, in this almost original version of the fable, judging by some details used by both fabulists, Dositej must have started from Aesop's fable 132. We are inclined to accept this assumption especially if we have in mind that the dialogue between the mother-wolf and the wolf-cubs: »Is there any friend whom I could ask for help?« — is closest to Aesop's moral: οἱ πολλοὺς ἐχθροὺς ἐν βίῳ ἔχοντες οὐδένα φίλον ἐν ἀνάγκῃ εὐρήσουσιν. It seems that in some other details our fable is an adaptation of Aesop's fable and the anonymous fable. So, the beginning of Dositej's fable that the mother-wolf became ill and that she was lying is after Anonymus (Morbi mole iacet, sc. milvus).

83. *The Barren Cow and the Plough-oxen.* — Aesopi *Fab.* 174. Δάμαλις και βοῦς (Juvenca et bos); post *fab.* 174. adde ΑΛΛΩΣ ex Editione Stephani. — The beginning of the fable which says that a country-man was giving food to his cow in order to slaughter it once it got fat enough, cannot be found in any of the earlier versions of this fable. We can find it neither in Aviani *Fab.* XXXVI. Vitulus et bos, nor in Dositej's fable 70. *The Fat Mule*, in which it is said that the man was giving food to his mule in order to sell it better. That is why we come to the conclusion that this addition must have been made by Dositej himself. If we consider all the fables known to us, we shall see that closest to Dositej's version is ex Editione Stephani. It also says that the heifer felt sorry for the *plough-ox* (Δάμαλις ἀγύμναστος βοῦν ἀροτριώτα ἐταλάνιζε τοῦ κόπου). Dositej differs from this version only in the detail that he mentions *two* oxen whom the cow saw worn out with fatigue coming back after ploughing and whom she started mocking (Juvenca, cum bovem . . . videret . . . laboribus pene confectum . . . irridet). In Dositej's fable we see that »the cow was tied by the legs and horns, placed on to the ground, and that after that they started sharpening a big knife. This passage is very similar to the places ex Editione Stephani — ὁ δὲ μόσχος σχοινίῳ ἐλκυται ἐπὶ τὸ τυθῆναι . . . και σου τὸν πράχελον μάχαιρα οὐ ζυγὸς τρίψει.

84. *The Hares and the Frogs.* — In Hauptman's collection Dositej was able to find five versions of this fable: Aesopi *Fab.* 57. Λαγωὶ και βάρραχοι, ΑΛΛΩΣ, their Latin paraphrase — Lepores et ranae; and in ADDENDA, post *fab.* 57. adde ΑΛΛΩΣ ex Aphthonio and ΑΛΛΩΣ ex Gabria. None of them, not even Phaedri *Appendix*, II. Lepores vitae pertesi and Anonymi. *Fab.*, XXVIII. De leporibus fugienibus, mentions that »the hare was a hermit«. And in none of them there is so much dialogue as in Dositej's fable, particularly in its first part. That is why we are inclined to think that the detail about the hare who was a hermit was given by Dositej himself while all the other details are actually the adaptation of Aesop's original fable, its version and the Latin paraphrase. So in the Hellenic original the hares were advised not to jump *into the lake* (εἰς τὴν λίμνην) while the detail: »then they all cried out: Hurray! and started running« is very similar to the Latin detail: cuncti impetu maxime ferebantur. The sources do not differ in the other details and we should only mention that there is one detail in the version ΑΛΛΩΣ which appears almost unchanged in Dositej's fable: »One old hare . . . cried out: Halt!« (εἰς δὲ τις γέρων λαγωὸς ἐφη· στῆθε).

85. *The Butcher and the Dog.* — Aesopi *Fab.* 34. Κῶων και μάγειρος (Canis et cocus). — Dositej's fable concerning the length and the contents is almost a word for word translation of the Latin source. In both of them the dog stole *the heart of an ox* (corculum pecudis); this detail does not appear in Aesop's fable, the title of which is very similar to the title of Dositej's fable. What is taken from Aesop is the detail that the dog came into *the butcher's shop* (εἰς μαγειρεῖον), and not — in culinam, as the greek word μάγειρος can mean both: *a cook* and *a butcher*.

86. *The Old Hound and the Huntsman*. — Phaerdi *Fab.* V. 10. Venator et canis and Anonymi *Fab.* XXVII. De cane et domino suo. — Though this fable is very close to Phaedrus's fable and has a similar title as well, there are some details which can be found in the version written by the anonymous fabulist. For instance, Phaedrus does not mention that *the huntsman was beating the old hound*, while in the version by the anonymous fabulist we find: »Delusum domini verberat ira canum.« There is also the detail that the hound reminded the huntsman of — laus ampla iuventae, what is very similar to Dositej sentence: the hound couldn't hunt so well as he used to do *in his youth*. There are also some details very much like the original sources, which are given somewhat freer interpretation, and have not only the same order as the details in the original.

87. *The Man and Two Dogs*. — Aesopi *Fab.* 129. Ἄνθρωπος καὶ κύων (Canis et cocus, in *Index fabularum* — *Homo et canis*). — Dositej's fable is actually the adaptation of the above mentioned sources, and only the title is somewhat changed. »A man (ἄνθρωπος) was making ready to give a great feast (ingens convivium apparabatur), and his dog told that to another dog, a friend of his, and invited him (ὁ δὲ κύων αὐτοῦ ἄλλων κύνα ἐκάλει, λέγων ὡ φίλε...) to come and dine with him (secum ut epuletur. In Dositej's fable the dog entered *the kitchen* (in culinam) while Aesop does not mention that. Then, both fabulists tell us that when the dog who was invited arrived and saw the sumptuous meal his heart cried aloud for joy and he was going to and fro wagging his tail all the time — βοῶν ἐν καρδίᾳ καὶ ἅμα σειόντος τὴν κέρκον. The only detail in which they differ is that in Dositej »the servants spotted the unknown dog, seized him by the tail and the legs and threw him out of the window«, while Aesop retells the following: ὁ μάγειρος... τὴν κέρκον περιστρέφοντα, κατασχὼν τὰ σκέλη αὐτοῦ ἔρ' ἔριψε παραχοῆμα ἐξωθεν τῶν θυρίδων.

88. *The Farmer and the Dogs*. — This is another Dositej's adaptation of the original sources — Aesopi *Fab.* 23. Δεσπότης καὶ κύνες (Herus et canes). — Some details that appear in the beginning of the story are the same in Aesop and in Dositej's version: a farmer was confined to his homestead by bad weather (ὑπὸ χειμῶνος ἐν τῇ ἐπαύλει); in order to keep his body and soul together (τροφὴν ἐαντῷ πορίσασθαι) he began eating his goats (τὰς αἰγας) and his sheep (πρόβατα), and his plough-oxen τὸς ἀροτῆρας βοῦς. This is what Aesop mentions while Dositej only mentions *the sheep*. In the Latin paraphrase we find the following: primum ovibus mactatis, mox... bobus aratoribus. Dositej goes on with the story telling us that: »At this, the dogs, who had been watching what he did, said to each other...«; this corresponds completely to Aesop — οἱ δὲ κύνες θεασάμενοι τὰ πραττόμενα, ἔφασαν πρὸς ἀλλήλους.

89. *The Earthenware Pot and the Bronze Pot*. — Aesopi *Fab.* 291. Olleae (Χύτραι); Aviani *Fab.* XL. Ollea et lutea. — This fable is undoubtedly Dositej's adaptation of Hauptman's and Avianus's fable, and has the same title as the latter one. The dialogue between the pots is also the same in all of them, and in Dositej's version it makes the main

part of the story. Dositej says that »the earthenware pot was going out of the way of the bronze pot«, what corresponds to detail from Hauptman: *ollea* (sc. *fictilis*) *vitare concursum ahenei*; the same can be said for the question: »Why are you scared of me?« (*Quid metuis?*), while the answer of the earthenware pot: »It is all the same to me whether I will strike you or you will strike me« is actually taken from Aviani *fab.*: *Nam me sive tibi, seu te mihi conferat unda*), *Semper ero ambobus subdita sola malis*«.

90. *The Boastful Man*. — In his version Dositej started from Aesop's fable and its Latin paraphrase — *Aesopi Fab.* 14. *Gloriator* (Κομπαστής) but he also added some details of his own. Čajkanović in *God.* p. 123. thinks that these details did not contribute to the quality of the fable, but that it was only watered down by them. Nevertheless, many details, except the title which was made after Aesop's beginning — Ἀνήρ τις, are considerably closer to the Latin text; in that text we also see that »a man came back home after a long journey (in *patriam suam*, *unde aliquot annis abfuerat*), and then started »boasting of the many things he had done before« (*gloriabatur, et iactabat sermone praecleara sua*).

93. *The Bear and the Bees*. — *Aesopi Fab.* 303. *Μέλισσαι καὶ ποιμὴν* ex *Aphthonio* (*Apes et pastor*) has the same motif and the beginning as Dositej's fable. In it we see that a shepherd found some honey — in *cava quercu*, and then the bees attacked him — *suisque hostem abiguunt aculeis*. Dositej begins in the same way and only instead of the shepherd he introduces *the bear*, what must have been done under the influence of the fable written by *Abstemius*, *fab.* 38. *De urso et apibus*, which does not begin in the same way as our fable. In it we see that a bee stung the bear, and that he got very angry then. Further on in the story Dositej follows *Abstemius*, particularly when the bear speaks to himself the words of consolation: »I had better bear the envy of one enemy than try to revange and in that way attack many new ones against me?« (... *vix elapsus secum dicebat, quanto melius erat, apis unius aculeum tolerare, quam tot in me hostes me iracundia concitare*).

95. *The Wife and the Husband who a Drunkard*. — *Aesopi Fab.* 73. *Mulier et maritus ebriosus* (Γυνή). — It is obvious that the title is after the Latin source, but the beginning of Dositej's fable: corresponds to Aesop — *Γυνή τις ἀνδρα μέθυσον εἶχε* (»A woman had a husband who was a drunkard«). In the Latin source this is said in quite a different way: *Vixerat aliquot annis mulier cum viro ebrioso*.

97. *The Snake end the File*. — *Aviani Fab.* 184. *Vipera et lima* (Ἐχίς καὶ ρίγη); *Aesopi Fab.* 81. *Feles* (Γαλιτῆ); *Phaedri Fab.* IV 8. *Vipera et lima* and *Anonymi Fab.* LI. *De vipera et lima*. — We agree with *Sironić*, p. 80, who pointed out that Čajkanović, *God.*, p. 101. and 123, was not right when treating this fable by Dositej as a mere translation of *Phaedrus*. We accept the opinion of *Sironić* that this fable is an adap-

tation of the two fables written by Aesop, and that the adaptations done by Dositej, »were not made after the Greek original«.

Dositej's fable is in fact adaptation of two Latin paraphrases: fab. 184. — from which he took the title and the beginning, and fab. 81. — »A snake entered a smith's workshop looking round for something to eat (Vipera in fabri officinam ingressa, instrumentum, quod aroderet, quaerebat; — fab. 184). It seems, however, that Dositej consulted Phaedrus's version as well, for in this one we find the same beginning but also the detail — si qua res esset cibi — which is even closer to our fable. The other details are taken from fab. 81. only in a somewhat contracted form. The end of the fable: non fecit (sc. feles) lingendi finem, donec tota lingua absumeretur, was almost literally translated by Dositej: »and the snake did not stop biting and licking it as long as its tongue was not completely bitten and licked«.

100. *The Wether and the Stag*. — It is in fact Anonymi *Fab. XXXI. De cervo, ove et lupo*, but Dositej also must have consulted Abstemius, fab. 83. *De ovi pastori conviciante*; *Sironić*, p. 81, thinks that »by introducing the changes and additions Dositej only watered down Aesop's original motif«. In his fable Dositej also introduced some details that were already mentioned in some other fables, such as: the wether ran to the forest and there he met a stag. In the fable number 36. *The Butcher's Dog and the Wolf* we have the same detail, i. e. the dog ran to the forest and there he met the wolf; we also see that the dog sympathises with the wether and consoles him in the same way as it does in the monologue of the fable 52. *The Deer and the Fawn*. That is why we can accept Šmaus's remark that Dositej only gave his own interpretation of the original motif of this fable.¹²

108. *The Lynx and the Fox*. — Aesopi *Fab. 159. Vulpes et pardalis* (Ἄλωπηξ καὶ πάρδαλις). — It seems that Dositej consulted Avianus fabulist when writing this fable, and that his title is actually the inverted title of Aviani *Fab. XL. Vulpes et pardus*. Another detail that must have been taken from Avianus is that the lynx came to a stream (ibat in arva), as *arvum* can mean »the bank« and »the shore«. As for all the other details Dositej's fable must have been written after the Latin paraphrase, in which the lynx started talking about his skin (pardalis commemorare coepit . . . de pelle), for Aesop says that the lynx started boasting — τὴν τοῦ σώματος ποικιλίαν.

109. *The Oak Tree and the Reeds*. — Aesopi *Fab. 153. Κάλαμος καὶ ἐλαία* (*Arundo et olea*); post fab. 153. adde ΑΛΛΩΣ ex MS. Gall. et Editione Stephani; Aviani *Fab. XVI. Quercus et arundo*. — Both Čajkanović. *God.*, p. 126. and *Sironić*, p. 89, point out the similarity between Avianus's end Dositej's story. First of all, the title is taken from Avianus. Then, both fabulists tell us that the violent wind pulled an oak tree up with its roots (insani turbine noti radicitus eruta) and that the

¹² Schmaus, *op. cit.*, p. 31, note 1.

tree *fell* (decidit) into the river. — The motif of Aesop's and Hauptman's fable is considerably different from the motif of the other here mentioned sources. Dositej actually translated the fable from ADDENDA, ex Editione Stephani.

»An oak tree was up rooted and felled by the violent wind. It fell into the river, and was swept downstream by the current. Then it asked the reeds how it was possible that they, so thin and weak could resist the strongest winds... They answered: »We do not resist the superior and stronger of us. We go out of their way and so save ourselves. But you, the big ones, don't yield but resist the superior force and no wonder you fall and die«.

Δρῦν ἀνεμῶ ἐκρίζωσας ἐν ποταμῶ ἔρ' ῥιψεν. ἡ δὲ φερομένη τοὺς καλᾶ-
μους ἔρωτᾷ, πῶς ὑμεῖς ἀσθενεῖς ὄντες καὶ λεπτοὶ ὑπὸ τῶν βιαίων ἀνέμων οὐκ
ἐκρίζεσθε; οἱ δὲ εἶπον· ὑμεῖς τοῖς ἀνέμοις μάχεσθε καὶ ἀνθίσασθε, καὶ διὰ
τοῦτο ἐκρίζουσθε, ἡμεῖς δὲ πάντι ἀνέμῳ ὑποπίπτοντες ἀβλαβεῖς διαμένομεν.

ἽΟτι οὐ δεῖ ἀνθίσασθαι τοῖς κρατοῦσιν, ἀλλ' ὑποτάσσεσθαι καὶ ὑπακούειν.

So we can see that Dositej also included in his fable a part of the original moral.

111. *The Poor Man and the Woman.* — Aesopi Fab. 15. Ἀδύνατα ἐπαγγελλόμενος (Votum quod solvi non posset). — The title of Dositej's fable is different from the titles of the other ones. In fact it consists of the beginning of Aesop's fable — Ἄνηρ πένης... with addition of another character of the fable. Besides, that our fable is considerably enlarged, especially with the additional part in the middle of it, which deals with the monks. As for the other details it is obvious that Dositej follows the Latin paraphrase; in both of them the man got ill (aegrotabat), seriously ill (in morbi gravissimo periculo), and then he swore that he would give a hundred oxen (centum tauros... promisit); we can also see that in both we find the same question: »You are a common woman, do you think...« (Quid tu, consesn stulta...).

114. *The Child and the Fortune.* — Aesopi Fab. 253. Ὀδοιπόροι καὶ τύχη (Viator et fortuna); post fab. 253. adde ΑΛΛΩΣ ex MS. Gall. — As Dositej's fable concerning the title as well as the contents, is considerably different from Aesop's original, Sironic, p. 85, tried to find between Dositej and Camerarius, fab. *De puero et fortuna*. But we would rather say that Dositej's version of this fable is the result of the adaptation of Hauptman's Latin paraphrase, which differs from Camerarius's fable¹³ and of the version from ADDENDA, ex MS. Gall., which corresponds to Aesop's 316^b. Παῖς καὶ τύχη, found in Halm's edition. It is the beginning of Dositej's fable that is particularly characteristic of these adaptations; Dositej begins with »a child fell asleep at the very opening of the well...« We can compare it to the given version — Ἐγγὺς φρέατος παῖς τις ἐκοιμάτο, and the Latin one: Viator... ad os putei procubuit. This must have given Dositej the title of the fable, as well.

¹³Camerarius's paraphrase of Aesopian fables found in Hauptman's collection is the subject of an extra discussion.

Then, Dositej goes on with the story as follows: »The Fortune came disguised as a woman, woke him up and started to beat him«. As nothing similar can be found in the original sources, *Sironiè*, p. 85, comes to the conclusion: »This might be the additional detail made by Dositej himself. The act of beating done by the Fortune agrees with Dositej's pedagogical principles, because in his *Ethics* II 8, 1, he speaks that »a stick is very good for stubborn and naughty children«.

116. *The Old Man and the Gold*. — *Aesopi Fab.* 59. Φιλάργυρος (Avarus). — Many details, interpolations, the which is different from the original as well as the addition at the end of the fable about a village pupil, make Dositej's fable larger and considerably different from the original sources. Nevertheless, there are some details, especially at the beginning of the fable which are sings of adaptation of two sources. So, a miser sold all his possessions (agris... et vestimentis venundatis) and turned everything to gold (ἄπασαν αὐτοῦ τὴν οὐσίαν... χρυσοῦν... ποιήσας).

117. *The Parrot and the Cat*. — *Aesopi Fab.* 292. Ψίττακος καὶ γαλῆ (Psittacus et felis). — In Dositej's fable there are some details, such as the one which says that the parrot came from India, which are rather remote from the original sources, but the other details are taken partly from Hellenic and partly from the Latin source. The beginning of the fable was taken from Aesop — Ψίττακὸν τις ἀγοράσας, ἀφῆκεν ἐπὶ τῆς οἰκίας νέμεσθαι: »A man bought a parrot and took it home... «Then Dositej goes on and says: »He put it in a cage, where it started chattering and singing as usual. This part is closer to the Latin: »Ille (sc. prittacus) vero mansuefactus... ubi in nidum insiluerat, hominum vocem suaviter modulari coepit«, while the following detail is again closer to Aesop. It tells us that the house-cat eyed the parrot and was surprised. The cat asked the parrot who it was and where it came from.

122. *The Lamb and the Wolf*. — *Aesopi Fab.* 229. Λύκος καὶ ἀρνίον (Lupus et agnus). — The inversion of the title is done under the influence of *Index fabularum*, in which this fable can be found under the title *Agnus et lupus*. The very beginning of our fable: »A lamb, trying to run away from a wolf, fled for refuge in a temple«, is after the Latin source: »Cum lupum evasisset agnus et confugisset in fanum«. Further on in the story Dositej strictly follows the same source. At the end of the fable we see that the first part of the lamb's answer: »I would rather be sacrificed to the God« is after Aesop — αἰρετώτερόν μοι ἐστὶ θεῷ θυσίαν εἶναι, while the second part: »them the food to your mouth« is taken from the Latin paraphrase: quam meo cruore — irrigari siccis lupi fauces. — In the moral of the fable we can also notice that the details from the Latin and the Hellenic source are blended: when one is determined to die (mortem, cum necesse fit alicui eam appetere), he had better try to die in the best way — κρεῖττον ἐστὶν ὁ εἰς δόξαν θάνατος.

160. *The Swallow and the Other Birds*. — *Aesopi Fab.* 286. Χελιδῶν καὶ ἕρνιθες (Hirundo ae aviculea); *Phaerdi Appendix*, fab. XII. Aves

et hirundo (haec fabula occurrit apud Rimicium I, ult. Anonim, XX, Romul. XVII). — The title must have been chosen by Dositej under the influence of Ignatii Myth. p. 136. *Κολομβίς τε καὶ ἄλλα ἔρπυα*, which we have already mentioned as one of the sources of the fable 76. *The Jackdaw and the Other Birds*. As for the contents, however, Dositej's story is closest to the fable from *Appendix*. In both of them swallow twice advised the birds; firstly, when they saw that the farmers were planting hemp (flax) — *Viderunt hominem sementem linum...*, and then after the crops had sprouted (*germinavit ut vero seges, hirundo rursus...*). When she saw that the birds ignored her council (*consilium spernunt*) — »off she went to people and made her home with them (... *ad homines se contulit... ut tuta tignum nidum suspendat suum*). Two details, however, were taken from Anonymus: that from the seeds the stuff will grow which will be used for making nets (*Hoc semen nobis mola vincla minatur*), and that the fields became green with hemp (*herba viret*). But Dositej must have started, especially in the very beginning, from *Aesopi Fab. 286. Hirundo et aviculae*. In this fable the swallow also advised the birds »to get the seeds out of the soil and peck them«, because the seeds will give »such stuff which the people will use to make all kinds of nets for catching birds« (*Semina eruamus et comedamus, ne exoriatur herba... ex qua retia nobis texunt*).

In the analysis, therefore, it has been shown that the greatest and best parts of Dositej's collection are, in the first place, his adaptations of Aesop's fables (65 from the total of 160): 1, 3, 5, 6, 7, 9, 11, 13, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 31, 32, 34, 37, 39, 42, 43, 44, 49, 51, 52, 61, 62, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 95, 97, 100, 108, 109, 111, 114, 116, 117, 122, 160.

Consequently, the results of our research differ in essentials from what has been known about the sources of Dositej's fables up to now. Namely, we have shown that Čajkanović besides good observations and some results in his analysis, has in the main remained true to Aesop. On the other hand, we have denied Sironić's thought that it can be only supposed but not proved that Dositej has been translating from the Latin original the fables of Phaedrus, Avianus and Anonymus. And what is more the following statement is unattainable: »It is evident that he has not translated (i. e. Dositej) from the original the fables which are in *Phaedri Appendix*, as it is known that the *Appendix* was printed twenty years after Dositej's fables«. *Sironić*, p. 98, has most likely accepted the unchecked detail from Kasumović¹⁴, that *Phaedri fabularum Appendix* was for the first time printed in Naples in 1808. But, Sironić and Kasumović have failed to notice that *Phaedri Appendix* had already been printed in 1719; therefore, over ninety years earlier. It is obvious, then, that many of Sironić's proofs are weakened and his conclusions unconvincing.

¹⁴ *Op. cit.*, p. 25.

Much support for such conclusions we can find in new, previously unused, unstudied and, it seems, very reliable editions of the original fables: *Leipzig edition* (1741) and *Venetian edition* (1784) — for Aesop's fables, Deacon Ignatius (Gabria) and the fables of many Hellenic and Latin fabulists, and Bipontian edition from the same year of 1784. — for Phaedrus, *Phaedri Appendix*, Avianus and Anonymus.

Dositej's collection according to Aesop's original anthology and Aesop's fables starts with the fable *The Eagle and the Fox*, the same as ΠΙΝΑΞ of the Venetian edition. Dositej's grouping of fables by in many places pairing the same two Aesop's fables shows the great similarity with ΠΙΝΑΞ and *Index fabularum* of the original edition. So, Dositej's fables 6. and 7. correspond to the original fable of the Leipzig edition, 38 and 39; the fables 26 and 27 follow the original fables 8 and 9, and the fables 43 and 44 come from Aesop's fables 258 and 259. Besides that, Dositej has not only consulted *Index fabularum* of the Leipzig anthology, as, it seems, he has been doing with ΠΙΝΑΞ of the Venetian edition, but has exclusively based the choice of his fables upon it. As an example we can give the title of the fable 29. *The Fox and the Crow* taken from *Index — Vulpes et corvus*, which in the collection is in reverse order — *Aesopi Fab. 205. Corvus et vuples*. Therefore, it seems that Hauptman's *Index fabularum* uses the inversion of the titles for his fables as compared with the original fables which makes us understand the reason for the inverted titles for a certain number of Dositej's fables (cf. also the fables: 85, 122). Dositej's fable 39. *The Ass and His Master* — both in the title *Aesopi Fab. 213. Canis et dominus* and in the contents — is neither Aesop's original nor the Latin paraphrase by Hauptman, but the Greek parallel ex Galeno, which title in the *Index fabularum* — *Asinus et dominus* is almost the same as Dositej's title. And the title of the fable 52. *The Stag and the Fawn* is given according to *Index, Cervus et hinnuleus*, but in the collection itself we can find only Νεβρός (*Hinnuleus*).

Dositej's titles of the fables 37. *The Dog and His Shadow* (Κύων και τὸ εἶδωλον αὐτοῦ ἐν τῷ ὕδατι and 67. *The Jackdaw and the Other Birds* (Κολοιός τε και ἄλλα ὄρνεα), directs us to ΠΙΝΑΞ μῦθον κατὰ στοιχεῖον in *Aesopi Myth.*, and to the other exceptional titles in the same edition, which could not have been found up to now in any of the original collections.

There are some differences in elaboration between the original and Dostej's fables, but they most often appeared after the adaptation of the two sources or the interpolations of our author, and rarely as the result of changes in the order of the original details or fitting epitomes into the contents of the fables. Dositej was not doing that casually and accidentally, but he found in such an elaboration a deeper sense — in order to make the dialogue more vivid and to bring into sharper relief the characters of the fables, so giving readers a more direct and picturesque impression.

¹⁵ Cf. *Index editionum Phaedri in Phaedri Fab.*, p. XXIX.

Jovan TRIFUNOSKI
Universiät, Skopje

DIE AROMUNEN IN MAZEDONIEN

1. Einleitung¹

Im südwestlichen Teil der Balkanhalbinsel, und zwar in den oberen Teilen der heutigen griechischen und albanischen Flüsse, erheben sich die hohen Berge: Ostrovica (2.352 m), Gramos (1.802 m), Pind (2.637 m), Mitschikeli (2.485 m), Trebeschinj (1.823 m) und andere. Das ist ein Ganze fast wie aus einem Stück. Dieses grosse, periphere Waldgebiet, das den Charakter einer Hochebene hat, zeichnet sich durch ein schärferes Klima, eigenartige Vegetation und viele Naturschönheiten aus. Die Viehzucht ist dort der führende Wirtschaftszweig.

Seinen Natur — und Wirtschaftseigenschaften nach, konnte dieses Gebiet die Heimat nur eines altbalkanischen Volkes sein, das in der Fachliteratur unter den Namen »Vlachen«, Aromunen oder »Cincaren« bekannt ist. Sie lebten dort noch vor dem Beginn des Mittelalters, da hier alles an eine ferne Vergangenheit erinnert. Doch, die einzelnen Aromunen besiedelten das Gebiet auch später beim Rückzug vor der südslawischen »Invasion« vom Norden und Nordosten. Aus diesem Grunde befanden sich die Aromunen (»Cincaren« oder »Vlachen«) auf diesem Gebiet in einer so grossen Zahl, so dass ein Teil dieses Gebietes in der Zeit vom 12. bis 15. Jahrhundert »Vlaška« genannt wurde.

Dieses Berggebiet blieb ohne Wege: es bestanden nur die Pfade. Das ist die entlegenste und verborgenste Gegend, eine echte Festung, die sogar die grossen Heeren fast nie erobern könnten. Und würden sie doch in die Festung durchdringen, könnten die Eroberer dort wegen der Verkehrsschwierigkeiten als auch wegen der Ermangelung an den Lebensmitteln doch nicht bleiben. So hatte dieser Teil der Halbinsel eine ausdrückliche Selbständigkeit, und so konnte sich dort die schon erwähnte alte Bevölkerung auf erhalten.

¹ Für die Ausarbeitung dieser zusammengefassten Beilage nützte Autor seine eigene Forschungsergebnisse, als auch Ergebnisse der Literatur. Am Ende dieses Werkes befindet sich die Liste der wichtigeren Literatur.

Die Hauptbeschäftigung der alten Aromunen war, wie schon gesagt, die Viehzucht des altbalkanischen Types. Sommersüber weilten sie auf den weiten Almen, während sie im Winter gen Westen in küstenländsche Ebenen neben dem Adriatischen Meer (Musakia—Gebiet), gen Südwesten neben dem Jonischen Meer (Epir—Gebiet) oder in die weiten Täler, meistens aber im Südosten in Thesalien, herabstiegen. In diesen Gebieten der Halbinsel waren auch die grössten Viehwanderungen.

Doch beim Rückkehr von der Überwinterung kauften die Aromunen und brachten auf den Pferden in ihre Ansiedlungen verschiedene Lebensmittel mit. Aus diesem Grunde erscheint sich bei ihnen paralele mit der Viehzucht auch eine neue Tätigkeit — Spedition. Sie vervollkommneten sogar diesen Beruf. Im Mittelalter und in einigen Jahrhunderten unter der türkischen Herrschaft, trugen die Leute dieser Gruppe mit Karawanen verschiedene Ware auf den Querstrassen, besonders von Valona und Dratsch nach Inland der Balkanhalbinsel.² Deswegen gab diese Gruppe die besten Händler.

Die ständigen aber relativ seltenen Ansiedlungen der Aromunen lagen an den Seiten von Flusstälern und Hochebenen von 1000 bis 1400 m und auf den verborgenen Stellen. Man musste je einige hunderte Meter hohe und steile Felswände besteigen, um die Ansiedlungen erreichen zu können. Dorthin konnte man nur auf den Fussteigen kommen. So konnte niemand in den erwähnten Ansiedlungen leben, ausser jenen, denen die geographischen Bedingungen diese spezielle Rolle schon in alten Zeiten zugeteilt hatten: den einen die Rolle der Viehzüchter, den anderen die Rolle der fuhrmännischen Händler. Der Ackerbau war den Aromunen vollkommen fremd.

Als sich die Bevölkerung der aromunischen Ansiedlungen bis zu einem grossen Masse vermehrt hatte, musste unvermeidbar zu einer zeitweiligen Auswanderung kommen; sie zogen in die Fremde, um in anderen balkanischen Ländern etwas zu verdienen. Die Lohnarbeit in der Fremde entwickelte sich stärker erst in der Zeit, als sich die balkanischen Städte wegen der Verkehr — und Handelsentwicklung stärker und schneller zu entwickeln begannen.

Die alte Heimat der Aromunen befindet sich auf der ethnographischen Grenze der Griechen, Albanesen und Slawen. Hier waren auch die türkischen Einflüsse am schwächsten. Wie es bekannt ist, wurden die Aromunen zuerst halb romanisiert, und später durch bysantinisch — griechische Einflüsse wieder geändert. Deswegen unterscheiden sie sich von der alten romanischen Bevölkerung in anderen Balkangebieten, z.B. von der Bevölkerung des Dinara, Gebietes. Auf die Aromunen übte schon in alten Zeiten griechische orthodoxe Religion mit alten Kirchen einen grossen Einfluss. Unter der türkischen Herrschaft im Laufe des 15., 16. und 17. Jahrhunderts, wurden die Aromunen grösseren Übersiedlungen nicht ausgesetzt.

² Spediteur-Handelsverkehr auf der Hauptkommunikation Dratsch—Ohrid—Bitolj—Solun war in grossem Masse in den Händen von Aromunen.

Doch, am Beginn des 18. Jahrhunderts entstehen verhängnisvolle Ereignisse für die Bevölkerung, über welche hier gesprochen wird. Infolge der Vergrößerung der Bevölkerung als auch wegen der schlechten Naturverhältnisse, begannen sich vereinzelt Aromunen für immer in andere durch die Arbeit kennengelernte Länder aussiedeln. Die einen gingen nach Süden und Osten in die griechischen Gebiete. Die anderen gingen in die slawischen Gebiete des heutigen Mazedoniens im Nordwesten. Die dritten drangen gegen Norden bis Smederevo, Beograd, Novi Sad, sogar bis Wien vor.

Diese Auswanderungen verursachten sehr schnellen Verfall der aromunischen Gesellschaft in ihrer alten gebirgigen Heimat.

Einen besonderen Grund für dieses Auswandern machte auch die religiöse Untoleranz zwischen den orthodoxen Aromunen und muslimischen Albanesen. Mit dem Übergang der Albanesen auf Islam, wurden sie die herrschende Klasse und sahen auf die Nachbarn nicht günstig, besonders auf die Aromunen, die ziemlich reich waren. Aus diesem Grunde entstanden bekannte albanesische Räubermannschaften und schwere Verfolgungen der Christen. Die türkische Staatsregierung hatte keine Autorität und konnte keine Ordnung einführen und auch keine persönliche Sicherheit leisten. Eine grosse Verfolgung der Aromunen geschah im Jahre 1769. Darauf folgten die neuen Verfolgungen unter dem Schutz des Ali-Paschas von Janina (1744—1822).³ So übten die Albanesen auf die Aromunen einen grösseren Druck als die Türken aus. Diesen Druck erlitten später auch schwer die anderen Gebieten der Balkanhalbinsel.

Die Auswanderungsrichtungen der Aromunen im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts führten in die genannten Balkanländer. Seit der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts wurden das Serbien und Griechenland von der türkischen Herrschaft befreit. Das ist auch die Zeit, als eine grosse Zahl der Aromunen ihre Heimatsgebiete verliess, was über einen grossen Umfang ihrer Umzüge in dieser Zeit zeugt. Darum überraschen heute die Ergebnisse, wieviel Aromunen einst in dem südwestlichen, gebirgigen Balkangebiet lebten und wieviel Aromunen bis heute auf diesem Gebiet verschwunden sind. Auf dieser Weise haben sie sehr viel in der nationalen Hinsicht verloren.

In dieser Beilage wird nur über die aromunischen Gruppen gesprochen, die auf das Territorium des heutigen S. R. Mazedoniens umzogen. Dort unterscheiden sich deutlich zwei abgesonderte Gruppen: eine grössere Gruppe siedelte westliche Teile des erwähnten Territoriums an, während die kleinere Gruppe die östlichen Teile ansiedelte. Das ethnographische Bild des heutigen Mazedoniens sowieso bunt von Slawen, Türken und Albanesen, wurde durch ankommende Aromunen noch mehr kompliziert.

³ Wir waren bis jetzt bereit die Flucht der Aromunen vor den Misstaten des Ali-Paschas als Hauptgrund für diese Auswanderungen zu betrachten. Diese Misstaten waren aber nur der letzte Schlag, der massenhafteres Verlassen des Mutterlandes seitens Aromunen verursachte.

2. Aromunen in Westmazedonien

Die Aromunen dieser Gruppe stammen aus den verschiedenen Ansiedlungen in ihrer alten Heimat: aus bekannten Ansiedlungen Moskopolj, Voskop, Schipiska, Pljase, Ljanga, Nikolica, Schatista, Blace, Linotopi, Tschaneska, Kolonje, Frusche usw.

Sie hatten also eine ziemlich verschiedenartige Herkunft. Besonders interessant ist eine Gruppe vom Berge Gramos. Diese Aromunen zogen einen kleinen Teil der orthodoxen Albanesen mit. Die Zeit der Ansiedlung war auch verschieden: in zweiter Hälfte des 18. und im Laufe der ersten zwei Dezenien des 19. Jahrhunderts.

In Westmazedonien besiedelten die Aromunen hauptsächlich Ohrid, Bitola, und Kruschevo, als auch einige Dörfer in der Umgebung von diesen Städten. Alle diese Ansiedlungen liegen in den Gebieten längs der vorerwähnten, alten Handelsstrasse auf der Richtung Dratsch — Solun. Später übersiedelten sie aus diesen Ortschaften nach Veles und Skopje. Die zahlreichsten Ansiedler aus dem Hauptzentrum der Aromunen — Moskopolje — bewohnten hauptsächlich die erwähnten Städte.

Die Aromunen wählten meistens die bekannten Handelszentren Bitola und Ohrid, oder hohe Ansiedlungen, die in der geographischen Hinsicht sehr ähnlich ihren Ansiedlungen in der alten Heimat waren: z.B. Kruschevo und in der Nähe von ihm Trstenik und Birino; in der Umgebung von Bitola — Gopesch, Malovište, Magarevo, Trnovo, Nižepolje, Rotino; im Ohrid—Struga Gebiet waren solche Ansiedlungen: Gornja und Donja Belica, dann Jankovec bei Resen und andere. Die Einwohner der erwähnten Ansiedlungen vermieden die Niedere in den Talkesseln.

Die aromunischen Ansiedlungen waren im Regel, selten, doch wurden bald so gross wie die Städtchen. Die alten slawischen Familien verliessen diese Ansiedlungen und übersiedelten in die umherstehenden Gebiete. So bekamen diese Ansiedlungen einen echten aromunischen Charakter und stellten den schönsten Typ der Ansiedlungen in der Umgebung dar. Dank den erwähnten Wanderungen auf dem Gebiete Ohrid—Bitola—Kruschevo im Laufe des 19. Jahrhunderts, wurde eine neue ziemlich starke aromunische Gesellschaft gegründet.

Die Kolonisten brachten nach Westmazedonien auch ihre Sitten und Gewohnheiten aus der alten Heimat mit. Sie waren berühmte Händler, Gastarbeiter und teilweise Handwerker. Die aromunischen Händler aus Bitola, Ohrid und Kruschevo galten als sehr tüchtig. Sie hatten Erfolg in jedem Vorhaben. Wie es bekannt ist, diese drei Städte wurden die Zentren der Aromunen in den südlichen Gebieten unseres heutigen Staates. Sie bildeten bald eine abgesonderte ethnographische Gruppe, die immer reicher wurde und einen grossen Einflusse im Laufe des 19. Jahrhunderts, teilweise auch später, ausübte. Bitola und Kruschevo waren ebenso sehr wichtige aromunische Zentren, fast wie Moskopolje in der früheren Vergangenheit.

Die Arbeit in der Fremde machte auch die Aromunen aus den übrigen, kleineren, erwähnten Ansiedlungen sehr gewandt und schlagfertig. In diesen Ansiedlungen lebten hauptsächlich Weiber und Kinder, während die Männer in den Städten weilten und verschiedene Tätigkeiten ausübten. Es waren nur seltene Aromunen, die kein Reichthum erwarben. Nur einige Familien in diesen Ansiedlungen hatten viel Vieh (Gornja Belica, Kruschevo), Durch die Gaben der Aromunen wurden fast in allen Ansiedlungen einige wunderschönen Kirchen ausgebaut.

Die hier in der Rede stehenden Aromunen bildeten in ihrer alten Heimat eine sehr starke ethnographische Gruppe. In Westmazedonien waren sie doch nicht so stark untereinander verbunden. Mit ihnen vermischt, lebten auch andere Völker — Mazedoner, Albanesen. Deswegen begannen sie sich in der neuen Mitte zu entfremden und bekamen die Eigenschaften, durch welche sie sich von ihren Volkgenossen in der alten Heimat zu unterscheiden begannen. Es gibt hier nicht genug Platz, um ausführlich diese Erscheinung vorbringen zu können.

Die angeführten, einträglichen Tätigkeiten der Aromunen in Westmazedonien, ermöglichten ihnen einen sehr hohen Lebensstandard. Kruschevo, Magarevo, Trnovo, Malovischte entwickelten sich im Laufe des 19. Jahrhunderts aus den unbekanntem slawischen Dörfern und bekamen Charakter der Städte. Sie hatten sogar bestimmte Markttage. Alles das ermöglichte weiteren Zuwachs der Hauswirtschaften und der Bevölkerung in diesen Ansiedlungen, die in der Zeit von 1870 bis 1880 fortschrittliche und bedeutende ökonomische Zentren ihrer Umgebung wurden. Sie unterscheiden sich viel von den umstehenden nicht aromunischen Ansiedlungen. Einige von diesen Ansiedlungen zählten gegen Ende des 19. Jahrhunderts und anfangs des 20. Jahrhunderts je einige hunderte von Häusern. Gopesch zählte zum Beispiel ca 800, Malovischte ca. 500, Magarevo auch ca. 500, Trnovo ca 370, Nižepolje ca 225, Kruševo ca 1400 Häuser. Trstenik zählte gegen Mitte des vergangenen Jahrhunderts 150 und Birino 100 aromunische Häuser usw.

Gegen das Jahr 1900 schätzte H. J. Cvijić die Bitola—Kruschevo Gruppe der Aromunen auf 28.000 bis 30.000 Einwohner. Sie stellten, wie derselbe Autro anführt, einen Drittel der Aromunen dar, die damals auf Balkanhalbinsel lebten.

Durch ihre Fähigkeit und Handelstätigkeit, hauptsächlich ausserhalb ihrer Ansiedlungen, wurden die Aromunen die reichsten Leute in der Umgebung. Mit dem in der Fremde verdienten Geld konnten ihre Familien in den Bergansiedlungen alles kaufen, was sie brauchten. Um im Adler leben zu können, haben sie ihren Häusern sehr grosse Aufmerksamkeit gewidmet. In der zweiten Hälfte des 19. und anfangs 20. Jahrhunderts, bestand fast kein armes Häuschen in Gopesch, Kruschevo, Magarevo, Malovischte usw. Alle Häuser waren geräumig und aus Stein gebaut, immer zweistöckig, mit mehreren bequemen Zimmern, sehr schön eingerichtet und mit vielen Fenstern. Die einzelnen gut aufbewahrten Häuser zeugen noch heute über den damaligen Wohlstand der Aromunen.

Doch, das Ziehen in andere Ortschaften des Verdienstens wegen, hatte neben dem materiellen Nutzen auch die schlechten Nachfolgen für die aromunischen Ansiedlungen in Westmazedonien. Ein Teil ihrer Bevölkerung begann die Ortschaften anzusiedeln, in welchen sie arbeiteten. Zu dieser Zeit begannen auch die treulosen, sich in der Umgebung bewegendenden Muselmanischen Albanesen die aromunischen Ansiedlungen zu plündern. Die Ansiedlungen Trstenik und Birino haben noch früher von diesen Räubern stark gelitten. Aus diesem Grunde hatten die betreffenden aromunischen Ansiedlungen am Anfang des 20. Jahrhunderts weniger Häuser und Einwohner, als um das Jahr 1870—1880.

Die nächste Periode im Leben der Aromunen in Westmazedonien, als auch in der Entwicklung ihrer Ansiedlungen, fällt zur Zeit des Balkankriegs und ersten Weltkriegs. Die erwähnten Kriege waren fatal für diese Bevölkerung. Die Staatsgrenzen verminderten zuerst die Bedingungen für das Ziehen in die Fremde des Verdienstens wegen. Ausserdem wurde während der Kriege in der Nähe von aromunischen Ansiedlungen gekämpft. Dadurch wurden sie auch stark zerstört. Die Bulgaren und Franzosen internierten in der Nähe von Solun—Front mehrere Hunderten von aromunischen Familien. Später kamen sie in die alten Ansiedlungen nie mehr zurück, sondern verschwanden in Griechenland, Bulgarien, Rumänien usw. Darum waren gleich nach dem ersten Weltkrieg alle aromunischen Ansiedlungen um je einige Hunderten von Häusern kleiner.

In der Zeit zwischen den zwei Weltkriegen setzte sich die Auswanderung der Aromunene immer fort. Dabei wanderten sie auch auf alle Seiten aus. Besonders viele sind nach Skopje, Beograd und ein wenig auch nach Griechenland weggegangen.

Die nächste Phase im Leben der Aromunen begann nach dem zweiten Weltkrieg. Die Verhältnisse nach dem Kriege, entstanden mit der Änderung der gesellschaftlichen und ökonomischen Bedingungen in unserem Lande, haben neue Orientation in der Lebensweise und Ökonomie der Aromunen hervorgerufen. Sie können nicht mehr in die Fremde als Gastarbeiter ziehen. Sie beschäftigen sich in den Städten in der Industrie, als auch in den Staatshandelsunternehmungen. Sie sind für solche Geschäfte ziemlich fähig. Als unmittelbare Nachfolge des immer grösseren Verfalls der Lohnarbeit, verliess unser Land eine bedeutende Zahl der aromunischen Familien.

Die Einwohner aus Gopesch, Kruschevo, Bitola, Magarevo, Trnovo, Nižepolje, Belice und Ohrid, leben noch heute als Ansiedler in vielen Ortschaften. In unserem Lande gibt es aromunische Ansiedler in Skopje, Nisch, Kragujevac und Beograd. In Bulgarien leben sie in Sofia, Samokovo, Custendil, Dupinci usw. Die anderen Auswanderer leben in Griechenland (in Thesoliniki), in Rumänien and Amerika. In diesen Mitten verloren sie durch Ehenbündnisse sehr schnell ihre aromunischen Charakteristiken. Die einigen erwarben auch dort grosse Vermögen.

Während meines Besuches den Ansiedlungen in Westmazedonien von 1950 bis 1960, traf ich eine geringe, oft unbedeutende Zahl von aromunischen Familien: in Krushevo ca 260, Malovište 105, Gopesch 38, Nižepolje 37, Trnovo 21, Magarevo 21, Gornja Belica ca 10. In einigen aromunischen Ansiedlungen ist alles verschwunden, als ob in diesen nie Leute gelebt hätten. Die Dörfer Trstenik und Birino in der Umgebung von Krushevo, sind völlig entvölkert. Dies alles zeigt auf die auffallend geringe Zahl der Einwohner und auf fast völliges Verschwinden der einzelnen aromunischen Ansiedlungen.

Von den ehemaligen lebendigen aromunischen Städtchen, ist jetzt vereinzelt nur da und dort je ein Krämerladen übriggeblieben. Auf der Stelle, wo einst schöne Häuser waren, kann man jetzt nur Ruinen sehen. In Westmazedonien haben sich meiner Durchschätzung nach nur 600 bis 700 echte aromunische Familien mit annähernd 3.000 bis 3.500 Einwohner erhalten. Demzufolge besteht ein sehr grosser Unterschied zwischen den aromunischen Ansiedlungen und derer Einwohner vor ca. 60 Jahren und heute. Das ist zweifellos die Endphase im Zerfallen kommen niergendsher mehr.⁴

3. Aromunen in Ostmazedonien

Eine kleinere aromunische Gruppe umfasste die Auswanderer aus der Ortschaft Denisko (?) auf dem Berg Gramos. Sie waren ausschliesslich die Viehzüchter. Gegen Ende des 18. Jahrhunderts wanderten sie aus diesem Gebiet unter der Führung eines reichen »Čajas«, wie ich hörte, namens Papuca Roschi aus. Sehr gute Hutweiden auf den Bergen östlich vom Fluss Vardar — Osogov, Platschkovica, Golak, Kadiica und Ograzden — entschieden, dass sie sich ihrer Wanderung aus der alten Heimat im heutigen östlichen Teil Mazedoniens aufhielten.

In Ostmazedonien waren die Aromunen als Wanderhirten immer in der Bewegung. Vom Anfang Mai bis Mitte Oktober weilten sie mit ihren Herden und allen Hausleuten in den ausgezeichneten Sommeraufenthalten auf den schon erwähnten Bergen. Diese Berge sind nach reichen Weiden und Quellwasser bekannt. Die Niederen der umstehenden Flusstälern (von Bregalnica, Zletovska reka, Lukovica usw.) und die Talkessel, wie von Kotschane, Štip, Ovčepolje, Strumica, mit ahrem milden Klima, waren für sie sehr gute Winteraufenthalte. Solche Lebensart dauerte mehr als hundert Jahre. Deswegen waren eben in den Gebieten östlich von Vardar die bekanntesten Hirtenwanderungen der Aromunen in Mazedonien.

Diese Aromunen—Hirten wanderten immer in Gruppen, gewöhnlich 5 bis 20 Familien. Neben der Tiere (Schafe), die sie trieben, trugen sie auf den Pferden auch ganzes Vermögen: Zelte, Bettzeug, Kupferge-

⁴ Seit 1912 haben die Staatsgrenzen zwischen Jugoslawien, Griechenland und Albanien, alle Verbindungen der mazedonischen Aromunen mit ihren Volksgenossen im Mutterlande unterbrochen.

schür, Wiegen mit den Kindern usw. Doch, die Teilnehmer einer Gruppe waren nicht fest verpflichtet, im nächsten Jahr wieder in derselben Gruppe zu sein.

Das Leben der Hirtwanderer auf der Balkanhalbinsel, also auch in Mazedonien, begann gegen Ende der türkischen Herrschaft 1912 langsam seine letzten Tage zu leben. Der Balkan — und der erste Weltkrieg mit den neuen Grenzen, dann massenhafte Auswanderung der Türken, wersetzen den ersten Schlag dem alten aromunischen Leben in Ostmazedonien. Nach den erwähnten Kriegen begannen die einzelnen Aromunen das Nomadenleben zu verlassen und sich in den Dörfern anzusiedeln. Nach dem zweiten Weltkrieg kam es zu neuen Änderungen: seit dem Jahre 1946 konnten die Aromunen auf Grund der Staatsvorschriften nicht mehr die grossen Herden besitzen. In dieser Postkriegperiode wurde bei ihnen sehr schnell der letzte Prozess des ständigeren Ansiedelns beendet.

Alle Aromunen bewohnen jetzt drei Gebiete im Flussbereich des Flusses Bregalnica. Sie leben dort in 48 Dörfern mit insgesamt 630 Häusern. Davon befinden sich in der Umgebund von Kotschane 101 Häuser (11 Dörfer), in der Breiteren Umgebung der Stadt Štip 350 Häuser (25 Dörfer) und in der Umgebung des Städtchens Sveti Nikola in Ovčepolje 188 Häuser (12 Dörfer). Wenn jedes Haus durchschnittlich je 6 Leute zählen würde, so würden diese Aromunen auf ca. 3.800 geschätzt.

Die älteren Aromunen schätzen, dass es heute in Ostmazedonien ca 900 Häuser Aromunen gibt. Doch in der neueren Zeit übersiedelte ein Teil von ca. 250 Häusern nach Rumänien (der grösste Teil), Griechenland, als auch in die Städte Titov Veles und Skopje. Nach Rumänien sind ärmere Familien weggegangen, die dort kolonisiert wurden. Die reicheren Aromunen dieser Gruppe übersiedelten nach Griechenland.

Von ihrer Auswanderung vom Berge Gramos bis Ende der türkischen Herrschaft befassten sich die Aromunen aus dem heutigem östlichen Teil Mazedoniens ausschliesslich mit Viehzucht. Doch, die Zeit nach der Befreiung von den Türken kennzeichnen, wie es oben gesagt wurde, grosse Änderungen. Aus Nomaden verwandeln sich die Aromunen in die ständig angesiedelten Einwohner der Dörfer. Aus diesem Grunde befassen sie sich heute, neben Viehzucht im kleineren Umfang, auch mit Ackerbau. Solcher Umwandlung des wirtschaftlichen Lebens, sind alle aromunischen Hauswirtschaften ausgesetzt.

In heutigen Dörfern kauften die Aromunen fruchtbare Erde von den auswandernden Türken, teilweise auch von den Mazedonern. Auf dieser Erde pflegen sie fast alle Pflanzkulturen, die im Flussbereich von Bregalnica gedeihen. Sie wurden sogar gute Reispfleger Aromunische Frauen gelten besondere als sehr fleissig. Neben den anderen Geschäften spinnen sie die Wolle, flechten und weben. Die Teppichweberei ist ein Wirtschaftszweig, der besonders verdient, erwähnt zu werden.

Dank der schnellen Entwicklung unserer Wirtschaft, begannen sich die Mitglieder dieser aromunischen Gruppe langsam und ohne

grössere Erschütterungen in eine neue Anordnung einzuschliessen, die ganz anders war, als jene in Dörfern an welche sie angewöhnt waren.: manche jungen männlichen Familienmitglieder beschäftigen sich in der Industrie. Deswegen bleiben die Frauen mehr auf dem Lande, um Acker zu bebauen. Die Männer aber, tätig ausserhalb des Dorfes, werden nicht nur ökonomisch an neue Geschäfte gebunden, sondern ändern gleichzeitig ihre bisherige Lebensansichten.

Ständige Kontakte zwischen Aromunen und Mazedonern in den Gebieten, in welchen sie jetzt leben, machten die Unterschiede in der Bekleidung zwischen diesen Völkern immer geringer. Auch bei Aromunen, der bisherigen Nomaden, wird immer mehr Werkstoff für die Anzüge verbraucht, und gleichzeitig wird auch der Schnitt ihrer alten Tracht geändert. Die erwähnten Änderungen in der Folkstracht melden sich im grösseren Umfang bei jüngeren Leuten.

Die geänderten Wirtschaftlichen Verhältnisse übten einen grossen Einfluss auch auf die Ernährung der Aromunen dieser Gruppe. Während sie Nomaden waren und Schafe hütteten, wurden in allen ihren Häusern meistens Milchprodukte und Fleisch gegessen. In der neueren Zeit ändert sich die Nahrungsstruktur der Aromunen. Jetzt werden mehr Landprodukte verbraucht und sie erscheinen sich auf den Märkten in Štip und Kotschane als wichtige Käufer.

Weiter, als sie noch Nomaden waren, war das Zelt ihre Wohnung. Die Dörfer, in welchen sie aber jetzt leben, haben gemauerte Häuser des Gruppentypes. In diesen Dörfern leben noch zahlreiche Mazedonern, und seltener die Türken. Obwohl sich die Bevölkerung geändert hatte, blieben diese Häuser gleich wie sie auch früher waren. Der Prozess der Anpassung aus den höheren in die niedrigere gebiete übte sich negativ nur auf die Gesundheit der Aromunen im sumpfigen Talkessel von Kotschane aus. Darum gibt es Aromunen in diesem Gebiet am wenigstens.

Die älteren Aromunen dieser Gruppe haben durch die früheren Wanderungen alle Berge und niedrigere Gebiete des ganzen Ostmazedoniens kennengelernt. Sie haben auch besondere Erfahrung in der Schätzung der Leute: sie wissen gleich mit wem sie za tun haben, usw.

4. Abschluss

Das alte aromunische Gebiet ist die ausgeschiedenste Gegend auf der Balkanhalbinsel. Sie liegt an der ethnographischen Grenze der Griechen, Albanesen und Slawen. Auf diesem Teritorium wurden die Aromunen zuerst halb romanisiert, und später durch bysantinischgriechische Einflüsse wieder umgewandelt.

Durch Zahlevergrösserung der Bevölkerung und wegen der relativ schlechten Lebensverhältnisse im Laufe des 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, wanderten die Aromunen aus ihrer alten Heimat in andere balkanischen Länder aus. Eein bedeutender Teil der Aromunen besiedelte das Teritorium des heutigen S.R. Mazedoniens. Dort

gründeten sie drei Arten von Ansiedlungen aus: ständige in West — und zeitweilig—nomadische in Ostmazedonien.

Die ständigen aromunischen Ansiedlungen mit der zahlreichen Bevölkerung in Westmazedonien, entwickelten sich sehr gut bis zum Jahr 1870/1880. Bis zu dieser Zeit wurden sie bedeutende wirtschaftliche Zentren und bekamen meistens Charakter der Städtchen. Doch, seit der letzten Dezenie des 19. Jahrhunderts, entstanden in diesen Ansiedlungen grösse Änderungen: es wurden die Richtungen der alten Kommunikationen geändert, es kam zu den grossen Zerstörungen im ersten Weltkriege, es melden sich neue Berufe bei den Aromunen usw. Diese Änderungen haben rasche Auswanderungen der Aromunen, Verfall und fast völliges Verschwinden ihrer Ansiedlungen in mazedonien verursacht. So verschwanden dort die Aromunen als eine abgesonderte ethnographische Gruppe.

In Ostmazedonien lebte eine kleinere Gruppe der Aromunen — Nomaden bis zum ersten und zweiten Weltkrieg in ihren zeitweiligen Sommer — und Winteransiedlungen. Doch, nach diesen zwei Kriegen besiedeln sie ständig die niedrigeren landwirtschaftlichen Gebiete. Den grössten Teil der Bevölkerung in diesen Gebieten bilden die slawischen Mazedoner, und seit kurzer Zeit meldeten sich hier aromunisch—slawische ethnographische Mischungen. Rein aromunische Ansiedlungen gibt es sehr wenig.

Die Einteilung der heutigen, wenigen Aromunen in West — und Ostmazedonien ermöglicht keine Kontakte zwischen ihnen. So war es auch in der Vergangenheit. Während der letzten Volkszählung im Jahre 1953, lebten in S.R. Mazedonien nur ca. 8.668 Aromunen.

WICHTIGERE LITERATUR

1. Weigand, *Die Aromunen, ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen*, Band I—II, Leipzig 1895.
2. Cvijić, *Die Aromunen oder »Cincaren« in Westmazedonien*. »Übersicht« (»Pregled«), Nr. 1, 2 und 3, Sarajevo 1911.
3. J. Cvijić, *Die Einteilung der Völker von Balkan*. Der Bote des Serbischen geographischen Gesellschaft, Band 2., Beograd 1913.
4. V. Radovanović, *Gornja und Donja Belica in Drimkol von Struga*. Der Bote der geographischen Gesellschaft, Band XXII, Beograd 1936.
5. M. Filipović *Cincaren (Aromunen) in Veles*. »Južni pregled«, Nr. 5, Skopje 1936.
6. D. Popović *Über die Aromunen (Cincaren)*, Beograd 1937.
7. M. Filipović *Aromunen-Nomaden an Ogražden*. Der Bote der Geographischen Gesellschaft, Band XXIV, Beograd 1938.
8. J. Trifunovski *Städtchen Kruschevo*. Der Bote des ethnographischen Institutes SAN, IV—VI, Beograd 1957.

9. J. Trifunosti *Gopech, das frühere aromunische Städtchen in der Umgebung von Bitola*. Almanach der Naturwissenschaftlichen und mathematischen Fakultät, Band 10, Skopje 1958.

10. J. Trifunoski *Aromunische Ansiedlungen in Mazedonien*, »Geografski horizont«, 3, Zagreb 1959.

11. T. Kondev *Osogovija*, Skopje 1963.

12. J. Trifunoski *Die heutigen aromunischen »Katunen« in Mazedonien*. Sonderausgaben der wissenschaftlichen Gesellschaft SR Bund II, Sarajevo 1963.

13. Statistisches Institut *Velkörverteilung und Ansiedlungen in S.R. Mazedonien*, Skopje 1964.

14. Cvijić *Balkanhanbilsel und südslawische Länder*, die Grundlagen der Antropogeographie, Beograd 1966.

15. J. Trifunoski *Moskopolje*, »Geografski horizont«, 1—2, Zagreb 1968.

16. J. Trifunoski *Bitola—Prilep—Tal*. Almanach der wissenschaftlichen und mathematischen Fakultät, Band 17. Skopje 1969.

НЕКИ ЕЛЕМЕНТИ ВИЗАНТИЈСКОГ ПОРЕКЛА КОД БАЛКАНСКИХ СЛОВЕНА

Постоји обиље грчких елемената у области народне културе, који су примљени у току дугопрајног суседства и као последица веома тесних културних и етничких веза. Очигли су у свим грама народног живота, од дикеле па до ориснице и стије. Овом приликом се нећу бавити елементима таквог порекла и значења код народа Југославије. Биће говора само о оним који су нам дошли из, или посредством Византије, тј. под утицајем византијске владавине над знатним делом балканских Словена. Ради се, првенствено, што је и природно, о установама и елементима државног и друштвеног уређења, од којих су се неки одржали до наших дана.

Нисам византолог нити знам грчки, па су ми неприступачни извори и литература на грчком језику, те не могу да улазим у овом прилогу у дубља разматрања. А верујем да се овим „сигницима“ мало ко бавио. Изнећу неколико чињеница, добрим делом сабраних лично приликом испитивања у разним крајевима, с намером да скренем пажњу представницима византолошке науке да у животу народних маса има и данас елемената који су пореклом из Византије и да ова моја излагања послуже као постављање проблема и подстицај за даља проучавања.

Велик део балканских Словена већ приликом досељења потпао је под византијску власт и поједини њихови делови су остали под њом столећима, а и средњевековне државе балканских Словена, нарочито бугарска, македонска и српске, биле су под јаким утицајем Византије, која им је у много чему служила као узор.

Један део Словена који су у раном средњем веку дошли на Балкан, ступили су у непосредан додир са Грцима, а и остали су имали тесних културних и економских, посредних и непосредних, веза с Грцима. Тим путем су балкански Словени примили много чега од Грка, особито у речнику, те је данас тешко утврдити да ли се ради само о језичкој позајмици тј. само о називима за предмете и појмове који су балкански Словени већ могли имати и познавати, или се ради о преузимању елемената из грчке или старе балканске културе, па уједно и грчких назива

за њих. Ево неколико примера позајмица од обе те врсте, који се срећу на ширем пространству код балканских Словена: талас, темеле, жало, кревет, тронь (посебно трон!), дикела, киљер-ћилер, стомна, пита, пиростија, итд. Нарочито је велик број таквих позајмица у оним крајевима Бугарске и Македоније који су се граничили са Грцима и где је било симбиозе између грчког и словенског живља.

Преузимана су и грчка народна веровања, или су под њиховим утицајима модификована наша, а било је преузимања и фолклорних мотива. Тако напр. биће да је веровање у ориснице, суђенице, код источних балканских Словена под грчким утицајем само модификовано, као и веровања у неке демоне: *стије*, водени демони у Македонији, и *стуха-здухаћ*, врста полудемона и демона код западних балканских Словена. А сточарски стан особитог типа и организације, мандра, упознали су балкански Словени такође посредством Грка.

Посредством Византије Словени су у источном и средишњем делу Балкана примили хришћанство, па су и доцније самосталне балканско-словенске православне цркве организоване по обрасцу византијске цркве. До дана данашњег у православним црквама балканских Словена и установе и црквена терминологија су увелико грчко-византијске, почевши од црквеног служитеља, клисаре, па до патријарха. Та терминологија је ушла и у народ, као што се народ саживео и са типом црквеног уређења прихваћеног са те стране. Оставићу по страни цркву, па ћу у овом реферату изнети само каквих је било утицаја Византије на природни живот. Наиме, од балканских Словена има доста елемената који су несумњиво или вероватно вазинатијског порекла, особито у области уређења и односа у селу као и у правним обичајима. Нешто је од тога последица непосредних утицаја византијске владавине, нешто је доспело посредством наших средњовековних држава односно њиховог угледања на Византију, а понешто је могло доћи и посредством православне цркве, па и посредством Турака, наследника Византије. Некада је таквих елемената у државном и друштвеном уређењу балканских Словена било много: протовестијар, логотет, ексоприк, итд. И, разумљиво је, било их је па је и данас тако, и то више уколико су крајеви били ближи Византији и њеним центрима и уколико су били дуже под византијском влашћу. Стога данас таквих елемената има више у Бугарској и Македонији, него у северној Србији, али има их и у Босни. Затим, и с временским удаљавањем ти се елементи губе. Ево само два примера. Године 1641. помиње се у Старом Влаху један *премићур*, старешина села.¹ Назив премићур, пореклом из римске војске (*primicerius*) примљен је посредством Византије, служио је

¹ Др В. Скарин: *Старовлашки премићури*. „Преглед“ I (Сарајево 1910), стр. 300.

у средњем веку као назив за разне старешине, особито за старешине катунa. Одавна се, међутим, сасвим скоро изгубио. Вук Караџић забележио је и унео у свој *Српски рјечник* и речи из манастирског живота, а које су грчког порекла: *довија*, *довијар* и *довијарица*, а поред њих и реч *довијарка* из Рудничке нахије са значењем: помоћница планинке (жена из задруге која се на сточарском стану на планини стара о белом мрсу).² Отада се овај термин, који сведочи о византијском утицају и на нашу кућну задругу, скоро сасвим изгубио.³

Иначе, ради се о приличном броју назива пореклом из грчког језика који се односе на разне правне установе, које су саме византијског порекла или су биле под византијским утицајима, ако су за њих знали и Словени пре додир са Византијом.

Док се у српским писаним изворима из средњег века говори обично о сеоским „међама“, које се међе означавају као *синор* (од грчког *σύνωρος*), тек доцније је превладао термин *синор*. Има он два значења: међе или границе једног села или насеља и земљиште унутар тих прагица, сеоски хатар.

У Бугарској је и данас *синор* народни термин за сеоску међу. У Македонији је термин *синор* и данас у употреби у тим значењима; у Србији јужно од Дунава и Саве некада се свуда знало за *синор*, а и данас је тако у јужним областима (Косово, Јужно Поморавље); у северној Србији реч хатар потисла је у наше време реч „*синор*“ у значењу сеоске територије, а реч „*граница*“ потискује „*синор*“ у том значењу, али се још увек употребљава и термин *синор* и говори о *синорењу*. Изгледа да се у Босни такође добро знало за *синор*: у пределу Рами, у селу Совићима (а вероватно и у другима) чује се поред термина „*худут*“, који је турског порекла, и термин *синор*, *синар*, *сињар*. У пределу Подвележју, у Херцеговини, једно село се зове *Свињарине*; то је име настало од термина *синор-сињор*, што се види из народног објашњења о постанку тог имена: да је у селу била шума у којој су се секли „*свинари*“, стубови којима су означавали *удуте* (међе) села.⁴

Сеоске међе, као и међе између имања у границама једног села, обично се обележавају усађеним камењем које се различито назива. А уз то камење стављају се у земљу разни предмети, као напр. угаљ, комади препа и слично, који ће, у случају да ишчезне површински знак, послужити као сведоци да је ту био међашни знак. Такви сведоци се у Македонији називају *испати*, тј. сведоци. Биће и то из византијског права, а не само да се ради о позајмици речи из грчког језика.

² Вук Стеф. Караџић: *Српски рјечник* (Беч 1852), стр. 126, код речи *Довијарка*.

³ *Stjepan Janjić*: *Porodična zadruga u Istočnoj Hercegovini*. *Glasnik Zemaljskog muzeja XXII* (Sarajevo 1967), str. 122.

⁴ *Tvrtko Kanaet*: *Podveležje i Podvelešci* (Sarajevo 1955), str. 221.

У животу балканскословенског села има још таквих елемената који су пореклом из византијског права, или који су обликовани под утицајем византијског права или византијске државне власти.

Кефалије (од грч. *κεφαλ*) су били у средњовековној Србији заповедници прадова, очигледно по византијском обрасцу. Па и после пропасти српске средњовековне државе, у 16. веку био је у Новом Брду *кјефала*...⁵ Међутим, у западној Македонији (област око Дебра) сеоске старешине су у народу називане *кефалијама*, без обзира на њихов службени назив: у турско време *коцабаши*(ја), а у време пребашње Југославије старешина села.

Не само у оном делу Македоније, где се старешина села све до револуције звао *кефалија*, него и на много већем пространству била је позната установа *протогера-протођера* (од грч. *πρῶτος* први, и *γέρον*, старац). Тако се у Македонији, на Косову и у Јужном Поморављу звао сеоски плаћени службеник, који је помагао сеоском старешини: позивао домаћине у селу на сеоски збор, разносио поруке и наредбе и слично.⁶

Друга таква установа је *параспор* (од грч. *παρα*, за, *σπορ* семе): да се протогеру или ком другом сеоском службенику уступа комад сеоског земљишта да га он обради, засеје, и да се на тај начин помогне. Параспор је био веома познат у Бугарској и Македонији.⁷

Канон је грчка реч која значи закон, правило. И данас се том речи, која је могла доћи посредством Византије, означавају појмови и установе у животу разних колектива, сем цркве. У Македонији је „селски канон” све оно што се одлучи на сеоском збору и што је онда обавезно за читаво село. „Лувачки канојнс” су у околини Бевђелије, у Јужној Македонији, правила којих се држе чланови ловачких дружина.⁸ Вероватно да је тако и у суседним пределима. Далеко на северозападу, у долини Спрече, имао сам прилике да чујем да је „канун” значао и: право на уживање читлака, али је тај термин у том крају и у том значењу одржан свакако под утицајем османског законодавства у ком је термин „канун” био општи за законе.

Немам никаквог ослоња за тврђење, али претпостављам да утицају византијске администрације треба приписати и термин *параман* (од грч. *παρά* и *βουα*, име) за породично или родовско

⁵ А. В. Соловјев: Новобрадски записи из почетка XVI в. Југословенски историјски часопис III (Београд—Загреб 1937), стр. 315.

⁶ Мил. С. Филиповић: Протођер. Лесковачки зборник VII (Лесковац 1967), стр. 79—85.

⁷ Мил. С. Филиповић: Аграрно-правни односи звани параспор или параспур. Лесковачки зборник V (Лесковац 1965), стр. 5—14.

⁸ Стеван Тановић: Српски народни обичаји у Бевђелијској кази Српски етнографски зборник XL (Београд 1927), стр. 387.

име, који је и данас у употреби у Македонији, а вероватно и другде. Питање је само да ли је тај термин дошао из непосредног додира са Грцима или посредством византијске државне администрације или посредством грчке (византијске) цркве. Пошто Македонци имају и свој народни термин за тај појам, врло је вероватно да је термин парамон прихваћен под утицајем са стране и да му је извор у Византији.

У Македонији и у покрајини Косову постоји установа да сви домаћини из села или неколико домаћина своју стоку дају најмљеним пастирима да је они чувају.⁹ Такво давање стоке на заједничко чување зове се „на руга“, а то ће рећи грчко *ρούγα* — плати. А пошто се ради о сеоској установи правног карактера, може се претпоставити да је она на територији где се и данас зна за њу била у византијско време законски регулисана. Власти су законима и наредбама и другде, тако напр. у Војној граници у хабзбуршкој монархији, заводиле и регулисале заједничко чување стоке.

Значајна установа у Византији била је *пронија* (*προνοια*) коју је преузела и Немањина Србија. Пронијара (феудалаца) биле су две врсте: појединци који су стицали проније за војничке заслуге и имали војничке обавезе према држави, и правна лица — цркве и манастири — која су опет обављала разне функције у корист државе и друштва, па и војне. После пропасти домаћег феудализма код балканских Словена, са турским освајањем њихових земаља, манастири и цркве су и даље имали овоја имања, иако су многа манастирска имања претворена у вакуфе, муслиманске задужбине. У позније турско доба појављују се *прњавори*, манастирска села на манастирској земљи у северној Србији, а затим, као последица миграција, и на тлу данашње Војводине, особито у Фрушкој Гори, па је тих прњавора било у приличном броју и по северној Босни, где је такође било више манастира, подигнутих углавном у другој половини 16. века. На прњаворима су живели и радили сељаци прњаворци, који су обрађивали манастирску земљу и обављали друге послове за манастир. Знатан је број насеља у Србији, а особито у Босни, која су прозвана Прњавор, па се тако и данас зову: карактеристично је да у Босни има 15 насеља с таквим именом, међу којима је и једна варош. Већина је тих насеља у северној Босни где је било више српских манастира, али насеља с таквим именом има и у средњој Босни: у долини Лашве и у вароши Варешу, где никада није било православних манастира. У тим крајевима се, додуше, више и не зна шта значи реч прњавор, али у Фрушкој Гори се и данас добро зна шта су то били прњавори, јер су то данас села независна од

⁹ М. С. Влаховић: Средачка жупа. Зборник за етнографију и фолклор Јужне Србије I (Скопље 1931), стр. 32.

манастира, а ту су независност стекла тек аграрном реформом 1919.

Средњовековни српски писани извори знају за *перивоџ*, воћњаке (од грч. *περιβολος*). У повељи краља Милутина из 1300. манастиру св. Гора код Скопља каже се на једном месту „или су вртове, или периволје, или вођничвишта”¹⁰, а 1308. помињу се „периволи” на Лепенцу.¹¹ Док на тлу данашње Србије и Македоније уопште нема трага речи перивој, у свом старом значењу се тај назив (у облику привој или перивој) одржао у Дубровнику и јужном Приморју, дак се у хрватском книжевном језику употребљава у значењу: парк. Међутим, успомена на перивоје је чешћа у Босни где се сусреће топоним Перивој на више места: сеоце Перивој код Праче, сеоце Перивој у Вогошћи код Сарајева, три Перивоја у планини Мајевици, извор Перивољ у селу Г. Папратници код Високог, потеси Перивоје у селима Лизоперцима и Совићима у Рами, а биће таквих топонима овакако онда и другде по још неиспитаним крајевима у Босни. Чини ми се ипак да ти бројни перивоји у Босни нису били обични воћњаци него вероватно уређени вртови-паркови на имањима средњовековних феудалаца. У прилог те моје претпоставке говори чињеница да је на Перивоју у селу Г. Винчи код Праче велика средњовековна некропола а тако и на Перивоју у Дријенци у Мајевици; под стећцима на тим некрополама сахрањивани су припадници племства, феудалци. Сем тога, у једној народној песми, забележеној у бившој Војној граници у првој половини 18. века, у један стих унет је назив перивој као синоним за двор: Гледала га Видосава (из мајкина бјела двора (перивоја)).¹² Питање је како су западни балкански Словени дошли на то да уређују перивоје: да ли је то било непосредно угледање на византијске феудалце или је то био прчко-византијски утицај посредством Дубровника и Приморја.

Где год је било феудализма било је и обавезе зависних сељака да дају људску радну снагу за обављање разних послова у корист својих господара. Било је више таквих обавеза и у феудалним српским државама средњег века. Било је, међутим, у томе и неког византијског утицаја, пошто се и данас такав рад обично у корист села у Бугарској, Македонији и у јужним српским областима назива *ангарија*.

Наши писани споменици из средњег века знају за *зевгар* јарам (волова) од грч. *ζεγγος*. Могла је та реч бити позајмљена од Грка као суседа, али ће бити вероватније да је дошла нама из

¹⁰ *Др Рад. М. Грујић*: Три хиландарске повеље. Зборник за историју Јужне Србије књ. I (Скопље 1936), стр. 8.

¹¹ *Исти*, Нав. дело, стр. 24.

¹² *Герхард Геземан*: Ерлангенски рукопис старих српско-хрватских народних песама (Сремски Карловци 1925), стр. 297.

византијског права, јошто се њом означава и мера, површина која се може поорати једним јармом волова у току једнога дана. У том значењу термин зевгар је веома у употреби и данас у Македонији. И име вароши Бевбелџије је пореклом од тог термина.

Помињао сам да је било византијског утицаја и на уређење породице код балканских Словена. Није доказ о томе само већ ишчезли термин „довијара“. Несумњиво је пореклом из византијског феудалног друштва установа *прџије* (од грчког *προίξ*), како се код западних балканских Словена (у Црној Гори, Боки, Херцеговини, Далмацији, Западној Босни) назива најпре оно што невеста донесе од покретних и непокретних добара, па и новца, као свој допринос у брачну заједницу, а тако се зове онда и лична имовина жене и њене породице у задрузи, иначе особина, осоштина, особац. Установа прџије првобитно је била непозната балканским Словенима. Врло је значајно да се та установа и под тим грчким именом очувала најбоље у западним балканским крајевима, где је византијска власт најпре престала, још у 13. веку: можда су то тамо донели пресељеници из централних балканских крајева. Под турским утицајима, назив прџија је истиснут у Бугарској, Македонији, Босни и уопште код јужнословенских муслимана: заменио га је термин арапског порекла *мираз*.

Особита привилегија феудалног друштва у средњем веку а код нас и у турско доба био је лов са соколима. У неким беговским породицама у Босни одржавао се тај спорт до 20. века, а српска деца на Косову и сада лове птице помоћу слободних птица грабљивица. Лов са соколима је пореклом с Истока а наше феудално друштво га је очигледно прихватило посредством византијског феудалног друштва. Сем што је пут са Истока до нас водио преко Византије, доказ је томе што се у нашим изворима из средњег века људи који су били обавезни да лове и дрсеирају соколе зову грчком речи *геракар*.

Еснафска организација код Срба била је једноставно преузета из Византије и с исламског оријента. Еснафа као принудних организација занатлија више нема нигде код балканских Словена, али у обичајима који су се до наших дана одржавали било је таквих елемената, као напр. да занатлије истог заната одржавају еснафску славу, еснафски *пир* на празник свеца ког сматрају оснивачем или заштитником свог еснафа. И, врло је карактеристично да читав низ заната (керамичари, мугавије, обућари и др.) својим оснивачем сматрају грчког светитеља св. Спиридона. Нема више еснафских протомајстора, али у Попову у Херцеговини зидари и у наше дане образују мање групе под водством једног предузимаца-предводника из Попова или из Дубровника, кога зову *прото*.

Свакако да овим мојим излагањима нису обухваћени и исцрпљени сви елементи византијског порекла у нашем народном животу али је, верујем, и ово било довољно да покаже како је Византија, посредно или непосредно, многоструко утицала на народ-

ни живот балканских Словена и да су ти утицаји тако дубоко задирали у живот и сеоског становништва, особито у сфери друштвених установа и односа, да су се неки елементи византијског порекла одржали и до данас у пркос столетњим утицајима других система на истој територији и на истим подручјима народног живота. Да би се још боље упознала та врста византијског утицаја на балканске Словене, потребна су даља и систематска испитивања народног живота балканских Словена.

Dragoslav ANTONIJEVIĆ

L' Institut des études balkaniques de l'ASSA — Beograd

LES RITES MAGIQUES RELATIFS A LA TRANSHUMANCE CNEZ LES ŠOP

1.

Un grand nombre de rites magiques concernant le bétail, souvent déconcertants, incompris et non expliqués, nous ont incités à nous occuper, à cette occasion-ci, de ces actes magiques en relation directe avec la transhumance et la vie sur pacages pratiquées par la population Šopov (Chopov) à Vlasina et Crna Trava (Serbie) ainsi que dans la région de Kustendil (Bulgarie).

Partant de la documentation déjà publiée de chercheurs émérites de ces régions, Riste Nikolić et Jordan Zaharijev, d'une part, puis de nos propres enquêtes et observations directes des Šop de Vlasina et Crna Trava, d'autre part, nous essaierons de proposer une brève analyse ethnologique de la magie accompagnant cet élevage collectif sur pacages pratiqué encore aujourd'hui malgré de nouveaux changements sociaux, économiques et culturels et les influences extérieures.

Vlasina, Crna Trava et la région de Kustendil enveloppent la moyenne et la haute parties du massif montagneux qui s'étend, tel une branche, d'Osogovo à travers Patarica et Strešer presque jusqu'à Ruj, et qui est délimité par les vallées tectoniques le long de la Morava et de la Struma.¹ Ce sont les régions de Haute montagne qui se distinguent des régions avoisinantes de plus faible altitude. Le caractère montagnard et les altitudes relativement importantes (entre 800—1250 m) sont le trait dominant de ces régions. De ce fait, cette région est isolée par rapport aux autres, indépendante, presque fermée et les principales voies de communication la contournent.² Quoique située au lieu de partage des eaux de la Morava et de la Struma et au lieu où prennent source des Vrla Reka, Vlasina, Jerma, Dragovištica, Pčinja et d'autres, cette région est ouverte de plusieurs côtés par la pente du terrain dans

¹ Риста Т. Николић, Крајиште и Власина, СЕЗБ, 18, Београд 1912, 5.

² Ibid., 7.

la direction des vallées de ces rivières.³ Cette contrée montagnaise se compose de vieilles roches pour la plupart de schistes cristallins. A côté des propriétés géomorphologiques du terrain, le climat joue un rôle très important dans la vie de ces pays: climat montagnard aux hivers longs et rigoureux et aux étés courts et frais.⁴

Au point de vue ethnologique et ethnopsychologique, les Sopot représentent un groupe ethnique très intéressant. Habitant les massifs montagneux de la région de Kustendil, de Vlasina et de Crna Trava, ils sont restés plus ou moins isolés, avec une population autochtone importante, caractérisée par les expressions d'activité humaine sensiblement différentes. La région de Kustendil, écrit Jireček, était restée pour longtemps la »terra incognita«.⁵ C'est ici que s'est développée et conservée l'ancienne forme balkanique d'élevage avec ses transhumances correspondantes et certains types de vie parriarcale et d'organisation communale. C'est ici que se sont maintenues les traces de vieilles populations ainsi que celles de certaines manifestations culturelles très anciennes. Et c'est ici que se réfugiaient de nombreuses tribus autochtones, notamment celles de guerriers et de pasteurs Thraces qui fréquentaient toujours cette contrée, ainsi que les Kucovlasi et bien d'autres. Mais c'est aussi de ces régions-la' que partaient les courants migratoires envahissant les territoires géographiquement propices à la communication et à l'interpénétration ethnique.⁶

L'identité des Sopot demeure encore un problème non élucidé et assez mystérieux pour la science. On a beaucoup écrit là-dessus et il existe des opinions diverses dont nous citerons quelques-unes.

Sur le territoire Šopluk qui nous intéresse vivait la tribu thrace Denteleti dont la capitale était »Pautalija« (Kustendil).⁷ Par cette ville passait la route reliant la Macédoine au Danube. L'occupation principale de la population de cette région était l'élevage et l'exploitation des mines. Les détroits et les montagnes abruptes n'étaient pas propices à l'agriculture. Loin des influences de l'éducation et de la culture grecques, les Thraces ont conservé dans ces régions montagneuses leur religion, leurs coutumes et leur langue.⁸ Arrivèrent ensuite les tribus slaves qui ont envahi la péninsule balkanique.⁹

Pendant 200 ans environ (1018 jusqu'à la fin du XII e siècle), ces régions furent sous la domination byzantine. C'est à cette époque que

³ Ibid.

⁴ Ibid., 16, 27—28.

⁵ Коист. Иречекъ, Княжество България, Пловдив 1899.

⁶ Јован Цвијић, Балканско Полуострво, Београд 1964, 21—22.

⁷ Fanula Papazoglu, Srednjevekovna plemena u predrimsko doba, „Centar za balkanološka ispitivanja AN BiH“, 1, Sarajevo 1969, 79—80.

⁸ Йорданъ Захариевъ, Кюстендилско Краище, „Сборникъ за народни умотворения и народописъ“, XXXII, София 1918, 11—12.

⁹ Ibid.

¹⁰ Др Константинъ Иречекъ, Нѣколко бѣлѣжки върху остаточи-тъ отъ Печенѣзи, Кумани... „Перидическо списание“, XXXII—XXXIII, Сръдецъ 1890, 213.

s'est produit un événement étroitement lié avec le nom Šop ou Sopot qu'on donne actuellement aux habitants de la région de Kustendil, de Vlasina et de Crna Trava. Au cours de l'hiver de 1048, 80.000 *Petchenègues* ont traversé le Danube gelé et ont pénétré dans l'Empire byzantin. Pendant les luttes, ils subirent de grandes défaites. Dispersés, on les installa dans les régions montagneuses entre Sofia et Niš, dans la plaine de Ovče Polje et dans la Macédoine septentrionale actuelle.¹⁰ Confronté avec la population slave de ces régions, cet élément ethnique se perdait lentement dans la masse de Slaves, d'autant plus qu'il a commencé vite à se lier par alliance, gardant cependant son nom Šop, Šopov, Šopovi, qui d'après Kedrin, Jireček, Ivanov et d'autres, provient du nom d'une tribu des Petchenègues *ιζοπόν*.¹¹ Le type petchenègue avec ses traits physiques orientaux s'est encore accentué après l'arrivée de leurs cousins germaniques, les *Kumans*, qui pillaient comme il est bien connu le long de leur course à travers la péninsule jusqu'à assimilation complète par les Slaves.¹²

Outre ce rapport signalé entre l'origine du nom Šop et le nom de la tribu petchenègue *ιζοπόν*, il existe d'autres avis. Šafarik considérait que le nom Šop se réfère à l'ancienne tribu thrace *Sapei*. Slavejkov établit le rapport entre le nom Šop et le nom »šopka« qui désigne en bulgare la bouche de tuyau d'une fontaine à travers laquelle l'eau gargouille, »šopka«.¹³ Les interprétations de ce mot frôlent quelquefois le non-sens. Ainsi Trifonov prétendait-il que ce mot provenait du mot allemand Schuppen — cabane, si bien que la dénomination Šop correspondrait à l'idée de celui qui habite la cabane, et qu'elle a été introduite dans ces régions avec l'arrivée des mineurs moyenâgeux Saxons.¹⁴ Comme il est bien connu, dans l'esprit populaire, ce nom est synonyme de arriéré, primitif, relatif au montagnard, à celui qui habite la cabane, en some synonyme de balkanique au sens péjoratif.

Rappelons que parmi les éleveurs dans la région des Hauts Tatra et des Karpates polonaises, le foin est ramassé en »senak« ou »šop«, »šopa«, ce qui est tout à fait identique au nom Šop, Šopi. Cela permet à V. Marinov de supposer que la région entière des Karpates a été touchée par la colonisation des éleveurs dans laquelle ont participé aussi les groupes ethniques des éleveurs venant des Balkans.¹⁵ Il se peut même que ce terme, dans ces régions-là provienne des éleveurs de šop de jadis.

De ce qui vient d'être exposé ressortent deux éléments essentiels pour l'élucidation de la genèse des phénomènes dont nous nous occupons ici. L'un, plus ancien — thrace, et l'autre, plus récent — petche-

¹¹ Йордан Ивановъ, Сѣверна Македония, София 1906, 42—43.

¹² Ibid.

¹³ Ibid., 407.

¹⁴ Йордан Захариевъ, Пиянец, „Сборник за народни умотворения и народопис“ XLX, София 1949, 19—20.

¹⁵ В. Маринов, Известия на Етнографски институт с музей БАН XII, София 1969.

nègue et kuman. Malheureusement, il ne reste presque aucun document écrit concernant plus directement ce territoire qui servirait de preuve plus décisive sur la genèse du phénomène ethnique des Šop actuels. On sait grâce à Strabon et à d'autres, mais d'une façon très sommaire, que les tribus thraces menaient une vie nomade ou semi-nomade, se déplaçant souvent en quête de pâturages. L'élevage occupait une place importante dans le vie domestique des Thraces. L'élevage ovin était tout particulièrement développé. Homère appelle la Thrace »la mère des moutons«. Outre la viande, les Thraces se nourrissaient de lait, de fromage et de beurre et on cite qu'ils buvaient le lait additionné de sang.¹⁶ Les restes des anciennes mines et de l'exploitation minière dans la région de Kustendil, de Vlasina et de Crna Trava représentent d'après certains, les vestiges de l'époque des Thraces déjà.¹⁷

Une autre question intriguait aussi de nombreux savants, à savoir si les Šop actuels ont gardé quelque chose des anciens Petchenègues. Certains, par exemple, voulaient voir dans le costume national actuel de la région de Sofia où vivent les Šop aussi, les réminiscences du costume des Petchenègues que Constantin Porphyrogénète décrit comme un vêtement court, arrivant audessus du genou et à petites manches.¹⁸ Au point de vue anthropologique, on peut rencontrer parmi les Šop les visages aplatis à petit nez et pommettes saillantes ce qui correspond à leur origine petchenègue et kuman.¹⁹ Dans la toponymie, il y a des preuves aussi, par exemple le Mont Petchenègue entre Sofia et Berkovica, le village Pečenjevci près de Leskovay et le col Petchenègue dans la région de Kratovo, etc . . .²⁰

Au point de vue archéologique, ces régions montagneuses ne sont pas étudiées non plus, à notre connaissance. Nous étions obligés de partir de la seule documentation ethnographique du XIX siècle et de celle que nous nous sommes procurée nous-mêmes jusqu'à ce jour par l'observation directe, sur place. Compte-tenu de tous ces faits recueillis et exposés, une idée s'imposait impérieusement à notre esprit, à savoir qu'à la base ethnique des Šop, malgré toutes les émeutes et les migrations, des traces de populations autochtones des Balkans se sont maintenues; l'analyse de la magie relative à la transhumance nous le montrera de la meilleure façon. Cependant, il ne faut pas perdre de vue que des analogies peuvent être trouvées aussi dans les sociétés pour lesquelles on suppose qu'elles se trouvaient, ou se trouvent encore, à peu près au même degré de développement, et que nous appelons souvent en ethnologie, les sociétés primitives.

¹⁶ Др Г. Кацаровъ, Битъгъ на старитѣ Траки, Отдѣленъ отпеча-тъкъ отъ Сборника на Българската академия на наукитѣ, I, 22—23.

¹⁷ Йордан Ивановъ, оп. cit. 246.

¹⁸ Ibid., 42—43.

¹⁹ Dr Constantin Jireček, Das Fürstentum Bulgarien, Wien 1891.

²⁰ Йордан Ивановичъ, оп. cit.

Certaines recherches dans ce sens ont été effectuées par I. Basanovič qui a étudié la région de Lom au siècle passé. Dans le vie de la population de cette région qu'on appelle les Torlacs, il a trouvé des restes de l'époque paléothrace. D'après ses recherches, ces restes se manifestent dans le type physique, dans l'ornementation et le costume, et surtout dans la survivance du matriarcat.²¹

De même, G. Buschan, le grand expert d'ethnographie du monde entier a essayé de trouver les traces des cultures paléobalkaniques dans les phénomènes ethnologiques des Balkans de l'époque moderne. Sur des reliefs représentant des Thraces, entre autres, il a trouvé d'intéressantes analogies entre la façon de s'habiller de ces gens-là et des Roumains actuels. En effet, les Thraces portaient en guise de pantalons, une sorte de bandeaux en tissu autour des jambes et des cuisses (Thraker mit in Falten gelegten Hosen), ce qu'on rencontre encore aujourd'hui dans le costume masculin des Roumains. Les chaussures thraces à lacets, représentées sur les reliefs, sont identiques aux «opanak» (sorte de chaussures à la poulaine) roumaines, yougoslaves, albanaises et grecques. La façon de se peigner des Thraces fait beaucoup penser, d'après Buschan, à la coiffure des Albanais actuels.²²

2.

La vie de transhumance

L'élevage dans les régions montagneuses de Kustendil, Vlasina et Crna Trava était auparavant renommé par la quantité du bétail ainsi que par sa qualité. La régression de l'élevage date déjà de la fin du siècle dernier. L'élevage devient peu à peu, aujourd'hui surtout, une occupation secondaire, laissée aux femmes, de même que l'agriculture d'ailleurs, dans la mesure où elle existe, parce que les hommes partent travailler ailleurs comme ouvriers manuels, notamment dans le bâtiment.²³

Cependant, bien qu'à l'état régressif, l'élevage a sauvegardé, sous une forme quelque peu modifiée, la façon traditionnelle de la garde collective de troupeaux, dénommée *cantonement*. C'est le regroupement provisoire du bétail afin de mieux utiliser la main-d'oeuvre ainsi que le lait de brebis et de chèvres pour le beurre, le fromage et le babeurre. Ce mode d'élevage dans les régions qui font l'objet de nos recherches suppose justement le regroupement du bétail selon le principe du hameau, puisque les agglomérations dans ces régions sont de type dispersé, type du hameau. Chaque hameau représente le plus

²¹ Др. И. Басановичъ, Ломскиятъ округъ, „Сборникъ за народни умотворения“, V, София 1891.

²² Dr. C. Buschan, Die Balkanvölker in Vergangenheit und Gegenwart, Stuttgart, 5—7.

²³ Риста Т. Николић, op. cit., 48—49.

souvent une communauté très homogène dans sa vie économique, sociale, voire dans son observance des mœurs. Les chercheurs ont surtout souligné l'intensité de la vie communautaire dans ces régions. Encore au début de ce siècle, à Vlasina, il y avait des communes qui comprenaient 50 membres.²⁴ Dans la région de Kustendil, également, il y avait jusqu'à la Libération, des communes comptant jusqu'à 50 membres.²⁵ Il est possible aussi que plusieurs hameaux et même un village entier se réunissent sur un même cantonnement. Le cantonnement, en tant qu'association de travail fondée sur la vie communautaire, devient, d'après la loi de la participation, la maison et le troupeau de tout un chacun et cependant n'importe quelle fraction du groupe demeure propriété de la communauté de travail tout entière.²⁶

Le troupeau de transhumance se forme de la façon suivante: vers la mi-mai, on commence de séparer les brebis et les chèvres laitières des autres (beliers, boucs, agneaux, chevreaux). Le jour où l'on forme ce troupeau s'appelle »premuz«, прeмyсь, »premlaz«, sans doute la plus grande fête des éleveurs qu'on appelle aussi à Vlasina et Crna Trava »la fête des éleveurs de moutons«.²⁷ Ce jour-là, on sépare toutes les brebis et les chèvres laitières des autres et on les amène sur le meilleur pâturage afin d'obtenir la plus grande quantité possible de lait. Ce jour-là, on laisse souvent les brebis et les chèvres laitières paître même dans les prés destinés à la fenaison. Lorsque les pis des brebis et des chèvres sont pleins de lait, on les amène à l'endroit où il y aura le cantonnement pour les traire. Chacun traite son troupeau afin qu'on établisse combien de lait il donne et quelle sera la part de chacun en lait lorsque commencera la vie de transhumance. On mesure le lait au moyen d'un récipient déterminé, auparavant avec le baquet ou le seau et aujourd'hui avec la balance romaine. Jadis la quantité de lait de chaque participant était notée par des encoches sur un morceau de bois (»raboš«), aujourd'hui on l'inscrit dans des registres. D'après la quantité de lait obtenue, on détermine la façon et le terme de ramassage du lait. Le premier est celui qui a obtenu le plus de lait.²⁸ La transhumance est particulièrement intéressante pour les pauvres. Avec trois ou quatre brebis, un pauvre ne pourrait faire ni fromage ni beurre. Mais quand il donne les brebis pour le cantonnement, il a, d'un coup, si l'on mesure le lait en »oka« (mesure turque équivalant 1,280 kgr. environ) 50—60 »oka« de lait et en un jour il transformera ce lait en fromage et beurre.²⁹

²⁴ Јован Ердeљановић, Са избора у Власинском крају, „Дело“ 47, мај 1908, 249.

²⁵ Јордан Захариев, Кустендилско Краище, 204.

²⁶ Душан Недeљковић, Ђурђевданско јaгње и „kravaj“ u Maleševu kao participacioni relikт primitivnog kolektivnog mentaliteta, »Vjesnik Etnografskog muzeja« 4, Zagreb 1938, 4.

²⁷ Dragoslav Antonijević, „Premlaz“ — Ein Ritual bei Viehzüchtern auf dem Balkan, „Archiv für Volkskunde“, Basel, 64 Jahrgang (1968), Heft 1—2, 68—73.

²⁸ Јордан Захариев, op. cit., 262—263.

²⁹ Ibid., 263.

La transhumance («Bačija») est dirigée par un «bač» ou «čaja», «čehaja». Notons que «bač», d'après les études de P. Skok, est un mot avar, petchenègue ou kuman.³⁰ Le «bač» tient compte de la quantité de lait obtenue chaque fois par la traite, il mesure le lait et le livre aux familles d'après les quantités déterminées le premier jour. Les moutons de la transhumance sont gardés par des pasteurs, soit assurés par les familles elles-mêmes, soit embauchés de l'extérieur.³¹

Les territoires sur lesquels se trouvent les pâturages appartiennent le plus souvent à la communauté du village et on les appelle «utrina». On louait aussi des pâturages appartenant à l'état.

Les avantages du cantonnement sont grands. En premier lieu, c'est une grande économie de main-d'oeuvre. De plus, au lieu de la traite et du barattage du lait au jour le jour, le travail est facilité; de sorte que, à raison de deux ou trois allers au cantonnement pendant quelques jours, on obtient la quantité totale de lait revenant à une famille pour toute une période de lactation. L'économie en main-d'oeuvre pendant la période utilisée pour le barattage est d'une grande importance car elle se situe à l'époque des plus grands travaux champêtres, la fenaison, le ramassage du foin et la récolte du fourrage pour l'hiver.³²

3.

Les actions magiques

On a avancé des opinions très variées et même contradictoires sur l'essence de la magie et ses rapports avec la religion. Certains chercheurs voulaient voir en la magie un élément constitutif de chaque religion, d'autres séparant la notion de magie d'avec celle de religion. Cependant, la vérité est du côté de ceux qui considèrent que la magie a été et est restée une des principales parties organiques de toute religion depuis son début jusqu'aux dernières étapes de son développement.³³ Constituée à l'époque préhistorique dans les sociétés primitives, la magie a été transmise sous des formes diverses dans les époques historiques ultérieures. Confrontée à des sociétés civilisées, elle s'est amalgamée, recevant de nouveaux contenus et de nouvelles formes, ce qui produit souvent de grandes difficultés lorsqu'il s'agit de déterminer le lieu, l'époque et les circonstances historiques et sociales de sa formation.

³⁰ Др Петар Скок, Топономастика Војводине, „Војводина“, Нови Сад 1939, 109.

³¹ Персида Томић, Бачије у Карпатској области Србије јужно од Дунава, са освртом на бачију уопште, „Гласник Етнографског музеја“, 30, Београд 1968, 13—14.

³² Ibid., 18.

³³ С. А. Токарев, Сущность и происхождение магии „Труды института этнографии им. Н. М. Миклуха Маклая“, Н. Серия, том. LI, Москва 1959, 7—75.

L'origine des rites magiques relatifs au bétail est théoriquement assez claire. De nombreux chercheurs ont déjà déterminé les racines matérielles de cette sorte de magie et son rapport avec la vie économique. Toutes les actions magiques, dont il sera question, ont pour but de protéger mystiquement la communauté economico-sociale et ses produits pendant la transhumance.³⁴ Elles sont fondées sur une intention collective, où l'individu n'agit pas en tant que tel, ni ne se distingue de la communauté économique, sociale et ethnique.

Quels sont ces rites magiques accompagnant la transhumance?

Le feu est le compagnon obligatoire de la transhumance à partir du moment où on comence de rassembler le bétail jusqu'à sa réunion définitive dans le cantonnement. Le plus vieux membre de la communauté allume le feu et l'entretient jusqu'à la fin du rite. L'allumage du feu, en tant que puissance qui donne la force, la santé, l'abondance, la fécondité du bétail et des hommes, représente pendant le »premlaz« l'essence de toute chose, de toute la nature, de l'homme lui-même et de sa société primitive communautaire.³⁵ C'est pourquoi à la St Georges, les pasteurs font passer le bétail entre deux feux ou bien collent une bougie allumée à la corne droite du plus vieux béliet et le font sortir le premier de l'enclos.³⁶

Le but principal des actions magiques avec le feu est de protéger et d'abriter les produits du bétail et le bétail lui-même pendant la transhumance au moyen de la force magique transitive du feu, qui dans les conceptions et idées religieuses de tous les peuples au passe lointain et chez les primitifs encore aujourd'hui, est considéré comme la source de la vie humaine sur terre.

La végétation occupe dans les rites magiques relatifs à la transhumance un des rôles très importants. La plante angélique (*Levisticum officinale*) représente une sorte de fétiche. C'est avec elle qu'on flagelle rituellement le bétail dans le cantonnement, qu'on orne les hommes et fait les couronnes pour le bétail et les récipients destinés à recevoir le lait. Il est connu que de nombreux peuples anciens ne prenaient pas part aux fêtes religieuses ni aux festins sans couronnes sur la tête et que dans les processions cultuelles ils apparaissaient obligatoirement comme porteurs de rameaux.³⁷ Les couronnes sont liées avec du fil rouge. La symbolique de la couleur rouge, couleur de la vie, et son sens magique sont connus déjà au paléolithique: elle est essentiellement liée à la conservation et à la prolongation de l'espèce.³⁸ D'autre part, elle a aussi la propriété de protéger contre les influ-

³⁴ Ibid.

³⁵ Dr Dušan Nedeljković, Društvena veza i magija, „Oslobođenje”, Sarajevo, 13 i 14 april 1958.

³⁶ Сава Милосављевић, Српски народни обичаји из среза Омолског, СЕЗБ 19, Београд 1914, 51.

³⁷ Милоје М. Васић, Дионисос и наш фолклор, „Глас Српске академије наука” ССХИ, Београд 1954, 137.

³⁸ Драга Гарашанин, Религија и култ неолитског човека на централном Балкану, „Неолит централног Балкана”, Народни музеј, Београд 1968, 252.

ences néfastes qui risquent de mettre en peril le bétail et ses produits pendant la transhumance.

Certaines plantes utilisées pour le bétail ont souvent un sens matériel, ethnomédicinal, élémentaire et primitif mais le plus grand nombre a un sens purement homéopatique, par exemple: le géranium (*Geranium macrorrhizum*) pour que le bétail soit sain, l'ortie (*Urtica*) pour conjurer les maladies, la bryone (*Bryonia*) pour qu'il soit gras, le pissenlit (*Euphorbia cyparissias*) pour qu'il ait du lait, etc...

D'une façon générale, l'usage des plantes a un sens magique et symbolique, et son but est d'introduire une fraîche et nouvelle force à tout être vivant, tout particulièrement au bétail dont dépend l'existence de la communauté, voire de la famille.

L'eau, selon les principes de la magie homéopatique au moyen desquels on veut augmenter la production du lait pendant la période de lactation, est largement utilisée. Les filles tressent les couronnes, assises au bord des rivières ou ruisseaux. Les garçons essaient d'attraper par surprise une fille et de la pousser dans l'eau afin que, d'après ce qu'on croit, le lait dans le cantonnement coule comme l'eau de la rivière. C'est dans le même but qu'on asperge d'eau les brebis pendant le »premlaz«.

L'encerclement du bétail. Après avoir traité tout le bétail et mesuré le lait collecté, on passe au regroupement de toutes les bêtes puis à la formation d'un cercle magique et ceci dans le sens du mouvement du soleil. On devine, dans cette ligne circulaire qu'on effectue d'une façon tout à fait magique en la répétant trois fois, les traces du culte solaire.

Deux très jeunes vierges tournent autour du bétail. Elles ne doivent pas parler pendant qu'elles exécutent cette action magique. L'une d'entre elles à les yeux fermés pendant tout ce temps-là. Vêtue d'une chemise blanche jusqu'aux pieds, elle tient dans une main la tige entière de la plante angélique, déjà mentionnée, qu'elle a dû, il faut bien le noter, arracher elle-même avec la racine et qu'elle plantera au même endroit après avoir fait le tour du troupeau. Dans l'autre main, elle tient une cruche contenant de l'eau et sur le dos un sac avec du pain rituel renfermant trois oeufs.

Le retour de l'angélique dans la terre, c'est-à-dire sa replantation, traduit le lien mystique de sa puissance surnaturelle et magique avec la totalité de l'activité humaine mise en oeuvre au temps du »premlaz«.

La chemise que porte la jeune fille pendant le rite devrait, selon les principes de la magie imitative, conserver la pureté des produits et leur bonne qualité.

Le pain cultuel de forme ronde avec les oeufs incorporés représente sans doute le soleil qui doit ranimer au printemps les forces de la nature dont dépend la survie des hommes. L'importance de l'oeuf en tant que source de vie et de force est une idée commune aux rites printaniers de la fécondité en général.

L'eau pourrait avoir ici également la fonction apotropaique.

La danse et la chanson rituelles. Le point culminant de l'encerclement magique est représenté par la danse et la chanson rituelles qu'on exécute autour du troupeau réuni. Seules les femmes exécutent cette danse et cette chanson. Elles forment une ronde fermée et lente par laquelle elles encerclent le bétail réuni puis transportent la ronde autour de la table dressée commune. Cette ronde fermée représente le carcle parfait parce que les danseuses se tenant par la main exécutent le même pas. Ceci devrait figurer le cercle magique en tant que barrière protégeant du mal. La ronde a pour temps 2/4 et appartient au type des rondes symétriques qu'on exécute avec deux pas à gauche et deux pas à droite, ce qui rappelle la »Danse des Reines« et de semblables danses cultuelles à fonction magique.³⁹ De même cette danse magique-rituelle autour du bétail a la fonction de fécondité, de santé et de défense contre les forces ennemies.⁴⁰ Le bétail qui se trouve au centre de la ronde et autour duquel on danse est exposé à l'effet de l'action rituelle des danseurs de la ronde.

Cete danse magique et rituelle est accompagnée de chant, se qui représente chez nous, le plus souvent, la couche la plus ancienne de l'accompagnement de la danse. Le chant est à deux voix, et d'après ses caractéristigues, appartient au chant à deux voix de style balkanique, dans lequel apparaît comme trait distinctif la conception consonantique de la seconde comme un intervalle vertical entre deux voix.⁴¹ Nous démontrerons cela au moyen de deux exemples, le premier de Kalna (Crna Trava)⁴² et le second de Gornje Ujno (Région de Kustendil).⁴³

Da li grmi, le i, je l'se zemlja trese?
Niti grmi, nit' se zemlja trese,
No mi ovce za jagnješca blaju.
O bre, ovce, zelena livado,
Na livado šarena trapeza,
Igrali se tamo do jabuka,
Gde igrali, tamo i zaspali.
Lepo njim je dete proikalo.

³⁹ Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић, Народне игре, 5, Београд 1969, 45—46.

⁴⁰ Љубица С. Јанковић и Даница С. Јанковић, Прилог проучавању остатака орских обредних игара у Југославији, „Посебно издање Етнографског института САН” 8, Београд 1957, 6.

⁴¹ Radmila Petrović, Dvoglas u muzičkoj tradiciji Srbije, „Zbornik radova XVII-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije, Poreč 1970 god. (u štampi).

⁴² Transcription faite par Mme R. Petrović, Attachée de Recherches à l'Institut de Musicologie de Belgrade.

⁴³ Народни песни от западните покрайини, Институт за музика БАН, София 1959, 225.

♩ = 168 (cca)

Kaľna (Crna Trava)

Музичка партитура за песна 'Kaľna (Crna Trava)'. Партитура е напишана на четири реда со нотна запис и српски текст. Темпо е означено како ♩ = 168 (cca). Музиката е во 4/4 ритам. Текстот е: У, да ли гр - ми, ле и, је л' се гр - ми ле зем - ла тре - се, је л' се зем - ла тре се.

Est-ce qu'il tonne, ehi, est-ce que la terre tremble?
 Ni ne tonne, ni la terre tremble,
 Mais les brebis bêlent après les agneaux.
 Oh! les brebis, le pré vert,
 La table dressée, multicolore, sur le pré,
 On a joué, là-bas, avec les pommes,
 Là où on a joué, on s'est endormi.
 L'enfant leur a bien chanté.

Музичка партитура за песна 'Горно џино (Кюстендилско)'. Партитура е напишана на два реда со нотна запис и српски текст. Темпо е означено како М.М. ♩ = 60. Музиката е во 6/8 ритам. Текстот е: е мо ре, про-бле- ја- ло Дой- не, пак- џр до- ро ле, вак- ло яг- не.

Проблејало вакло ягне,
 Пјтајте го зашто блеј,
 Далј блеј за војца,
 Ели блеи за сѣнчица,

Ели блеи за овчара,
 Ели блеи за майчица,
 За майчица, за млекѓнце?
 Ни блеј ло за тревица,

Ни бляяло за водица,
 Ни бляяло за сенчица,
 Ни бляяло за овчара,
 Ми си блени за майчица,
 За майчица, за млеконце.

L'agneau se mit à bêler,
 Demandez-lui pourquoi il bêle,
 S'il bêle pour de l'eau,
 Ou bien s'il bêle pour l'ombre,

S'il bêle pour les pasteurs,
 S'il bêle pour la mère,
 Pour la mère, pour le lait?
 Il n'a pas bélé pour l'herbe,

N'a pas bêle pour de l'eau,
 N'a pas bêle pour l'ombre,
 N'a pas bêle pour les pasteurs,
 Il bêle pour la mère,
 Pour la mère et pour le lait.

Nous citerons encore un texte de chanson qu'on chante pour le «premlaz», qui s'exécute de la même façon que les deux précédentes, et qui souligne l'étroite relation des pasteurs avec leur troupeau au moment de la transhumance.

Pastirče mlado premilo,
 Što si se mlado snuždilo?
 Da l'ti je stado nestalo?
 Il' ti je srce klonulo?
 Nit' mi je stado nestalo,
 Već mi je srce klonulo.
 Tri dana sedim ja ovde,
 I pasem stado kraj vode.

Jeune pasteur, bien-aimé,
 Pourquoi es-tu si triste?
 Est-ce que ton troupeau a disparu?
 Est-ce que ton coeur est lourd,
 Ni mon troupeau n'est disparu,
 Ni mon coeur n'est lourd,
 Depuis trois jours je suis assis ici,
 Et fais paître le troupeau auprès de l'eau.

Les chansons cités appartiennent au style de chanson à deux voix, dans lequel trois chanteuses exécutent la mélodie. Le première,

tenant la voix »s'écrie«, et les deux autres accompagnent, »appronfondissent« (»dube« — Crna Trava), ou »composent«, »font écho« (»slazu«, »ječe«, »eče« — Region de Kustendil). Ces mélodies sont exécutées le plus souvent par deux groupes de chanteuses, trois par trois, chantant à tour de rôle. A Crna Trava, le chant à deux voix se termine à l'unisson. Ici apparaît le problème de »ikanja«, c'est-à-dire du saut mélodique sur le »I«, qui contient une petite septième supérieure à compter de la finale de la voix qui mène, ce qui représente et fait un retour de l'intervalle de la grande seconde, essentiel pour ce chant à deux voix. En un mot, le chant à deux voix Šop a ses caractéristiques musicales régionales, mais en même temps contient en lui-même un idiomme plus général — la seconde consonantique à deux voix, qui la range dans le style musical de chant à deux voix de style balkanique.⁴⁴

La technique de ce chant est de telle nature qu'elle exige un certain exercice des chanteurs. C'est pourquoi les chanteurs ne peuvent chanter qu, avec leurs partenaires, c'est-à-dire avec les partenaires qui connaissent bien cette pratique (voire qui connaissent le modèle local de chant à deux voix), avec lesquelles ils se réunissent souvent et auxquelles ils sont habitués. Ce fait nous explique de la meilleure façon pourquoi cette manière de chanter est intimement liée au territoire déterminé⁴⁵ et qu'il garde en soi un certain trait archaïque.

Le chant à deux voix de petite et grande secondes est accueilli par les chanteurs et les auditeurs pendant le »premlaz«, comme l'instant particulièrement excitant, qui les transporte en des temps très anciens, quand la danse et le chant avaient exclusivement la fonction magique rituelle et qui s'est maintenue dans le folklore des Šopov jusqu'à nos jours. Cela donne à supposer que ces éléments de danse et de chant sont peut-être des restes de la tradition paléobalkanique.

La table. A la fin du „premlaz“, on organise un festin collectif, avec les mets culturels obligatoires et les actions magiques qui doivent assurer l'abondance des produits et sous-produits laitiers à l'époque de la transhumance. Pendant ce festin, de tous les mets culturels, les plus importants sont le „belmuž“ et le sacrifice sacramental d'un agneau.

Le „belmuž“ est une sorte de potage qu'on fait à partir du fromage collectif crû obtenu du lait de „premlaz“ et de la farine de maïs. On doit d'abord faire circuler non seulement le „belmuž“, mais aussi une motte de fromage du lait collectif, entre tous les participants. Les savants bulgares estiment que „белмџ“, „belmuz“, „belmuž“, proient du mot paléobulgare „бѣлмѣжъ“ qui se réfère au fond au mot turc „bulamaç“, et signifie potage de farine sans levure.⁴⁶

⁴⁴ Radmila Petrović, op. cit.

⁴⁵ Cvjetko Rihtman, O ilirskom porijeklu polifonih oblika narodne muzike Bosne i Hercegovine, „Rad Kongresa folklorista Jugoslavije na Bjelašnici 1955, i u Puli 1952, Zagreb 1958, 101.

⁴⁶ Владимир Георгиев, Българска етимология и ономастика, Институт за български език БАН, София 1960, 10.

Pas une seule maison qui a un troupeau à la transhumance ne manquera, ce jour-là, de tuer un agneau. Chaque famille doit goûter à la viande de toutes les autres familles. Elles s'échangent aussi les pains aux oeufs, déjà mentionnés, ainsi que de la „gibanica”⁴⁷ (pâte feuilletée au fromage). Il est essentiel donc, et on y fait particulièrement attention, que chacun partage la nourriture de chacun. Dans ce partage de la nourriture, „il faut voir une manifestation tout à fait claire du caractère collectiviste de la mentalité primitive, selon lequel chacun participe au bien de tous les autres et on croit ici aussi que le bien de chacun dépend du bien de tous les autres, c'est-à-dire au fond, de la force et de la prospérité de la collectivité entière”.⁴⁸

Quand on termine le repas, les femmes forment de nouveau une ronde lente qui encercle la table comme ce fut le cas précédemment avec le bétail. Après quoi, on fait sortir de l'enclos le troupeau réuni et toutes les femmes présentes courent après le bétail avec des cris et des chants à l'unisson qui se mêlent aux bêlements des moutons et au intement des clochers et c'est à ce moment-là qu'on commence de fouetter vigoureusement les moutons avec les branches d'angélique. En même temps, les femmes relèvent leur jupon jusqu'à la ceinture exposant leur nudité en direction du bétail. On a tout d'un coup l'image complète d'une sorte d'extase ou de transe rituelle où personne ne voit et n'entend personne. Il nous semble qu'on pourrait entrevoir dans ces éléments des vestiges d'un ancien culte orgiaque par lequel on assurait magiquement le bétail et l'économie à l'époque de la transhumance collective.

Comme on le sait, les orgies étaient une partie du rituel de la religion de Dionysos et de la divinité thracienne Héros. Cela est confirmé par les représentations des rites de ce culte sur les vases grecs de la fin du VI et des V et IV siècles. Des renseignements et des précisions sur ce culte sont conservés dans les oeuvres des anciens auteurs grecs. Il s'étend dans l'époque romane aussi et dans le folklore il existe encore aujourd'hui non seulement chez les Šop, mais aussi chez d'autres peuples et groupes ethniques dans la partie orientale de la péninsule balkanique. Au cours de cette longue période, des invasions de divers peuples ont traversé les régions habitées par les Šop, mais elles n'ont pas déraciné ce trait orgiaque dans les couches profondes de la population autochtone. Au contraire, il existe encore aujourd'hui⁴⁹, comme nous l'avons démontré, ne serait-ce que dans une forme dégénérée.

Les reliefs votifs de Héros thracien ont été trouvés en grand nombre. précisément sur le territoire actuellement habité par les Šop. Il est évident que les statues de Héros thracien se trouvent dans l'aire culturelle thrace. C'est G.Kacarov qui a particulièrement étudié la question et avancé l'opinion que Héros est une divinité thra-

⁴⁷ Йордан Захариєвъ, *op. cit.* 263.

⁴⁸ Dušan Nedeljković, *Đurđevdanko jagnje i „kravaj”, ...* 4.

⁴⁹ Милоје М. Васић, *op. cit.*, 161.

cienne autochtone. Le rapport entre le culte de Héros thracien et les coutumes populaires actuelles des Šop, qui ont plus ou moins conservés les vestiges des anciennes croyances, représente un problème à part.⁵⁰

Quant à ce cas particulier concernant la transhumance dans lequel nous avons deviné peut-être les traces orgiaques, nous avons des preuves dans d'autres coutumes de Šopov aussi. Selon une règle non écrite, dans ces régions-ci, les filles se comportaient librement et se donnaient aux hommes à certains jours précis de l'année, fait sur lequel déjà Erdeljanović a attiré l'attention au début de ce siècle, disant que „la raison principale serait dans un penchant hérité des temps très anciens, des autochtones romans et postromans”.⁵¹

Certaines formes du culte orgiaque se manifestent également à l'époque de la cueillette rituelle des plantes dans la montagne quand les jeunes sont saisis d'une sorte d'enthousiasme extatique allant jusqu'à l'adultère. Cela représente probablement les restes d'un comportement sexuel plus libre qui accompagnait obligatoirement les festivités de la St Georges, lorsqu'il fallait „selon le principe de la magie imitative et transitive faire quelque chose de la part humaine aussi dans le but de provoquer et assurer la fécondité du bétail et la fertilité des champs”.⁵²

Frezer a constaté que, chez tous les peuples primitifs — et sous une forme atrophiée même dans les civilisations les plus développées — la débauche bien connue au cours de ces festivités ne représentait autrefois non pas un déchainement accidentel des passions mais une partie essentielle du rite comme un moyen d'assurer la fécondité du bétail, de la terre et l'abondance en toute chose.⁵³

4.

Conclusion

Nous avons essayé d'analyser les principaux rites magiques concernant la transhumance chez les Šopov de la région de Kustendil, de Crna Trava et Vlasina, de pénétrer dans leur structure même et leur contenu et de décrire une mentalité d'éleveurs particulière dans laquelle les actions magiques sont le principal régulateur imaginaire de l'économie, des relations sociales et des rapports. Nous avons pu constater que derrière ces actions magiques il existe une certaine

⁵⁰ Александра Цермановић-Кузмановић, Споменици трачког коњаника у нашој земљи, „Старинар”, Н. С. XII—XIV, 1962/1963, Београд 1965, 120.

⁵¹ Јован Ердџановић, *op. cit.*, 249.

⁵² Др Мирко Барјактаровић, О неким сточарским обичајима сврљишког краја, „Развитак”, 2, Зајечар 1970, 77.

⁵³ Џејмс Џорџ Фрезер, Златна грана, Београд 1937, 129—180.

logique, une certaine psychologie, une certaine façon de penser et de vivre. Le principe de base sur lequel sont fondées les dites actions magiques concernant la transhumance est le principe d'analogie et de similarité. La notion empirique que toutes les choses sont reliées selon leur similarité suscite l'idée que toute chose provoque son semblable, que les actions semblables ont des conséquences semblables. En plus de ce type de magie qui était présent dans presque tous les exemples, nous avons rencontré aussi de temps en temps la magie de contact qui part du principe que tout ce qui a été relié ou mais en contact auparavant reste en relation même après une séparation et continue d'exercer une influence réciproque.⁵⁴

Derrière toutes ces actions magiques, dans toutes ces provocations magiques des phénomènes au moyen de leur imitation se cache en même temps une psychologie particulière. En effet, pour l'homme de mentalité magique, les causes des choses se trouvaient dans les choses elles-mêmes et consistaient uniquement en la relation de similarité et de contact; au milieu de ces choses-là et agissant sur elles, il n'avait qu'à guetter ces rapports extérieurs et les imiter pour maîtriser les choses. Ensermé dans les choses et faisant partie d'elles il se sentait en même temps, grâce à la magie, le maître de ces choses. La psychologie magique de conscience et de règne sur les choses était la psychologie non seulement de l'activité mais aussi de la force humaine sur la nature.⁵⁵

Rassemblés déjà au cours de la préhistoire dans les collectivités primitives, familiales et tribales, dans nos exemples cités, dans les communautés tribales, villageoises ou celles économiques de cantonnement, les éleveurs comprenaient et expliquaient au moyen de la magie ces actions sociales par les quelles toute communauté, dans ses illusions, dominait et maîtrisait la nature.

(Prevela Marie-Modelleine Bunjevac).

⁵⁴ Ibid., 59.

⁵⁵ Dr Ljubomir Živković, *Istorijsko poreklo i tipovi praznoverica* »Savremena škola«, 3—4, Beograd 1955, 227.

**Jovan Todorović: THE CELTS IN SOUTH EAST EUROPE, Dissertationes
Volume VII, The Museum of the City of Belgrade, Tab. LXIV, Dict. 31**

The library Dissertationes represented a unique attempt (and achievement) of the Archaeological Society of Yugoslavia (ADI) to publish monographs from all branches of archaeology of Yugoslavia by united means of museums and other institutions as well as the Society itself. The nonuniformity of composition of this library up to now was consequently due not only to the programme, but also to the lack of financial possibilities, and it also depended upon the subjects of doctor's dissertationes.

J. Todorović's work »The Celts in South East Europe« was one of them, but it was enlarged and completed and that was emphasized in the introduction of the book. In accordance with the title which obliged a lot, J. Todorović's dissertation was presented as a monograph study with an emphasis upon the new archaeological material and results, so that the obligatory documentary historic part of a doctor's dissertation had not a more remarkable role this time. It could be understood that the basis composition of this book, its structure retained nevertheless the method and essential elements of the dissertation which meant that it covered, first of all the whole circumference of the subject, without any centre or separation of some selected problems of South-East Europe, either because the author chose them or because they were importuned by their own reality. The enumeration of only some of the chapters of the book confirmed such composition of it (that was more a consequence

of the aim of the monograph than its shortcoming). For example, they were: »*The Study of Celtic Latens in South Pannonia and North Balkans*«. »*The Appearance and Presence of Celts in the Middle Banubian District and the Neighbouring Regions, A Proposal of a New Division of Celtic Latens*«. Evidently these chapters as well as the other chapters, represented also a survey of the territorial spread of the general material culture, settlements, necropolises etc. of Celts in South East Europe and so a separate quoting of the contents of the book was not at all necessary. It would be more useful to emphasize that it did its best to cover in a concise form, because it could not do that in another way, the history of Celts in South-East Europe as well as their material culture as a whole. Really, it was done according to archaeological data collected up to the present day, with the comparisons of the corresponding ancient sources, predominantly as far as Skordisci were concerned, to whom the author paid a proportionally greatest attention.

The arrival of Celts into the Danube District and Central Balkans at the end of their spread towards the South East, was explained by migratory movement in five chronological periods. Although absolute dates of the movement could denote the climax of expansion of each generation, the movement of Celtic tribes must have been caused by some other reasons too, not only by the seeking of space of life of a new generation. Finally tribes

of natives of the older Iron Age at the same territory must have also had new generations whose existence did not depend so much upon new conquests, but on retaining the ground which they possessed for a long time. The penetration of Celts was, consequently, a more complicated social process whose reasons were most probably in the non-uniform economic basis of the conquerors and newcomers—the previous clash in front of a similar later onslaught between the organized Roman army and economic force and the split unions of the native (Illyrian or Celtic) tribes of Central Balkans and Pannonia. Consequently, it was not unexpected that the arrival of Celts denoted, for example, the first appearance of the potter's wheel, or a higher developing phase of iron metallurgy enabled of the serial typal output of arms and tools. Absolute dates of this movement, connected with the middle and the second half of the IVth Century B.C., depicted because of that with enough reliability, more the formation of a uniform production basis of the New Iron Age, as a part of a broader process denoting the end of traditional tribal community of Continental Europe, based upon local economy and natural exchange.

The chapter concerning material culture of Celts in South East Europe was divided into a series of typological categories with the preponderant ceramic dishes and metallic jewelry. Attention paid to typology of ceramic dishes and to some kinds of jewelry — fibulas for example could quite be understood because the role of these movable discoveries was always most important for the general classification of Celtic latens and that was clearly emphasized in the chapter about the relative and absolute chronology.

Separating very seriously basic types of ceramic and metallic objects in new sub-kinds or varieties, the author denoted their chronological frames based primarily upon, closed discoveries from rich necropolises of Rospi Cuprija and Karaburma in Belgrade.

Although it was an undoubtedly right way, it should have applied a similar procedure to the other localities, so that given comparisons would have been more numerous (for example, localities such as: Donji Grad, Osijek or Zidovar). It could not be said that J. Todorović had not taken care of similar discoveries from more or less explored localities of Yugoslav Danube District or the regions of Central Balkans, but it should have examined such an object in the light of relatively chronological and stratigraph elements by which it was defined there. The treatment of typologic patterns of Celtic material culture would have been more complex in that case, because it would have meant an obligatory discussion of localities that were already published but it would have achieved more, rewarding more abundantly the work already deposited in collecting and systematizing of numerous and partly unknown archaeological material in this book.

By this a closer relationship would have been realized between conclusions about dating of these moving discoveries predominant in each chronological scale of the period of latens of these districts and materials, which was reproduced and was not always defined enough, as it was already said. So a catalogic study, concise to a great extent, mostly did not follow the division achieved in the treatise about moving objects but it was typologically simplified and often without any chronological order.

Except a catalogue of monies (done by M. Vasić), dating was not given, even in general hints directly on the treated material so that there was an indirect way in front of the reader: looking for the typological category of the object in the chapter concerning material culture of latens, where such category was sometimes generalized and the chronology often summarized. So new material was deprived of those results achieved by typologic and other analysis, otherwise more widely treated in the treatise, what made its direct usage more difficult.

Except this typologically-chronological disharmony, author's conclusion of the specific character of material culture of Danubian and Panonian Celts, present in all chapters and through that evident differences in comparison with the Middle European space, were emphasized.

Enumerating a series of new ceramic types and arms, J. Todorović explained them as individual products of Danubian Celts, or better, Skordisci with great probability. Innovations of that kind were not however, only the result of an adaptation to a new medium, or to changed conditions, although that fact could not be overlooked too, but they were a consequence of the changed ethnic structure of Skordisci and of the influence of the native (Ilyrian) base. Such explanation was confirmed, for example, by the works performed for many years in Gomolava at HrtkoVac (Syrmia), where the elements from Dakija were defined inside latén horizon even before.

The appearance of new types of material culture of Skordisci, required at that case, as J. Todorović concluded, a corresponding systematization connected mostly with historic events about Celtic arrival and their further fate in the Panonian and North Balkan area. The dates of these events had denoted these ethnic and economic changes that were really the cause of new types of material culture. Collected in this book and chronologically defined, (although in general hints) archaeological discoveries of latén in the districts of the Sava and the Danube, were a direct proof of the process and that was the basic achievement of J. Todorović's monograph. However, a further work remained, such as the systematization of ceramic forms for narrower districts and their mutual chronological relationship, then a clearer separation of traditions of the older Iron Age of the Danube region, as well as the examining of relationships with producing centres in Middle Europe, because the uniformity of Celtic material culture further acquaintance of latén pe-

went on predominating, more enriched by local elements, than changed.

The depiction of objects of the period of latén from the neighbouring countries (Rumania and Bulgaria) was limited upon the published material, to which a lot of illustrative space was given, it seems to the detriment of the discoveries that would, far more, have confirmed the basic conclusion of the monograph (for example the cemetery wholes at Karaburma).

Besides, some confusions slipped in the usage or quoting of domestic bibliography (for example the discoveries of the Ilyrian princes ne-cropola in Atenica were already published in 1966 and it was mentioned in a remark in the monograph that this material was not published). The statement that Celtic settlements were composed mostly or predominantly of half earth-cabins was not quite reliable too — residential horizons of the period of latén contained only overhead buildings built in the technique of coil-brushwood cabins and mud-made cabins. Finally, it should mention technical shortcomings because they often made it difficult to the reader to find his way out, such as the mistakes in quoting of illustrative material in the text, more numerous than it should have been allowed.

The basic value of J. Todorović's work, beside the fact that the latén period of the Danube District and South Panonia was, for the first time considered through the latest results of Yugoslav archaeology lies also in giving a new relatively chronological system based to some extent, on the similar J. Filip's system for Middle Europe. It was a periodization of historic events, or those that could be reconstructed on the local ground and it made it independent in relation to the relatively chronological system of the Central and South East Europe, although that periodization was also based upon their typological structure.

The series *Dissertationes* got by this volume a useful publication for the period of the Yugoslav Danube dis-

strict and under the condition that autor's conclusions had not be accepted as a whole and that was

not the privilege of any archaeological study.

Borislav Jovanović

(Translafad by Darko Zigić)

F. Papazoglu: SREDNJOBALKANSKA PLEMENA U PREDRIMSKO DOBA.
Sarajevo 1969, 5—497 str.

У издању Академије наука и уметности Босне и Херцеговине (Центра за балканолошка испитивања) изашла је изврсна студија Ф. Папазоглу о средњобалканским племенима у предримско доба. Књига је резултат дугогодишњег истраживања, марљивог скупљања грађе почев од оне која се налази у писаним античким изворима, преко епиграфских споменика топономастичких података до археолошке документације. С тога је њена вредност шира од ограниченог броја ерудита једне научне дисциплине. Она се својим садржајем и методом обраде намеће као неопходна литература даљим истраживањима у области историјске реконструкције времена када су живела поједина племена која се обрађују: у конфронтацији резултата археолошких истраживања са писаним изворима, у палеоетничким студијама, анализама веровања и обичаја балканских племена праисторијског и протоисторијског времена и проучавања извесних сирвивала који су се одржали код балканских народа и до нашег времена. Мултидисциплинарни карактер књиге потенцирају податци коришћени из археологије, палеографије, пумизматике, ономастике, етнологије и др.

Сложеност материје и ограничен простор чине да је у овом тренутку тешко дати једну комплекснију анализу дела Ф. Папазоглу. Овај напис ће зато имати више карактер једног кратког приказа значајног и изузетног дела о средњобалканским племенима у предримско доба чија је вредност најбоље оцењена доде-

љивањем Октобарске награде Београда њеном аутору.

После једног доста дугог, неопходног увода, у коме аутор жели што јасније да дефинише своје истраживачке позиције и намере, у склопу општих политичких, културних и етничких кретања у југоисточној Европи и Малој Азији у првом миленију пре н.е., прелази се на обраду података који се односе на Трибале, на њихову територију, политичку историју и њихову етничку припадност. Нажалост најстарији извори за ово племе у срцу Балкана (живели су око доњег тока Мораве и Искера — по Херодоту и Тукидиду) потичу из V века пре н.е. када они почињу да претстављају важан фактор у даљој констелацији племена. Старији податци недостају те би у овом правцу могли да се користе скромни податци са археолошких истраживања (Злотска пећина на пр.). На овај начин о Трибалима би могло да се говори у периоду пре V века, односно пре првих помена код античких писаца; затим о Трибалима у време њиховог пуног процвата и најзад о Трибалима за време Скордиски и о њиховом настојању у римско доба.

У делу у коме Ф. Папазоглу говори о Трибалима, посебно је значајно оно поглавље где се обрађује њихова етничка припадност. И поред чињенице да се ни у овој књизи не налази детерминација дали су Трибали трачко или илирско племе, треба истаћи једну констатацију где се наводи постојање и једних и других елемената у језичкој грађи. Она је у нашим областима потврђена и археолошким

материјалом који садржи стилске елементе и илирске и трачке материјалне културе.

Проблем Аутаријата који се обрађује у другом делу књиге није нов али је он овде постављен у друге географске оквире — између реке Таре и Западне Мораве. Они се на овај начин јављају као најисточније илирско племе које се граничи са Трибалима. Свакако да овакво лоцирање, ипаче засновано на анализи читавог низа елемената, изненађује, тим пре што је углавном било одомаћено оно мишљење које је за подручје Аутаријата сматрао земље око горњег тока Неретве (њихова граница са Ардијејцима).

Дарданцима је у књизи Ф. Папазоглу посвећено више од 100 страна не само зато што се ради о племену које се и најраније помиње у писаним изворима већ и због тога што је његова историја пуна догађаја почев од индиректних података из Хомеровог доба преко времена када се дарданска историја развија у сенци македонске државе Филипа и Александра Македонског до периода уских римско-дарданских веза, некада савезничких а некада у знаку великог сукоба.

Питање територија и етничке припадности Дарданаца не изазива јако опречна мишљења. Она се најчешће односе само на незнатне корекције граница (А. Мосзу и Ф. Папазоглу). Углавном је прихваћено мишљење да дарданско подру-

чје обухвата Косово, долину Ибра, део јужне и западне Србије. О етничкој припадности, такође прихвата се мишљење засновано на античким писцима, ономастичким и топономастичким подацима као и на основу археолошког материјала по коме се Дарданци убрајају у илирску екумену са извесним трачким утицајима нарочито у источним дарданским областима.

Историја Скордиска дата је потпуније захваљујући бројнијим подацима из писаних извора и већим обимом археолошке истражености подручја на којем се формирала држава Скордиска. Историја, овог на Балканском полуострву најснажнијег келтског племена, посматрана је у склопу општих кретања келтских племена са севера према југу, до њиховог пораза код Делфа и повратка једног дела поново у области око ушћа Саве у Дунав. Присуство Скордиска осећало се врло јако у III, II и I веку пре н.е. све до припајања провинције Паноније у оквире римске империје.

Овај кратак приказ књиге Ф. Папазоглу био би непотпун ако се не би поменула и поглавља: „Политичко уређење, друштвени и економски односи средњобалканских племена“ и „Обичаји и веровања“. Посебну вредност књиге даје део о Изворима за историју Трибала, Аутаријата, Дарданаца, Скордиска и Меза, племенима, којима је и читава књига посвећена.

Николи Тасић

Георгије Острогорски: ВИЗАНТИЈА И СЛОВЕНИ. Београд 1970.

Међу сабраним делима проф. Георгија Остроговског у шест томова, који обухватају његове најважније радове из византологије, изузетан значај за балканологију представља његова збирка радова, *Византија и Словени*, која обухвата један велики историјски период веза Византије са Словенима од првих почетака па све до краја XVII века. Ова збирка његових радова, сврстаних хронолошки, као

низ дела која представљају целовите делове једног историјског процеса, оправдана је и научно и педагошки. Јер у пракси свака овако прегледна историја пише се на основу некаквих начела одабирања и историјских вредновања. Стога је целина његове концепције од велике вредности, а значајан је и његов зналачки и научно оправдан избор, са једном

колико научном толико и интересантном оријентацијом.

И мада смо из ранијих књига и бројних научних радова могли потпуно да сагледамо његове научне тежње, правце његових идеја и главне подстицаје његовог научног истраживања, ова збирка, овако презентирана, има нека посебна обележја која карактеришу његово свеукупно научно стваралаштво, јер показује једну изузетну проницљивост у сабирању историјске грађе и њеном научном одабирању и вредновању. Важност тих послова у науци је изузетно велика, јер би без њих критичко испитивање и историјско разумевање односа Византије са Словенима било безнадежно ометено.

Истражујући различите проблеме из историје многоструких веза Византије са Словенима проф. Г. Острогорског посебно привлачи могућност да неке проблеме и поред изузетно сложених послова, који обухватају свако тумачење и историјско истраживање ових односа, реши коначно и потпуно. Показујући изузетну снажљивост у сложеном руковању историјском грабом, он је једном суптилом анализом разрешио многе проблеме везане за историјске изворе, тачно запазивши да су одговори на многа питања ове врсте и немогући без доброг познавања рукописне традиције и тачне интерпретације изворних тестова.

Врхунац његове научне умешности и критичности, несумњиво са коначним решењима, представља његов рад *Поход кнеза Олега на Цариград 907 године*. Ништа мање не заостају и остали његови прилози о односима Византије са Кијевском Русијом: *Кијевски кнез Владимир и Византија и Кијевска књезиња Олга и Византија*. Са једном посебном осећајношћу за историјске догађаје, проф. Г. Острогорски у једном повећем прилогу, *Повест једне ранглисте из времена цара Феодора Алексејевича*, расправља о једном изузетном документу, насталом под византијским утицајем у Московском Царству пред крај XVII

века. Он доноси обиље материјала који показује присну везу овог документа са византијским елементом, који обновљеном снагом продире у Московско Царство. Таквим проучавањем проф. Г. Острогорски је успео да процени овај документ и пружи сложену целину његовог постанка много потпуније и поузданије него што је то до сада учињено. Он је указао на значај грчког проблема у Московском Царству у XVII веку и приказао га у свим својим многобројним видовима. Он овом, за културно-историјско изучавање изузетно садржајном документу, придаје значајно место, истичући грчки проблем као централни проблем руске културне историје XVII века.

Из области веза Византије са Западним Словенима је расправа *Моравска мисија и Византија*. Говорећи о импресивној и спектакуларној манифестацији снажног замаха византијске верске и културне експанзије на једну удаљену словенску земљу у централној Европи, проф. Г. Острогорски једном суптилом анализом осветљава узроке и услове који су погодовали византијској културној пенетрацији. Он указује на многобројне и разноврсне предуслове који су омогућили велика остварења Византије у словенском свету и на њихово право значење у културном, политичком и верском животу Словена.

Изучавајући најкомпликованије и најсложеније проблеме из историје културних, политичких и економских веза Византије са Србима, проф. Г. Острогорски је у својим радовима показао необичну моћ тананог запажања у покушјама реконструкције сложених целина појединих историјских проблема. Његове историјске реконструкције појединих догађаја засноване су на сложеним текстолошким и историјским истраживањима. Поједини радови проф. Г. Острогорског представљају праву мешавину текстуалне критике, филолошких и историјских објашњења, мешавину чија је вредност у науци несумњива. Ми га не морамо следити у свакој поједино-

сти да би смо увидели да су његови резултати и тачни и научно потпуно оправдани.

Два рада, *Византија и Јужни Словени* и *Византијско-јужнословенски односи*, представљају минијатурне али свеобухватне синтезе ових односа. У прилогу *Профирогенитова хронологија српских владара и њени хронолошки подаци* једном новом али тачном интерпретацијом Профирогенитовних података проф. Г. Острогорски утврђује тачну годину Часлављевог бекства из Србије, убедљиво доказујући нетачност досадашњих схватања.

У осталим радовима, *Српско посланство цару Василију II, Сионајска икона Јована Владимира и Душан и његова властела*, проф. Г. Острогорски са великом вештином и савршено јасно оцртава развојну линију српско-византијских односа у једном дужем временском периоду, доносећи нове и веома значајне научне резултате. Његови радови *Писмо Димитрија Хоматијана и Две белешке о Душановим хрисовуљама светогорском манастиру Ивиرونу* показује једну посебну осећајност проф. Г. Острогорског за fine филолошке анализе важних и занимљивих, али не и увек сасвим јасних историјских извора.

Почецима турских освајања Балкана и последњем периоду Византије проф. Г. Острогорски посветио је неколико радова: *Турско освајање Сера, Васељенске сује у Серу и Господин Константин Драгаи*. Прилози *Радоливо, село светогорског манастира Ивирона* и *Аутократор и самодржац* показује његово изванредно познавање и других научних дисциплина, нарочито византијских правних институција. Објашњавајући многа нерасветљена питања средњовековне правне и економске историје, проф. Г. Острогорски даје нам одговоре на многа битна пи-

тања која за нас имају једну посебну драж и привлачност.

Несумњиво највећи по обиму и најважнији по резултатима јесте рад *Серска област после Душанове смрти*, раније објављен као посебно издање Византолошког института. Историја ове државне творевине, која је настала после распада Душановог царства и која је прва ступила у борбу против турске најезде, покушавајући да је сузбије, спада у најинтересантнију област за проучавање многоструких веза између Срба и Византинаца у XIV веку. Њену историју мало испитану, а још мање од савременика описану, проф. Г. Острогорски реконструираше на један у историографији необичан начин, искључиво из грчких повеља тога времена, сачуваних по манастирским архивима. Полазећи од ове веома драгоцене, али ипак непотпуне грађе, проф. Г. Острогорски нам даје једну аутентичну представу о Серској држави, њеној привреди и друштвеном животу, етничком саставу становништва, њеном уређењу, улози Срба и Византинаца у државној и црквеној управи, итд. Захваљујући овом раду извесна хронолошка питања, као и питање саме територије Серске бласти, могу се сматрати коначно решеним.

Књига проф. Г. Острогорског може нам послужити као вредан узор, пун успешних методских новина и потпуно модерних научних критеријума, и што је најважније, ауторитативно и сигурно нас упознаје са свим оним многоструким и разноврсним везама Византије са Словенима. Својом разноврсношћу и својим резултатима који су у свему и потпуни и коначни, ова књига представља изузетни допринос историји веза Византије са словенским светом од првих почетака па све до пред крај XVII века.

Драгољуб Драгојловић

Marko Vego: ZBORNIK SREDNJOVEKOVNIH NATPISA BOSNE I
HERCEGOVINE. Sarajevo 1962—1964, knjige I—III.

Средњовековни ћирилски натписи из Босне и Херцеговине заузимају веома значајно место међу средњовековним писаним изворима за проучавање јужнословенске ћирилске палеографије, ономастике, историје, друштвеног и црквеног живота. Изузев једног натписа на оловној плочи, сви остали су на каменним споменицима. Преовлађује епитаф, али има и световних састава који нам делимично пружају слику друштвеног и црквеног живота у средњовековној босанској држави.

Већина ових натписа већ је била раније објављена, али на начин који није у потпуности задовољавао модерне захтеве науке. Но њихов значај за проучавање политичке и културне историје, историје језика и палеографије, захтевао је потребу за једним новим издањем где би ова не богата, али драгоценна грађа била критички обрађена и публикована у једном целовитом зборнику. До сада су у издању Земаљског музеја у Сарајеву изашла три зборника натписа, који обухватају само један део ове драгоцене грађе.

Натписи у овим зборницима нису распоређени хронолошки већ према месту налаза споменика. Сваки натпис је дат у транслитерацији и транскрипцији. Уз транслитерације придодати су и факсимили, који нам помажу да уочимо све палеографске и језичке особености босанско-херцеговачких натписа, што несумњиво представља значајну новину у издавању извора овакве врсте. У недостатку оригиналних натписа аутор се користи ранијим факсимилима или преписима. Конјунктуре појединих речи су мање више прихватљиве и научно оправдане. Уз оштећене и нечитљиве натписе аутор даје алтернативна тумачења са пописом најважније литературе.

Неколико натписа по свом значају несумњиво превазилази територијалне оквире Босне и Херцеговине. Необичним садржајем, а и неким палеографским особинама прво место међу њима заузима

Хумачка плоча, коју је први запазио француски дипломата при босанском вилајету. E. Saint-Martin, а публиковао и погрешно датирао В. Вукасовић. Ианосећи низ полеографских и историјских момената, М. Вего закључује да је Хумачка плоча најстарији ћирилски натпис у Босни и Херцеговини и да је старија, иако врло слична, и од познатог Самуиловог натписа из године 993, који је нађен у Македонији, у селу Герману на Малој Преспи. Мислим да је ова компарација безпредметна пошто је Самуилов натпис, како је доказао М. Павловић, један вешт фалсификат из XIX века, и самим тим некористан за тачно датирање Хумачке плоче.

Хумачку плочу требало би упоредити са најстарије датираним ћирилским натписима, као што је онај из 943 године, који је откривен у Добруци приликом грађења канала Дунав—Црно море. У ову групу спада и један број недатираних ћирилских натписа, нађених у Преславу или окол њега. Међу њима се нарочито истиче надгробни натпис црногубила Мостича; затим један натпис који је недавно откривен у Еску Цамији у Битољу из времена Самуилових наследника, и најзад, Темнички натпис који је Љ. Стојановић датирао у X—XI век, али изгледа да је доста млађи, јер показује велику сличност са натписом на надгробној плочи Теодоре, мајке српског цара Душана.

У широј области где је нађена Хумачка плоча најстарији ћирилски натписи потичу из XII века. Ту спадају Поваљски натпис са острва Брача, натпис Кулина баџа из Мухашиновића из 1183 године, натпис са надгробне плоче требињског жупана Грда из Полица код Требиња, Благајски натпис, Омишки натпис кнеза Мирослава и једна надгробна плоча са поменом кнеза Храмка у св. Петру у Требињу.

Палеографски Хумачка плоча има више заједничког са овим него најстаријим ћирилским нат-

писима. У диктусима појединих слова осећа се утицај глаголице, а слова показују тенденцију заобљавања, и ако би на камену, на коме је лакше класати углове него обле потезе, очекивали су протно. То несумњиво доказује само да је натпис са Хумачке плоче старији од глагољских натписа из Далмације са угластим облицима слова, али не и од осталих ћиријских натписа из ове области.

Најважнији аргумент за велику старост Хумачке плоче била би, према мишљењу М. Вега, спомен речи ?рун, коју он транскрибује у урун и доводи у везу са познатом мађарском титулом урун. Но како је прво слово у речи ?рун оштећено, могуће су транскрипције не само са словом -у већ и са словима -в и -б, па самим тим и друкчија читања ове речи. Доводећи је у везу са кореном -ур, који је сачуван не само у мађарској феудалној титули урун, него и у српском имену Урош, имену које је у породици Немањића остало као једно од сталних имена све до њиховог нестанка, М. Вега закључује да је Крсмир, син Бретов, који се спомиње на натпису, био жупски урун.

Тешкоћа је што се ова титула први пут јавља тек у Мађарској у другој половини XII века, а била је, како знамо, резервисана само за једно лице у држави. Међу јужнословенским феудалцима титулу урун имао је само Хрвоје Вукчић, па је мало вероватно да би могао да је имао неки непознати жупан Крсмир. Тешко се може одржати и претпоставка М. Вега да ова реч није уграског порекла. Она је на нашим теренима сачувана у једном већем броју топонима, али само у областима које су

било кад улазиле у састав угарске државе. А како се и место где је нађен овај натпис зове Урумвача, вероватније је да се у оштећеној речи ?рун скрива име жупе него нека феудална титула урун. Јер у вези са овим кореном познато је више топонима из времена до краја XII века, који су сачувани у латинским облицима. Ту је, пре свега, једна од травунијских жупа коју је поп Дукљанин записао у латинском облику Врм(о), затим име жупе Брен (Врен) која се спомиње у Девасијевој повељи из 1160 године, и најзад, топоним Вране познат по бенедиктанском манастиру св. Гргура. Не ради се, дакле, о Крсмиру жупском уруну, већ о Крсмиру, жупану жупе Врмо, Брено или Вране.

Да је ова комбинација вероватније и да натпис није старији од XII века показују и неки други детаљи. У речи „син“ недостаје полуглас после консонанског -с, што, чисто палеографски, не допушта никакву могућност да је овај натпис настао у X, па чак ни у XI веку. То све показује да Хумачка плоча припада оној групи ћиријских натписа који су нађени у Требињској и суседним областима и који потичу пре из друге него из прве половине XII века.

У овој збирци ћиријских натписа могу се наћи још неки мањи пропусти, погрешне трансакције или непрецизни преводи, али то ни мало не умањује велику вредност ове збирке. Несумњиво да она после Љ. Стојановића представља највећи и најзначајнији подухват у нашој науци да се систематски обраде и издају сви сачувани натписи са територије Босне и Херцеговине.

Драгољуб Драгојловић

N. Veis: Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων — Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων. τόμος Α; Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Κέντρον ἐρεύνης τοῦ μεσαιωνικοῦ καὶ νέου ἑλληνισμοῦ.

Атина 1967, стр. 9—77 + 1—773 + LXXX таблн

N. Veis, Рукописи Meteora — описни каталог рукописних кодекса који се налазе у метеорским манастирима, том I, Атинска Академија, Центар за истраживање средњовековног и новог хеленизма, Атина 1967, стр. 9—27 + 1—773 + LXXX таблн

Познато је како огромну вредност за проучавање свакодневних прилика на пространим подручјима Балкана, у средњем веку и под Турцима, представља архивски материјал великих монашких центара у северној Грчкој — Свете Горе, Меникејске горе код Сера и метеорских манастира у Тесалији. Још увек је, међутим, овај материјал само делимично доступан и познат науци. Узроци оваквог стања су бројни и тешко отклоњиви. Не само да манастирски архиви великим делом нису уређени по модерним начелима, због чега су често и недовољно прегледни, не само да су монаси у прошлости, а каткад и данас, нерадо и ретко, са подозрењем допуштали научним радницима да испитују писано благо које вековима љубоморно чувају, него се и знатан део рукописа — баш у Тесалији, са Метеорима, то карактеристичан случај — дуго повлачио изван архива па и знања монаха и тек повремено откриван по разним забитим кутовима. Стога је критичким издањима (притом их је већи део застарео) обухваћен само незнатан део најинтересантнијег материјала из архива наведених манастира, и то материјала који се првенствено односи на привредна, имовинско-правна и, узгред, политичка питања. Све оно што би се могло сматрати вредним за осветљавање културне историје у ужем смислу, на овај начин практично још није обрађивано.

Очевидно је да би било немогуће, а није ни потребно, издавати in extenso целокупну грађу о којој је реч. Али је и могуће и неопходно да наука преко каталога са њом буде у потпуности упозната. Далеко смо још, на жалост, од испуњења и овог захтева. Стога је сваки подухват у издавању каталога добродошао и вишеструко

користан. То нарочито вреди за оне међу њима, који су урађени по захтевима модерне научне акрибије. Такав је и каталог рукописа манастира Св. Преображења у Метеорима. Историја његовог настанка вреди да буде посебно споменута, јер показује сву сложеност овога посла.

Архивска истраживања у Метеорима и систематску обраду пописаних кодекса обавио је највећим делом знаменити грчки византолог Nikos Veis (Веис) (1883—1958) у неколико наврата, у периоду од 1908. до 1911, па затим од 1945. до 1954. године. Он је сакупио и описао 1256 кодекса у свих шест метеорских манастира. Тиме, међутим, још није сав материјал обухваћен, па су каталози могли да буду комплетирани само за два манастира — Преображења и Варлаам (још неиздат). У ствари, и за само Преображење оставштина Veisova допуњена је доцније кодексима за које он није знао: од укупно 661 у каталогу, Veis је обрадио 616 кодекса. Тако се, најзад, у лето 1968. године (због раније започетог штампања на самој књизи је убележена 1967. год.) дугогодишњим трудом и настојањима L. Vranusisa, директора Центра за истраживања средњовековног и новог хеленизма академије наука у Атини, и његових сарадника, појавио први комплетан каталог рукописа једног од метеорских манастира, као почетна свеска серије која треба да обухвати рукописе читаве те монашке заједнице.

Књига почиње опширним уводом (стр. *9—*69) Vranusisa, ученика Veisovog и настављача његовог дела, у којем је описана историја овог научног подухвата и дата сва потребна упутства за коришћење самог каталога. Следи врло корисна библиографија Veis-

sovih radova i izdanja dokumenata u vezi sa Meteorima (стр.*70—*77: 58 наслова). Највише простора посвећено је, природно, опису кодексâ; посебно онемо који је саставио Veis (стр. 1—635) и посебно онемо који је додао Vranusis са сарадницима (691—704). Ова група истраживача приложила је и масу додатака и исправки на Veisov део каталога (637—690), чиме је он знатно и употпуњен и осавремењен. У целини узев, каталог је израђен изванредно прецизно и богато је опремљен. Спољашњи изглед кодексâ, њихове размере, материјал од којег су израђени, датирања, старе архивске сигнатуре — све су то обавезно присутни елементи. Садржај сваког кодекса изложен је подробно, са насловима и иницијалима појединих саставних делова и навођењем одговарајуће пагинације. Потписи, маргинаалне и друге белешке, делови текста који су из било каквог разлога посебно занимљиви донети су у целини, а врло су чести и њихови факсимили (увек са приложеним читањем издавача).

Најлепши или најкарактеристичнији примери минијатура и иницијала, фолији који могу дати најтипичнији материјал палеографима и музиколозима нашли су места у приложеним фотокопијама којих има 72 у црно-белој техници и 8 у боји.

На крају, каталог је врло успешно употпуњен са седам разних индекса и табела (стр. 707—772), што необично олакшава сналажење у овако обимној материји. То су: (1) хронолошки попис рукописа (почев од IX, па до XX века); (2) хронолошки попис њихових састављача (са њиховим потписима и белешкама за сваки кодекс); (3) попис свих датума који се појављују негде у изворном тексту; (4) упоредне табеле (2 ком.) бројева из каталога и старих архивских сигнатура; (5) попис старих штам-

паних књига које су пронађене у архиву и обухваћене каталогом; (6) индекс неуобичајених и карактеристичних личних имена; (7) општи индекс.

Подвукли смо већ колико су стручњацима разних дисциплина, који се баве прошлошћу Балкана, потребни овакви каталози за упознавање са драгоценим материјалом из архива великих и вековима утицајних монашких заједница и ту се нема шта додати. Но, потребно је истаћи да каталог манастира Преображења указује на неке досад занемарене могућности истраживања, које могу посебно да заинтересују наше научнике. Наиме, без обзира на то унутар чијих државних граница су се повремено налазили овај или други манастири северне Грчке, њихови поседи и њихови интереси шире се у средњем веку, па и у турско време, кроз подручја за која је присуство словенског етничког елемента представљало далеко карактеристичнији моменат него данас. Отуда по архивима тих манастира, у изворима на грчком језику, и појава мноштва топонима и личних имена словенског порекла, отуда и не тако мали број словенских рукописа. Само каталог о којем је овде реч садржи око 50 таквих личних имена и топонима а њиме, ма како детаљан био, свакако нису обухваћени сви појмови који се појављују у рукописима манастира Преображења. Осим тога, каталог показује да се у манастирском архиву, по појединим кодексима, налази шест словенских текстова (уп. стр. 38, 196, 698, 704 и таб. VII). Корисно је што су издавачи приложили њихове факсимиле тако да се почетном испитивању споменутих рукописа може приступити већ на основу каталога. Треба веровати да ће ова, као и друге могућности које он пружа наићи на одговарајуће интересовање.

Љубомир Максимовић

George Baranyi: STEPHEN SZECHENYI AND THE AWAKENING OF HUNGARIAN NATIONALISM 1791—1841 (Стефан Сечењи и буђење мађарског национализма 1791—1841). Princeton University Press, Princeton 1968, p. 487.

После вишегодишњег, темељног рада професор средњоевропске историје на Колорадо Универзитету у Денверу, George Baranyi објавио је студију о Стефану Сечењиу „оцу модерног мађарског национализма“. Професор Барани се већ у више наврата успешно бавио питањем настанка и развоја модерног мађарског национализма у неколико запажених расправа објављених у америчким и европским часописима. Студија о Сечењиу представља у неку руку синтезу његових досадашњих проучавања. Напоре до са животом и радом Сечењиа у студији је дата исцрпна анализа друштвеног и политичког развоја Мађарске прве половине XIX века.

Сама по себи, личност Стефана Сечењиа пружа изврсну подлогу за биографски опис. Официр, аристократа, потом политичар и државник, Сечењи се ломио у противречностима, како оним које су извирале из његовог лабилног нервног система (завршио је живот самоубиством 1860), тако и оним које су карактерисале његово доба. Аристократа-либерал, оснивач Мађарске академије наука, иницијатор новог економског и индустријског развоја Мађарске, велепоседник који се залагао за реформу кметства, космополита који је понео модерни мађарски национализам, присталица Хабсбурга и писац огорчених напада на неохабсбуршки апсолутизам у време Александра Баха — Сечењи је сажео у себи многострука струјања која су прве половине XIX века прожимале јавни живот Угарске.

Користећи се Сечењем, аутор је дубоко захватио у целокупан процес формирања модерне Мађарске. Он је обрадио оно прелазно раздобље у коме се мађарски национализам XVIII века, заснован на историцизму (традицији средњовековне Угарске), на ратовима против Османлија, на анти-

хабсбурговству, протестантизму и аристократско-сталешкој борби за очување старих привилегија постепено претварао у модерни национализам Мађарске, под дејством нових економских односа, идеја просвећености, либерализма и немачког романтизма. Професор Барани је дошао до закључка да су, услед неразвијених друштвено-економских прилика Мађарске, остале стално живе и присутне везе између старе, феудалне и нове, модерне Мађарске XIX века. У овој симбиози, угарско племство остало је и даље привилегована класа у новим условима. Старе привилегије феудалног карактера, оно је оденуло у ново модерно рухо и политичку терминологију свога времена, играјући у Угарској у великом делу ону улогу коју је на европском западу одиграо „трећи стање“. Тиме се модерни развој Мађарске XIX века развијао у специфичним условима и изразио у специфичним резултатима, не само 1848 и 1867 године, већ и касније.

За балканску, као и нашу историографију посебно је од интереса политика коју је Сечењи зачео у отварању велике дунавске саобраћајнице европској економској пенетрацији на југо-исток. Сечењи је схватио важност Дунава за повезивање његових приобалних држава са Хабсбуршком монархијом, за привлачење Баварске Аустрији (и потписивање Пруске), за сузбијање руског утицаја на Балкану, јачање положаја Угарске у оквиру Монархије и за општи економски развој Подунавља (1830 он је написао: „Парни брод не трпи мирис феудализма“). Када му је 1833 поверена „специјална мисија“ регулације пловидбе на Дунаву Сечењи је од 1833—1846 у неколико наврата посетио дунавске државе (отуда његова преписка са кнезом Милошем), организовао администрацију, покренуо дипломатију, потстакао финансијски капитал,

подржао бечко паробродско друштво и започео обимне радове на регулацији Бердапа, радове који ће се завршити тек много касније при концу XIX века.

Професор Вагануи засновао је свој рад на богатој архивској грађи. Поред 42 свеске Сечењијевог дневника (1820—1848, 1857—1859), он је користио документацију из мабарских, аустријских, францу-

ских, енглеских, ватиканских, шведских и америчких архива. Књига је писана у духу најбољих традиција модерне историографије, живим и сликовитим књижевним језиком. Она несумњиво представља једно од основних дела за познавање новије мабарске историје не само у круговима енглеског језичког подручја већ најшире читалачке публике.

Димитрије Д. Борђевић

Palmer, Alan. **THE LANDS BETWEEN: A HISTORY OF EAST CENTRAL EUROPE SINCE THE CONGRESS OF VIENNA.** New York, The Macmillan Co., 1970. (First published in Great Britain in 1970 by Weidenfeld and Nikolson, London) 405 pages.

English speaking students of Balkan history are apt to welcome new books which examine and relate the histories of the Balkan states in an understandable form. The best of these studies are read with interest and kept in mind as sources of information. While Alan Palmer's new book on Balkan history may be read by many, it will be referred to by few.

The Lands Between is intended to be an introductory study of the political history of the lands between Germany and Italy in the west and Russia in the east during the last one hundred and fifty years. The histories of Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, Poland, Roumania and Yugoslavia are presented within a chronological format. The first quarter of the book's space is used to cover one hundred years of history, from 1815 to 1914. The next two hundred and fifty pages explore political developments from the start of the first World War to the present. Notes on sources and a bibliography are included in the book, though footnotes are lacking.

Palmer explores various national histories without explaining them in relation to each other or to the major themes of European history. Using mostly secondary sources printed in English, French and Ger-

man Palmer examines political developments country by country within each chapter. The mixing here of East European and Slavonic history hinders any search for unifying themes. Balkan history is a fascinating field of study because it allows one to examine the drive for national identity while giving a different perspective to the history of modern Europe. Palmer's failure to utilize such an approach weakens his book.

The reader who is unfamiliar with Balkan history will find this book confusing because of the author's failure to delineate significant from insignificant facts. For example, the Treaty of San Stefano which led up to the Congress of Berlin of 1878, is introduced merely as »the stillborn Treaty of San Stefano« (p. 105) without further explanation. The assassination at Sarajevo is treated matter of factly, with Palmer stressing that much uncertainty exists over the death of the Archduke Francis Ferdinand. These failures to explain the importance of events or reveal the excitement and surprise that surround them weakens this book.

Robert H. Bealin,
University of California,
Santa Barbara

Ivo I. Lederer: YUGOSLAVIA AT THE PARIS PEACE CONFERENCE.
A Study in Frontiermaking

Ivo J. Lederer's subtitle to *Yugoslavia at the Paris Peace Conference: A Study in Frontiermaking* indicative of the nature and scope of this work. It is a highly specialized account of Yugoslavia's attempts to territorially consolidate its political unification at the close of World War I. Although the emphasis of his work has been set down, the greater implications of Yugoslavia's condition at its inception strongly stand out. Internally and externally, Yugoslavia's position was tentative at best and it did not emerge from the Conference any stronger. Lederer here utilizes a great variety of sources, ranging from numerous published and unpublished (the Trumbic Papers, French dossiers, U.S. State department records, etc.) documents, to general English, French, Italian, American and Yugoslav works. What emerges as the strength of his book is its conciseness.

The first part of the book and especially the first chapter, «World War I and the Yugoslav movement», present the basic themes which will affect Yugoslavia both in Paris and afterwards. Among the Yugoslavs, there were the contending forces envisioning their own unification, the Croat-Slovene dominated Yugoslav Committee on one hand, the Serbia of Pasic on the other Croat-Slovene-Serbian federalism vs. centralized «Greater Serbian» domination. Both of these groups were eventually forced by the war to operate in exile. Both had connections with the Allies and both were subject to Allied duplicity, most notably, in the case of the secret Treaty of London which promised Italy a large and significant portion of the Western Balkans. The Italian designs in this largely Yugoslav area proved to be, for Yugoslavia, a source of both strength and weakness. For one, it hastened the contenders for Yugoslav unification to seek and maintain at least a semblance of unity. Yet it also confronted the Yugoslavs with a constant opponent among the Allies,

which, with its conference position, was able to severely hamper Yugoslavia's aims. All other Yugoslav territorial considerations proved to be secondary if not sometimes dependent on the Italian question.

In Paris, Yugoslavia was one among the many new nations seeking legitimacy. Poland and the Czechs, however, had nonconflicting territorial aims with the Allies; their borders were being drawn up mainly at the expense of the Central Powers. Yugoslavia contended not only with Italy, but also with Rumania, over the Banat. Also unlike Poland and the Czechs, Yugoslavia had come to Paris with no official Western recognition. Indeed the plight of a small nation is poignantly depicted here as it is throughout the book; for example, great consternation was caused among the Yugoslav delegation at the announcement that Yugoslavia would receive only two seats at the Conference opening (the Poles and Czechs received three each).

It is of course impossible to draw up boundaries along harmonious ethnic lines. For not only are some areas ethnically mixed, but two other factors, strategic and economic, come into play. In Lederer's balanced review of these three considerations, it becomes evident, that in lieu of one justification, another is sought. The Italo-Yugoslav conflict was in much based on these three factors. Over the question of Albania one gains another picture of international ethics and Lederer's account here is typical of his objectivity.

As the book progresses, it becomes increasingly clear that what success the Yugoslavs did have in stopping the Italians was due chiefly to Woodrow Wilson. He approached this conflict with a genuine sympathy for the Yugoslav cause coupled with a disdain for secret treaties and for Italian adventurism. Wilson was the first to officially recognize the «Kingdom of the Serbs, Croats, and Slovenes» and throughout his tenure championed

the integrity of Yugoslavia. Wilson's importance for Yugoslavia was seen most clearly following his domestic defeat. For it was only then that a growing Franco—British impatience to conclude this controversy hastened the Yugoslav signing of the unfavorable Rapallo treaty.

The role of Wilson brings to mind another significant aspect of the Conference, that of personalities. In Lederer's detailed and often day-to-day account, the impact of various figures (especially Sonnino, Trumbic, and Pasic) is made very clear. Unfortunately, it is not Lederer's purpose here to further de-

velop the fascinating glimpses he has given of these men.

The formations and resignations of Yugoslav governments are also mentioned in passing and it is significant to note that these changes increased as the conference progressed. The activities of the disgruntled Croat and Slovene bands are dealt with similarly. Lederer cannot avoid concluding on a sober note. Yugoslavia's unfavorable emergence from the Conference, together with its growing internal crises, were not good portents for its next coming future.

Wladyslaw Pleszczynski
University of California,
Santa Barbara

Dr Ferdo Čulinović: *THE INVADORS' DIVISION OF YUGOSLAVIA*. Belgrade, The Military Publishing Institute, 1970, p. 688, with maps, photocopies and photographs

As a publication of the Military Publishing Institute in Belgrade, a new large treatise of the abundant Yugoslav historian Academician Ferdo Čulinović about the invaders' division of Yugoslavia in 1941, appeared in 1970.

This time, Academician Čulinović also remained in Keeping with his already well known, very documented method of treating of recent history of the nations of Yugoslavia. He also remained faithful to himself as far as the subject of the treatise was concerned because, this time too, he has shosen one of the principal themes without which it was impossible to write recent history of the nations of Yugoslavia and especially the history of the National Liberation war. A descriptively — analytical method of treating the material with the scientific critique of the sources used and with frequent quotations of fragments from the essential part of the material from the archives, was the only alternative of a succesful end of this serious subject. It must not be forgotten that the author treated a series of fun-

damental events from Yugoslav history of 1941, of which either there were no scientific treatiases up to now or there were contradictory concepts whose statement was also based upon the data of archival sources. The negation or confirmation of some coclusions was much more faithful and convincing if it was given through jour own synthetically—theoretical considerations. Realizing and treating important components of the history of state and law, of military, political and economic relationships of a stromy region, the author was simply forced tu use and note a greater number of confirmed provs, quotations figures and pointers. The whole of this primeval forest of the added scientific apparatus did not protrude with everyting else, didnot overload the text but it was intervoven in it on the contrary and made with it a skilfully composed harmony. The compass of the sources used was admiring, archival material was from our archives and the foreign ones at the first place. Even after so many works published on the subject of our National Libera-

tion War, there were a lot of sources and data in Čulinović's book, especially from foreign archives, that were met in it for the first time in our historiography.

Beside the circumference of the period of time and space that the subject covered, the composition of the book was made in a very successful and clear way. The author dealt with a combination of subjective, territorial and chronological principle of presenting of historic events. The other components of a complex treatment that gave the character and earnestness to a research work were not omitted too.

In the introductory part of the book (p. 11—33) the author gave masterfully a survey and the state of sources and the works with a special critical emphasis upon the foreign ones. The author proved tendentiousness of most of the works from Western Europe historiography about the National Liberation War of Yugoslavia, in which it was attempted, beside the undervaluation of the National Liberation Movement of the nations of Yugoslavia, to find out at the same time an objective apology of the conquest of Yugoslavia as well as for the splitting of Yugoslavia by the Forces of Axis and their collaborators.

In the following six chapters (p. 34—89) the author spoke of the events of the wider and more general character that preceded the splitting of Yugoslavia such as the Decision of Breaking of Yugoslavia the sense of Kajtel's lines of direction, plans about the division of Yugoslavia, Conference in Vienna etc.

With regard to the fact that Yugoslavia was one of leading Balkan countries, some features of German and Italian Balkan politics were treated and encompassed here. A special attention was paid to the events in March and to everything that came after the 27th March in the relationships of Yugoslavia and the countries of Axis. The relationships of Balkan countries were not neglected too, especially the collaboration of countries satellites and the Axis as far as the prostration

and splitting of Yugoslavia was concerned.

After this broader introductory chapter the author then gave material according to some occupied or attached regions for the whole period of the war, without regard to historic state, law or national wholes. It was, no doubt, the most convenient method of treating the material and the most faithful image of the state in the divided and occupied Yugoslavia was given in this way.

The author first treated the state in the Slovene region under German authority (p. 90—130) with special emphasis upon coercive germanisation of Slovene people and the persecutions of the population of Slovenia from this region. In a special chapter was given a short survey of the position of one part of Slovene territory attached to Nazi Germany.

In the following chapter (131—164) was treated the state at the part of Slovenia under Italian reign and the attempts of Italian fascists to organize collaborating forces on Slovene territory through which they would realize their occupying policy. The author was right to pay special attention to the treating of territories that were parts of the Independent State of Croatia. The Independent State of Croatia, beside a greater part of Croatia encompassed the whole of Bosnia and Herzegovina, a part of Vojvodina and Sandzak and represented the strongest satellite fascist creation on the territory of Yugoslavia. In this chapter (p. 165—386), the pre — history of creating of this satellite product was analyzed and after that the play of Forces of Axis in its forming, its behaviour and its shameful role in the service of the invador during the whole course of the war. The programmes and plans of insurgents and other pro-fascist groups the structure of the occupying and satellite government in Croatia, the role of clerofascists, then persecutions of Serbs, Jews and Gipsies and a great number of components enlightening the outlandish role of the Independent State of Croatia, were treated he-

re more profoundly. A special value of this text was in a well chosen and skillfully used abundant documentation. The treacherous role of hundreds of insurgents and clerofacists in the service of invaders was reflected through numerous data and proved at the same time in a documented way that the nation of Croatia was against insurgents and facism.

A remarkable attention was paid by the author to the illumination of the state in occupied Serbia (p. 387—523) Beside other things, the system and structure of German military and occupying government in Serbia were treated here as well as the attempts of the invador to use the wealth and the powers of the Serbian nation against the National Liberation Movement and anti-facist alliance, through Serbian traitor Aćimović and Nedić and the collaborator Draža Mihajlović.

A special chapter dealt with the State at Kosovo which was divided between the Bulgarians and Italians, and the wealth of the mines was mainly used by the Germans.

The position os Banat (p. 534—554) that was under the reign and terror of Folksdojcheri and Bačka which was governed by Hungarian facists (p. 555—584) were treated separately.

The author gave an integer survey of the state in the occupied Macedonia (p. 585—619) where the denationalization was performed by Bulgarian facists.

Finally the state in Montenegro was treated (p. 620—650) which, after being conquered, came in the

sphere of Italian iredentistic plans and calculations.

The scientist Ferdo Čilinović finished the last chapter by a message about the importance of the unity that the nations of Yugoslatia created at these very difficult conditions of splitting and the invaders' terror.

»This historical survey showed that life and prosperity of all Yugoslav countries were safe only if brotherhood and unity of the nations of Yugoslavia were defended and preserved«.

This interesting work was provided with three maps, a photo-copy of the Contract between Germany and Italy about the division of Yugoslavia from the 24th April 1941 and with 46 well-chosen documentary photographs.

Perhaps it should have treated and explained a little more the differences between Germany and Italy on the territory of Yugoslavia before the war and in the course of it. These differences had an intense influence upon many Balkan solutions and especially upon Italian—German relationships in Slovenia and Croatia. However, this did not belittle the importance of the book.

The style and language of the author are clear and easy, sothat the work can be used not only by scholars but by a wider circle of reading public too.

As a whole, Yugoslav historiography obtained a new valuable and important work by the new Academician Ferdo Čulinović's book.

Dušan Lukač

Авторский коллектив: И. В. Агибалов, В. А. Анфилов, С. С. Бирюзов... : ОСВОБОЖДЕНИЕ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПИ ВОЙСКАМИ 2-ГО И 3-ГО УКРАИНСКИХ ФРОНТОВ 1944—1945. Москва 1970

Једна шира редакција заповедника II и III украјинског фронта међу којима се налазе и маршали Малиновски, Захаров и Бирјузов, објавила је књигу о ослобођењу

југоисточне и централне Европе од стране њихових двају фронтава 1944. и 1945. Књига обухвата 650 страница, са осталим прилозима има 675 страна. Уз опис операција дате су и потребне карте.

Књига совјетских генерала о особобоћењу југоисточне и централне Европе није писана у облику мемоара као „Успомене и размишљања“ од познатог совјетског војсковође Жукова. Уствари то је студија о операцијама II и III украјинског фронта од 20. августа 1944. до конца другог светског рата 1944—1945. у југоисточној и централној Европи. Рађена је на основу изворне грађе војних архива у СССР, искоришћене су и успомене учесника и друга литература било домаћа или страна. За нас историчаре је занимљиво да су студију радили управо они људи који су стајали на челу војски II и III украјинског фронта при концу другог светског рата. Зато се на појединим местима јављају запажања, која имају мемоарски карактер и понекад управо зато освежавају цео опис ратовања ова два фронта по југоисточној и централној Европи.

Књига совјетских генерала о операцијама њихове војске пре свега обрађује те операције са чисто војничког становишта. Али, поред тога има врло много података из политичке историје југоисточне и централне Европе при концу другог светског рата. Није чудно да је тако. Поред војски СССР купљених у ова два фронта од горњих токова Дњестра, Прута и Серета — ушћу Дунава, а уз ову реку све до Будимпеште, Беча и Прага, захватио је целу југоисточну Европу и средње Подунавље и изазвао такве поремећаје и преокрете у тим областима, како друштвеног тако и међународно-политичког значаја, да су се морала у приказивањима операција ових фронтава обухватити и политичка питања.

Имајући у виду оба ова чиниоца приказаћемо и војностратигијски значај и политичке последице операција II и III украјинског фронта.

Од 1941—1944. године земље централне и југоисточне Европе налазе се у дубокој позадини фронтава у другом светском рату, биле оне на истоку или на југу, у северној Африци и Италији. Да није било устанака народноосло-

дилачких покрета пре свега у Југославији, Грчкој и Албанији, по свој прилици би ове земље одиграле у другом светском рату ону улогу, коју су им одредили водећи политички и војни кругови у Берлину и Риму: били би снабдевачи животних намирница и сировина за ратне индустрије и давале би јефтину радну снагу. Међутим, народноослободилачки покрети у тим областима присилили су силе осовине да у њима држе велике војске.

Без сумње да није била мала улога ослободилачких покрета народа на Балкану у другом светском рату. Поред свега тога, моћну ратну машину Трећег Немачког Рајха разбио је савез великих светских сила, а пре свега војске СССР-а. Како су уништене немачке војске у југоисточној и централној Европи 1944—1945. управо пише књига совјетских војних заповедника о којој овде говоримо.

У пролеће 1944. године војске украјинских фронтава надирући према западу пробиле су се све до Карпата потискујући један део немачких армија преко Висле на запад и преко горњег тока Дњестра, Серета и Прута према југу, Румунији. Почетком маја 1944. II и III украјински фронт заузео је положаје од Карпата до Црног Мора, обухватајући са севера Молдавију и Бесарабију. На овим положајима остали су све до друге половине августа 1944. За време њихова мировања друге совјетске војске уништиле су у Белој Русији армије централног немачког фронта и продале до Висле. У исто време војске Северно Америчке Уније и Британског Царства искрцале су се 6. јуна у Нормандији и почеле ослобађање Француске. Тако су, стратегијски узевши, били створени услови за општи напад савезника на сам Немачки Рајх. У стратегијским плановима совјетске Врховне команде (Ставке) II и III украјински фронт имали су задатак да избаце немачке војске из југоисточне Европе и да, надирући уз Дунав, избију на јужне границе Немачке.

У књизи се износе подаци како се јединице украјинских фронт-

ва у пролеће и лето 1944. спремале за нову офанзиву, према Румунији. Изнешени су подаци о снази и једног и другог противника. Немачко-румунске војске у оквиру групе армија Јужна Украјина, састојале су се из VIII и VI немачке армије, III и IV румунске армије. Укупно војника је било 900 хиљада, 7618 топова и минобацача, 440 тенкова и 810 авиона. У свему 47 дивизија, од чега три теиковске.

Према овим немачко-румунским војскама стајали су II и III украјински фронт. Са 92 дивизије, 19380 топова и минобацача, 1843 тенка и самоходна топа и 1882 авиона, они су били више него два пута јачи од својих немачко-румунских противника. Томе треба још додати кризу у којој се 1944. године нашао фашистички режим генерала Антонеску-а у Румунији. Непосредно после појаве војске Совјетског Савеза на границама ове земље, влада краља Миханла покушала је преговоре о примирју са западним савезницима и СССР-ом. У земљи је било опште незадовољство ратом. Све је то утицало да румунске војске у Молдавији и Бесарабији не само што нису биле за продужење рата, него су биле спремне да га по сваку цену и прекину. Иза тога су стајале револуционарне снаге радничког покрета и комунистичке партије Румуније.

План офанзиве украјинских фронтава против немачко-румунских војски у Бесарабији и Молдавији био је једноставан али далекосежан. Тако је и приказан у књизи. На одређеним уским деловима фронта усредсређене су главне снаге пешадије, тенкова, топништва и авијације. Ту је требало извршити силовит продор, опколили VI немачку армију после одвајања од румунских армија, присилити румунске војске на предају, пробити се кроз Фокшанска врата између Карпата и Дунава у Влашку равницу. По томе плану офанзива је почела 20. августа 1944. У књизи је подробно дат опис операција и једног и другог фронта. После брзих продора совјетских тенковских јединица и пешадије

румунске војске су биле присиљене на капитулацију, VI немачка армија опкољена је у Бесарабији, а VIII немачка армија потиснута је на запад у Карпате. У исто време 23. августа 1944. дошло је до преврата у Румунији. Оборена је влада генерала Антонеска, он сам је затворен, а нова влада у земљи, ослањајући се на револуционарни покрет, склопила је примирје са савезницима и ускоро објавила рат Немачкој.

Преласком Румуније на страну савезника, војске II и III украјинског фронта добиле су широко поље за брз продор кроз Фокшанска врата Букурешта и главним изворима нафте у Румунији, Плоештима. Писци ове књиге износе много занимљивих података о овим операцијама сабраних из војних архива, а има много и селиња њих самих. Зато описи делују убедљивошћу и свежином.

После продора у Влашку равницу фронтони су се привремено развојили. Совјетски Савез је 5. септембра 1944. објавио Бугарској рат и дивизије III украјинског фронта прешавши преко Дунава окренуле су се према југу. II украјински фронт окренуо је према северу и западу. III украјински фронт не само што није у Бугарској наишао на отпор него је, после преврата у Софији 7. септембра 1944., влада отечественог фронта склопила примирје са Совјетским Савезом, објавила Немачкој рат и тако постала савезник. У року од 10 дана цела Бугарска је била ослобођена и њене дивизије су се окренуле западу, Србији и Македонији, да заједно са југословенском и албанском војском, воде борбу са немачком војском, што се повлачила из Грчке. У овој књизи писци су подробно описали и војне операције и политичке догађаје у Бугарској. Подвукли су и стратегијски значај преласка Бугарске на страну савезника.

II украјински фронт имао је тежи, али значајнији задатак. Надирући из Румуније преко Карпата у Угарску равницу он је требао с једне стране да заобиђе немачко-мађарске положаје на северним Карпатима, с друге стране да зао-

биће преко Баната Београд, главни стратегијски приступ Балканском полуострву. Тиме се добијао слободан приступ Угарској равници, а преко ње Аустрији и Чешкој. У исто време балканска немачка војска је присиљавана да потпуно напусти ово полуострво. Како се у овом случају далеко планирало у Москви, види се из чињенице, што су дивизије народно-ослободилачке војске Југославије већ у пролеће 1944. почеле да се померају према истоку из Босне и Херцеговине и Црне Горе. Оне су крчиле себи пут долини Мораве, где ће се сresti са дивизијама совјетских армија, што су имале да добу са североистока.

Марш-маневар, што га је извршио II украјински фронт у септембру 1944. продревши преко Румуније у Банат и јужни Ердељ, спада међу најуспешније и стратегијски узевши најзанимљивије ратне операције другог светског рата. Овим маневром разбијен је цео јужни фронт немачке војске, како на Балкану, тако и у средњем Подунављу. Писци књиге, коју приказујемо, управо због тога, што су сами учествовали у овим операцијама, са много почета и верних описа приказали су ове операције. Нарочито је наведено, како су неке пешадијске јединице прелазиле дневно преко 40 километара, 53. армија, пробијајући се преко Карпата доњим током реке Мароша. За немачко војно руководство расуло фронта у Бесарабији и Молдавији, прелазак Бугарске и Румуније на страну савезника и непредвиђено брзи продор совјетских армија на Балкан и у средње Подунавље, било је неочекивано и изненадно. Балкан се одмах напуштао, али ће се зато моћне снаге немачког Вермахта у октобру 1944. упутити у Мађарску да задрже надирање совјетских војски према границама Аустрије.

Почетком октобра 1944. уследио је други велики напад двају украјинских фронта на Балкану и у средњем Подунављу. После ослобођења Бугарске III украјински фронт окренуо се исто тако према северу и западу. У исто време кад су војске II украјинског фрон-

та из Баната и јужног Ердеља трудиле се да продру целом ширином у Угарску равницу надирући десним крилом према Дебрецину и Будимпешти, а левим крилом преко Тисе, Бачкој и западној Угарској — војска III украјинског фронта ушла је једним делом својих дивизија у Србију оперишући према Београду. После посете маршала Тита Москви октобра 1944. утврђен је споразум између Владе СССР и Антифашистичког Већа Народног Ослобођења Југославије о сарадњи Југословенске народне армије и совјетских армија приликом ослобађања Србије са Београдом и северних делова Југославије у Војводини. У Крајови (Румунија) маршал Тито је у име Југословенске народне армије направио споразум са Владом отечественог фронта у Бугарској о сарадњи југословенско-бугарских војски приликом ослобађања Македоније, јужне Србије и Косова од немачке окупације.

Описујући ове операције совјетских, југословенских и бугарских војски, писци књиге београдску операцију приказују као један део општег плана за ослобођење средњег Подунавља и Балканског полуострва. При том се планирало да се совјетске војске поступно упућују све више према северу, Угарској равници, док ће фронт против Немаца у Југославији поступно преузимати Југословенска народна армија.

Према опису писаца један део дивизија III украјинског фронта ушао је почетком октобра 1944. у источну Србију, продор долини Велике Мораве, ту се спојио са дивизијама Југословенске народне армије и окренуо је према северу, Београду. У исто време друге совјетске јединице запоселе су Банат и спремале се да преко Тисе и Бачке надру ка Дунаву. У књизи је дат врло жив опис борби совјетских и југословенских дивизија око ослобођења Београда. Он је заузет 20. октобра 1944. године.

Ослобођењем Србије и заузимањем Београда у суштини узевши немачки положаји на Балкану су били потпуно онемогућени. Зато

је војска под генералобрстом Лером морала да се повлачи на север тешким путевима преко Косова, Новопазарског Сандака и југозападне Србије и Босне. Војска III украјинског фронта сад се могла потпуно да помери према северу, да пређе у Бачку и спреми свој продор преко Дунава у југозападну Мађарску.

И у овој офанзиви совјетских армија много тежи задатак имао је II украјински фронт. Немачка Врховна команда, да спречи опкољавање немачких и мађарских војски на северним Карпатима и онемогући совјетским дивизијама продор према Будимпешти, послала је у Мађарску велики број тенковских и пешадијских дивизија. Зато се у мађарским пуштама око Дебрецина развијају велике тенковске битке. Ове битке описане су врло живо у књизи. Немачке тенковске дивизије успеле су, на кратко време, да успоре напредовање совјетских армија према северу и да омогуће повлачење немачких и мађарских дивизија са Карпата. Међутим, оне нису могле спречити формирање јединственог фронта совјетских армија од Карпата до Дунава и њихов пуни продор у мађарску равницу. У октобру 1944. II и III украјински фронт, прешавши Тису заузели су земље између ове реке и Дунава.

Немачка Врховна команда врло брзо је уочила опасност која јој прети од II и III украјинског фронта у средњем Подунављу. Губљењем југоисточне Европе Немачки Рајх је изгубио у Плоештима главног снабдевача нафтом. Отпале су и многе сировине за ратну индустрију. Поред тога, избијањем совјетских армија на Вислу, а војски западних савезника на границе Рајха у Француској и Белгији, довели су Рајху непријатељске војске и са истока и са запада на саме границе државе. И тада се још јављају II и III украјински фронт на југу са тежњама да и са те стране опашу Хитлерово царство. Све се то знало и видело у немачкој Врховној команди. Зато се концем 1944. и почетком 1945. у равницама Угарске неколико месеци туку велике битке између дивизија II и

III украјинског фронта и армија Трећег Немачког Рајха. Ове битке спадају у најжешће битке другог светског рата. Писци су их подробно описали. Приказали су како је III украјински фронт изненада почетком новембра 1944. прешао из Бачке у Барању преко Дунава и одатле брзо продоро према северу, Блатном језеру и Будимпешти опасујући је са западне стране. За то време II украјински фронт продоро је у Словачку и опсео Будимпешту са источне и северне стране. Узалудни су били сви покушаји немачке војске да пребаце III украјински фронт поново преко Дунава и ослободе Будимпешту. Напади најбољих немачких тенковских дивизија на III украјински фронт, били су задржани и одбијени и онда, када је сам Сталин почео да сумња у његову моћ одбране. Почетком фебруара 1945. совјетске армије заузеле су Будимпешту. У априлу 1945. оне су продужиле, уз тешке борбе, своју офанзиву, опколиле и заузеле Беч. При концу рата у мају 1945. неке дивизије II украјинског фронта окренуле су из Аустрије према северу и учествовале у ослобађању престонице Чехословачке — Прага.

За време операција II и III украјинског фронта у Мађарској и Аустрији Народноослободилачка војска Југославије чинила је јужно крило савезничког фронта, које је ишло од реке Драве до Јадранског мора. У свим великим операцијама II и III украјинског фронта 1944. и почетком 1945. северно од Драве учествује Југословенска народна армија својим самосталним операцијама, ослобађајући Босну и Херцеговину, Хрватску и Словенију. Пошто те операције немају непосредне везе са операцијама II и III украјинског фронта у књизи совјетских генерала о томе се мало говори.

Операције војски II и III украјинског фронта 1944. до 1945. у југоисточној и централној Европи, имале су ако не већи, сигурно не мањи међународни политички одјек и последице, него стратегијски значај успеха ових операција. У књизи совјетских генерала има само толико података о тим одје-

цима, уколико се непосредно односе на саме војне акције ова два фронта. Међутим, за нас историчаре ово питање је од првокласног значаја, па ћемо рећи неколико речи и о томе.

Противници Немачког Рајха у другом светском рату, као и у првом светском рату, нису имали приликом уласка у рат унапред направљене споразуме о ратним циљевима. И западне силе и Совјетски Савез постављаће своје ратне циљеве пред своје савезнике поступно у току самог рата. Северно Америчка Унија и Велика Британија пре ће приступити овим пословима и лакше се међусобно споразумевати кад је била у питању Европа. Оне су само желеле, да сломе моћ Италије на Средоземном мору, а Немачке у Европи. Својих територијалних захтева нису имале, али њихови водећи друштвени слојеви желели су и трудили се да после победе над фашистичком Италијом и Немачком, ослобађајући окупиране земље и народе, у њима одрже стари друштвено-политички поредак. Ове силе по невољи су постале 1941. савезници Совјетског Савеза у рату против Немачког Рајха. Пратећи у почетку рата тешке одбрамбене битке војски Совјетског Савеза против дивизија Трећег Рајха водећи политички и војни кругови на западу сумњали су да ће се совјетске војске моћи одржати. Нико није мислио, да ће оне бити у стању да се појаве на Дунаву, Висли и Одри са онаквим снагама, како ће се то десити две-три године доцније.

Совјетски Савез заузет првих година рата пре свега одбраном од немачког напада, пажљиво је избегавао све што би могло пробудити неку сумњу код великих капиталистичких држава на западу, да жели да искористи слом фашизма у Европи за ширење револуција у Европи и у Азији. Зато су његови представници приликом преговора са западним силама у почетку постављали захтеве ускордржавних интереса самог СССР-а. Политички вођи Совјетског Савеза били су у почетку врло опрезни, кад је било у питању и помагање покрета от-

пора у окупираним земљама Европе, који су имали више-мање социјално-револуционарни значај. Из тих разлога распуштена је у току рата и Коминтерна.

И поред уздржљивости Совјетског Савеза, кад је било у питању помагање револуционарних покрета у окупираној Европи, првих година другог светског рата, ови покрети се јављају у готово свим окупираним земљама. Револуционарни процеси развијали су се сами по себи у свакој земљи као одраз унутарњих друштвено-политичких односа. Велике силе над њима немају контролу, јер су ван њиховог домашаја. Али оне о њима морају да воде рачуна. Прво са становишта искористићавања тих покрета отпора у рату против Немачке и Италије, друго, већ према својим схватањима, гледајући у тим покретима себи наклоњене или ненаклоњене режиме у њиховим ослобођеним државама после рата.

Посебице били су важни покрети отпора против Немачке и Италије у току другог светског рата на Балканском полуострву. Они су били организовани у Југославији, Грчкој и Албанији 1941. од комунистичких партија и њима блиских напредних кругова у тим земљама. Ови покрети су били тим већег значаја, што су и Немцима савезничке фашистичке државе Румунија и Бугарска имале снажне покрете против рата организоване опет од комунистичких партија тих земаља.

Током рата ови левичарски покрети отпора на Балкану све више ће израстати у моћне револуционарне покрете у њиховом обрачуну с једне стране са фашистичким окупатором, а с друге стране у њиховом класном рату са буржоаским грађанским људима и покретима, пре свега с онима, који су ступили у службу окупатора. Тако је други светски рат на Балканском полуострву добио своју класну револуционарну подлогу.

Мало боље да је било са друштвеним односима и у западним земљама (Француска, Белгија), па и сама Италија после слома Мусолинијевог режима и њене кипатације 1943. Европа се при крају

другог светског рата налазила у положају, у каквом је била при крају тридесетогодишњег рата 1618—1648, када се завршавају верски ратови у њој. Каква ће бити организација власти и какво друштвено уређење у државама ови- сиће од односа снага међу државама Европе. Тако ће се у другом облику поновити начело из 1648. »Cuius regio illius religio« — чија власт онога и вера — и при крају другог светског рата; чија војска прва једном земљом завлада, онога ће бити и друштвено уређење те земље.

Проблем будућег уређења држава југоисточне и централне Европе поставља се пред западне велике силе и Совјетски Савез као озбиљно политичко питање тек после немачког пораза код Стаљинграда и италијанског пораза у северној Африци концем 1942. и почетком 1943. После освајања северне Африке, Британска влада често покреће питање искрцавања на Балканско полуострво повезано са увођењем у рат и Турске. У Северно Америчкој Унији ни војни ни политички кругови нису били одушевлени овим плановима. Они су били спремни да се већ 1943. искрцају у Европи, али не на Балкану, него на западу, у Француској. Совјетски Савез у почетку рата притиснут од немачких војски тражио је искрцавање западних савезника у Европу, па макар и на Балкану. После победе код Стаљинграда, Влада у Москви не жели више искрцавање савезника на Балкан. Она тражи њихово искрцавање у Француској. То је захтевао Стаљин од западних сила на конференцији у Техерану концем 1943. У исто време је изјавио да совјетске војске приликом продирања према Балкану неће прелазити на десну обалу Дунава.

За односе савезничких великих сила према југоисточној и централној Европи одлучујућа је била 1944. година. После победе код Курска у лето 1943, совјетске војске продирале су према западу, заузеле Кијев и у ратним операцијама у зими 1943. и 1944. ослободиле су највећи део Украјине. У пролеће 1944. надирући према ју-

гозападу ове војске су избиле на Карпате. II и III украјински фронт појавио се те године на границама Краљевине Румуније. У исто време англоамеричке војске заузеле су јужну и средњу Италију и спремале се за искрцавање у Француску. Тако се примичањем коначног обрачуна великих савезничких сила са Немачким Рајхом оштро поставило и питање југоисточне и централне Европе.

У ово време и Совјетски Савез почиње да показује јасније своје намере и планове у вези са централном и југоисточном Европом. Избијајући на границе своје државе, војске Совјетског Савеза спремале су се да уђу у Пољску, Чехословачку, Мађарску, Румунију и на Балкан. Разумљиво је само по себи да је политичко и војно руководство Совјетског Савеза извлачећи искуства из непријатељског држања буржоаских држава према Совјетском Савезу између два рата, желело и планирало да приликом уласка у те државе помогне долазак на власт себи пријатељски расположених друштвених снага у тим државама. Совјетска Влада се још непрестано чува да ово покаже било отвореним помагањем њој блиских покрета отпора, било постављајући ово питање пред своје савезнике на западу. Више су волели да воде политику свршеног чина, него да унапред преговарају.

Англосаксонске силе, пре свега Велика Британија са искуством старе државе, предвиђале су како би могло изгледати уређење ових држава у Европи, у које би ушле војске Совјетског Савеза. Ове силе, ако су желеле да после слома фашистичких држава у Европи одрже у њој стари друштвени поредак, морале су се потрудити да пре војске Совјетског Савеза стигну на Вислу и Карпате и то са таквим снагама, које ће уливати поштовање њиховом савезнику. Међутим, у пролеће 1944. совјетске армије налазиле су се на капијама средње и југоисточне Европе кад су се западне силе тек спремиле да се искрцају у Француску. Оне долазе са тако недовољним снагама, да се није могло у исто време

вршити искрцавање у Француској и на Балканском полуострву, како је то желео председник Британске Владе и главни заговорник искрцавања код Истре Винстон Черчил. Поред тога, што је из ових разлога амерички генералштаб био против искрцавања на Јадрану, Влада Северно Америчке Уније требала је војске Совјетског Савеза за рат против Јапана. Још нема атомске бомбе, па је помоћ Совјетског Савеза против Јапана сматрана у Вашингтону тако важном да се избегавао покретање свих оних питања у Европи после пораза Немачке и Италије, која би могла изазвати сукоб са њим. Кад се томе још дода да нису само средња и југоисточна Европа биле захваћене револуционарним превраћањем, разумљиво је што се желело, пре свега, осигурати стари поредак у западној Европи.

Пред свим овим проблемима налазио се је у пролеће и лето 1944. Винстон Черчил кад су се англосаксонске војске спремале за искрцавање у Француској, а совјетске војске припремале своје продоре у централну и југоисточну Европу. Зато је и почео преговоре са Москвом око поделе интересних сфера у југоисточној Европи. У исто време се трудио да посредујући између грађанских емигрантских влада окупираних земаља у избеглиштву и њима противничких покрета отпора у њиховим земљама покуша, путем политичке игре и преговора, да врати на власт старе друштвене снаге у југоисточној Европи. Британска влада је међу осталим посредовала у августу 1944. да дође до споразума Тито—Субашић у Југославији.

Преговори Велике Британије и Совјетског Савеза око поделе утицајних сфера у југоисточној Европи били су у пуном току кад је 20. августа 1944. почела офанзива II и III украјинског фронта у Румунији. Продор ових фронта најпре у Румунију и Бугарску, па затим у Југославију и Мађарску, из темеља су изменили однос друштвених снага на Балкану и у средњем Подунављу. Упоредо са потискивањем немачких војски из

ових земаља развијају се у њима револуционарни процеси, који ће на концу довести до победе социјалистичке револуције у тим земљама. У Југославији ови су процеси били најизразитији још од почетка народноослободилачког рата 1941. У 1944. години уласком народноослободилачке војске у Београд славила је победу и социјалистичка револуција у Југославији.

Такво је стање било у југоисточној Европи почетком октобра 1944. када Винстон Черчил стиге у Москву на преговоре са Совјетском владом око поделе интересних сфера на Балкану и средњем Подунављу. Стављен пред готове чињенице, он се борио да очува свој утицај у Грчкој због важних интереса Британије у источној Медитерану. То је и добио. У Грчку ће ићи британска војска да врати стари поредак. Он сам пристао је да превладава совјетски утицај у Румунији и Бугарској, где су се налазиле војске Совјетског Савеза. За Југославију и Мађарску тражио је поделу истом мером утицаја и своје државе и Совјетског Савеза. Стаљин је на то пристао, јер његове војске још нису биле запоселе целу Мађарску, а у Југославији народноослободилачка војска иначе је била преузела на себе да ослободи своју земљу од немачког освајача.

После одласка Черчилова из Москве надирући према западу, војске II и III украјинског фронта заузеле су, почетком 1945, Будимпешту и Беч и почетком маја те године помогле ослобађању Прага. Самим тим пружена је могућност напредним друштвеним снагама у Мађарској и Чехословачкој да великим друштвеним преображајима организују код себе социјалистичка друштва и социјалистичке државе. Пошто ће се слични процеси одиграти и у Пољској и Источној Немачкој после капитулације Трећег Немачког Рајха линија на којој су се среле, у пролеће 1945., војске англосаксонских сила и Совјетског Савеза постаће углавном и граница између социјалистичког и капиталистичког света у Европи после дру-

гог светског рата. Да су ове границе у средњем Подунављу овако повучене, како смо приказали, не мала је заслуга успешних опера-

ција II и III украјинског фронта од августа 1944. до маја 1945. у југоисточној и централној Европи.

Васа Чубриловић

ΣΟΚΡ. Ν. ΔΙΑΚΟΥ, Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΛΒΑΝΩΝ ΚΑΙ ΡΟΥΜΑΝΩΝ.
(ΠΟΡΕΚΛΟ ΑΛΒΑΝΙΑΣ И ΡΟΥΜΑΝΙΑ)

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ — ΜΑΡΤΙΟΣ 1970.

Међу публикацијама Балканолошког института у Солуну — ΜΙΚΡΕΥΡΩΠΑ Τ ΚΕΣ (ἡτοι ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ) ΜΕΛΕΤΕΣ, монографија С. Диаку-а по тематици, ширини захвата и оригиналности тумачења, заслужује пажњу научне јавности, балканолога посебно. — Аутор, пре свега, сматра да је назив *Балканско полуострво* потпуно неправилан; стога предлаже и усваја нови назив *Мала Европа* (ΜΙΚΡΕΥΡΩΠΑ), la Peninsule Mésogréenne.

Пажљиво проучавајући историју балканских народа у доба Римљана и у Средњем веку, заснивајући своја запажања увелико и на топономастичким студијама, С. Диаку даје нове прилоге о трачко-дачком пореклу Албанаца и дакогетском пореклу Румуна. Он сматра, наиме, да освајачке хорде *Славена* (Σκλαβῆνοι), који су између 530—680 населили Балканско полуострво, нису били Словени, како их сматрају данашњи историчари; то су претежно била племена која су до тада настањивала северни део централног басена и доњи ток Дунава, урбеници: Илари, Келти, Готи, Сармати и Дакогети. Најбројнији међу њима били су Дакогети; њима је припадало 25 племена Дакије (данашње Румуније), која су, по мишљењу јерменског географа из 7. века Мојсија Хоренског (Μωϋς Χορέν), прешла Дунав и проширила се све до Ахаје на Пелопонезу и Далмације. Као што је добро познато, језик ових Дакогета био је грана језика старих Трачана, садржавјући такође и елементе келтског, како то показују нека преримска имена и

сведочанство Овидија, по коме је језик Гета сродан његовом матерњем — латинском језику.

Деформисано наречје трачког језика, по мишљењу аутора, језик је данашњих Албанаца који нису, дакле, само остатак велике античке популације. То потврђује и топономастика Тракије и Дакије, која датира још из времена Римљана. Појединачне и убедљиве примере за то налазимо највише у поглављу Η ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΜΗΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΛΒΑΝΩΝ ΚΑΙ ΡΟΥΜΑΝΩΝ (str. 11—18). *Vucureshti*, нпр. потиче од архаичног облика *Vicur*, диван, леп (= ὠραλός), очуваног као име арбанитског племена (Ἀρβανίτικης φυλῆς), и у неким топонимима на Пелопонезу и у Тесалији (τὰ χωριά Μπρόχοουρα τῆς Πελοποννήσου (Ἀχαΐα) καὶ Μπρόχοουρα τῆς Δυτικῆς Θεσσαλίας). Наводи се, затим, трачкоарбанитски топоним ΜΑΤΙ, имереке у данашњој Албанији, топоним тврђава ΜΟΤΡΕΣΕΣ, ΜΟΥΤΖΙΠΑΡΑ и др.

С друге стране, каже Диаку у *Предговору* (ΠΡΟΛΟΓΟΣ) и у поглављу инфилтрације и ширења језика Словена у областима Балканског полуострва јужно од Дунава, проучавање топонима уверава нас у то да су имена агломерација, планина, река, места — у ствари дело двојезичних племена североисточне Дакогетије, која су говорила и језиком суседних Словена. Ова двојезична племена су се доцније християнизацијом потпуно словенизовала.

Ни румунски језик — закључује аутор — којим су говорили још стари становници Дакогетије (Дакије), не поchte из времена

римског освајања (100—170), када и није могао да се латинизира. Он је највероватније уведен преко већ романизованих племена јужно од Дунава (Трачана, Келта, Илира, и поготово Хелена), насељених у Дацији, куда су их као робове водили сви варварски освајачи који су наизменично пљачкали Балкан. То нам потврђује и велики број хеленских речи које се срећу у ру-

мунском језику, а којима се румунски лингвисти још нису позабавили.

Наполетку, развијајући своја разматрања на преко 80 страница, Лиаку додаје и неке своје раније прилоге трачкодачком пореклу Албанаца ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΦΡΑΚΟΔΑΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΩΝ ΑΛΒΑΝΩΝ, стр. 65—70).

Миодраг В. Стојановић

Miodrag Ibrovac: CLAUDE FAURIEL ET LA FORTUNE EUROPÉENNE DES POÉSIES POPULAIRES GRECQUE ET SERBE. Étude d'histoire romantique suivie du Cours de Fauriel professé en Sorbonne (1831—1832), DIDIER, Paris 1966.

У приступном поглављу ове широко захватне, у области компаративних изучавања народних умотворина балканских народа ретке, садржајно богате и стога изузетно интересантне и значајне студије, на преко 700 страница, М. Ибровац тражи одговор на ова (себи постављена) питања: Шта је народна поезија? Какви су јој почеци, еволуција, границе, утицаји? Полазећи од тога, аутор чини знатан прилог познавању улоге двеју народних поезија, новогрчке и српске, у француском и европском романтизму.

Да би се боље схватили више-страни одједи ових двеју поезија, М. Ибровац своја разматрања почиње са великом иницијативом Клода Фориела. „Проучавање генезе и судбине новогрчког народног песништва, као и Фориелово компаративно изучавање српске и грчке народне поезије (курс одржан на Сорбони, у зимском семестру 1831—1832, остао је необјављен), само је једна страница у историји европског романтизма коју желимо да опишемо“ — закључује аутор у свом предговору. Он се управо и не прихвата систематске анализе двеју поезија, разматрајући да његова поређења долазе као допуна Фориелових и да могу послужити као корисне сугестије онима који буду проучавали ин-

версна прожимања и утицаје у поезијама балканских народа.

Интересовање за Грчку наших дана, наследницу старе Хеладe и Византије, датира од Ренесансе, али пре XIX века није било засновано на научној основи; ретки путници по Грчкој су о њој говорили веома површно и необавештено. Оно што је побудило веће интересовање за Грке и Србе били су њихови ратови за ослобођење, а њихове народне песме пружале су готово неочекиван доказ њихових интелектуалних и моралних квалитета, наједном блеснућих на хоризонту европске културе.

Коме они управо дугују то добродинство? Скупљачима овога до тада непознатог народног بلاга, свакако, и пре свега, преводницима (Гетеу, Фориелу, Hakshausen-у и др.), који су их учинили познатим народима у Европи.

После уводног излагања о народној поезији у Француској, М. Ибровац прелази на генезу новогрчких народних песама, информисајући нас најпре о интересовању за савремену Грчку у Француској пре Француске револуције и пре Фориела; о фихеленизму и фихеленској поезији у Француској.

Указујући, затим, и на ширење новогрчких песама, у Европи пре 1824, дакле пре Фориелове збирке,

М. Ибровац полази од двојице иницијатора у овој области проучавања — Копитара и Грима, говорећи потом о сусрету Грима и Фориела у Паризу и њиховој доцнијој сарадњи, о преписци између Гетеа и Nakshauzena.

Из поглавља *Клод Фориел зачетник компаративних проучавања у Француској* (Shapitre II: *Glaude Fauriel initiateur des études comparées en France*), сазнајемо за Фориелов ранији књижевни рад, за његове прве есеје и интересовање за народну поезију. Фориел приступа изучавању народне поезије већ у свом првом чланку од 1800, осврћући се на проблем хомерских песама, али при томе своје идеје не формулише као што то чини касније, 1824, у уводној расправи уз *Грчке песме* (*Chants grecs*); ту он већ назначује услове у којима се јавља и развија народна поезија. Отуда се Фориел с правом може сматрати оснивачем француске фолклористике.

У Фориеловом компаративном проучавању српске и грчке поезије М. Ибровац настоји да одреди његову концепцију народне поезије уопште и њене изворе. При томе, ауторово истраживање се заснива на сачуваним рукописима Фориелових предавања под насловом *La Poésie populaire, des Serbes et des Grecs* (1831—1832), који се налазе у Библиотеци Института Француске, досије XL, n° 2366 (1) и 2366 (2); тако их бележи и *Catalogue général des manuscrits de la Bibliothèque de l'Institut* (par M. Bouteron et J.Tremblot. Paris 1928, pp. 386—392).

Према иначе оскудним подацима, Фориел чини солидну базу за проучавање сродности поезије двају народа. Песме обичајне, љубавне, наративне (баладе и романсе), историјске, старе и нове, циклуси — пружају, по Фориелу, бројне истоветне теме, мотиве и појединости. Штавише, природа, биљни и животињски свет у њима игра исту улогу. Напоследку, у њима се често срећу исти стилски поступци, обрти, представе. — Исте су им готово и свадбене песме, затим обредне, додолске, туж-

балице... Грчка романса *Два брата* има српски пандан: *Предраг и Ненад; Ноћно путовање* у грчкој поезији има српску паралелу *Браћа и сестре*; тема им је иста: подизање моста и града на Бојани. Наравно да сличност мотива није и доказ њихове међусобне зависности, као у случају епопеје о грчком јунаку Дигенису Акрити, у којој неки истраживачи виде пандан легенди о Марку Краљевићу, коме Фориел посвећује само једно предавање, а други у њој налазе сличности са песмама о Милошу Обилићу. Све то ипак, изгледа, илуструје само исту климу у којој су живела и стварала ова два балканска народа. Јер да би се, коначно, одредила тематска зависност, њен периоритет, није довољна конфронтација само двеју поезија, српске и грчке, као што ни садашње познавање балканског фолклора још не допушта научне синтезе у овој области.

За компаративно проучавање народних песама уопште од посебног је интереса седма глава у којој се прегледно, садржајно и илустративно саопштавају проучавања и сазнања о *грчким песмама у другим земљама*: Немачкој, Аустрији, Енглеској; посебно у словенским земљама. Изузетна пажња у том смислу посвећена је овим словенским (и нашим) истраживачима: Н. Гнедичу, Н. П. Протопопову, Копитару, Ф. Миклошичу, М. Чопу, С. Вразу, Ј. Ст. Поповићу, В. М. Јовановићу, М. Бурчићу, А. Шимчику.

Интерпрет Фориела у Русији Н. Гнедич (1784—1833), песник и преводилац *Илијаде* (1829), издао је избор од 12 новогрчких песама, оригиналних и с преводом у стиху, са опширним уводом (на 34 стр.) и веома интересантним коментаром (*Простонародныя песни нынешнихъ Грековъ* Скупб... 1825).

Гнедич се није ограничио само на томе да резимира Фориелова излагања; он их и критички разматра и употпуњује. Штавише, указује на многе сличности и паралеле између новогрчких, нарочито историских, и руских песама. — Фориел нпр. приписује Оријенту страни дух и утицаје у запад-

ној Европи и код Словена; Гнедич пак при томе види и трагове словенског утицаја у Грчкој. „Може се, штавише, претпоставити, каже он, да је један од слепих гуслар-левача, који је певао о хајдуцима и ускоцима, био неки Словен који је у грчке песме удахнуо своју мисао.“ Гнедич, при томе, читаоца упућује на византијске историчаре Прокопија из Цезареје и Константина Порфирогенита, који саопштавају да су словенска племена потпуно освојила Илирију, Тракију, у ствари Хеладу, Херсонес и све грчке области од обала Јонског мора до суседних, пограничних земаља са Византијом.

Стих Гнедичева превода грчких песама на руски језик је једанаесторац који руска критика „по чиствоћи и јачини израза“ сматра блиским стиху руских *биљина*.

Фориелова збирка *Грчке песме* побудила је нешто веће интересовање и код Југословена; најпре се за њу заинтересовао Јернеј Копитар, који ју је и препоручио сакупљачу српских народних умоворина Вуку Караџићу; он ју је читао у издању *W. Müller-a*, приређеном према изврском издању Фориела.

Дело француског романтичара привукло је пажњу и Копитаревог пријатеља и издавача његових *Kleinere Schriften*, такође великог

словенског филолога Ф. Миклошича (1813—1891). Са својим сународником и песником Станком Вранком, Миклошич је учио новогрчки читајући Фориелову збирку грчких песама, пре 1838, у Грацу, јер је испит из овога језика прошао тек 1843, у грчкој школи у Бечу, како нам то саопштава М. Мурко (*Miklošič's Jugend— und Lehrjahre*, 1898). Штавише, он је 1870. публиковао студију о словенским елементима у новогрчком па се тако Фориеловом делу може приписати Миклошичев интерес за балканологију.

Јасно је, напоследку, да се у једном овако сумарном прегледу иначе обимне, некада с доста неминовног понављања развучене грађе, и не може указати на све оне ма колико важне појединости и драгоцене научне резултате овог радозналост романисте. Остаје нам, стога, да закључимо с препоруком да будући истраживачи компаративно готово непроученог народног песништва балканских народа, необилазно побу од овог тако упутног примера и значајног прилога везама између балканског и шире европског културног наслеђа; утолско пре што смо са овом књигом добили и повећу библиографију најважнијих радова у области проучавања народне поезије Срба и Грка, и њених одјека међу осталим европским народима.

Миодраг В. Стојановић

Икономов Н.: БАЛКАНСКА НАРОДНА МУДРОСТ

Под овим насловом аутор Николај Ил. Икономов донео нам је у издању Балканолошког института Бугарске академије наука за 1968. годину, изванредно корисну књигу пословица и изрека бугарских, српских, турских, румунских, грчких и албанских. У ствари то је компаративан зборник пословичке грађе балканских народа са краћим предговором и стручно обрађеним тематским, азбучним и предметним индексом на крају књиге. Аутор је одабрао

2.659 бугарских пословица и изрека, и упоредио их према садржају, са пословицама и изрекама осталих балканских народа: српским 1.330, турским 1.230, румунским 625, грчким 515 и албанским 330. Све скупа то чини око 6.680 пословица и изрека, у варијантама око 7.500 паралела. Мада се аутор трудио да зборник буде колико је могуће потпунији, није могао како то и сам каже, да сакупљеним текстовима апсолутно исцрпи материју овог фолклорног жанра. Међу-

тим, зборник и поред ове доиста скромне ауторове напомене, представља истински научни допринос изучавању међубалканских веза на пољу фолклорног стваралаштва. Аутор је подвукао чињеницу да овај необично велики број заједничких пословица и изрека истих по садржају и идејности, сам по себи убедљиво сведочи о чврстим духовним и културним везама међу балканским земљама, сматрајући да ова заједничка особина дугује не само суседству, него, и пре свега, социјалним, економским, историјским и трговачким везама кроз векове.

Питање генезе балканских пословица и изрека аутор образлаже у неколико сажетих мисли изнетих у предговору, а које се свode на то, да је знатан број заједничких пословица пореклом ван Балканског полуострва, најчешће из земаља и народа блиског истока: арапског, персијског, арменског, које су на Балкан дошле посредством Турака. Али, у овом богатом фонду пословичке грађе открио је аутор и пословице далеких земаља Азије (Индија, Китај, Јапан и др.) које су дошле познатим путевима. Овде је убројио и један део пословица латинског порекла, које су по њему, заостале још из римске империје, или касније позајмљене преко крсташких похода, посредством трговачких веза с Италијом, преко Венеције, Дубровника и других места на Јадрану. Са овим гледиштем аутор прихвата опште познату и врло раширену теорију миграција у науци.

Аутор своје мисли развија даље у правцу самониклости у стварању пословица и изрека балканских народа и допушта да су оне поникле и независно у сваком народу, под истим или сличним друштвено-историјским и етнопсихолошким закономерностима. Споменимо заједничку судбину балканских народа под вишевековним турским господством, када су могле да никну и оне бројне заједничке карактеристике у животу балканских народа, а паралелно и једнака осећања, карактер и морални погледи. Отуда и онај за-

једнички и скоро истоветач поглед у многим пословицама, и онај револуционарни и ведри дух који у њима преовлађује. Нарочито у тематском разврставању које је аутор учинио, може се лако уочити непосредна блискост и заједничка схватања балканских народа у многим видовима живота, а која је нема сумње, израсла најчешће самоникло и независно. Са овим је аутор потврдио добро познату теорију о моногенетском јединству у пословицама и изрекама балканских народа.

Пословичка грађа је налагала да аутор истакне ова два методолошка приступа, али и да нагласи макар и овлаш, ону по нама неопходну историјску димензију, којом се упечатљиво обелодањује чињеница да је Балкан са својим специфичним природним и друштвено историјским развитком пружао широке могућности за непрекидане додире, утицаје, укрштања и миграције, једном речју, вековну етничку и културну симбиозу. Свакако да сама компаративна концепција зборника није омогућавала аутору да продре у дубље историјске захвате и анализе и зађе у оне нужне поре и одреднице временске, просторне, друштвено-структуралне и др., које се намећу у савременим проучавањима фолклорне баштине. Но без обзира на ову опаску, књига је као што смо нагласили, лепдопринос балканској фолклористици.

Зборник је технички уређен на тај начин, што су бугарске пословице на првом месту поребане по азбучном реду, а испод њих долазе стране паралеле (српске, гурске, румунске, грчке и албанске). У самом предговору аутор је донео и један број пословица из санскрита, хинду народа, китајског, јапанског, арапског, персијског, арменског и латинског, са којима је желео да скрене пажњу на истоветне садржаје са пословицама балканских народа. На крају књиге је посебно издвојио 559 турских пословица и изрека, забележених у изворној форми на терену североисточне Бугарске, где живи један део турског становништва у заједници са бугарским, што се

на веома занимљив начин одразило у пословицама које се и данас употребљавају код бугарског ста-

новништва. Примери ових пословица су дати у бугарској транскрипцији.

Драгослав Антонијевић

BULLETIN D'ARCHEOLOGIE SUD-EST EUROPEENNE. no. 1, Bucarest 1969.

Међународна асоцијација за студије југоисточне Европе — AIESE, секције за археологију, покренула је у редакцији М. Гарашанина свој Билтен. Његов циљ је да преко информативних, али документованих извештаја, упознају стручњаке са резултатима археолошких истраживања у земљама југоисточне Европе. За овакав Билтен, под условом да редовно излази осећала се већ дуго потреба у стручној литератури. По концепцији и своме циљу часопис је сличан југословенском Археолошком прегледу или чехословачким *Rashledima* са разликом утолико што он даје резимирани податке за све земље чланице AIESE-а.

У првом броју Bulletin-а налазе се прикази ископавања из Албаније, Бугарске, Мађарске, Румуније и Југославије. Недостаје једино Грчка да би податци били комплетни за целу Ј—И Европу. Пада у очи да у часопису нису методски обрађене на исти начин све земље. Негде се обрађују поједини значајнији локалитети (Југославија, Албанија) док се на другом месту даје пресек по периодима (хронолошки) или се по културама набрајају сва налазишта са кратким аотацијама о ископавањима, материјалу, културној и временској припадности (Румунија на пр.).

М. Korkutn и S. Anamali дали су извештаје о археолошким истраживањима у Албанији за 1965. и 1966. годину. Податци који се у овом чланку налазе врло су корисни, тим пре што смо врло мало обавештени о резултатима истраживања која се врше у овој земљи. Литература је тешко доступна и најчешће на домаћем језику без већих резимеа. Непозна-

вање археологије и одговарајуће литературе из суседне Албаније нарочито отежава рад у нашој земљи на проблемима палеобалканских племена па и старијих цивилизација као што је случај са проблемом неолитске сликане керамике или продора „Салцута елемената“ у ове области.

Од истраживаних налазишта у Албанији ваља пре свега издвојити Maliq са своја три основна слоја од којих Maliq I припада неолитском, Maliq II енеолитском а Maliq III а-д бронзаном добу. Од нешто млађих налазишта значајна су истраживања на утврђеном илирском граду Rosuје код Kolge-saj-a. У четири слоја обухваћен је период од старијег гвозденог доба (слој I), преко слоја IV—II века пре н.е. (слој II) затим I века пре до IV века наше ере (слој III) и најзад IV и V века наше ере (слој IV). Приближно истом временском периоду припада и илирско утврђено насеље Dimale код Vegata. Поред илирских налаза карактеришу га и млађи хоризонти који припадају времену римске доминације овим крајевима. Значајна истраживања вршена су и на импозантном објекту Nimfeutu у Aroloniji а затим на средњовековним налазиштима утврђењима као што је тврђава Скендербега у Mati, Vagoшu и утврђењу Roшu.

Резултате истраживања у Бугарској дали су Г. Георгиев, Т. Иванов и Ст. Михајлов. Од 7 праисторијских налазишта посебан интерес изазивају радови на налазишту „Четрдесет извора“ код Муддаве где је откривен неолитски материјал Караново I и III културе. На налазишту Кисељак код Шумена откривени су остаци енеолитског насеља чији матери-

јал припада ширем комплексу Криводол—Салкуца—Бубањ се такође и за анадоолски халколит.

Посебно значајна истраживања у области праисторијских култура Бугарске вршена су на налазишту Дипсиска могила код Нове Загоре чији културни слој достиже дубину од 10 м. Поред хоризоната са неолитским и енеолитским материјалом (Каранова III, V и VI) који одговарају Веселиново, Марица и Салкуца—Гумелница групи, на Дипсиској могили изразито је богат бронзанодобни слој са девет стабилних хоризоната.

Истраживања античких налазишта у Бугарској била су везана са једне стране за однос трачког становништва и грчких колонија на Црном Мору (ископавања у Аполонији и Месембрији) а са друге за нешто млађи временски период, време римске владавине овим крајевима (Novaе, Варна или Хисар у јужној Бугарској).

Од средњовековних налазишта која захватају време од VI до XIV века обимнији радови су вршени на налазиштима код Плиске, Преслава, Тарнова затим на некрополи код Винице и средњовековним тврђавама код Чепина, Пирдопа и на још неким. Ова истраживања везана су за проучавање раног хришћанства (VI—XIII век), првог (IX—XI век) и другог бугарског царства (XII—XIV век) или средњовековних тврђава.

Археолошка ископавања у Мађарској обрадио је А. Мосу. Према његовим податцима истраживано је током 1965. године на 47 налазишта од којих највећи број садржи више културних слојева или се ради о насељима са некрополама. Карактеристичан је случај на пример са некрополом Tiszafüred—Мајогос где је на једном ограниченом простору откривено пет некропола (А—Е) које су припадале Füzesabony и култури гробних хумака бронзаног доба.

За проучавање праисторијских култура наших области, специјално Војводине, значајна су истраживања и резултати до којих се дошло на налазиштима у Потисју и јужним областима Мађарске. На

налазишту Deszk у околини Сегедина откривено је једно насеље из раног неолита — Körös група, и гробови из неолитског и раног бронзаног доба Szöreg-Perjamos типа по којима је Deszk већ познат у литератури. Из старијег гвозденог доба потиче једна некропола из Szentlőrinc-а у Барањи на којој се јавља биритуално сахрањивање: скелетно и спаљивање. Откривени гробови (69) припадају времену V—IV века пре н.е.

Истраживања античког периода у Мађарској везано је са једне стране за ископавање налазишта римске културе догора и утврђења на лимесу (Ad Status код Vcs—Vaspusztа, Esztergom—Szentgyörgymező, Lébény—Barátföldpuszta, Sopron и др.) а са друге за „варварска“ насеља и некрополе у североисточним и источним областима данашње Мађарске. То су претежно сарматска насеља и некрополе а мање оне које припадају германским племенима.

Из периода сеобе народа и раног средњег века истраживана су налазишта која припадају Аварима (некрополе I и II аварског каганата: Halimba код Veszprépa, Hird у Барањи), Словенима или Старомађарима.

Археолошка активност у Румунији у 1965. години била је необично велика. Ископавања су вршена на више од 130 налазишта од палеолита до средњег века. Извештај о овим радовима у Bulletin-у дао је V. Dumitrescu. Наша археологија заинтересована је за нова истраживања у Румунији нарочито после обимних радова који су код нас обављени на подручју Бердапа. Dubova код Cara-Severina и Ljubsova садрже неолитски материјал Старчево—Криш комплекс и винчанске групе; Baile Herculanе поред палеолитског и материјал Коцофени групе, затим средњег бронзаног доба и Халштата, Moldava Veche, такође на подручју румунске стране Бердапа садржи материјал типа Ватин — Gîrla Mare.

Из халштатског периода истраживања су вршена на налазишту код Pécisa које је више познато по материјалу раног бронзаног

доба, затим на налазиштима која припадају хоризонту Басараби комплекса (Babadag, Malu Rosu и др.). Дако-гетска култура истраживана је на близу 20 налазишта међу којима на некрополама Fintinele, Sinislau, биритуалној некрополи Ciumesti-Berea и на насељима Babadag, Cuşorani, Cetateni, Archiud, утврђењу Carilna и тд.

Грчко-римски период истраживан је претежно на налазиштима везаним са једне стране за црноморску обалу (Histria Constanta, Mangalia-Callatis) а са друге за леву обалу Дунава и гравитационом подручју (Drobeta и Insula Vanului код Турн Северина, Resœ — колонија Romula и др.). Међутим ни у континенталном делу Румуније истраживања нису била мањег интензитета. Она су обухватила подручја долина Олте, Мориша и др.).

Из млађих хронолошких раздобља ископавања су вршена на дачким, сарматским и рано средњовековним налазиштима чиме је обухваћен период од V до X века. У односу на извештаје из других земаља за Румунију недостају подаци о истраживањима млађим од X века.

Резиме археолошког рада у Југославији за 1965. годину дао је М. Гарашанин. Поред списка од око 50 истраживаних налазишта, која су подробније публикована у Археолошком погледу за 1965. г. издвојен је извештај број значајнијих систематских радова. Од праисторијских, помиње се Гомолова

код Хртковаца са њеном вертикалном стратиграфијом која садржи почев од винчанске групе, преко баденске, костолачке, вучедолске, култура Таног, средњег и позног бронзаног доба, затим једног хоризонта са „С“ керамиком старијег бронзаног доба, два латенска слоја до нивоа са средњовековним гробовима.

Друго праисторијско насеље које се помиње у прегледу је Под код Бугојна на коме су утврбена четири временска и културна хоризонта (Под А—Д). Најстарији припада раном бронзаном добу, друго времену На А—В треће времену На С (VIII—VI век пре и.е.) и најзад најмлађи крају старијег гвозденог доба, Хааштату D.

Истраживања на подручју Бердапа илустрована су значајним открићем Лепенски вир и систематски истраживаним каструмима и насељима на бердапском делу римског лимеса као што су Taliata код Д. Милановца и Болетин (Градац на Лепени).

Средњовековна и друга налазишта дата су само у попису.

Поред археолошких ископавања у Билтену се налазе и кратка саопштења о другим активностима у области археологије. Тако се на симпозијуму у Мостару 1968. о прасловенским елементима у етнологији Јужних Словена и са симпозијуму на Хвару 1968. г. о Праисторији на источној обали Јадранског мора и о грчкој колонизацији Јадрана (Д. Гарашанин).

Никола Тасић

ÉTUDES BALKANIQUES 1969, 1970 и 1971.

»Études balkaniques«, орган Балканолошког института Бугарске академије наука, излази четири пута годишње, односно сваког тромесечја, са разноврсном проблематиком из области историјских и друштвених наука. Поред бугарских, у овом часопису сарађују и инострани историчари, претежно из СССР. У току 1969, 1970. и почетком 1971. год. изашли су

сви бројеви по установљеном реду. За југословенске историчаре посебну пажњу заслужују чланци Р. Ружева »La civilisation bulgare et les peuples balkaniques aux IX—XII ss« (Бугарска култура и балкански народи од IX—XII века), А. Живкове »The Economic Policy of Germany and Britain in South Eastern Europe on the Eve of the Second World War« (Економска

политика Немачке и Британије у Југоисточној Европи у предвечерје другог светског рата). Сви ови чланци изашли су у бр. I за 1969. год. Чланак Н. Тодорова »The Balkan town in the second half of the 19 th century« (Балкански градови у другој половини XIX века) изашао је у бр. II, а чланци С. Пачева »Боевое сотрудничество болгар и сербов в годы Второй мировой войны (Војна сарадња Бугара и Срба у годинама другог светског рата) и Ж. Григорова »Дружба и сарадњичество међу НРБ и СФРЈ — стабилизујући фактор на Балкану (Пријатељство и сарадња НРБ и СФРЈ — фактор стабилизације на Балкану) у бр. III.

У току 1970 изашли су следећи чланци интересантни за југословенске историчаре: D. Mladenov: L'activité de Georgi Dimitrov pour l'union des mouvements révolutionnaires et syndicaux dans les Balkans (Активност Георгија Димитрова на уједињење револуционарних покрета и синдиката на Балкану). бр. I Н. Горненски »Услови единства дејствиј балканских народа на кануне и в началний период второй мировой войны“ (Услови заједничке акције балканских народа уочи и на почетку другог светског рата), бр. II., Е. Statelova »L'idée d'un rapprochement balkanique et la presse bourgeoise en Bulgarie (1909—1912) (Идеја балканског зближења и бур-

жоаска штампа у Бугарској 1909—1912) бр. II., V. Trajkov »Le transfert par territoire roumain d'armes russes destinées à la Serbie (octobre—décembre 1862) et le rôle des Bulgares« (Пребацивање руског оружја преко румунске територије за Србију — октобра—децембра 1862 и улога Бугара) бр. II., Сп. I. Asdrachas (Grèce) »Aux Balkans du XV-e siècle: producteur et marghe« (Балкан у XV веку: непосредни произвођачи и трговина) бр. III., Р. Попов »Autour du projet austro-hongrois pour la construction du chemin de fer de Novibazar (1908)« (Око аустро-угарског пројекта за изградњу пруге до Новог Пазара (1908) бр. IV., S. Conkov »Certains aspects du pacte balkanique sous l'optique d'un diplomate«. (Особити поглед једног дипломате према балканском пакту) бр. IV.

За 1971 годину до сада смо примили само један број са следећим интересантним чланцима: И. С. Достян (СССР) »Балканский вопрос в период Венского Конгресса (1814—1815). Балканско питање на Бечком Конгресу (1814—1815) бр. I., Кр. Манчев »La visite du ministre des Affaires étrangères du III-e Reich, Neurat à Belgrade, Sofia et Budapest en juin 1937. (Посета министра спољних послова III Рајха Београду, Софији и Будимпешти јуна 1937. год.) бр. I.

Климе Цамбазовски

REVUE DES ETUDES SUD-EST EUROPEENNES. Tome VIII 1—4,
Bucarest 1970.

Овај изврсни часопис Института за проучавање југоисточне Европе Румунске академије наука у последње четири свеске доноси низ занимљивих прилога, претежно из историје политичких и културних односа између румунског народа и осталих народа југоисточне Европе. Чак и они прилози, као *Арђешка резиденција румунских војвода у XIII и XIV веку* Н. Константинескуа, *О социјалним и економским реформама*

које је предлагао Митика Филипеску 1841 Е. Витроуса и *Културне преокупације Николе Росетин-Роснована* В. Георескуа, иако су посвећени претежно националној политичкој и културној историји превазилазе уске територијалне оквире и имају много шире значење на пољу проучавања балканистике. То нарочито важи за прилог *Где су штампане прве књиге у Румунији* Л. Демениа, који пише о румунском литерарном *Катихи-*

зису из 1544, словенском *Четворо-еванђељу* из 1544 и словенско-румунском *Евангелистару* који је штампан између 1551. и 1553 године и чији се један фрагмент чува у публичкој библиотеци М. Е. Салтиков—Шчедрин у Лењинграду. Л. Демени се дотиче и неких питања о првим румунским штампаријама у Трговишту и Сибиу и првим румунским штампарима.

Општој балканској тематици посвећена су три прилога. Рад В. Кандеа, *Интелектуалци југоисточне Европе у XVII веку* представља једну изврсну реконструкцију културног живота на Балкану, засновану на веома сложеним историјским и културно-историјским истраживањима. В. Кандеа нам открива једно до сада непознато или мало познато културно богатство балканских народа у XVII веку, који су у односима између Истока и Запада представљали једно особито подручје. Описујући бројне културне центре на Балкану и њихову просветитељску делатност, В. Кандеа нас упознаје са новим интелектуалним стремљењима на Балкану која, остајући дубоко везана са античким и средњовековним културним наслеђем, представљају прелазне облике ка западноевропској култури барока.

А. Дуту у свом прилогу, *Један интерпретатор историје југоисточне Европе: Титус Молдавски*, пише о једном рукопису велике вредности за проучавање Отоманске империје и њених народа, који се приписује неком анонимном клерику, Титу из Молдавије. Текст је написан у облику писма на арапском, а затим је преведен на италијански, француски и енглески језик. Објављен је први пут 1684. године у Амстердаму на француском, а затим 1694. године у Лондону на енглеском језику.

А. Фокиа у прилогу, *Баладе о продатој невести у фолклору народа југоисточне Европе*, са једног компаративног аспекта обрађује све варијанте овог литерарног мотива у румунској, бугарској, српскохрватској, новогрчкој и албанској књижевности.

Иако нису најбројнији, нас највише занимају прилози из историје политичких и културних односа између румунског народа и Јужних Словена. Међу овим бројним утицајима и међусобним везама, који су постали нарочито интензивни од оснивања румунских кнежевина у XIV веку, нарочито је запажена улога старословенског језика, који је, као језик дворске канцеларије, знатно утицао на развој румунског књижевног језика. Неким питањима из ове области посвећен је рад Е. Михаила Скарлатоиуа *Перифрастични футур у румунским и старословенским текстовима XV и XVI века*. Доказујући да се главне категорије футура у румунском језику праве помоћу презента помоћног глагола и инфинитива који врши радњу, Е. Михаило Скарлатоиуа доказује да румунској конструкцији типа воиу а инфинитив тив одговара јужнословенски тип хоћу + инфинитив. Посебни тип футура у румунском језику, глагол који врши радњу у облику сибжонтива, Р. Михаило Скарлатоиуа повезује са јужнословенским типом *футура хоћу + инфинитив или хоћу + са презентом глагола који врши радњу. Хибридна конструкција футру виоу авеа + инфинитив према мишљењу аутора, одговара словенском облику имам + инфинитив*.

Преостала два прилога посвећена су румунско-бугарским културним односима. У првом прилогу, *Румунска и бугарска уметност у XVIII и XIX веку*, Е. Костеску се ограничава само на уметност гравира, која је, под утицајем бугарске уметности, свој врхунац достигла у XVIII и XIV веку. Е. Костеску с правом разликује три етапе у развоју овог уметничког жанра у Румунији. Прву, класичну фазу, чине гравире које својом орнаменталном илустрацијом подржавају средњовековно монументално сликарство. Другу фазу карактерише уметност барока, чије фигуративне илустрације немају више ону племениту једноставност какву налазимо, примера ради, у *Триоду* штампаном у Трговишту 1558. године. Трећа фаза почиње

епохом Бранкована и продужава се кроз читав XVIII и XIX век. На бројним примерима аутор указује на велику улогу јужнословенске, особито бугарске гравире, на развој овог уметничког жанра у Румунији.

У ову групу прилога спада и рад Е. Сиушиура, *Румунско-бугарски књижевни односи у времену од 1878. до 1916. године*, која је гачно запазила да су у широј сфери културних односа између бугарског и румунског народа књижевне везе имале секундаран значење све до 1878. године. Обновљањем Бугарске, ти односи се нагло појачавају на свим пољима литерарног стваралаштва.

Један број прилога посвећен је путописима. П. Герноводеану у свом раду, *Путовање Хенрија Кавендиша на Балкан у току 1589 године*, даје занимљиве податке о овом човеку и опису његова пута који је открио А. К. Вуд. Путопис је у облику дневника саставио неки Фокс који је био у служби Х. Кавендиша. Састоји се од 33 листа са насловом *Mr Hartie Cavendish his journey to and from Constantinople 1589. by Fox, his servant*. На овом путу Кавендиш је пропутовао кроз Немачку, Аустрију и Балкан, а после двомесечног задржавања у Цариграду вратио се у Енглеску преко Бугарске, Влашке, Молдавије, Пољске и Немачке. Пролазећи кроз наше крајеве, Кавендиш је обишао Далмацију, Босну и Србију, оставивши врло занимљива обавештења о политичким, социјалним и верским приликама Јужних Словена у Отоманској империји.

Интересантан је и прилог В. Мачардазеа из Тбилиса, *Грузијски путештвеник XVIII века Јона Гедеванишвили о Молдавији и Влахији*. Овај познати грузијски путник је у току 10 година, од 1782. до 1792, обишао велики део Азије, Африке и Европе, оставивши опис својих путовања. Своја запажања о путовањима Јона је саставио у Москви, описујући градове и села кроз која је пролазио, народе и обичаје, културне и просветне прилике. На путу за Молдавију, у којој се задржао скоро три године,

Гедеванишвили је прошао и кроз наше крајеве, оставивши неколико интересантних података о Далмацији и Србији.

У последњем раду из ове групе, *Даловејов итинерариум*, Г. Ф. Кушин доказује да је анонимни писац списа *Путовање од Лондона до Цариграда за 60 дана (у пратњи његове екселенције британског амбасадора) године 1794*, који се поклапа са извештајем о истом путовању Цона Сибтхорпа, капелана британског амбасадора Др. Даловејева. Рукопис се сада чува у библиотеци Школе за проучавање Словена и југоисточне Европе Лондонског универзитета. Састоји се од 72 стране. Првих 26 страна обухвата путовање од Лондона до Беча, а остатак пут од Беча преко Београда и Софије до Цариграда.

Румунско-грчким односима посвећена су два прилога. Ц. Велики у свом раду, *О грчко-румунским односима у периоду од 1866. до 1879*, даје преглед развоја политичких односа између Румуније и Грчке од успостављања њене независности 1829. године до 1879, са нарочитим нагласком на време после Критског устанка 1966 године. Почети политичких односа Румуније са Грчком везани су за 1835. годину, оснивањем грчког генералног конзулата у Јашу, а касније и у неким другим румунским градовима где су биле јаке грчке колоније, чија активност нарочито долази до изражаја по избијању Критског устанка 1866. године. Аутор се дотиче и настојања грчке дипломатије да успостави што присније односе са Румунијом, Србијом и Црном Гором, као и активности румунске дипломатије у корист Грчке на конференцији у Паризу 1869. године.

У другом прилогу, *Константин Дапонтес и румунске кнежевине*, Н. Камариано нас обавештава о Дапонтесу који је од 1731. године, по доласку у Влашку, био у служби румунских кнезова, а пред крај живота повукао се као калуђер на Свету Гору. За време свог боравка у Румунији Дапонтес је написао више дела интересантних за проучавање румунске историје. Нарочито је значајно *Ephemerides*

daces, у којем Дапонтес описује влашке и молдавске кнежеве. Нека од његових дела штампана су у Румунији, али је већина у Венецији.

Неколико значајнијих прилога посвећено је византологији. К. Ирмшер у свом раду, *Никеја као центар грчког патријархата*, додиче се неких значајних питања о настанку и развоју неохеленизма, у чему пресудну улогу аутор види у стварању Латинског царства 1204. године и обнављања византијске државе у Никеји. К. Ирмшер изворе никејског патријархата открива и у етничким односима, у стварању осећа међу Византинцима да они припадају грчкој народности.

Р. Гијан у свом раду, *Прилог византијској просотографији. Патриције за владавине Теофила (829—842) и Михаила III (842—867)*, даје занимљиве податке о византијским аристократским породицама Аетија, Арсабера, Барда, Никета и другим које су играле видну улогу у политичком животу Византије тога времена.

А. Гарциа у свом прилогу, *Једно писмо из средине XII века: Нићефор Василиакес*, пише о овој личности која са М. Пселом спада у најзначајније византијске личности ове епохе. Нићефор је био из једне угледне византијске породице. Не може се потврдити да је био дукс у Драчу, али је сигурно да је био учесник у експедицији Манојла Комнина у Италију 1155

—1156. године. У натпису манускрипта његових *Прогимнаста* њему је приписана титула базиликалос нотариос. Ово се потврђује и у једном писму Михаила Италика. Међутим, у другим изворима он има само титулу дидаскала.

Историји румунских крајева из времена римске владавине посвећени су радови М. Александреску —Виану, *Римски саркофази у Добручи* и Е. Попескуа, *Епиграфски коментари*. Проучавајући ове споменике, М. Александреску—Виану је пошло за руком да одреди центре њихове продукције и зоне њихове уметничке пенетрације. Она је, доказујући да ови саркофази представљају једну хомогену групу, успела да на основу епиграфских натписа и рељефних илустрација одреди да они највећим делом припадају времену Трајана, Хадријана и Антонина Пија.

И на крају П. Расин у раду *Беновљанска трговина свилом у 1288. години*, пише о трговачкој активности Беновљана који су у читавом Средоземном базену, па и у црноморским градовима Saffau и Тапаи имали своје значајне трговачке пунктове.

Разноврсношћу тема, које налазимо у овом броју часописа, и врло објективним писањем *Revue des etudes sud-est europeennes* несумњиво представља једну значајну публикацију за проучавање разноврсних питања из области балканологије.

Драгољуб Драгојловић

ZEITSCHRIFT FÜR BALKANOLOGIE. (1962—1968)

Балканологија је наука која има приличну традицију у Немачкој. У наше време она је добила добар замах у овој земљи. Основане су одговарајуће и посебне научне установе и центри који се баве проучавањем, истраживањем и решавањем многих питања из области балканологије.

Намера неколицине научних ерудита и врских познавалаца бал-

канолошких проблема Алојза Шмауса, Франца Делгера и Гинтера Рајхенкрона уз сарадњу и других научника покренула је часопис за балканологију у издању куће Харасович у Висбадену. Године 1962. изашао је први број *Zeitschrift für Balkanologie* окупивши на заједничком послу бројне научнике како у самој Немачкој, тако и ван ње.

Теме овог новог часописа обухватају научну проблематику Балканског полуострва са дисциплинама: лингвистика и литература, фолклор и етнологија и историја. У предговору којим започиње први број часописа уредништво сугерише ауторима, с обзиром на изузетну комплексност научне проблематике, коришћење компаративног метода у обради балканолошких проблема. Такође се наглашава, да тематика треба да обухвати најмање два или више језичких подручја

Мноштвом студија, чланака и прилога обухваћене су све поменуте научне дисциплине, али у доста неједнаком односу. Рецимо, научни прилози из области лингвистике чине доминанту како у општем збиру са преко тридесетак прилога, тако и у појединачном односу по годинама. На другом месту се налази фолклор са преко петнаестак радова, а затим долази етнологија и на крају историја са најмањим бројем прилога. Тек ће се у 1966. и 1967. години појавити и прикази, осврти, хронике и значајније белешке из области балканологије. Штета је што уредништво није више пажње и простора поклонило управо овом виду саопштења, која часопису дају посебну актуелност и физиономију.

Уредници су настојали да одабраним прилозима, студијама и чланцима из широког круга балканолошке проблематике презентирају потребан квалитет, као и новија и ређе обрађивана питања, у чему су некада имали више, а некада мање успеха. Ради боље прегледности и јасноће ове доиста сложене и разноврсне научне материје обрађене у годинама од 1962. до 1968. (на немачком, енглеском, француском и италијанском), разврстали смо је према научним дисциплинама, са тенденцијом да скренемо пажњу и на саму тематику. Нисмо били у стању да улазимо у детаљније анализе сваког прилога, јер то захтева доста времена и простора, него смо хтели да пружимо само увид у целину проблематике којом се овај часопис бави у назначеном периоду

За лингвистику смо рекли да је заступљена са највећим бројем радова. Значајно место заузима тема: О балканском језичком супстрату, на пример: О проблему дакијског језика, или о балканизмама у јужнословенском говорном подручју, као и о старијем супстрату албанског у светлу суседних језика, или о типовима балканских језика и др. Језичкој симбиози је посвећено доста радова, навешћемо неке од њих: Словенски и романски у средњовековном Дубровнику, О словенско-романској симбиози у Далмацији, О словенским елементима у румунским месним именима о латинском у албанском језику, О сличностима у албанско-српскохрватској лексцији, О страним утицајима на македонска имена и презимена, О турцизмима у јужнословенском језику, или једна општа тема: Начено о заједничким речима у балканским језицима.

Од посебних тема са поља лингвистике поменимо радове: О лингвистичком атласу балканског подручја, О албанском етимолошком речнику и др. Проблеми суфикса, члана, придева у балканским језицима су нашли места у једном броју радова. О значају грчких термина, О терминологији сродничкој као и О руској поморској терминологији, такође се расправља у неколико радова.

На овим проблемима сарађивао је добар број научника, међу којима су и врло истакнута имена у лингвистици као што су: Ставро Скенди, Ирмгард Манкен, Владимир Георгијев, Гинтер Рајхенкрон, Екрем Чабеј и други. Оа југословенских научника радили су на овим темама Милаивоје Павловић, Мирко Дејановић, Идриз Ајети, Жарко Муљачић и др.

Радови из фолклора балканских народа заузимају видно место у овом часопису. Неки од њих представљају завршне синтетичке целине као што су Балканска спика (типологија и континуитет), Балкански баладни мотиви, Балканска приповетка и др. Поред општих тема, усредсређена је пажња и на посебне проблеме из домена

епског, лирског, прозног народног стваралаштва и народне музике. Ту се нарочито истичу радови: Бановић Страхиња у кругу његових варијаната, О албанској епизи у немачком преводу, О грчком народним песмама, О легендама, а такође и веома занимљив прилог О историјату и имену народних жичаних инструмената.

Главна заслуга за необично плодан рад на пољу балканске фолклористике припада професору Алојзу Шмаусу, који је и као уредник овог часописа, о обогатио фолклорну рубрику синтетичким изузетно значајним студијама из фолклора балканских народа, окупивши на овом послу и познате стручњаке, од којих ћемо поменути: Карел Хоралека, Радосава Меденциу и Михаила Арнаудова.

Са поља етнолошких проучавања има само неколико прилога. Они обрађују питања из материјалне културе балканских народа, на пример, студија О народној архитектури југоисточне Европе. Духовна култура заступљена је са више радова, на пример: Македонска свадба у северној Грчкој, Лет-

њи и јесењи празници у Румунији. Посебно истичемо занимљив прилог више теоретског значаја, О народној култури балканских Словена и њеном односу према несловенском културном слоју. Наведимо имена неких аутора који су сарађивали на овом послу: Франц Делгер, Кристо Вакарелски, Леополд Креценбахер, Милован Гаваци, Георгиас Мегас и други.

Само су четири историјска прилога наша места у овом часопису за период од седам година. Они се односе на османлијски период и то: Мартолози у османлијском царству и Локални управни органи османлијског царства крајем 17. века. Друга два прилога говоре о историјској географији.

У склопу све интензивнијег интересовања знатног броја научника за проучавање балканолошке проблематике »Zeitschrift für Balkanologie« заузима истакнуто место међу часописима ове врсте, са својом разноврсном и богатом проблематиком, на коју смо овим краћим освртом покушали да укључимо.

Драгослав Антонијевић

ÖSTERRECHISCHE OSTHEFTE. Mitteilungsorgan des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, 11, Wien 1969.

У издању Института за источну и југоисточну Европу у Бечу (»Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut) и под редакцијом универзитетског професора др Рикарда Плашке (Richard Pläschka), универзитетског доцента др Торви Екардта (Thorvi Eckhardt), професора др Курта Весела (Kurt Wessely) и др Карлајнца Мака (Karlheinz Mack), изашао је у току 1969. године нових шест свезака часописа »Österreichische osthefte.

Овај часопис обрађује, углавном, новију историју источне и југоисточне Европе у XX веку, са понеким прилогом из XIX века. Часопис садржи, углавном, четири сталне рубрике: краћи прилози

научног, студијског карактера, кратки извештаји са заседања историчара и других манифестација, вести из области литературе и кратки научни или информативни осврти на нове публикације из области најновије историје.

У првој рубрици часописа, појавило се у првих пет свезака (шесту свеску нисмо још добили) укупно 16 прилога. Ови прилози представљају углавном аналитичке радове засноване на архивским истраживањима. Већина од њих поседује одговарајући научни апарат. Временски највећи број прилога је из најновије историје — период после другог светског рата. Осам прилога односе се на раздобље XIX века, и на краће темат-

ске периоде, до 1914, први светски рат и међуратни период од 1918. до 1941.

Ови прилози у часопису представљају за историјску науку највреднији део.

Прилог Игора Карамана, *Das kroatische Handelsbürgertum. Seine sozialwirtschaftliche Rolle zur Zeit der nationalen Wiedergeburt*, (свеска 2, стр. 85—94) представља кратак преглед настанка трговачког слоја у Хрватској у првој половини XIX века и осврт на његову запажену улогу у јачању народног препорода и буђењу хрватске националне свести.

Ернест Јозеф Герлих (Ernst Joseph Görlich) у чланку *Die Mitteleuropäische Idee in Osterreich 1859*. (Свеска 1, стр. 13—20) обрађује појаву идеје о стварању средњевропског савеза држава у коме би доминирајућу улогу играла Аустрија. Према плану једнога од протагониста овог савеза, Антона Монјеа (Anton Le Monier), у овај савез требале су бити укључене све земље изузев европског запада и истока у које он убраја: Велику Британију, Ирску, Француску, Шпанију, Португалију и Русију.

У чланку Jaroslava Housera, *Zur Vorgeschichte der CSR. Der Kampf um den neuzeitlichen tschechischen Staat vor dem Jahre 1918. und die Arbeiterbewegung*, (Свеска 3, стр. 137—145) даје се успешан преглед ставова радничког покрета у Аустро-Угарској према изградњи чешке државе и њеном статусу према Аустрији.

Чланак Petera Hanaka, *Die ungarischen Staatsmänner und der Kriegseintritt Italiens. Beiträge zur Aussenpolitik Osterreich Ungarns in der Zeit von Juli 1914. bis Mai 1915*, (Свеска 4, стр. 197—215) који је финансиран на солидном фонду примарних архивских извора, баца ново светло на покушаје Мађарске да утиче на опредељење Италије у првом светском рату. Обрађене су и унутарње супротности у табору централних сила као и узраци италијанске неутралности и преласка на страну савезника 1915. године.

У чланку Вулфа Смита-Вулфена (Wulf Schmidt-Wulffen) *Das Burgenland und die deutsche Politik 1918—1921*. (Свеска 5 стр. 270—287), даје се осврт на аустро-мађарске односе после формирања ових двеју средњевропских држава. Није заостављено ни мешање великих сила у односе ових двеју земаља, посебно у разрешавање њихових граничних питања.

У чланку Андреаса Ангела (Andreas Angyal), *Südslavische und europäische Avangarde. Zur Geschichte des Zenitismus*, (Свеска 1 стр. 1—13), даје се преглед деловања југословенске авангардне групе око листа *Зенит* 1921—1926. године, и обрађује њена улога у оквирима европског авангардизма у то време.

Чланак Волфдитера Била (Wolfditer Bihl) *Zur nationalsozialistischen Ungarnpolitik 1914—1941*, (Свеска 1, стр. 21—28) представља кратак, богато документован напис о процесу приближавања режима у Мађарској, Фашистичкој Немачкој и изналажењу одговарајућих решења за међунационалне проблеме у крајевима Мађарске где су Фолксдојчери живели, смешани са мађарским становништвом.

Прилози из најновије историје обрађују разне аспекте међубалбанских и средњевропских односа. Посебно су интересантни они чланци који на темељу званичних и проверених података, обрађују најновија привредна и друштвена кретања у појединим земљама југоисточне Европе, као на пр. *Neue Tendenzen in der jugoslawischen Selbstverwaltung, Erste Erfahrungen mit der ungarischen Wirtschaftsreform, Neue Tendenzen im Ost-West-Handel und im ungarischen Aussenhandel* итд.

Пажњу привлаче и остале рубрике часописа, посебно вести из области историјске литературе и богата рубрика приказа и осврта на нове књиге из области најновије историје.

Часопис *Osterreichische Osthefte* се истиче својим настојањима да се историјски догађаји посматрају објективно и непристрасно без обзира на политичку страну

или карактер неких збивања из најновије историје. Управо ради тога научни прилози из овога часописа могу да послуже као извор

и литература за изучавање или обраду најновије историје земаља југоисточне Европе.

Душан Лукач

Paul L. Horecky: SOUTHEASTERN EUROPE. A GUIDE TO BASIC PUBLICATIONS. Chicago-London 1969

Р. Норецку, аутор и издавач бројних монографија о Русији и Источној Европи, у сарадњи са више научника и специјалиста из разних области, прихватио се једног озбиљног, али и одговорног и ни мало лаког задатка да кроз библиографске податке прикаже све видове политичког, економског, друштвеног и културног живота народа Југоисточне Европе, укључујући у њу не само националну већ и светску литературу. Његов водич основних публикација за проучавање Југоисточне Европе углавном обухвата све оне радове који се односе на садашњи политички живот народа Албаније, Бугарске, Грчке, Румуније и Југославије. Турска, чије су везе са народима Југоисточне Европе од првог светског рата у многоме умањене, обухваћена је само оним радовима који се односе на период турског отоманског царства.

Више од 50 научника и специјалиста сарађивало је на овом приручнику, правећи једна избор из мноштва објављених публикација и радова који треба да нас најпотпуније и најрепрезентативније упозна са резултатима домаће и светске науке на пољу проучавања народа и земаља Југоисточне Европе. Књига која обухвата више од 3000 библиографских јединица подељена је на два дела. Први део обухвата општа, а други посебна дела, са најважнијим библиографским приручницима и текућим библиографским публикацијама. Обрађујући библиографске јединице са кратким резимеима, аутор се не држи ни хронолошког ни азбучног реда, али их, где год је то било потребно, систематски повезује, тако да

се читалац веома лако оријентисхе у приказаном материјалу. Томе потпомажу и регистри личних имена и свих публикација на крају текста.

Указујући у предговору на календоскоп изукрштаних назора и схватања на изради једне репрезентативне а не потпуне библиографије, Р. Норецку нас детаљно упознаје и са својом концепцијом и методологијом на изради овог приручника. Истражујући и одабирајући најважнија објављена дела из свих главних друштвених наука једног многонационалног и многојезичког подручја, Р. Норецку се држи једног јасног плана уз доследно примењивање једном утврђених критеријума. Јер само за последњих 50 година на пољу оних научних дисциплина које су обухваћене овим приручником, број књига и чланака прелази 600000 наслова. Шири избор штампаних дела могао би се обрадити само у оним публикацијама које би се ограничиле на неке специфичне периоде, догађаје или језике, као што су библиографије које објављују *Byzantinische Zeitschrift*, *Byzantinoslavica*, *Вестник древној историји*, *American Journal of Philology*, *Југословенски историјски часопис*, *Гласник Земаљског музеја*, итд. Ми не можемо упоређивати рад Р. Норецког са много потпунијом *Bibliographie balkanique* Леона Савађиана у 8 томова, која је објављена на енглеском, француском и италијанском језику од 1920. до 1938. године, нити са *Bibliographie d'études balkanique* коју је објавила Бугарска академија наука 1966. године.

У овом огромном броју штампаних радова он свакако није могао наћи никакву магичну формулу у избору најважнијих публикација. Колико је сваки овакав избор из огромне научне литературе и дискутабилан и мањкав може се закључити и по томе да је, примера ради, само о Сарајевском атентату до сада објављено

више од 4000 радова. Он је несумњиво успео у једном, да избором најважнијих дела пружи једну репрезентативну панораму свих друштвених научних дисциплина у земљама Југоисточне Европе. И управо у том и таквом избору и лежи вредност овог приручника за истраживања на пољу балканистике.

Драгољуб Драгојловић

The Austrian History Yearbook (Vol. III, Part 2): THE SOUTH SLAVS AND THE POLES UNDER THE HABSBERG MONARCHY

At first glance, a comparison of the roles of the Serbs, Croats, and Slovenes, on one hand, and the Poles, on the other, in the nationality problem of the Habsburg monarchy will seem very difficult. Not only does this entail a contrast of a homogenous cultural group (the Poles) with a heterogenous one (the South Slavs whose dissimilarities are thus tremendous), but also deals with two areas which historically and geographically have scarcely had any contact.

The essays in the *Austrian History Yearbook* (Vol. III, Part 2)¹ which pertain to the South Slavs and to the Poles often mention the integrating and disintegrating roles each played within the Habsburg monarchy. What emerges as most interesting is that while the South Slavs were increasingly becoming a disintegrating force, the Poles were abandoning their previous disintegrative position for one of staunch support. But given the nature of the monarchy which they were supporting, integration here was no more than the support of a disintegrating policy. With the collapse of the Dual Monarchy, the Habsburgs had nowhere to turn to,

while the Poles had a restored Poland, which had always remained their ultimate goal.

Significant to each area's development in the nineteenth century was their geographic composition. The Poles were the dominant nationality in their sector, Galicia. The South Slavs, however, were scattered over various areas and it may be safely said that their status often resembled the Ruthenian's under Poland. In their respective essays on the Serbs and on the Slovenes, Wayne Vucinich and Fran Zwitter develop this ethnical confusion as one of the major factors nineteenth century Yugoslavism, that is, the search for ethnical grounds. Also important here was the ethnical interspersing of the South Slavs among themselves which gave the South Slav movement a great deal of internal friction.

It is important to note now Habsburg policies took advantage of both the Poles' and the South Slavs' ethnical composition. In 1846 the Austrians instigated a jacquerie of the Polish peasantry of Galicia against their landlords which greatly dented Polish hopes of

¹ Wayne S. Vucinich, *The Serbs in Austria—Hungary*; Dimitrije Đorđević, *The Serbs as an Integrating and Disintegrating Factor*; Charles Jelavich, *The Croatian Problem in the Habsburg Empire in the Nineteenth Century*; Bogdan Krizman,

The Croats in the Habsburg Monarchy in the Nineteenth Century; Fran Zwitter, *The Slovenes and the Habsburg Monarchy*; Piotr S. Wandycz, *The Poles in the Habsburg Monarchy*; Henryk Wereszycki, *The Poles as an Integrating and Disintegrating Factor*.

overthrowing their Austrian yoke. Similarly among the South Slavs did the Austrians fight fire with fire; as in the case of the Croats and Serbs against Hungary in 1848–49. Austrian obstructionism was typical of the overall Habsburg policy which vented agrarian and national feelings negatively and unscrupulously.

The Habsburg undoing is often connected with their late acquisitions which here a relevant to both the Poles and the South Slavs. Unlike the traditional dynastic gains of the Habsburgs, Galicia was annexed for no better reason than to prevent Russia's takeover there. Before Austrian rule could be consolidated, the Napoleonic era added to the already virulent Polish national feelings and thus, Austria gained a fully developed seed of its own undoing. Similarly did the acquisition of Bosnia—Herzegovina affect Austria in its attempts to stem the tide of South Slav nationalism. That Austria at the time of the annexation of Galicia did not comprehend its nationalistic implications is understandable. However, its lack of foresight in 1878 and 1908 proved to be tragic.

This leads us to the influence of external factors on the Poles and South Slavs within the Empire. Polish national activities in Galicia were usually connected with Polish activities in Prussia and Russia. The failures under Napoleon, of 1830, and especially of 1863 had a strong impact on the role the Poles played under Austria. Their massive post — 1863 soul searching led to an acceptance and open support of Vienna in return for a largely autonomous control over Galicia. This also formed the conception of Galicia as the Piedmont for Polish reunification. Though a radical departure from previous Polish attitudes, when seen in the light of tremendous national setbacks, the Poles seemed to have no other choice.

Dmitrije Đorđević's essay on the Serbs concentrates on the impact independent Serbia had on the South Slavs within the Monarchy. Ivo Lederer's commentary is

overly critical of Đorđević's pervasive theme and his haste to equate South Slav aspirations with those of Serbia. Lederer further comments on the need to develop the psychological aspects of these national movements. It seems however that there are psychological aspects implied in Đorđević' article. For despite the varied aims of the South Slav movements, the existence of Serbia gave the South Slavs a Piedmont if not by choice, then by necessity. For one, Đorđević's immigration statistics substantiate his position. Also the fact that the Illyrian movement settled in Belgrade in Belgrade points to Serbia's attractiveness and utility. Even Starčević's Croat Party of Rights could not ignore it. As Charles Jelavich notes, despite their mutual animosities, the South Slavs were drawn together by a greater goal and Serbia's presence served as a guiding light.

Serbian and Habsburg interests clashed most significantly over Bosnia—Herzegovina. The Austrian gains of 1878 were a sharp blow to Serbian aims and lay a basis for future conflicts over this region. They also hastened an eventual Serbo-Croat coalition since Serbia and Montenegro were left as the sole South Slav areas outside the Habsburg sphere.

In conclusion, then, it is evident that as World War I approached, South Slav nationalism was gaining strength. Austria's repressive attentions were focused mainly on these South Slavs and they were ultimately overcome. On the other hand, the situation of the Poles was perhaps typified by the conditions within Galicia at this time. Economically, it was in a state of chronic depression, yet it was the source of the emperor's strongest support. Thus, any greater substance to this support was obviously lacking. For all seven of the articles being dealt with here imply, that in the final analysis, the monarchy was bereft of any actual backing.

Wladyslaw Pleszczyński,
University of California,
Santa Barbara

EAST EUROPEAN QUARTERLY (March, 1967 to September, 1970)

In the fifteen issues of the *East European Quarterly* published between March, 1967, and September, 1970, approximately one — third of the individual articles concern themselves with the major countries of the Balkan Peninsula. These articles are of a wide variety; some are interpretive essays on specific problems which attempt, on the basis of primary materials, to offer new or different historical insights; other essays are summary, general accounts of various developments of interest in the Balkans. The contributors to the *Quarterly* include both European and American scholars of different professional training.

Two essays deal with the Balkan countries as a whole. Frank Marzari contributed an engaging essay to the June, 1969, issue entitled »Some Factors making for Neutrality in the Balkans in August — September 1939«. Making thorough use of German, Italian and British foreign office sources and the Ciano Diaries the author suggests that Allied sensitivity toward Italian neutrality precluded the possibility of getting Yugoslavia, Greece, Rumania and Turkey into the war in 1939 on the Allied side. In the January, 1968, issue Leonard Bushkoff's essay »Marxism, Communism and the Revolutionary Tradition in the Balkans, 1878—1924« takes another measure of the scope and effectiveness of revolutionary Marxism throughout the Balkans. Young socialist parties hesitated to involve themselves in the agrarian and nationality problems that were the issues of the day because of the theoretical difficulties involved.

Among the essays dealing with specific countries those on Yugoslav affairs are the most numerous and professional. Dimitrije Đorđević, in his article »Contemporary Yugoslav Historiography« (March, 1967), describes the decentralized organization of historical research in Yugoslavia and outlines the many areas in which research is in progress. A very fine, extensive es-

say was contributed by Dragan R. Zivojinovic to the September, 1967, issue. »The Emergence of American Policy in the Adriatic: December 1917 — April 1969« is heavily documented with American sources and clearly outlines the gradual formulation of a firm American policy in the Adriatic. W. A. Owings' article »The Serbian Social Democrats and the National Question before 1914« (March, 1968) points out that Serbian socialists, while always favoring a vague »democratic federal« unification of the Balkan Slavs, did not come to grips with the national question until the annexation crisis of 1908. John Fine, Jr., in his short essay »Was the Bosnian Banate subjected to Hungary in the second half of the 13th Century?« (June, 1969), after analyzing scattered documentary sources, mainly Hungarian, offers an emphatic »No« in answer to this less than pressing question. Stanley B. Kimball notes the importance of the first South Slav cultural institution in furthering Yugoslav national awakening until Belgrade took the lead in the late 19th century in his article »The Serbian *Matica* — Prototype of Austro — Slav Literary Foundations: The First Fifty Years 1826—1876« (September, 1969).

Essays in the *Quarterly* dealing with Rumania are fewer in number and generally less impressive. M. Berza of the University of Bucharest has offered an essay in French on the Rumanian historian, Nicolae Jorga (September, 1968). Vasile Netea's article »The Year 1918 in Rumania« (March, 1969) attempts to sketch the movement in Transylvania for unification with the other Rumanian provinces. The essay is footnoted randomly, over simplified and generally useless. A second essay, by Ion Aluas (January, 1970) also deals specifically with Transylvania. Dr. Aluas investigates some of the methodological problems involved in studying industrialization and peasant migration in Transylvania in the years before the First World War. Stephen Fischer — Galati, in the June, 1967, issue briefly

but thoughtfully comments upon the changing image of France in Rumania from the early 19th century to the present.

The problem of national images is also confronted by Michael B. Petrovich in »The Russian Image in Renaissance Bulgaria (1760—1878)« (June, 1967). The author suggests that the Russian image was always ambivalent in Bulgarian eyes. Other essays concerning Bulgaria include a sketch of the history and recent activities of the Bulgarian Academy of Sciences by Marin V. Pundeff (September, 1969), and a brief evaluation of »The Bulgarian Writers' Protest of October 1940 against the Introduction of Anti-Semitic Legislation into the Kingdom of Bulgaria« by Frederick B. Chary (March, 1970).

George W. Hoffman's essay »Thessalonika: The Impact of a changing Hinterland« (March, 1968) is a general account of trade thro-

ugh Thessalonika and how it depended historically on stable conditions, peace and the unity or cooperation of the hinterland territories. Numerous maps are included.

The most recent issue of the *Quarterly* (September, 1970) is devoted completely to cultural anthropology and archaeology in contemporary East Europe. Three essays deal with Bulgaria (by Philip V. R. Tilney), Rumania (by Paul H. Stahl, and Yugoslavia (by Joel M. Halpern). All these essays are factual and informative, offering a summary of investigations, methodology and publications on cultural anthropology in the respective countries.

The usefulness and interest of the *East European Quarterly* are enhanced by the Book Review section in each issue which offers numerous reviews of recent literature much of it on the history and culture of the Balkans.

James B. Street,
University of California,
Santa Barbara

ПАРИСКА КОМУНА 1871—1971. Књ. 1—2, Београд 1971, Стр. XLVII+1650, 24x17.

ПОВОДОМ 100-ГОДИШЊИЦЕ Париске комуне и Другог конгреса самоуправљача Југославије Институт за савремену историју објавио је у два тома књиге *Париска комуна 1871—1971* коју су уредили Перо Дамјановић и Ашер Делеон.

Краткотрајна Париска комуна оставила је поред оригиналних докумената трага на многе учеснике и савременике, што се одразило и у њиховим делима, записима, писмима и слично. У првом реду то се односи на представнике радничке класе, на револуционаре и социјалисте Француске, а затим и на представнике пролетаријата у осталим земљама. У њима долазе до изражаја њихова схватања о Комуни, њихово интересовање за Комуни, примери помоћи коју су они пружили првој пролетерској

револуцији, рад на њеној одбрани и сл.

Све то најбоље се може сагледати из књиге која управо доноси такве радове и документа.

Прва књига садржи оригиналне документе и најзначајније радове о Комуни. Поред избора списка Маркса, Енгелса, Лењина о искуствима и историјском значају Комуне (I део), у њој се први пут објављују у нашој земљи декрети и документи Париске комуне, који садрже званичне одлуке Комуне о изградњи нових облика друштвеног и државног живота (II део). Поред тога у књигу су укључена писма и изјаве чланова Комуне као и других представника радничког и социјалистичког покрета у времену од Комуне до Октобра о њеним делима; запи-

сници са седница Комуне и Интернационале о Комуни (III део).

Друга књига садржи више расправа и избор докумената из оновремене штампе о одјецима Париске комуни у југословенским земљама (IV део). Расправе су дали: др Драгослав Јанковић: О друштвенополитичким приликама у Србији у доба Париске комуне; Никола Петровић: Одјеци Париске комуне у српској јавности Војводине и Уједињеној омладини српској; Перо Дамјановић: Светозар Марковић у односу на западноевропски социјализам у доба Париске комуне; др Драгослав Јанковић: Прве радничке демонстрације у Србији (у Крагујевцу 1876. године) „Црвени барјак“; др Мирослава Деспот: Почети радничког покрета и политичке прилике у Хрватској у доба Париске комуне; др Стијепо Обад: Одјек Париске комуне у страначком животу Далмације; др Василије Мелик: Париска комуна и Словенци; др Фердо Гестрин: Утицај Париске комуне на политички развој у Словенији; Јагош Јовановић: Одјек Париске комуне у Црној Гори; Недим Филиповић: Један докуменат о одјеку Париске комуне у Босни; др Данчо Зографски: Први македонски социјалистички листови о Париској комуни.

У посебном (V) делу, Принципи Париске комуне и самоуправљање у социјалистичкој Југославији — дати су најзначајнији радови Ј. Б. Тита, Е. Кардеља, Б. Кидрича и документи о појави и карактеру нове револуционарне власти у социјалистичкој Југославији, о развоју друштвеног и радничког самоуправљања и о комуналном уређењу. Овде су укључени и најзначајнији реферати и документи са Другог конгреса самоуправљача Југославије. (Говор Ј. Б. Тита на почетку и завршетку конгреса, 9. резолуција и др.)

У научно-информативном делу (VI део), поред осталог, објављује се хронологија, две библиографије о Комуни (југословенска и инострана) и биографије комунара. Југословенска библиографија (аутори М. Весовић — М. Матић) обухвата око 600 библиографских јединица посебних издања и чланака и прилога из часописа и штампе који су написани или преведени и објављени код нас у стогодишњем периоду 1871—1971. Ово је прва у нас библиографија урађена на тему Париске комуне. Инострана библиографија (аутор Ашер Делеон) представља селекцију из богате литературе (више хиљада библиографских јединица) о разним аспектима Париске комуне. Обухваћене су само књиге и брошуре. Одбир је извршен с покушајем да се узму у обзир могући интереси наших читалаца за даље проучавање Комуне и њеног утицаја на друштвена кретања и развој радничког покрета.

У књигу је унето обиље факсимила и фотоса из доба Комуне и из наше револуционарне прошлости као и специјални прилози Лубарде, Куна и других уметника.

Ми до сада нисмо имали овакво издање у коме су на једном месту прикупљена, обрађена и научно апаратуром опремљена најважнија документа и радови о Комуни. Њихову прегледност, приступачност и разумевање употпуњава и опширна расправа П. Дамјановића и А. Делеона: *Париска комуна 1871—1971* која нас упознаје са најзначајнијим тековинама, револуционарним, идејним и теоријским наслеђем Комуне и актуелношћу тог наслеђа за данашње генерације бораца за социјализам и радничко самоуправљање.

На крају књиге дат је индекс имена и попис илустрација.

П. М.

ИСТОРИЈА XX ВЕКА. Зборник радова Института за савремену историју у Београду (раније, Одељења за историјске науке Института за друштвене науке у Београду) I — XI, 1959 до 1970. године.

На иницијативу Одељења за историјске науке Института друштвених наука у Београду, у циљу припремања и кадрова и грађе за писање IV и V теме Историје народа Југославије (Период 1918. до 1945), покренут је још 1959. године Зборник радова Историје XX века са основним задацима окупљања и издизања млађих научних радника из области најновије историје и монографике обраде важнијих питања из историје народа Југославије у XX веку.

У току протеклих једанаест година из штампе је изашло 11 бројева овог зборника са укупно 55 прилога. Поред низа већих или мањих прилога који обрађују историју народа Југославије у XX веку, у овом зборнику је штампано и 17 нешто ширих прилога из балканске проблематике и опште историје који, углавном, обрађују политику великих сила према појединим земаљама на Балкану или балканске међудржавне односе.

Већи део ових прилога је аналитичког карактера и писан је на темељима богатог фонда домаће и иностране архивске грађе. Покушаћемо да пружимо кратак осврт на ове прилоге.

Краћа студија Јована Марјановића: „Прилози историји сукоба народноослободилачког покрета и четника Драже Михаиловића у Србији 1941“ (Зборник радова I, 1959, стр. 153—234), иако према наслову обухвата југословенску проблематику, ширим захватом проблема који обрађује, посебно обрадом ставова Велике Британије према четницима у Југославији, побуђује шири интерес и претставља тему од општег значаја. Издавајући се озбиљношћу, богатством коришћених домаћих и страних извора и вештим откривањем суштине мешања спољних фактора у овом сукобу, ова краћа студија Јована Марјановића остала је до данас у југословенској историографији највреднији прилог у овој области.

Димитрије Борбевић објавио је у Зборнику II, 1961. чланак „Покушаји српско-угарске сарадње и заједничке акције 1906. г“ (стр. Зборника 353—384). Базирајући своја казивања на богатом фонду домаће и стране архивске грађе, аутор је прегледно обрадио гајне покушаје остваривања сарадње опозиционих снага у Мађарској са Србијом 1906. Аутор зналачки открива и анализира факторе који су довели до ових покушаја као и објективне немогућности њиховог остваривања.

Са аспекта разјашњавања основних смерова политике великих сила према Балкану, посебно је интересантна студија Живка Аврамовског: „Сукоб интереса Велике Британије и Немачке на Балкану уочи другог светског рата“ (Зборник II, стр. 5—162). Аутор је користио шири фонд страних и домаћих архивских извора. Довољно пажње је посвећено откривању и анализи суштине политичких, економских и стратигијских интереса и противуречја ових великих сила на Балкану. Поред осталог, обрађена су начувања Велике Британије да очува своје позиције на Балкану као и путеве јачања и учвршћивања доминације Немачке у политичком и привредном животу на већем делу балканског и средњоевропског простора.

Друга студија Живка Аврамовског: „Италијанска економска пенетрација у Албанији 1925. до 1939“ (Зборник V, стр. 137—224), чини у извесном смислу јединство са првом, јер у знатном делу обрађује основне компоненте балканске политике друге велике силе, фашистичке Италије, којој је Албанија требало да послужи само као прва степеница на путу за продор на Балкан.

У трећем, нешто краћем прилогу Живка Аврамовског: „Питање совјетско-румунског пакта, над Титulesка и последице за румунску спољно-политичку оријентацију“ (Зборник VII, стр. 5—92), об-

рабује се сасвим нова компонента на релацији одноа Велике силе — Балкан. Аутор је и овде на темељима богатог фонда примарних података прегледно обрадио прогресивна настојања остваривања сарадње између прве Социјалистичке земље СССР — и једне мале балканске земље. Антидемократске снаге у Румунији, уз помоћ Немачке, успеле су да спрече ову сарадњу, да оборе Титулеску и да обезбеде везивање Румуније за нацистичку Немачку.

Чланак Љубе Бобана: „Око Мацехових преговора са грофом Баном“ (Зборник VI, стр. 302—357), захвата ширу проблематику, обрађује политику фашистичке Италије према Југославији и Балкану и открива основне смерове Мусолинијеве експанзије.

Сличан карактер има и краћа студија Богдана Кризмана: „Јадранско питање на Париској мировној конференцији, од 28. јуна до 28. децембра 1919“, (Зборник VII стр. 257—343). И овај аутор, уз коришћење богатог фонда есенцијалних извора, открива и објашњава основне смернице балканске политике великих сила: Француске, САД и Велике Британије, уз чију је подршку и сагласност Италија могла да наметне своје обрасце решавања јадранског питања на штету знатног дела хрватског и словеначког народа који је отцепљен од своје матице и предан на управу туђину.

Уз коришћење богате изворне грађе из домаћих и иностраних архива Вук Винавер у студији: „Југословенско-совјетски односи 1919—1929“ (Зборник VII стр. 93—186), обрађује ставове владајућих групација и опозиције у Југославији према СССР-у непосредно у годинама после првог светског рата. Аутор је с посебном пажњом обрадио питање признања СССР-а и успостављања југословенско-совјетских дипломатских односа за што су се залагале неке опозиционе странке у Југославији.

У својој другој расправи: „Енглеска и италијанско заокружење Југославије 1926—1928“ (Зборник VIII стр. 73—165), Вук Винавер

обрађује веома важну тему балканске политике. У политици константног притиска на Југославију, фашистичка Италија је у свим приликама користила све могуће унутар југословенске или балканске нерешене проблеме, увек окупљајући све оно што је ишло против Југославије и радило на њеном уништавању или пак разбијању. Убедљиве анализе Вука Винавера и у овом прилогу поткрепљене су низом података из домаће и иностране архивске грађе.

Чланак Ивана Катарџијева: „Македонско питање у односима савезника у току 1918, са посебним освртом на политику Француске, (Зборник VIII, стр. 361—418), рељефно обрађује мешање великих сила у једно од основних проблема унутрабалканских односа.

Андрија Митровић, у нешто широј расправи „Априлски преговори о јадранском питању на конференцији мира 1919 године“ (Зборник VIII, стр. 271—361), даје прегледну слику балканске политике великих сила на овој конференцији и борбе Италије за добијање што већег дела хрватске и словеначке етничке територије.

Ладислав Деак (Братислава) у чланку: „О питању нормализације политичких односа Југославије према СССР-у у годинама 1933—1936“ (Зборник IX стр. 245—293) пружа нам успешан преглед развојка југословенско-совјетских односа до 1936.

Како смо већ раније споменули, у овој публикацији објављено је и неколико запажених прилога из области унутар балканских односа.

Чланак Десанке Тодоровић: „Питање југословенско-бугарске границе на Мировној конференцији у Паризу 1919 године“ (Зборник IX стр. 63—132), обрађује једно од нарочито осетљивих унутрабалканских питања у које су се с посебним интересовањем уплутале велике силе.

Сличну проблематику захвата и други чланак Десанке Тодоровић: „Став Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца према миров-

ном уговору са Турском у Севру 1920 (Зборник XI стр. 231—268). Овде се, поред осталог, обрађују и међусобни односи Југославије и Турске непосредно после I светског рата.

Чланак Живка Аврамовског: „О ставу југословенске владе према деветојунском преврату у Бугарској 1923. године“ (Зборник IX стр. 133—186), пружа, целовиту слику држања југословенске владе и режима према покрету Стамболскога у Бугарској.

Вук Винавер у чланку: „Неуспели покушаји југословенско-мабарског зближења 1924—1926“ (Зборник IX, стр. 187—244), даје интересантан прилог из области југословенско-мабарских односа. Аутор овај проблем успешно сагледава и објашњава у ширем контексту међубалканских односа.

Jerzy Pawlowich (Варшава) у

чланку: „Пример Југославије, одјек ослободилачког рата народа Југославије у пољском покрету отпора“ (Зборник XI стр. 310—366), на подацима, углавном, пољске архивске грабе обрађује одјек ослободилачке борбе народа Југославије у покрету отпора у Пољској и открива присне везе и узајамности пољског и југословенског револуционарног и ослободилачког покрета.

Зборник радова: „Историја XX века“, у целини представља једну од вредних публикација не само из новије историје народа Југославије већ и шире за балканску и општу историју. Он ће допринети да се историја народа Југославије сагледа у пуној узајамности и везаности са историјом и судбином осталих балканских народа.

Душан Лукач

DICTIONNEUR ÉTYMOLOGIQUE DE LA LANGUE CROATE ON SERBE.
Rédaeteurs Mirko Deanović et Ljudevit Jonke, Collaborateur dans les travaux préparatoires et du texte Valentin Putanee, — Tome premier, A-J.
Académie des Sciences et des Beaux-arts, Zagreb 1971.

Le rythme des recherches scientifiques en général, aussi dans les études linguistiques, de temps en temps fait remarquer les ouvrages très importants et qui indiquent les époques nouvelles du progrès d'études. C'est de la même façon que le Dictionnaire étymologique de la langue serbe resp. croate par Petar Skok signifie une data importante pour l'histoire de la langue serbo-croate et pour les études de la mixoglotte balkanique.

Ce Dictionnaire sous le titre *Etimologiski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* est composé sur la base lexicque du Dictionnaire de l'Académie Yugoslavie, dussi du dictionnaire de Broz—Iveković. La perspective ancienne lexicque est représentée par les lexemes contenus dans les vocabulaires des anciens auteurs. Ce cadre général correspond à la conception de l'auteur d'une perspective étymologique, qui avait été indiquée par ses études conser-

nant la latinité de l'ancienne Province Dalmatie. De l'autre côté se sont les études onomastiques de la côte adriatique et des îles, également les recherches toponymique de la Voivodina, de la Serbie du Sud (Kosovo), etc. Toutes ces recherches de vocabulaire, d'onomastique et de sémantique constituent le fond très large nécessaire pour les études d'étymologie. Toute la vie laborieuse de notre auteur savant se reflète dans les résultats de ses études complexes étymologiques et mixoglottiques. Il ne faut pas oublier non plus que les recherches concernant les langues slaves et les problèmes de l'étymologie slave et balkaniques prénaient leur essor surtout depuis la fin du dix-neuvième siècle (Meillat, Vasmer, Vailant; Jakl). L'auteur devait bien connaître toute la richesse de faits linguistiques, toutes les entreprises concernant les langues slaves du Sid et les autres langues balkani-

ques, tout ce qui défile devant nous avec les solutions étymologiques acceptées ou formulées par Skok.

L'esprit analytique par excellence et curieux, romaniste et slavisant en même temps, Petar Skok a trouvé la moyen de constater les faits de mixoglottie intégrés dans les processus évolutifs de la langue serbe resp. croate, dans les faits dialectologiques de cette langue.

Les dictionnaires étymologiques des langues slaves, ceux de Miklosich et de Vasmer, aussi de Machek, très utiles aux études des langues slaves, se contentent de nous présenter les résultats soutenus par une analyse phonétique et structurale, sans oublier de noter quelque fois les opinions opposées. Petar Skok suit cette tradition par yyé qqt

le fait même du caractère informatif des dictionnaires étymologiques en général. Pourtant un grand nombre, on peut même dire un nombre imposant d'étymologie dans le dictionnaire de Skok nous présentent les analyses, les discussions concernant toutes les opinions opposées, enfin les résultats admis ou proposés par l'auteur laissait quelquefois la question ouverte. Ces, articles, ces dissertations sur les questions d'une importance spécifiques, englobés dans ce volume, représentent un caractère scientifique prononcé, le plus souvent aussi les coïncidences thématiques des problèmes slaves et de la mixoglottie balkaniques.

La structure de certaines étymologie nous explique le procédé méthodologique de l'auteur, qui étudie toutes les variations des processus évolutifs, tant qu' il est informé. Le cas le plus intéressant est l'article sur l'anthroponyme *Alexandre*. On y voit toutes les variantes, aussi celle émancipée, *Skender* avec ses dérivées, donc non seulement le nom du chef d'état albanais *Skender-beg*, mais aussi le patronyme serbe *Skenderović*.

En principe les dictionnaire étymologiques ne sent pas en état de nous présenter tous les résultats évolutifs au même degré d'intensité. Dans les cas ou l'analyse et la discussion ne donnent pas un ré-

sultat acceptable, l'auteur préfère de constater les doutes concernant les solutions proposées, et par la même de laisser la question ouverte, p.ex. *aldum*, *bigla*.

Dans ce sens je voudrais bien signaler la discussion concernant l'hydronyme *Bojana*. Avec raison l'auteur préfère de ne pas rattacher cet hydronyme au lexème alb. — guègue *Bune*. Il fait appel à la formation structurale — *enna*, — *anna*, cherchant les coïncidences. Pourtant il conclue que le sens de ce mot ne peut pas être indentifié («Značenje riječi ne može se ustanoviti»). Il a bien fait d'avoir laissé la voie ouverte. C'est la base *boi* — qui indique la solution. Cependant il n'était pas loin de reconnaître la valeur primaire de la base *boi*, étant donné qu' elle se rapporte au toponyme *Bojanei* (de provenance étonymique), mais dont la structure est postérieure aux antroponymes *Bojana*, *Bojan*. C'est la même base que nous offre le mont *bùnaco* (*o:u*), rattaché par l'auteur même à la forme **bovina* resp. **bovinus*. Cette ininterprétation indique la même base **boi* — **bo(v)i* — dans le mon de la fleuve *Bojana*, qui nous dévoile non seulement l'éthonyme celtique *Boii* mais aussi nous fait comprendre l'occupation de cette tribu celtique.

Pour faire remarquer toutes les difficultés qui accompagnent la méthode étymologique nous allons nous arrêter devant le mot *blana*, dont la parallélisme avec **bolto* n'est pas acceptable. Le mot *blana* rapproché à la base **blanc* se prête à faire comprendre les significations sémantiques «membrana, kožica, pergament».

L'auteur tenait à ne souterir qu'une variante. Dans ce cas là *brèskva* devrait remplacer *braskva* (d'après Belostenec), aussi les autres variantes généralisées, p.ex *barjak* (au lieu de *barjak*). Egale-ment l'arrée plus large pour certains mots: *alem* est devenu un mot poétique général, connu non seulement dans la plaine de Kosovo; de même — *jatagan*. Le mot dialectal *borgunlik* a un accent bref (non: û).

Toutes ces remarques de caractère secondaires, inévitables dans les entreprises scientifiques de ce genre, ont été constatées pour stimuler les *Adenda*, qui devraient être ajoutés au tome troisième. Il faut penser aussi à utiliser les étymologies publiées depuis l'année 1955. De cette façon le dictionnaire étymologique de Skok, avec des deux tomes qui suivront, restera pendant longtemps l'oeuvre de l'importance absolue pour les études slaves et balkaniques.

Mil. Pavlović

ПРИЛОЗИ БАЛКАНОЛОШКОМ ПРОУЧАВАЊУ ДОСИТЕЈА И ВУКА.
Ковчежић — прилози и грађа о Доситеју и Вуку I—VIII (1958—1968)

Доситеј Обрадовић и Вук Карацић — српски писци XVIII и XIX века — припадају оном малом броју мислилаца који стварају епоху. Њихове просветитељско-реформаторске идеје прошириле су своје хоризонте, поред српског, и на све друге југословенске, балканске и неке суседне народе. У том сплету њихових утицаја, од многобројних прилога у *Ковчежићу*, приказујемо само оне који шире осветљавају културне везе балканских народа, у овом контексту — Срба, Румуна и Бугара.

Димитрије Цикинџал, румунски парох у Малоу Бечкереку и једно време катихета на арадској препарандији, превео је 1802. на румунски језик Доситејеве *Совјете*, 1808. превео је *Собраније*, а 1814. *Басне*.

О Цикинџаловом румунском преводу Доситејевог *Собранија* писали су раније Тихомир Р. Борђевић (*Доситеј Обрадовић и Румуни*, Српски књижевни гласник XXVI/1911, бр. 6, 452—461) и Павле Поповић (*О грчком преводу Доситејева „Живота“ и румунском преводу „Собранија“*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, VIII/1928, 177—179). Сматрајући да питање није довољно исцрпено Милорад Павић чини још два прилога о Доситејевом *„Собранију“* (I/1958, стр. 130—136). Павић полази од Цикинџаловог превода *Собранија* нађеног у Народној библиотеци у Бечу (Österreichische Nationalbibliothek) под бр. 78. и 117. и допу-

њује П. Поповића у опису румунског превода, наводећи у српском преводу цео Цикинџалов предговор *Собранију*. На другој страници књиге — каже Павић — наспрам посвете Доситејевом синовцу Григорију Обрадовићу (о коме говори у другом прилогу), налази се мото из Сократа. Ту је Цикинџал у румунске стихове препевао Доситејеве речи: „... више ваља почитовати и ценити душу словесну, него ли сва богатства овога света“. Ово место је из оног дела Доситејевог *Собранија*, чија VI глава *О историји и о помињању славни људи* доноси Сократову биографију. Тај део свога превода Цикинџал није штампао. Како уз то, на завршетку румунског превода, стоји назначено да је ту крај првог дела, Павић закључује да је Цикинџал превео цело *Собраније*, али о једном трошку није могао да га штампа. Зато би се рукопис тога другог дела у румунском преводу „можда још могао наћи“.

Доситејеви „Совјети“ на румунском језику — наслов је прилога Вукосаве Н. Карановић (II/1959, стр. 82—89). Она у Одељењу ретке и старе књиге Библиотеке Румунске академије наука, под синг. бр. 651, налази Доситејеве *Совјете* у румунском преводу Димитрија Цикинџала. Упоређујући превод с оригиналом В. Карановић указује, уз нека верније преведена места, и на извесне измене и разлике у преводу. Најпре примећује да су наслови и поднаслови свих пет поглавља верно

преведени. Сами пасуси, међутим, најчешће су сажимани; од два, три па и више пасуса, стваран је један; две или више реченица сливене су у једну, али превод од своје суштине није ништа изгубио.

О преводу Доситејевих „Басана“ на румунски језик расправља Теодора Петровић (II/1959, стр. 75—82). Полазећи од тога да је Цикинбалов превод Доситејевих *Басана* од наших људи у рукама имао једино Ј. Ст. Поповић, који тврди да их је Цикинбал „тако добро и у духу Доситеја превео“ и да је због тога превод претрпео „многе неугодности“, Т. Петровић са доста аргумената показује да је Цикинбал имао великих неприлика „и пре штампања свога превода *Басана* и без везе са њим“. У прилог томе наводи да се он већ 13. маја 1814. помиње као „од званја дигнути катихета препарандије арадске“, зато што је „по епархији арадској, вршачкој и темишварској скупљао потписе на један тајни акт упућен аустријском цару, у коме се захтевало да убудуће само Румуни могу бити епископи у арадској епархији...“ Како је његов превод Доситејевих *Басана* изишао тек у августу исте 1814. године, када је већ био отпуштен из службе, то неугодности које је претрпео немају никакве везе са његовим преводом. Штавише може се рећи да је Цикинбал изгубио службу зато што је широко унију међу Румунима у Араду. Можда се у сврху пропаганде уније послужио и текстом Доситејевих *Басана*; утолико пре што су после тога и други преводиоци Доситеја слично чинили. У прилог томе наводи како су поступали бугарски преводиоци прилагођавајући Доситејеве списе „у духу протестантског учења“ и „приликама грчко-бугарске црквене борбе“ (ср. Божан Пенев, *Доситеј Обрадовић код Бугара*, Српски књижевни гласник XXVI/1911, 450—451).

Напослетку, знајући да је ово питање веома замршено, Теодора Петровић признаје да је циљ овога чланка само да подстакне добре зналце румунског језика да

пронађу Цикинбалов превод Доситејевих *Басана* и упореде га са оригиналом, да пронађу архивску грађу о том питању — првенствено на румунском језику; по могућности, да пронађу и ону тајанствену „другу књигу“ Цикинбалу, која је, можда, за решавање овог проблема пресуднија од његовог превода *Басана*.

О презимену „романског епископа Ђиуке“ (III/1960, стр. 175—176), краћу белешку даје Б(оривоје) М(аринковић). У досадашњој литератури о Доситеју ово презиме се најчешће употребљавало у облику „Ђиука“ — закључује Маринковић, додајући да је у чланку *Румуни у доба Доситеја и Вука* (Страни преглед, Београд, I/1927, св. 2, 124—125), познати румунски историчар Н. Јорга, саопштио нову варијанту овог презимена („Геука“).

Напис Б. М(аринковића) „покренуо је једно питање које стоји отворено... већ дуго времена“, констатује Раду Флора (*Молдавски митрополит Леон Геука*, VIII/1968, 37—45), и додаје: „А већ је крајње време и да се види тачан идентитет (и правилна транскрипција имена) овог великог Доситејевог пријатеља...“ Пре свега, Доситејев пријатељ — није био само *романски епископ*, већ је касније постао и молдавски митрополит; тиме је антиципиран и одговор на мишљење у литератури — које наводи и Б. М. — да је романски епископ био *незнатна личност*. Уз примену филолошког метода Раду Флора показује да је право *презиме* румунског митрополита — *Геука* (на румунском: *Gheuca*; у српској фонетској транскрипцији: *Гјеука*, са рашчлањењем слогова *Гјеу-ка*, а нипошто *Гје-у-ка*). Потврду за то налази и у најновијем румунском ономастичком речнику Н. А. КонстантINESCU (N. A. Constantinescu, *Dictionar onomastic românesc*, Editura Academiei R. P. R., București, 1963, стр. 282), у коме се наводи и породично име *Gheuca*; у егземпификацији се даје као пример баш „митрополит *Леон Геука*, Албанац пореклом.“

Есопска басна у „Баснама“ Доситеја Обрадовића (IV/1961, стр. 40—107), предмет је расправе Ар Миливоја Сиронића. Он готово у потпуности одбацује, а само делимично коригује досадашња истраживања К. Радченка и В. Чајкановића, као и прилоге И. Шерцера, А. Гавриловића, П. Скока и А. Шмауса. Сиронићева истраживања настоје да покажу да се непосредни извори Доситејевим баснама никако не смеју тражити само код Есопа и Федре, а поготово — и с правом — их не треба тражити у баснама зборника штампаних после Доситејевог збирке. Он сматра да Доситеј за највећи део својих *Басана* није користио античке изворе у оригиналу, већ да је превео неку збирку новијих обрада и парафраза, највероватније са италијанског језика.

Упоредивши Доситејево с одговарајућим оригиналним баснама, Сиронић потврђује одраније познату истину — да ниједна Доситејева басна није веран превод извора. „Доказали смо — закључује Сиронић — да највећи део онога што је у Доситеја друкчије него у оригиналним баснама не потиче од њега самога...“, тј. да је највећи део тих промена ушао у басне давно пре Доситеја. Да Доситеј није био самосталан фабулиста ни прерађивач старих басана, тј. да их није преводио са извора хеленских и латинских, Сиронић хоће да покаже и тиме што сматра да Есопове басне у његово време нису све ни биле штампане. Овакав закључак — ни мало исправан — морао је уследити због тога што Сиронићу није било познато и лајпцишко издање есопских басана од 1741. — *Mithon Aesopiarum συλλογή. Fabularum Aesopicarum collectio. Emendavit... Jo. Gottfr. Hauptman. Lipsiae 1741*); толико пре што и оно броји готово исто толико басана колико и најновије и најпотпуније Хаалмово издање.

Сиронић иза тога додаје: „Да није с оригинала превео оне басне што их има Федров *Appendix*, смислио је, кад се зна да је тај *Appendix* штампан пуних двадесет година иза Доситејевих басана“.

Он је овде усвојио непроверен податак у Касумовића (cf. И. Касумовић, *Матије А. Релковића Басне Есопове*. Рад ЈАЗУ, књ. 207 (1915), 1—93), који наводи да је Федров *Appendix* први пут штампан 1808, не знајући ни један ни други, да је *Phaedri Appendix* био штампан већ 1719, дакле пуних деведесет година раније (cf. *Index editionum Phaedri* у *Phaedri Augusti liberti Fabulae Aesopiae... Bionti* 1784). Јасно је да су, стога, многи Сиронићеве докази ослабљени а закључци неуобичајени.

Указујући на Вукове заслуге за културни препород бугарског народа и на место које му припада у бугарској култури, Борбе Игњатовић (*Прилог проучавању Вукових веза са Бугарима*, VI/1964, стр. 68—89), истиче двојак утицаја Вукове реформаторске мисли: а) његово лично интересовање за бугарски језик и књижевност, и б) несумњиви утицај његових схватања о књижевном језику на неке бугарске филологе и књижевнике.

Одлучно се борећи за своје правописно начело: пиши као што говориш, читај како је написано, Вук је у „Додатку к Санктпетербургским сравнителним рјечницима свију језика и наречја с особитим огледима бугарског језика“, записао и ово: „...Бугари, немајући своје литературе пишу по Славенској ортографији, колико ко зна, не бринући се за прави изговор слова и ријечи; а ја би ћео, да ове ријечи нико ниједне не може друкчије читати, него онако, као што и Бугари говоре, зато сам и написао по мојој ортографији...“ Вукови слабеници код Бугара заиста су покушали да остваре ову његову жељу.

Вук је имао и непосредних додира са Бугарима, с неким се и дописивао. Од бугарских научника Вук се највише дописивао са Спиридоном Н. Палаузовим и Савом Филаретовим. Вук се, наиме, носио мишљу да напише књигу о Србима и Бугарима, због чега се обратио Сави Филаретову за податке који — сачувани у Вуковој заоставштини — опширније говоре о Помацима, Павлаћанима, о Софији и неким блиским местима,

а затим о Берковици, Густендилу и Враци.

У Вуковој заоставштини налазе се и две збирке бугарских речи писаних његовом руком а махом и његовим правописом према источном бугарском изговору, нпр. — кољано, мляхо, любов итд. Вукова реформа је тако и код Бугара створила бурне полемике, штавише две струје: једна је била против, а друга за реформу, али у оквирима могућности које пружају гласовне особине бугарског језика. Прави Вуковац био је Никола Прванов. „Он избацује дебело и танко јер на крају речи, као и слова за сложене гласове (Ш, Ю, Я) и друге, али оставља Ђ и Љ на њиховом етимолошком месту; једном речју, чини компромис између фонетског и етимоло-

шког начела“ — закључује Игњатовић. (Опширније о томе др Борбе Игњатовић, *Никола Прванов — Вуков следбеник код Бугара*. Ковчежић VII/1966, 39—56).

Још већи Вуков поштовалац код Бугара у прошлом веку био је Љубен Каравелов. Плод овог Каравеловљевог интересовања за Вука била је једна топло написана биобиблиографска расправа о њему (Л. Каравелов, *Вук Стефановић Караџић*, Филолошке записи, 1867, вип. 1). Низом оваквих примера аутор овога прилога употпуњује досадашња знања о томе да је Вук први створио веће интересовање за бугарски народ, за његов језик, књижевност и историју у доба када се о томе у научном свету знало врло мало.

Миодраг В. Стојановић

ОСВРТ НА САВРЕМЕНУ АМЕРИЧКУ БАЛКАНОЛОГИЈУ

Балканологија у Сједињеним Америчким Државама, чији су значајнији кораци забележени тек од другог светског рата, налази се у успону. То се манифестује у формирању балканолошких научних центара при америчким универзитетима, стварању нових научних кадрова, проширивању тематике проучавања из области балканологије и интензивној размени научних искустава, научника и научне документације. Балканологија се негује у центрима при универзитетима у Индиани (Блумингтон), Станфорду (Калифорнија), Сиатлу (држава Вашингтон), Талахасију (Флорида), Колумбији (у Њу Јорку), на државном универзитету Калифорније (Лос Анџелес и Санта Барбара) итд. Међу америчким балканолозима, чији се број данас пење на стотину, разликују се три генерације. Прву представљају научници који су ударили темељ развоју балканологије као Б. Шмит, Харисон Томпсон, А. Лорд, Л. Ставрианос, О. Одложилк, Р. Кернер, Ф.

Дворник, Ј. Кларк и др. Њихови наследници начинили су главни продор: професори В. Вучинић, М. Петровић, брачни пар Јелавић, И. Ледерер, П. Шугер, Ф. Галати, И. Сандерс, Ц. Хофман, Т. Стојановић, С. Скенди, Б. Маџешић, М. Пундеф и др. Њихов рад прихватила је најмлађа генерација која данас даље развија балканологију: професори В. Маклелан, Ј. Халперн, Б. Заниновић, Г. Ротенберг, К. Хичинс и др. Њој се придружују најмлађи, који данас закорачују у балканологију као Г. Стоукс, Ф. Шашко, Мајнингер и др.

Тежиште проучавања америчке балканологије још увек се заснива на новијем периоду (XIX и XX века) иако се данас чине покушаји захватања старије прошлости. Из разноврсних дисциплина, највише пажње привлаче историја, економија, политичке и друштвене науке. Услед ширења контакта, честих размена и рада на лицу места, радови америчких балканолога све мање постају синтезе засноване на резултатима

аналитичких проучавања балканских научника, и постају студије засноване на примарној грави. Модерна балканологија добила је последњих година неколико крупних прилога из пера америчких колега: проучавање индустрије у Босни и Херцеговини под аустријском управом (П. Шугар), Србије 1903—8 (В. Вучинић), односа царске Русије и Балкана 80-тих година XIX века (Ч. Јелавић), Светозара Марковића и балканског социјализма (В. Маклелан), албанског националног покрета (С. Скенди) Војне Границе (Г. Ротенберг), грчке политике 1833—1843 (Петропулос) итд. А. Ставрианос је до досада најбољу општу историју Балкана од 1453 до краја другог светског рата. У последње време почело се са преводом грабе: мемоара (Проте Матеје, Теодора Колокотрониса, генерала Макрианиса). Требало би такође навести покушаје који све више освајају да се балканској проблематици приступи интердисциплинарно и компаративно, са захватом укупног балканског подручја. То су студије балканске цивилизације, балканског национализма, односа Балкана са Истоком и Западом. Један од скорашњих примера оваквог приступа је књига аутора о „Савременој Југославији“, коју је припремио В. Вучинић. Међу појединим областима и државама Балкана највише пажње привукла је и још привлачи Југославија и то услед два разлога: њена структура сама по себи представља микрокосмос Балкана; отвореност њене науке, приступачност архивских извора и могућности пружене иностранним научницима стимулансу контакте и научни рад уопште. После Југославије највећи интерес усмерен је Румунији и Грчкој. Тек иза њих долазе проучавања Бугарске и Албаније.

Мислимо да би било од интереса за југословенску балканологију навести пројекте на којима се данас ради у САД, тезе које су одбрањене и чекају да угледају светлост дана, као и тезе чија је израда у току.

Међу пројектима и темама на којима се сада ради занимљива су

истраживања професора Јелавића о облицима југословенског национализма у XIX веку, И. Ледепера о догађајима 1914, К. Хичинса о румунском националном покрету у Трансилванији 1867—1918, Ц. Роџела о Препородовцима у Словенији, С. Кимбала о аустро-словенским књижевним друштвима и издавачким кућама у XIX веку, Г. Торна о односима Централних сила и Румуније 1914—1918.

Последњих година завршене су следеће докторске дисертације:

Bozevich Joseph, Juraj Krizanic: Seventeenth Century Pan-Slav Vizionary (Georgetown University 1968); Urbanski Andrew Bela, Hungary, the Balkans and Byzantium during the Period of the Comnieni (New York University 1964); Brian o Conell, Croatian Politics and Political Parties 1905—1910 (University of Washington, Seattle, 1968); Owings William Adolphe, Socialism in South Slav Lands before 1914 (Florida State University 1965), Rogel Carol, The Slovenes and the South Slav Question 1889—1914 (Columbia University 1966); Traylor Idris Rhea, The Double Eagle and the Fox, the Dual Monarchy and Bulgaria 1911—1913 (Duke University 1965), Stouks Gale, Vladimir Jovanovic, History of Serbian Liberalism (Bloomington, Indiana).

У току је, у разним фазама развоја, израда следећих докторских дисертација: *Bukowski James, Bishop Strossmayer — the Vatican and Catholic Austro-Slavism 1850 1905 (Indiana University); Dobos—Schleicher M., The Croatian Social Democratic Movement before 1914 (Columbia University); Fiechter Ch., Austro—Turkish Relations 1866—1871 (Harward University); Fulton David, Nationalism and Social Democracy in the South Slav Lands of the Habsburg Monarchy 1890—1919, (Indiana University); Slovak Charles, Joseph George Strossmayer, a Croat Advocate at the Habsburg Court 1848—1850 (University of Ininois), Snyder Philip, Austro-Hungarian Policy in Bosnia and Herzegovina 1878—1908 (Rice University); Lampe John, Financial Structure and the Industrial Development of Serbia 1878—1912*

(University of Wisconsin); Bigelow Bruce, *The Failure of Centralist Democracy in Interwar Yugoslavia: The Rise and Fall of the Yugoslav Radical Union 1935—1939* (University of Chicago); Lukić Đ., *Matica Srpska* (Pittsburg); Radovich Frances, *Anglo-Serbian Relations 1903—1906* (Santa Barbara, California); Mirage, *Serbia and the Bucharest Treaty 1812* (Indiana, Bloomington).

II

Овако многострука проучавања могућна су услед корисне политике међусобне размене научника. Посебни резултати постигнути су у погледу америчко-југословенских научних веза. Августа 1969 одржана је у Дубровнику југословенско-америчка конференција за сарадњу у области друштвених наука, уз учешће представника Заједнице југословенских универзитета и америчког Комитета за научна истраживања и научну размену. Заједница југословенских универзитета организовала је у заједници са Универзитетом у Индиани серију семинара у раздобљу 1962—1968. Универзитет у Станфорду организовао је заједно са Југославенском академијом у Загребу неколико успешних симпозиума у Дубровнику. Посебно је активан центар Универзитета у Флориди у Талахасију који већ трећу годину, под руководством професора Маџешића, организује семинаре за своје студенте у Београду у заједници са Центром за међународне студије Факултета Политичких наука Београдског Универзитета.

Државни колеџ у Портланду сваке године доводи у Југославију (Загреб) америчке студенте ради усавршавања у српскохрватском језику. Преко лета 1971 више група америчких студената посетиће Југославију (једна из Тек-

саса, друга из Станфорда). Годишња квота размене за Југославију преко америчке организације IREX износи 100 месеци, за америчке учеснике, 50 месеци за Румунију и 25 месеци за Бугарску. Амерички научници такође користе друге фондације као што су Фулбрајтова, Фордова, Америчког научног друштва или непосредне контакте са југословенским научним институцијама, универзитетима и центрима. У последње време у Америци је у круговима балканолога покренута иницијатива да се прошире студије Бугарске. У пролеће 1971. треба да се одржи у Солт Лејк Ситију, на састанку огранка Америчког славистичког друштва симпозијум посвећен теми југославизма у прошлости. У Сиатлу ће се одржати научни састанак посвећен проблему балканског сељаштва и разним облицима у којима се јавља његова улога у прошлости.

Своје резултате амерички балканолози саопштавају кроз издања својих радова, затим на годишњим скуповима Америчког славистичког као и Историског друштва (централних и регионалних огранака), на посебним симпозијумима посвећеним појединим тесмама као и на листовима часописа (*East European Quarterly*, *Slavic Papers*, *Slavic Review*, *Austrian History Yearbook*, *Journal of Modern History* итд.).

Интерес за балканологију, који све више хвата корена у САД великим делом потиче из привlačности коју комплексни балкански развој у прошлости и садашњости има за младог америчког студента. Као пример овог интереса нека послужи детаљ да број слушалаца на новооснованој катедри за балканску историју у Санта Барбари, у Калифорнији износи око 60 и да се тај број налази у сталном порасту.

Димитрије Борђевић

DIE SÜDOSTEUROPA-FORSCHUNG DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND UND DIE „ASSOCIATION INTERNATIONALE D'ETUDES DU SUD-EST EUROPEËN“

Die Entwicklung der wissenschaftlichen Beziehungen zwischen Völkern Südosteuropas und dem deutschen Volk reicht Jahrhunderte zurück und erweist sich als ein ebenso wichtiger wie fruchtbarer Teil des größeren Zusammenhanges ihrer wechselseitigen allgemeinen Kulturbbeziehungen. Es mag an dieser Stelle genügen, aus der Zeit des erwachenden Nationalbewußtseins und des Beginns der Kämpfe um die nationale Unabhängigkeit zu Anfang des 19. Jahrhunderts auf das lebhaft und wirkungsvolle Interesse hinzuweisen, daß — um nur einige Namen von dauerndem Klang zu nennen — August Ludwig v. Schlözer, Jacob Grimm und Leopold v. Ranke den südosteuropäischen Völkern entgegengebracht haben. Eine Fülle von Kontakten zwischen einzelnen Gelehrten der südosteuropäischen Länder und Deutschlands entstand auf diese Weise im Lauf der Zeit von Generation zu Generation und es sei mit besonderer Freude vermerkt, daß die Schrecken, die die Gewaltherrschaft Hitlers im Zweiten Weltkrieg gerade auch über Südosteuropa gebracht haben, nicht vermocht haben, jene Tradition wissenschaftlicher Kooperation im Geist gegenseitiger Achtung zu unterbrechen, die sich in einem so langen Zeitraum vor den Jahren von 1933 bis 1945 entwickelt hatte.

In diesem Sinn wurde auch die Einladung der 1963 gegründeten »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« von der Südosteuropa — Forschung der Bundesrepublik Deutschland mit aufrichtiger Freude begrüßt, einen Vertreter in ihr Organisationskomitee zu entsenden, um an der weiteren Arbeit schon von der Planung her teilzunehmen. Dieser Einladung kommt darüber hinaus vom Standpunkt der Südosteuropa — Forschung der Bundesrepublik Deutschland aber noch aus einen ganz anderen Grunde eine wesentliche Bedeutung zu, und zwar, weil sie der Anlaß geworden ist, eine wenn

auch zunächst nur lose Form organisatorischer Zusammenarbeit innerhalb der Bundesrepublik selbst zu schaffen. Wohl gab es einige wenige, speziell auf Südosteuropa ausgerichtete Forschungsinstitute — es seien vor allem das Südost — Institut in München und das Institut für Balkanologie an der Freien Universität in Westberlin genannt — sowie eine größere Anzahl von Gelehrten verschiedener Disziplinen an nicht wenigen Universitäten der Bundesrepublik, die sich ganz oder größtenteils mit Südosteuropa befaßten, es fehlte aber eine offizielle Kooperation. Daß diese tatsächlich nicht vorhanden war, erwies sich unübersehbar, als es darum ging, einen offiziellen Partner für die Einladung der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« zu finden, der in der Lage gewesen wäre, einen Vertreter in das Organisationskomitee zu entsenden und die weitere Zusammenarbeit zu koordinieren. Hier hat die Einladung der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« nun in höchst dankenswerter Weise als Initiative gewirkt, die auf deutscher Seite von der Deutschen Forschungsgemeinschaft aufgegriffen worden ist. Das Ergebnis war im Dezember 1965 die Gründung des »Südosteuropa — Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft«, der bis heute das Kontaktgremium für die »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« geblieben ist, darüber hinaus aber gerade in der letzten Zeit auch noch durchaus weitgestecktere Pläne zu entwickeln begonnen hat.

Den Zielen der »Association Internationale d' Etudes du Sud-Est Européen« entsprechend setzte sich der »Südosteuropa — Arbeitskreis der Deutschen Forschungsgemeinschaft« zunächst aus Vertretern der Disziplinen Archäologie, Byzantinistik, Geschichte, Philologie, Turkologie und Volkskunde sowie einem Repräsentanten der Deutschen Forschungsgemeinschaft zusammen.

men. Es seien aus der ersten Zeit vor allem die Namen Prof. Dr. Beck (München), Priv. — Doz. Dr. Bernath (Berlin und München), Prof. Dr. Kissling (München), Prof. Dr. Kretzenbacher (München), Prof. Dr. Schmaus (München), Prof. Dr. Werner (München) und Prof. Dr. Wessel (München) genannt. Herr Dr. Treue vertritt von der Gründung bis heute die Deutsche Forschungsgemeinschaft. Zu einem etwas späteren Zeitpunkt wurden Prof. Dr. Grothusen (Hamburg) und Prof. Dr. Reiter (Berlin) aufgenommen. Zum ersten Vorsitzenden wählte man einen der internationalen bekanntesten deutschen Südosteuropa — Forscher, Prof. Dr. Alois Schmaus.

Den Wünschen der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« entsprechend gehörte es zu den ersten Aufgaben des »Südosteuropa — Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft«, die Teilnahme der Südosteuropa — Forschung der Bundesrepublik Deutschland am ersten internationalen Kongreß vorzubereiten, den die »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« vom 26. VIII. — 1. IX. 1966 in Sofia veranstalten wollte. Organisatorisch bedeutete dies zunächst die Kontaktaufnahme mit möglichst vielen deutschen Wissenschaftlern, um ihre Bereitschaft festzustellen, sich durch Vorträge am Kongreß zu beteiligen. Darüber hinaus wurde beschlossen, aus Beiträgen, die nicht unmittelbar auf dem Kongreß vorgetragen werden konnten, einen Sammelband zusammenzustellen, der rechtzeitig zum Kongreß erscheinen und diesem als gesonderter Beitrag der Südosteuropa — Forschung der Bundesrepublik Deutschland vorgelegt werden sollte. Trotz der Kürze der zur Verfügung stehenden Zeit wurde auch dieses Vorhaben mit finanzieller Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft verwirklicht und ergab einen stattlichen Band von 469 Seiten mit dem Titel »Beiträge zur Südosteuropa — Forschung. Anlässlich des I. Internationalen Balkanologenkongreß in Sofia, 26. VIII. — 1. IX. 1966, herausgegeben vom Arbeitskreis Südoste-

uropa — Forschung bei der Deutschen Forschungsgemeinschaft. Die Redaktion lag in den Händen von Prof. Dr. Schmaus. Der Band gliederte sich, der Thematik des Kongresses und der Arbeit der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« entsprechend in die Teile I. Sprachwissenschaft, II. Literaturgeschichte, III. Volkskunde — Volksdichtung und IV. Geschichte. Die Spannweite des Inhalts zeigt bereits ein Blick auf das Inhaltsverzeichnis, das im einzelnen folgende Aufsätze enthielt:

Günter Reichenkron: Die Bedeutung des Griechischen für die Entstehung des balkan — sprachlichen Typus;

Erwin Koschmieder: Zu den Zeitkonzeptionen in den balkanischen Sprachen;

Joseph Schütz: Der Rumänismus crăciun »Weihnachten« im Slavischen;

Martin Camaj: »Ich bin« und »ich habe« im Albanischen;

Wilfried Stölting: Das Artikelsystem im Albanischen und Rumänischen;

Rupprecht Rohr: Zur Flexion der Substantive des Albanischen in Acquiformosa;

Norbert Boretzky: Perfekt und Plusquamperfekt in einen nordostbalkanischen Dialekt;

Alois Schmaus: Beobachtungen zu Bedeutung und Gebrauch des albanischen Admirativs;

Dimitri Theodoridis: Einiges über die osmanische Gaunersprache;

Hans-Georg Beck: Formprobleme des Akritas — Epos;

Detlef Kulman: Das Geschichtswerk des Niketas Choniates als historische Quelle für zwei bulgarische Romane;

Anna-Halja Horbatsch: Der Typ eines Rumänen und seine Sprache in einen ukrainischen Intermedium des 18. Jahrhunderts;

Klaus — H. Schroeder: Albert Lortzings erste Oper: Ali Pascha von Janina;

Wilhelm Giese: Wasserschöpfpräder auf der Balkanhalbinsel;

Wilhelm Lettenbauer: Zum Baumkult bei den Südslaven;

Leopold Kretzenbacher: Die Legende vom mitleidigen Todesengel;
Dagmar Burkhart: Vampirgläubigkeit und Vampirsage auf dem Balkan;
Octavian Buhociu: Leléa et le Haidouk;

Maximilian Braun: Die geschichtliche Wirksamkeit der Volksdichtung;

Karl-Heinz Pollok: Bemerkungen zur Typologie des Epithetons;

Alois Schmaus: Studien zu balkanischen Balladenmotiven;

Joachim Werner: Zum Stand Forschung über die archäologische Hinterlassenschaft der Awaren;

Karl Bosl: Wirtschaftlich — politische Beziehungen der Residenz — und Fernhandelsstadt Regensburg zum slavischen Osten;

Franz Babinger: Alessio Celidonio (+ 1517) und seine Türkendenschrift;

Hans Joachim Kissling: Einige Bemerkungen zur Eroberung Kilia's und Aqkermân's durch die Türken (1484);

Irmgard Mahken: Beziehungen zwischen Ragusanern und Albanern während des Mittelalters;

W. Theodor Elwert: Zur griechisch — rumänischen Symbiose der Phanariotenzeit;

Emanuel Turczynski: Zur Kulturgeographie der Nationalbewegung im Südosten;

K. — D. Grothusen: Die Stellung Serbiens in der Geschichte Südosteuropas;

Klaus Wessel: Die Holztür des Klosters Znagov;

Kyryll Haralampieff: Aus dem Briefwechsel G. Kacarov — C. Patsch;

Martin Camaj: Drei Briefe von Demetrio Camarda an Gustav Meyer.

Die Teilnahme der Südosteuropa — Forschung der Bundesrepublik Deutschland am Kongreß wurde auf diese Weise in Sofia durch die Entsendung von Vortragenden wie durch die Veröffentlichung des Sammelbandes ein erster erfreulicher Erfolg für die Zusammenarbeit zwischen dem »Südosteuropa — Arbeitskreis« und der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen«. Auf dieser Basis setzte der »Südosteuropa — Arbeitskreis«

seine Tätigkeit auch nach dem Kongreß in Sofia fort, wobei man sich frühzeitig darauf einigte, auch für den zweiten Kongreß, der vom 7. V. bis 13. V. 1970 in Athen stattfinden sollte, in derselben Weise wie für Sofia einen Sammelband mit Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft herauszugeben. Die Redaktion wurde gemeinsam von Prof. Dr. Beck und Prof. Dr. Schmaus übernommen. Auch dieser Band konnte fristgerecht zum Kongreß erscheinen und trug den Titel »Beiträge zur Südosteuropa — Forschung. Anlässlich des II. Internationalen Balkanologenkongresses in Athen, 7. V. — 13. V. 1970, im Auftrag des Arbeitskreises Südosteuropa — Forschung bei der Deutschen Forschungsgemeinschaft, herausgegeben von H. — G. Beck und A. Schmaus«. Sein Inhalt spiegelte ebenso wie der erste Sammelband die Thematik der am Kongreß beteiligten Disziplinen wider:

Peter Bartl: Die Albaner — Versammlung von Dukagjin im Jahre 1608;

Karl Bosl: Das Kloster San Alessio auf dem Aventin zu Rom;

Octavian Buhociu: Der Vorfrühlingsmythos vom Weltuntergang bei den Rumänen. Der Frost von Dokia;

Martin Camaj und Alois Schmaus: Ein italo-albanisches Lied aus dem Skanderbeg — Zyklus;

Wilhelm Giese: Der Bannspruch des albanischen Märchenerzählers;

Gerhard Grimm: Über die Peloponnesische Verfassung vom 1. Dezember 1821;

Olexa Horbatsch: Rumänische Lehnwörter in der ukrainischen Mundart Norddobregeas;

Dorothea Kadach: »Armatolos« und »Serdarot«. Zur griechischen und slavischen Fassung von Grigor S. Prličevs epischem Gedicht;

Hans Joachim Kissling: Zur Personalpolitik Sultan Bajazids II. in den westlichen Grenzgebieten des Osmanischen Reiches;

Peter Rehder: Anlautende zweigliedrige Phonemgruppen des Mazedonischen und die Adaptation griechischer Lehnwörter;

Norbert Reiter: Zur Problematik slavisch — rumänischer Wortgleichungen;

Helmut Wilhelm Schaller: Zur Syntax der südslavischen Pronominalklitika;

Alois Schmaus: Zur Bestimmung der Distribution und Funktion türkischer Lehnwörter;

Gunter Spiess: Zur Theorie und Methodik von Untersuchungen zur Entstehung und Entwicklung der makedonischen Standardsprache;

Ch. Symeonidis: Die neugriechische Endung — *î* für Farbadjektiva;

Dimitri Theoridis: Über die griechisch — aljamiadische Handschrift Cod. graec. 593 der Bayerischen Staatsbibliothek in München;

Emanuel Turczynski: Ideologie und öffentliche Meinung in Rußland und Südosteuropa während des Krieges von 1877/78;

Walther Wünsch: Musikalische Analyse einer epischen Einleitung;

Robert Zett: Der balkanische »Tagedieb«. Zur Reichweite lexikalischer Balkanismen.

Wenn damit im Verlauf weniger Jahre eine überaus erfreuliche und fruchtbare Zusammenarbeit zwischen der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« und der Südosteuropa — Forschung der Bundesrepublik Deutschland in Gang gekommen war, so konnte es der »Südosteuropa — Arbeitskreis der Deutschen Forschungsgemeinschaft« nur mit größtem Bedauern zur Kenntnis nehmen, daß sein Vorsitzender, Prof. Dr. Schmaus, am 27. 7. 1970 viel zu früh verstarb, um alle seine Arbeitspläne verwirklichen zu können. Für den Südosteuropa — Arbeitskreis war damit außerdem die Notwendigkeit gegeben, einen neuen Vorsitzenden zu wählen. Die Wahl fiel im September 1970 auf Prof. Dr. Grothusen, Hamburg. Sein Stellvertreter wurde Prof. Dr. Reiter, Berlin. Beide hatten im Auftrag des »Südosteuropa — Arbeitskreises« am 2. Internationalen Südosteuropa — Kongreß in Athen teilgenommen und bereits die Gelegenheit benutzt, mit der Leitung der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« Kontakt aufzu-

nehmen. Prof. Dr. Grothusen konnte außerdem im August 1970 auf der Sitzung der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« anläßlich des 13. Internationalen Historikerkongresses in Moskau anwesend sein und im Rahmen der dort vorgetragenen Tätigkeitsberichte der einzelnen Ländervertreter für die Bundesrepublik Deutschland sprechen. Eine weitere Begegnung mit einem der führenden Vertreter der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« fand 1970 schließlich anläßlich des Besuches von Prof. Dr. Georgiev, Sofia, in Berlin im Oktober 1970 statt. Wenig später vollzog die Leitung der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« die durch den Wechsel im Vorsitz des »Südosteuropa — Arbeitskreises der Deutschen Forschungsgemeinschaft« notwendig gewordene Zuwahl zu ihrem Organisationskomitee. Prof. Dr. Grothusen und Prof. Dr. Reiter werden daraufhin beide an der Sitzung des Organisations — komitees der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« Ende Mai 1971 in Venedig teilnehmen, um an der Vorbereitung des 3. Internationalen Südosteuropa — Kongresses mitzuwirken, der 1974 in Bukarest stattfinden soll.

Die Frage Teilnahme am 3. Internationalen Südosteuropa — Kongreß beschäftigte den »Südosteuropa — Arbeitskreis« im übrigen schon 1970/71 auf zwei Sitzungen. Von dieser speziellen Frage abgesehen, kam man überein, daß der überaus erfreuliche Anstoß, den die »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« zur Bildung des Arbeitskreises gegeben hatte, inzwischen zu einer so weit fortgeschrittenen Arbeit geführt habe, daß es durchaus angezeigt sei, über den bis jetzt erreichten Stand hinauszugehen und neue, eigene Ideen zu entwickeln. Diese Absicht kam konkret in zunächst drei Beschlüssen zum Ausdruck:

1. einen Überblick über die Südosteuropa — Forschung in der Bundesrepublik Deutschland zusammenzustellen;

2. neue Mitglieder aus anderen wissenschaftlichen Disziplinen in den Arbeitskreis hinzuzuwählen;

3. ein Forschungsprojekt Prof. Dr. Grothusens zu unterstützen, nämlich die Herausgabe eines Südosteuropa — Handbuchs mit Einzelbänden für Jugoslawien, Ungarn, Rumänien, Bulgarien, Griechenland und Albanien.

Die Idee eines Überblicks über die Südosteuropa — Forschung in der Bundesrepublik Deutschland stand dabei noch in unmittelbarem Zusammenhang mit der Teilnahme am 3. Internationalen Südosteuropa — Kongreß. Er soll dazu dienen, von vornherein eine noch bessere Koordination des in Frage kommenden Personenkreises zu erzielen, und zusammen mit den Ergebnissen der Tagung des Organisationskomitees der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« in Venedig im Mai 1971 die Grundlage für ein wissenschaftliches Kolloquium sein, das Ende 1971 mit Unterstützung der Deutschen Forschungsgemeinschaft den Beginn der Vorbereitung auf den 3. Südosteuropa — Kongreß bilden soll.

Typischer noch für die sich nun verselbständigende Arbeit des »Südosteuropa — Arbeitskreises« war jedoch die Zuwahl neuer Mitglieder, und zwar aus den Disziplinen Geographie, Rechtswissenschaft, Soziologie — Politikwissenschaft und Wirtschaftswissenschaft. Die Wahl fiel auf die Prof. Dr. Gross (München), Prof. Dr. Maier (Regensburg), Prof. Dr. Ronneberger (Erlangen — Nürnberg) und Prof. Dr. Ruppert (München). Damit sind im »Südosteuropa — Arbeitskreis« Disziplinen vertreten, die nicht zum Arbeitsgebiet der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« gehören, die aber mit Sicherheit dazu beitragen können, den Arbeitskreis mehr noch als bisher zu einem repräsentativen Zusammenschluß der Südosteuropa — Forschung in der Bundesrepublik Deutschland zu machen.

Wichtig war die Ergänzung des »Südosteuropa — Arbeitskreises« um die genannten Disziplinen schließlich auch wegen des Arbeitspro-

jektes Prof. Dr. Grothusens eines aktuellen Südosteuropa — Handbuchs. Anlaß für diesen Plan war die Mitteilung, daß das international bekannte »Osteuropa — Handbuch«, begonnen von Prof. Dr. Markert (Tübingen) und nach seinem Tode 1965 übernommen durch Prof. Dr. Geyer (Tübingen), in Zukunft nicht mehr fortgesetzt werden soll. Der erste Band des »Osteuropa — Handbuch« hatte 1954 Jugoslawien behandelt, 1959 folgte ein Polen — Band und als letztes sind mehrere Teilbände über die Sowjetunion im Erscheinen begriffen. Die ursprüngliche Idee Prof. Grothusens war es gewesen, die Herausgabe einer inzwischen dringend erforderlichen 2. Auflage des Jugoslawien — Bandes zu übernehmen. Als jedoch von Prof. Geyer die Nachricht kam, daß das »Osteuropa — Handbuch« nach Abschluß der Sowjetunion — Bände nicht mehr fortgeführt werden soll, entschloß er sich, ein eigenes »Südosteuropa — Handbuch« herauszugeben. Der »Südosteuropa — Arbeitskreis« stimmte diesem Plan zu, so daß das Handbuch in Verbindung mit ihm erscheinen wird. Nach Abschluß der erforderlichen Vorarbeiten wird voraussichtlich im Herbst 1971 mit der eigentlichen Arbeit am ersten Band begonnen werden können, der Jugoslawien behandeln soll. Als Band 2 ist Ungarn ins Auge gefaßt worden.

Zusammenfassend ist also festzustellen, daß sich auf die Initiative der »Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen« hin in der Bundesrepublik Deutschland ein Kontaktorgan gebildet hat, das inzwischen bereits auf eine mehrjährige, erfolgreiche Zusammenarbeit mit der »Association« und den ihr angeschlossenen Ländern zurückblicken kann. Diese Arbeit wird auch in Zukunft fortgesetzt werden, wobei freilich in Erweiterung dieser ursprünglichen Aufgabe in Zukunft außerdem eigene Projekte durchgeführt werden sollen. Auch diese werden von jenem Geist gegenseitiger Achtung und Befruchtung bestimmt sein, der zu den besten Traditionen deutschsüdosteuropäischer Kulturbeziehungen gehört.

Klaus-Detlev Grothusen, Hamburg

SUJETS FOLKLORIQUES A COMPARER PRIS DANS LA VIE ET LA LITTÉRATURE POPULAIRES BALKANIQUES

Dans notre communication, sur le sujet folklorique «L'invitation aux noces en Grèce», faite en 1962 au Congrès Balkanologique de Munich (organisé par la «Südosteuropa — Gesellschaft»), nous avons proposé aux collègues des pays balkaniques de faire une recherche pareille chez eux, afin d'assurer le matériel pour une étude comparative du sujet «invitation» chez les peuples balkaniques.

J'avais alors plus généralement signalé: «Nous devons étudier, dans les pays balkaniques, tous les sujets concernant l'ancienne vie, particulièrement ceux qui contribuent à la conservation de la tradition nationale... (mais) nous devons encore échanger nos renseignements et procéder à des études comparatives, qui complèteraient nos connaissances et nous conduiraient jusqu'aux vraies sources historiques et ethnologiques».¹

C' est dans le même esprit et dans la même conviction que je voudrais également proposer ici d'autres sujets d'études interbalkaniques, qui pourront toujours amener à la connaissance plus organique de nos folklores, à une familiarité de nos peuples, égale à notre contact historique, et à une compréhension plus officielle entre nos nations.

—:—

On sait bien que les mêmes conditions de vie (économiques, religieuses et politiques) pendant plusieurs

siècles, sur le même presque terrain, facilitant le contact des peuples balkaniques et leurs relations sociales, les ont amenés à des conceptions et à des comportements pareils, à des coutumes semblables, et même à un caractère et à un type d'homme «balkanique», bien distinct.

On constate la parenté des nos peuples non seulement par des points extérieurs (techniques, habitations, agriculture, élevage, costumes, danses etc.) ni par le contenu de la littérature et des croyances, ou par la religion dominante, mais aussi par l'opinion courante dans l'Occident, qui considère les peuples balkaniques comme un groupe ethnologique homogène.²

Je chercherai mes sujets de comparaison dans les différents secteurs de la «Laographie» balkanique (de l'«Ethnographie» — en terme plus large — de nos nations), surtout dans les secteurs de la vie traditionnelle (qui fut plus commune dans le passé), tout en recommandant d'examiner aussi leur développement actuel. Dans ce but, nous devons plutôt choisir de petits sujets isolés, espèces de monographies sur des faits et des objets folkloriques communs, qui donneraient, d'une façon claire et frappante (aussi bien qu'intéressante), les cas à comparer.

Je commencerai par la vie pastorale, qui présente les éléments les plus invétérés dans le territoire balkanique.³

¹ Voir dans le volume: «Die Kultur Südosteuropas, ihre Geschichte und ihre Ausdrucksformen» (redigé par les regrettés Günter Reichenkron et Alois Schmaus), Wiesbaden (Harrassowitz), 1964, p. 162.

² On entend souvent, dans les capitales de l'Europe occidentale, ou en Amérique, dire pour les originaires de nos pays: Ce sont des Balkaniques! ou «Ce sont des Yougoslaves» (pour les Grecs) et «des Grecs» (pour les Yougoslaves).

³ Les climats et les conditions géographiques très variées des différentes régions balkaniques deviennent un climat presque pareil, dans les montagnes (du nord au sud), où les bergers passaient et passent leur vie. Les anciennes transhumances rendaient cette vie beaucoup plus commune. D'autre part, l'esprit plutôt primitif de tous les bergers, et leur contact, immédiat avec les animaux et la nature, renouvellent toujours leur folklore, d'une façon semblable.

a' Sujets à comparer de la vie pastorale

1. Anciennes formes d'habitations et d'étables. (La terminologie nous intéresse également).

2. Croyances et coutumes concernant la production et la distribution du lait.

3. Fabrication du fromage (espèces, formes, noms).

4. Les bergers et le loup (récits, superstitions et pratiques contre le loup).

5. Le tablier du vêtement féminin, dans les régions pastorales (tissus, formats, broderies, croyances, littérature).

6. La houlette du berger (formes, noms, décoration).

7. Instruments musicaux, fabriqués et joués par les bergers.

8. Fêtes calendaires et réjouissances des bergers.

b' Sujets de la vie agricole

1. Les semailles. (Procédés magiques et religieux, interdictions, présages, magie de réussite).

2. Le vin. (Proverbes et dictons sur la culture de la vigne et sur les qualités du bon vin. Noms de raisins).

3. Les moissons. (Rites de commencement, les premiers épis, la dernière gerbe).

4. Les battages. (L'ancien battage au fléau: technique, rythme, formules. Le folklore des machines actuelles).

5. Farces de travail agricole (au mauvais faucheur, au dernier à moissonner, ou à vendanger, aux retardataires en général).

6. Saisis protecteurs ou punisseurs dans l'agriculture.

c' Sujets de la vie familiale (du berceau à la tombe).

1. (naissance): »Interdictions« pendant la grossesse, l'accouchement et les relevailles de la femme.

2. (enfance): Formes de berceaux, technique et noms. Berceuses: leurs mélodies et paroles.

3. (mariage): L'ancien rôle des intermédiaires (costume, symboles, formules d'acceptation ou de refus). Le procédé de l'invitation aux noces.

4. L'étendard (ou le mât) des cortèges. (Décoration, noms et rôle).

5. La chaussure de la nouvelle mariée. (Donateurs, monnaies jetées, vol, divinations).

6. La cérémonie de la »bienvenue«, devant la maison de la belle mère. Rites du seuil.

7. (funérailles): Les lamentations des femmes. Mélodies et paroles.

8. Le retour à la maison du défunt. Pratiques de purification; repas funéraire.

d' Sujets de la vie sociale

1. Saluts et vœux calendaires. (Salutations et réponses, aux jours fériés de l'année).

2. Proverbes sur le »voisin« et sur la valeur de son assistance. Fables et Anecdotes, s'y rapportant.

3. Mets cérémoniels et repas traditionnels du Carnaval.

4. Le folklore de l'automobile (Superstitions, décorations et d'autres aspects populaires).

e' Sujets de la vie religieuse

1. Tournées et chansons de quête à Noël. (Groupes, symboles, instruments musicaux, paroles, mélodies, caisse).

2. Croyances sur les mauvais esprits des Douze Jours (noms, légendes, précautions).

3. Saints guérisseurs dans le calendrier. (Les maladies).

4. Tournées et chansons de quête de la Sainte Lazare (Garçons ou filles; symboles, chansons, »recolte«). La coutume est bien indiquée pour un »Atlas« folklorique).

5. Le folklore des oeufs de Pâques. (Couleurs, dessins, superstitions, destination).

6. Le Premier Mai. (Coutumes et superstitions traditionnelles. Fêtes modernes des ouvriers).

7. Feux de la St. Jean. Répartition dans les différents pays. (Atlas interbalkanique).

8. Le culte de St. Elie (20 Juillet). Chapelles dans les montagnes, pèlerinages. (On peut toujours choisir un saint de culte commun).⁴

f' Sujets de la Littérature populaire

1. Chansons populaires. (Certains textes à comparer, surtout aux thèmes épiques et lyriques.⁵ De même aux thèmes satiriques).

2. Contes populaires. (Certains types à comparer: Cendrillon, e Petit Poncet, les trois Conseils etc. Formes d'introduction et motifs, adaptés au pays).

3. Proverbes sur certains sujets (sur le soleil, le travail, la mer, le vin, la femme, le riche, les vieillards, our relatifs à la médecine).⁶

4. Fables sur certains animaux (le chat, lesouris, le lièvre, le chameau, la cigogne, le corbeau, le coq, l'âne, le boeuf, le renard).

5. Farces et facéties: sur les femmes, les couples, les popes, les shasseurs, les paresseux etc.⁷

6. Devinettes (de contenu: domestique, agricole, maritime, ecclésiastique, social etc.)

7. Légends sur les Fées (Néréides, Nymphes des bois des rivières, de la mer).

8. Légendes concernant le ciel (l'étendue) et ses étoiles.

g' Sujets du folklore domestique, des métiers et des arts.

1. Rites de construction. Fondation et toitement d'une maison. Aspects traditionnels et actuels.

2. Le folklore du miroir. (Superstitions, légendtio décoration).

3. Le métier-à-tisser. (Formes traditionnelles, place, terminologie).

4. Les gâteaux (domestiques) du Jour de l'An. (préparation et noms).

5. Enseignes de métiers, traditionnels et modernes.

6. Représentations théâtrales agraires, pendant le Carnaval.

7. L'ancienne poterie »de la fontaine«. Développement des récipi-ants de l'eau, jusqu, à nos jours.

8. Danses populaires. (A comparer: les danses en rond, la disposition des mains, les pas et les cris, les rythmes,⁸ le rôle du coryphée, de la femme etc).

Comment peut-on procéder à l'étude comparative de ces sujets?

Il y a d'abord le travail isolé, très habituel jusqu'ici, qui, traitant chaque sujet sur les données de son propre pays, pourra être proposé, ou bien attirera l'attention, à des travaux interbalkaniques parallèles.

Il y a, en second lieu, le travail directement comparatif, qui peut se faire par un seul auteur, à l'aide de

⁴ Cfr. D. B. Oeconomidés, Sainte Paraskevi (ou Vineri) dans les croyances des peuples gres et roumain. (Annuaire des Archives Laographiques de l'Académie d'Athènes, vol. IX—X (1955—7) p. 65—104.

⁵ Dans ses quatre volumens des Proverbes gres (Athènes, 1899—1902) Nicolas Politis a utilisé les Collections balkaniques publiées, pour comparer ses textes avec les proverbes des autres peuples. Nous retrouvons cet esprit comparatif dans la Collection plus générale de Nicolai II. Iconomov »Folk Wisdom of the Balkan Peoples (en bulgare) Sofia (Institute of Balkan Studies — Bulgarian Academy of Sciences), 1968.

⁶ Cfr. Adrian Fochi, Die rumänische Volksballade »Uncheseii« und ihre südosteuropäischen Paralelen. (Revue des Etudes Sud-Est Europ. IV Bucarest 1966, p. 533—74.

⁷ Excellent ouvrage à s'inspirer et à puiser: Sabina Cornelia Stroescu, La Typologie bibliographique des Facéties Roumaines. (Académie de la R. S. de Roumanie — Institut d' Etnographie et de Folklore Roumain) traduit en fr. par E. et A. Marin. Vol. I—II (Bucarest) 1969.

⁸ Cfr. E. Moutsopoulos, Rythmes et danses grecques et bulgares, (en grec, avec resumé en français) dans la revue »Laographia« Vol. XVII, Athènes 1957—8, p. 505—548.

ses recherches personnelles, des questionnaires distribués, et de la bibliographie existante.⁹

Mais nous pensons surtout aux collaborations plus réelles, qui peuvent se faire, dès le début du travail, par le contact interbalkanique des compétents. L'écritain qui a eu l'initiative fait voir ses manuscrits aux folkloristes des autres pays, qui, à leur tour, mettront, en chapitres parallèles, les éléments et les faits de leurs propres nations. C'est le système le plus organique et le plus efficace pour toute étude comparative.¹⁰

On comprend bien que tout cela exige un patronage, scientifique et économique, par les Institutions officielles, les Académies et les Instituts Ethnographiques de nos pays, qui peuvent subventionner et coordonner les publications, afin d'assurer le contenu scientifique, la répartition des sujets raisonnée, et la publication du matériel complète.¹¹

Il y avait encore, bien entendu, beaucoup d'autres sujets, ou des sujets différents, à proposer. Mais ce qui vaut dans les exemples donnés c'est, je crois, l'esprit de mes suggestions et le fait que les sujets de ce genre présentent une possibilité plus simple pour leur étude comparative.¹²

Nous l'avons déjà dit, que ces recherches comparatives peuvent toujours nous amener à des constatations interbalkaniques précieuses. Elles nous donneront, avec la vérité ethnographique, la joie de l'ancienne tradition, et feront élargir nos connaissances folkloriques.

D'autre part elles peuvent réveiller, dans la mémoire de nos peuples, les anciennes relations et les liens, alors que les conditions de leur contact humain laissaient entrer dans leur vie la joie d'un folklore et d'un climat culturels communs.

Demetrios Loukatos,
Athènes

PRESLAVIC ETHNIC ELEMENTS AT THE BALKANS IN THE ETHNO-GENESIS OF SOUTH SLAVS. Sarajevo 1969

The Centre of Balkanological Explorations of the Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina organized a Symposium on the pre-slavic ethnic element at the Balkans in the ethnogenesis of

South Slavs from the 26th till the 28th October 1968, whose results have been published in a special edition of the Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina.

⁹ On souhaiterait la rédaction d'une Bibliographie systématique de l'Ethnographie et du Folklore balkaniques, qui montrerait, en secteurs parallèles, les ouvrages et les études, les plus représentatifs, parus dans les différents pays.

¹⁰ La seule difficulté est, pour les nations balkaniques, la différence et, en plus grande partie, l'ignorance de la langue de l'un par l'autre. Reste à recourir à une langue étrangère, au français surtout, qui est le plus indiqué pour tous les pays Balkaniques.

¹¹ Je pense également aux Sociétés scientifiques, telles la »Südosteuropa Gesellschaft« et l' »Association Int. des Études du Sud-Est Européen, ainsi qu'aux Instituts Balkanologiques, tels la »Fondation« hellénique de Thessalonique »I.M.X.A.« et l'Institut du présent Annuaire.

¹² On doit noter que plusieurs études comparatives, sur des sujets Folkloriques communs, ont déjà paru ou Figurent dans les Revues ethnographiques ou balkanologiques de nos pays. De même, dans des Revues étrangères, telles »Zeitschrift für Balkanologie«, »Journal of the International Folk Music Council« et d'autres.

It was especially characteristic for this Symposium that, first of all, there were no real surveys on ethno-genesis of South Slavs; the surveys mostly dealt with the problem of Slavic conquest and colonization of Balkan Peninsula, no doubt an important but basically a non-central subject for the problem that was the principal theme of the Symposium, and then most of the surveys were from archaeology which had a small significance, or almost no importance for the study of ethno-genesis of South Slavs. The most important people were missing: ethnologists and philologists without whom neither general nor special aspects of this interesting but complex problem could not even be touched.

But beside these shortcomings, the Symposium succeeded in illuminating the problem of Slavic colonization of the Balkans very clearly and completely and two surveys were especially prominent as far as this was concerned: *The Process of Slavic Colonization of the East Balkans* by F. Barišić and *The Process of Immigration of the Slavs to the West Balkans and East Alps* by B. Grafenauer. F. Barišić proved in a convincing way that Slavic colonization lasted several decades and because of that it was a very complex historic event and difficult to be explained. He was right to stress that the most important preserved sources about Slavic colonization, mostly Byzantine ones, were, generally speaking, fragmentary, rather often unclear as far as their contents was concerned, generalized and contradictory, chronologically indefinite and opposite to one another. Beginning from some data from Procopius, F. Barišić concluded that the beginnings of the Slavic colonization of inner parts of the Balkans belonged to the first half of the VIth century. The data from Saint Dimitrius and the Chronical of Monemvasia proved that the penetration of the Slavs from Dacia at the eighties of the VIth century represented the beginning of the first Slavic colonization proved by the sources. Analysing the data from G. Pisisa, the Second Book of Miracula

and the Chronical by Theophanes, F. Barišić was right to throw away the 602nd year as the beginning of the mass immigration of the Slavs at the Balkans, stating that the greatest Slavic and Avaric immigration began at the early years of the reign especially at the period from 614 till 618.

B. Grafenauer essay touched some significant matters: first the problem of time, then the problem of the sources and finally of chronology of immigration of Slavs in the regions of the Alps, Istria, Croatia, Bosnia and Slovenia. Although he admitted the possibility of an early infiltration of smaller, for the basic trend of history unimportant groups of Slavs at the region of the middle part of the Danube district. Nevertheless, B. Grafenauer considered that the beginning of the true spreading of the Slavs to the South was at the half of the first millennium.

His chronology of the immigration of western parts of the Balkans that he based not only on the fragmentary and rare sources but upon the abundant toponomastics and analysis of the language of the Slavs from the Alps too, was especially important with regard to all these elements. B. Grafenauer concluded that the first penetration into the North region of the Pannonian ravine took place at the first half of the VIth century and the principal Slavic wave at the East Alps at the nineties of the VIth century. The immigration of other parts of the Western Balkans was better documented and began in fact only by the fall of Sirmium 582, although even before there were some temporary attacks against these regions, pointing out to the emigrations of the Croats to the Adriatic Sea. B. Grafenauer stressed that it should not be spoken only about two emigrations, Avaric — Slavic and Croatian but also about two emigrations of the Croats from Croatia towards the upper Visla.

J. Kovačević in his critical survey, *An Archeological Contribution to the Defining of the Chronology of Slavic Colonization of the Bal-*

kans, discussed Avaric and Slavic attacks againns of the regions of the Balkans, especially with regard to some numismatic and archaeologicai data. J. Kovačević explored the conquest of these regions from the VIth till the end of the VIIth and the begining of the VIIIth century, till Slavic penetration to the Dalmatian isles.

D. Dimitrijević in his critical survey, *On Ethnic Problems of Vojvodina at the Time of the Immigration of Slavs*, pointed out that the basic part of the population of Vojvodina at the time of the domination were Sarmati and that the remains of romanized nations in Vojvodina except the population of Syrmium, had a quite subordinate role and that Huni and East Goths represented a thin but rulling class. After the fall of the state of Huni in 454 ethnic relationships in Vojvodina chauged in favour of Goths. The presence of Slavs in Vojvodina before Avaric conquests could not be proved archaeologically.

Karel Kurz in his survey, *Wirtschaftshistorische Glossen zur Landwirtschaft der römischen Provinzen an der Wende der Antike und des Mittelalters*, dealt with two fields of exploration in Norht East Bosnia, Brodac and Tupunjevac, their economic position and their relationships to Syrmium at the time of late antic era, proving bat the economic authority in these two settlements belonged to non autochtons owners of large estates and that autochtonons population was at the position of half — slaves.

Blaga Aleksova in her survey, *Pridones od istražunjata vo Bargala — Bregalnica za osvetluvanjeto na istorijata na Južnite Sloveni*, depicted us the archaeological excavations in Bargala that gave an abundant material for the sudy of this town and its wider regions at the time of baptism of Slavs.

The only essay from comparati-ve linguistics was given by D. Brozović in his survey *Immigration of Slavs and Their Touches with Autochtonons Population in the Light of Linguistic Explorations*. Accep-

ting the South Slavic genetic community of languages, D. Brozović paid special attention to the old Balkanic linguistic basis pointing out to many problems appearing here. But beside all the difficulties, D. Brozović considered that several thousands of local words — relicts could be found in South Slavic dialects.

J. Nestor's survey, *Les elements les plus anciens de la culture materielle Slave dans les Balkans*, represented a contribution to the study of adoration of the dead. He proved that old Slavs had burut up theis dead burying a part of the burut up bones in urns without any lid or in ordinary pits. Because of that Slavic tombs with the remains of the burut up deed were mostly destroyed during ploughing of the land and it was one of the principal reasons for our poor knowledge of the oldest Slavic material culture.

M. Suić's survey, *Some Examples of Topomastic Stratification in North Dalmatia*, represented an attempt of stratification of some toponims in a narrower region of Dalmatia. The survey consisted of two parts. In the first part M. Suić dealt with a number of toponims that came into being according to the romanistic or romanized language the men of property which through the romanistic or romanized landuage medium were preserved till now. In the second part M. Suić discussed about the changes of the names of settlements in a narrower region in the period of Romanistic — Dalmatian amalgamation.

Z. Mirdita treated the ethnogenesis of the Albanians in bis survey, *Some Aspects of the Problem of the Ilyrian basis of Albanian ethnos*. Z. Mirdita advocated the opinion of the genetic relationship between the Ilyrians and the Albanians from the aspect of some new methodological approaches discussing the concepts of E. Cortignon, G. Majer, H. Hirt, G. Vajgand, H. Barić and V. Georgiev who considered the Albanians either as an offspring of Thracians (H. Hirt) or Dako — Phrigia (H. Barić) or Dako — Mezia (V. Georgiev). From one basically romantic

view — point he stated that the Albanians were not only the descendants of the Ilyrians, but the contemporaries of Pelazgi too, and consequently autochthonous on the territory of Albania of today.

Z. Vinski in his survey, *Autochthone Kulturelemente zur Zeit der slavischen Landnahme des Balkanraums*, proved by archaeological excavations that the autochthonous population of Roman provinces in the time from the VIth till the VIIth century was of Ilyrian — Celtic origin but that it was not always uniform. At time of the migration of nations the barbarization of material culture was remarkable and the culture was more and more dependent on the new tribal unions organized in a warrior's way and they were mostly of Germanic origin. However, only Eastern Goths could be defined in an archaeological way in Roman province Dalmatia. The author concluded that the famous necropolis of Knin, the biggest cemetery from the time of the migration of nations explored up to now, must not be noted at all only as an Eastern Goths because an evident continuity of burying during the VIth century could be noted and it was with regard to the autochthonous population.

We learnt about the problem of cultural continuity at the Balkans after the immigration of Slavs from the survey, *Towards the problem of the continuity Ilyrians — Slavs*, M. Ljubinković pointed out to the difference in material culture of the previously immigrated Sclavini to the a little later immigrated Porphyrogenit's Serbs and Croats who came completely organized and with a higher material culture than Sclavini from the first wave. She especially insisted upon a cultural con-

tinuity between the old population and the new one and found many offsprings of Ilyrian beliefs and customs with the immigrated Slavs.

I. Nikolajević in her survey, *The Late Antic Vaulted Tombs in the Mediaeval Ecclesiastical Architecture in Bosnia and Herzegovina*, pointed out to some differences between some monuments and architectural sculpture on the territory of the old inner Dalmatia in the centuries that went before the immigration of Slavs.

I. Cremonšnik's, *Die ältesten slavischen Siedlungen und Nekropolen in Bosnien und der Hercegowina*, made our acquaintance with a Slavic settlement at Mušići by Višegrad, that was considered as the oldest Slavic settlement discovered in Yugoslavia up to now.

N. Miletić in his survey, *New Contributions to the Acquaintance of Autochthonous Cultural Elements in Bosnia at the Time of the Immigration of Slavs*, discussed cultural inheritance of Dalmatia from the time of the immigration of Slavs. A similar problem was treated by Z. Marić in his survey, *The Late Antic Necropolis in Prehistoric Gradina in Korite by Duvno*.

Finally, S. Batović and O. Oštrić in their communal survey, *The Traces of Ilyrian Cultural Inheritance in the National Culture of our Seaside Region*, discussed some forms of cultural amalgamation between the old Ilyrians and the immigrated Slavs.

If we add a published discussion of other partakers in which the ethnogenesis of South Slavs was treated more than in the surveys themselves, this symposium gave an important contribution to the exploration of those basis by which the history of South Slavs was started.

Dragoljub Dragoljović

(Translated by Darko Žigić)

ДРУГИ БАЛКАНОЛОШКИ МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС

Под покровитељством UNE-SKO-а одржаи је у Атини од 7 до 13 маја 1970 године Други интернационални конгрес за истраживање југоисточне Европе, чију је припрему и руковођење понео AIESSE, односно Грчки национални комитет. Мора се одати признање Грчком националном комитету и његовим сарадницима, са председником професором Карадамбосом Фрагистасом, којима није било лако обавити толике послове и поверене им задатке.

Конгрес је отворен у пленарном заседању, на коме је после уобичајених свечаних поздрава професор Денис Закитинос прочитао основни реферат под насловом: *Etat actuel des études du Sud-Est Européen (objets, méthodes, sources, instruments de travail, place dans le sciences humaines*. Истог дана прешло се на рад по секцијама, односно научним дисциплинама: историја, литература, уметност и археологија, лингвистика, етнографија и фолклор, на којима су представници балканских земаља одржали своје кореферате на главну конгресну тему, која је као што рекосмо, саопштена у пленуму. Наша земља је била такође представљена корефератима, за историју: Димитрије Борбевић и Радован Самарџић, за литературу Зоран Константиновић, за археологију Драга Гарашанин, за историју уметности Катарина Амржић и за етнологију и фолклор Драгослав Антонијевић.

Пленарном реферату заједно са корефератима стављено је у задатак да се изнесе фактичко стање и положај на пољв научних истраживања југоисточне Европе и обради предмет, методе, извори и стил рада, одреди место балканологије у друштвеним наукама. Није се ишло за уопштавањем детаља, него су разрађивана кључна питања и чињеничко стање у проучавањима југоисточне Европе. Тежило се више практичном циљу, пружити биланс пређеног пута, ставити у жижу спорне проблеме и отворити перспективу заједничким пита-

њима која повезују балканологе у Међународној организацији за проучавање југоисточне Европе. Можемо са задовољством констатовати да је пленарна тема са корефератима одговорила постављеним начелима и показала несумњив успех.

Радни део Конгреса одвијао се по секцијама: I за историју, II за право и економију, III за лингвистику литературу и IV за уметност, етнографију и фолклор, са скоро 360 предавања пре и по подне. Толико мноштво реферата морало је остати незапажено. На седницама су читана резимеа, тако да је било места и за разговоре. Покушаћемо да најсажетније прикажемо најважније проблеме о којима се расправљало по секцијама.

У историјској секцији било је неколико оквирних тема о којима се говорило у скоро четрдесетак реферата и то: О проблему хронологије у праисторији Балкана; О насељима у југоисточној Европи од антике до краја XIX века, са гледишта социалног, економског и културног; О продирању Турака на Балкан; О пропадању османлијског царства и формирању националних држава; О балканској федерацији и интернационализму XVII до почетка XX века итд.

У секцији за право и економију биле су три оквирне теме: Размена и кретање капитала за време османлијског царства; Привилегије и повластице у југоисточној Европи у доба османлијског царства (црква, стаљежи, локалне самоуправе итд.); Усвајање византијског права у праву балканских народа, и др.

У секцији за лингвистику и литературу доста пажње је поклоњено теми: Грчко наслеђе у балканским језицима, која је покренула још увек не решена и спорна питања балканског језичког шаренила. На ову тему поднето је доста реферата, у којима је подвучен биаатерални узајамни однос на релацији савремених балканских језика и грчког сулстрата. Још једна оквирна тема ове секције:

Стварање књижевног језика у земљама југоисточне Европе, окупила је добар број стручњака. Са поља књижевности пажњу привлачи и тема: Хуманизам у југоситочној Европи, у којој су обрађени извори, особине, распрострањење, начини проучавања и др., као и тема Романтизам у литератури народа југоисточне Европе, нарочито питање специфичности балканског романтизма и његов национално патриотски карактер.

Занимљиво је, да је у овој секцији расправљано и о теми: Заједнички извори епике код балканских народа, иако је постојала посебна секција за фолклор. На ову тему је поднето око тридесетак реферата. Говорило се о неким комплексним питањима епске поезије из домена методологије, као што су структуралне особине епике, или Хомерово песништво и јужнословенска народна епика. Обрађивана су и посебна питања, рецимо о хајдучким песмама, баладама, приповеткама и пословицама.

Четврта и последња секција, уметност, етнографија и фолклор окупила је близу четрдесетак реферата са оквирним темама: Атос средиште уметности и његов утицај на земље југоисточне Европе, или Генеа модерне уметности у југоситочној Европи. Тема: Касно византијска уметност у земљама

југоситочне Европе и Занати југоисточне Европе дала је изванредно занимљиве прилоге. Неколико радова ове секције посвећено је фолклору, и то питању етномузикологије балканских народа.

У целини узев, Конгрес је имао запажен успех. Он је пружио веома широк поглед на бројне проблеме Балкана и југоисточне Европе у свим побројаним научним дисциплинама, у различитом временском и просторном захвату. Особита трудољубивост толиких учесника из целог света показала је са колико се интересовања и жара прилази у решавању још увек актуелних научних питања Балкана и југоисточне Европе, а самим тим, потврђује оправданост и нужност постојања једне такве организације као што је Међународно друштво за проучавање југоисточне Европе. На завршном пленарном заседању председник AIESSE професор Фрања Баричић је у врло инструктивном и срдачно примљеном говору, резимирао резултате и искуства Конгреса, и дао предлоге за даљи плански и појачани координациони научни посао на истраживањима југоисточне Европе. Додајмо на крају и чињеницу да је Југославија на овом Конгресу била заступљена са близу 80 реферата и око стотинак учесника.

Драгослав Антонијевић

ДРУГИ МЕЂУНАРОДНИ СИМПОЗИЈУМ ФОЛКЛОРА

У организацији Института за фолклор Социјалистичке републике Македоније већ други пут се одржава у древном Охриду веома користан скуп научника и стручњака из Југославије и света, који се баве изучавањем балканског фолклора. Са искреним задовољством приметимо, да је организатор овог научног скупа учинио велики напор и корак даље од првог симпозијума који је био обележен политичким слабостима и недоста-

цима, до другог, који нам је презентирао далеко озбиљнији научни садржај и скренуо пажњу међународне научне јавности.

Идеалан спој и допуну овом научно симпозијуму чини сам фестивал балканских песама и игара, који се истовремено одржава већ неколико година у Охриду. Основни циљ овога фестивала је да покаже изворност народног мелоса и орског стваралаштва балканских народа, уочи и истакне

онај необично богат колорит и заједничке црте с једне, и укаже на фолклорне разлике и специфичности с друге стране.

Четири теме овог симпозијума: 1. *Симболика у народном стваралаштву балканских народа*, 2. *Свадебни обреди, игре и песме народа Балкана*, 3. *Ритмика у народној музици балканских народа* и 4. *Класификација народних игара балканског подручја*, окупиле су око шездесетак научних радника из Југославије, Румуније, Бугарске, Турске, Израела, Данске, Америке, Западне Немачке и других земаља.

Разумљиво је што је прва, уводна тема о *симболици* као вечито присутној парадигми у балканском фолклору привукла добар део учесника, као и друга тема о *свадебним играма и песмама*, као непресушном врелу инспирација. Свега неколико прилога о народном мелосу и играма покрило је трећу и четврту тему.

Ако се вратимо *симболици* можемо рећи, да је ова тема обележена веома зрелим теоретским разматањима и дубоким научним захватима. Поменимо само неке реферате: Архаични симболи у народној уметности балканских народа; Симбол круга у народном стваралаштву балканских народа; Средњевековна симболика у фолклору; Птица као симбол у фолклору балканских народа; Хајдук као лик и симбол у балканском фолклору; Фолклорни симболизам Косте Рацина; Култ вола у румунској фолклорној традицији и традицији суседних народа, и др.

Свадебни фолклор обрађен је мање више кроз специфичне теме, које су компаративном методом извлачиле заједничке црте у свадебном стваралаштву балканских

народа, на пример: Етнолошко значење свадбених дарова код Дакорумуна, Арорумуна, Мегленских Влаха и Истарских Влаха; Свадебни обреди у Срба, Македонаца и Албанаца; Неки аспекти невестинских песама код Румуна и Македонаца. Било је говора и о Јеврејској свадби у Турској; О јеврејским свадбеним песмама у Јањини (Грчкој); о Циганској свадби и др.

Једна група реферата из ове проблематике имала је претежно дестриптивно-илустровани карактер, на пример: Стрижено кумство код Македонаца и Албанаца; Свадебни обичаји у охридским селима; Свадебне обредне песме у селу Брезни; Обичаји и песме у дебарској свадби и др.

Споменимо и неколико реферата који су третирали проблем мелоса и орског стваралаштва, међу којима има изразито запажених као што су: Заједнички елементи у музичкој усменој традицији Македонаца и Румуна; Компаративна анализа ритмова у албанској епичи и епичи других балканских народа; Графичко представљање музичког фолклора; као и прилог Орска народна традиција из села Ајватова код Солуна.

Кад се у целини саберу научни резултати Другог међународног симпозијума за балкански фолклор, може се с правом рећи, да је постигнут задовољавајући успех, са жељом да трећи симпозијум буде још бољи и окупи много већи број најпозванијих научника из земље и света са поља балканског фолклора, с напоменом, да би требало применити нешто строжији критеријум у одабирању научних прилога, утолико пре, што је овај скуп већ стекао неопходан научни ниво.

Драгослав Антонијевић

XIII МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ИСТОРИЈСКИХ НАУКА У МОСКВИ

У другој половини августа (од 16—23), у Москви је одржан XIII Међународни конгрес историјских наука у организацији Међународног комитета историјских наука и Националног комитета совјетских историчара, а под високим покровитељством Академије наука СССР, у просторијама Московског државног универзитета Ломоносов. Његовој свечаности и значају доста је допринела и околност што се одржавао у Москви на 100-годишњицу од рођења Владимира Илића-Лењина, једног од најистакнутијих идеолога марксистичке науке и творца СССР. Да би се остварио континуитет између ова два значајна догађаја у току XIII Међународног конгреса историјских наука, Национални комитет совјетских историчара организовао је у истој згради Симпозијум поводом 100-годишњице од рођења Владимира Илића-Лењина, на коме су учествовали и југословенски историчари, са посебним иступањем Пере Мораче, заменика директора Института за савремену историју у Београду.

Колика је важност придавана XIII Међународном конгресу историјских наука у Москви, најбоље се може илустровати преко броја присутних историчара у његовом раду: 4500 историчара из целог света и 4500 историчара из СССР, што укупно чини импозантну цифру од 9.000 историчара окупљених на једном месту.

Званична југословенска делегација са академиком Франом Цвитером на челу, била је једна од најбројнијих и најактивнијих на Конгресу. Имала је 118 представника Савеза друштва историчара Југославије, републичких друштава историчара и делегација академија наука.

За време одржавања Конгреса, незванично је присуствовао и велики број југословенских историчара у излетничким групама наших туристичких организација, које су тако организовале посету СССР-у, да у Москви буду за време одржавања Конгреса, како би

пратили рад појединих секција за које су били заинтересовани.

На XIII Међународном конгресу историјских наука, југословенске историчаре заступали су рефератима: академик Георгије Остроградски са темом „Византија у Русија од XI—XV века“ у Међународном удружењу за византијске студије, и проф. Данчо Зографски рефератом у секцији за савремену историју „Европске силе и Балканици почетком XX века (1900—1914 год.)“. Као експерти у дискусији главних конгресних тема југословенске историчаре су заступали: академик Бранислав Ђурђев — на теми о методологији у историјским наукама — под насловом „Историчар и друштвене науке“, а проф. Јован Марјановић у секцији за историју другог светског рата. За време одржавања конгреса, као председавајући појединих секција били су изабрани југословенски академици: Георгије Остроградски, Михаило Петрушевски и Фран Цвитер, проф. В. Графеиауер и проф. М. Екмечић.

Поводом одржавања XIII Међународног конгреса историчара, Национални комитет историчара Југославије, у сарадњи са Институтом за националну историју Македоније, припремио је публикације: 1. — Македонска историографија од 1945—1970 (на француском језику), 2. — Страна и југословенска историографија о Македонији и македонском народу (на енглеском језику) и 3. — Зборник чланака „Македонија и Македонци у прошлости“ (на руском, француском, енглеском и немачком језику). Све ове књиге растурене су међу учесницима Конгреса, да би се упознали са прошлошћу Македоније и македонског народа и развојем историјске науке у Социјалистичкој Републици Македонији.

У изложбеном делу XIII Међународног конгреса историјских наука, Национални комитет историчара Југославије изложио је око 300 публикација из историјских наука, које су објављене из-

међу два међународна конгреса. После завршетка Конгреса, ове публикације Национални комитет историчара Југославије покложио је Институту за славјановеденије и балканистику у Москви.

Рад Конгреса одвијао се на пленарним састанцима (са конгресним темама) који су се одржавали у свечаној сали Московског државног универзитета Ломоносов, а по секцијама износили су се реферати из старе, средње и најновије историје. Паралелно са централним телима Конгреса, рад се одвијао и у 27 Међународних комисија и удружења, који су имали свој посебан програм из научних области које они обрађују.

За време Конгреса одржала је састанак и Међународна организација за балканологију AIESEE. На пленарном састанку секретар AIESEE Кондоракис поднео је реферат „О стању у балканолошким наукама“. После поднетог реферата развила се врло жива дискусија у којој је било запажено изступње совјетских историчара: Маркова В. Зеленина, Ј. Писарева и В. Карасјова који су желели да упознају присутне са стањем балканолошких наука у СССР, пошто то до сада нису имали могућности.

На овом састанку такође је било размене мишљења о балканолошким студијама у непосредној будућности, активност појединих секција, са посебним освртом на припреме за следећи конгрес балканолошких наука у Букурешту у току 1974 године.

На XIII Међународном конгресу историјских наука основана је Међународна комисија за дипломатику, а на предлог проф. Портала (Француска) конституисана је Међународна комисија за Словенске студије, у чији састав су ушли југословенски историчари: академик Фран Цвигер и проф. Димитрије Борбевих.

За време одржавања Конгреса, домаћини су организовали за учеснике Конгреса посете многих културно-историјских споменика у Москви и околини, а страним гостима пружена је прилика да посете најудаљеније Совјетске републике као на пр. Ташкент, Бухару, Самарканд и др.

На крају Конгреса, за новог председника Међународног комитета историјских наука изабран је совјетски историчар-академик Александар Губер, а за генералног секретара поново је изабран академик Мишел Франсоа. На место покојног југословенског историчара академика Јорја Тадића, за члана бироа Међународног комитета историјских наука изабран је румунски историчар академик Михаи Берза. За нове чланове Међународног комитета историјских наука примљени су Демократска република Немачка и обе Кореје, тако да Комитет данас има 46 чланова.

На затварању Конгреса договорено је да се следећи XIV Међународни конгрес историјских наука одржи у Сједињеним Америчким Државама у току 1975 године.

Климент Цамбазовски

АКТИВНОСТ МЕЂУНАРОДНОГ УДРУЖЕЊА ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ (AIESEE) У 1970. и 1971. ГОДИНИ

Разнолика и на међународној сарадњи заснована настојања AIESEE око унапређивања балканолошких студија последњих година најуспешније се спровеле у сазивањима мањих научних скупова, симпозијума или колоквијума. Усредсребени на одређену тематику, научни састанци ове врсте,

поред осталог, омогућују слободнију и ширу измену мишљења, свестранија сагледавања проблема и, захваљујући томе, њихови резултати су скоро увек сасвим конкретни.

Оснивањем AIESEE 1962. стимулисано је оснивање низа нових балканолошких центара. Истражи-

вачка делатност ових институција, манифестујући се првенствено у издавању часописа и посебних монографија, развија се све интензивније. Једна од последица овог бујног развијања балканолошких студија jeste и то да се данас о крупнијим и научно актуелнијим питањима испитивања врше истовремено на више места, и то не само у разним и међусобно удаљеним центрима, него и у оквиру разних балканолошких дисциплина. Услед тога све чеће искрсава потреба да се, на скуповима компетентних стручњака, изоловано постигнути истраживачки резултати о одређеним проблемима међусобно сучеле, да се изврши њихова смотра, провера и синтеза, да се уоче и одреде правци даљних истраживања. Према томе, организовања повремених међународних специјалистичких скупова намећу се самим развојем балканолошких студија. Идући у корак са тим потребама, АИЕСЕЕ последњих година тежиште свога рада ставља на подупирање активности својих научних комисија. Делатност ових по саставу интернационалних комисија, задужених за предузимање колективних акција у области својих дисциплина, до сада се најуспешније огледала управо у организовању специјалистичких састанака.

Од 21. до 24. октобра 1970. у оквиру у иницијативом АИЕСЕЕ, одржан је у Солуну грчко-румунски састанак о теми *»Epoque phanariote«*. Реч је о XVIII веку, о столећу које, захваљујући цариградским фанариотима, значи једно поглавље истински заједничке историје румунског и грчког народа, како у политичком и културном тако и друштвено-економском погледу. На радним састанцима овога скупа, на којему је присуствовало око педесетак стручњака из више научних грана (историја, историја књижевности, право, уметност и др.), прочитано је 37 саопштења. Акта овог грчко-румунског колоквијума, када бу-

ду објављена, несумњиво ће дати потстицаја да се епоха фанариота, као истраживачка тема, постави на ширем плану, да се, у оквиру Комисије за историју идеја при АИЕСЕЕ, организује један скуп на којему би, поред грчких и румунских, узели учешћа и стручњаци из других историјски „заинтересованих“ балканских земаља, мислим из Бугарске, Југославије и Турске.

Манифестацију сличног карактера представља и међународни колоквијум, одржан у Букурешту од 20—22 децембра 1970. о теми *»Les peuples du Sud-Est européen à la fin du XVIe et au début du XVIIe siècle dans le cadre de la politique internationale«*. Овај састанак, усредсређен првенствено на осветљавање односа Порте и Беча према балканским народима крајем XVI и почетком XVII века, организован је заједничком иницијативом Америчког националног комитета за балканологију и Балканолошког института у Букурешту. У раду скупа, поред историчара из неколико балканских земаља (Бугарска, Румунија, Турска, Југославија), узели су учешћа и научници из САД, Аустрије и Пољске. Саопштењима овога колоквијума, како је у закључној речи истакао проф. St. Fischer-Galatz, у осетној су мери досадашња знања о поменутој епоси унапређења и улога балканских народа у међународној политици тога времена боље сагледана.

У току 1970. објављена су Акта првог међународног колоквијума, организованог у оквиру једне комисије при АИЕСЕЕ. Реч је о међународном колоквијуму који је, иницијативом Комисије за историју идеја при АИЕСЕЕ (председник М. Berza), одржан у Паризу, од 11—13 априла 1968. године¹. Тема је била *„Доба просвећености и буђење националне свести код народа југоисточне Европе“*. Активних учесника на овоме скупу, окупљених из балканских и ванбалканских земаља, било је око тридесе-

¹ *Les Lumières et la formation de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européen*, Bucarest 1970,

так. Поред саопштења у којима се утврђују путеве и процењују учинци утицаја просветитељских идеја на буђење националне свести у балканским земљама појединачно, а таквих је било највише, на колоквијуму су одржани и извесни реферати општебалканске садржине. Међу овима, као нарочито успео, истиче се теоријско-методолошки оглед истакнутог и недавно преминулог француског балканолога A. Migambel-a, под насловом »*La littérature et la langue, vecteurs de la conscience nationale chez les peuples du Sud-Est européens*«. Разумљиво, француском неорецисти нису у подједнакој мери познати ни језици ни литературе свих балканских народа. Па ипак, неподељено је мишљење свих учесника да је овај кратки реферат, исткан од тананих разликовања, у методолошком погледу веома подстицајан. Обогаћујући прилог ове врсте, у не мањој мери, садржи се и у завршним разматрањима М. Берзе који је, као стручњак завидно широких и продубљених знања, умео да на врло прегледан начин синтетиче резултате поднетих саопштења, да разлику појединачно национално од заједничког балканског, да на дискретан начин укаже на застрашвања којима се излажу сви они који при проучавању епохе просветиљства у историји свога народа пренебрегавају шире, балканске географско-историјске контексте.

Прошле, 1970. године светло дана угледала су и Акта другог по реду симпозијума у оквиру AIESEE, одржаног у Мамаји (Румунија) од 1—8 септембра 1968. године². Тематика овог међународног састанка, како се из наслова Аката разабере, географски се односи на медитеранско-европски простор, временски захвата раздобље од неолита до средњег века. Била је то добро изабрана и необично привлачна тема која је окупила око четрдесетак еминентних археолога, стручњака за праисторијске, античке и средњовековне цивилизације. Па ипак, им-

позантном листом учесника нису обухваћени сви специјалисти који су могли или требало да наступе са својим излагањима. Примера ради, на радним састанцима симпозијума недостајала су саопштења о утицајима које су на европску цивилизацију извршиле цивилизације турско-монголских племена (Хуна, Авара и др.), затим Арабљана и Османлија. С друге стране, тема »*Археолошки извори европске цивилизације*«, као радна тема стручњака једне специјалности, истовремено је и преуска и преширока. Преуска, јер, поред археолошких, постоје и други и не мање значајни извори европске цивилизације (напр., текстовни). Преширока, јер, гледано историјски, веома је тешко, ако не и немогуће, научно и на општеприхватљив начин утврдити шта је заправо, где и када настаје европска цивилизација. Одговори на та основна питања о изворима, односно генези, и процесу формирања европске цивилизације дивергентни су чак и међу научницима једне научне дисциплине. То се нужно показало и на мамајском симпозијуму археолога, јер су учесници на различите начине тумачили појам »европска цивилизација«, разилазили се у одређивању њених почетака, били несугласни у идентификовању и вредновању тековина преузетих из ранијих цивилизација. Најкраће, историја европске цивилизације стоји данас пред науком као неразмрсиви проблем. Са тога разлога унапред се знало да ће симпозијум у Мамаји бити користан у првом реду као размена мишљења, као покушај да се опречна мишљења о археолошким изворима европске цивилизације бар унеколико усагласе. У потпуности тога свестан, главни иницијатор скупа, проф. E. Condurachi, у инаугуралној беседи с пуним правом је истакао да ће најважнији део колоквијума сачињавати не реферати него дискусије.

Доиста, тако је и било. Управо због тога Секретаријату AIESEE, као издавачу Аката, мора се ода-

² *Sources archéologiques de la civilisation européenne*, Bucarest 1970.

ти пуно признање што је, не жалећи труда, обезбедио да су у објављеним Актама дискусије свих учесника штампане *in extenso*. И захваљујући томе, добили смо једну књигу која, верно преносећи седмодневни разговор најпозванијих археолога о изворима европске цивилизације, представља сасвим изузетно штиво. Многа од осамнаест овде штампаних саопштења управо задивљују ширином и обимом знања, али не мање су бројна иступања дискутаната, а има их укупно осамдесет, која не само што задивљују него и узбуђују. Јер пред суштинским питањима постављеног проблема и највећи зналци признају своју немоћ. Све је утолико импресивније што се опречним мишљењима обележени дијалог водно академски, у духу узајамне трпељивости. Најкраће, ова књига, крцата знањима и мислама оних који су многим славним књигама аутори, споме нар је једног сасвим изузетног и по нивоу правог платонског симпозијума. Књига висинских узлета и приземне немоћи друштвено-историјске мисли, књига која ће остати као ретко драгоцен документ о историји историје.

Пред крај 1970. публикована су и Акта научног скупа посвећеног *градовима на Балкану од XV—XIX века*³. Овај колоквијум, организован иницијативом Комисије за друштвену и економску историју балканских народа при AIESEE (председник Н. Тодоров), одржан је у Москви од 29—30 марта 1969. У расправљању о балкаанским градовима турске епохе учествовало је око двадесетак научника из више европских и ваневропских земаља. Тема је захваћена на ширем плану, јер су, поред градова са уже територије Балкана, узети у разматрање и градови Угарске, Хрватског приморја и Румуније. У свим аналитички састављеним саопштењима, сасвим природно, био је у мањој или већој мери примењен компаративни метод испити-

вања и стога је сасвим разумљиво да су у току дискусија, нарочито поводом реферата Т. Стојановића (САД) који је покушао да проблем отоманског града сагледа у ширим гео-историјским оквирима, методолошка питања уопште, терминологија посебно, били у средишту пажње. У томе погледу, и не само у томе, за историју отоманског урбанизма на Балкану московски колоквијум представља значајан принос.

Пре кратког времена, у издању Балканолошког института Бугарске академије наука, изашаа су из штампе Акта међународног симпозијума *о етногенези балканских народа*, одржаног у Пловдиву крајем априла 1969. године⁴. Сазивачи овог научног скупа биле су Комисија за лингвистику (председник В. Георгијев) и Комисија за археологију при AIESEE (председник М. Гарашанин). Учествовали су лингвисти, археолози и историчари из осам европских и ваневропских земаља. На радним састанцима саопштена су укупно 24 реферата. Колико је на овоме састанку била интензивна размена мишљења о протоисторији Балкана, разабире се из чињенице да је поводом саопштења било преко стотину дискусионих интервенција. Нажалост, те изузетно плодне и богате дискусије у објављеним Актама презентирани су непотпуно, једнострано, махом уопштено, па чак не увек ни верно. Овим неуобичајеним пропустом Редакције у осетној мери су осакаћени и осиромашени необично разнолики и веома стимулативни научни дијалози пловдивског скупа.

Али независно од тога, ваља нагласити да интердисциплинарни симпозијум у Пловдиву (лингвистика, археологија, историја) по својој структури представља нову форму рада у оквиру AIESEE. Са гледишта балканолошких студија, овај експеримент је више него охрабрујући. Наиме, реферати и дискусије о истоме проблему из-

³ *La ville balkanique aux XVe—XIXe siècles*, Sofia 1970 (Ed. Institut d'études balkaniques).

⁴ *L'ethnogenèse des peuples balkaniques*, Sofia 1971.

међу представника разних научних дисциплина, како се показало, омогућују да се проблем сагледа свестраније и у ширим контекстима. Тако, проблем палеобалканске етногенезе, иако пловдивски састанак није у потпуности окупио све најеминентније представнике свих потребних дисциплина, сада се несумњиво појављује у друкчијем светлу него се досада, у оквиру појединих дисциплина, сматрало и постављало. Најкраће, конфронтацијом најновијих истраживачких резултата у домену археологије, лингвистике и историје јасно су се оциртале методолошке једностраности појединих дисциплина, постављени проблем шире је сагледан и неки његови елементи, нарочито хронолошки, прецизније су одређени.

Учесници пловдивског интердисциплинарног симпозијума, уочавајући неслућене предности оваквих скупова, у завршној „Резолуцији“ препоручују, поред осталог, да се убудуће у оквиру AIESEE што чешће сазивају састанци ове врсте. Са задовољством констатујемо да сугестија о организовању интердисциплинарних балканолошких сусрета, у Пловдиву једногласно прихваћена, већ почиње да се остварује. Наиме, од 27—30 маја 1971. одржан је у Венецији интердисциплинарни међународни колоквијум о теми »Structure sociale et développement culturel des villes balkano-adriatiques aux XVIIe—XVIIIe siècles«. Сазивачи овог скупа су Комисија за друштвену и економску историју народа на Балкану (председник Н. Тодоров) и Комисија за историју идеја при AIESEE (председник М. Берза). Овај састанак окупио је око тридесетак научника из петнаест европских и ваневропских земаља. Да би се добила одређенија представа о тематици овога колоквијума, биће довољно ако наведемо наслове само неких одржаних саопштења: »Les motifs des mouvements sociaux en Croatie et Dalmatie au début du XVIIe siècle« (Н. Клајс); »Die städtische Gesellschaft als Träger des Frühaufklärung in Dalmatien« (М. Турчунски); »Raguse, société sans imprimerie« (Т. Стојановић) »As-

pect social économique et culturel des villes bulgares aux XVIIe—XVIIIe siècles« (Н. Тодоров — В. Паскалева); »Rémarques comparatives sur le développement des villes en Russie et dans les Balkans« (В. Лејтсх); »Rapports entre développement économique et développement social dans les villes balkaniques« (Н. Своронос); »Etude comparative de la structure urbaine des villes ottomanes (balkaniques, anatoliennes et arabes)« (Гö Tankut); »Etat juridique et gouvernement des colonies ragusaines dans les villes turques aux XVIIe siècle« (Р. Самардџић); »Problema sociale e rapporto città e campagna in Dalmazia« (А. Тамборра); »Les villes balkaniques aux XVIIe—XVIIIe siècles« (О. Даниел); (Problèmes bibliographiques sur la ville balkanique. (В. Трајков).

Завршне осврте о резултатима постигнутим у току тродневног рада колоквијума дали су Н. Тодоров и, нарочито, М. Берза. Акта овога скупа, садржавајући и богату дискусију, објавиће се идуће године у Букурешту. Радни састанци одржавани су у просторијама велелепног здања *Fondazione Giorgio Cini*, установе која је, поред указаног гостопримства, пружила и значајну финансијску помоћ за организовање овог балканолошког сусрета.

Комисија за археологију при AIESEE, остварујући своју одлуку из 1966, објавила је први број свога *Билтена*, који је покренут са циљем да, почевши од 1965, редовно обавештава о археолошким ископавањима у свим балканским земљама, истичући при томе најважније подухвате и указујући на проблеме у вези са извршеним радовима. Извештајима овог Билтена, поред земаља Балканског полуострва, обухватају се и резултати ископавања у суседним земљама. Редакцију овог за археолошке студије значајног гласила сачињавају по један представник из свих балканских земаља, а главни је уредник председник Комисије, М. Гарашанин. Објављени први број доноси извештаје о ископавањима извршеним, на Балкану

и у Мабарској, у току 1965. године⁵.

AIIESEE улази у девету годину свога постојања. Биланс досадашње активности, сагледан у целини, испуњен је низом значајних резултата и сасвим је позитиван, иако све намере и планови нису остварени, иако све формиране комисије нису у подједнакој мери активирани. Паралелно са све интензивнијим развојем балканолошких студија и све изразитијим осамостаљивањем балканологије као посебне научне дисциплине, научно-организациони задаци AIIESEE постају све бројнији и сложенiji. Међу новим пословима, који се спонтано и све ургентније намећу, на првом су месту приручници општег, балканолошког карактера. У питању су разни атласи, корпуси извора, библиографије, речници енциклопедијски лексикони и друга compendia. Недостатак приручника ове врсте у појединим балканолошким дисциплинама све више се осећа као кочница у раду. Предлози да се, у оквиру AIIESEE и уједињеним снагама учлањених земаља, приступи припремању и издавању документационих приручника све су учестанији. За последњих неколико година, на свим радним састанцима извршних органа AIIESEE (Међународни комитет и Биро) предлози ове врсте били су предмет озбиљних разматрања. Реч је о замашним дугорочним и скупим подухватима и са тога разлога одлуке о њиховом постепеном реализовању могу се доносити тек пошто се претходно, са гледишта научних потреба, сачине планови и обезбеде средства за реализацију. Врло илустративан пример о неслућено брзом развијању балканолошких студија у нашим данима, па у вези с тим и доказ о потреби систематског сакупљања документације, пружају нам три до сада објављена тома »Bibliographie d'études balkaniques« (Sofia 1968, 1969, 1970). На овом послу од самог почетка ангажовано је девет сарадника Балканолошког института у Софији,

док се у трећем тому појављује и извештај број сарадника из других земаља. Библиографијом су обухваћене све балканолошке дисциплине: историја, лингвистика, књижевност, право, уметности, етнографија, фолклор, философија, религија и др. У првом тому налазимо 1950 библиографских информација о радовима балканолошке садржине објављеним у 1966, у другом 2210 наслова о радовима из 1967, а у трећем 2700 јединица о публикацијама из 1968, што укупно, за свега три године, износи близу 7000 објављених радова из области балканологије. Наведене бројке, које свакако нису потпуне, речито сведоче да се, широм света и пред нашим очима, научна интересовања за балканолошке студије из године у годину приметно повећавају. Ова чињеница истовремено разоткрива да је питање систематског сакупљања, обрађивања и публиковања разних документационих материјала постало више него актуелно. Што се тиче библиографске документације посебно, признања достојна *Bibliographie d'études balkaniques* софијског Балканолошког института, превлада ли извесне једностраности у начину презентирања грабе и тај део посла усагласи са заједнички усвојеним принципима Статута AIIESEE (реч је о грави која се односи на македонски народ), и окупи ли сараднике из свих балканских земаља, на добром је путу да прерасте и претвори се у прави и први остварени приручник за балканолошку документацију.

На радном састанку проширеног Бироа AIIESEE, одржаног у Венецији 27 маја 1971, одлучено је, поред осталог, да AIIESEE, приватајући предлог и одобрену почетну субвенцију UNESCO-а, свој радни програм прошири и започињањем систематских и свестраних истраживања у оквиру општије теме „Балкан и Медитеран“. Постигнута је сагласност да ће најцелисходније бити ако AIIESEE, отпочињући рад на о-

⁵ Bulletin d'archéologie sud-est-européenne, No 1, Bucarest 1969.

стваривању овог дугорочног задатка, што скорије приступи припремању једног зборника под општим насловом *»Les relations de la Méditerranée avec les Balkans«*, у више свезака, према епохама. Дефинитивна одлука о тематској структури и физиономији овог Зборника донеће се тек пошто се размотре сугестије и предлози националних комитета за балканологију, учлањених у AIESEE.

Главни предмет разговора на поменутом састанку Бироа у Венецији, по себи се разуме, био је избор и утврђивање тема за *Трети међународни балканолошки конгрес*, у Букурешту септембра 1974. Рад Другог међународног конгреса за балканологију у Атини 1970, као што је познато, био је усредсређен на једну ширу тему, о којој се расправљало на пленарним састанцима, и седамнаест унапред одређених оквирих тема, о којима се дискутовало у секцијама. Конгрес у Атини, у великој мери захваљујући управо унапред утврђеној тематици, у научном погледу био је врло пло-

доносан. Полазећи од тог искуства, Биро AIESEE, у најтепшњој сарадњи са националним комитетима, одабирају тематике за наредни конгрес придаје посебну пажњу. Добри су изгледи да ће овај део припрема бити завршен још у току ове или, најкасније, с пролећа идуче године.

Научно-организациона активност AIESEE, опште узевши, не само што се одржава него се и новим иницијативама разграђава. Балканологија као наука, једноставно речено, испитује и утврђује оно што је било и што јесте заједничко балканским народима. Освајајући сазнања о томе и многе старе заблуде новим истинама замењујући, ова наука врши, односно може да врши, и прогресивну политичку мисију. Пожелети је стога да успешно успостављено сарађивање међу научницима балканских народа што више поспешни и друге облике сарађивања међу онима који међусобно удаљени обитавају на малом и заједничком Балкану.

Ф. Баршић,

МЕЂУАКАДЕМИЈСКИ КООРДИНАЦИОНИ ОДБОР ЗА БАЛКАНОЛОГИЈУ

Као што је познато, Међуакадемијски координациони одбор за балканологију основан је 1965 године, у циљу заједничког рада свих југословенских академија наука и уметности окупљених у Савету академија СФРЈ и других научних установа које се баве балканолошким проучавањима.

У периоду 1970/71 године Одбор са својим председником академиком Васом Чубриловићем и члановима: академиком Бранислав Којић, академик Фердо Чулиновић, академик Бранимир Гушић, академик Михаил Апостолски, академик Михаил Петрушевски, академик Бранислав Бурбев, академик Франц Стеле, академик А-

лојз Бенац и дописни члан Бого Графенауер, обавио је бројне и значајне задатке на које ћемо покушати најсажетије да укажемо.

Приведен је крају посао на организовању међународног симпозијума на тему: *Обичајно право и самоуправе на Балкану и у суседним земљама*. Закључена је листа пријављених учесника из земље и иностранства (Грчка, Бугарска, Румунија, Америка и др.), са око 36 реферата. Симпозијум ће се одржати 1. и 2. новембра ове године у Српској академији наука и уметности.

У сарадњи са Балканолошким институтом САНУ, који је својим оснивањем истински отворио ши-

роке могућности и перспективе за рад на балканолошким проблемима Међуакадемијски координациони одбор за балканологију израдио је студијски пројекат једног крупног научног проблема не само југословенског него и европског који обухвата историјски, привредни, социјални и етногенетски аспект под насловом Номадска и полуномадска сточарска кретања на Балкану и у југоисточној Европи, поводом чега је одржано и шире југословенско саветовање и дискусија, на коме је усвојен пројекат и образована посебна југословенска комисија која ће се бринути о раду на овом проблему. По републикама су такође оформљени одбори за рад на овој теми, разрађени истраживачки планови и утврђени први програми рада. Предвиђено је да се крајем 1971. или почетком 1972. одржи друго југословенско саветовање о методама и правцима рада на проучавању „Сточарских кретања“, изврши усклађивање и подела рада, као и непосредни задаци научних установа које су се прихватиле обраде ове теме. За

1973. годину одлучено је да се организује међународни симпозијум о „Сточарским кретањима“.

Одбор је у сарадњи са Балканолошким институтом САНУ учествовао у припремама Другог међународног конгреса балканолога који је маја 1970. одржан у Атени, на коме је од стране југословена поднето близу 80 реферата, од којих и неколико пленарних. Овом Међународном конгресу посвећен је и први број »Balcanica« — Годишњак Балканолошког института САНУ.

Међуакадемијски координациони одбор за балканологију у периоду 1970/71. године састао се неколико пута расправљајући о разним питањима из делокруга рада предвиђеним програмом, као и текућим задацима. Преко Балканолошког института САНУ као оперативног органа Одбор је обавио низ значајних задатака у циљу организовања и координације балканолошких проучавања у земљи, а такође и унапређивању научне сарадње са иностраним научним институцијама које се баве балканолошким истраживањима.

Драгослав Антонијевић

IZVJESTAJ O RADU CENTRA ZA BALKANOLOŠKA ISPITIVANJA U 1970. GODINI

Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je u 1970. godini posvetio najveću pažnju naučnoistraživačkom radu. Na tom polju svoje djelatnosti Centar je već postigao vidne rezultate, a rad na pojedinim temama nastaviće se i u idućim godinama.

Rad na arheologiji

U 1970. godini radilo se vrlo intenzivno na formiranju dokumentacionog centra materijalne i duhovne kulture ilirskih plemena na Balkanu. U tom smislu saradnici Centra su:

1. prikupili materijal za kompletiranje kartoteke sa područja ilirskog plemena Delmata (rukovodilac rada dr Borivoje Čović).

2. pripremali građu za kompleksnu kartoteku grobnih cjelina sa ilirskog područja, kako je to predviđeno u dugogodišnjem planu ove akcije, čije je realizovanje počelo u 1969. godini (rukovodilac rada dr Zdravko Marić).

Prvom pravcu rada prišlo se sa dvije teme: a) obradi svih karakterističnih pojava materijalne i duhovne kulture jedne određene zapadnobalkanske regije; i b) obradi jednog karakterističnog arheolo-

skog tipa na širem balkanskopodunavskom prostoru. Prvi zadatak preuzeli su arheolozi Ivan Marović i dr Borivoje Čović, a drugi dr Stane Gabrovec.

U okviru prve teme izabrano je područje Delmata i to zbog toga što se ono, bar približno, može teritorijalno odrediti i što je bilo relativno malo obrađeno. U vrijeme kad je ovaj rad bio pokrenut objavljena je i studija dr M. Zaninovića, koji je detaljno obradio pisane izvore i podatke antičke arheologije o Delmatima. Saradnici koji rade na ovoj temi prikupili su najprije podatke o svim poznatim nalazištima iz ove regije i formirali kartoteku nalazišta, a zatim sabrali iz 11 muzeja i muzejskih zbirki podatke o svim metalnim tipovima (uglavnom nakitu, oružju i oruđu), te izradili sintetsku kartoteku svih karakterističnih tipova. Time je završen jedan dio posla. Druga faza rada se sastoji u obradi naselja i nalaza iz naselja, posebno keramičkih. Potrebno je izdvojiti vodeće keramičke tipove i izvršiti njihovu statističku obradu prema hronološkom i geografskom principu. U 1970. godini se baš na tome radilo.

Dosadašnji rezultati jasno pokazuju da ovaj rad treba nastaviti i proširiti. Na osnovu sugestija i prijedloga koje su dali stalni članovi Centra na godišnjem satanku u 1970. godini zaključeno je da se dokumentacioni materijal sa područja Delmata dopuni podacima iz okvira onomastike, kulta, autohtone nošnje i drugih elemenata koje pružaju spomenici antičkog doba. Zaključeno je isto tako da se sada i na isti način, priđe obradi teritorije plemena Liburna, a nakon toga razmotriće se mogućnost proširenja rada na područje Histra i Japoda.

U drugoj temi bila je predviđena obrada pojedinih vodećih arheoloških tipova i pojava na široj ilirskoj i uopšte balkanskoj teritoriji. Nosilac teme, S. Gabrovec, uzeo je da sabere i kartira jedan arheološki tip značajan za sam početak željeznog doba — dvopetljustu fibulu. Ovaj posao je završen u 1970. godini i rezultat toga je rad koji se nalazi u štampi u Godišnjaku Cen-

tra. Zaključeno je da se i ovaj pravac rada nastavi; da se obrade i neki drugi vodeći tipovi, po istim principima kako je to do sada rađeno.

Početakom 1970. godine razrađena je osnovna koncepcija organizacije rada na formiranju kartoteke grobova prastanovnika sjeverozapadnog Balkana. Uloženi su značajni naponi da se u ovu akciju uključe svi zainteresovani pojedinci i institucije i do sada su se odazvala pozivu na saradnju 33 arheologa, a 16 muzeja je pristalo da saraduje u ovoj akciji. U ovoj godini je završeno i predano 1125 kartona grobnih cjelina sa nekoliko hiljada crteža. Rad na ovoj temi se intenzivno nastavlja, i ako se ovaj projekat ostvari, nakon 12 godina rada, u Centru za balkanološka ispitivanja bi svim stručnjacima stajala na raspolaganju savremeno organizovana kartoteka. Ona bi raspolagala sa oko 15.000 originalnih kartona grobova, 300 kartona nekropola i skoro 90.000 kopija kartona složenih po temama, kao i sa masom već sintetiziranih podataka na posebnim kartonima. Ova kartoteka bi bila od izuzetne važnosti za nauku uopšte, jer bi sakupljeni podaci iz grobnih cjelina pružili veoma dragocjene i korisne podatke za hronološka određivanja, te za proučavanje običaja vjerovanja, trgovačkih i kulturnih veza, za etnička opredjeljivanja i istorijske studije.

U 1970. godini, saradnik Centra dr Irma Čremošnik je nastavila terenska istraživanja ranoslovenskih naselja u »Jazbinama« i »Orašćicama« u Batkovićima kod Bijeljine. Zahvaljujući istraženom prostoru u ovoj godini, dobio se jasniji uvid u plan naših ranoslovenskih naselja. Na prostoru od 1500 m² u »Jazbinama« otkrivene su 4 zemunice, 2 kuće od drvene konstrukcije i 4 jame za otpatke. Dosadašnji nalazi jasno pokazuju da je ovo naselje nastalo polovinom VII vijeka i da je trajalo negdje do kraja VIII vijeka. Kopanje u »Orašćicama« otkrilo je zemunicu sličnog tipa, ali nalazi keramiku spadaju u slovensku keramiku kasnijeg IX vijeka. Ovim nalazima, dakle, prvi put možemo i arheološki potvrditi početke nase-

ljavanja Slovena u našim krajevima. Dalji značaj ovih naselja leži u tome što su to prva čisto slovenska naselja otkrivena kod nas koja nam daju siguran slovenski materijal, na osnovu kojega ćemo sada moći izdvojiti i slovenski materijal na nalazištima gdje je izmiješan sa drugim kulturama. Već sada se može reći da su ova iskopavanja dala najbogatiju zbirku ranoslovenske keramike u Jugoslaviji.

U protekloj godini je nastavljeno sakupljanje građe za suplementa uz »Bibliographia Illyrica« i već je prikupljeno oko 400 bibliografskih jedinica. Centar je, inače, donio odluku da se u narednih nekoliko godina objavljuju dopune ovoj bibliografiji, u kojima će biti sistematizovane bibliografske jedinice koje su propuštene u prvom izdanju i dopunjene jedinice najnovije literature iz oblasti ilirologije.

Autor prve bibliografije, Aleksandar Stipčević, radio je i na izradi Bibliografije antičke arheologije u Jugoslaviji. Popisano je preko 4000 bibliografskih jedinica i registrovano oko 400 predmetnica za predmetno kazalo. Čitav rukopis će biti gotov krajem 1972. godine.

Rad na paleoetnologiji i etnologiji

Etnolog Mario Petrić je u 1970. godini radio na temi »Karakteristike, uloga i porijeklo običaja tatauiranja u Bosni i Hercegovini u odnosu na tatauiranje kod drugih balkanskih naroda«. Terenskim radom u 1970. godini obuhvaćena je vlaška (aromunska) etnička grupa na području istočne Makedonije (okolica Štipa) s jedne strane i hrvatsko stanovništvo dalmatinske Zagore — potez Vrgorac, Imotski, Sinj — s druge strane. Tu su, u većini slučajeva, koncentrisani doseljenički rodovi iz Bosne i Hercegovine. Rezultati proučavanja u ovim oblastima pokazuju da je običaj tatauiranja doživio znatne transformacije kod ove dvije, u etnogenetskom pogledu, različite grupe. Rad na ovoj temi se nastavlja u idućoj godini.

»Arhaični novogodišnji običaji dinarskog stanovništva« je tema na

kojoj radi etnolog Radmila Kajmaković. Polazna pretpostavka ovih ispitivanja je da ovi običaji sadrže neslovenske, arhaične elemente, a glavni problem ispitivanja se sastoji u utvrđivanju ovih elemenata, određivanju njihovog rasprostranjenja, porijekla i analogije sa srodnim običajima kod balkanskih naroda. U toku 1970. godine vršena su terenska ispitivanja ovih običaja u Bosanskoj Posavini, srednjoj i jugozapadnoj Bosni i Bosanskoj Krajini. Paralelno s ovim proučavanjem je starija građa o ovim običajima iz sjeverozapadne Bosne, Like, Korduna i Dalmacije, a u toku je rad na studijskoj obradi sakupljenog materijala.

Saradnik Centra Nedžad Hadžidedić, u toku ove godine, a u okviru teme »Stara balkanska arhitektura«, vršio je terenska istraživanja na području planine Romanije, posebno na lokalitetima »Mandra«, (u Odžacima, Sokolovićima i Borici). Ova terenska istraživanja rezultirala su u pribavljanju brojne dokumentacije (crteži i fotografije) o najstarijim nađenim objektima sesoske arhitekture. Rad na ovoj temi se nastavlja i u idućoj godini.

Sa željom da se u Centru za balkanološka ispitivanja intenzivira rad na etnologiji 29. oktobra 1970. godine održano je Savjetovanje etnologa o problematici paleoetnološkog i etnološkog rada u okviru Centra.

U radu Savjetovanja su učestvovali: Dragan Antonijević, Franjo Barišić, Ljiljana Beljkašć-Hadžidedić, Alojz Benac, Branimir Bratanić, Dženana Buturović, Borivoje Cović, Miroslav Draškić, Dušan Driljača, Radmila Fabijanić, Milutin Garašanin, Nedžad Hadžidedić, Radmila Kajmaković, Spiro Kulišić, Vlajko Palavestra, Mario Petrić i Nikola Tasić.

Savjetovanje je sazvano sa ciljem da jedan skup eminentnih stručnjaka iz ove oblasti da svoje mišljenje o problemima, pravcima i metodi rada na paleoetnologiji i etnologiji u Centru za balkanološka ispitivanja.

Savjetovanje je, takođe, trebalo da razmotri i pitanje usklađivanja naučnoistraživačke djelatnosti sa

drugim institucijama koje djeluju u ovoj oblasti nauke.

Uvodni referat o ovoj problematiki podnio je prof. Spiro Kulišić.

Referat i vrlo opširna diskusija uz učešće gotovo svih prisutnih dali su konture i istakli glavnu problematiku koja je na kraju konkretno zovana u zaključcima, a data je u srednjoročnom planu rada Centra na kraju ovog izvještaja.

Rad na lingvistici

Prof. dr Vojmir Vinja je u prošloj godini radio na pojedinim punktovima jadranske obale, da bi završio svoj opsežni rad pod naslovom »Nazivi jadranske faune — etimologija i struktura«, koji će biti štampan u izdanju Centra.

U 1970. godini se prišlo i prikupljanju podataka o toponomastičkom radu u Jugoslaviji. Centar će na prvom mjestu prikupljati podatke o onomastičkom radu u Jugoslaviji za svoje pregledne kartoteke. U prvoj od njih će biti registrovane sve institucije koje sistematski prikupljaju građu, sa popisom sistemizovane građe, bez obzira da li je ona objavljena ili nije; u drugoj će biti registrovani svi naučnici koji se individualno bave problematikom za koju je Centar zainteresovan, dok će treća imati tematski karakter.

Saradnik Centra, koji radi na ovom poslu, obišao je u 1970 godini odgovarajuće institucije u Zagrebu, Zadru i Splitu, tako da je jedan dio posla već završen.

Izdavačka djelatnost

U prošloj godini u ediciji »Djela« objavljena je knjiga Fanule Papazoglu »Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba«. Ovo djelo je naišlo na odličan prijem u naučnim krugovima.

U 1970. godini je trebalo da izađe iz štampe i Godišnjak Centra za 1969. godinu, ali je štampanje ove knjige u znatnom zakašnjenju zbog usporenog rada u štampariji. Sve-ska će se pojaviti krajem februara 1971. godine.

Prošle godine je predat u štampu i Godišnjak Centra za 1970. godinu koji sadrži slijedeće radove:

1. Stane Gabrovac: »Dvozankaste ločne fibule — Doprinos k problematiki začetka železne dobe na Balkanu in v jugovhodnih Alpah«,
2. Borivoje Čović: »Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog i ranog željeznog doba na području Delmata«,
3. Bojan Čop »Les iso-glosses italo-grecques et la préhistoire des peuples balkaniques«,
4. Andreas Móscy »Vorarbeiten zu einem Onomasticon von Moesia Superior«,
4. Ivan Pudić »Staromakedonski jezik«,
6. Idriz Ajeti »Alban-sko-srpskohrtaske jezičke studije«,
7. Muhamed Hadžijahić »Pitanje vjerodostojnosti sabora na Duvanjskom polju«,
8. Hronika,
9. Ljeposava Vekić-Čović »Izbor tekuće bibliografije radova iz paleobalkanistike u Jugoslaviji«,
10. André Viallant »Souvenirs sur Henrik Barić«.

U Centru je 30. oktobra 1970. godine održan IX godišnji sastanak stalnih saradnika. Sjednici su prisustvovali svi članovi Centra: Franjo Barišić, Alojz Benac, Branimir Bratanić, Branislav Đurđev, Borivoje Čović, Nedim Filipović, Stane Gabrovac, Milutin Garašanin, Radoslav Katičić, Spiro Kulišić, Fanula Papazoglu, Mihailo Petruševski, Du-je Rendić-Milošević, Mate Suić.

Saradnici Centra su na ovom sastanku donijeli nacrt srednjoročnog plana rada u kojem su obuhvaćeni i razrađeni osnovni zadaci Centra u periodu 1971—1975. godine. U ovom petogodišnjem planu rada predviđeni su slijedeći zadaci na kojima će se Centar angažovati u ovom periodu:

1. U toku idućih 5 godina Centar će završiti formiranje prvog dijela dokumentacionog centra koji se odnosi na materijalnu i duhovnu kulturu ilirskih plemena. Ova dokumentacija će sadržavati višestruke kartoteke iz 5 regija koje će obuhvatiti građu iz pojedinih regija u našoj zemlji i na taj način omogućiti sintetsko izučavanje paleobalkanskih plemena i drugih etničkih grupacija.

2. Centar će preuzeti praćenje rada na proučavanju Tračana, Dačana i drugih istočnobalkanskih starih naroda. U saradnji sa Balkanološkim institutom u Beogradu,

Centar će u dogledno vrijeme proširiti pomenutu ilirsku dokumentaciju i na druga starobalkanska plemena.

U tom cilju Centar će preuzeti organizaciju izrade jedne kompleksne bibliografije pod naslovom »Bibliografija Thraco-Dacica«.

U svom sistematskom bibliografskom radu Centar će redovno objavljivati dopune bibliografije »Bibliographia Illyrica«, a prići, će i izradi drugih sličnih bibliografskih cjelina, kao što su: etnografska, antička bibliografija, bibliografija o Vlasima, bibliografija Crne Gore i slične bibliografije.

3. U pogledu prikupljanja starih balkanskih toponomastičkih relikata Centar će u idućem periodu koncentrisati svoje napore u slijedećim pravcima:

a) na prikupljanje podataka o čitavom toponomastičkom radu u Jugoslaviji,

b) na stvaranje kartoteke radova predslavenske onomastike,

c) eksepiranje toponima iz povjesnih vrela po određenim kriterijima,

d) istraživanje tipične slavenske toponimije u Prigorju radi precizne eliminacije slavenskog sloja u krajevima gdje se traže ostaci starobalkanske onomastike.

U saradnji sa odgovarajućim institucijama Centar će još pokušati da organizuje sistemski rad na:

e) prikupljanju imenskih elemenata za koje postoje mogućnost da sadrže preslavenske podatke.

f) sakupljanje građe za mikrotoponomastiku iz pojedinih regiona Balkana,

g) na ihtionimiju i fitonimiju sa područja kojima se bavi ovaj Centar.

4. Nastaviće se proučavanje romanskih jezičkih elemenata na području Hercegovine i Crne Gore.

5. Nastaviće se izučavanje isto-rijske i kulturne problematike seobe naroda. U tom okviru posebna pažnja će biti posvećena arheološkim proučavanjima ranoslavenskog perioda na Balkanu.

6. U okviru etnoloških ispitivanja Centar će pojačati svoj rad u svim vidovima paleoetnološke problematike. U tom smislu doneseni su slijedeći osnovni zaključci:

a) etnološka ispitivanja će se u prvom redu usmjeriti na kulturnu i etničku problematiku srednjobalkanskog i zapadno balkanskog (dinarskog) područja.

b) u idućem periodu rada pristupiće se izradi etnološke bibliografije, koja bi obuhvatala radove o kulturi naroda balkanskog dijela Jugoslavije. Kao prvi korak, u roku od 3 godine, trebalo bi izraditi tematsku bibliografiju literature koja se direktno bavi materijalnom, socijalnom i duhovnom kulturom naroda spomenutog područja. U daljem radu biće potrebno izraditi potpunu anotiranu bibliografiju časopisa i literature koja se direktno ili indirektno odnosi na tu tematiku.

c) Kao prve sintetske i okvirne teme u paleoetnološkom proučavanju dinarskog područja Centar će organizovati:

1. Proučavanje doticaja predslavenskog i slavenskog stanovništva na Balkanu i

2. izučavanje odnosa između slavenskog i vlaškog stanovništva na Balkanu.

d) Centar će nastojati da pokrene rad i na nekim pojedinačnim temama kao što su: proučavanje stončarstva, keramike, novogodišnjih, božićnih, i uopšte vjerskih običaja, svadbenih i pogrebnih običaja, društvene organizacije (porodica, rod, selo), narodne arhitekture i nošnje. Sve to treba da bude usmjereno na raščlanjavanje odnosa između slavenskog i predslavenskog stanovništva na Balkanu.

e) Za rad na pojedinim zadacima potrebna je i saradnja fizičkih antropologa, kao i poznavanje kavaskih i orijentalnih jezika. Centar će nastojati da se u slučaju potrebe omogući obrazovanje takvih mlađih stručnjaka.

7. U toku idućih 5 godina Centar će izdati 2 korpusa sa po 3 sveške na kojima rade profesori dr

Mate Suić i dr Duje Rendić-Miočević. Prvi korpus nosi naslov »Izvori za poznavanje historije i geografije naše zemlje u antici«, a drugi »Epigrafski izvori za povijest Ilira«. Centar će, takođe, redovno izdavati Godišnjak u kojem pretežno objavljuje naučne radove iz oblasti paleobalkanistike, a objavljiivače i ona djela svojih saradnika koja se odnose na zadatke iz programa naše institucije.

8. U idućih 5 godina Centar će organizovati 2 simpozija sa slijedećom tematikom:

- a) Iliri i Tračani, u 1973. godini,
- b) Iliri i Paleoitalici, u 1975. godini.

9. Što se tiče rada u okviru osmanističkih istraživanja, Centar treba da preuzme na sebe:

a) Organizaciju rada u BiH na proučavanju teme »Nomadska i polunomadska kretanja na Balkanu i u jugoistočnoj Evropi«, koju vodi Balkanološki institut u Beogradu,

b) organizaciju razmjene stručnjaka za osmanistiku sa institucijama iz drugih zemalja.

c) pripremu izdavanja građe koju sadrže turski izvori, a odnose se na pitanje Vlaha, na toponomastiku, onomastiku i migracije na Balkanu,

d) organizaciju posebnog simpozija o Vlasima u saradnji sa Institutom za historijske i ekonomske nauke JAZU u Zadru, u 1972. godini.

e) izdavanje podataka iz turskih izvora.

10. Centar će preduzeti ozbiljne korake na učvršćivanju saradnje sa odgovarajućim balkanološkim institutima i centrima u našoj zemlji i u inostranstvu.

11. Centar će, takođe, pristupiti formiranju vlastite biblioteke koja bi sadržavala osnovnu tekuću balkanološku literaturu kao i onu literaturu koja je vezana uz problematiku kojom se Centar bavi.

Donošenje ovog srednjoročnog plana označava novu fazu u razvoju Centra za balkanološka ispitivanja u Sarajevu. Ukoliko ostvari sve ove zadatke, Centar će dati značajan prilog jugoslavenskoj balkanistici.

Alojz Benac

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ СРПСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЕТНОСТИ

Балканолошки институт развио је своју праву делатност у току 1970. године. Те године он је добио свој коначни организациони облик и утврдио свој однос према Српској академији наука и уметности у Београду поставши Одлуком Председништва Академије њена научна јединица са самоуправним правима. У тој години Институт је попунио своје кадрове и према своме плану и програму рада разрађивао је студијске и макро пројекте. У своју научну заједницу Институт је примао конкурсом само висококвалификоване стручњаке са докторатом наука.

У току 1971. године својим научним представницима у Институту су попуњене следеће науке: археологија, историја старог средњег и новог века, историја уметности, историја књижевности, уредно право и етнологија са антропогеографијом. Сви су научници обавезни уговорима да врше упоредна научна истраживања из своје науке и у исто време, да као организатори руководе једним студијским пројектом или макро-пројектом.

Сви пројекти у оквиру балканолошких студија нашег Института су дугорочног карактера. Навешћемо неке за које сматра-

мо да су сада занимљиви за научну јавност у земљи и иностранству.

Сабирање, сређивање и објављивање библиографије и извора за историју неоманихеја, богумила на Балкану и у пређеазиској Азији. Интерес за ову пређеазиску и балканску јерес, поново се пробудио у последње време у европској науци. Пошто не постоји библиографија научних радова о овој јереси, нити су сабрани извори, Балканолошки институт заједно са Византолошким институтом у Београду, преузео је на себе овај посао. Организована су два редакциона одбора: Редакциони одбор за изворе о неоманихејима, богумилима на грчком, латинском и старословенском језику, обухвата све познате научне раднике, који проучавају ово питање у Југославији. Председник Одбора је академик Георгије Острогорски, директор Византолошког института, секретар Одбора је др Драгољуб Драгојловић, научни сарадник Балканолошког института. Одбор за оријенталне изворе, арапске, турске, перзијске и јерменске има на челу академика Мехмеда Беговића, професора Правног факултета у Београду. Секретар је овом Одбору др Драгољуб Драгојловић. Сабрана је и сређена византијска историјска грађа за историју неоманихеја до појаве богумила. Концем ове и почетком идуще године рукопис ће моћи бити предат у штампу.

И после другог светског рата врло живо се проучава историја ослободилачких покрета народа у југоисточној Европи у XIX веку. У свима тим покретима непосредно и посредно учествује и Србија. Српска академија наука и уметности поверила је свом Балканолошком институту да сабере, среди и спреми за објављивање историјску грађу архива у Србији, која се односи на њен однос према ослободилачким покретима на Балкану од Париског мира 1856. до Берлинског конгреса 1878. Грађа је врло обимна и разноврсна, биће објављена у неколико књига. Сада је у припре-

ми историјска грађа за период од Париског мира 1856. до Аустро—Турског рата 1966. године.

Балканолошки институт Српске академије наука и уметности суделује у раду Државног архива Републике Србије, да се среди и објави грађа Архива Србије, која се односи на историју других балканских земаља у XIX веку.

У XIX и XX веку много се радило на разради планова о стварању Балканске и Подунавске федерације и конфедерације. Питање је врло занимљиво и Балканолошки институт га проучава преко једне посебне комисије. Уколико се укаже потребно, Институт планира, да објави ове планове са коментарима. Прикупљање грађе је у току и на том послу ради неколико научних сарадника из Института и ван њега.

Раднички покрет у земљама југоисточне Европе био је онај моћан друштвено-политички чинилац, који је половином овога века вршећи социјалистичке револуције извршио велике друштвене преображаје у том делу Европе. Балканолошки институт имајући ово у виду настоји, да се проучавање историје радничког покрета у југоисточној Европи што више продуби. Тражећи оно што повезује тај покрет у земљама, научни радници у Балканолошком институту, који се баве овим питањима, дошли су до закључка, да би од великог научног интереса било написати историју овога покрета. На том се почело радити у 1970. години. Израђен је план и програм рада, написане тезе, утврђена периодизација и на неколико научних састанака организовани су редакциони одбори за писање ове историје. При главној редакцији у Београду писаће се историја радничког покрета у југоисточној Европи уопште, историја радничког покрета у Југославији од 1918. до данас, а у институтима за раднички покрет појединих република писаће се историја радничког покрета у тим републикама.

Основна замисао при писању ове историје је, да поред све разноврсности, привредног и друштве-

ног развоја има нешто што повезује земље и народе у југоисточној Европи, када се тиче историје њеног радничког покрета. Полазећи од овог становишта, Редакција је утврдила да треба за сваку епоху из историје радничког покрета у југоисточној Европи, дати посебну главу, где ће се југоисточна Европа обрадити јединствено и по свом развоју и по развоју свог радничког покрета. У одвојеним главама биће обрађена историја радничког покрета у појединим земљама. Али, опет тако, да се осети међусобна повезаност. Историја би изишла у пет књига, према пет епоха у историји радничког покрета у југоисточној Европи. Рок израде историје је 4—6 година.

Тражећи оно што је суштинско у животу народа у југоситочној Европи, етнологи-историчари Балканолошког института сматрају, да је номадско и полуномадско сточарење по овом делу Европе једно од најзначајнијих друштвених феномена. Кретање номадских сточара од Тесалије на југу Балкана до северних Карпата изнад Кракова у Пољској и до Алпа у Аустрији, остављају дубоке трагове на привредне и културно-политичке односе међу народима југоисточне Европе. Зато је студијски пројекат „Номадско и полуномадско сточарење на Балкану и у југоисточној Европи“ узет као један од главних послова Балканолошког института. При Институту је основан Савезни одбор за проучавање овог питања, а

при центрима у републикама, академија наука, универзитети, институти — посебни одбори за проучавање номадског и полуномадског сточарења у њиховим земљама. Поједини институти уносе у своје дугорочне и годишње планове проучавање овог питања. У току 1972. и 1973. планира се неколико научних саветовања и научних скупова југословенског и ширег карактера по овом питању.

Навели смо неколико крупних научних послова на којима смо радили последњу годину-две дана. Све су то дугорочни планови на којима ће се морати радити дуго година. У Балканолошком институту су тога свесни, па зато у прво време полажу највећу пажњу на правилно постављање задатака, на примену добре методологије а пре свега на прикупљање научни кадрова, који се овим проблемима баве.

Као главно научно средиште за балканолошке студије у Југославији Институт се трудио, да одржава везе са свим научним установама у земљи и иностранству, које се баве овим студијама. Сарадњу са научним установама у Југославији остваривали смо врло успешно по свим питањима од заједничког интереса. Са иностранством је ишло спорије и теже. То је била наша кривица и мораћемо се потрудити, да је исправимо. Посебно ћемо морати позвати више на сарадњу раднике из иностранства при издавању нашег годишњака „Балканика“. Мислимо да ћемо у томе успети.

академик, *Васа Чубриловић*,
Директор Института

ЈОРЈО ТАДИЋ

Научници онажног замаха увек, када одлазе, остављају за собом празнину. Њихов рад, међутим, остаје трајно уграбен у културној ризници њихових народа и модерне науке уопште. Такав је био и први утисак који су понели сарадници и баци пок. Јорја Тадића на вест о његовој смрти: утисак празнине коју је оставио и захвалности за наслеђе које је предао. Од дана његове смрти пре две године, овај је утисак остао непромењен.

Јорјо Тадић је припадао оној старијој групи наших научника који су гајили у своме раду научну универзалност — појава која се данас све ређе среће. Отуда је и веома тешко обухватити у једном општем приказу сву његову богату и разноврсну научну делатност, сажету у 156 јединица његове библиографије. Довољно је рећи, као што је то истакнуто на свечаној комеморацији одржаној поводом његове смрти у Српској академији наука и уметности, да је немогуће проучавати културну, економску и политичку историју нашег народа од XIV века наовамо без ослоњања на резултате његових истраживања. Ако томе додамо многобројне научно-организационе и друштвене функције које је Јорјо Тадић вршио последњих година као члан Председништва Српске академије наука и уметности, секретар Одељења друштвених наука, шеф Историјске катедре Београдског универзитета, Директор Историјског института, Председник Југословенског националног комитета за историјске науке и многе друге, онда ћемо тек видети колико је свеобухватна и обимна била његова активност на свима пољима наше модерне историографије.

Из ове многоструке активности издвојили би смо једну и то пионирску, коју је пок. Јорјо Тадић испољио у научном раду и организационом обликовању наше послератне балканологије.

Модерној балканистици пок. Тадић пришао је, можемо чак рећи да јој је био приведен, кроз прошлост његова Дубровника. Овај пут показао се веома орећним јер је историја Дубровника великим делом историја његових веза са балканским залебем и Медитераном. Дејствујући у оба ова правца, Ј. Тадић је у својим радовима успешно повезивао ове две тако тесно спојене области. Овој улози дубровачких извора треба додати смисао Ј. Тадића за

историјску ширину: отвореност мора на коме је поникао, дала је основу свеобухватности његових погледа и његовог научног метода. Класично образовање, познавање страних језика, студије у европским универзитетским центрима у Прагу и Паризу, створиле су оне неопходне основе за продор у широке области балканске историје. У њима је његов Дубровник полазна тачка: прозор кроз који је могао угледати Балкан. Све се то испољило већ у његовој тези „Шпанија и Дубровник у XVI веку“ (1932) да би се даље потврдило у радовима из историје дубровачких поморских веза, дубровачких Јевреја, веза Дубровника са балканским залебем, да би допрло до зрелих и коначних синтеза у студијама о економском јединству Балкана и Средоземља. На овој подлози леже његови многобројни радови поднети на међународним састанцима у Пољској, Италији, Бугарској, Грчкој итд. У истом духу развијала се његова активност у међународним комисијама за историју поморства у Паризу, за савремену историју у Страсбургу, у комисији за историју економског и друштвеног живота на Балкану од XV до XIX века и другим.

Јорџо Тадић припадао је свим својим осећајним и интелектуалним бићем оној младој југословенској генерацији с почетка XX века која је дубоко гајила југословенска осећања и дух припадности југословенској заједници. Између тога југословенства и осећања опште балканске заједнице народа распон је веома мали. Отуда је и Ј. Тадић био свестан неопходности дубљег, повезанијег и организованог научног проучавања Балкана у целини. Своје изванредне организационе способности посветио је, посебно последњих година живота, организацији југословенске и опште балканистике. Он је, нажалост безуспешно, радио на отварању балканске катедре на Београдском универзитету. Био је један од иницијатора, потом чланова Међуакадемијског одбора за балканологију. Напори Ј. Тадића уграђени су у припремама за покретање и у оснивању Балканолошког института Српске академије наука и уметности 1969 године. Допринео је југословенској сарадњи у Међународном удружењу за студије југо-источне Европе (AIESEE) и његових научних комисија. Ј. Тадић је активно учествовао у раду I Балканолошког конгреса одржаног у Софији 1966 године. На његову иницијативу и залагање објављене су на страним језицима две велике библиографије југословенске историографије (од 1945 до 1965 године) које представљају драгоцене приручнике за даљи развој наше историјске науке и балканологије уопште. Тадић је организовао сарадњу са историчарима Бугарске и предводио југословенске историчаре на састанцима у Београду, Софији, Пловдиву и Варни. Предавао је у Грчкој, где је имао много искрених пријатеља. Радио је на унапређењу научних веза са Румунијом и осталим балканским, подунавским и медитеранским земљама.

Два основна мотива увек су се налазила иза ове укупне активности пок. Ј. Тадића: научни, у сазнању да се модерна бал-

канологија може развијати само на основи уске размене искустава и присне и пријатељске сарадње са свим трудбеницима из ове области; национални, југословенски, прожет свешћу о положају његове земље на Балкану и потребе да у сразмери са тим положајем заузме и достојно место у балканској научној заједници.

Димитрије Борђевић.

АЛОЈЗ ШМАУС — БАЛКАНОЛОГ
(1901—1970)

Неуморног ствараоца, професора Минхенског универзитета, шефа славистичке катедре и балканистике, редовног члана Баварске академије наука, председника и почасног члана бројних научних друштава, међу којима Друштва за проучавање југоисточне Европе, Интернационалног центра за албаношке студије у Палерму, уредника водећих светских часописа, др Алојза Шмауса, научника који је деценије свог прегалачког научног рада трајно уградио у блистави мозаик славистике, балканологије, фолклористике и књижевности, изненада, без најаве живот је издао, у тренутку када су он и његова наука осмишљавали врхунске синтетичке студије и завршне радове.

Све што је имао и што је урадио подарио је науци за коју је живео, заљубљен у своје научно стваралаштво, као врело вечитог животног одушевљења, непрекидно у жижи научних збивања и најватренијим радовима за остваривање научне истине и вредности.

Научна дела која је оставио за собом представљају читаву једну епоху достигнућа, од којих су нека прави узор и инспирације.

Одлучан у науци, али увек благонаклон и необично предусретљив професор Шмаус је и у балканологији оставио дубоку бразду за собом. Студије о југоисточној Европи изгубиле су једног од својих најрепрезентативнијих покретача и ентузијасте. Остали су послови, речи сарадње и договора на пољу ове науке, које смо искрено желели да остваримо с њим и његовим Институтом за проучавање југоисточне Европе, о чему је присно говорио у Балканолошком институту САНУ, непосредно пре неумитне смрти, на коју нико није ни могао слутити, да ће тако брзо однеи једног необично живог и окретног човека, пуног дивне спонтаности и бујног темперамента.

Они који знају пут научног развитака професора Шмауса и његово научно дело, знају колико је његово тражење било упорно, доследно, смело и непрекидно, увек у дијалогу с временом и чињеницама.

Класична Метенска гимназија, непосредна близина чешког језика и стални додир са словенским породицама и њиховом традицијом, пробудили су у младом Шмаусу необично велики интерес за словенске језике и народну уметност, опредељујући се врло рано за проучавање старословенског, а касније за славистичке студије у Прагу и Минхену, уз упоредно студирање, романистике, англистике и санскрита, слушајући наставу код познатих професора: Ф. Спица, Ф. Пастрикеа, М. Вајнгарта, Е. Бернекера, Г. Геземана и др. После успешне минхенске промоције 1923. год. за доктора филозофије са темом: *Die Entwicklung der konjunkionalen Nuptaxe im Tschechischen*, провео је 22 године у Београду по препоруци и савету минхенских професора славистике, ради продубљивања знања и усавршавања из ове области.

За више од две деценије професор Шмаус развија у Београду изузетно плодан и занимљив рад. У нашој средини професор Шмаус открива бројне балканолошке проблеме, који су му допустили да сазри и да се представи као угледан и изванредан познавалац међубалканских језика, литературе и фолклора. Поред српскохрватског језика којим је савршено владао, продубио је своје знање и научио бугарски, новогрчки, турски и албански, и на крају румунски, да се могао и њиме несметано да служи.

Необична вредноћа за време две деценије проведене у Београду, реализовала се у великом броју публикација из историје словенске литературе и језика, а посебно из јужнословенске и балканске фолклористике.

Са својим колегом и пријатељем Р. Меденицом, покреће и издаје од 1934. до 1940. године часопис: *Прилози проучавању народне поезије*, који је као специјализовани стручни часопис за ову тему био „једини те врсте у целом свету“, како стоји у уводној речи првог броја. Он не само што је окупио велики број сарадника, него је бројним радовима подстицао на сарадњу, на један својски труд и залагање, отварајући у исто време путоказ и перспективу са новим научним сазнањима, открићима и циљевима на пољу проучавања јужнословенске и балканске народне уметности.

Не можемо а да не истакнемо чињеницу да је професор Шмаус на пољу проучавања *српскохрватске, јужнословенске и балканске епике* један од најзаслужнијих. Почев од тридесетих година па до саме смрти основно тежиште његовог интересовања припада истраживањима народне поезије, којој је посветио највећи број прилога, студија и књига. Остављамо себи за право, да другом приликом дамо опширнију оцену радова професора Шмауса који се односе на ову тематику, скрећући овом приликом само пажњу пуну пијетета за његове радове о народној поезији, особито народној епици, не би ли се добио појам о значају дела из ове области, које остаје неопходно научно оруђе за сваког истраживача овог фолклорног жанра.

Поменимо неке радове: *Die Volksepik der bosnischer Mohammedaner*, дело са којим је професор Шмаус хабилитирао на Минхену.

ском универзитету, затим радови који се баве питањем хронологије балканске и јужнословенске народне епике и расветљавањем односа мита и историјске истине: *Die balkanische Volksepik* (типологија и континуитет). Једна од последњих његових студија из овог домена је: *Погибија војводе Момчила*; наведимо још неколико радова: *Студије о Крајинској епизи*, *Неки облици епског певања у прошлости*, *Вук и балканска народна песма* и др. Значајно место припада раду: *Probleme und Aufgaben der balkanischen Epenforschung*.

Посебно треба нагласити велико интересовање професора Шмауса за проучавање народног стваралаштва, на пример: *Studien zu balkanischen Baladenmotiven, Gattung und Stil in der Volksdichtung, Wegmarkierung mit Blut, Fee entzweit die Brüder* и др.

Велика је заслуга професора Шмауса на изучавању албанске епике. Навешћемо неке од радова из ове области: *О косовској традицији код Албанаца*, а као најзначајније дело: *Die albanische Volksepik*, као и: *Relikte der Skenderbeg-Epik in der Italoalbaner*. Из области турског фолклора професор Шмаус је објавио: *Турска песма о заузећу Будима*, и *Једна турска уснаванка*. У последње време је показивао живо интересовање за румунско народно стваралаштво.

Од многих радова који уживају одличан међународни глас из области балканске фолклористике споменимо још и: *Die Frage einer „Martolosen“-Epik*, и *Bugarschtica-Studien*, као и оне радове у којима је анализирао и открио специфичне црте балканских народа, њиховог менталитета, културе и уметности, на пример *Die geistige Kultur der Südslawen* и др.

Његов рад из области балканологије и југославистике не исцрпљује се само фолклористиком, него и делима из области литературе и језика. Радови о проблемима јужнословенских језика, албанског, турског и др., као и веома широк дијапазон прилога из домена књижевности, о којима нажалост овом приликом је немогуће дати било какву анализу, осим набрајања, представљају такође „врхунске резултате у сферама које третирају“. Међу првим његовим радовима из ове области је *Његошева Луча Микрокозма*, а од последњих превод *Горског вијенца*, затим ујоредна студија о *Лесинговим* и *Доситејевим баснама*, као и превод *приповедака И. Андрића*. Из области језика наведимо: *О турским речима у јужнословенским језицима*, или о *Албанском адмиративу* и сл., као и студија: *Der Gebrauch des Deminutivs*.

Истакнимо и једну од најважнијих заслуга за необично плодан рад на пољу балканологије и славистике која припада професору Шмаусу као покретачу, одговорном уреднику, члану редакције и рецензенту више научних часописа: *Zeitschrift für Balkanologie, Welt der Slaven, Slawistische Beiträge, Südost-Forschungen, Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des näheren Orients*, око којих је несребично и са пуно разумевања окупио на заједничком послу бројне научнике и сараднике како у самој Немачкој, тако и ван ње.

Разумљиво је да се сложеност научног дела са поља балканологије професора Алојза Шмауса и његова етичка страна неможе обухватити овим сажетим *in memoriam*, који пре свега одражава дубоки пијетет према научнику. Међутим, несумњиво је једно, губитком Алојза Шмауса светска наука и ми са њом, остала је изразито сиромашнија за једног истински великог научника и племенитог човека.

Др Драгослав Антонијевић

ХАЗИМ ШАБАНОВИЋ

22. јул 1916 — 23. март 1971.

У пролеће ове године југословенска историјска наука изгубила је једног од највреднијих својих радника. Радећи у Државном архиву у Цариграду изненада је тамо умро 23. марта 1971. године др Хазим Шабановић, научни саветник Оријенталног института у Сарајеву и хонорарни научни саветник Балканолошког института Српске академије наука и уметности у Београду.

Др Хазим Шабановић родио се 22. јула 1916. године у сиромашној муслиманској, сељачкој породици у селу Порјечани, општина Високо, република Босна и Херцеговина. После завршетка основне школе посеђивао је средњу школу у Сарајеву и завршио је 1935. године. Године 1940. Хазим Шабановић је дипломирао на Вишој исламској шеријатској школи у Сарајеву 1940. године. За време Другог светског рата био је кустос-приправник Земаљског музеја у Сарајеву. Од 1945—1948. године радио је на уређењу Архива града Сарајева. Од 1948 до 1950. Био је асистент при Семинару за историју државе и права на Правном факултету у Сарајеву. Од 1950. до своје смрти радио је у Оријенталном институту у Сарајеву, најпре као асистент, као научни сарадник, виши научни сарадник, а од 1963. године као научни саветник. Као научни сарадник Оријенталног института додељен је у јесен 1953. године на рад Филозофском факултету у Београду, где је предавао до новембра 1957. године турски језик и дипломатику. У Београду је положио докторат 1956. на тези Босански пашалук. У Оријенталном институту у Сарајеву Шабановић је водио филолошко одељење Института и последње године био је главни уредник часописа Института „Прилози за оријенталну филологију“.

Хазим Шабановић врло рано се почео бавити науком, не само у вези са оријенталистиком, него и са историјом наших народа под Турцима. Сви његови научни радови посвећени турском добу наше историје, везани су за објављивање турске историјске грађе и за његова научна проучавања.

До полагања доктората у Београду 1956. године Шабановић се више бавио критичким објављивањем турских извора и преводима турске историјске литературе, него својим властитим истраживањима историје југословенских земаља у турско доба. Из периода његовог научног рада од 1935 до 1956. године најзначајнији су његови радови: Попис кадилука у европској Турској од Мостарца

Хабдулаха Хуремовића, Гласник Земаљског музеја Сарајево 1942, стр. 307—356; Турски документи у Босни из друге половине XV стољећа, Историјско-правни зборник Правног факултета у Сарајеву II 1950, 173—208; Турски дипломатички извори за историју наших народа, Прилози за оријенталну филологију I, Сарајево 117—149; Кану-нама босанског Санџака из 1516, Прилози за оријенталну филологију I; Кану-нама босанског Санџака за годину 1540 (превод), Прилози за оријенталну филологију I; Двије најстарије Вакуфнаме у Босни, Прилози за оријенталну филологију II, 1952, стр. 5—49. У 1954. години објавио је Хазим Шабановић свој превод прве књиге путописа чувеног Турског путописца Евлије Челебије. Као увод свом преводу, дао је опширну студију о Евлији Челебији на страни 1—61, Сарајево 1954. У овом периоду Шабановић је дао следеће значајније радове: Управна подјела југословенских земаља под турском владавином до Карловачког мира 1659, Годишњак Историјског друштва Б. и Х. IV свезак, стр. 172—204; Да ли је постојао Београдски пашалук? Гласник Историјског друштва НР Србије, Београд 1954; Питање турске власти у Босни до похода Мехмеда II, Годишњак Историјског друштва Б. и Х. VII, 1955, стр. 37—41; Организација турске управе у Србији XV и XVI века, Историјски гласник 3—4, Београд 1955, стр. 59—78.

Највећи научни рад Шабановића је његова докторска дисертација, поднета Филозофском факултету Београд, 3. априла 1956 под називом „Босански пашалук“, (постанак, управна подела и унутарње уређење) стр. 1—456. У својој дисертацији, Шабановић је свестрано обрадио историју постанка Босанског пашалука. Проучио је његову поделу на санџаке, кадилуке, нахије и кнежевине, испитао надлежност и међусобне односе турских управних органа у Босанском пашалуку уопште. Не само код нас, него ни у турским или страним историјским радовима не постоји монографија, која би дала овако свестрано обрађена питања о управној организацији једног турског пашалука, како је то дао Хазим Шабановић за Босански пашалук. Зато је његова студија врло повољно оцењена, пошто је објављена једним делом од Научног друштва Босне и Херцеговине у Сарајеву 1960. од научне критике како код нас у земљи, тако и у иностранству.

После полагања доктората велики део своје научне делатности преноси Хазим Шабановић на своја властита проучавања историје југословенских земаља под Турцима, мада се и даље врло живо бавио и објављивањем турских извора. Од његове преводилачке делатности са турског после 1956. најзначајнији су радови: Турски извори о српској револуцији 1804, књига I, Београд 1957. Овде објављена грађа из историје Србије кроз устанак 1804 и за прве године устанка осветљава многа до сада неразјашњена питања из почетка овог устанка. У 1957. години Шабановић је објавио II књигу путописа Евлије Челебије, преведену на српско-хрватски језик. За време његова боравка у Београду Шабановић је почео

да сабира турске изворе за историју Београда. Објавио је 1964, I књигу ових извора. Грађа се односи на историју Београда и његове околине из друге половине XV века и прве половине XVI века. Онако како је објављена ова грађа, већ данас служи за темељније проучавање привредних, друштвених и етничких односа Београда и његове околине у доба пре његова освојења од Турака и у доба непосредно после његова освојења.

Један од последњих преводилачких радова Шабановића јесте: Попис крајишта Иса-бега Исаковића из 1455 године, Сарајево 1964. Овај попис обухвата северну Македонију, Косово, Новопазарски санџак и источну Босну до Сарајева. Он даје не само разноврсне податке за те области из половине XV века, него и увид у њихово стање пред коначно турско освојење 1455. године.

Осим докторске дисертације Шабановић је после 1956 године дао и следеће научне радове: У Историји народа Југославије, књига II, Београд 1960, он је написао главе о Славонији у 16. и 17. веку, о слабењу Османског царства, о исламској култури југословенских земаља и о Босанском пашалуку у 18. веку. За Војно-историјски институт у Београду написао је војну историју Босне и Херцеговине под турском власти (рукопис) страна 1—190). У свом научном раду Босанско крајиште, Годишњак историјског друштва Б. и Х. 1959. он је разјаснио неколико врло занимљивих питања из историје турског освајања у Централној Босни. У два научна рада обрадио је Шабановић историју постанка града Сарајева. О војном уређењу Босне до краја 16. столећа писао је у Годишњаку историјског друштва Б. и Х., Сарајево 1960, стр. 178—224.

Др. Хазим Шабановић био је врло вредан сарадник Југословенске енциклопедије у Загребу и написао је за њу можда стотинак чланака из историје југословенских народа под Турцима.

Последњих година свога живота Хазим Шабановић је радио на писању Историје Београда у 16. и 17. веку и спремао је другу књигу извора турских за историју српске револуције 1804. О историји Београда у 16. и 17. веку знало се нешто из описа страних путописаца. Било је то све врло кратко, оскудно и површно. Хазим Шабановић суделујући у писању Историје Београда, што ју је организовала посебна редакција при Српској академији наука и уметности у Београду, узео је на себе тежак задатак, да на основу турских извора попуни празнине из историје нашег главног града у 16. и 17. веку. Рукопис нам је предао неколико недеља пред своју смрт. Отишао је био у Цариград да допуну неке главе Историје Београда у 16. и 17. веку на основу нове турске грађе. Посебице га је интересовала до сада необрађена историја Београдске капетаније, заповедништва ратне флоте Турског царства на средњем Дунаву. О томе се готово ништа није знало. О београдској капетанији је написао, али није имао времена да попуни новим подацима, јер га је при послу задесила смрт. Међутим, и ово што је дао на 160 страница историје Београда у 16. и 17. веку готово све је ново и до сада готово непознато.

У Балканолошком институту Српске академије наука и уметности, Хазим Шабановић био је задужен за проучавање управног и административног уређења турског царства у Европи. Он је ова питања боље познавао него и један наш научни радник, који се бави историјом Турског царства. Чекао је да пређе у Београд, пошто добије стан и да наступи на дужност као научни саветник Балканолошког института, па да се посвети својој тематици. Разрадио је био и основне тезе из историје управног и административног уређења турског царства у Европи. Стан му је био осигуран и кад се у пролеће ове године требао преселити, затекла га је смрт.

До Другог светског рата историја југословенских земаља за време турске власти проучавала се углавном на основу домаћих и европских извора. Турска историјска грађа се при том слабо искоришћавала. После Другог светског рата јављају се код нас историчари са знањем турског језика. Они све чешће одлазе у државне архиве Турског царства у Цариграду и Анкари и доносе од туда многобројну историјску грађу за историју наших земаља под Турцима. Један од највреднијих истраживача турских извора, како код нас у Југославији, тако и у Турској, био је др Хазим Шабановић. Он је добро познавао старотурски језик и био један од најбољих преводилаца и коментатора турских извора уопште. Поред тога, врло даровит истраживач, Шабановић је знао да нове турске изворе у вези са нашом историјом под Турцима повеже са великим стеченим знањима. Зато је у својим научним радовима захватио низ крупних питања из привредне, друштвено-политичке и културне историје југословенских земаља од 15. до 19. века. На основу његових радова и других историчара који се у новије доба баве историјом југословенских народа за време турске власти, добили смо сигурније податке и шира сазнања за многе историјске појаве у нашим земљама под Турцима.

Живот Хазима Шабановића и као човека и као научног радника, врло је занимљив. Спадао је у мали број муслиманских школованих људи у Босни и Херцеговини, који је био пореклом са села и пробио се напред само захваљујући својој даровитости, својој вредноћи, и својој упорности и љубави за науку. Имао је неколико особина које су му омогућиле да се развије као обзбиљан научни истраживач историјских наука. Поред своје даровитости и вредноће лако је примао све оно што треба да има један савремени историчар. Био је врло критичан у оцени извора, и до педантности савестан у послу. Нарочито је упадала у очи код њега стваралачка страст, без које нема правог научника у историји. Сагоревао је на послу, све га је интересовало, све је желео да обухвати и све сам да уради. Зато је преузимао задатке разноврсне и многобројне, који су често пута превазилазили његове духовне и телесне снаге. И умро је у Цариграду за писаћим столом проучавајући грађу цариградских архива.

Балканолошки институт Српске академије наука и уметности изгубио је смрћу Хазима Шабановића једног од својих најбољих научних сарадника. Југословенска историографија, смрћу Шабановићевом изгубила је једног од најбољих научних истраживача историје југословенских земаља под Турцима и Турског царства на Балкану уопште.

Васа Чубриловић.

АКАДЕМИК ФЕРДО ЧУЛИНОВИЋ

17. маја 1897. — 15. септембра 1971. год.

Југословенска наука изгубила је из својих редова још једног научника, преданог педагога и великог човека: 15. септембра 1971 преминуо је у Загребу академик и редовни професор Правног факултета у пензији Фердо Чулиновић.

Академик Чулиновић је рођен 17. маја 1897 године у Карловцу и своје прве године је провео у овом питомом кордунашком граду. Основну и средњу школу је завршио у Сењу где је стекао и прве радне навике великог ентузијасте и прегаоца. Правни факултет је завршио у послератним годинама после првог светског рата у Загребу а већ 1922. положио је на том факултету докторски испит.

Прве године службовања провео је на дужности државног тужиоца у Суботици, а затим као председник окружних судова у Белој Цркви, Панчеву и Госпићу, и као старешина државног тужилаштва у Новом Саду. Већ у овим годинама код њега се појављује жив интерес за науку и упоредо с тим за белетристику. Први његови запаженији успеси били су из области литературе и преводилаштва. Најзначајнији рад на овом пољу је његова збирка новела „Бура“ објављена у Суботици 1927 године. Упоредо са овим наставио је са научним радом из области правне историје. У предратним годинама објавио је низ радова међу којима се посебно истичу студије „Статут града Сења“, објављен 1931 и „Душанов законик“ објављен 1932 године.

У периоду Народноослободилачког рата показао је још једном приврженост свом народу и родној груд; укључио се у Покрет већ децембра 1941 и био је један од оснивача највиших органа народне власти у Хрватској у току Народноослободилачког рата. Поред осталог био је члан ЗАВНОХ-а, претседник одјела правосудња за Хрватску, секретар Законодавне комисије ЗАВНОХ-а и Земалске комисије за ратне злочине у Хрватској. За рад у току рата, посебно на ширењу братства и јединства хрватског и српског народа, одликован је орденом братства и јединства и орденом заслуга за народ.

По завршетку рата, упоредо са активним радом у друштвеним организацијама, он се активно посвећује педагошком и научном раду. Изабран је јуна 1945. за редовног професора Правног факултета, свеучилишта у Загребу, где водећи катедру правне историје, изводи генерације правника и научних радника. Уз његову помоћ припремали су своје магистарске и докторске дисертације многи научни радници из целе Југославије.

Упоредо са овим интензивно се бавио са научним радом. До 1968. објавио је 269 радова од чега 45 већих или мањих студија и расправа међу којима су најзначајније: „Сељачке буне у Хрватској”, Загреб, Сељачка слога, стр. 185 (Преведено и на руски), „Деветстоосамнаеста на Јадрану”, Загреб, 1951, стр. 284 (преведено на руски, „Развитак југословенског федерализма”, Загреб, 1952, стр. 167, „Револуционарни покрет у Истри” Загреб, стр. 244, „Ријечка држава”, Загреб, 1953, стр. XII + 260, „Државноправна историја југословенских земаља XIX и XX вијека” књига I и II, Загреб 1953, стр. XI + 346, и VIII + 425, „Национално питање у југословенским земљама”, Загреб, 1955, стр. 158, „Одједи октобра у југословенским земљама”, Загреб, 1957, стр. 514, „Слом старе Југославије”, Загреб, 1958, стр. 366, „Стварање југословенске државе”, Загреб, 1959, стр. XI + 328, „Југославија између два рата” књ. I и 2, Загреб, 1961, стр. I књига 550, II књига 340, „Државно правни развитак Југославије”, Загреб, 1963, стр. XIV + 376, „Двадесетседми март”, Загреб, 1965, стр. 372 и многе друге.

Академик Чулиновић се представио као један од најплоднијих научних радника југословенске правне историје и посебно много је учинио на афирмацији и расветљавању револуционарних промена у најновијем раздобљу историје југословенских народа. При томе Чулиновић је истраживао и стварао у низу до сада неиспитаних области новије историје и обрађивао читав низ најосетљивијих проблема наше историје као што је на пример национално питање.

Ова околност усмерила је академика Чулиновића на специфичан приступ историјској материји који се карактерише настојањима да се сваки, и најмањи рад базира на архивским истраживањима и да почива на богатим изворним материјалима из домаћих и страних архива. Објашњавајући низ фундаменталних догађаја југословенске правне историје и историје двадесетог века, о којима, или не постоје до сада научне расправе, или постоје опречни судови, Чулиновић се служио дескриптивно аналитичким методом обраде материје, уз научну критику кориштених извора и уз навођење извода из есенцијалног дела архивске грађе. Овај богато аналитички и документован метод наишао је на критику једног броја историчара теоретичара који, обрнуто, на темељу мало података, дају богате судове и теоретске синтезе. Чулиновићев метод који полази од претпоставке да су процеси најновије историје у току и да преураћене и сувише субјективизоване судове побија сама пракса, више одговара и удовољава потребама са-

времене историје. Ово важи посебно за оне научне области и проблеме које је обрађивао академик Чулиновић. Обрађујући значајне компоненте новије историје једног револуционарног времена и немирног подручја, он је био присиљен да бележи и користи већи број проверених доказа, цитата, извода, бројева итд. Читава ова прашума Чулиновићевог научног апарата не стрши, нити оптерећује текст, већ напротив уткива се у њега и чини с њим једну вешто компоновану хармонију. Предност и корисност овога метода види се и по томе што га у научном раду користи највећи број научника-историчара. Обимно Чулиновићево научно дело служи као узор и веома често и као извор, чак и оним научницима који се не саглашавају са његовим методом излагања материје.

Својим предавањима на катедрама Универзитета у иностранству, учешћем на многим научним симпозијумима и преводима на стране језике, академик Чулиновић је много допринео афирмацији наше најновије историографије и правне историје у свету. Чулиновићево дело добило је изванредне оцене и признања већ за његова живота. Између осталог, он је 1955. године изабран за редовног члана Југославенске академије знаности и умјетности у Запребу а 1965. и за дописног члана Српске академије наука и уметности у Београду. Био је члан међакадемијског одбора за балканологију при Савету академија наука и уметности Југославије. За 1967 додељена му је од стране Социјалистичке републике Хрватске награда за животно дело.

Углавном из здравствених разлога прешао је 1967. у пензију, али је и даље наставио да се предано бави науком. У овоме времену настало је једно од његових најбољих дела, Окупаторска подела Југославије, коју је објавио Војноисторијски завод 1970. у Београду.

Пренапрегнути педесетогодишњи научни, револуционарни, педагошки и друштвени рад морао се одразити на здравље овога великог истраживача и ствараоца. Његов рад и његова свакодневна сарадња са нама је престала, али је остало његово велико дело у ризници југословенске науке и његов светао лик, радника, борца, историчара Југославије и патриоте.

Др Душан Лукач

